

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник

4

2020

Докторантски четения
4/2020

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

4/2020

София • 2021
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Съставител: проф. дн Иван Кабаков

Рецензенти:

проф. д.ф.н. Анета Карагеоргиева
проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева
проф. д.пс.н. Теодора Стоева
проф. д-р Мадлен Данова
проф. д-р Петя Кабакчиева
проф. д-р Румяна Коларова
проф. д-р Хараламби Паницидис
доц. д-р Анна Бешкова
доц. д-р Борис Попиванов
доц. д-р Валентина Георгиева
доц. дфн Владимир Теохаров
доц. д-р Герасим Петрински
доц. д-р Даниел Смилов
доц. д-р Данаил Данов
доц. д-р Димитър Елчинов
доц. д-р Иван Николов Бардов
доц. дсн Милена Якимова
доц. д-р Нели Стефанова
доц. д-р Огнян Касабов
доц. дпн Огнян Минчев
доц. д-р Петър Станоев
доц. д-р Стойчо Стойчев
доц. д-р Татяна Буруджиева
доц. д-р Цветина Рачева

гл.ас. д-р Велислава Петрова
гл.ас. д-р Гертана Радойкова
гл.ас. д-р Елена Стойкова – Доганова
гл.ас. д-р Деница Хинкова
гл.ас. д-р Димитър Божков
гл.ас. д-р Димитър Ганев
гл.ас. д-р Диана Христова
гл.ас. д-р Галина Гончарова
гл.ас. д-р Ивайло Добрев
гл.ас. д-р Иво Страхилов
гл.ас. д-р Искрен Иванов
гл.ас. д-р Кирил Василев
гл.ас. д-р Мария Коцева – Тикова
гл.ас. д-р Милен Любенов
гл.ас. д-р Милен Миланов
гл.ас. д-р Надежда Цонева
гл.ас. д-р Страхил Делийски
гл.ас. д-р Елена Калфова – Войнова
гл.ас. д-р Милен Любенов
гл.ас. д-р Ружа Смилова
гл.ас. д-р Симеон Петров
гл.ас. д-р Страхил Делийски
гл.ас. д-р Яна Събева
ас. Станислав Стоянов

Редакция на текст и библиография: гл.ас. д-р Мария Аврамова

Технически секретар: Ирена Черешарова

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2020“
(23–26 септември 2020 г., София)

© 2021 Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Философски факултет
ISSN 2603–3453

Философският факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ е водач по брой обучавани докторанти в сферите на хуманитарните науки у нас и в Югоизточна Европа. Ежегодно предлага десетки предложения в множество професионални направления и програми. За свободен обмен на идеи и интердисциплинарност в подготовката на докторанти, всяка година през месец септември се провеждат „Докторантски четения“. Основната цел на форума е да се осигури възможност за споделяне на идеи и постижения с колеги и изтъкнати учени, да се защитава позиция. Всеки, присъстващ в залата, може да се включи в дискусия или да провокира такава, да задава въпроси, да дава препоръки, да обменя опит по темата на изнесен доклад.

Съдържание

ПРЕДГОВОР 6

/10

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ФИЛОСОФИЯ“

Невербална комуникация във виртуалните бизнес срещи – ограничения и възможности / Nonverbal Communication in Virtual Business Meetings – Limitations and Opportunities

Мариян Васев Васев / Mariyan Vasev Vasev / 23

Юридическата консултация като езиков превод / Legal Consultation as Language Translation

Боян Владимиров Баханов / Boyan Vladimirov Bahanov / 33

Импликация и имплицатура (в каква степен значението на изречението определя това, което казваме?) / Implication and Implicature (to What Extent Does the Meaning of the Sentence Determine What We Say?)

Деница Недялкова Желязкова / Denitsa Nedyalkova Zhelyazkova / 47

Възраждането на българското общество: философски аспекти / The Renaissance of Bulgarian Society: Philosophical Aspects

Ивелина Валериева Бацова / Ivelina Valerieva Batskova / 59

Гносеологически аспект на теорията на локалните цивилизации / Epistemological Aspect of the Theory of Local Civilizations (N. Danilevski, K. Leontiev, O. Spengler and A. Toynebee)

Димитринка Савова Раковска / Dimitrinka Savova Rakovska / 75

За онтологичната разлика между психологическото и философското консултиране / About the Ontological Difference Between Psychological and Philosophical Counseling

Даниел Александров Иванов / Daniel Aleksandrov Ivanov / 99

Anthropology of Sense / Антропология на усещането

Valya Mihaylova Kaschieva / Валя Михайлова Касчиева / 117

Въведение към идеята за създаване на художествено-виртуални преживявания / Introduction to the Idea of Creating Fiction-Virtual Experiences

Захари Севдалинов Захариев / Zahari Sevdalinov Zahariev / 133

Развиване на емоционалната интелигентност чрез обучението по философия в училище / Developing Emotional Intelligence Through Philosophy Education in School

Милена Стоянова Плугарова-Райчева / Milena Stoyanova Plugarova-Raycheva / 157

За отношението между религия и социализъм / On the Relationship Between Religion and Socialism

Станул Грозданов Грозев / Stanul Grozdanov Grozev / 173

Наративи на бедността при жените пенсионерки / Narratives of Poverty in Retired Women

Мария Здравкова Кирова / Maria Zdrakova Kirova / 191

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ И НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА“

Косплей в България / Cosplay in Bulgaria

Мария Даниелова Иванова / Maria Danielova Ivanova / 213

Как се мисли Левски през нарративите за гроба и светостта? / What is the Thinking about Levski Through the Narratives about the Grave and Holiness?

Румен Илков Скрински / Rumen Ilkov Skrinski / 235

(Не)споделяната уязвимост: родителски образи на деца с разстройства от аутистичния спектър / (Un)Shared Vulnerability: Parental Images of Children with Autism Spectrum Disorders

Гергана Костова Мирчева / Gergana Kostova Mircheva / 253

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПСИХОЛОГИЯ“

Мотивация за вземане на решение за родителство при мъже и жени / Motivation for Parenthood Decision Making Among Men and Women

Галина Недкова Кабаджова / Galina Nedkova Kabadzhova / 281

Attachment Styles, Parenting Styles and Their Effect on Parent-Child Communication /

Стилове на привързаност, родителски стилове и техният ефект върху комуникацията между родител и дете

Stanimira Tsvetkova Trifonova / Станимира Цветкова Трифонова / 293

Комункативни качества и умения, обезпечавщи ефективно професионално-педагогическо общуване в училищата към местата за лишаване от свобода / Communicative Qualities And Skills, Ensuring Effective Professional-Pedagogical Communication In Prison Schools

Ивелина Кирилова Кръстева / Ivelina Kirilova Krasteva / 307

Усложнения на психичните процеси на скръб. Психично разстройство, протичащо с протрахирана скръб / Complications of Psychologic Processes of Grief. Prolonged Grief Disorder

Тоска Ивакова Ганева / Toska Ivankova Ganeva / 323

Метод на сравнителното сканиране. Демонстрационни експерименти / Comparative Scanning Method (CSM). Demonstration Experiments

Ивайло Георгиев Панов / Ivailo Georgiev Panov / 345

Психологически анализ на стиловете за себепредставяне / Psychological Analysis of Self-Presentation Styles

Цветинка Валентинова Гайдаджиева / Tsvetinka Valentinova Gaydazhieva / 363

**ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“.
ДОКТОРСКИ ПРОГРАМИ „ПУБЛИЧНА АДМИНИСТРАЦИЯ“
И „ЕВРОПЕИСТИКА“**

Теории и идеи за хоризонталността в публичното управление / Theories and Ideas about Horizontality in Public Management

Ваня Антонова Илиева / Vanya Antonova Ilieva / 387

Районите за целенасочено въздействие – национална политика за развитие или затваряне на добрите желания в кръг? / Targeted Impact Areas – National Development Policy or Closing Good Wishes in a Circle?

Станка Стефанова Делчева / Stanka Stefanova Delcheva / 405

Европейските стандарти за независимост на съдебната власт и българската реалност / European Standards for the Independence of the Judiciary and the Bulgarian Reality

Снежина Стоянова Календжиева / Snezhina Stoyanova Kalendjieva / 425

Етническата мобилизация – особености и определящи фактори за поведението на етническите групи / The Ethnic Mobilization – Features and Determinants for the Behaviour of Ethnic Groups

Ясен Юлианов Лазаров / Iassen Julianov Lazarov / 451

Медийната грамотност в България през 2020 – между медийната и образователната политики и гражданския сектор / Media Literacy in Bulgaria IN 2020 – Between Media and Education Policies and the Civil Sector

Иглика Николаева Иванова / Iglika Nikolaeva Ivanova / 471

**ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ „ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ“.
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА „ПОЛИТОЛОГИЯ“**

Политическият PR в дигитална среда. Интернет демокрация. Протестите в България от лятото на 2020 г. / Political PR in a Digital Environment. Internet democracy. The protest in Bulgaria of the Summer of 2020

Ивелина Петрова Боевска / Ivelina Petrova Boevska / 503

Предсрочните парламентарни избори 2013/2014 г. – мотиви за въздържане от гласуване на българските граждани / Early Parliamentary Elections 2013/2014 – Reasons for Abstaining Voting by Bulgarian Citizens

Боряна Стефанова Петкова / Boryana Stefanova Petkova / 529

Отношението на украинците с български произход в Украйна и на украинците с български произход в България към хибридните войни срещу Украйна след началото на демократичните ѝ промени / The Attitude of the Ukrainians of Bulgarian Origin Based in Ukraine and of the Ukrainians of Bulgarian Origin Based in Bulgaria to the Hybrid Wars Against Ukraine after the Beginning of its Democratic Changes

Ирина Олексиивна Островска / Iryna Oleksiivna Ostrovska / 541

Сътрудничество между Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) и Европейският Съюз (ЕС) за осъществяване на ефективна политика за сигурност в Европа след края на Студената война (1994–2004) / Cooperation Between the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) and the European Union (EU) to Implement an Effective Security Policy in Europe after the end of the Cold War (1994-2004)

Росица Георгиева Филатова / Rositsa Georgieva Filatova / 559

**ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ „НАСЛЕДСТВО НА СОЦИАЛИЗМА.
30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ“**

Масова приватизация и социална трансформация 20 години по-късно: възможности за изследване на ефектите върху приватизираните предприятия / Mass Privatization and Social Transformation 20 Years Later: Opportunities for Researching the Effects on the Privatized Organizations

Антоанета Георгиева Гетова / Antoaneta Georgieva Getova / 581

Кратък анализ на популизма в България от 1989 година до днес / Populism in Bulgaria Since 1989 to Today

Таня Георгиева Глухчева / Tania Georgieva Glouhtcheva / 593

По дирите на лингвистичния вектор „политика – политики“ в български преход / On the Trails of Linguistic Vector “Politics – Policies” in the Bulgarian Transition

Нина Ангелова Чавдарова / Nina Angelova Chavdarova / 603

Социализъм и алгоритъм: афективни поляризации / Socialism and Algorithm: Affective Polarization

Райко Павлов Байчев / Rayko Pavlov Baychev / 617

Тенденции при контролираното гласоподаване – 30 години след началото на демократичните промени в България / Trends in Controlled Voting – 30 Years after the Beginning of Democratic Changes in Bulgaria

Анита Симеонова Стефанова / Anita Simeonova Stefanova / 639

Социална мобилност в малкия град в началото на XXI век: теоретико-методологически предизвикателства и решения / Social Mobility in “Middletown” at the Beginning of XXI Century: Theoretical and Methodological Challenges and Solutions

Димитър Благов / Dimitar Blagoev / 659

**ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ „COVID-19 И НЕГОВОТО ВЛИЯНИЕ
В ОБЩЕСТВОТО“**

Пандемията от коронавирус COVID-19 и влиянието ѝ върху евразийската интеграция / The Coronavirus COVID-19 Pandemic and its Impact on Eurasian Integration

Владимир Руменов Трифонов / Vladimir Rumenov Trifonov / 671

Влияние на пандемията COVID-19 върху активността на терористичните организации – рекрутиране, логистика, атентати / Impact of the COVID-19 Pandemic over the Activity of Terrorist Organizations – Recruiting, Logistics, Assassinations

Дора Ярославова Стоянова / Dora Yaroslavova Stoynova / 687

Гражданското участие в България в условията на COVID-19 / Civic Participation in Bulgaria during COVID-19

Светлин Винченцо Тачев / Svetlin Vinchentso Tachev / 705

Социално предприемачество във (време на) криза / Social Enterprises in (Time of) Crises

Мила Александрова Станчева / Mila Aleksandrova Stancheva / 719

Училището става виртуално – активността на българските образователни онлайн платформи по време на дистанционното обучение / School Becomes Virtual – the Activity of the Bulgarian Online Educational Platforms During the Distance Learning

Теодора Антониева Тодорова / Teodora Antonieva Todorova / 737

ПРЕДГОВОР

Пандемията COVID-19 съвпадна с началото на мандата за управление на новото Деканско ръководство. Това остави траен отпечатък както по отношение на неговата работа и тази на администрацията, така и върху изследванията и докладите на докторантите и постдокторантите, планирани и частично осъществени в различни изследователски форуми. Спазвайки мерките за предотвратяване на разпространението на COVID-19 и при увеличен разход на енергия и организационни усилия в периода 23–26 септември 2020 г. се проведеха станалите традиционни „Докторантски четения ’2020“ на Философски факултет. Те надградиха постигнатото като разшириха своя обхват с участието на постдокторанти и млади учени, за да се постигне вертикална интеграция на младите изследователи във Философски факултет. Нещо повече – в търсенето на синергия в изследванията на младите изследователи от различните специалности в рамките на Философски факултет се стигна до обособяването на две тематични сесии – „Наследството на социализма. 30 години след началото на демократичните промени“ и „COVID-19 и неговото влияние в обществото“. Те бяха онлайн проведени, за да могат младите изследователи от различните професионални направления да участват в тях с оглед на търсенето на пресечни точки между специалностите във Философски факултет чрез поставянето или спонтанното идентифициране на актуални теми от дневния ред на обществото. Първоначалните положителни отзиви са показателни за правилността на избраната посока, което се потвърждава от факта, че в „Докторантски четения ’2020“ участие взеха 33 докторанта, 12 постдокторанта и 2 млади учени. От тях до публикуване в сборника достигнаха 30 докторанта, 8 постдокторанта и 2 млади учени, които представиха пълен текст на своя доклад, изготвен по препоръките на рецензентите като научна статия.

Статиите в сборника „Докторантски четения ’2020“ са организирани по професионални направления като към тях са добавени представените изследвания във вече коментираните тематични области – „Наследството на социализма. 30 години след началото на демократичните промени“ и „COVID-19 и неговото влияние в обществото“. Всеки от участниците получи свидетелство за участие в „Докторантски четения ’2020“ като предадените текстове на докладите са рецензирани от двама рецензенти, чиито бележки и препоръки са отразени от авторите при подготовката на тяхната статия за публикация.

Младите изследователи от **Професионално направление „Философия“** са представени с 11 статии като първата от тях е на *Мариян Васев*. В своята статия „Невербална комуникация във виртуалните бизнес срещи – ограничения и възможности“ той се занимава с нетипичните възможности за об-

мен на информация в реално време, които предоставя виртуалната среда, за да предложи своя поглед върху „предизвикателствата, свързани с процеса на адаптация на невербална комуникация във виртуалното провеждане на бизнес комуникация“.

„Юридическата консултация като езиков превод“ е тема на статията на *Боян Баханов* в която се разглежда „въпроса за езиковата интерпретация на нормативните текстове като един особен вид езиков превод. Юридическият език е „представен като различен от всекидневния език в обществото, а юристите като един вид посредници между тези два макар и близки езици“.

„Импликация и имплицатура“ и „в каква степен значението на изречението определя това, което казваме“ е въпроса на който се опитва да отговори *Деница Желязкова*. „Ако импликацията като строга в логически смисъл операция се определя от значението на използваното изречение, то имплицатурата зависи от контекста на изказването и винаги е свързана с намерението, което иска да изрази субектът“. Изводите до които достига авторката са, че „в основата на разграничението между двете стои нашето определение за значение.“

Ивелина Бацова се занимава с „Възраждането на българското общество“ като засяга преди всичко неговите философски аспекти. Според нея „идеите на Ренесанса, Просвещението и Буржоазните революции оказват голямо влияние за формирането на възрожденската мисъл и идеи.“ Независимо, че се намира в „пределите и под властта на Османската империя, българската държава преживява истински разцвет в културно-духовен аспект“, което се дължи на влиянието на по-развитите европейски държави върху българското общество.“

Димитринка Раковска изследва „Гносеологическият аспект на теорията на локалните цивилизации“ при автори като Данилевски, Леонтиев, Шпенглер и Тойнби. „Теорията на локалните цивилизации се развива като философско-историческа система, основана на цикличния типологичен подход към историята в руската и западноевропейската философска мисъл“. С тези свои особености коментираната теория е интересна с оглед „разработването на основни проблеми в гносеологически, онтологически и прогностичен аспект.“

Статията на *Даниел Иванов* е посветена на „Онтологичната разлика между психологическото и философското консултиране“ и по-конкретно конфликта на философското консултиране с наличните психотерапевтични практики. Според автора „разликата между двете би могла да бъде търсена в аспектите и начините на практикуване, но взета като онтологична такава“ е необходимо да се „проследи самата идея за консултиране.“ „Ако психологическото консултиране има границите си в единичността и особеността на субектното вчувстване и преживяване, то философското консултиране, съветващо по конкретна „житейска“ или професионална ситуация, се ангажира с откритост към всеобщността, както и с грижата за едно общностно обмисляне.“

В статията „Anthropology of sense“ *Валя Касчиева* разглежда докосването и усещането като използва интердисциплинарен подход при тяхното изследване, който включва гледните точки на антропологията, философията, психологията, социологията, културологията и етнологията.

Художествено-виртуалните преживявания са тема на заниманията на *Захари Захариев*. В своята статия той изследва „какво представляват те, каква е конкретната методология за тяхното „правене“ и способите за въвеждането в тях“ като се основава на теренно изследване и проектно творческо обучение – „ДвореНие“, което е проведено от него и „група артисти занимаващи се с различни форми на изкуство“. Неговата цел е да „разясни възможността онтологичното познание да бъде използвано за създаването на концептуални, интердисциплинарни и интерактивни форми на изкуство и образование“.

Милена Плугарова-Райчева се занимава с „Развиване на емоционалната интелигентност чрез обучението по философия в училище.“ Статията изследва „обучението по философия като подходяща дисциплина за повишаване нивото на емоционалната интелигентност на учениците“ чрез формиране на „качества, които са от съществено значение за постигане на високи постижения в различни области на нашия живот“

Станул Грозев предлага статия в която прави сравнителен анализ между религия и социализъм. Двете понятия са поставени „в контекста на хуманизма, схващан като човеколюбие и загриженост за добруването на хората“, както и са „разгледани някои програмни документи и ранни текстове на теоретичите на научния социализъм, с акцент върху изразеното в тях отношение към религията.“

„Наративи на бедността при жените пенсионерки“ е тема на изследването на *Мария Кирова*. В него се идентифицират и представят „реалните морални и лични проблеми, пред които са изправени жените пенсионерки в България, живеещи под прага на бедността и осмислянето им от етична и джендър перспектива, с фокус върху понятието „достойнство“. Изследването „представя четиринадесет лични истории за бедността и нейните всекидневни измерения“, които са „подложени на анализ през призмата на подхода на способностите, разгърнат в концепциите на Амартия Сен и Марта Нусбаум.“

Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“ е представено от три статии. Първата от тях – „Косплей в България“ на *Мария Иванова* разглежда този културен феномен (съчетание от костюм и игра) като „следствие от масовия интерес от страна на почитатели на азиатската традиционна и съвременна култура“. Неговата цел е „участникът да се превъплъти – чрез костюм, грим, прическа, реквизит и поведение във вече създаден персонаж“. Текстът има претенцията да изследва за първи път в България тази дейност, която е „смесица от развлечение-хоби“ и „школа за работа с различни материали“.

Румен Скрински изследва „Как се мисли Левски през наративите за гроба и светостта?“. Неговата статия разглежда два взаимно допълващи се конструкта „свързани с разказването за- и осмислянето на националния герой през микронаративите за гроба, респективно тленните останки, и светостта“. Образът на Левски провокира различни гледни точки, които са представени от автора в рамките на вече коментирания два взаимно допълващи се конструкта.

„(Не)споделяната уязвимост: родителски образи на деца с разстройства от аутистичния спектър“ е тема на изследването на *Гергана Мирчева*. Нейната статия се „фокусира върху някои етически проблеми, които прозират в образите на деца с аутизъм, извлечени от полуструктурирани интервюта и фокус-групи с техните родители“ като се търси отговор на въпросите „доколко, защо и как образите на родителите усвояват, пречупват, оспорват и/или комбинират различни нормативни модели за справяне със състоянието на техните деца.“ В изследването се анализират „етическите концепции за грижа, уязвимост, зависимост и автономия, както и свързаните с тях морални проблеми на стигмата и социалното изключване“ като се използват „биографични методи за събиране на данни с концепции от полето на биоетиката и феминистката етика, в частност етиката на грижата“ във връзка с „критическите изследвания на увреждането и социалните изследвания на аутизма“.

Професионално направление „Психология“ е представено от 6 статии на млади изследователи. Първата от тях „Мотивация за вземане на решение за родителство при мъже и жени“ на *Галина Кабаджова* се фокусира върху „България като страна с ниска раждаемост в периода след социализма, за да определи дали има разлика във вътрешните мотиви при мъжете и жените при вземане на решение да станат или не родители. В рамките на статията се „предоставя информация за нивата на раждаемост преди и след началото на демократичните промени в България.“

Станимира Трифонова изследва „Стилове на привързаност, родителски стилове и техният ефект върху комуникацията между родител и дете“ като използва „не само психологически теории и изследвания“, но и „информация относно биологичната основа на привързаността и невронаучни изследвания по темата“, за да стигне до заключения, които предполагат следващи изследвания.

„Комуникативните качества и умения, обезпечавачи ефективно професионално-педагогическо общуване в училищата към местата за лишаване от свобода“ са темата с която се занимава *Ивелина Кръстева*. Основната цел е свързана с анализ на „ефективното професионално-педагогическо общуване в тези училища“, което от своя страна трябва да „катализира развитието на интелектуалния, емоционалния и поведенческият потенциал на учениците“, за да се реализира личностната им промяна, както и тяхната успешна реинтеграция в обществото.

Тоска Ганева в своята статия „Усложнения на психичните процеси на скръб. Психично разстройство, протичащо с протрахирана скръб“ предлага теоретичен обзор на видовете усложнения на психичните процеси на скръб като е „направен исторически преглед на темата“ при който се уточнява „понятийния апарат в съответната научно-теоретична област и са маркирани рисковите фактори водещи до развитие на усложнения. Дискутирана е също така „значимостта на усложненията в психичния процес на скръб за българска културна среда и съответните ползи за специалистите, заети както в полето на психологичното консултиране и терапия, така и при тези заети с опазване на физическото здраве и живот“.

Ивайло Панов представя „Метод на сравнителното сканиране“, който е обвързан с демонстрационни експерименти. „Основно предположение е, че стимулите, пораждащи най-силен психологически ефект, формират така наречената Референтна зона от избраното признаково пространство. Референтният стимул е точка (зона) от това пространство, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците“. В основата на направения анализ е „изчисляване на Фактор на съвпадение чрез съпоставяне на теоретични очаквания (вероятности) с емпирични данни, а визуализацията (сканирането) на получените резултати се осъществява чрез специализиран софтуер.“

„Психологически анализ на стиловете за себепредставяне“ е наименованието на статията на *Цветинка Гайдажиева*, която се занимава с „увеличаващата се конкуренция в съвременния живот и все по-масовото и осезателно използване на виртуалните социални мрежи и виртуалния свят в ежедневието“. В статията се систематизират „основните психологически теории за стиловете на себепредставяне“ като са „анализирани и отношенията между себепредставянето и концепцията за себе си, заедно с редица други аспекти на Аза“. „Работата завършва с практически аспекти на разгледаните стилове на себепредставяне в сферата на управление на впечатленията“.

Професионално направление „Политически науки“ в частта на **Докторските програми „Публична администрация“ и „Европеистика“** е представено от 5 статии. Първата от тях – „Теории и идеи за хоризонталността в публичното управление“ се занимава с понятието „хоризонталност“ и неговото навлизане в научния и практическия дебат след реформите от края на 80-те години на XX в. Авторът на статията – *Ваня Илиева* обобщава „развитието на теориите и идеите за хоризонталността в публичното управление“ като изследва предпоставките за въвеждането на системен подход в публичното управление, който трябва „да отговори на потребностите на гражданите и управлението в съвременните общества.“

Станка Делчева изследва „Районите за целенасочено въздействие“ като поставя дилемата – „национална политика за развитие или затваряне на добрите желания в кръг“ е осъществяваната дейност? В статията са разгледани

„промените в подхода на идентифициране и осигуряване на ресурс за райони за целенасочено въздействие в България след 1999 г.“ В този контекст са поместени териториите със специфични характеристики при които широко прилаган подход е „локализиране и концентриране на ресурси за постигане на определени цели на развитието“. Чрез проследяването на използваните класификации и дефиниции, както и чрез критерии за определяне на видовете райони за въздействие са „идентифицирани основните цели на прилаганата политика за регионално развитие в страната от началото на разглеждания период до настоящия момент.“

„Европейските стандарти за независимост на съдебната власт и българската реалност“ е темата на *Снежина Календжиева*, която се позовава на стандартите за независимост на съдебната власт, идентифицирани преди всичко в становищата и препоръките на Съвета на Европа. В статията са разгледани и „основните документи, в които са развити европейските и международните стандарти за независимост на съдебната власт“, за да се изработи „каталог на основните изисквания, които са приети като стандарти за независимост.“

Ясен Лазаров в своята статия „Етническата мобилизация – особености и определящи фактори за поведението на етническите групи“ представя „политическото активизиране на етнически идентичности“, което поражда сложни предизвикателства пред социалните процеси в съвременните демократични държави. „Етнизирването на политиката“ и групово мобилизиране са разглеждани като ключови категории чрез които трябва да се отговори на два въпроса: „първо – кога етническата мобилизация спомага за социалната солидарност в националните държави и кога води към тяхното фрагментиране или евентуално разпадане; и второ – кои са основните фактори, които оказват влияние върху политическите интереси, поведение и искания на етническите групи.“ „Тяхното структурирано изясняване има приложна значимост за обективния анализ на етническите отношения и за предотвратяването на някои рискове, които са заложили в тези процеси“.

„Медийната грамотност в България през 2020 – между медийната и образователната политики и гражданския сектор“ е изследвана от *Иглика Иванова*. В нейната статия е направен „задълбочен документен анализ на политиките и законодателството в областта на образованието, културата, информационните и комуникационните технологии в България и ЕС като същевременно са разгледани значими европейски изследвания, съотносими към коментиранията тема.

Докторската програма „Политология“ към професионално направление „Политически науки“ е представена от 4 статии като първата от тях е посветена на „Политическият PR в дигитална среда, интернет демокрацията и протестите в България от лятото на 2020 г.“ *Ивелина Боевска* изследва „връзката между дигиталните технологии в политиката и политическия PR“, който е разгледан като „обособен конструкт, чиято роля е ключова за създаване на

доверието между политиките и гражданите в новата комуникационна среда, в която конвенционалните медии са изместени от социалните мрежи.“

Боряна Петкова се занимава с „Предсрочните парламентарни избори 2013/2014 г.“ и по-конкретно с мотивите за въздържане от гласуване на българските граждани. Нейната цел е да „направи анализ на основните мотиви за отказ от гласуване в периода на парламентарните избори 2013/2014 г. като на тази основа се отправят „мотивирани препоръки за повишаване на избирателната активност и приобщаване на гражданите към участие в политическия живот.“

Интересна релация представя *Ирина Островска* в своята статия „Отношението на украинците с български произход в Украйна и на украинците с български произход в България към хибридните войни срещу Украйна след началото на демократичните ѝ промени“. В нея е направен аналитичен преглед на основата на проведеното от автора „анкетно проучване сред украинците с български произход в Украйна и украинците с български произход в България относно отношението им към хибридните войни срещу Украйна след обявяването на независимостта ѝ и техните предположения за бъдещето развитие на страната.“

„Сътрудничество между организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) и Европейският съюз (ЕС) за осъществяване на ефективна политика за сигурност в Европа след края на студената война (1994–2004)“ е тема на статията на *Росица Филатова*. В нея е разгледана работата на посочените две ключови организации за развитието на Европа, както и необходимостта от „тясно сътрудничество между ОССЕ и ЕС“ като „важен елемент в развитието на международен всеобхватен подход към управлението на кризи, който изисква ефективно прилагане както на военни, така и на граждански средства.“

Тематична област „Наследството на социализма. 30 години след началото на демократичните промени“ е първата тема от търсената синергия в изследванията на младите изследователи от различните специалности в рамките на Философски факултет. В тази част са представени 6 статии, преди всичко на постдокторанти, което е показателно както за тяхното изследователско самочувствие, така и за интердисциплинарните им способности за работа по посочената тема.

Антоанета Гетова предлага на читателите да насочат своето внимание към „Масовата приватизация и социалната трансформация 20 години по-късно“ като по-конкретно се занимава с „възможностите за изследване на ефектите върху приватизираните предприятия“. Мислена като „основен инструмент на трансформацията на икономическите отношения“ в началото на 90-те години, ефектите от масовата приватизация се оказват недостатъчно изследвани като в статията са разгледани „възможностите за провеждане на подобно изследване и систематизиране на наличната, макар и некохерентна информация в работещи индикатори за изследване на проблема.“

Таня Глухчева прави „Кратък анализ на популизма в България от 1989 година до днес“, започвайки от посочената година като „ключова година в българската история.“ В статията се изследват „различни популистски лидери, общото и различното между тях, с какво привличат или отблъскват избирателите“ като за постигането на тази цел са използвани сравнителен анализ, контентанализ, дедуктивен подход, изследване на език, стил и поведение.

Нина Чавдарова в своята статия „По дирите на лингвистичния вектор „политика – политики“ в българския преход“ представя „реторически аспекти на Прехода“, като използва лингвистичния вектор „политика – политики“, за да проследи езиковите промени, настъпващи с трансформацията на комунистическото управление в демократично, социализма в капитализъм, плановата икономика в пазарно стопанство. В резултат на проведеното изследване се установяват „постоянни теми от технологичен и технически характер, чиято цел е да се отклони общественото внимание от важните въпроси за същността на политиката“ както и извода, че „парадигмата „политика – политики“ може да се интерпретира като езикова проекция на битката за микро- и макроисториите за света.

Райко Байчев се занимава с афективните поляризации в своята статия „Социализъм и алгоритъм“. В нея се прави „опит за преосмисляне на политическата поляризация в дебата за социализма през последните тридесет години през перспективата на социалните мрежи и алгоритмичното разпределение на съдържание в тях“ като основната хипотеза е, че „радикализацията в конфликта по отношение на социализма е естествена само до определена степен –

отвъд нея действа магнитуд, зададен много повече по алгоритмични, тоест технически и икономически причини.“

Анита Стефанова изследва „Тенденциите при контролираното гласоподаване – 30 години след началото на демократичните промени в България“ като „концептуализира най-разпространените корупционни схеми и тенденции за оказване на влияние върху вота на избирателите.“ Изводите до които се достига в статията са, че „осъществяваните схеми за оказване контрол на гласоподаването на части от избирателите и манипулирането на изборните резултати са съществени дефицити за изборния процес“, които се отразяват на „функционирането на институциите и невъзможността на гражданското общество да противодейства на тези явления.“

Димитър Благоев проучва „Социалната мобилност в малкия град в началото на XXI век“, за да идентифицира основните теоретико-методологически предпоставки, необходими за „разработването и прилагането на един иновативен подход за социологическо изследване на социалната мобилност в българския „малък град“ в началото на XXI век.“ В статията се предлага „концептуална перспектива, през която мобилността може да бъде социологически изследвана и анализирана като гъвкав механизъм за промяна на со-

циални позиции“, който трябва да се третира като „резултат от динамично взаимодействие между индивидуалните, семейните, общностните, груповите социални ресурси, от една страна, и контекстните, вкл. институционални условия на тяхната практическа действеност в конкретни локални социалности, от друга страна.“

Тематичната област „COVID-19 и неговото влияние в обществото“ спонтанно възникна в следствие на заявените доклади за „Докторантски четения ’2020“, показвайки способността за самоорганизация на младите изследователи във Философски факултет по актуални теми, които предполагат интердисциплинарни изследвания.

Владимир Трифонов изследва „Пандемията от коронавирус COVID-19 и влиянието ѝ върху евразийската интеграция“. В статията се „анализират актуални икономически и политически тенденции, възникнали или ускорили се в резултат от кризата, предизвикана от пандемията COVID-19.“ Специално внимание изискват „някои от най-важните предизвикателства, с които държавите от ЕАИС трябва да се справят, за да изградят пълноценно икономическо обединение.“

„Влиянието на пандемията COVID-19 върху активността на терористичните организации – рекрутиране, логистика, атентати“ е темата на изследването на *Дора Стойнова*. В статията са представени примери и данни за нивото на успеваемост на тези организации като се „прави се опит да бъдат разкрити цялостните тенденции в поведението на занимаващите се с престъпна терористична дейност организации.“

Светлин Тачев изследва „Гражданското участие в България в условията на COVID-19“, който „постави демократичните политически системи пред изпитание“ като отказа част от хората да упражняват своите права“. Основната цел на статията е изследване на гражданското участие в България в условията на COVID-19 във връзка със следните задачи – да се установят формите на гражданско участие и въздействието им върху обществото и демокрацията. Гражданското участие е разгледано като индикатор за установяване „дали политическите системи губят демократическия си рефлекс или точно обратното

– създават поле за засилване на гражданската активност.“

Мила Станчева се занимава със „Социалното предприемачество във (време на) криза“. Статията предлага „поглед върху отделни опити за адаптация на социалното предприемачество“ в условия на криза, която има и своите позитивни страни, доколкото разкрива нови хоризонти свързани с „развиване на онлайн търговия, преориентиране на производството и услугите спрямо актуалните търсения.“ Същевременно в статията се „обръща внимание и на част от негативните последици, които тя предизвиква, отнасяйки ги към по-общата

тема за противоречивия характер на тази икономическа стратегия, имаща за цел да реши конкретни социални проблеми с инструментите на пазара.“

Теодора Тодорова показва как „Училището става виртуално“ и по-конкретно каква е „активността на българските образователни онлайн платформи по време на дистанционното обучение“ като си поставя за цел да „проследи техните стратегии в отговор на пандемията и променената ситуация на виртуалния терен на българското образование.“ В предприетото изследване водещ е „въпросът как във взаимодействието на добиващите все по-голяма популярност извънинституционални форми на образование онлайн с училищната институция се трансформират класическите „стълбове“ на модерното образование.“

В заключение трябва да се посочи, че включените статии в сборника „Докторантски четения ’2020“ са достатъчно репрезентативни не само за изследователските търсения на младите изследователи, но и за изследванията във Философски факултет като научна организация, която обучава най-много докторанти в рамките на СУ „Св. Климент Охридски.“

Проф. д.н. Иван Кабаков

заместник-декан – докторанти, пост-докторанти и млади учени,
външни проекти, PR и културни събития

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

Философия

НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЯ ВЪВ ВИРТУАЛНИТЕ БИЗНЕС СРЕЩИ – ОГРАНИЧЕНИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИ

Мариян Васев Васев

Анотация. На процесуално ниво, виртуалната среда предоставя по-малко и по-нетипични възможности за обмен на информация в реално време, отколкото общуването лице-в-лице. Преходът от физическа към виртуална конферентна зала носи със себе си определени особености и ограничения, които имат директно влияние върху начина на провеждане на бизнес комуникацията. С разширяването на честотата на изграждане на изцяло виртуални екипи, процесите на работа и обмен на информация се създават собствени изисквания на виртуалната среда, както и предизвикателства, свързани с процеса на адаптация.

Настоящият доклад има за цел да предложи поглед върху предизвикателствата, свързани с процеса на адаптация на невербална комуникация във виртуалното провеждане на бизнес комуникация. Защишава се тезата, че въпреки по-малкото количество на невербална информация онлайн, се създават начини за превъзможването на ограниченията на средата. Именно тези процеси са от интерес за допълнително изследване и реторичен анализ.

Ключови думи: невербална комуникация; бизнес комуникация; виртуални екипи; компютърно-опосредствана комуникация.

NONVERBAL COMMUNICATION IN VIRTUAL BUSINESS MEETINGS – LIMITATIONS AND OPPORTUNITIES

Mariyan Vasev Vasev

Abstract. On a process level, a virtual environment, compared to face-to-face communication, provides less in quantity and in familiarity opportunities to exchange real-time information. The transition from a physical to a virtual conference room brings forward specific limitations, which directly influence the business communication process. With the increase of virtual teams' creation, the work processes and information exchange create their own challenges, related to the process of adaptation.

The current report aims to offer a look into the challenges, related to adapting non-verbal communication to the virtual organization of business communication. I will explore how despite the lesser quantity of non-verbal communication exchanged, we can trace new ways of overcoming the limitations of the virtual environment. These processes are a point of interest for continuing research and rhetorical analysis.

Keywords: nonverbal communication; business communication; virtual teams; computer-mediated communication.

Пандемията от COVID-19 принудително постави редица екипи от различни сфери в състояние на работа от вкъщи и необходимостта от постигане на резултати чрез свързване онлайн. На практика за мнозина с различен технологичен опит бе необходимо да се адаптират към ситуацията и да прехвърлят комуникацията лице-в-лице във виртуалната среда. От една страна, това е сравнително улеснена задача предвид богатството и разнообразието на множество технологични решения за виртуална колаборация: програми като Office 365 пакетът на Microsoft, Slack, Discord и пр. позволяват бърза и навременна връзка от всяка точка, нуждаейки се единствено от стабилна връзка с интернет. Също редица програми и платформи позволяват оформянето на „виртуален офис“ с място за съхранение и организация на файловете, екипни отношения и йерархия и естествено протичаща комуникация. От друга страна обаче, този преход се превръща в предизвикателство към обикновеното протичане на работния процес в следствие на особеностите на средата. Сравнено с общуването лице-в-лице, компютърно-опосредстваната комуникация разчита на много по-тесен набор от невербални знаци и сигнали и това я прави е по-ограничена, непривична и дори трудна за моментална адаптация. От реторична гледна точка, бизнес комуникациите с организационната аудитория онлайн се превръщат в ново поле за разглеждане и изследване на процеса на невербална адаптация към средата.

Един от фундаменталните начини за разграничаване на типовете общуване в онлайн среда е свързан с възможността за получаване на моментален отговор. По този начин можем да отграничим два типа общуване: синхронно и асинхронно. При синхронното общуване всички лица участват едновременно, напр. по време на телефонен или компютърно опосредстван конферентен разговор, в който целият екип обсъжда дадена тема едновременно и обменя моментална обратна връзка, включително и в ситуации, в които няколко души са физически на едно и също място, а останалите се свързват от разстояние. Асинхронната колаборация, от друга страна, по-скоро емулира писмения процес и позволява по-висока синтактична сложност, отколкото синхронната, и предоставя възможност за по-дълбоко осмисляне на собствената позиция и идеи, както и по-задълбочено вникване в чуждите коментари (Paulus, 2007). Тук пример може да бъде даден с размяната на имейли или текстови съобщения, при които може да се прикачват широк набор илюстративни материали: документи, видео файлове, снимки и пр. Въпреки това асинхронната комуникация разчита почти изцяло на възможността за споделяне на информация чрез текст и неговото оформление.

В ежедневен контекст е необходимо да се отчете, че работата от вкъщи е на практика временно-ограничена работа във виртуален екип. По този начин се съчетават асинхронна и синхронна комуникация, за да се позволи нарушаване на темпоритъма на работа и осигуряването на резултати. Това оцветява процеса на виртуален обмен на информация в три отделни посоки.

Бързина – Възможностите на технологиите за виртуална колаборация позволяват бърз обмен и установяване на контакт. Това включва както бързо съставяне на дистанцията по време на разговор и по-кратък период за „стопяване на ледовете“, така и по-бързо темпо на протичане на самия разговор. Докато в разговор лице-в-лице съществува известна задължителна част за общ разговор и размяна на социални учтивости, онлайн свързването обикновено обслужва конкретна цел и е лесно да се пренебрегне неформалният елемент.

Непрекъснатост – Комбинирането на асинхронна и синхронна комуникация осигурява постоянна включеност в процеса на общуване. Докато физически човек може да се отдели от офиса и да прекъсне контакта с колегите си за деня, когато работата се случва изцяло от дома, поставянето на такъв тип граници става по-трудно. Още повече че асинхронната комуникация улеснява превъзможването на различията, свързани с местоположение и часови разлики.

Обем – Докато чисто физически човек може да поддържа ограничен брой едновременни разговори лице-в-лице, във виртуална среда обемът и честотата на синхронно общуване рязко се покачва. Възможността за споделяне на текстови съобщения „в реално време“ води със себе си и нуждата за съвместяване на няколко дейности наведнъж, което освен по-изморително, се превръща и в предизвикателство за ефективността и възможността за осигуряване на резултати.

Имайки предвид този процес на приспособяване и привикване към нов ритъм, тип и обем на бизнес общуване е необходимо да отделим внимание на процесите за адаптация към средата и начините, по които се превъзможват ограниченията на виртуалната среда.

ТЕОРИЯ ЗА СОЦИАЛНОТО ПРИСЪСТВИЕ

Теорията за социално присъствие (Short, Williams, Christie, 1976) принадлежи към групата от теории за филтрирани знаци, които проблематизират темата за силната ограниченост на невербални сигнали в процеса на виртуално общуване. Заради спецификите на средата и ограничената възможност за предаване на различни невербални сигнали, теориите от тази група разглеждат по-тесните социални функции, които виртуалното общуване би могло да удовлетвори. В този контекст, конструктът за социално присъствие е особено интересен, тъй като се издига като обяснителен механизъм за начина на протичане на комуникация в такъв ограничен, не непременно познат контекст като виртуалния. Именно затова през 70-те години на XX в., Дж. Шорт, Е. Уилямс и Б. Кристи (Short, Williams, Christie, 1976) влагат степента на осъзнато присъствие от двете страни на комуникативния процес, когато такъв се провежда опосредствано. Според тях медията, в която се провежда общуването, има влияние върху самия процес на комуникация. Осигурените възможности за провеждане на обмен на информация обуславят по какъв начин двете страни ще се свържат една с друга. Казано иначе, степента на възможност на преда-

ване на по-широк набор на информация формира социално присъствие (напр. висока степен при видео разговор, където има обмен на визуална и аудио информация, и по-ниско ниво на социално присъствие при телефонен разговор, в който се обменя единствено звук).

Концепцията за социално присъствие претърпява допълнително обогатяване с развитието на технологиите и възможностите, които те предоставят. Именно тази еволюция е от интерес в контекста на процесите на общуване във виртуална среда. Развитието на конструкта е свързано именно с общуването във виртуална среда и степента, до която дадена медия може да помогне за съзнателното изграждане и управление на впечатлението, че двете страни общуват с „истински“ хора (Gunawardena, 1995; Tu, McIsaac, 2002), вместо с компютърна програма или автоматизиран код. По този начин своеобразно акцентът се обръща върху способността на виртуалното общуване да компенсира ограниченията на средата, чрез които се предават отличителните аспекти на комуникиране, свързани с човечност, или казано иначе, аспектите на невербална комуникация, които естествено свързваме с общуването лице-в-лице.

На базата на смесено изследване и събиране на количествена (наблюдение и експериментална симулация) и качествена информация (въпросник за компютърно-опосредствана комуникация), Ч. Ту и М. Макайзък (Tu, McIsaac, 2002) извеждат четири обособени контекста при разглеждането на социалното присъствие онлайн (Табл. 1). Според авторите комбинацията от тези четири групи фактори определя склонността на отделните участници във виртуално общуване да поддържат по-високо или по-ниско ниво на социално присъствие онлайн.

Таблица 1. Четири контекста при разглеждане степента на социално присъствие онлайн (Tu, McIsaac, 2002)

ИЗСЛЕДВАН КОНТЕКСТ			
Свързан със социалните отношения между участниците в разговора	Свързан с процеса на онлайн комуникация	Свързан с възможностите за интерактивност	Свързан с поверителността на информация
Доколко двете страни се познават; Нивото на формалност на отношенията; Нивото на изградено доверие между двете страни; Качество на социалните отношения; Психологически нагласи към технологията; Местоположение; Лични характеристики.	Технологични умения; Използване на параезик; Особености на синхронната комуникация; Езикови умения.	Необходимо време за получаване на отговор при асинхронна комуникация; Стил на общуване; Дължина на съобщението; Формалност; Тип на задачата, обуславяща използването на виртуална среда; Размер на групата; Комуникативни стратегии.	Форматиране на компютърно-опосредстваната комуникация; Достъп до разговора и това до колко хора би достигнало съобщението; Мястото на достъп до процес на комуникация.

НЕВЕРБАЛНИ МАРКЕРИ ПРИ АСИНХРОННА КОМПЮТЪРНО-ОПОСРЕДСТВАНА КОМУНИКАЦИЯ

Както установихме, асинхронната комуникация е силно зависима от способността за предаване на значение чрез текст. Един от опитите за преодоляване на възможностите за предаване на невербална информация е свързан с текста и графичното му оформление. Е. Дарикс (Darics, 2017) прави анализ на похватите в творческото писане, чрез които се предава допълнителна дълбочина, експресивност и значение на писмения текст без това да става описателно. Между тези похвати и използваните техники при компютърно-опосредстваната писмена комуникация могат да се открият сходства, и то особено интересни, във виртуален контекст. Маркерите за невербална комуникация в писмен текст не изпълняват формална съдържателна функция – бихме могли да подходим към тях като към „шум“ в съобщението – но при по-задълбочен анализ се забелязва, че те изпълняват и четирите функции на невербалната комуникация, които обикновено се разглеждат в общуването лице-в-лице (Руменчев, 2006):

Функция по подтекст: изразяване на отношение към написаното чрез негова подкрепа, засилване, оцветяване с нюанси или цялостно заместване на контекста;

Синхронизираща функция: осигуряване на синхрон между казано и показано и по-успешно предаване на съобщението;

Функция на обратна връзка: споделяне на оценка или нагласи към казаното от отсрещната страна;

Модално-емоционална функция: предаване и изразяване на емоционалното състояние към субекта на съобщението.

Е. Дарикс предлага типологизация на видовете невербални маркери в две категории: ортографски и типографски (Darics, 2017). От интерес е да се отбележи, че тези невербални маркери се споделят целенасочено, за да обогатят процеса на предаване на информацията онлайн.

1. Параезикови невербални маркери – начинът на изписване, както и конкретното съдържание изписва, изпълнява определени невербални функции. Тази категория подражава до най-голяма степен на синхронната реч лице-в-лице:

- Междуметия, възклицания – могат да предават изненада (напр. „Ах!“), фрустрация (напр. „Ух!“), съгласие (напр. „Аха“, „Мхм“);
- Звукоподражателни думи, оноματοпея – често се използват за предаване на смях (директно или саркастично);
- Капитализация или избягването ѝ – използване на главни букви (при формално общуване), липса на главни букви (при неформално общуване) или нестандартно изписване с главни букви само на отделни фрази или на цели изречения (при желание за поставяне на акцент върху дадена дума или фраза, предаване на „викане“ в текста или сарказъм);
- Правопис – предаване на разговорна и/или диалектна реч чрез правописа на думите (напр. нарочно грешно изписване, удължаване и повторе-

ние на букви в думата) с цел привличане на внимание върху текста или търсене на оригиналност на изказа.

2. Типографски невербални маркери – Наличието и използването на пунктуация в текстово общуване предоставя допълнителни възможности за предаване на информация:

- Конвенционална употреба или съзнателното избягване на такава.
- Повтаряща се пунктуация – особено при използването на удивителен („!!!“ при изразяване на изненада, раздразнение или за поставяне на акцент върху думите) и/или въпросителен знак („???“ при изразяване на изненада, разочарование или раздразнение) или многоточие („...“ при изразяване на недовършена мисъл, разочарование и пр.).
- Клавишни символи – напр. затварянето на текст между две звездички (*) може да изразява извършване на действие и предаването му в 3 л. ед.ч или да се използва за поставяне на акцент върху определена дума или фраза (в някои типове медии използването на две звездички автоматично почерня думата/фразата).
- Типографски емотикони и каомоджита (emoticons, kaomoji) – типографски конструирани репрезентации на лицеви изражения, които предават емоционална информация и контекст на общуването (Dresner, Herring, 2010). Различни от емоджита (emoji), които са пиктограми. Към тези две категории знаци може да се обособи и трета пиктографична (Васев, 2019).

3. Пиктографични невербални маркери – Възможността за технологично-опосредствано споделяне на образи, картини и движение имат илюстративна функция и представляват допълнителен източник на невербална информация. Все по-широкото им включване във възможностите за форматиране на текста в програмите за синхронна комуникация ги прави все по-естествена част от виртуалната реч. По-скоро са типични за неформалното, приятелско общуване и чисто стилистично, мястото им в бизнес комуникацията е ограничено и силно обвързано с контекста и особеностите на конкретното общуване.

- Емоджита (emoji) – пиктографи, които предават лицеви изражения или семантични знаци (Miller et al., 2016). Могат да бъдат както неподвижни образи, така и да включват движение. С някои програми е възможно да се предава конкретно лицевото изражение на адресанта, което допълнително ги обвързва с полето на кинесиката.
- Стикери – обикновено неподвижни картинки, пресъздаващи лицеви изражения, емоционални реакции и/или илюстрации.
- Реакционни GIF – поредица от образи в графичния файлов формат GIF¹, които позволяват споделянето им в движение. Образите са обикновено свързани с мемове или обекти от поп-културата и на практика се превръщат в многопластов елемент от комуникацията онлайн (Uhlin, 2014).

¹ GIF (Graphics Interchange Format).

Условно също можем да ги съотнесем към кинесиката. Използването им допълнително обогатява предаваното съобщение и могат да помогнат за изразяването на нагласи, отношение към темата или адресата, афект, сарказъм и пр.

ВЪЗМОЖНОСТИ НА БИЗНЕС СРЕЩИТЕ В ОНЛАЙН СРЕДА

Досега текстът беше фокусиран почти изцяло върху спецификите, свързани с ограниченията на онлайн средата. Въпреки това е необходимо и да се отчетат няколко преимущества на виртуалната медия в контекста на организиране на бизнес срещи. Б. Фриш и К. Грийн изтъкват три: по-добро събиране и измерване на нагласи и обратна връзка, по-успешни стратегически срещи и по-добър процес на генериране на идеи (брейнсторминг) (Frisch, Greene, 2020).

Събирането на обратна връзка онлайн е по-лесно. Съществуват редица технологии, които предоставят нови видове възможности за събиране на информация в реално време. По време на бизнес среща лесно може да се създаде въпросник, с който да се хванат нагласите и обратната връзка на участниците в нея и по този начин да се гарантира тяхното по-пълно включване в процеса на събеседване. Чрез този тип начини за събиране на информация се гарантира и по-бързото взимане на решение, както и възможността повече хора да бъдат включени и овластени в процеса, което от своя страна би довело до по-висока степен на доверие в успеха на постигнатото решение.

Срещите на високо ниво се организират по-естествено и по-лесно. Известно е, че част от бюджета на даден бизнес е свързан с пътувания и организиране на ключови срещи. Уравновесяващата функция на глобалната пандемия, която принуждава всички да работят от разстояние, води със себе си и възможността за по-бързо, лесно и евтино организиране на ключови стратегически срещи. В случая събирането на висшия мениджмънт не изисква толкова логистично планиране, колкото правилното разпределяне и обособяване на виртуална територия, в която може да се проведе съвещанието по оптимален начин.

Генерирането на идеи е по-богато. Процесът по брейнсторминг по време на бизнес среща има преимущество да разполага с допълнителни видове технологии, които срещите в лице-в-лице поддържат трудно. Освен възможността за моментно измерване на настроения и записване на идеи, виртуалното свързване позволява включване на по-широка група хора без значение от тяхната географска отдалеченост или времеви ограничения. Онлайн технологиите позволяват обособяването на отделни „виртуални стаи“, в които по-малки групи могат да работят по общ проблем, който след това да съотнесат и представят на широката група. Това допълнително улеснява и забързва процеса на генериране на идеи.

Ефективно провеждане на онлайн бизнес срещи. От реторична гледна точка, провеждането на бизнес среща в онлайн формат следва до голяма степен изискванията към оратор и аудитория във формат лице-в-лице. Предвид на-

стоящия теоретичен обзор можем да изведем няколко препоръки за по-ефективната организация и протичане на съвместна виртуална комуникация.

Синхронизация между налични технологии и цел на срещата.

Ефективната организация започва с избора на точната технология и нуждата от медия. При наличието на богат избор и набор от инструменти за съвместна работа е необходима внимателна оценка на нуждите за всяка интеракция преди пристъпването към включването им в работата. Например при необходимост от провеждане на среща, в която ораторът ще си служи предимно с афективни аргументи, използването на видео и аудио канали би било в негово преимущество и за целта трябва да се ползва платформа, която позволява видеовръзка и включването на камери в разговора. Творческа среща, свързана с намирането на иновативно решение на проблем, би имала нужда от т.нар. “whiteboard“ за едновременна съвместна работа, който симулира флипчартовете и дъските за писане в стая; важни разговори имат нужда от платформа, която може да записва и споделя разговора, и т.н.

Осъзнатост на невербална комуникация.

Докато обменът на невербална комуникация в процеса на общуване лице-в-лице включва несъзнателен елемент, в онлайн среда е необходим целенасочен акцент върху невербалното. Ограничеността за предаване на субтекст и допълнителни нюанси в писмен или аудио разговор налага необходимостта от осъзнато използване на невербални маркери дори и в случаи, в които това е непривично. Например използването на функциите за форматиране на текст за подчертаване на важността на конкретни части или поясняване на търсената емоция чрез илюстриране с емотикон. В случаи, в които това е невъзможно или недостатъчно, отчитането на невербалната ограниченост онлайн е достатъчна причина определени по-чувствителни или афективни разговори да бъдат пренесени директно във видео разговор. Именно затова е добра практика по време на бизнес среща винаги да се включват камери и да се симулира процесът на естествен разговор лице-в-лице, за да се избегнат неяснотата на средата и двусмислия.

Целенасочено определяне на време за непосредственост и скъсяване на дистанцията.

Фокусирането на онлайн комуникацията върху конкретни задачи лишава общуването от социалния елемент, свързан със скъсяване на дистанцията и поощряване на невербална непосредственост. В комуникация лице-в-лице този тип социални маркери се покриват естествено и неформално, докато във виртуална среда изискват конкретно планиране и организиране. Добра практика е предвиждането на конкретни типове упражнения-ледоразбивачи и започване на всяка среща с няколко минути за неформален разговор и размяна на учтивости, с което да се осигури добрият тон на по-нататъшната дискусия.

Активно събиране на обратна връзка.

Един от начините за ангажиране на аудиторията онлайн е търсенето на внимание чрез допълнителни дейности. Използването на въпросници за гласуване и групово взимане на решение, събирането на обратна връзка и допълнително уточняване на поетите ангажименти след срещата могат да се случват бързо и лесно в онлайн среда.

Съзнателно съчетаване на синхронна и асинхронна комуникация.

Преди всичко е важно да се отчете ролята, която както синхронната, така и асинхронната комуникация играят в процеса на бизнес срещите. Успешната организация на групово дискусия включва работа както по време на самата среща, така и преди и след нея. К. Фераци (Ferrazzi, 2015) препоръчва използването на допълнителни платформи преди срещата, за да се дефинират точките, които трябва да се застъпят по време на нея, и да се раздадат предварителни задачи (напр. запознаване с конкретни доклади или документи преди срещата), като по този начин времето, прекарано в синхронна комуникация, се оползотворява по максимален начин. Друга препоръчителна практика е свързана със воденето и споделянето на записки след всяка среща, които могат да се споделят с екипа в общото виртуално пространство и по този начин стават достъпни за всички участници.

Едно от най-важните практически заключения, свързани с провеждането на виртуални бизнес срещи, е нуждата внедряването на технология да бъде планиран, стратегически процес в една организация. В бизнес комуникацията от разстояние избраното технологично решение е главният, а в определени случаи и единствен, канал за обмен на информация. Това е достатъчна предпоставка за да имаме налице друг тип комуникация – опосредствана, приспособяването към която изисква както време и учене, така и целенасочени усилия. Избирането и внедряване на нова технология не може да приключи единствено със закупуването на определен лиценз за съвместна работа, а изисква конкретни усилия по внедряването в три посоки:

Технологична. Свързана с необходимостта от цялостно познаване на възможностите, функциите и ограниченията на конкретното технологично решение; организиране на демо-сесии, курсове за технологична грамотност и предоставяне на ресурси за самоподготовка.

Функционална. В по-широк план преминаването към виртуални срещи изисква целенасочено усилия за определяне и приспособяване на предишни процеси към новата среда; например, ако при работа лице-в-лице екипът е свикнал да организира „мозъчни атаки“ с бели дъски или флипчартове хартия, във виртуална среда това трябва да се случва с конкретна програма за целта (Whiteboard, Mural, Miro, др.).

Културна. Не на последно място, успешното провеждане и постигане на резултати в такава среда е свързано и с примера, даван от управлението на

дадена организация. В тесен план това е свързано, например, с осъзнато предаване на невербална информация (напр. мениджърът да даде пример на екипа си да включат камери), а в по-широк в това дадената технология да бъде използвана по обмислен и ефективен начин за нуждите на екипна работа.

ЛИТЕРАТУРА

- Васев, М.** (2019) Лидерство и невербална комуникация във виртуални екипи, *Психологични изследвания*, т. 22, кн. 1, с. 299–308.
[Vasev, M. (2019) Liderstvo i neverbalna komunikatsia vav virtualni ekipi, *Psihologichni izsledvania*, t. 22, kn. 1, s. 299–308.]
- Руменчев, В.** (2006). *Невербална комуникация в публичната реч и деловото общуване*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Rumenchev, V. (2006). *Neverbalna komunikatsia v publichnata rech i delovoto obshtuvane*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Darics, E.** (2017) E-leadership or “How to be boss in instant messaging?” The role of nonverbal communication, *International Journal of Business Communication*, vol. 57, issue 1, pp. 3–29.
- Dresner, E., Herring, S. C.** (2010) Functions of the nonverbal in CMC: Emoticons and illocutionary force, *Communication theory*, vol. 20, no. 3, pp. 249–268.
- Ferrazzi, K.** (2015) How to run a great virtual meeting, *Harvard Business Review* [Online], March 27, 2015 [accessed: 07.09.2020]. Available at: <https://www.wcasa.org/wp-content/uploads/2020/03/How-to-Run-a-Great-Virtual-Meeting.pdf>.
- Frisch, B., Greene, C.** (2020) What it takes to run a great virtual meeting, *Harvard Business Review* [Online], March 05, 2020 [accessed: 07.09.2020]. Available at: <https://hbr.org/2020/03/what-it-takes-to-run-a-great-virtual-meeting>.
- Gunawardena, C. N.** (1995) Social presence theory and implications for interaction and collaborative learning in computer conferences, *International journal of educational telecommunications*, 1, no. 2–3, pp. 147–166.
- Miller, H. et al.** (2016) “Blissfully happy” or “ready to fight”: Varying Interpretations of Emoji, *Proceedings of the 10th International Conference on Web and Social Media, ICWSM 2016*.
- Paulus, T.** (2007) CMC modes for learning tasks at a distance, *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 12, issue 4, 1 July 2007 [accessed: 07.09.2020]. Available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1083-6101.2007.00375.x>.
- Short, J., Williams, E., Christie, B.** (1976) *The social psychology of telecommunications*. London: Wiley.
- Tu, C. H., McIsaac, M.** (2002) The relationship of social presence and interaction in online classes, *The American journal of distance education*, vol. 16, issue 3, pp. 131–150.
- Uhlin, G.** (2014) Playing in the Gif (t) Economy, *Games and Culture*, vol. 9, issue 6, pp. 517–527.

ЮРИДИЧЕСКАТА КОНСУЛТАЦИЯ КАТО ЕЗИКОВ ПРЕВОД

Боян Владимиров Баханов

Анотация. Настоящото изследване разглежда въпроса за езиковата интерпретация на нормативните текстове като един особен вид езиков превод. За тази цел, на първо място ще бъде подкрепен възгледа, че юридическият език и в частност езикът, на който биват изразени нормативните актове, притежава самостоятелен характер. Той ще бъде представен като различен от всекидневния език в обществото, а юристите като един вид посредници между тези два макар и близки езици.

След това, юридическото консултиране ще бъде изследвано посредством теорията на У. Куайн относно невъзможността на езиковия превод, като ще бъде потърсено решение за случаите, в които тази езикова интерпретация не би била достатъчна за достигане до категоричен краен резултат. За разрешаването на тези случаи ще бъде подкрепен възгледът, че юридическата интерпретация може да послужи като самостоятелно средство за постигане на сигурно правно знание.

Ключови думи: всекидневен език; езиков превод; езикова интерпретация; Куайн; юридически език; юридическа консултация; юридическа интерпретация.

LEGAL CONSULTATION AS LANGUAGE TRANSLATION

Boyan Vladimirov Bahanov

Abstract. This research examines the issue of linguistic interpretation of normative texts as a special type of language translation. For this purpose, in the first place, we will support the view that the legal language, and in particular the language in which regulations are expressed has an independent nature. It will be presented as different from the daily language of society, and lawyers as a kind of mediators between both of these diverse, albeit close, languages. After this, legal consultation will be explored by applying W. V. Quine's theory about under determinacy of translation, and a solution will be sought in cases when this linguistic interpretation would not be sufficient to reach a definite end result. The view that legal interpretation can serve as a stand-alone means of achieving sound legal knowledge will be supported as a means for resolving these cases.

Keywords: Everyday language; Language interpretation; Language translation; Legal consultation; Legal interpretation; Legal language; Quine.

УВОД

В съвременния свят тезата за самостоятелния характер на езика на правото все по-често бива изразявана както в правната литература (напр. Милкова, 2002; Ташев, 2007), но и в юридическата практика. Правото си служи със свой собствен език, който макар и до голяма степен да се припокрива с общопотребимия език в обществото (каквото е и изискването на чл. 9 на Закона за нормативните актове, ЗНА). Както ще покажем в настоящия текст, юридическият език притежава множество разлики, които дават основание той да бъде обособен в самостоятелна категория. По този начин юридическият език и в частност езикът на източниците на правото запазват своята езикова своеобразност. Това основно се детерминира от ролята на правото да служи като основен регулатор на обществените отношения.

Сложността, многообразието и комплексният характер на юридическия език най-осезаемо биват проявени в своеобразното външно битие на правото, юридическите актове и по-точно в езика на закона. Под език на закона Ташев разбира „езикът, на който са формулирани правните норми, независимо дали са изразени в закон, международен договор или друг правен източник“ (2007). Той го определя като различен от общопотребимия, тъй като този език има единствено нормативен характер.

За да можем обаче да разберем тези особености в езика на нормативните актове, най-правилният подход, с който можем да си послужим, са изследванията в областта на законодателната техника, тъй като един от основните въпроси, които тя изследва, е този за „стилистиката на законодателния език, конвенциите, чрез които се фиксират законодателната лексика и граматика, различна от тази в общопотребимия език“ (Ташев, 2002, с. 14).

ВЪПРОСЪТ ЗА РАЗЛИКИТЕ МЕЖДУ ВСЕКИДНЕВНИЯ И ЮРИДИЧЕСКИЯ ЕЗИК

Като основно средство за комуникация, употребата на всеки език се ръководи от определен набор от правила, които, веднъж установени, се превръщат в задължителни, защото действието на езика като средство за комуникация и своеобразен знак може да се осъществи единствено когато тези правила се спазват. Що се отнася до езика на правото, като източници на подобни правила могат да бъдат определени Законът за нормативните актове (1973) и Указ № 883 от 24.04.1974 г. за прилагане на Закона за нормативните актове (УПЗНА), които, така да се каже, предзадават множество правила, с които нормотворецът трябва да се съобрази в процеса по изготвяне на нормативните текстове.

Подобно на всички езикови правила, и тези, които се отнасят до езика на юридическите актове, са насочени към всички членове на езиковата общност и предписват многократното използване на думи или изрази по определен начин в определена ситуация. Нарушаването им води до „разрушаване на кому-

никацията между членовете на езиковата общност или до нейното цялостно разпадане“ (Манголд, 1988 цит. по Бузов, 2002, с. 64).

Когато говорим за езикови общности, трябва да уточним, че те могат да се обособят в общности както по естествен, така и по изкуствен език. Общности по изкуствен език могат да бъдат например общностите на физиците, химиците, математиците и др. В този смисъл можем да кажем, че юристите също могат да бъдат обособени в една своеобразна езикова общност със свои отличителни особености, детерминирани от сложния и комплексен характер на юридическия език.

Естественият език е напълно приложим за ситуации, свързани с всекидневното общуване, тъй като той си служи с думи, които са обединени посредством техния смисъл. Но естественият език има редица недостатъци, които според философите на идеалния език (Фреге, Ръсел, ранния Витгенщайн, Тарски, Карнап и Куайн) се проявяват в определен контекст. Двамата главни недостатъка на естествения език, които най-често се назовават, са свързани със синтаксиса и семантиката. При синтаксиса липсват еднозначни правила за свързване на думите в изреченията, а недостатъкът в семантиката се корени в невъзможността да се дадат дефиниции на значенията на същите тези думи.

От своя страна изкуствените езици са създадени съзнателно от общността. Тяхната цел е да „описват или синтезират артефакти във виртуална област“ (Герджиков, 2012, с. 82). Докато в естествения език (всекидневното говорене) могат да се създадат противоречия и парадокси, които не влияят върху смисъла на дадено изказване, в изкуствения език парадокси или неопределености са невъзможни и недопустими. Точно поради тази причина философите на идеалния език предлагат да се създаде един нов, изкуствен език, който да замести всекидневния за целите на философията и науката. Именно това е и една от целите, които подтикват създаването на изкуствен език – премахването на заложения парадоксалност и противоречивост на естествения език.

В този смисъл юридическият език има двойствен характер – от една страна той използва общоупотребимия език, което го определя като естествен. От друга страна, обаче, когато общоупотребимият език се използва за целите на правото, той придобива особени „семантични, стилистични, терминологични и други особености“ (Спасов, 2006, с. 87), които придават на използваните термини значение, различно от обичайното, което го причислява към групата на изкуствено конструирания езици. Точно заради тази своя специфична особеност юридическият език може да се определи като „полуестествен и полуизкуствен“ (Милкова, 2002, с. 246).

Един много подходящ пример за неговия сложен характер е терминът *злепоставяне*, регламентиран в Глава втора, Раздел III от Наказателния кодекс (НК) на Р. България (1968). Въпреки че това понятие е заимствано от общоупотребимия (всекидневния) български език, бивайки включено в езика на закона, то придобива коренно различно значение. Ако в ежедневния език тер-

минът се използва в смисъла на „Поставям в неудобно положение, излагам“ (Радева, 2012), то за целите на наказателното право този термин се използва в смисъл на престъпление срещу личността, което бива регламентирано от няколко различни престъпни състава, например чл. 137 от НК: „Който изложи лице, лишено от възможността да се самопазва поради малолетство, престарялост, болест или изобщо поради своята безпомощност, по такъв начин, че животът му може да бъде в опасност, и като съзнава това, не му се притече на помощ, се наказва с лишаване от свобода до три години“. В ежедневната си комуникация хората използват понятието в смисъла на действие, което причинява неблагоприятни последици за честта и достойнството на друго лице. За целите на правото обаче то придобива значение на противообществено деяние, което поставя в непосредствена опасност живота или здравето на пострадалия. В този случай думата „злепоставяне“ получава „семантична екстензия“ или семантично разширяване¹ (Marmog, 2009, p. 92), което я приспособява за целите на правото – в общоупотребимия език думата има едно конвенционално значение, а в езика на правото друго.

В действащото законодателство съществуват и редица други термини, чието значение е различно от това, което се използва във всекидневното общуване. Такива са например „завет“ – Закон за наследството, „другар“ – Граждански процесуален кодекс, „държане“ – Закон за собствеността и мн. др. Въпреки че тези понятия са заимствани от всекидневния език, тяхното значение е доста по-различно от това, което хората обикновено влагат в тях в ежедневното си общуване. Затова можем да кажем, че до голяма степен юридическият език се влияе от общоупотребимия, но въпреки това надхвърля неговите рамки. Друго важно уточнение, което трябва да се направи в подкрепа на тезата за самостоятелния характер на юридическия език, е това, че изискването на чл. 9 ЗНА в точно определени случаи може да не бъде спазено, което е изрично упоменато в чл. 36 УПЗНА. Този член гласи, че отклонения от общоупотребимия език се допускат, само ако се налагат от предмета на нормативния акт или ако се налага използването на чужди думи и изрази.

На първо място в езика на закона често се налага употребата на специфична юридическа терминология. Тези термини не могат да се срещнат във всекидневното общуване. Обикновено те могат да бъдат както отделна дума, така и словосъчетание. Пример за такива юридически понятия са например „сервитут“ – Закон за собствеността, „въззивно производство“ – Наказателно-процесуален кодекс, „въвод във владение“ – Гражданско-процесуален кодекс и мн. др. Тези термини са „еднокритериални“ (Marmog, 2009, p. 97), т.е. те са създадени единствено за целите на правото, имат утвърдено правно значение и не получават семантична екстензия. „Ако в обикновената реч някои думи могат да получат различно смислово значение в зависимост от други

¹ От англ. ез. semantic extension.

части на речта, които ги придружават, да получат „контекстна подвижност“, това само по изключение може да се случи при юридическите термини. Обратно е по-възможно, т.е. възможно е терминът да придаде ново смислово съдържание на думите, които ги съпътстват“ (Спасов, 2006, с. 94).

Спецификата на юридическата терминология е в това, че тя не може да се заменя в текста на юридическите актове с думи от общоупотребимия език, защото това би довело до неяснота или до нееднозначност на текста. Например „не може в обвинително заключение да се напише: „в разговор със следователя свидетелят „разказа“ вместо „даде показания““ (Милкова, 2002, с. 285).

На второ място предметът на съответния нормативен акт може да налага използването на т.нар. общонаучни термини – заемайки различни термини от другите науки (икономика, медицина, политология и др.), нормотворецът обхваща целия спектър от обществени отношения, които биват регулирани посредством нормативните актове. Такива заети термини са например „ген“ – Закон за патентите и регистрацията на полезните модели, „географско означение“ – Закон за марките и географските означения, „ядрена енергия“ – Закон за безопасно използване на ядрената енергия и т.н. Юридическият език си служи с общонаучна терминология, защото в един или в друг аспект на правните актове той се намира в отношение с някоя от другите науки.

Използването на чужди думи изрази в езика на нормативните актове е изрично уредено в чл. 36 УПЗНА, според който това изключение може да се приложи в случаите, когато те са станали трайна съставка на българския език или тяхното значение не би могло да бъде заменено с думи от него. В Континенталното право т.нар. чуждици имат латински и гръцки произход, което се дължи на множество исторически и географски фактори. Термини с гръцки произход са например „политика, монархия, демокрация, олигархия и мн. др.“ (Милкова, 2002, с. 269). Особено влияние върху Романо-германската правна система оказва Римското право, което обяснява наличието на множеството латински термини в него като например „република, акт, конституция, ипотека, както и множество латински изрази като например *resjudicata*, *vacatio legis*, *analogia legis* и др.“ (Милкова, 2002, с. 270).

Важна роля за навлизането на чуждици в българската нормативна уредба играе все по-развиващият се процес на глобализация, което неминуемо води до взаимното влияние на различни съвременни правни системи. Именно по подобен начин, „Въпреки законово прогласеното задължение за законодателя да формулира правните норми на общоупотребимия (литературния) български език, в него се прокрадват както думи и изрази, които не спадат към литературния български език, така и думи и изрази, заемки от чуждо законодателство, международни актове и такива на Европейския съюз“ (Петров, 2010, с. 345).

Всичко казано до тук дава основание езикът на закона да бъде определен като самобитен език, който се нарежда сред най-важните елементи на културните особености в обществото, тъй като именно чрез него правните предпри-

сания достигат до своите адресати. Тази основополагаща функция в обществения живот, детерминира и неговата сложна лингвистична архитектоника, в която, както вече показахме, могат да се обособят основно четири изграждащи езикови пласта – общоупотребимия български език (официалния книжовен език), юридическата терминология, термините, заимствани от други науки (общонаучни) и чуждите думи и изрази.

ТРУДНОСТИТЕ ПРИ ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ЮРИДИЧЕСКИЯ ЕЗИК

За да могат да се ориентират в посланията, които правото като основен и най-важен нормативен регулатор им изпраща, хората трябва да разбират същността на правните текстове, за да съобразяват своето поведение спрямо техните предписания. Но за да може да бъде изпълнено това важно условие, адресатите на правните норми би трябвало да са наясно както с правилата на общоупотребимия език, така и със спецификите в езика на закона. Затова „е необходим език, с който всеки да разбира юридическия език, защото – налага се да признаем – знанието за правото е интегрална част от самото право. Ако тази част не е осигурена по задоволителен начин, рискът за отделната личност е голям. Ако оставим индивида сам, изправен пред необятното писано на неразбираем за него език право, рискът е вече за цялото общество“ (Шопов, Томов, 2010, с. 217).

Вероятно точно подобни съображения мотивират възгледите, изразени от Джереми Бентам, според когото „правните норми трябва да бъдат кодифицирани в прост, лесно разбираем източник, което до голяма степен би премахнало нуждата от адвокати“ (Bentham, no date, cited in Hutton, 2009, p. 153). Дори нещо повече, Бентам смята, че сложният характер на юридическия език е изкуствено придаден от юристите, които си служат със сложни понятия и изкуствено конструирани изрази, като по този начин целят да се превърнат в „недостижим елит“. Но вероятно една подобна реформа в юридическия език, като предложената от Бентам, изглежда по-скоро неоправдана, имайки предвид сложността и многообразието в обществените отношения, детерминиращи лексическите специфики на правната регламентация. Освен това, езикът на правото си служи с разнообразна терминология, която включва както чисто юридически термини, използвани в законите и другите правни източници, така и с психологическа, философска (философско-правна), аксиологическа и друг вид специализирана терминология, която обяснява многообразието на правното явление. Точно поради тази причина юридическият език не би могъл да бъде опростен (по предложението на Бентам), защото, както отбелязва Я. Воленски: „Правната догматика не би могла да бъде преведена на езика на емпиричната социология.“ (Wolenski, no date цит. по Бузов, 2010, с. 127).

Подобна невъзможност бива детерминирана от централната роля на правото и необятния спектър от обществени отношения, които то урежда. В този смисъл, всеки отказ, дори и частичен, от така характерните за правото специфични

термини, езикови конструкции и думи, отличаващи го в самостоятелна категория, е по-скоро неоправдан, а вероятно дори и недопустим. Юридическата лексика „не може без собственост и собственик, владелец и владение, ищец и ответник, без физическо и юридическо лице, без ипотека, продажба, дарение, цесия, изпълнителен лист, субективни права, делинквент, въвод във владение, дееспособност, правоприемство, завещание, екзекватура и безброй други, които изграждат сложната лексика на относително самостоятелния юридически език и го отличават от обикновения разговорен език“ (Петров, 2010, с. 346).

Може би точно поради тази причина голяма част от членовете на обществото, които, макар и да са наясно с правилата на ежедневния език, често срещат трудности при досега си с езика на правото. Съществуват множество примери за едно такова неразбиране на термините от правната доктрина, което от своя страна води до погрешна употреба на някои термини. Милкова илюстрира този факт с няколко недвусмислени примера за подобна погрешна употреба: Например „терминът юридическо лице“: в практическото ни ежедневие хората често неправилно го използват, като го съотнасят към хора, които имат юридически познания и квалификация, които разбират от право (макар че иначе този термин в правото означава особен вид колективен субект на правото). Подобна грешка се допуска, когато хората (особено журналистите често го правят) обсъждат определени нормативни юридически актове, но неправилно ги наричат „нормативни документи“. Същото е и когато вместо правилния термин „нотариален акт“ в ежедневието хората често го наричат неправилно „натурален акт“ (Милкова, 2002, с. 264).

Борис Спасов определя такъв вид погрешна употреба като „извращаване на юридическите термини“ Спасов (2006, с. 98). Според него това се дължи както на неразбиране на юридическата терминология, така и на правна неграмотност, което дори често води до неправилно заменяне на юридическите термини с понятия, нямащи нищо общо с правната терминология.

Така например Семейният кодекс (чл. 46, ал. 2 – нов чл. 74, ал. 2) установява термина „родство по сребрена линия“. Това е роднинска връзка между лица, които имат общ родоначалник, без едното да произхожда от другото (например братя, сестри). Често обаче поради правна неграмотност в обикновения език вместо „сребрена линия“ се използва понятието „сребърна линия“, което е неправилно“.

Както се вижда от посочените примери, правният език често е недостъпен за голяма част от членовете на обществото. Затова, когато адресатите на правото познават всекидневния език, но не познават юридическия, интерпретирането на правните норми ще доведе до постигнато значение, което до голяма степен може да се различава от това, което законодателят е целял да означае с дадената норма.

„Незнанието на закона не оправдава никого, но в много случаи този принцип би довел до неравнопоставеност на неговите адресати, защото не всички

еднакво добре и правилно го възприемат и разбират. Нерядко това дава основание и за некоректно, дори и престъпно използване на подобно неразбиране на един или друг закон“ (Хрусанов, 2010, с. 56).

Вероятно това е и една от причините, когато са изправени пред определена реална житейска ситуация, която представлява и съответен правен казус, голяма част от хората да търсят специализирана помощ от експерт. Такива експерти са юристите, които в процеса на своето обучение и практически опит овладяват спецификите и тънкостите в езика на правото. Може би именно това дава основание на Жана Шаранкова да определя работата на юриста по решаването на даден казус като „езиков превод от всекидневния език на юридически и обратното“ Шаранкова (2001). В този процес можем да разглеждаме интерпретацията на закона като „форма на превод, при която всекидневният език и понятия се анализират или превръщат в юридически език, тъй като законът посредничи между различни езици и различни социални групи“ (Hutton, 2009, p. 51).

Най-често хората, които имат нужда от специализирана юридическа помощ, се обръщат към адвокат. Тази професия е предназначена да защитава правата, свободите и законните интереси на гражданите. Основният нормативен акт, регламентиращ адвокатската професия, както и правата и задълженията, свързани с нейното упражняване, е Законът за адвокатурата (2009). Според Чл. 24 ал. 1 т. 1 на този закон, упражнявайки своята професия, адвокатите предоставят устни и писмени юридически консултации, свързани с правото. Точно посредством това консултиране адвокатите осъществяват връзката между езика на правото и всекидневния език в обществото, тъй като езикът на адвоката се доближава в най – висока степен до литературния език, което му дава достатъчно голяма свобода на изразяване, максимално близко до това в ежедневно общуване.

Юридическото консултиране може да се определи като една езикова игра, в хода на която се осъществява комуникация между адвоката и неговия клиент. Когато се осъществява комуникация между субектите, се извършва синтез между език и свят. Този синтез се нарича „контекст“, т.е. ситуация, в която се извършва „живо общуване“. В процеса на тази комуникация се извършва трансформация от една форма в друга, т.е. осъществява се разбиране, което представлява процес, при който чуждите мисли се трансформират в постижима за нас форма, тъй като ние имаме достъп само до собствените си мисли, но мислите на другите са в недостъпна за нас област). Ето защо разбирането е ключова предпоставка за успешната интерпретация, като в този процес то трябва да бъде в две насоки: От една страна е необходимо да бъде разбран езиковият смисъл на текста (правото), а от друга на „квзитекста (факта)“ (Ташев, 2002, с. 13), като в последствие те трябва да бъдат съпоставени помежду си, което се явява ключова предпоставка за успешното решаване на възникналия правен проблем.

Но в процеса на комуникация може да се получи и изкривяване на информацията. Това е възможно, когато не възприемем и не разберем правилно информацията, която ни се предава от нашия събеседник. Този процес на неразбиране можем да наречем „шум в информацията“ или „недостъпност на смисъла между субекти“ (Герджиков, 2012, с. 104). Именно с цел да бъдат избегнати евентуалните недоразумения в процеса на юридическото консултиране, адвокатът задава насочващи въпроси, посредством които да събере по-точна информация чрез описанията на своя клиент, събирайки феномените за описване и синтезира фактите в подходящи форми, които му помагат да се ориентира във фактическите обстоятелства, свързани със съответния казус. Впоследствие тези „факти се нуждаят от допълнителни интелектуални операции на превод – „трябва да бъдат разпознати значенията на доказаните фактически обстоятелства в предполагаемото правно предписание, в което тези значения са свързани като юридизирани фактически обстоятелства и връзки“ (Шаранкова, 2001, с. 265).

Едва след това адвокатът може да направи прецизна юридическа квалификация на случая и по този начин да припознае своя клиент като „третото лице“, фиксирано в хипотезата на относимата правна норма. Това е възможно посредством виртуална относителност, тъй като виртуалното се осмисля в реалното, а координатната система на един език е „виртуална проекция на реалната жива форма в процес на ре-синтез. Един знаков синтез няма смисъл, ако не е отнесен към жизнен процес (описание, разпознаване, представяне, мислене)“ (Герджиков, 2012, с. 53). Тази теза тук може да бъде съотнесена към юридическото консултиране, защото то представлява именно един такъв жизнен процес. Освен това, неговото основно предназначение е решаването на определен правен казус, затова то може метафорично да се разглежда и като един вид специфичен „линеен езиков превод“ (Герджиков, 2012, с. 94), при който адвокатът играе ролята на посредник (преводач) между езика на правото и ежедневния език. Той осъществява „езикова интерпретация“, като преобразува (превежда) сведенията, получени от клиента на ежедневния в юридически език, за да направи прецизна юридическа квалификация на случая и в последствие да определи основната правна норма, която се отнася до конкретния казус, други допълнителни такива, както и всички техни препрещания. „В процеса на четене на правния акт ние извършваме една двойна езикова интерпретация: на естествения (български) език и на юридическия език“ (Ташев, 2007, с. 57). За постигането на тази цел адвокатът трябва да съотнесе 1) света на фактическото (действителните обстоятелства), към 2) света на дължимото (изразеното в правните норми) – т.е. за да реши казуса, адвокатът трябва да осъществи действия, които се различават в значителна степен от тези, които съдят предприема при решаването на същия казус. Докато в хода на съдебното производство една от основните задачи на съдебния състав е да установи обективната истина и след това да определи приложимите към

казуса правни норми, то пред адвоката не би трябвало да стои подобна задача, тъй като можем да предположим, че той притежава знание за истинните факти и обстоятелства, предоставени му директно от неговия клиент. За да може да приеме тези сведения като истинни, адвокатът трябва да допусне, че са налични условия, които да утвърждават изказванията на неговия клиент като истинни. Следователно, притежавайки знания за истинността на твърденията, адвокатът трябва да извърши един особен вид езиков превод (интерпретация), чрез който в метафоричен смисъл той „застава текста да заговори“ (Шаранкова, 2001, с. 88), интерпретирайки както сведенията, които неговият клиент му предоставя (фактите от действителността), така и текста на приложимите за случая правни норми. Тук обаче се изправяме пред следната трудност: Разглеждайки въпроса за езиковия превод, ние можем да използваме като най-подходящ обяснителен способ теорията на Куайн, но в такъв случай ще трябва да заключим, че преводът е изначално неопределен.

НЕОПРЕДЕЛЕНОСТТА НА ПРАВОТО И ПРОЦЕДУРАТА ЗА ЮРИДИЧЕСКА КОНСУЛТАЦИ

В „Дума и обект“ през 1960 г., Уилард ван Орман Куайн излага проблема за неопределимостта на референцията. Неговата теза се основава на аргумента, че говорещите даден език могат да използват безкраен брой езикови единици, които да не съответстват на даден език и при условие, че не съществуват факти, които да фиксират значението на референцията, тя според Куайн е неопределима. Според него, това е така, защото когато се опитваме да превеждаме думи от непознат за нас език (какъвто тук се явява езикът на правото) съществуват прекалено много възможни значения, което затруднява намирането на еднозначно такова. Затова, когато се правят ръководства за превод от един език на друг, „те могат да бъдат създадени по различни начини, всички съвместими с общата реч, но несъвместими един с друг“ (Quine, 1960, р. 24). Според Куайн, това несъответствие ще доведе до разминаване в превода между две изречения, всяко от които би трябвало да отразява значението на другото. По примера на Куайн, Gavagai може, а може и да не означава заек, тъй като, съгласно неговата теза, ние нямаме ясен критерий, въз основа на който да извършим точен превод, което ще доведе до безкраен брой възможни преводи на Gavagai, като например „необособена заекова част“, „времеви отрязък от цял заек“ или „заековост, възпътена за момент“ (Quine, 1960 цит. по Карагеоргиева, 2009, §4.1). Този подход на Куайн може да се пренесе върху превода на всяка дума на чужд език, различен от нашия, защото, за да открием значението на дадена дума, ние трябва да открием нейното съответствие. Най-вярното решение според Куайн, е, ако, както казва той, „езиковедът разшири своята основа, ставайки двуезичен“ (Quine, 1960, р. 64). По този начин той ще бъде в състояние да съотнесе правилно значенията на изреченията от двата езика. Приемайки тази теза, можем да заключим, че преводът в разглеж-

дания от нас случай е възможен, тъй като в процеса на юридическото консултиране адвокатът се явява познавач и на двата езика.

Това обаче ни води до следния проблем: Куайн е на мнение, че „двyezичността има своя собствена семантична корелация“ (Quine, 1960, p. 64), което означава, че дори двама души да си служат с един и същи език, значението, което те биха извлекли от превода на дадена дума или изречение, пак може да се разминава. Една от вероятните причини за това разминаване бихме могли да открием в тезата, че „преводът е ограничен от езика, на който се случва и от човека, който го прави, затова той никога не би могъл да възникне извън рамките на интерпретацията“ (Glanert, Legrand, 2011, p. 530). В такъв случай, всеки превод, който сме в състояние да осъществим, никога не би бил абсолютно точен или краен, защото той „проектира онтологията на определен език или теория върху тълкуването и така всяка истина става израз на нечия епистемична позиция“ (p. 528). Това от своя страна може би обяснява защо в процеса на прилагането на правото се наблюдава различно, дори често противоречиво решаване на сходни юридически казуси, като такова дори се открива и в съдебната практика. Това вероятно може да се обясни именно с тази „онтологическа релативност между онтологичната схема на правото и тази на фактите, т.нар. фактическо и дължимо в правото. Ето защо, ако от една страна кажем, че нормативното битие на правото спада към света на дължимото, а от друга, че обществените отношения спадат към света на фактическото, то връзката между тези две онтологични същности бива осъществена от правните разпоредби, които се явяват сетивно възприемаемият външен езиков израз. Следователно, именно в разпоредбата тази онтологическа релативност бива експлицирана най-осезаемо като такава между езика на правото и ежедневния език в обществото. Лесно е да си обясним защо юридическият език е релативен – неговата относителност може да се обвърже със самите всекидневни казуси, произхода на понятията в правната терминология и преценките на самите правни субекти (срв. Ташев, 2007, с. 116). Ето защо, ако хипотетично приемем, че се стигне до ситуация, в която трябва да се оценяват две еднакво приемливи интерпретации на едно и също семантично съдържание, е явно, че ще трябва да отхвърлим като неправилно значението, постигнато от единия интерпретатор. Но в такъв случай ние можем да отхвърлим като неприемлив и втория интерпретативен отчет, както и всеки следващ такъв. Това е така, защото ние не разполагаме с ясен и сигурен критерий, въз основа на който да обосновем своите заключения за начините, по които сме постигнали тълкувателните си резултати. Ето защо не винаги езиковата интерпретация на естествения и юридическия език е достатъчна, за да бъде разбран смисълът на правната норма. В този случай се пристъпва към „юридическата интерпретация“ (Ташев, 2007, с. 57). Според Шаранкова (2001), когато се осъществява езикова интерпретация, се извършва своеобразна реконструкция на вложението в текста смисъл от страна на неговия създател, докато при юридическата

интерпретация интерпретаторът трябва да схване неговия юридически смисъл, който е съобразен с целите на правоприлагането. Тук юридическата интерпретация се явява самостоятелна форма за постигане на правен смисъл и дообогатяване (доразвиване) на вече достигнатия такъв. Ако за целите на езиковата интерпретация е достатъчно да се установи конкретното езиково значение на отделните езикови изрази, изграждащи текста, за да се достигне до цялостното значение, то за целите на юридическата интерпретация това не е достатъчно. Процесът на езиково интерпретиране на нормативните правни текстове „също притежава известна специфика, но при него няма правила, различни от правилата, по които протича езиковата интерпретация на неюридическите текстове“ (Ташев, 2007, с. 60). Затова, когато се извършва юридическа интерпретация, е необходимо да бъде установен не само езиковият смисъл, тъй като, веднъж достигнат, е необходимо той да бъде съотнесен към цялостния нормативен дискурс. Това означава, че „при езиковата интерпретация ние имаме разбиране на смисъла, а при юридическата – реконструиране и създаване на липсващия смисъл“ (с. 58). Вследствие на това: „езиковата интерпретация на правната норма може да доведе до два основни извода: че тя е неясна и се нуждае от тълкуване; че тя липсва, налице е празнота и е необходимо да се приложи аналогия. Видът на „недостатъка“ определя вида на необходимата юридическа интерпретация. Неяснотата се отстранява чрез тълкуване; липсата на норма — чрез аналогия“ (с. 63). Ето как юридическата интерпретация, като съвкупност от специфични юридико-технически способности, е в състояние да гарантира постигането на безспорен смисъл на правните текстове, осигурявайки по този начин единство в процеса на правоприлагане.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От всичко казано до тук можем да направим извод, че юридическата консултация е една „езикова игра“, в която в метафоричен смисъл адвокатите извършват превод или езикова интерпретация между два близки, но все пак самостоятелни езика, каквито са ежедневието и юридическият. Тук адвокатът играе ролята на свързващ елемент между предписанията на нормотворческия орган и отделните членове на обществото, които се явяват техни адресати. Трябва обаче да отбележим, че при един такъв превод (интерпретация) правилното значение вероятно винаги ще зависи от интерпретатора, тъй като в този процес, както вече посочихме, съществена роля играе диспозицията на преводача. Но ако приемем, че точният превод е невъзможен, а можем единствено да разчитаме на множество възможни значения, то това ще означава, че опитният адвокат е този, който би могъл да се ориентира в морето от възможни приемливи интерпретации и да предостави на своя клиент точни и адекватни решения на възникналия правен проблем. Вероятно именно това отличава, както казва Халпин, „компетентния учен експерт, който предоставя благонадеждни съвети, от некомпетентния интерпретатор. Проблемът идва,

когато двама учени експерти предоставят благонадеждни, но противоречиви съвети“ (Halpin, 2011, p. 72). Именно в тези случаи се налага експертът да проведе юридическа интерпретация. Но от друга страна, за множеството случаи, когато езиковото значение на даден нормативен акт не буди ни най-малко съмнение относно вложения в него езиков смисъл, експертът провежда единствено езикова интерпретация или езиков превод на правните текстове. Следователно, когато адресатите на правото разбират смисъла на правните предписания на база езикова интерпретация, юридическа такава не е необходима.

ЛИТЕРАТУРА

- Бузов, В.** (2002) *Философия на езика*. София: Одри.
[Buzov, V. (2002) *Filosofia na ezika*. Sofia: Odri.]
- Бузов, В.** (2010) *Философия на правото и правна логика в глобалната епоха*. София: Абагар.
[Buzov, V. (2010) *Filosofia na pravoto I pravni logika v globalnata epoha*. Sofia: Abagar.]
- Герджиков, С.** (2012) *Философия на относителността*. София: Екстрем.
[Gerdzhikov, S. (2012) *Filosofia na odnositelnosta*. Sofia: Ekstrem.]
- Закон за адвокатурата** (2004) [онлайн] [прегледан на 10.09.2020]. Достъпен на: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135486731>.
[*Zakon za advokaturata* (2004) [onlayn] [pregledan na 10.09.2020]. Dostapen na: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135486731>.]
- Закон за нормативните актове** (1973) [онлайн] [прегледан на 10.09.2020]. Достъпен на: <https://aref.government.bg/sites/default/files/uploads/docs2018-12/> [прегледан на 10.09.2020].
[*Zakon za normativnite aktove* (1973) [onlayn] [pregledan na 10.09.2020]. Dostapen na: <https://aref.government.bg/sites/default/files/uploads/docs2018-12/>.]
- Карагеоргиева, А.** (2009) *Философия на съзнанието*. София: Библиотека 48.
[Karageorgieva, A. (2009) *Filosofia na saznaniето*. Sofia: Biblioteka 48.]
- Милкова, Д.** (2002) *Юридическа техника*. София: Сиби.
[Milkova, D. (2002) *Yuridicheska tehnika*. Sofia: Sibi.]
- Наказателен кодекс** (1968) [онлайн] [прегледан на 10.09.2020]. Достъпен на: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.
[*Nakazatelen kodeks* (1968) [onlayn] [pregledan na 10.09.2020]. Dostapen na: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.]
- Петров, В.** (2010) Тъжно-смешни разсъждения върху българското нормотворчество. В: Хрусанов, Д., Шопов, Т. (състав.) *Право и език. Насоки за писане и редактиране на правни текстове*. София: Унив. изд. Св. Климент Охридски, с. 327–346.
[Petrov, V. (2010) Tazhno-smeshni razsazhdenia varhu balgorskoto normotvorchestvo. V: Hrusanov, D., Shopov, T. (sastav.) *Pravo i ezik. Nasoki za pisane i redaktirane na pravni tekstove*. Sofia: Univ. izd. Sv. Kliment Ohridski, s. 327–346.]

- Семеен кодекс** (2009) [онлайн] [прегледан на 10.09.2020]. Достъпен на: <https://www.justice.government.bg/home/normdoc/2135637484>.
[*Semeen kodeks* (2009) [onlayn] [pregledan na 10.09.2020]. Dostapen na: <https://www.justice.government.bg/home/normdoc/2135637484>.]
- Спасов, Б.** (2006) *Съставяне на правни нормативни актове*. София: Фенея.
[Spasov, B. (2006) *Sastavyane na pravni normativni aktove*. Sofia: Feneia.]
- Ташев, Р.** (2002) Правната догматика, *Съвременно право*, XIII, № 3, с. 7–18.
[Tashev, R. (2002) *Pravnata dogmatika, Savremenno parvo*, XIII, № 3, s. 7–18.]
- Ташев, Р.** (2007). *Теория на тълкуването*. 2. изд. София: Сиби.
[Tashev, R. (2007) *Teoria na talkuvaneto*. 2. izd. Sofia: Sibi.]
- Указ № 883 от 24.04.1974 г. за прилагане на Закона за нормативните актове** (1974) [онлайн] [прегледан на 10.09.2020]. Достъпен на: <https://legislation.apis.bg/doc/5851/0>.
[*Ukaz № 883 ot 24.04.1974 g. za prilagane na Zakona za normativnite aktove* (1974) [onlayn] [pregledan na 10.09.2020]. Dostapen na: <https://legislation.apis.bg/doc/5851/0>.]
- Хрусанов, Д.** (2010) Нормативни изисквания към правния език. В: **Хрусанов, Д., Шопов, Т.** (състав.) *Право и език. Насоки за писане и редактиране на правни текстове*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 55–59.
Hrusanov, D. (2010) Normativni iziskvania kam pravnia ezik. V: Hrusanov, D., Shopov, T. (sastav.) *Pravo i ezik. Nasoki za pisane i redaktirane na pravni tekstove*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 55–59.]
- Шаранкова, Ж.** (2001) *Юридическото мислене. Проект за интерпретативна теория*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Sharankova, Zh. (2001) *Yuridicheskoto mislene. Proekt za interpretativna teoria*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Шопов, Т., Томов, Д.** (2010) Правото на езика и езикът на правото. В: **Хрусанов, Д., Шопов, Т.** (състав.) *Право и език. Насоки за писане и редактиране на правни текстове*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 210–220.
[Shopov, T., Tomov, D. (2010) *Pravoto na ezika i ezikat na pravoto*. V: Hrusanov, D., Shopov, T. (sastav.) *Pravo i ezik. Nasoki za pisane i redaktirane na pravni tekstove*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 210–220.]
- Glanert, S., Legrand, P.** (2011) Foreign Law in Translation. If Truth Be Told. In: **Freeman, M., Smith, F.** (Eds.) *Law and Language*. Current Legal Issues, Vol. 15. Oxford: Oxford University Press, pp. 513–532.
- Halpin, A.** (2011) Language, Truth, and Law. In: **Freeman, M. and Smith, F.** (Eds.) *Law and Language*. Current Legal Issues, Vol. 15. Oxford: Oxford University Press, pp. 62–78.
- Hutton, C.** (2009) *Language, Meaning and The Law*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marmor, A.** (2009) *Social conventions from language to law*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Quine, W.V.O.** (1960) *Word and Object*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

ИМПЛИКАЦИЯ И ИМПЛИКАТУРА (В КАКВА СТЕПЕН ЗНАЧЕНИЕТО НА ИЗРЕЧЕНИЕТО ОПРЕДЕЛЯ ТОВА, КОЕТО КАЗВАМЕ?)

Деница Недялкова Желязкова

Анотация. Цел на настоящия текст е да даде отговор на въпроса, в каква степен значението на изречението определя това, което казваме. За осъществяване на поставената цел, на първо място трябва да решим, дали значението притежава семантично обяснение или то се определя от контекста на говорене и от интенцията на говорещия. Програмата на Пол Грайс, по-известна като „базирана на интенции семантика“ поддържа втория възглед. Отговорът на горе поставения въпрос би осветлил и проблемите, свързани с логическата изводимост. Ако импликацията като строга в логически смисъл операция се определя от значението на използваното изречение, то импликатурата зависи от контекста на изказването и винаги е свързана с намерението, което иска да изрази субектът. Ако импликацията може да бъде истинна или неистинна, то импликатурата може да бъде успешна или неуспешна. В основа на разграничението между двете стои нашето определение за значение.

Ключови думи: значение; контекст; семантика; логическа изводимост; импликация; импликатура.

IMPLICATION AND IMPLICATURE (TO WHAT EXTENT DOES THE MEANING OF THE SENTENCE DETERMINE WHAT WE SAY?)

Denitsa Nedyalkova Zhelyazkova

Abstract. The purpose of this text is to answer the question of the extent to which the meaning of a sentence determines what we say. In order to achieve the set goal, we must first decide whether the meaning has a semantic explanation or it is determined by the context of speaking and the intention of the speaker. Paul Grice's program, better known as "intention-based semantics," supports the second view. The answer to the above question would also shed light on the problems related to logical conclusion. If the implication as a logical operation is determined by the meaning of the sentence used, then the implicature depends on the context of the utterance and is always related to the intention that the subject wants to express. If the implication can be true or false, then the implicature can be successful or unsuccessful. At the heart of the distinction between the two is our definition of meaning.

Keywords: meaning; context; semantic; logical conclusion; implication; implicature.

ФОРМАЛНА, МАТЕРИАЛНА ИМПЛИКАЦИЯ И ЗНАЧЕНИЕ

Разграничението между формална и материална импликация бива въведено от британския философ Бърtrand Ръсел в „Принципи на математиката“ през 1903 г. От съществена важност за философа е двете понятия да бъдат ясно разграничени едно от друго, дори да не могат да бъдат еднозначно определени, тъй като за всеки вид дедуктивен извод са от значение и двата вида импликация, но по различен начин. В математиката ние винаги утвърждаваме, че ако дадено твърдение p е истинно за някоя същност x или за някое множество от същности x, y, z , и т.н., тогава друго твърдение q е истинно за въпросните същности. Ние обаче не утвърждаваме нито p , нито q поотделно за вече споменатите същности. Утвърждаваме единствено отношението налично между твърденията p и q , което Ръсел нарича „формална импликация“ (Russell, 1937, p. 77). Анализът на понятието за формална импликация принадлежи към принципите на символната логика. В допълнение към това понятие британският философ въвежда като неопределими следните понятия: импликация между пропозиции, които не съдържат променливи, отношението на термин към класа, чийто член е той, понятието за „такова, че“, понятието за отношение и истинността (Russell, 1937, p. 112). С помощта на тези понятия могат да бъдат формулирани всички пропозиции на символната логика. Ако разгледаме примера „ x е човек имплицира x е смъртен за всички стойности на x “, ние не утвърждаваме една единична импликация, а клас от импликации. Макар да се появява буквата x , действителна променлива при горния пример отсъства. Променливата е сведена, както е сведен x , под знака за интеграл, така че резултатът вече в никакъв случай не е функция на x . В този контекст на обсъждане, трябва да се спомене, че математикът Пеано е онзи, който разграничава два вида променливи – действителна и привидна променлива. Ръсел наследява въведеното от Пеано разграничение. В какво се състои разликата? Променливата е привидна, когато пропозицията не зависи от нея. В „ x е човек“ са налице различни пропозиции за различни стойности на променливата, и такава променлива Пеано нарича действителна (The Oxford Handbook of The History of Analytic Philosophy, 2013, p. 101). Ръсел говори за пропозиции на местата, където няма действителна променлива. Когато става въпрос за всички стойности на променливата, уточнява, че ще ползва термина „пропозиционална функция“ (Russell, 1937, p. 78). В §22 от „Принципи на математиката“ философът се опитва да даде дефиниция за пропозиция и пропозиционална функция. Важно е да бъде уточнено, че понятието пропозиционална функция се дефинира чрез понятието пропозиция, като някои или всички съставки на последната се заместят с променливи (чрез формализация). Една пропозиционална функция е истинна за някои стойности на променливата и се оказва, че е неистинна за други. Случаите обаче, в които тя е истинна за всички стойности на променливата, винаги оказват формална импликация и са доста

проблематични. Пример за това е: „ x е човек имплицира x е смъртен“. Ние не знаем априори, че никакви други пропозиционални функции не са истинни за всички стойности на променливата. Ако $\varphi(x)$ е пропозиционална функция, тогава $\varphi(a)$ е пропозиция, за всеки термин a , който е заместен на мястото на променливата x . Ако „ x е човек“ е пропозиционална функция, тогава „Сократ е човек“, „златната планина е човек“, „числото две е човек“ са пропозиции. Както отбелязва Никълъс Грифин, Ръсел не спазва ограниченията на типовата класификация, така че „в ляво от е човек“ също може да се окаже пропозиция (Griffin, 1980, p. 121). Последното води до генериране на безсмислени пропозиции и до смесване на двете понятия, на понятието за пропозиция с това за пропозиционална функция. Ръселовите допускания могат да бъдат оправдани, защото се дължат на факта, че за философа важно е било с пропозициите да можем да се изказваме за всякакви неща, което изисква на първо място обхватът на неограничената (формална) променлива. Накратко казано, неограничените променливи обхващат абсолютно всички същности – отношения, маси, числа, пространствени точки, пропозиции, класове, пропозиционални функции и т.н. „Като правим „ x “ винаги неограничена променлива, можем да говорим за променливата, която е понятиено идентична в логиката, аритметиката, геометрията и т.н.“ (Russell, 1937, p. 89). Всяко ограничаване на променливата би трябвало да бъде заявено, но тогава истинността на изказването, използващо ограничената променлива, не е абсолютна, а зависи от изказването, ограничаващо променливата. Променливите на логиката обхващат всичко, което има битие, а абсолютната истинност на логиката и математиката изисква абсолютно неограничени променливи. Според един от най-изтъкнатите ръселоведи Питър Хилтън, „идеята, че има само един вид променлива в логиката и че тя е абсолютно неограничена, напомня за идеята, че има само една фундаментална онтологическа категория и че тя включва всичко“ (Hylton, 1990, p. 175). Горното настояване е свързано с факта, че според допуснатата в „Принципи на математиката“ онтология, „всичко, което може да бъде обект на мисълта, или може да участва, в която и да е истинна или неистинна пропозиция, или може да бъде преброено като едно е термин. Термин е възможно най-обща философска категория. Всичко е термин. Всеки термин има битие безотносително от ума, притежава онтологическа независимост от всеки друг термин и значение.“ (Russell, 1937, p. 73). Именно това допускане стои в основа на схващането на пропозициите като притежаващи самостоятелно битие, чиято стойност по истинност не зависи от интенциите на субекта.

Преди да обсъдя по-конкретно Ръселовото разбиране за материална импликация, ще щрихирам няколко важни момента, които биха допринесли за разбирането ѝ. Всяко изчисление се характеризира с това, че всичките му пропозиции имат като хипотеза и като консеквент утвърждаването на една материална импликация. Как може да бъде характеризирана материалната им-

ликация? Обикновено хипотезата е от вида „ p имплицира q “. Буквите, които се утвърждават в консеквента са пропозиции, а консеквентите се състоят от пропозиционални функции, които са винаги истинни за всички пропозиции. Материалната импликация е импликация, която е налице единствено между пропозиции. В това се състои основната разлика между двата вида, формална и материална импликация. Ръсел категорично заявява, че валидното извеждане на една пропозиция от друга се основава на отношение (форма), за което не е от значение дали се възприема или не от субекта и нарича това отношение материална импликация. Именно при обсъждането на последната в „Принципите“ се появява и изказването „умът всъщност е толкова чисто рецептивен за извода, както здравият разум предполага, че умът е рецептивен при възприятието на сетивни обекти“ (Russell, 1937, p. 97). Отношението на материална импликация следва да бъде разграничавано от отношението на формална импликация, която е налице между пропозиционални функции, когато едната имплицира другата за всички стойности на променливата. Дали формалната импликация може да бъде дефинирана в термините на материалната импликация, е труден въпрос, на който британският философ не успява да даде задоволителен отговор. Логиците често смесват двата вида импликация и често пъти говорят за материална там, където имат предвид формална. Например, когато се каже, че „Сократ е човек, следователно Сократ е смъртен“, „Сократ“ се разглежда като променлива. Сократ е представител на човешкия вид и ние го разглеждаме така, сякаш всеки друг човек би могъл да бъде поставен на негово място при заместване. Ако вместо следователно, което имплицира истинността на хипотезата и консеквента, сложим „Сократ е човек имплицира Сократ е смъртен“, веднага става ясно, че можем да заместим не само друг човек, но която и да е друга същност (entity) на мястото на Сократ. Така, въпреки че в подобен случай формулираното изглежда да е материална импликация, онова, което се има предвид всъщност е формална импликация.

Всичко казано до тук ни изправя пред по-сложния логически проблем, проблемът за разграничението между една действително утвърдена пропозиция и една пропозиция, разгледана само като пропозиционално понятие. В „Принципи на математиката“ прави впечатление един недоказуем принцип, който се основава на допускането, че ако хипотезата на една импликация е истинна, тя може да бъде изпусната, а консеквентът да бъде утвърден. Принципът се прилага винаги, когато се твърди, че дадена пропозиция е доказана. Намерението е да се демонстрира, че всяка доказана пропозиция е имплицирана от която и да е истинна пропозиция. Споменатият принцип се използва винаги при заместването на константа, удовлетворяваща хипотезата, в консеквента на една формална импликация. По този повод, настояването на Ръсел е следното: „Ако ϕx имплицира ψx за всички стойности на x и ако a е константа, удовлетворяваща ϕx , можем да утвърдим ψa , изпусвайки истинната хипотеза

фа“ (Russell, 1937, p. 194). Това се случва тогава, когато кои да са от правилата за извод, които почиват на хипотезата, че участващите променливи са пропозиции, се прилагат към конкретни пропозиции. Последното прави принципа съществено важен за всеки вид доказателство. Принципите на извод показват, че ако p и q са пропозиции, то p заедно с „ p имплицира q “ имплицира q . На пръв поглед може да изглежда правдоподобно да се каже, че това ни дава възможност да утвърдим q , ако p е истинно и имплицира q . Не така стоят нещата на практика. Докато не въведем нов принцип, ще бъдем въвлечени в безкраен регрес на все по-сложни импликации, без да можем да постигнем утвърждаването на q . Последното затруднение заставя Ръсел да въведе понятието следователно, което е съвсем различно от понятието имплицира и е на лице между същности (в смисъла на *entities*). В граматиката разграничението е между глагол и отглаголно съществително (аналогично на това в логиката се говори за разграничението между действително съотнасящо отношение и отношение в себе си). Примерите, които онагледяват споменатото разграничение са следните: „ A е по-голямо от B “ и „това, че A е по-голямо от B “. В първия от тези два случая пропозицията е действително утвърдена, докато във втория, според британския логик, пропозиционалното понятие само се разглежда. Пропозиционалното понятие може да участва като част от някоя утвърдена пропозиция. Ръсел опитва да даде яснота по отношение на „утвърждаване“ в непсихологическия смисъл на думата, пропозицията „ p имплицира q “ утвърждава една импликация, макар че тя не утвърждава p или q . p и q , които участват в пропозицията, не са същите като p и q , които са отделни пропозиции, ако са истинни. Основният въпрос е, как една пропозиция, поради това, че е действително истинна, се различава от онова, което би била като същност (*entity*), ако беше неистинна? Отговорът е, че единствено истинните пропозиции са утвърдени. Утвърждаването обаче не може да рефлектира върху стойността по истинност на пропозицията, защото пропозицията би станала различна пропозиция, ако утвърждаването би имало силата да променя истинностната ѝ стойност. Пропозицията не може да бъде утвърдена, ако не е истинна, но не всяка истинна пропозиция е утвърдена. Например: в „ p имплицира q “ p и q не са утвърдени, и все пак могат да бъдат истинни. Има немаловажна разлика между неутвърдена и утвърдена пропозиция. Разграничението между неутвърдени и утвърдени пропозиции стои в основата на разграничението между понятието за „следователно“ и понятието за импликация. Когато казваме „следователно“, експлицираме отношение, което може да е на лице само между утвърдени пропозиции (които са винаги истинни) и което затова се различава от импликацията. Когато ползваме „следователно“, хипотезата може да бъде изпусната, а заключението да бъде утвърдено само по себе си, при ползването на импликация, последното не би било възможно.

КОНТЕКСТУАЛНА ОПРЕДЕЛЕНОСТ НА ЗНАЧЕНИЕТО И ПОНЯТИЕТО „ИМПЛИКАТУРА“

За разлика от импликацията, импликатурата най-общо казано е речев акт, зависим от контекста на комуникация и от интенцията на субекта. Затова, теорията на Пол Грайс често бива наричана „базирана на интенции семантика“. Докато семантичните импликатури се определят от значението на използваното изречение, то разговорните импликатури зависят от контекста на изказването, именно те стоят във фокуса на внимание на философа през 60-те години на миналия век. Общите форми на импликатура се използват често под формата на ирония, хипербола, метонимия и т.н.. Те се придобиват в ранна възраст, заедно с лексикални и семантични конвенции. В допълнение към семантичните импликатури, всекидневният език притежава разнообразие от разговорни импликатури, чрез които можем да целим словесна ефективност, прикриване на истината без да изричаме лъжа, забулване на истината и т.н. Съвременните прагматични теории и онези от 60-те години на миналия век, една на която е представител и самият Грайс, поддържат възгледа, че разговорните импликатури могат да бъдат извлечени от различни принципи, които ще разгледам малко по-късно. Подобно на разбирането на изреченията, тълкуването на импликатурата е до голяма степен автоматично упражняване на компетентност, придобита със заучаването на родния език. Ако даден човек владее родния си език, но не притежава знание за обстоятелствата свързани с изричането на някое изречение, човек ще знае нещо за това, което говорещият е казал, единствено въз основа на допускането, че се говори родния му език и и се говори буквално. Това означава само, че семантиката, замислена като изследване на значението на думите и изреченията, не е в състояние да изчерпа понятието за значение. Значението притежава естествен и не-естествен смисъл на употреба. Не всички употреби на значението или на думата „означава“ попадат толкова лесно в една от двете групи на естествени и не-естествени употреби, но в повечето случаи бихме могли чисто интуитивно да причислим някоя конкретна употреба на думата „означава“ по-скоро към едната, отколкото към другата група. Разграничението между естествено и не-естествено значение е свързано и аналогично на разграничението между „естествени“ и „конвенционални“ знаци. Проблемът се състои във факта, че някои неща, които могат да означават нещо конкретно не са знаци (според Грайс думите не са знаци), а и някои не са конвенционални знаци (по примери на Грайс определени жестове не се числят към конвенционалните знаци). Също има неща, които означават естествено, но не са знаци на това, което означават. В някои случаи конвенционалното значение на използваните думи ще определя какво се импликатира, освен че ще спомага да се определи заедно с това и какво се казва. Ако кажем с висока интонация „Той е българин; следователно, той е глупав“, ние се обвързваме, по силата на значението на своите думи, с истинността на

това, че неговата глуповатост следва от факта, че той е българин. Грайс въвежда един подклас от неконвенционални имплицатури, които нарича разговорни и които са свързани с определени общи черти на дискурса. От казаното до тук става ясно, че ние не бихме могли да дадем еднозначно определение на понятието за значение, но все пак трябва да имаме предвид следното положение, което би допринесло поне за разбирането на разглежданото понятие.

Според Грайс значението е зависимо от намеренията на изказващия се субект (говорителя), което е забележимо при следния цитат: „А трябва да има намерение да създаде с изричането на „х“ убеждение у дадена аудитория и също така трябва да има намерението изказването му да се разпознае като направено с това намерение. Накратко, вероятно, можем да кажем, че „А има предвид нещо с х“ в общи линии е еквивалентно на „А направи изказването х с намерението да създаде убеждение посредством разпознаването на това намерение.“ (Grice, 1975, p. 45). Първата възможност, която обсъжда Грайс би била да предположим, че „х означава нещо“ ще е вярно, ако човекът, който е изказал х, го е изказал с намерението да породи убеждение в някаква „аудитория“ и да се каже какво е това убеждение, би било просто да се каже какво означава х. Това положение не води до задоволителен резултат, тъй като х не притежава конкретно значение. Ние бихме могли да оставим носната кърпичка на определен човек в близост до място, където е извършено убийство, но няма да можем да кажем, че кърпичката (или това, че ние сме я оставили на мястото на извършеното престъпление) значи нещо или че аз съм имал предвид с оставянето ѝ, че притежателят на кърпичката е убиецът. Проблемът се състои във факта, че за да има значение нещо, х не само трябва да е било „изказано“ с намерението да породи определено убеждение в дадена аудитория или конкретен човек, но също така този, който го изказва, трябва да е имал намерението „аудиторията“ или човекът да разпознае намерението зад изказването. Това означава, че за да има х значение трябва да е било изказано от разумно същество, което действа рационално. Грайс въвежда множество примери, които напълно изясняват теорията му. В следващите няколко изброени примера изглежда има случаи, които удовлетворяват дадените досега условия за значение.

- „Ирод показва на Саломе главата на свети Йоан Кръстител на поднос.
- Детето се чувстваше зле и остави майка си да види колко е бледо (надявайки се, че тя ще си направи изводи за неговото състояние и ще му помогне).
- Оставям порцелановия сервиз, който дъщеря ми чупи, разпръснат около, за да види жена ми“ (примерите са по Grice, 1975, pp. 147–217).

В първия пример, без съмнение Ирод е имал намерение да накара Саломе да повярва, че свети Йоан Кръстител е мъртъв и също така е имал намерение Саломе да разпознае, че е имал намерението да я накара да повярва, че свети

Йоан Кръстител е мъртъв. Как обаче можем да направим разлика между това умишлено и открито да накараш някого да разбере нещо. Грайс сравнява следните два случая с цел прокарване на разликата:

- „Показваме на г-н X снимка на г-н Y демонстриращ неподобаваща интимност към г-жа X.
- Рисувам картинка на г-н Y, в която той се държи по този начин, и я показвам на г-н X“ (Grice, 1975, pp. 147–217).

Мога да отрека, че в първия пример снимката (или това, че я показваме на г-н X) изобщо означава нещо, но мога да потвърдя, че във втория случай картинката (или това, че я рисуваме и показваме или оставяме умишлено на място, на което ще бъде видяна от г-н X) е означава нещо (че г-н Y е бил интимен със съпругата на господин X), или поне, че ние сме имали предвид с рисунката, че г-н Y е бил интимен със съпругата на господин X. Каква е разликата между двата случая според базираната на интенции семантика на Грайс? Със сигурност в първия случай това, дали г-н X разпознава нашето намерение да го накараме да вярва, че има нещо между г-н Y и г-жа X е ирелевантна към постигането на желанния резултат чрез снимката. Г-н X би бил подтикнат от снимката задължително да подозира г-жа X, дори и вместо да му я бяхме показали, я бяхме оставил случайно в стаята му на скрина, тъй като снимката все пак обективно отапява фактите, освен ако не е монтаж и ние (когато показваме снимката) сме наясно с това. Но резултатът от показването на рисунката на г-н X ще е различен в зависимост от това дали той смята, че имаме намерение да го информирам за интимните отношения между неговата съпруга и господин Y (да го накараме да повярва нещо, чрез разпознаването на нашето намерение) за г-жа X, а не просто си драскаме в опит да създадем някакво произведение на изкуството.

Още един пример би могъл да ни послужи за обяснение на теорията на Грайс. Ако в стаята ми има много лош човек и аз искам той да я напусне, започвам да изхвърлям дрехи през прозореца. Дали това поведение може да се интерпретира като изказване със значение? Не, защото с поведението си не съм имала намерение неговото разпознаване на целта ми да спомогне за постигането ѝ да го накарам да си отиде. Също така, действието ми може да се възприеме като нерационално действие, зад което въобще не може да се разпознае каквото и да е намерение. Това е аналогичен пример на този със снимката. Ако, от друга страна, бях посочила към вратата, тогава поведението ми би могло с право да бъде смятано за представляващо смислено изказване, притежаващо значение, само защото съм желала разпознаването на намерението ми да спомогне за постигането на целта да се ускори напускането на стаята от човека.

Освен казаното до тук, че значението е въпрос на разпознато намерение, то освен това е зависимо винаги от контекста на комуникация. Според Грайс,

за да се разбере едно изказано изречение, не трябва просто да се знаят значенията на изговорените думи и правилата, по които те са комбинирани, защото това не би довело до разбиране на контекста на изказването и намерението на изказващия се. Липсва ли разбиране на контекста и намерението при комуникация, изобщо не бихме могли да схванем смисъла на изказването. Разбирането на изказа включва също така изводимост на базата на нелингвистична информация, както и допускането, че говорещият се стреми към определени стандарти за комуникация. По този повод философът разработва теория, предназначена да обясни разговорните имплицатури и да опише как бихме могли да комуникираме помежду си чрез тях. Той въвежда общ кооперативен принцип и четири максими, отнасящи се към него в разговора. Общеизвестно е, че хората обикновено следват тези „правила за ефективна комуникация“ (Grice, 1975, p. 44).

Кооперативен принцип – оформяй своя принос към разговора така, както се изисква на определения негов стадий, винаги съгласно възприетата цел на комуникация или посока на речевия обмен, в който участваш.

Максима на качеството – вашият принос към разговора трябва да бъде съобразен с истината.

Максима на количеството – бъдете толкова информативни, колкото се изисква да бъдете от контекста на комуникация.

Максима на отношението – бъдете адекватни в разговора.

Максима на начина – избягвайте неяснотата и се стремете към краткост в изказванията.

Четири максими са свързани помежду си. Неизпълнението на една от максимите води до несъобразяване с кооперативния принцип, а от там и до неуспешност на имплицатурата. Максимата на количеството е свързана с количеството информация, която трябва да даваме в разговора, но под нея попадат следните максими:

Прави своя принос толкова информиращ, колкото се изисква от контекста на ситуацията.

Не прави приноса си по-информиращ, отколкото се изисква от теб в разговора. Втората максима е доста спорна според Грайс. Може да се каже, че да си по-информиран, отколкото разговорът изисква не нарушава кооперативния принцип, а просто губи твоето време и това на другие участници в процеса на комуникация.

Под максимата на качеството попада друга, която гласи: “опитай се да направиш своя принос такъв, че да е истина“ и две по-конкретни максими:

Не казвай нещо, което смяташ за неистина/лъжа.

Не казвай нещо, за което нямаш налице доказателства.

При максимата свързана с отношението попада само една по-конкретна максима, а именно: „Бъди уместен.“ Макар че максимата е кратко формули-

рана, нейната формулировка прикрива проблеми свързани с различните видове уместност и повдига основния въпрос, какво означава да се изразяваме умесно.

Максимата на начина е свързана с конкретната максима, която гласи: “Бъди разбираем“ и различни други максими като:

Избягвай неясните изрази.

Избягвай двусмислиците.

Бъди кратък и т.н. (примерите са по Grice, 1975, pp. 147–220).

Грайс разглежда изброените максими не като произволни конвенции, а като пример на общи правила, регулиращи рационалното поведение на комуникиращите. Например, ако Анна помага на Джон да построи къща, тя ще подаде на Джон чук, а не тенис ракета (максима на отношението), повече от един пирон, когато са необходими няколко (максима на количество), прави пирони, вместо огънати (максима на качество) и ще направи всичко това бързо и ефективно (максима на начина). Според теоретичната дефиниция на Грайс, разговорните импликатури зависят от допускането, че говорещият винаги спазва кооперативния принцип и максимите, които се отнасят към него. Кооперативният принцип предполага, че участниците във всеки разговор се стремят само към постигане на общи цели. От гледна точка на социалната психология, еволюционната биология и теорията на игрите, Пинкър отбелязва, че чистото сътрудничество обикновено е нереална идеализация или наивно предположение. Разговорите често са сред различни хора, чиито цели в контекста на комуникация са коренно различни (виж Pinker, 2007, p. 202). Пример онагледяващ последното е следният: Ако прокурорът попита подсъдимия дали е бил в банката в деня на грабежа, подсъдимият може да отговори „Заведох майка си в болницата в конкретния ден на извършване на обира“, като по този начин намеква, че той не е бил в банката. Цел на съдията в разговора е да разбере истината, но тази на подсъдимия е да я скрие. По-горе казаното очертава разликата между строго логическото понятие за импликация (независимо дали формална или материална), която бива истинна или неистинна и независима от контекста на комуникация и понятието за импликатура, която е свързана с разговорните речеви актове и може да бъде успешна или неуспешна. Можем да опитаме да определим понятието за разговорна импликатура по следния начин: човек, който казва, че p имплицира q , може да се твърди, че разговорно импликатира q , при условие, че:

Той спазва въведените максими и кооперативния принцип.

Той осъзнава факта, че q е необходимо условие, което да направи неговото казване на p (или правене на p при други случаи) съгласувано с изказването q .

Говорителят винаги очаква слушателят да мисли, че е в компетенциите на слушателя да разбере, че горното допускане е необходимо.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да обобщим всичко казано до тук и да прокараме разграничение между импликацията като строга в логическия смисъл на думата операция и импликатурата, би било необходимо да щрихираме историко-философски основните пунктове на несъвместимост между ранната аналитична философия и философията на обикновения език. В основа на несъвместимостта между ранната и късната аналитична философия и на разграничението между импликация и импликатура стои разбирането за значение. Най-огрубено казано, ако философите преди „лингвистичния обрат“ (в това число попадат Ръсел, Фреге, Мур, ранния Витгенщайн и др.) разбират значението като референция, то философите на „всекидневния език“ го схващат като релативно понятие. Пръв Витгенщайн от периода на Логико-философския трактат (1988a, с. 52–133) се обявява в опозиция на традицията с настояването, че зад логическите константи (и, или, ако...то, отношението) не стоят платонистки същности, т.е. те нямат самостоятелно значение, както предметите. Философът аргументира възгледа си основно чрез въвеждането на образна теория на езика. Късният Витгенщайн е по-радикален. Във „Философски изследвания“ философът (1988b, с. 133–201) поддържа възгледа, че значението на думата зависи от езиковата игра, която сме приели да следваме. Казано по друг начин, значението на думите, от там и на изреченията зависи от конвенцията, която в играта сме приели. Ако според Сърл и Остин значението е конвенционално и контекстуално определено, то от работите на Грайс и най-вече от статията „Отново за значението“ (1982, р. 178) става ясно, че значението е и въпрос на конкретно субектно намерение.

В основа на различните начини на разбиране на понятието за значение стоят парадигмални различия. Мотив на ранната аналитична философия е на първо място де-психологизирането на логиката и свеждането ѝ до математиката. Поради това, някои от ранните аналитични философия, в частност Ръсел, допускат платонистка форма на реализъм, която да съответства на логическите им допускания. Платонисткият реализъм е свързан с настояването, че всяко нещо, което може да бъде споменато от пропозицията има битие, което е безотносително от ума, т.е. всяка дума има референт в действителността. В този смисъл пропозицията има самостоятелно битие, а всеки неин елемент има определено значение. След като пропозициите притежават самостоятелно битие, то извеждането на една пропозиция от друга, посредством импликация, няма как да бъде зависимо от интенциите или от способността за съдене на субекта. Поради това понятието за импликация бива въведено като строго логическа операция в непсихологическия смисъл на думата.

ЛИТЕРАТУРА

- Витгенщайн**, Л. (1988a) Логико-философски трактат. В: **Витгенщайн**, Л. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство.
[Vitgenshtayn, L. (1988a) Logiko-filosofski traktat. V: Vitgenshtayn, L. *Izbrani sachinenia*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Витгенщайн**, Л. (1988b). Философски изследвания. В: **Витгенщайн**, Л. *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство.
[Vitgenshtayn, L. (1988b). Filosofski izsledvania. V: Vitgenshtayn, L. *Izbrani sachinenia*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Griffin**, N. (1980) Russell on the Nature of Logic (1903–1913), *Synthese*, 45, № 1, pp. 117–188.
- Grice**, P. (1975) Logic and Conversation. In: Cole and Morgan (Eds.), *Syntax and Semantics*, Vol. 3, Speech Acts. New York: Academic Press, pp. 41–58.
- Grice**, P. (1982) Meaning Revisited. In: **Smith**, N. V. (ed.), *Mutual Knowledge*. New York: Academic Press, pp. 223–243.
- Hylton**, P. (1990) *Russell, Idealism, and the Emergence of Analytic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- The Oxford Handbook of the History of Analytic Philosophy* (2013). Oxford: Oxford University Press.
- Pinker**, St. (2007) The Evolutionary Social Psychology of Off-Record Indirect Speech Acts, *Intercultural Pragmatics*, vol. 4, issue 4, pp. 437–461.
- Russell**, B. (1937) *The Principles of Mathematics*. Reprinted. London: George Allen & Unwin Ltd.

ВЪЗРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО: ФИЛОСОФСКИ АСПЕКТИ

Ивелина Валериева Бацова

Анотация. Текстът разглежда въпроса за възстановяването на българското общество в периода на Възраждането, защото именно този етап от българската история указва голямо влияние върху развитието на съвременното българско общество. Идеите на Ренесанса, Просвещението и Буржоазните революции оказват голямо влияние за формирането на възрожденската мисъл и идеи. Макар и все още намираща се в пределите и под властта на Османската империя, българската държава преживява истински разцвет в културно-духовен аспект, което се дължи главно на влиянието, което оказват по-развитите европейски държави върху българското общество. Ще бъде направен опит да се постави знак за равенство между Ренесанса, Просвещението и Буржоазните революции от една страна и Българското възраждане от друга, тъй като макар и да не се развиват паралелно, тези четири епохи от европейската история имат един общ белег „преходът към новото време“.

Ключови думи: Буржоазни революции; Българско възраждане; Османска империя; просветно дело; Просвещение; Ренесанс.

THE RENAISSANCE OF BULGARIAN SOCIETY: PHILOSOPHICAL ASPECTS

Ivelina Valerieva Batskova

Abstract. This text observes the restoration of Bulgarian society during the Renaissance period because this period of Bulgarian history indicates a great influence over the development of modern Bulgarian society. The ideas of the Renaissance, the Enlightenment, and the Bourgeois Revolutions has a great influence on the formation of Bulgarian Renaissance thought and ideas. Though still within the limits and under the power of the Ottoman Empire, Bulgaria experiences real prosperity in a cultural and spiritual aspect, which is mainly due to the influence that the more developed European countries have on the Bulgarian society. We will try to put a sign of equality between the Renaissance, the Enlightenment, and the Bourgeois Revolutions on the one hand and the Bulgarian Renaissance on the other, for although they do not develop in parallel, these four periods of European history have one thing in common: „The transition to a new epoch“.

Keywords: Bourgeois Revolutions; Bulgarian Renaissance; Education; Enlightenment; Independent Bulgarian church; Ottoman Empire; Renaissance.

УВОД

Не е нужно непременно да се цитира Аристотел, за да се подкрепи твърдението, че човешките същества винаги се стремят да се обединяват в общности. Това е нещо, което се наблюдава повсеместно в историята. Тези общности се сформират около една обща идея или общи интереси, които определят вида на отделното общество. Повечето теории в социалната философия отбелязват, че то най-често се образува в границите на един и същи етнос, който обитава една и съща географска територия, споделя един език и писменост, една и съща духовна и материална култура, обща религия и изобщо всички елементи, чиято съвкупност определя същността на всяко етносоциално общество. То се характеризира с формирането на етническо самосъзнание, т.е. „осъзнаването на съществуващото единство в рамките на етноса и на тази основа неговото разграничаване от другите етноси, което се фиксира в самоназванието етноним“ (Дачев, 2001б, с. 26).

В настоящото изследване ще бъде направен опит за исторически и философски анализ на някои отделни аспекти от периода на Българското възрождение, които според мен оказват най-съществено влияние върху тогавашното българско общество и спомагат за оформянето на националното самосъзнание на българите, които до споменатия период се намират под влиянието на Османската империя. Темата за Българското възрождение заема централно място в цялостното ми изследване, тъй като смятам, че като историческа епоха Възраждането оказва огромно влияние върху развитието на българското общество от следосвобожденския период. Освен това, разглеждането на българското Възраждане ще позволи последващото изследване на литературните постижения от този период, като главната цел на това е да се обърне специално внимание на метафорите, за да се провери дали и доколко те влияят върху самосъзнанието на съвременното българско общество, което е специфично философска задача в рамките на философията на езика и философията на съзнанието. Но макар не всяко минало събитие да достига до нас като исторически значим факт, трябва да признаем, че Кроче е прав, когато казва, че „цялата история е съвременна история“ (Croce, 1941 цит. по Кар, 2002, Гл. I), имайки предвид, че когато се прави преглед и анализ на миналото, тази оценка неминуемо се осъществява през очите на настоящето. Това е разбираемо, защото дадена историческа епоха не може да бъде схваната и оценена от нейните съвременници и затова тя не може да послужи като своеобразен наръчник за израстването и развитието на нациите. За да можем да се учим от дадена историческа епоха, тя трябва да се разглежда като вече приключила, което ще позволи нейното обективно и пълно оценяване. Тази задача обаче често може да бъде усложнена от факта, че всеки период от историята на дадена нация е уникален сам по себе си, защото и народите не си приличат напълно. Това се дължи на множество различни фактори, чиято съвкупност изгражда

тяхната уникална национална идентичност. Въпреки това, историята на дадена държава не е изолирано явление, което стои встрани от събитията, случили се или случващи се в другите държави, независимо от тяхната географска позиция. Затова въпросът за характера на Българското възраждане може да се разглежда от една страна като самостоятелно историческо явление, а от друга, то трябва да се разглежда в контекста на минали и съпътстващи го събития в по-глобален исторически план. Доколкото позволява настоящото изследване, в текста ще бъдат взети предвид някои от най-важните периоди от европейската история, като целта на това е те да бъдат съпоставени с Българското възраждане, тъй като, развиващи се паралелно с него, те оказват най-голямо влияние върху формирането на възрожденските идеи и стремежи на българския народ, на неговото самосъзнание.

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНТИНЕНТ И ПРЕХОДЪТ КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

Като исторически процес възраждането на европейския континент обхваща всички аспекти на социалния живот. През този период се възстановяват и обновяват стопанската, управленската и духовната сфера. Възраждането на духовния живот върви успоредно с развитието и подема в останалите две социални области, но в някакъв смисъл ги предхожда, влияейки им благотворно. С развитието на мисълта се формират различни идейни възгледи, заражда се новата идеология, която указва и облика на държавите от новия, по-модернизиран свят. С развитието на стоково-паричните отношения се увеличава и значението на градовете, появяват се нови търговски центрове, а това налага строежа и на нови пътища, които да поемат все по-нарастващия поток от хора, които търсят начини да подобрят своето социално положение посредством нови търговски контакти. Заплащането на стоките вече се осъществява чрез пари, което премахва съществуващата до този момент натурална размяна. В периода XIII–XVI в. развитието на държавата като автономна управленска единица достига до етап, в който народът е освободен от духовната власт на църквата и е подчинен главно на своя монарх. Чрез разпадането на католическото единство се формира народностната идентичност или националното самосъзнание. Тези промени водят до въвеждането на един общ държавен език, „формиран на основата на различните диалекти, използвани в околностите на столиците на отделните държави“ (Дачев, 2001а, §1, т. 4).

Епохата на Ренесанса започва най-напред в Италия, като се развива в продължение на три века¹. Макар и разделена на множество самостоятелни държави, тя успява да постигне икономически и културен подем през XIV и началото на XV в. Ренесансът е период на преход към нов начин на мислене, който се основава на възродения интерес към културните достижения на дре-

¹ В историографията битува мнението, че Ренесансът започва в кр. на XIV и нач. на XV в. и продължава и през следващите два века.

вен Рим и Гърция. Това води до откриването на Платоновата академия във Флоренция през 1440 г.

Причините за настъпването на Ренесанса могат да се открият в историческите условия, които бележат началото на този период – „настъпващата криза, разлагането на феодализма и започващия едновременно с това процес на генезис на капиталистически стопански отношения“ (Дачев, 2001а, § 2, т. 1). Тези процеси обхващат и останалите държави в Западна Европа в периода XV–XVI в., като се превръщат в основа за навлизането и разпространението на новата ренесансова идеология. Носители на този възрожденски дух стават новосформираните общности на учители, лекари, художници и други, които съставляват светската интелигенция. Свободният от феодализъм човек започва все повече да оценява собствената си личност като значима за обществото. „Личността се приема за самостоятелна ценност, чиито измерения излизат извън християнската традиция и се съпоставят с човешките ценности, формирани от античната култура“ (Дачев, 2001а, § 1, т. 4). Този дух се самосъзнава най-добре във философията на съответната епоха, затова ще си послужим с примери. Като представител на Ранния ренесанс можем да споменем Николай Кузански (1401–1464 г.). Той „критикува схоластиката като на „ученото незнание“ противопоставя „мъдрото незнание“ (docta ignorantia) в стила на Сократ“ (Колев, Гочева, Паницидис, 2007, § Философия на Ренесанса: Кузански). Неговите възгледи относно природата на Бог – „той е абсолютен минимум и абсолютен максимум“ (Колев, Гочева, Паницидис, 2007, § Философия на Ренесанса: Кузански) – обясняват как човекът, служейки си със своя разум, може да мисли безкрайното, защото именно Бог олицетворява безкрая, а нали човекът е по Божий образ и подобие. Но макар да са дело на ограничен кръг от умове, идеите на Ренесанса скоро обхващат мислещите хора от Нидерландия, Германия, Франция и Англия, а впоследствие навлизат и в цяла Западна Европа, което се дължи и на обстоятелството, че в държавите от посочения регион се развиват сходни процеси от материално, културно и социално естество.

Като един от утвърдените автори на късния Ренесанс можем да посочим Мишел дьо Монтен (1533–1592 г.), чиито идеи проповядват „скъсването с догмите на средновековната схоластика“ (Колев, Гочева, Паницидис, 2007, § Философия на Ренесанса: Монтен). Той формира своите възгледи именно въз основа на античните автори. Според него всяко знание трябва да се подлага на критичен анализ, а не да се приема за абсолютна истина. Монтен смята, че това би могло да бъде постигнато посредством задаването на подходящи въпроси, чиито отговори могат да спомогнат за откриването на решения за най-различни проблеми.

Успоредно с Ренесанса, но донякъде и като пряка последица от него, се развива Реформацията. Този период притежава „религиозен характер и обхваща масите в Германия, които нямат друга духовна храна освен религията“

(Дачев, 2001a, §2, т. 2). Причините за началото на Реформацията могат да се открият от една страна в противоречията, които се пораждат в резултат на опитите на католическата църква да доминира над светската власт, а от друга, заради стремежа на църквата да играе водеща роля в социалния живот на населението. Това довежда до изостряне на отношенията между църквата и редица европейски държави, сред които Англия, Шотландия, Германия и др. Реформацията води до „опростяването и демократизирането на църковния живот и поставя вътрешната лична вяра над външните прояви на религиозност“ (Дачев, 2001a, §2, т. 2). През този период Северна Европа бива откъсната от властта на католическата църква, в резултат на което е създадено Протестантството. „През 30-те години на XIX век то успява да проникне и по българските земи“ (Генчев, 1995, с. 309) като това става главно чрез протестантските мисии, изпратени от Англия и САЩ в началото и средата на века. За навлизането на Протестантството в пределите на Османската империя свидетелства и фактът, че „в началото на 50-те години на XIX век, под натиска на английския дипломат Стратфорд де Канинг, е издаден султански ферман, който признава съществуването на протестантски народ в Османската империя“ (Генчев, 1995, с. 309). Този акт обособява населението, числящо се към това религиозно направление в Протестантски миллет.

За успеха на движението в България през този период свидетелства и издаването през 1864 г. на протестантския вестник „Зорница“ (Генчев, 1995, §. Научните интереси на българското възрожденско общество), който запознава редовно народа с научните и техническите постижения на епохата. Започнал своето съществуване първоначално като списание, той става първият български духовен вестник и до 1890 г. се превръща в най-тиражния български седмичник.

Следващият етап от историята на европейския континент, чийто идеи изиграват важна роля за формирането на стремежите на българите за национална свобода, са тези на Просвещението, което започва през XVII–XVIII в. Просветителите подлагат на научни критики идеята за божествения произход на йерархичната система на управление в човешкото общество и властта, с която властимащите разполагат. Това може да бъде илюстрирано посредством възгледите на Жан-Жак Русо (1712–1778 г.), който смята, че „свободата и равенството са изначално право на човешките същества. За Русо е от съществено значение те да бъдат запазени в прехода от природа към култура, при превръщането на човека в гражданско същество, а неговите природни качества в граждански“ ((Колев, Гочева, Паницидис, 2007, §Френско Просвещение: Русо). Именно такива възгледи стоят в основата на идеята за отстраняване на управници, които не се ръководят от принципа за добруването на гражданите, което е основната причина те да разполагат със своята власт. Освен това, просветителите издигат идеята за по-свободна търговия и за ограничаване на

влиянieto на държавната власт върху индустрията. Девиз на тази епоха стават бележитите думи на Имануел Кант: „Просвещение е изходът на човека от непълнолетието, което той сам си е причинил. Непълнолетие е невъзможността да се ползваш от разсъдък си без ръководството на някой друг. Самопричинено е това непълнолетие, когато причината му не лежи в недостиг на разсъдък, а в липсата на решителност и смелост да се ползваш от него без ръководството на другия“ (цит. по Денков, 2011). „Имай смелост да си служиш със собствения си разсъдък!“ – призовава още немският философ, тъй като според него единствено самостоятелната личност, онази, която е израснала ментално и емоционално, е в състояние да отхвърли състоянието на този вид непълнолетие.

Епохите на Ренесанса и Просвещението са последвани от едно явление, което се явява третата степен на прехода от старото към новото време и това са Буржоазните революции, които обхващат Нидерландия през XVI в., Англия през XVII в. и Франция и САЩ през XVIII в. Този период се характеризира с окончателното „налагане на буржоазния строй“ (Генчев, 1995, с. 12).

ВЪЗРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

В същността си българското Възраждане е преходен етап, белязан от множество динамични промени, които обхващат възстановяващото се българско общество и постепенно го насочват към национална и социална революция. Важна роля за настъпилите социално-икономически промени в този период изиграват множество разнородни фактори, които обхващат както разложителните процеси в Османската империя, така и формирането и развитието на заможните слоеве на българското общество и капиталистическия начин на производство. Според Фернан Бродел именно капитализмът стои в основата на развитието на Стария континент, „тъй като по същество тази структура дава по-големи възможности за развитие, като ги трансформира в нови и по-добре работещи механизми за производство на стоки и капитал“ (срв. Иванов и др., 1994, Гл. 4). Нещо повече, френският учен смята, че със създаването на капитализма, Западна Европа си осигурява водещата роля на световната сцена, като успява да „трансформира отделните народи във взаимосвързана и взаимозависима единна общност“ (Иванов и др., 1994, Гл. 4). Новите капиталистически стопански отношения, както и политическата идеология на Запада през XV в. прониква и в останалата част на европейския континент, като неминуемо водят до редица промени. Тяхното случване обаче се осъществява естествено, тъй като веднъж зародили се на дадена територия, те неминуемо се разпространяват и в останалите географски територии. „По стопански път капитализмът прониква и в българските земи, като стимулира разлагането на феодалните порядки и води до появата на нови елементи и структури в недрата на обществото“ (Иванов и др., 1994, Гл. 4). Що се отнася до отношенията в

Османската империя обаче, съвкупността от всички тези процеси неизбежно водят до противоречия и задълбочаваща се класова борба между различните слоеве в едно разнородно общество, което през целия петвековен цикъл на своето съществуване така и не е успяло да постигне пълна равнопоставеност на своите членове. Това личи най-ясно през периода на Възраждането, тъй като в този период развитието във всички сфери е повсеместно и всеобхватно в цяла Европа, но по българските земи се наблюдава „едно общество, в което липсва традиционна аристокрация и буржоазията е малка и анемична. Интересно наблюдение е обстоятелството, че основният политически актьор се явява една интелигенция без системно образование в преобладаващо селска страна“ (срв. Дечев, 2010, с. 222). Но всичко това показва, че процесът на българското Възраждане има множество измерения, които го превръщат в един сложен въпрос от икономическо, политическо и културно естество. „Набиращият скорост балкански национализъм“ (Стоянов, 1999) се превръща в труднопреодолима преграда в отношенията между останалите под иго българи и техните съседи, отхвърлили вече чуждата власт. Към това трябва да се прибавят и политическите и икономическите интереси на т.нар. Велики сили, тъй като през разглеждания период всяка една от тях има своя собствена причина да запази целостта на Османската империя колкото се може по-продължително във времето. Разбира се, Държавите от централна и западна Европа дълго време се опитват да разрешат „Българския въпрос“, но по начин, по който да бъдат удовлетворени индивидуалните им политически и икономически интереси в този регион на европейския континент.

Петвековното влияние на Османската империя върху българските земи става причина Ренесансът в България да започне много по-късно, отколкото той настъпва в останалите европейски държави, защото макар търговията и политическите отношения на Османската империя с Великите сили да са добре развити, тя остава встрани от цялостния подем в техните предели. И ако например във Франция по същото време идеи като тези на Волтер, който „варва в просветения монарх“ (Колев, Гочева, Паницидис, 2007, §Френско просвещение: Волтер), са добре познати на голяма част от добре образованите членове на обществото, то по българските земи тепърва започва да се оформя интелигенция, на която ѝ предстои да формира и застъпва подобни възгледи. Тук можем да посочим като вероятна причина за неспособността на Турция да възприеме новите идеи и новите порядки в обществените отношения в останалите европейски държави именно политическата линия на поведение, възприета от Великите сили – в периода XV–XIX в. Високата порта е поставена в т.нар. Режим на капитулации (система от международни договори), което предоставя множество икономически, съдебни и други привилегии на европейските държави на територията на Османската империя. Всички тези фактори неминуемо се отразяват върху развитието на завареното

християнско население, тъй като възпрепятстват ръста на производителните процеси на Империята.

Всички тези неблагоприятни обстоятелства стават причина за забавянето на развитието на възрожденските процеси в българското общество. В същото време обаче се наблюдават и фактори, които действат в обратна посока. Макар че се намира в пределите на Османската империя, България се оказва в непосредствена близост до центъра на „новата цивилизация“. Българският народ възприема новите идеи по различни пътища, в т.ч. чрез търговските контакти, чрез европейската преса, чрез представителите на Великите сили в империята, чрез взаимодействието си със своите балкански съседи.

„Като заимства опита, натрупан от Западна Европа в прехода към Новото време, българският народ съкращава продължителността по време на трите степени и преживява истинско Възраждане за един сравнително по-къс период“. В резултат на това той се изравнява в икономическо, социално и културно-духовно отношение със съседните балкански и по-отдалечените европейски народи“ (Стоянов, 1999).

Въпреки своето подчинено положение, българите успяват да запазят своята духовна култура и дори продължават да я развиват и през периода на чуждо владичество. Това вероятно може да се обясни с факта, че преди покоряването на България, тя е център на славянската култура. В предходния период църквата и държавата са институциите, които се грижат за духовното израстване на висшите прослойки в българското общество. Появата на личности като Патриарх Евтимий, Теодосий Търновски, Григорий Цамблак, както и влиянието, което оказват културните достижения на българите в съседна Византия, дават основание на някои изследователи „да търсят ренесансови мотиви в българската култура през XIII-XIV век“ (Стоянов, 1999).

В периода на османското владичество българите успяват да запазят своя език и народност. Голяма роля за това изиграват килийните училища, които са единственото средище, разпространяващо култура и грамотност сред всички слоеве на българското общество. В килията първоначално се преподава на гръцки и църковно-славянски език, а в по-късните етапи от развитието на килийното образование и на говоримия български език. Тогава започва и преподаването на повече четене и писане. Учениците, които се обучават в килийните училища, се подготвят за учители или свещеници. „За началната промяна на езика на обучението съдейства новобългарската книжнина“ (Генчев, 1995, с. 103). Килийното обучение има важна роля за запазването и развитието на българската култура в условията на чужда власт. То дава начален старт на дейността на множество граматисти, учители, книгописци, които се стремят да съхраняват и доразвиват народното наследство на своя народ и да не му позволят да забрави своята история и принадлежност.

Откриването на тези образователни центрове започва още през XV в. и продължава с различна интензивност чак до втората половина на XIX в. Обикновено килийните училища се откриват към църкви или манастири, а по-късно се появяват и домашни частни образователни средища, които се покровителстват от светски лица. „През XVIII век се откриват и обществени училища, издържани от общините или еснафските сдружения“ (Стоянов, 1999).

В началото на XVIII в. в българското общество започват редица промени в социално-икономически и културно-духовен аспект. Това налага да се въведе нова образователна система, която да гарантира усвояването на нови знания и умения, които да бъдат практически полезни на заможните членове на българското общество в условията на бързо развиващата се и променяща се обстановка на Европейския континент. Ако през предходния период народът е получавал основно елементарно теологическо образование посредством църковните служби и религиозните песни, то през споменатия период, нуждата от светско образование нараства – търговците, занаятчиите и предприемачите трябва да умеят да пишат, да смятат, да имат познания по география и в други области, които да им помагат не само да изработват, но също така и да предлагат своите стоки в близки и далечни страни, т.е. те трябва да станат конкурентоспособни. Ето защо нуждата от придобиването на светски знания се налага още повече, тъй като през този период духовните потребности на българското възрожденско общество нарастват поради голямото влияние, което оказват върху него идеите и възгледите, които проникват от Запад. Образователните центрове, които вече придобиват национален характер, спомагат за разпространението на новите идеи на дейци като Паисий Хилендарски, Партений Павлович, Софроний Врачански и др., които поддържат националното чувство у българския народ. Без съмнение идеите на българските възрожденци през XVIII в., са повлияни от просвещенските възгледи, обхванали Европа през същия период. В България оформящата се и трайно утвърждаващата се интелигенция е тази, която се грижи за разпространението и интегрирането на тези идеи в българската действителност.

Под влиянието на новите просвещенски идеи се заражда култ към образованието и напредъка, което подтиква българската интелигенция да се стреми към преодоляване на елементарното теологическо образование. Нещо повече, под влияние на новата епоха, българите се стремят към просвета на родния български език, която да бъде съобразена както с постиженията на световната култура, така и с нуждите на обществото. Освен това, епохата на Просвещението води със себе си новите „педагогически възгледи за образованието“ (Стоянов, 1999), т.е. то трябва да бъде демократично, общодостъпно и освободено от влиянието на църквата. Наред с това сред българското общество проникват и хуманистките възгледи, които по същество проповядват любов към човека – човечност, човеколюбие, като този подход стои в основата на

различни философски теории, методи за изследване и т.н. В образователната система хуманизмът намира израз в идеята за ново отношение към личността на ученика.

Но заради своята географска позиция в пределите на Османската империя, духовното пробуждане на българските земи настъпва по-късно и се развива по-бавно, но все пак българският народ успява да се възползва от чуждите култури и идеи, които проникват отвън. В началото и средата на XVIII в. гръцкото влияние е най-силно, тъй като Гърция се намира в благоприятно географско положение, което спомага за развитието на търговските и стопанските връзки между Гърция и Турция. Затова, когато през втората половина на века по българските земи действат главно килийни училища, българските търговци и занаятчии изпращат децата си да получат светско образование в гръцките школи. Много от тези младежи по-късно се превръщат в активни будители на народа и прокарат много нови прогресивни идеи, превръщайки се в борци за национална свобода. Във връзка с това можем да направим аналогия между делото на всички тези възрожденци и думите, които някога е казал един полски воевода: „Предпочитам опасната свобода пред спокойното робство“ (Колев, Гочева, Паницидис, 2007, § Френско Просвещение: Волтер). Вероятно можем да кажем, че това са онези българи, които първи отхвърлят своето духовно непълнолетие. Това е крачка напред в тяхното духовно пробуждане, тъй като вече способни да възприемат себе си като значима за обществото личност, те са в състояние да пробудят народа, като му припомнят славното минало, когато българите са били една отделна и свободна нация. В този смисъл можем да определим „История славянобългарска“ като един от най-ярките символи на Българския ренесанс, защото в своя труд Паисий Хилендарски обръща поглед към миналото, за да търси в него надежда за бъдещето. Освен това, той смята, че познавайки историята, ние можем да се научим от нея и да обогатим своя разум. В „Ползата от историята“ Хилендарският монах пише: „Да се познават случилите се по-рано в тоя свят неща и делата на ония, които са живеели на земята, е не само полезно, но и твърде потребно, любомъдри читателю“ (Паисий Хилендарски, изд. 1914). Паисий пръв сред своите съвременници съумява да улови и да отрази гласно промените, които настъпват в българското общество през XVIII в., което дава основание в българската историография той да бъде определен като „родоначалник на националноосвободителната идеология“ (виж Генчев, 1995, с. 6). В своя труд Паисий изразява виждането си за пътя на развитие на българския народ, който според него може и трябва да се обособи като една отделна нация, която има свои език, култура и писменост, а всички тези компоненти се дължат на общо историческо минало, което го обединява като нация. Тези възгледи на Хилендарския монах отразяват духа на епохата – преплитат „ренесансови мотиви, просвещенски настроения и политически национални интереси“ (Генчев,

1995, с. 90). Освен това, Паисий начертава и идеята за духовно обособяване на българския народ – той трябва да възстанови българската духовна йерархия, отхвърляйки по този начин гръцкото влияние и опеката на гръцката църква. Нещо повече, Паисий защитава идеята, че българите имат историческо право да се обособят в една отделна държава.

„Целият набор от идеи, които предлага „История славянобългарска“, независимо от примесите на провиденциализъм и средновековни условности във формата и съдържанието, са заимствани от постиженията на Ренесанса и Просвещението, от триумфиращата през XVIII век в Европа философска мисъл. Без да създава нова идеологическа система, Паисий успява да долови трепетите на буржоазната епоха, да преработи през своя патриотичен дух идеите на новото време, да направи от тях знаме за нацията“ (Генчев, 1995, с. 90).

В началния етап на Българското възраждане влияние оказва и сръбската култура, което е улеснено от езиковата близост на двата народа. Много български младежи се обучават в сръбски училища, което спомага за възприемането на сръбските културни постижения.

В края на XVIII и началото на XIX в. руското влияние върху българския народ започва все повече да се усеща, което се дължи главно на търговските контакти между Русия и Турция, както и заради множеството войни, водени между двете империи.

Друг важен фактор за развитието на Българското възраждане е културното влияние, което оказват развитите европейски държави. Благодарение на българските младежи, които получават своето образование в градове като Виена, Мюнхен, Париж и др., българският народ бива приобщен към европейските идейни и културни достижения. Този процес подчертава ролята на съзнанието и самосъзнанието в развитието на народите.

За развитието на светското образование по българските земи в разглеждания период важна роля изиграва „Рибния буквар“ на Петър Берон, издаден през 1824 г. в Брашов. В него Берон „изразява прогресивните просветни тенденции на епохата, отразени в съчиненията на българските възрожденци“ (Стоянов, 1999), сред които са Паисий Хилендарски, Софроний Врачански и др., както и на чуждестранните мислители, сред които са Русо, Песталоци, Вук Караджич и др. Посредством „Рибния буквар“ Берон успява по свой начин да прокара образователните идеи и методи, разпространени в Европа, като ги съобразява с българската действителност. Благодарение на Берон в българските училища е възприета т.нар. взаимоучителна „Бел-Ланкастерска“ система на обучение.

Развитието на Българското възраждане достига своята най-висока степен в средата на XIX в. В този период нараства и нуждата от по-висока степен на образование. В резултат на това започват да се откриват класните училища. Особено важна роля за подема на българското просветно дело в навечерието

на Кримската война (1853–1856 г.) изиграва руското влияние. Българската интелигенция се подготвя в Русия, от руската школа се заимстват огромен брой литературни произведения. Важна роля за укрепването и развитието на тези взаимоотношения изиграва българската колония в Одеса. Благодарение на просветните дейци, които се подготвят в този период и осигуряването на чуждестранна литература, осигуряват необходимите предпоставки за формиране на самостоятелна българска политическа и философска мисъл. Тук отново се вижда как не само животът поражда определено съзнание, а и как съзнанието тласка напред живота.

През първата половина на XIX в. от френската култура се заимстват идеи за развитието на театъра, музиката, изкуството и архитектурата. „Френският начин на живот, пренесен в България под наименованието „алафранга“, обновява битовата култура на висшите слоеве“ (Генчев, 1995, с. 297).

През посочения период Австрия и Англия също правят постъпки за духовно влияние над българската култура. Множество български младежи са привлечени да учат във Виена и Прага, което засилва интереса на българите към местната култура.

Освен това, в началото и средата на XIX в., под влиянието на протестантското движение, навлизащо от Англия и САЩ, в българските земи се открива мрежа от светски мъжки и девически училища. Така например в резултат на успешната протестантска дейност на американските мисионери, през 1860 г., е открито първото протестантско мъжко училище в Пловдив. Нещо повече, благодарение на застъпничеството на британеца Бенджамин Баркър, Новият завет бива преведен на български език, в резултат на което протестантските мисионери, които посещават българските територии, свидетелстват за голям брой продадени екземпляри от българския превод на Новия завет. Това обстоятелство създава благоприятни условия, които карат двете протестантски мисии, Конгрегатската и Методистката, да обмислят откриването на свои клонове по българските земи.

Промените, които настъпват в българското общество след края на Кримската война водят до благоприятно развитие и на българското просветно дело. То преживява истински разцвет – нивото на образователната система се изравнява до това на останалите балкански държави. От средата на XIX в. не малка част от по-заможните българи се превръщат в истински меценати, подкрепяйки чрез финансови средства прогреса на просветното движение. През третата четвърт на XIX в., именно представителите на тази социална прослойка се грижат за образователната структура и организация в България. Точно поради тази причина в годините преди освобождението училищната мрежа по българските земи е значително гъсто разпространена.

Културно-духовното развитие на българския народ след края на Кримската война достига до ниво, което вече изравнява по образование българските

младежи с техните връстници от останалите части на европейския континент. Така, макар и по-закъсняло, Българското възраждане в сравнително кратки срокове настига по развитие сходните процеси, протичащи в останалите европейски държави. През 70-те години на XIX в. обединени от общия стремеж към просвета, българските търговци в Цариград, Букурещ и Одеса, заедно с цялата българска интелигенция, започват постъпки за основаването на българско висше училище. „Тази идея обаче остава неосъществена поради противоедействието, което среща от страна на Високата порта“ (Стоянов, 1999). Този неуспех обаче не обезсърчава българския народ – напротив, през посочения период българите вече са прекрачили прага на новото време и всички техни усилия са насочени към постигането на една цел – извоюване на пълна свобода. Под въздействието на различни култури и идейни възгледи, българите са достигнали до такова ниво на духовно развитие, в което те вече могат да се причислят към образованите и просветени европейци. На този етап те все още не са извоювали своята политическа независимост, но са постигнали културна такава. Макар и все още намираща се под властта на Османската империя, България успява да се възползва от културните достижения на европейските държави. Именно развитието на просветното дело по българските земи дава нужния тласък, за да се зародят националните стремежи за цялостна еманципация. Това се оказва решаващ момент за българския народ, защото, както казва Русо, „да се откажеш от свободата си, означава да се откажеш от качеството си на човек, от правата, които това качество ти дава, дори от задълженията си. Подобен отказ е несъвместим с природата на човека. И да му се отнеме изцяло свободата на волята, означава да се отнеме всяка нравствена стойност на неговите деяния“ (Колев, Гочева, Паницидис, 2007, §Френско Просвещение: Русо).

Подобни възгледи като тези на Русо не само че не са чужди на българските възрожденци, напротив, те вече са се формирали в съзнанието на голяма част от обществото. Имайки възможност да се образова, българинът придобива увереност в собствените си възможности и собствената си значимост като личност, заслужаваща свобода.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки всички трудности, които съпътстват възрожденските процеси в българското общество, обществото успява да съгради наново своята политическа, културна и духовна независимост – тези форми на съзнанието, без които историческият процес би останал сляпо подчинение на стихийни промени. И макар Ренесансът в българските земи да настъпва късно и да не се развива в своя класически вид, без съмнение можем да сложим знак за равенство между Българското Възраждане от една страна и Ренесанса, Просвещението и „Политическите революции“ от друга (Иванов и др., 1994, Гл. 4). Както по-

казахме в настоящото изследване, голяма част от българските възрожденски дейци формират своите политически и философски възгледи въз основа на идеите на най-утвърдените европейски умове. Този период от българската история е белязан от множество динамични процеси, които бързо, но сигурно променят българската действителност. В този стадий българският народ прави преход от пълното подчинение на Османската империя към самоопределянето като една отделна нация, чийто стремеж е да се пребори за своята политическа независимост. Българското възраждане е период на спомняне и връщане към онзи етап, когато българският народ е имал своя собствена, свободна държава, както и славно минало, с което без съмнение трябва да се гордее. Но за да бъде благотворно, това спомняне не трябва да бъде утеха, а да послужи като своеобразен стимул за развитието както на обществото в неговата цялост, така и за израстването на отделната личност, която го изгражда. Тези факти ще бъдат използвани в последващи изследвания за развитие и подкрепа на тезата, свързана със социалната епистемология, за възможността и необходимостта на колективно познание и с тази не философията на езика и съзнанието за разширеното съзнание и ролята на езика в неговото формиране и функциониране.

Под влиянието на все по-развиващите се свободни и независими европейски държави българският етнос в империята има възможност да формира свои възгледи за начините, по които да извоюва своята свобода. Макар и закъсняло, културно-духовното възраждане на българския народ настъпва в благоприятен за него исторически период, когато развитието на останалите европейски държави е напреднало в значителна степен. Така българите са в състояние да извлекат най-доброто и най-подходящото познание, което да им помогне да очертаят линията на бъдещите им действия, както в политически, така и в културно-духовен и религиозен аспект. Българските възрожденски дейци имат възможност да пътуват и следователно да попиват различни идейни възгледи, след което да ги съобразят и претворят за целите на българския национален интерес. По този начин, макар Българското възраждане да следва идеите на трите главни епохи в новата европейска история, то успява да остави свой собствен отпечатък в културната и философската история на Европа. Както показват събитията след възрожденския период, идеите на Паисий Хилендарски, Васил Левски, Любен Каравелов и мн. др., получават отглас както сред българското общество, така и сред не малка част от европейския политически и интелектуален елит. Без съмнение това изиграва съществена роля за разрешаването на „българския въпрос“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Генчев, Н.** (1995) *Българското възраждане*. София: ИК „Иван Вазов“.
[Genchev, N. (1995) *Balgarsko Vazrazhdane*. Sofia: IK “Ivan Vazov”.]
- Дачев, Л.** (2001a) *История на политическите и правни учения*, т. 1. Русе: Свида.
[Dachev, L. (2001a). *Istoria na politicheskite i pravni ucheniya*, t. 1. Ruse: Svida.]
- Дачев, Л.** (2001b) *Учение за държавата*. София: Свида.
[Dachev, L. (2001b) *Uchenie za darzhavata*. Sofia: Svida.]
- Денков, Д.** (2011) *Що е просвещение? Текстове, жанрове, контексти около Кантовия „отговор на въпроса: Що е просвещение?“*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Denkov, D. (2011) *Shto e prosveshthenie? Tekstove, zhanrove, konteksti okolo Kantoviya „otgovor na vaprosa: Shto e prosveshthenie?“*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Дечев, С.** (2010) *Публичната сфера в българския fin-de-siecle*. В: Дечев, Ст. (състав.) *В търсене на българското: мрежи на национална интимност XIX-XXI век*. София: Институт за изследване на изкуствата, с. 199–301.
[Dechev, S. (2010) *Publichnata sfera v balgarskia fin-de-siecle*. V: Dechev, St. (sastav.) *V tarsene na balgarskoto: mrezi na natsionalna intimnost XIX-XXI vek*. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvata, s. 199–301.]
- Иванов, Р.** и др. (1994) *Стопанска история на България*. Свищов: АИ „Ценов“.
[Ivanov, R. i dr. (1994) *Stopanska istoria na Bulgaria*. Svishtov: AI “Tsenov”.]
- Кар, Е. Х.** (2002) *Що е история?: Лекции в чест на Джордж Маколи Тривелиън, изнесени в Кеймбриджкия унив. през ян. – март 1961 г. от Е. Х. Кар, член на преподавателското тяло в Тринити Колидж*. София: Сонм.
[Kar, E. H. (2002) *Shto e istoria?: Lektsii v chest na Dzhordzh Makoli Trivelian, izneseni v Keymbridzhkia univ. prez yan. – mart 1961 g. ot E. H. Kar, chlen na prepodavatelското tyalo v Trinita Kolidzh*. Sofia: Sonm.]
- Колев, И., Гочева, Д., Паницидис, Х.** (състав.) (2007) *Философия : Хронологична антология – от Талес до Дерида*. София: ИК Ануубис.
[Kolev, I., Gocheva, D., Panitsidis, H. (sastav.) (2007) *Filosofia : Hronologichna antologia – ot Tales do Derida*. Sofia: IK Anubis.]
- Пансий** Хилендарски (1914) *История славяноболгарская. Зографска чернова от 1762 г. Текстът е предаден на съвременен книжовен език, обнародван от Проф. Йордан Иванов. Изготвил за печат Йордан Иванов*. София: Държавна печатница.
[Paisiy Hilendarski (1914) *Istoria slavyanobolgarskaya. Zografska chernova ot 1762 g. Tekstat e predaden na savremenен knizhoven ezik, obnarodvan ot Prof. Yordan Ivanov. Izgotvil za pechat Yordan Ivanov*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.]
- Стоянов, И.** (1999). *История на българското възраждане*. Велико Търново: Абагар.
[Stoyanov, I. (1999) *Istoria na Balgorskoto vazrazhdane*. Veliko Tarnovo: Abagar.]

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТ НА ТЕОРИЯТА НА ЛОКАЛНИТЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ (Н. ДАНИЛЕВСКИ, К. ЛЕОНТИЕВ, О. ШПЕНГЛЕР И А. ТОЙНБИ)

Димитринка Савова Раковска

Анотация. Теорията на локалните цивилизации се развива като философско-историческа система, основана на цикличния типологичен подход към историята в руската и западноевропейската философска мисъл (втората половина на XIX-XX в.). Като свързващо звено между теориите на линейно-прогресистката и цивилизационната парадигми, тя представлява интерес с разработването на основни проблеми в гносеологически, онтологически и прогностичен аспект. Целта на настоящото проучване е да се систематизират и анализират гносеологическите проблеми, разглеждани в историософските концепции на Николай Данилевски, Константин Леонтиев, Освалд Шпенглер и Арнолд Тойнби. Авторът използва интердисциплинарен подход, основан на херменевтичен, историко-философски анализ.

Ключови думи: културно-исторически процес; типологичен подход към историята; циклично развитие; естествена система; морфологически принцип.

EPISTEMOLOGICAL ASPECT OF THE THEORY OF LOCAL CIVILIZATIONS (N. DANILEVSKI, K. LEONTIEV, O. SPENGLER AND A. TOYNBEE)

Dimitrinka Savova Rakovska

Abstract. The theory of local civilizations developed as a philosophical-historical system, based on the cyclical typological approach in Russian and Western European philosophical thought (the second half of the XIX – XX centuries). As a link between the theories of the linear-progressive and civilizational paradigms, it is of interest with the development of basic problems in epistemological, ontological and prognostic aspects. The aim of the present study is to systematize and analyze the epistemological problems considered in the historiosophical concepts of Nikolai Danilevsky, Konstantin Leontiev, Oswald Spengler and Arnold Toynbee. The author uses an interdisciplinary approach based on hermeneutic, historical-philosophical analysis.

Keywords: cultural-historical process; typological approach to history; cyclic development; natural system; morphological principle.

УВОД

От началото на XXI в. културно-историческият процес е белязан от динамични трансформации, които довеждат от една страна до глобализираното постиндустриално общество, но от друга – до формирането на ново поколение

ние местни цивилизации. В следствие на това се наблюдава задълбочаване на междуцивилизационните конфликти, съпътствани от локални военни сблъсъци, миграционни процеси, тероризъм, бедност, екологични проблеми, епидемии. Тенденциите към глобализация допринасят за появата на идеологията на глобализма, която до голяма степен игнорира алтернативните сценарии за бъдещето на човечеството (Danylova, Hoian, 2019, p. 2001). Привържениците на антиглобалисткото движение смятат, че глобализацията в сегашния ѝ вид не допринася особено за свободата, справедливостта и равенството в човешкото общество. Идеологията на глобализма, освен това, се отдалечава от либералните идеи за универсалния прогрес и настъпването на епохата на всеобщото благоденствие. Напротив, тя става катализатор на високо геополитическо напрежение и постоянни конфликти на планетата.

Интересът към идеята за многополярния свят като действителната историческа реалност се възражда в отговор на негативната представа за глобализацията като изкуствено налаган, манипулиран и контролиран тип обществено развитие. Тип обществено развитие, което среща непрекъснатата съпротива. Запазва се тенденцията някои държави да говорят вместо за „изостаналост“ от глобалните процеси, за „особен път“ и „самобитност“ в циклите на своето развитие. Засилва се отново и риториката на „филството“ и „фобството“, противопоставяща „духовния“ Изток на „материалния, загниващ, враждебен“ Запад, провокиращ нерядко антизападни настроения (Алаев, 2008). Набиращата популярност антиглобалистка идеология има своите корени в епохата на европейската модерност и съживява за обществен живот теми и мотиви, популярни през XIX и XX в. Те са свързани със съпротивата срещу колонизацията, робството, империализма, европеизирането, озападняването, цивилизоването, унифицирането, глобализирането.

Идеите за многомерността и цикличността в историята намират модерното си отражение в теорията на локалните цивилизации. Те се разпространяват широко в края на XIX в. и достигат разцвет през първата половина на XX в. Това развитие се дължи до голяма степен на постиженията на естествените науки и тяхното активно влияние върху идеите за общественото развитие. Привържениците на теорията на локалните цивилизации се обръщат към схемата на цикличната история на отделните народи, развивана още в индийските религии, Древен Египет, в древногръцкия свят, питагорейците и стоиците. Но за разлика от древните автори, те тълкуват многомерността и цикличността на културно-историческия процес през обектива на естествените науки, което води до качествена промяна на методите на историческата наука (Danylova, 2016). В съответствие с духа на времето и приемайки необходимостта от преразглеждане на общоприетите възгледи за историята, учени и специалисти в различни професионални области като Николай Данилевски, Константин Леонтиев, Освалд Шпенглер и Арнолд Тойнби и др. се обръщат

към „естествената система“ (Danylova, Noian, 2019, p. 2001). Стремейки се да разкрият общите закони на Вселената и да идентифицират историческите и природните процеси в тяхното единство, тези учени гледат на човешката история като класификация на различни „социални организми“, всеки от които се подчинява на определени закони на възход и упадък, разцвет и гибел. Класификациите на социалните организми наподобяват класификациите на животинските видове на Карл Линей и Жорж Кювие със свои „таксономични единици и категории“: културно-исторически типове, култури, цивилизации, системи и общества. Социалните организми се зараждат, достигат своя разцвет, разлагат се и умират. Причините за смъртта им, както и причините за смъртта на биологичните организми, не са идентифицирани напълно. Приложена към цивилизациите, теорията на геологическия катастрофизъм на Ж. Кювие, дава поле за обяснение на тоталното погиване и на социалните организми. Новият поглед към историята през призмата на естествонаучните методи довежда до отхвърляне на традиционното хронологично деление на историята на епохи – стара, средна и нова, – тъй това като не отговаря на изискванията, на които отговарят природните системи. Доколкото теорията за линейно-прогресивното развитие в световната история не отчита темпото и ориентацията на света извън западноевропейската цивилизация, тя се счита за остаряла и непригодна.

Съвременните изследвания върху теорията на локалните цивилизации в руската и западната историография са интердисциплинарни и на тях е посветена обширна литература. В проучените изследвания (основно в руската историография за целите на тази статия) се забелязват няколко тенденции: първо, от началото на ХХI в. нарастват сравнителните изследвания върху историософските концепции на Н. Данилевски, К. Леонтиев, О. Шпенглер и А. Тойнби в техните гносеологически, онтологически и прогностични аспекти (Султанов, 2001; Kaugin, 2007; Кузнецов, Салмина, 2011; Равочкин, 2015); второ, наблюдава се стремеж към синтез на идеалистическото и материалистическото разбиране за историческото развитие (Кузык, Яковец, 2008; Подоровский, 2013; Цыповский 2013; Найденов, 2017); трето, цикличният подход намира практическо приложение в съвременните изследвания на цивилизационната парадигма (Alalykin-Izvekov, 2014; Трофимов, 2012; Bowden, 2016; Danylova, 2016; Найденов, 2017). По-детайлно авторът разглежда горепосочените тенденции в друга публикация, посветена на проблема за прогреса, ревизиран в теорията на локалните цивилизации, с теоретичен обзор на понятийния апарат и сравнителен анализ на типологичните подходи към историята (Раковска, 2019, с. 27–45).

Фокусът на настоящото изследване са гносеологическите проблеми, разглеждани в историософските концепции на Н. Данилевски, К. Леонтиев, О. Шпенглер и А. Тойнби, които търсят отговори на въпросите: познаваема ли е

същността на историческото знание и как се постига това; кои са валидните методи за анализ на културно-историческия процес. Тъй като в основната си част идеите на авторите са построени като критика и корекция на гносеологическите основания на линейно-прогресисткия и формационния подходи към историята, свързани с възгледите за постоянно линейно подобрене или диалектически спираловиден процес (Джамбатиста Вико, Жан-Антоан дьо Кондорсе, Георг В. Ф. Хегел, Карл. Маркс) гласовете им звучат актуално като оценка от дистанцията на времето след социалните експерименти на капитализма и социализма през ХХ в. и драматичния обратен завой към „Голямото зануляване“¹ на глобализма през ХХІ в.

ПОЗНАВАЕМА ЛИ Е СЪЩНОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКОТО ЗНАНИЕ?

„Нас ни предава това, което е фалшиво вътре в нас.“ (Тойнби, 1995, с. 47)

През ХІХ в. философията на историята, като правило, има работа с изсявяването на проблема за същността на историческото знание – познаваемо ли е то и по какъв начин? Смятан за един от първите изследователи, едва ли не основател на теорията на локалните цивилизации, руският философ Николай Данилевски (1822–1885 г.) предлага собствена „единствена научна философия на историята“. Преди всичко той подлага на критика погрешното, от негова гледна точка, основание на съвременното му историческо знание: чистата фактография и произволното разчленение на историческите факти. Примери-доказателства за такъв произвол, според него, се явява илюзията на европоцентризма. Термините „древна“, „средна“ и „нова история“ не означават нищо друго, утвърждава Данилевски, освен логично следствие от едностранчивата представа, че световната история е само подготовка на условията за създаването на съвременната западноевропейската цивилизация. Обобщенията на европоцентристката схема на историята на културата са построени върху констатацията за хронологическото съществуване на разни

¹ Тук се визира концепцията на К. Шваб и Т. Малерет в книгата „COVID-19: The Great Reset“ (2020): необходимо радикално изменение на историческия процес отгоре при активната замяна на капитализма на акционерите (Shareholder Capitalism) с капитализъм на заинтересованите страни (Stakeholder Capitalism), четвърта индустриална революция, от пазарна икономика към разпределителна икономика, „зелени“ екологични приоритети, масова цифровизация и ваксинация; „японизация“ на развитите държави и „патагонизация“ на развиващите се държави (Schwab, Malleret, 2020). Такива идеи са основно застъпени в темите и сесията на Световния икономически форум, 24–29 ян. 2021, Давос (The Davos Agenda. World Economic Forum, 24–29 January 2021, 2021) Идеите на глобалиста К. Шваб са детайлно проследени и последователно разкритикувани в поредица от анализи на руският историк А. Фурсов, представени и с доклад в научна конференция през декември 2020 (виж Конференция „2020: Предварителные итоги“, 2020). Темата е изключително плодотворна за философско-исторически анализ и поставя познатия въпрос „А сега накъде?“

системи от исторически факти, а самата хронологическа решетка се установява произволно. Най-важната черта на европоцентризма е невярното разбиране на общите субстанциални начала на световната култура и формите на нейния генезис. Това обстоятелство, от своя страна, поражда лъжливо тълкуване на други важни проблеми, като например предразсъдъкът в оценката на отношението Запад – Изток (Данилевский, 1889, с. 70–71).

В своята книгата „Русия и Европа“ (1871) Н. Данилевски прави подробен критически анализ в опит да реши посочените проблеми по нов начин. На мястото на „произволната система“ той предлага „естествената система“ на групиране на историческите факти. В методологическата основа на историческата наука трябва да бъде водещо научното разбиране, че материалът се подлага на класификация на основание на неговия съществен признак. Този признак, според Данилевски, се явява многоплановостта на историческия живот на човечеството, многообразието на типовете на развитие. Общоприетата в научните кръгове през XIX в. времева класификация по степени и фази на изменение на културата, е основана на второстепенни, незначителни признаци (Данилевский, 1889, с. 81–91). Мястото на абстрактните, умозрителни фази на развитие на световния дух в теорията на Данилевски заемат „културно-историческите типове“, имащи конкретно-исторически характер. Затова той счита за необходимо да се преразгледа изкуственото деление на историята на стара, средна и нова. Няма историческо събитие, което да може да раздели съдбата на човечеството на каквито и да е дялове. Например, посочва той, за начало на средновековната история е прието да се счита падането на Рим през 476 г. Но как това се отразява на историческия процес в Индия или Китай, където това събитие от Европа няма същия отзвук? (Данилевский, 1889, с. 83).

Историята, по Данилевский, е процес на живота и развитие на самобитни цивилизации, отделни „културно-исторически типове“, съществуващи паралелно или сменящи се един друг във времето. Тези живи културни организми, възплъщаващи в себе си основните черти на психологията на народите, са създадени под влиянието на природните условия, начина на живот и историческите изпитания, които са се паднали като техен жребий. Отношенията между различните култури се определят не от общата абстрактна логика на историята, а от характеристиките на културните народи, тяхната психология и борбата на всеки културно-исторически тип за разширението на сферите и посоката на жизнената дейност.

Какви са методологическите основания на подобни разсъждения? На какви принципи се опира Н. Данилевский? За него съществуват три общи световни същности: материя, движение и дух. „Морфологическият принцип е идеалното в природата“, именно той видоизменя свойствата на материята и нейното движение, пораждайки конкретните тела, организми, системи. Човешкото общество е едно от видоизмененията и превъплъщенията на приро-

дата, но с една разлика: ако за физическите, химическите или биологическите явления например е възможно теоретичното извеждане на общи физически, химически или биологически закони, то общи принципи на устройството на гражданските и политическите общества не може да съществуват. „Малко са вече такива доктринери, които биха мислели, например, английското държавно устройство за някакъв идеал, който всички са длъжни да се стремят да достигнат, че между държавите (или въобще обществата) има, така да се каже, различие само във възрастта, а не качествено.“ (Данилевский, (1889, с. 159). Уместно и благодатно явление в живота на едни народи не може да се счита за такова в живота на други, и не следва да се превръща в аксиома възможността за неговото автоматично взаимстване.

Почти едновременно с теорията на Данилевский се появяват и творби на друг руски философ Константин Леонтиев (1831–1891 г.), който създава оригинална концепция за цивилизациите, основана на тяхната цикличност и многолинейна еволюция. Самият Леонтиев дава висока оценка на Николай Данилевский и не отрича, че е повлиян от него при създаването на сборника си със статии „Изтокът, Русия и славянството“ (1885–1886), в който излага своята концепция за същността на културно-историческия процес.

Следвайки разработената в науката схема на развитие на биологичния организъм, Леонтиев я прилага върху явленията от социалния, политическия и културния живот. След сравнителен анализ на развитието на различните биологични и социокултурни феномени, мислителят предлага "закон за цикличността на историческото развитие", според който всяка исторически значима човешка общност преминава през три етапа на развитие: 1) първоначална простота; 2) процъфтяваща сложност; 3) вторично предсмъртно смесване и опростяване. Ако историята е висше проявление на органичния живот, то на този закон са „подчинени и държавните организми, и цялата култура на света. Достигането до подобен универсализиращ закон може да даде отговори на драматични въпроси – как загиват държавите и кои са признаците за гибелта.

Изхождайки от Леонтиевия закон за развитието на всичко съществуващо, животът на организмите трябва да се разбира като съчетание от два напълно противоположни процеса: 1) възходящ стадий на развитие: когато възникналото се обособява и отделя от всичко окръжаващо го, и вътре в него всяка част се обособява и отделя от всички части. И това обособяване засяга само формите и функционирането им. Всички части са проникнати от единството на плана, който „разнообразява със своята сложност своите части и ги удържа заедно от разпад“; и 2) низходящ стадий на развитие: когато всичко вторично се смесва, слива и става еднородно както с окръжаващото при нарушаването на границите, така и вътре в себе си, губейки границите между своите части (органи). Ако на всеки жив организъм са свойствени не само раждането, израстването и разцветата, но и разложението, то и в културните и държавните организми след

възходящия стадий следва да настъпи стадий на понижение, смесване, а след това разпад и гибел. Както растенията и животните, така и загиващите държави придобиват вътрешно еднообразие, което е „сходно“ с другите държави. А сходните организми, както е известно, са изложени на по-голям риск от зараза чрез епидемии (Леонтьев, 2010). Следователно еднообразието, унификацията на света – това е знак за чрезмерно опростяване, разложение. Ако органично развиващата се форма на държавност се разрушава, то неминуемо ще доведе до нейната гибел. Ако се пренася на чужда почва различна държавна форма, дори и най-добрата, то ще последва израждане на националната общност. От разрушението и гибелта не са застраховани нито държавните, нито културните, нито религиозните организми. Василий В. Розанов оценява високо органическата методология на К. Леонтиев, пишейки му: „Вашата теория на прогреса и разложението ме поразиха, всичко беше ново, и очевидно истинно („печална и сурова наука“). Вие сте разбрали най-важното в историята, докато ние все още разбираме второстепенното“ (Nowak, 2015, p. 154).

Според Леонтиев европеизмът, основан на грешната представа за общочовешкото развитие по схемата на европоцентризма, е равен на гниене, т. е. отсъствие на перспектива или скопяване. Тези негови крайни идеи са изказани в момент, когато в политическия живот в Русия започва да се говори за нови “демократични“ и “хуманни“ ценности. Леонтиев нарича това лицемерие и грешно разбиран хуманизъм. „За нас не е тайна и това, че византизмът (както и християнството въобще) отхвърля всякаква надежда за всеобщо благоденствие на народите; че той е най-силната антитеза на идеите за всеобщо равенство, всеобща свобода, всеобщо съвършенство и всеобщо благо“. „Идеята за всеобщото благо – допълва той, – религията на всеобщата полза е най-студената, най-прозаичната и най-призрачната от всички религии“ (Леонтьев, 2010, с. 51).

К. Леонтиев е привърженик на сложността и е срещу еднообразието. Сложността е знак за одухотвореност и разцвет, докато създаването на универсални формули за държавно управление и прилагането на чужд опит, без съобразяване със спецификите и особеностите на отделните народи и култури, обикновено води до гибелни последствия. Поради това Леонтиев не прави разлика между двата пътя на западноевропейско развитие – буржоазния и социалистическия (комунистическия). Макар и различни, и двата са пътища, водещи в една посока – бездната, или иначе казано, водещи до космополитизъм и общочовешка асимилация. Той посочва, че „средният“ европеец е най-малко „изразителен“ и „естетичен“, защото е потопен в изкуствена механизирана среда. Тя се характеризира с грубата сложност на европейските съдебни порядки, съвременната им механистическа наука и технологии, претенциозността на вестникарския и книжния пазар, утвърждаващи егалитарно-либералния прогрес, изработването на „среден човек“ по образец на самодоволния и уважаван европейски буржоа. В духа на леонтиевския ниҳилизъм Г. Гачев

констатира, че и последвалата уж градивна власт на Работника всъщност остава примитивна: „красотата, природата-земя не познава, своя труд не обича (за разлика от земеделеца), изпълнен със завист и злоба, какъв „земен рай“ може той да създаде по своите понятия“ (Леонтъев, 2010, с. 14).

Скептицизмът по отношение на резултатите от европеизма и европоцентризма стигат своя завършен израз в началото на XX век в идеята за социалния кръговрат на Освалд Шпенглер (1880–1936 г.). Неговата историософска концепция, развита в двутомния труд „Залезът на Запада“ (1918–1922) е повлияна от идеите на Фридрих Ницше, Йохан В. Гьоте, Николай Данилевски и неокантиантската традиция и се появява в момент на силен обществен песимизъм по време и непосредствено след Първата световна война.

Шпенглер се обявява срещу европоцентристката концепция за западноевропейската цивилизация като център на световната култура, център – около който се въртят останалите култури. Това провиденциалистко разбиране за световната история трябва да се замени с нова коперниканска система на общественото развитие, според която всяка култура е уникална сама за себе си, като отделна „духовна личност“, която никога и никъде не се повтаря, която няма нищо общо с другите народи и култури. „Аз наричам тази обичайна за западноевропейска система – казва Шпенглер, – според която всички развити култури осъществяват своя път около нас като предполагаем център на целия световен процес, Птолемеява система на историята, и ѝ противопоставям като коперниканско откритие в областта на историята, наложената тук нова схема, според която не само Античността и Западна Европа, но и Индия, Вавилон, Китай, Египет, арабската култура и културата на маите са изменящи се прояви и изрази на единното, намиращо се в центъра на целия техен живот, от които нищо няма предимства: те са отделни светове, всеки има еднакво значение в общата историческа картина, при това те често превишават единството с величието на духовните си концепции и със силата на своя подем“ (Шпенглер, 2014, с. 16).

Според Шпенглер разкриването на морфологията на историята би показало, че досегашното обществено-историческо развитие е поредица от локални и изолирани култури. Затворена в конкретно пространство и времеви отрязък, всяка култура преминава през едни и същи етапи на раждане, растеж и загиване. По този начин е белязана и неизбежната гибел на европейската цивилизация, чийто кризисен стадий започва с Първата световна война. Шпенглер заема неокантиантската идея за несъвместимостта на логиката на времето (историята) с логиката на пространството (природата), за да обоснове своята идея за локалните култури (Стоянов, 1998, с. 358). Природата и историята са антагонистични противоположности, които се подчиняват на различни принципи на проявление –

първата на принципа на причиняването, втората – на принципа на причинността. В природата действат закономерност и необходимост с математическа точност (царство на постоянните отношения), в историята закони няма – тя

се реализира върху случайността и неповторимостта (царство на съдбата). За Шпенглер анализът на развитието на различните държави, народи и култури, на отделните факти, постиженията в науката и изкуствата, религията и политиката, показват, че културно-историческият процес е безспирен поток от единични събития. Това, което е било, не се повтаря, защото „истинската история има съдба, но няма закони“ (Шпенглер, 2014, с. 18).

Световната история е раждане, растеж и загиване на затворени култури със строга индивидуалност и локалност. Възникват внезапно на определеното им от съдбата място и разцъфват за определеното им време, както растенията следват своя алгоритъм на съществуване във времето и пространството. Културата загива след като нейният дух реализира своите възможности под формата на съответните ѝ езици, религии, изкуства, държави и науки. Последният етап от съществуването на културата е цивилизацията с нейната тясна инженерна специализация и технически постижения, след залеза на която културата се възвръща в лоното на първичната духовна стихия. Между културите няма приемственост. Илюзия и самозаблуда е опита на историците (ренесансовите автори, например), които търсят някаква прилика между своята и отминали епохи и култури. Шпенглер сочи пример, че дори идеята за числата, която на пръв поглед преминава от една епоха в друга, не се наследява. Всяка култура има свое разбиране за числата, често абсолютно неразбираемо за другите народи и култури. И това се отнася за всички елементи на културата. „Има множество, по същество абсолютно различни пластики, живопис, математики, физики, всяка с ограничена жизнена дейност, всяка затворена в себе си и имаща – както отделните видове – собствени цветове и плодове, собствен тип растеж и смърт.“ (Шпенглер, 2014, с. 20).

Ценен принос в изучаването на локалните цивилизации в периода след Първата световна война има английският историк Арнолд Дж. Тойнби (1889–1975 г.). Творчеството му е сочено като един от най-мощните опити за философско преосмисляне на историята през XX в., съпоставим с тези на Карл Ясперс, Робин Дж. Колингууд, Макс Вебер или представителите на френската школа „Анали“ (Стоянов, 1998, с. 373).

В своя 12-томен труд „Изследване на историята“ (1934–1961 г.) А. Тойнби поделва историята на редица локални цивилизации, които имат единна вътрешна схема на развитие. Във възгледите на Данилевски, Леонтиев, Шпенглер и Тойнби има много общи черти. Всяка цивилизация съществува за определен исторически период, макар и не толкова предопределен, както крайно определя „своите“ култури Шпенглер. Но главното различие между тях е в това, че при Леонтиев и Шпенглер културите са съвършено обособени една от друга, а у Данилевски и Тойнби тези отношения, макар че имат външен характер, съставляват част от живота на самите цивилизации. За Тойнби е особено важно, че някои общества се присъединяват към други или, обратно, обособяващи

се, осигуряват непрекъснатостта на историческия процес (Репина, Зверева, Параманова, 2006, с. 219–220).

По подобие на предшествениците си А. Тойнби критикува рационалистическия възглед, залегнал в класическия историзъм и господстващ в началото на XX в., че историята е единен и познаваем процес, че общественото развитие има линейно-прогресивен характер. И обръща специално внимание на това, че хуманитарното, по-специално историческото знание, се различава от познанието за природата. Особеното място на идеите на Тойнби в теорията на локалните цивилизации се състои в преодоляването на скептицизма към идеята за единството и смисъла на историята. Той смята, че в действителност се постига прогрес на хуманистичните ценности и социалните идеи на човечеството. Той предлага обективен емпирически обоснован исторически синтез, синтез между двата подхода към историята – цикличния и прогресисткия. Историята става познаваема само като повтарящи се цикли в развитието на отделните цивилизации, които обаче довеждат до общо прогресивно движение (Тоунбее, 1966, р. 37). Този синтез на двата подхода към историята заляга в основата на съвременната цивилизационна парадигма.

Както сочи Желязко Стоянов, „Тойнбиевата концепция за световната история изисква да се разшифрова значението на ключовата категория „цивилизация“ (1998, с. 374). Според Тойнби цивилизацията е своеобразна единица за историческите изследвания, като „целта на историческите изследвания не е нацията и (ако тръгнем от другия край на скалата) – не човечеството като цяло, а определена част от човечеството, която наричаме общество“ (Тоунбее, 1966, р. 11). Движеща сила на цивилизацията, по Тойнби, е диалектиката предизвикателство – отговор. Докато творческото малцинство, управляващо развитието на цивилизацията – нейният елит – е способно да дава удовлетворителни отговори на вътрешни и външни заплахи със самобитния си характер, цивилизацията се укрепва и процъфтява. Когато елитът се оказва безсилен пред някое поредно предизвикателство, става непреодолим пробив: творческото малцинство се превръща в господстващо малцинство, основната част от управляваното население се превръща във „вътрешен пролетариат“, който със собствени сили или в съюз с „външен пролетариат“ (варвари) хвърля цивилизацията в упадък и гибел. Цивилизацията при това не изчезва безследно. Съпротивлявайки се на упадъка, тя поражда „универсалната държава“ и „универсалната църква“. Първата изчезва с гибелта на държавата, докато втората става своеобразен „пашкул“ – наследница, способна да даде начало на нова цивилизация (Тоунбее, 1966, р. 236).

Анализирайки огромен обем от исторически факти, А. Тойнби прави извода, че от 21 цивилизации, които са се родили и след това са били в растеж, 13 са мъртви и погребани, 7 от останалите – в упадък, а 8-та, съвременната, по западноевропейски модел, може също да е минала зенита си. Тойнби твърди,

че „слабостта, която излага растящата цивилизация на риска да се препъне и да падне по средата на пътя си, е когато тя „изгуби прометеевския си порив. Растежът е дело на творчески личности и творчески малцинства.“ Докато масите са като „механизиран човешки същества“, пише той, които сляпо следват „командите на фелдфебела“, вместо да действат „по своя собствена инициатива“ (Тоунбее, 1966, р. 261).

А. Тойнби вижда причините за сътресенията в обществата в периодите, когато се стига до несъвместимо смесване на нови и стари социални сили. В този контекст, той разглежда и новите сили на „индустриализма“, който прилага внушителната си енергия в частната собственост, „като усилва социалната мощ на собственика и намалява социалната му отговорност, докато тази институция, вероятно благотворна в прединдустриалната ера, придобива много от чертите на социалното зло“ (Тоунбее, 1966, р. 377). Във времето, когато цялото живо поколение на човечеството се е превърнало в единица на икономическа дейност, частната собственост става незадоволителна. Обществото трябва да я хармонизира с „новата сила на индустриализма“, за да противодейства на нейното неправилно разпределение.

Стремежът към свободна търговия, твърди А. Тойнби, е „шедьовър на просветения егоизъм“, който цели не само да направи Великобритания „господарка на световния пазар“, но и да осигури основите на световен икономически ред. Ред, в който обменът на стоки и услуги в целия свят да се извършва в условията на гарантиран постоянен международен мир. Все по-увеличаващата се сигурност за международната търговия ще носи повишение на жизнения стандарт на цялото човечество. Тойнби остава скептичен към тези постановки на Манчестърската школа, като твърди, че „тя разбра погрешно човешката природа... не може да се построи дори икономически световен ред, само върху икономическите основи“ (Тоунбее, 1966, р. 380). Новите сили, ориентирани към контрол на икономическата реалност, които не зачитат духовното начало в човека и човечеството, допринасят за разцепление и световна анархия. Тойнби не доживява разпадането на социализма, за да види поредния неуспешен опит на част от цивилизацията да промени социалното си битие към по-добро. Но предсказанията му за социалните „чудовищности“ и „злините на бедността“ в света се сбъдват. „Лошото разпределение на частната собственост под въздействието на индустриализма води до „нетърпима ненормалност, ако не е ефективно смекчено от социални услуги и високи данъци.“ (Тоунбее, 1966, р. 385). Надеждата за възможността на човечеството да реализира своите човешки качества обаче остава до края на живота му.

МЕТОДИ ЗА АНАЛИЗ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЯ ПРОЦЕС

„Дайте ми една кост и ще възобнова цялото животно.“ (Cuvier, Jameson, 1818, pp. 98–99)

През XIX в. философията на историята търси отговори на въпроса за метода. може ли изследователят на обществените явления да прилага методите на естествените науки или в социалните науки има специфика, свързана с човешките ценности. Често критикуват учените от циклическата традиция, прилагащи органицизма към социалните явления. Критикувани са за привързаността им и подражанието на естествените науки, както и за натурализма в гносеологически план (Vucinich, 1976, p. 96).

Николай Данилевски се оказва във фокуса на тези методологически и гносеологически проблеми и намира свое решение, предлагайки път между позитивистката тенденция да се прилагат методите на естественауочното знание в социологията и традиционния провиденциализъм на класическата философия на историята. Той твори на границата на две епохи, два типа светоглед (с два полюса: Огюст Конт и Вилхелм Дилтай), когато натуралистическите методи все още воюват за място в полето на науката, стеснявайки метафизическите концепции за битието, природата и обществото в периферията на интелектуалните интереси.

„В неговата методология неочаквано и причудливо се преплитат и двата подхода: материалистически тълкуваният позитивизъм и признание на гносеологическата значимост на мистичните откровения, постулатите в духа на обективния идеализъм; биолого-антропологическа обосновааност на културата и рязка критика на дарвинизма; опити за историко-социологически анализ на научното знание и откровен ирационализъм“ (Султанов, 2001, с. 44). Същността на методологическото противоречие, което се вижда в трудовете на Н. Данилевски, е бунтът срещу позитивистки натурализъм със средствата на същия този натурализъм. Въпреки че проникателността на учения и неговата философско-историческата репутация не подлежат на съмнение, трябва да се признае, че в неговата методология е очевидно неопределено присъствие на гносеологическия позитивизъм от натуралистичен план“ (Голосенко, 1978, с. 230).

Известният руски изследовател на историята на руската философия Анатолий Галактионов смята, че философско-историческият органицизъм на Данилевски, от една страна, се опира на славянофилската традиция, създателите на която твърдят, че „историята е дискретна, а народът – конкретен“, разбирайки народа като „живо единство“ или организъм (Алексей Хомяков, Юрий Самарин, Константин Аксаков, Иван Киреевски). От друга страна, позицията на Данилевски е сходна с идеята на Хърбърт Спенсър по ориентацията си към естественауочната методология в социологическото изследване (Галактионов, 1993, с. 26, 35). Това наблюдение е вярно според А. Галактионов, макар

че Н. Данилевски, „преживял – по думите на Павел Милуков, – разгара на увлечението на руското общество по естественонаучните знания и привикнал към употребата на строгия метод на точните науки“, свято вярва в биологическия редукционизъм (Милуков, 1895, с. 8). Ето защо необходимостта от „естествена система“ в неговите съчинения се оказва екстраполация на методите на биологическите науки, преди всичко метода на хомологията, установяващ еднотипните структурни единици, независимо от привидните различия във функциите, формите, външния вид и т.н.

По начина на организация културно-историческата система е подобна, предполага Данилевски, на всеки жив организъм – растение, животно, човек. Изясняването на структурния план на организма представлява „морфологичния принцип“, съдържанието на който „в природата и обществото е идеалното, начертано от ръката на Промисъла“. По този начин, изходните предпоставки на „естествената система“ Н. Данилевски отчетливо се коригират от идеализма и метафизиката. Марксизмът, в контекста на позитивизма, набира сила през втората половина на XIX век в много европейски страни, посочва доказателства, че идеалистическата философия на историята или съвършено игнорира действителната материална основа на обществения живот или я разглежда като страничен фактор, лишен от обективна интегрална значимост. При такъв подход „историята винаги са я писали, ръководейки се от някакъв, лежащ извън нейните мащаби, принцип“ (Маркс, Енгелс, 1955, с. 38). В този смисъл конструкцията на Данилевски неизбежно приема не по-малко произволен характер от критикуваните от него схеми. Така той заявява, че в историята на „естествената система“ изследователят трябва да се ръководи от някакво „смирение“ пред предмета на изследването. Истинският историк е длъжен „да се откаже от сляпата вяра в своя разум и да търси откровения и указания в предметите на историческото битие.“ (Данилевский, 1889, с. 168).

Търсенето на откровения, мистични указания, обекти на висша вяра – са общите черти на конструкциите на Н. Данилевски, К. Леонтиев, О. Шпенглер, Н. Бердяев, А. Тойнби и др. Същевременно антирационализмът на Данилевски е по-малко радикален по съдържание и по-прозаичен по форма, отколкото при Освалд Шпенглер или Николай Бердяев. Той вярва във възможностите на научното изследване на културата с помощта на биологическите методи. Всеки организъм е разглеждан като цялостна система. Идеята за целостта и холизма в неговите представи носи характера на реакция на абсолютизацията на ролята на средата като основен източник за изменение на организмите. Критикувайки механичността в дарвинизма, Данилевский настоява на устойчивостта, динамичната основа на целостта на организма и неговата еволюция в условията на изменящата се среда. В биологията по това време още не е формулиран реален принцип, позволяващ научно разбиране на целостта, актуални са идеалистическите обяснителни допускания: „ентелехия“, „жизнена сила“, „принцип на

направлението“ и др. (Голосенко, 1978, с. 231). Това прави разбираемо онова обстоятелство в историческата теория на Данилевски, че биологическият реду-кционизъм от додарвинистки тип се съчетава с провиденциализма.

Н. Данилевски не следва релативистката позиция последователно, като признава на науката частичното право на обективна истина: ако науката е достигнала до използването на „точни и положителни методи – едностранчивостта на личния и националния възглед се отстранява.“ Същевременно, той настоява, че всичко в културата, което се явява народно по преимущество, е непрередаваемо на другите култури и не може да има общочовешко значение. Оттук Данилевски прави извод, че обща социологическа теория е невъзможна, доколкото „обществените науки са народни по своя собствен обект“. Малко по-късно Вилхелм Дилтай (1885) във „Въведение в хуманитарните науки“ прави подобно заявление, че е принципно невъзможна социологията като теоретическа наука.

Питирим Сорокин отбелязва, че теорията на Данилевски се явява един от най-добрите примери за прилагане на принципите на естествените науки (особено ботаниката и зоологията) към социалните и историческите феномени (Sorokin, 1966, p. 5). Въпреки че самият Сорокин, в последните години на своята научна дейност, възразява срещу всички форми на естественонаучния реду-кционизъм. Разглежда го като методологическа наивност, неспособстваща адекватното разбиране на света на социокултурните явления. Но в своята оценка на теорията на Данилевски, той просто констатира факт от руската интелектуална история. С него е съгласен Василий Зенковски, малко склонен към комплименти: „Данилевски пръв в руската философия отваря темата за подчинението на историческото битие на тези закони, на които е подчинена природата (в органическата сфера), – и неговото значение, неговото безспорно влияние в руската историософия се отнася не толкова за учението за „културните типове“, колкото именно към въпроса за единството на законите на природата и историята“ (Зеньковский, 1949, с. 453). Константин Султанов коментира: „Ще добавим същественото: Данилевски тълкува това витално единство теологически – като свидетелство за присъствието в битието на Божия промисъл“ (Султанов, 2001, с. 48).

Константин Леонтиев също черпи доводи от научното поле на недолюбваните либерали – позитивисти и прогресисти: чрез примери от биологията, химията, физиката, формалната логика той обосновава тезата си, че формата (организмът, държавата, обществото) се явява висш тип организация, основана на „стягащия деспотизъм“, чрез който тя държи здраво единството на разнородните компоненти, съставляващи структурата ѝ. Без този деспотизъм, формата, според него, се размива и разпада, затова държавата „трябва да „държи“ единството на разнородностите (етноси, съсловия и пр.), за да не се разпадне и премине в анархия.

От друга страна Леонтиев еманципира ролята на човека в историята. Според него, той може да катализира процесите на разцвет и упадък на социалния организъм, като истински учен, ако съответно прилага подходящ методологически подход – прогресистки при стремежа за достигане на върховата точка на възходящия стадий („ветроходно платно“, „парен котел“) или охранително-деспотичен след достигането на върховата точка, за да не се премине към низходящ стадий („котва“, „спирачка“). Използвайки този прием в творчеството си, стремейки се да пресрещне чуждите понятия на егалитаризма с руската теория: „реакция“ и „прогрес“, „свобода и „деспотизъм“, „консерватор“ и „либерал“, той се опитва да покаже несъстоятелността на методите на изучаване на съвременната му действителност от прогресистите.

Леонтиев отговаря на въпроса какво трябва да се направи, за да не се вреди на културно-историческия организъм, а да се допринесе за неговото пълно развитие. „До деня на разцвет е най-добре да бъдеш ветроходно платно или парен котел, след този невъзвратен ден достойно е да бъдеш котва или спирачка за хората, които са се устремили надолу по стръмната планина“ (Леонтьев, 2010, с. 96). Този методологически подход свидетелства, че до периода на цветущата сложност методите на либералите-прогресисти Леонтиев оценява като правилни, способстващи развитието на културно-историческия организъм; и обратното, като неверни методите на консерваторите-охранители, които със своето неверие в разцвета съдържат благотворното влияние на този процес (Леонтьев, 2010, с. 12).

Ситуацията принципно се изменя с началото на периода на вторичното смесително опростяване. Правилни посочва методите на охранителите, които сега „искат да укрепват и лекуват организма“. Прогресистите тържествуват на практика, защото леко плуват по течението, имайки видими успехи, но неверни стават методите и теориите им. Либерализмът за Леонтиев представлява твърде лека и непретенциозна система, докато консерватизмът е различен за „опазването на всяка нация: у турчина – турски, у англичанина – английски, у руснака – руски“. Всички варианти на консерватизма са по-скоро национални, докато либерализмът при „всички е един“ (Леонтьев, 2010, с. 110).

След Първата световна война появата на „Историята като придаване на смисъл на безсмисленото“ (1919) на Теодор Лесинг, по същото време със „Залезът на Запада“ на Освалд Шпенглер, потвърждава общите скептични настроения, изразени с въпроса „Има ли смисъл историята?“ Шпенглер задава по-точен въпрос: „Съществува ли логика в историята?“ и стига до радикално отричане на предишните идеи за историята. И той като Н. Данилевски и К. Леонтиев съзира произволност и субективност в теоретичните конструкции на историците, което ги прави повърхностни, дори несъстоятелни. „В хаотичната картина на историческата видимост те не виждат истинската структура на историята“, не разпознават „морфологията на световната история, не разкриват нейните тай-

ни“ (Шпенглер, 2014, с. 12). Умовете на досегашните историософи, образно казано, се подчиняват на Птолемеевата система. Шпенглер предлага изместване на центъра на мисловната система с Коперникански преврат, който да анихилира зависимостта на историографията от видимото, случайното и субективното. Начинът е чрез нова морфология на историята, която да даде възможност за истинско познание на историческото битие. С това Шпенглер се доближава до В. Дилтай и неокантианската Баденска школа. Неговият антиинтелектуализъм и краен ирационализъм с опиране на интуицията са свързани с Дилтаевата философия на живота. Ако „Дилтай се опитва да обоснове интуитивността на историческото познание, то Шпенглер пряко отхвърля „категорията „обективен дух“ и отрича единството на световната история, разтваря целия реален свят в индивидуалното съзнание“ (Стоянов, 1998, с. 358).

За Шпенглер робуването на фикцията, че съществува историческа закономерност, която заляга в основата на хронологичното деление на фазите на историята, е проява на повърхностен исторически натурализъм. Това принуждава историците да търсят в обществената действителност несъществуващи обществени закони, да периодизират досегашната история, да търсят в нея смисъл и логика. Правилният подход към историческото познание, според Шпенглер, е то да се възприема не като наука, а като специфично поетическо творчество. За разлика от учените историкът не може да бъде изграден като професионалист чрез съответното обучение. Той, както и поетът, се ражда историк. „Познаването на природата може да се усвои, познавачът на историята се ражда“ (Шпенглер, 2014, с. 25).

Въпреки категоричността на посоченото изявление, О. Шпенглер разглежда необходимостта историкът да познава добре същността на природата чрез науките и да използва натуралистически сравнения и аналогии за описание на историческите явления. „Културите са организми“, се казва в „Залезът на Запада“, тяхната история е тяхната биография. „Дадената в паметта история на китайската или на античната култура имат морфологически пълна аналогия с историята на отделния човек, на животното, дървото или цветето. Сравнителната морфология на животните и растенията предлага методи, които да използваме при разкриването на тяхната структура“ (Шпенглер, 2014, с. 32). Шпенглер говори основно за „морфологическия метод“, „метода на хомологията“ и аналогията, дословно повтаря даже отделни бележки, отделни метафори от „Русия и Европа“ на Н. Данилевски. Както коментира руския изследовател К. Султанов „Шпенглер взима биологическите аргументи от Гьоте, Данилевски – от Бер и двамата дружно се опират на Кювие.“ (Султанов, 2001, с. 48).

А. Тойнби, от своя страна, придава нов смисъл на представата за твореца, като анализира ролята на човека и неговия вътрешен свят – биологичен, психичен, философски и религиозен. За него „съдбата“ създава фундамента на историята. „Боравенето с понятията „съдба“ и „душа“ в изследването на човешката

история, поставя автора в една особена плоскост на научното познание, където не всичко се гради на емпиричен опит, макар именно той да разкрива съществуването и на неемпиричните причини за развитието“ (Пенчева, 2006).

Тойнби застава срещу двете крайни страни на опозицията социологически реализъм – социологически номинализъм. За него не е приемлива тезата, че обществото е единствената реалност, а индивидът е негова функция, както и обратното, че съществуват само отделните индивиди, а обществото е съвкупност от индивиди (Стоянов, 1998, с. 377).

„Истината е, че нито едно човешко същество никога не е живяло както митичните циклопи, защото всъщност човекът е социално животно“ (Тоунбее, 1966, р. 217). За Тойнби законите, правилата, моделите са принудителни прийоми за предизвикване на развитие „отвън“, но не тяхното спазване довежда до еволюцията на човечеството. За еволюцията е необходимо развитие „отвътре“, от „законите“ на сърцето и душата. Общоприета е представата, че биологичната еволюция е едновременна с тази на интелекта на човека и по неговата логика. Дарвиновата хипотеза доказва, че познанието следва еволюцията на интелекта. Остава обаче сфера на непознатото – сферата на духа, на душата. Не може да се отрече двойствената човешка природа от материя и дух, което означава, че индивидът е разположен в материалния, но съществува и в духовния свят.

Според А. Тойнби това, че духовната сфера е недостатъчно опозната и разкрита не означава, че е непознаваема. За да се опише цялото, трябва да се разбере единичното. Следователно, всяко обществено-историческо изменение може да бъде обяснено не само като резултат от развитието на интелекта в материалните условия на средата, изразено чрез постиженията на позитивните науки, но и като духовно постижение. Човешката еволюция е не само материална, но и духовна и съответно стремежът трябва да бъде насочен към балансираното развитие и на двете съставляващи начала в човека. По този начин Тойнби свързва света на идеите, запазена територия на философията, с битието – предмет на историческата наука и свързва природата на човека с природата на обществото. (Пенчева, 2006) Предмет на изследването стават „връзките между историята на душата и историята на обществото“ (Тоунбее, 1966, р. 221).

А. Тойнби посочва опасностите от натрупването на научни познания и предоставянето на свобода на човека, който е неподготвен да отговори на толкова високи предизвикателства. Неподготвеният човек увеличава властта си над природата, но това му дава предимство пред другите човеци, което респективно увеличава и властта му над тях. Така жаждата за власт превръща великите постижения във велики падения. Човекът е „толкова несъвършен и представлява такава трагична смесица от възвишеност и гадост, че е абсурдно да се мисли за него като за висше същество на сътворението. Разбира се това е израз на убежденията ми – не мога да го продемонстрирам. То е отрицателно

заклучение от това, което съдя за човешката природа ...“ (Toynbee, 1966, p. 228). Бомбите над Хиросима и Нагасаки доказват, че прогресът, когато се позовава само на интелекта, „без да е намерил пътя към сърцето, стерилизира духовната способност“ на човека. Тойнби свидетелства, че „когато тази събирателна власт над човечеството е на път да успее да заличи всякакъв човешки живот, а може би и живота от всякакъв вид от лицето на планетата, нашите праведни дела са крайно необходими не само заради самите себе си, но и заради нашето самосъхранение“ (Toynbee, 1966, p. 225).

Тойнби е историк-интуист, отбелязва Андрей Пантев, който подобно на Анри Бергсон, поставя върховенството на интуицията над самото познание. „Това е едно от многото предизвикателства на Тойнби към идващия рационален свят, в който изобретателят на локомотива бе по-важен от Шекспир и Русо“ (Тойнби, 1995, с. 7).

ИЗВОДИ

Разгледаните историсофски концепции от циклическата традиция извеждат убедителни аргументи за уязвимите места в гносеологическите основания на линейно-прогресисткия и формационен подходи: 1) погрешно разбиране на общите субстанциални начала на световната култура и формите на нейния генезис; 2) „изкуствена система“ за групирането на историческите факти; 3) хронологически еволюционен принцип: последният етап в универсалния исторически процес е най-съвършен; 4) произволно поставяне на границите между групите факти в хронологическата класификация.

Разбирането на световната история като познаваем универсален еволюционен процес, в който участват всички народи, цялото човечество, води до догматизиране на водещата роля на цивилизацията, достигнала най-висока степен на развитие в даден исторически момент. Най-високата степен на развитие се характеризира с господство на разума, на интелектуалното опознаване и целенасочено изменение на света, проявени на практика в постиженията на науките и технологиите. Рационализмът и универсализмът създават изкривена представа за западноевропейската цивилизация като хронологически последният и най-прогресивен етап в световната история. След като тя е носител на прогреса, това разбиране оправдава глобалното ѝ разпространение сред всички народи по света. Целта на прогреса е да доведе човечеството до всеобщо благоденствие (разбирано предимно като материален, земен рай). Съществува линеен прогрес от варварство към цивилизованост от западноевропейски тип, което налага дълбок предрасъдък в оценката на отношението Запад – Изток. Оправдава се „цивилизаторската мисия“ на западноевропейската цивилизация сред останалия свят с всякакви средства. Следствието от „цивилизирането на света“ е разширяването на правата на частната собственост паралелно с процесите на индустриализацията и свободната търговия. Но това довежда до големи социални

изкривявания в обществата и белези на упадък: първи признак за упадък на цивилизацията е вторичното и предсмъртно смесване на техните елементи или еднообразието, унификацията на света (през XIX-XX в. това е европеизацията, а сега глобализацията); втори признак за упадък е разделянето на материалната от духовната същност на човека (упадък на морала, вярата и религиозното съзнание); трети признак е отслабването на способността на елита – творческото малцинство да отговаря на външните и вътрешните предизвикателства (деморализация на принципите на властта).

От друга страна са предложени следните аргументи за действителната, според привържениците на локалните цивилизации, методологическа основа на историческата наука: 1) познаваеми са три световни същности: материя, движение и дух, от които духовната съставляваща е основополагаща, но и най-трудно поддаваща се на научен анализ (изразена е с понятия като „провидение“, „висш промисъл“, „естетика“, „съдба“, „душа“, „интуиция“ и др.); 2) очевиден е морфологически принцип в културно-историческия процес: идеалното е в природата, то – както и в обществото – е начертано от ръката на Промисъла; 3) научен методологически подход – материалът се подлага на класификация на основание на неговия съществен признак; 4) „естествената система“ за групиране на историческите събития позволява създаването на по-точна, конкретна и научно обоснова картина на човешката история.

Гносеологическите основания на теоретиците на локалните цивилизации се опират на представата за многоплановостта на историческия живот на човечеството и многообразието на типовете на развитие. Историята става познаваема само ако се разглежда като повтарящи се цикли в развитието на отделните цивилизации – социални организми. Познаваеми са етапите на цикличното историческо развитие – пораждаване, разцвет, упадък, гибел. Социалните организми имат конкретно-исторически характер, те съществуват паралелно или се сменят един друг във времето, което е същността на прогресивното движение в историята.

Концепциите на Н. Данилевски, К. Леонтиев, О. Шпенглер и А. Тойнби са постоянен обект на изследователски интерес в научните среди. Любопитна е забележката на А. Пантев в предговора му към българското издание от 1995 г. на „Изследване за историята“ на А. Тойнби. Той посочва, че вероятно изследователската литература надвишава многократно обема на завещаното от философа творчество, а и то, само по себе си, е колосално по обем. Същото можем да твърдим и за другите, коментирани в статията, автори. Всички те имат съдбата и са заслужили да бъдат забелязани и възприети с неподправен интуитивен научен интерес и интелектуално любопитство.

Един от най-последователните критици на локалните цивилизации е П. Сорокин, който посочва, че „най-сериозната грешка на тези теории е в смесването на културните системи със социалните системи (групи), че с понятието

„цивилизация“ се определят съществено различни социални групи и техните общи култури – етнически, религиозни, държавни, териториални, различни групи от фактори, даже и конгломерат от различни общества с присъщите им съвкупни култури“ (Sorokin, 1963, p. 203). Нито Тойнби, нито предшествениците му успяват да назоват главните критерии за определянето на цивилизациите и техния брой. Всички критерии за класифициране на цивилизациите (генетически, природен, религиозен) са крайно уязвими. А без точни критерии е невъзможно да се формулира и понятието цивилизация, което също остава предмет на спорове. (Алаев, 2008) Освен това теорията на локалните цивилизации използва понятия, излизащи от рамките на науката и като правило – свързани с духовната сфера, трансценденталното, със съдбата и т.н. Това поставя под съмнение въпроса за научната стойност на резултатите от техните теоретични и емпирични усилия за създаване на истинни, методологически обосновани, историсофски концепции.

Но въпреки своите проблемни пунктове, цикличният подход играе положителна роля, откривайки слаби места в концепцията за линейно-прогресивното обществено развитие и поставя стабилна основа на съвременната цивилизационна парадигма. Друг е въпросът, какви биха били резултатите, ако теорията на локалните цивилизации може да се приложи на практика като Тойнби в синтез. В първата глава на тази статия той беше формулиран така: „Историята става познаваема само като повтарящи се цикли в развитието на отделните цивилизации, които обаче довеждат до общо прогресивно движение.“ И тъй като прогресивното изменение за Тойнби е в посока на хуманистичните духовни ценности, то двете социални сили „старата“ – интелектът и „новата“ – интуицията трябва да се балансират, за да заработят стройно за възвръщането в духовната сфера, от която човечеството всъщност се отдалечава отдавна с гигантски крачки.

Съчетанието на методите на естествена научното знание в социологията с традиционния провиденциализъм и интуитивизма попада, разбира се, под най-остра и оправдана критика. Но това е съществен опит да се търси единството между законите на природата и историята. Той се подчинява на най-ярката и оригинална концепция в теорията на локалните цивилизации: прогресивното движение на човечеството има скрити мистични причини (Божи промисъл, провидение, съдба) за усъвършенстване на човешката природа и преодоляване на антагонизма между материалното и духовното измерение на реалността. Преодоляването на антагонизма между материалното и духовното измерение на реалността би било „неочаквано добра комбинация“ за нашия човешки прогрес.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алаев, Л.** (2008) Смутная теория и спорная практика: о новейших цивилизационных подходах к Востоку и к России. В: *Историческая психология и социология истории*, 2, № 2.
[Alaev, L. (2008) Smutnaya teoria i spornaya praktika: o noveyshih tsivilizatsionnykh podhodah k Vostoku i k Rossii. V: *Istoricheskaya psihologiya i sotsiologiya istorii*, 2, № 2.]
- Галактионов, А.** (1993) Органическая теория как методология социологической концепции Н.Я. Данилевского. В: *Российская социология*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, с. 5–14.
[Galaktionov, A. (1993) Organicheskaya teoria kak metodologiya sotsiologicheskoy kontseptsii N.Ya. Danilevskogo. V: *Rossiyskaya sotsiologiya*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo S.-Peterburgskogo universiteta, s. 5–14.]
- Голосенко, И.** (1978) Социальная философия неославянофильства. В: *Социологическая мысль в России*. Ленинград: Наука.
[Golosenko, I. (1978) Sotsialnaya filosofiya neoslavyanofilystva. V: *Sotsiologicheskaya mysl' v Rossii*. Leningrad: Nauka.]
- Данилевский, Н.** (1889) *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*. 4-е изд. СПб.: Издательство товарищества „Общественная польза“.
[Danilevskiy, N. (1889) *Rossia i Evropa. Vzglyad na kulyturnye i politicheskie otnoshenia slavyanskogo mira k germano-romanskomu*. 4-e izd. SPb.: Izdatelstvo tovarishtestva “Obshtestvennaya polyza”]
- Зеньковский, В.** (1949). *История русской философии*, т. 1. Париж: Имка-пресс.
[Zenykovskiy, V. (1949). *Istoria russkoy filosofii*, t. 1. Parizh: Imka-press.]
- Конференция „2020: Предварительные итоги“** (2020) [онлайн] [прегледана на: 10 ян. 2021]. Достапна на: <https://www.youtube.com/watch?v=pwGoflMeqUA>.
[Konferentsia „2020: Predvaritelnyye itogi“ [onlayn] [pregledana na: 10 yan. 2021]. Dostapna na: <https://www.youtube.com/watch?v=pwGoflMeqUA>.]
- Кузык, Б., Яковец, Ю.** (2008). *Цивилизации: теория, история, диалог, будущее*. Т. 5. Москва.
[Kuzyk, B., Yakovets, Yu. (2008). *Tsivilizatsii: teoria, istoria, dialog, budushtee*. T. 5. Moskva.]
- Кузнецов, Ю., Салмина, И.** (2011) Философия истории Н.Я. Данилевского западноевропейская мысль XIX-XX веков: особенности рецепции, *Вестник МГТУ*, т. 14, № 2, с. 248–253.
[Kuznetsov, Yu., Salmina, I. (2011) Filosofiya istorii N.Ya. Danilevskogo zapadnoevropeyskaya mysl' XIX-XX vekov: osobennosti retseptsii, *Vestnik MGTU*, t. 14, № 2, s. 248–253.]
- Леонтьев, К.** (2010). *Славянофильство и грядущие судьбы России*. Москва: Институт русской цивилизации, с. 34–173.
[Leontyev, K. (2010). *Slavyanofilystvo i gryadushtie sudyby Rossii*. Moskva: Institut russkoy tsivilizatsii, s. 34–173.]

- Маркс, К., Энгельс, Ф.** (1955). *Сочинения*. Москва: Государственное издательство политической литературы.
[Marks, K., Engelys, F. (1955). *Sochinenia*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelystvo politicheskoy literatury.]
- Миллюков, П.** (1895). *Разложение славянофильства: Н. Данилевский, К. Леонтьев, Вл. Соловьев*. Москва: Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерев и К.
[Milyukov, P. (1895). *Razlozhenie slavyanofilystva: N. Danilevskiy, K. Leontyev, Vl. Solovyev*. Moskva: Tipo-lit. T-va I. N. Kushnerev i K.]
- Найденов, Г.** (2017). *Теория и история на цивилизацияте*. София: ИК УНСС.
[Naydenov, G. (2017). *Teoria i istoria na tsivilizatsiite*. Sofia: IK UNSS.]
- Пенчева, Е.** (2006) Арнълд Тойнби за смисъла на човешката еволюция, *Международна политика*, Год. 3, Кн. 2, Лято-есен 2006, с. 161–176.
[Pencheva, E. (2006) Arnald Toynbi za smisala na choveshkata evolyutsia, *Mezhdunarodna politika*, God. 3, Kn. 2, Lyato-esen 2006, s. 161–176.]
- Подоровский, В.** (2013) Специфика философии и теологии в структуре цивилизации, В: *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* [онлайн], т. 15, № 2 [прегледан на: 25 авг. 2020. Достъпно на: https://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2013/2013_2_265_269.pdf].
[Podorovskiy, V. (2013) Spetsifika filosofii i teologii v strukture tsivilizatsii, V: *Izvestia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk* [onlayn], t. 15, № 2 [pregledan na 25 avg. 2020]. Dostapno na: https://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2013/2013_2_265_269.pdf].
- Равочкин, Н.** (2015) Культурологические теории Данилевского, Тойнби и Шпенглера в контексте современной методологии культурой. В: *Аналитика культурологии* [онлайн] [прегледан на 5 септ. 2020]. Достъпно на: <https://cyberleninka.ru/article/v/kulturologicheskie-teorii-danilevskogo-toynbi-i-shpenglerya-v-kontekste-sovremennoy-metodologii-kulturny>.
- [Ravochkin, N. (2015) Kulyturologicheskie teorii Danilevskogo, Toynbi i Shpenglerya v kontekste sovremennoy metodologii kulyturoy. V: *Analitika kulyturologii* [onlayn] [pregledan na 5 sept. 2020]. Dostapno na: <https://cyberleninka.ru/article/v/kulturologicheskie-teorii-danilevskogo-toynbi-i-shpenglerya-v-kontekste-sovremennoy-metodologii-kulturny>].
- Раковска, Д.** (2019) Проблемът за прогреса в теорията на локалните цивилизации: Н. Данилевски, К. Леонтиев, О. Шпенглер и А. Тойнби. В: *Млади изследователи. Сборник от Втората обща докторантска конференция*, Февруари 2019, т. 3. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 27–45.
- [Rakovska, D. (2019) Problemat za progressa v teoriyata na lokalnite tsivilizatsii: N. Danilevski, K. Leontiev, O. Shpengler i A. Toynbi. V: *Mladi izsledovateli. Sbornik ot Vtora obshta doktorantska konferentsia*, Fevruari 2019, t. 3. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 27–45.]
- Репина, Л, Зверева, В., Параманова, М.** (2006) *История исторического знания: пособие для вузов*. Изд. 2-ое, Москва: Дрофа.
- [Repina, L, Zvereva, V., Paramanova, M. (2006) *Istoria istoricheskogo znania: posobie dlya vuzov*. Izd. 2-oe, Moskva: Drofa.]

- Стоянов, Ж.** (1998) *Идеите за историята*. В. Търново: Абагар.
[Stoyanov, Zh. (1998) *Ideite za istoriyata*. V. Tarnovo: Abagar.]
- Султанов, К.** (2001) *Социална философия Н.Я. Данилевского: конфликт интерпретаций*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГТУ.
[Sultanov, K. (2001) *Sotsialnaya filosofiya N.Ya. Danilevskogo: konflikt interpretatsiy*. Sankt-Peterburg: Izdatelystvo SPbGTU.]
- Тойнби, А.** (1995) *Изследване на историята. Възникване на цивилизацията*, Т.1. София: „Христо Ботев“.
[Toynbi, A. (1995) *Izsledvane na istoriyata. Vznikvane na tsivilizatsiite*, Т.1. Sofia: “Hristo Botev”.]
- Трофимов, В.** (2012) Цивилизации как локальные культурно-исторические типы общества и цивилизационная принадлежность России, *Теория и практика общественного развития*, № 6, с. 15–17.
[Trofimov, V. (2012) Tsivilizatsii kak lokalnyye kulyturno-istoricheskie tipy obshtestva i tsivilizatsionnaya prinadlezhnosty Rossii, *Teoria i praktika obshtestvennogo razvitiya*, № 6, s. 15–17.]
- Цыповский, О.** (2013) Критика эгалитарного прогресса в русской философской мысли XIX–XX вв, *Вестник ЛГУ*, т. 2, № 3, с. 60–67.
[Tsyprovskiy, O. (2013) Kritika egalitarnogo progressa v russkoy filosofskoy mysli XIX–XX vv, *Vestnik LGU*, t. 2, № 3, s. 60–67.]
- Шпенглер, О.** (2014) *Залезът на Запада. Опит за морфология на световната история*, Т. 1. София: Изток-Запад.
[Shpengler, O. (2014) *Zalezat na Zapada. Opit za morfologia na svetovnata istoria*, Т. 1. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Alalykin-Izvekov, V.** (2014) Civilizational theory in Russia – past, present, and future, *Biocosmology-Neo-Aristotelism*, vol. 4, № 4. pp. 444–460.
- Bowden, B.** (2016) Civilization and Its Consequences. In: *Oxford Handbooks Online* [online] [accessed 13 May 2019]. Available at: <https://www.oxfordhandbooks.com>.
- Cuvier, G., Jameson, R.** (1818) *Essay on the Theory of the Earth*. New York : Kirk & Mercein.
- Danylova, T.** (2016) The Theory of Civilizations through the Lens of Contemporary Humanities, *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 2016, vol. 9, pp. 55–62.
- The Davos Agenda. World Economic Forum, 24 – 29 January 2021* (2021) [online] [accessed 2 February 2021]. Available at: <https://www.weforum.org/events/the-davos-agenda-2021>.
- Danylova, T., Hoian, I.** (2019) Culture as a Living Organism: Some Words on Danilevsky’s Theory of Cultural-Historical Types, *Path of Science*, Vol. 5, № 10, pp. 2001–2005.
- Kaurin, D.** (2007) Cyclical theories of social change: Spengler and Toynbee, *Sociologija* [online], vol. 49, Issue 4, pp. 289–312 [accessed: 25 August 2020]. Available at: <https://doi.org/10.2298/SOC0704289K>.
- Nowak, P. A.** (2015) Colloquy on the End of the World: The Letters of Konstantin Leontiev and Vasily Rozanov, *Kronos. Philosophical journal*, vol. IV, pp.149–164.

- Schwab, K., Malleret, T.** (2020) COVID-19: The Great Reset. In: *Forum publishing* [online] [accessed 2 Oct. 2020]. Available at: <http://reparti.free.fr/schwab2020.pdf>.
- Sorokin, P.** (1966) *Sociological Theories of Today*, T. 3. New York and London: Harper & Row Publ.
- Toynbee, A.** (1966) *Study of History*. Abridgement of vol. 1–10. London: D.S. Somervill.
- Vucinich, A.** (1976) *Social Thought in Tsarist Russia. The Qucestfora General Science of Society 1861–1917*. Chicago: The University of Chicago Press.

ЗА ОНТОЛОГИЧНАТА РАЗЛИКА МЕЖДУ ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО И ФИЛОСОФСКОТО КОНСУЛТИРАНЕ

Даниел Александров Иванов

Анотация. С възникването си като философска практика през 80-те години ХХ в. философското консултиране влиза в остър конфликт с наличните психотерапевтични практики. От една страна, собственото развитие на новата практика води до саморазличаване и саморазгръщане на философската идея в начините на консултиране, а от друга страна, дава резултат и в собствено „отвоюване“ и в установяване границите на самото психологическо консултиране, взето също като идея. Разликата между двете би могла да бъде търсена в аспектите и начините на практикуване, но взета като онтологична такава, то от значение е да се изходи и проследи самата идея за консултиране. Ако психологическото консултиране има границите си в единичността и особеността на субектното вчувстване и преживяване, то философското консултиране, съветващо по конкретна „житейска“ или професионална ситуация, се ангажира с откритост към всеобщността, както и с грижата за едно общностно обмисляне. Онтологичната разлика между практиките е разлика между нивата на въземане и грижа за действителността от страна на разумната субектност. В текста се разглежда и дава пример със случай от история на философията.

Ключови думи: философско консултиране; философска практика; психологическо консултиране; онтология; субектност; проектна субектност.

ABOUT THE ONTOLOGICAL DIFFERENCE BETWEEN PSYCHOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL COUNSELING

Daniel Aleksandrov Ivanov

Abstract. With its emergence as a philosophical practice in the 1980s, philosophical counseling came into a sharp conflict with existing psychotherapeutic practices. On the one hand, the development of the new practice led to self-differentiation and self-development of the philosophical idea through different ways of counseling, and on the other hand, it resulted in its own "conquest" and in establishing the limits of psychological counseling itself, also taken as an idea. The difference between the two could be sought in the aspects and ways of practicing, but taken as an ontological difference, it is important to seek and follow through the very idea of counseling itself. If psychological counseling has its limits in the subjective reality of feelings and experiences, then philosophical counseling, giving advice on a specific "life" or professional situation, is open to all thinking subjects, grounding itself as a community of inquiry. The ontological difference between the practices follows from the difference between the levels of the specific raising and caring for the reality by

the subjects themselves. The text examines and provides an example with a case from the history of philosophy.

Keywords: philosophical counseling, philosophical consulting, philosophical practice, psychological counseling, psychotherapy, ontology, subjectivity, projectizing subject.

ПИСМОТО НА МАРИЯ ФОН ХЕРБЕРТ¹

Годината е 1791. Имануел Кант е на 67-годишна възраст. През август същата година получава писмо, подписано от 21-годишната Мария фон Херберт. Брат ѝ, барон Франц Пол, както много други по това време, е изявен почитател на Кант. Напуска Австрия, за да учи във Ваймар и Йена. След завръщането си, се отдава на разпространението на Кантианската критическа философия. Така всъщност Херберт е добре запозната, както и ще проличи в кореспонденцията, с трудовете и философията на Кант.

В писмото си с обръщение „Велики Кант“, Мария фон Херберт моли философа за помощ и търси съвет. Нека тук се позволи едно по-пространно споделяне на писмото, доколкото то запознава със ситуацията на Херберт, а от друга страна, дава основата за разбирането на отговора на Кант.

„Както вярващият се обръща към Бог, така и аз се обръщам към Вас *за помощ, утеха или за съвет*, който да ме подготви за смъртта. Идеите във вашите книги бяха достатъчни да ме убедят в бъдещото ми съществуване – затова се и обръщам за помощ към Вас – само че не намерих нищо, нищо за собствения си живот, нищо, което би могло да замести добротата, която загубих. Защото обект на любовта ми беше човек, който сякаш обхващаше всичко вътре в самия себе си, така че животът ми бе изцяло за него. Той беше противоположност на всичко останало за мен, а всичко останало ми се явяваше като нещо незначително, а аз наистина чувствах *сякаш човешкото съществуване нямаше смисъл*, беше празно, и аз засегнах този човек, заради дълго неизказана истина, която му разкрих, макар в нея да нямаше нищо zlepоставящо личността ми – не водех порочен живот, който да се налагаше да крия, лъжата обаче беше достатъчна и неговата любов изчезна. Той е почтен човек, затова не се е отрекъл от приятелството ни или довереността помежду ни. Но онова скрито чувство, което непринудено ни събираше един с друг, вече го няма. Ах, моето сърце се разцепва на хиляди парчета, ако не бях прочела толкова много от вашите трудове, със сигурност щях да съм отнела собствения си живот, ала изводът от вашата теория, до който стигнах, ме спря – грешка е да умра, заради изстрадания си живот, и вместо това от мен се очаква да живея, заради собственото си съществуване, сега поставете се на мое място и ме

¹ Кореспонденцията може да се проследи в писма 120, 121, 137, 152, 153, 154, 155 и 170, публикувани в: **Zweig, A.** (ed.) (1999) *Correspondence*. Cambridge: Cambridge University Press.

прокълнете *или ми дайте утеха*, прочетох метафизиката на нравите, включително и категоричния императив, съвсем не помага, *разумът ми ме изоставя*, точно когато ми е най-нужен, отговорете ми, умолявам Ви, или и Вие самия не бихте могъл да действате, според собствения си императив“ (Zweig, 1999, pp. 379–380).

ЗА ФИЛОСОФСКОТО КОНСУЛТИРАНЕ²

Мястото на философското консултиране като философска практика в историята на философията е тема, предимно разглеждана и изследвана от литературата на самата практика. Че във всеобщността на науките недвусмислено се поражда затруднение за определянето на пряка извънакадемична дейност, която използва философски постижения, представени като услуга, бележи и самото начало на философското консултиране. И не само. Обикновено в историческите, по-скоро изложения, отколкото изследвания, се обособяват три главни акцента: философското консултиране като възраждане и връщане към някои от античните разбирания за философия от времето на и след Сократ; философското консултиране като свеждане на философията от метафоричната „кула от слонова кост“ (библейски мотив, който се използва без критическо осмисляне в литературата), представляваща академичната и университетска общност, до ангажираност с действителността на живота, иначе казано – от научна и образователна към социална и жизнена сфера; философското консултиране като реакция срещу институционализирането и медицинската нормативност на човешката природа, възникнало благодарение на антипсихиатричното движение през XX в., като алтернатива на психотерапията и психоанализата, но без самото то да се саморазбира като терапия.

В литературата върху философско консултиране Сократ (главно през Платоновите диалози) е ключов персонаж за историята на практиката. Разбирането е, че философското консултиране е възобновяване на отдавна забравена традиция, при която философията се разбира като начин на живот, а философът, притежаващ знание (мъдрост), е в ролята на съветник и помощник. Някои автори проследяват античното разбиране за тази роля на философа в западната философска традиция и през по-късни на Сократ (Платон) гръко-римски философи и учения, за които философията се прилага към всекидневието на живота: Аристотел, Епикур, Сенека; епикурейци, скептици, стоици. Няколко са последниците, които съвременното философско консултиране, като възродена антична практика, приема от разглеждането си в подобен исторически

² Настоящата част е включена и в авторското изследване „Проблемът като онтологичен аспект на философското консултиране“ (виж Александров, 2017). Преработено, тук се споделят, от една страна, историко-философските бележки и резултати, доколкото имат запознавателен и уводен характер. От друга страна, спрямо целия текст, се показва собствения продължаващ и развиващ се интерес към темата – изследвана и в дисертационния труд.

контекст и традиция. При появата си съвременното философско консултиране е насочено към действителността на живота и проблемната ежедневност, в който смисъл, то заема от античните практики не изследването и онтологията на битието, а моралното и индивидуално познание. Относно Сократ, някои начини на философско консултиране използват Сократическия диалог или в практиката се включват аспекти от специфичната нагласа и питане в Платоновите диалози. Образът на Сократ е важен и за теоретичната защитимост на съвременното философско консултиране. С възникването си в края на XX в., първоначалната му задача е да се защити от критиките и разграничи както от академичната философия, така и от психотерапевтичните практики, които са професионално упълномощени да оказват подобна помощ. Връзката със Сократ показва един от философските моменти в практиката, така също и че философското консултиране не възниква в полето на психологията и не се основава на вече налични терапевтични методи, а тъкмо обратното – философското консултиране има началото си от философията и съвременната практика е връщането към корените на това разбиране.

Дали философското консултиране е наследство от Античността, единодушие няма, всички автори обаче са съгласни, че началото на съвременната философска практика на консултиране слага немският философ Герд Б. Ахенбах. През 1981 г. Ахенбах започва да работи с клиенти в Бергиш Гладбах, в близост до Кьолн. На следващата година основава Немската асоциация за философска практика. Първоначално членовете са само 10, но до 1987 г., след международно разпространение, вече наброяват 125 члена от различни държави. През същата година асоциацията започва да издава и собствено философско списание, първоначално под името „*Agora*“, а по-късно преименувано на „*Zeitschrift für Philosophische Praxis*“.

С началото си, философското консултиране – като вид философска практика – създава пресечна точка от различни професионални и научни области. Тази пресечна точка от области, традиции и течения остава и в бъдещето развитие на новопоявилата се практика – това е най-вече видимо във вътрешните и външните ѝ конфликтни моменти. Като пресичащи се, на първо място, са научните и професионални области на философията и психологията, както и на академичната философия и философските практики; още повече, че в началото си философското консултиране заварва силно развита традиция на психотерапевтични практики и съвсем осмислено започва да се практикува като нейна алтернатива.

Философското консултиране се заявява и представя като консултантска услуга и като такава то е икономически и социално обусловено. Философското може да се търси и разбира като грижата по съобщностяването на различни разумности в една именно консултация, от една страна, а от друга, в обмислянето на самото мислене и изработването на конкретен съвет спрямо

ежедневни и професионални теми. Основната предпоставка е, че философите притежават умения и компетенции, чрез които могат да помагат на други хора по договорен между тях начин. Философите са тези, които в най-пълна степен разгръщат и се грижат за консултативната разумност и действителността ѝ.

COUNSELING VS. CONSULTING

При Ахенбах понятието за философско консултиране на немски език е „*Philosophische Praxis*“ (Achenbach, 1984). Един от първите му последователи в Европа става холандецът Адриан Хохендайк, който започва да практикува в Холандия през 1987 г. На нидерландски език понятията за философско консултиране биват преведени като: „*Filosofische Praktijk*“, „*Filosofische Raadsman*“ и „*Filosofisch Raadgeven*“. Първите публикации на английски език са интервюта с Петра фон Морщайн през 1987 г. и с Хохендайк през 1988 г., в които понятията са преведени като „*Philosophical Practice*“ и „*Philosophical Counseling*“. Въпреки че „*praxis*“ е по-близо до „*practice*“ и „*практика*“, развитието на новозапочнатата приложимост на философията и нейното представяне става през понятието „*counseling*“ (също „*counselling*“). „*Philosophical Counseling*“, особено след създаването на Американската асоциация за философско консултиране през 1992 г., се установява като доминиращото понятие в англоезичната литература за вида философска практика, като понякога употребата му е взаимнозамменяема с „*Philosophical Practice*“. Идеята за „*Philosophische Praxis*“, при практиката Ахенбах, определя консултирането и помощта, които философът оказва, не като разновидност на преобладаващите психотерапевтични методи, а като тяхна критика и алтернатива, основана на философско познание. Доналд Робъртсън отбелязва, че в началното развитие на практиката, „за щастие“, Ахенбах не е преведен на английски език, което спомага философското консултиране да избегне опасността от превръщане му в „интелектуален култ“. Вместо това, липсата на общ метод спомага за разнообразното и експанзивно развитие на философското консултиране. Самият Ахенбах отхвърля установяването на всеобщ, универсален метод за провеждане на философско консултиране, който би противоречал именно на нуждата, довела до създаването на практиката – това е личностно-биографично ориентирания към клиента философски подход на диалогичност. При превеждането на „*Philosophische Praxis*“ като „*Philosophical Counseling*“ обаче новопоявилата се философска практика затвърждава конфликта си с психотерапията, тъй като на английски език „*counseling*“ е както с теоретична, така и с всекидневно-разпознаваема употреба от областта на психологията (на български език, в случая, понятието може да се преведе като „психологическо консултиране“). Шустер, от своя страна, отбелязва, че не счита думата „*counseling*“ с ексклузивна употреба единствено в психотерапията. Според нея има също така финансови консултанти (*financial counselors*), консултанти

по красота (beauty counselors), данъчни консултанти (tax counselors), консултанти по сигурността (security counselors), консултанти към министър-председатели (counselors to prime ministers). В английския език все пак съществува разграничение в понятията и тяхната употреба: „*counseling*“ и „*counselor*“ се отнасят за терапевтичното оказване на помощ и засягат проблеми на психичното здраве, а практикуващият е обучен и лицензиран психотерапевт; „*consulting*“ и „*consultant*“ се отнасят за практиката на съветване в различни професионални сфери от специалисти и експерти [както при употребите на Шустер по-горе, а също и бизнес консултиране (business consulting), кариерно консултиране (career consulting), образователно консултиране (educational consulting)]. Във Великобритания и САЩ, където помагачите професии, работещи за психичното здраве, са строго определени със закон, появата на философското консултиране още по-остро поражда конфликт както за професионалния му статус и самостоятелност, така и за вътрешната му определимост, поради понятийното заемане и наследство от областта на психотерапията.

На български език „*philosophical counseling*“, „*philosophical consulting*“ и „*philosophical practice*“ (във взаимнозамеяемия смисъл) се превеждат като „*философско консултиране*“ (Дафов, 2018а). Така, въпреки че на английски език съществува разграничение между понятията и тяхната употреба, практиките, които се назовават, както и определящия смисъл на ролята, която философът приема, на български език понятието събира смислите на поне два вида философска практика: философският консултант като събеседник с клиент върху негов личен проблем (*philosophical counseling*) и философският консултант като съветник на клиент или организация по професионален проблем (*philosophical consulting*).

Взаимнозамеяемото „*philosophical practice*“, споменато по-горе, всъщност не се отнася единствено до философското консултиране. По-правилно е да се каже, че философското консултиране (*counseling* и *consulting*) е вид философска практика, наред с други. Подлежи на тълкуване доколко „*philosophical consulting*“, в разграничения си смисъл, исторически предшества самото „*philosophical counseling*“, тъй като приложимостта на философията извън академичните среди започва през 60-те години на ХХ в. като „*приложна философия*“ (*applied philosophy*) и по-конкретно – приложна етика (*applied ethics*).

В литературата върху философско консултиране „*философска практика*“ (*philosophical practice*) и „*приложна философия*“ (*applied philosophy*) се използват като синоними, като понякога се среща и понятието „*практическа философия*“ (*practical philosophy*), но отвъд нравственото значение при Кант. Въпреки че приложната философия има своята академична и предимно етическа ориентираност (прилагат се и постижения от други философско-изследователски полета, като: политическа философия, социална философия, теория на позна-

нието и др.), заедно с философската практика се разглеждат като използване на философското познание (знания, умения, методи, теории) с конкретна практическа насоченост. В литературата се налага и разграничението между академична и приложна философия, което е и една от конфликтните теми както на философското консултиране, така и на всички философски практики.

В историята на психологията могат да се проследят множество идеи, психотерапевтични методи и течения, които са директно повлияни от философията. Че психологията заимства от философи като Киркегор, Ницше, Хусерл, Хайдегер, Сартр, Бубер, проличава в развитието на феноменологичната и екзистенциална психотерапия от 20-те години на XX в., също и – Dasein-анализ, логотерапията на Виктор Франкъл (1938 г.) и др. С появата на хуманистичната психотерапия в средата на века, като критика на традиционната, клинично-ориентирана психотерапия, се създават и клиент-центрираната терапия на Карл Роджърс, както и рационално-емоционалната поведенческа терапия на Албърт Елис, повлияна от идеите на стоицизма. Известно време след като Ахенбах започва да практикува (1981 г.) и философското консултиране се разпространява в повечето развити държави, се появяват психолози и психотерапевти, твърдящи, че практикуват философско консултиране много по-отдавна от самите философи. Никой от тях обаче не се е опитвал да практикува извън психотерапевтичната парадигма, нито се е наричал философски консултант. Въпреки че самият Ахенбах, започвайки практиката си в Германия, задава идеята за философското консултиране като критика и алтернатива на психотерапията и консултира индивидуални клиенти, той не дефинира и не установява универсален метод, по който да се извършва консултирането.

ОТГОВОРЪТ НА КАНТ

Първоначално Кант изпраща полученото от Мария фон Херберт писмо до своя приятел Лудвиг Ернст Боровски, който от своя страна отбелязва, че то е впечатлило първия, „говорейки истинно и честно“ (Zweig, 1999, p. 308).

Кант изпраща своя отговор през пролетта на 1792 г. В началото на писмото, след приветствието и изразеното впечатление от личността на Мария фон Херберт, той пише: „Подтикнат съм в такъв случай да отвърна на молбата Ви, а именно да се поставя на Ваше място и да помисля върху предписването на едно чисто нравствено успокоително (единственото цялостно такова) за Вас“ (Zweig, 1999, p. 411). Изглежда, че това „чисто нравствено успокоително“ показва и *ангажимента* на Кант със случая на Херберт от позициите на „Критика на практическия разум“ (1788 г.).

Доколкото от значение тук е не толкова подвеждането и разяснението на случая с Херберт според Кантианската философия (макар и това да не е малко значим момент), то предложението е да се проследят тези моменти и стъпки от писмото на Кант, които биха могли да се приемат като такива, които правят

от даденото от него „нравствено успокоително“ съвет, а от цялостния отговор – ангажимент на една самоподготвяща се да консултира разумност. (В последствие могат да бъдат поставяни и въпросите: „Кои от тези моменти са същинско философски? Как са изработени? Как се отнасят към действителността на съветвания?“ и пр.).

Кант *допуска*, че в писмото си Мария фон Херберт разказва повече за приятелски отношения, отколкото за съпругески, без той самият да прави разлика между отдаваната любов. „Любовта, била тя към съпруг или към приятел, предполага едно и също взаимно уважение към личността на другия, без което не би била повече от една нетрайна, чувствена заблуда“ (Zweig, 1999, p. 411).

Следва *зачитане и признаване* на желанието за разкриване на всяка неизказана истина между любимите, тъй като идеята за любовта води всеки именно към това. „Такава любов, единствената добродетелна (тъй като другият вид е просто сляпо влечение), иска да съобщи всичко за себе си и очаква от другия също подобна споделеност на сърцето, предпазено от всякаква недоверчива сдържаност“ (Zweig, 1999, p. 411). В човешката природа, според Кант, обаче е заложен и личният интерес, който слага граници на такава откритост и честност – при някои хора повече, отколкото при други. „И все пак висшата душа страстно жадува да се сприятелява, считайки го за най-прелестното нещо, което човешкият живот притежава. Единствено с искреност може да възтържествува.“ (Zweig, 1999, p. 411).

Кант продължава с това да *изведе разбирането и покаже разликата* между това човек да не изкаже определена истина, която знае (да прикрие), и това да се прояви като нечестен (да излъже). „Първият недостатък е едно от ограниченията на нашата природа и всъщност не покварява нашата личност. Това е само грешка, която затруднява изразяването на цялото възможно добро, което е в нас. Другият недостатък обаче покварява нашето мислене и е позитивно зло. Това, което честният, но сдържан човек, казва, е вярно, но не е цялата истина. Това, което нечестният човек, за разлика от първия, казва, е нещо, което той знае, че не е вярно. Подобно твърдение се нарича лъжа, според учението за добродетелта“ (Zweig, 1999, pp. 411–412). С извеждане на разбирането за това какво е лъжа Кант заявява, че мъжът от писмото на Херберт, като човек на честта, е имал пълното право да се отдръпне в чувствата си.

И все пак Кант настоява Херберт да обмисли собствените си действия, *да изследва самата себе си*, с което пристъпва към *даването на съвет*. „Следва първо да Ви посъветвам да запитате себе си дали с горчивото си самообвинение в лъжа, която всъщност не е целяла да прикрие някаква нечестива постъпка, обвинявате себе си за необмисленото признание или се обвинявате вътрешно, заради безнравствеността, която е присъща на лъжата“ (Zweig, 1999, p. 412). В първия случай, ако Херберт се разкайва, обяснява Кант, поради това, че е разкрила истина за себе си, то тогава състоянието ѝ не е оправ-

дано, тъй като (според Кантианската философия) тя е изпълнила нравствения си дълг да бъде честна. “Разкажанието, следователно, не е мотивирано от нищо нравствено, тъй като е породено от осъзнаването не на самата постъпка, а на последствията от нея“ (Zweig, 1999, p. 412). Ако пък, в противен случай, Херберт наистина е прикрила чрез лъжа някаква нечестива постъпка, то без да забравя прегрешението, следва да изведе съзнанието си от разкажанието за постъпката и да търси начини да бъде по-добро човешко същество, изпълняващо нравствения си дълг.

Към края на писмото Кант коментира отношенията между Херберт и въпросния мъж, за които *извежда разбирането* по какво Херберт би познала истинските намерения в поведението му. Щом промяната у нея бъде забелязана, то единствено времето ще покаже разбирането, през което той се е отнасял към нея. Ако любовта като приятели е това, което ги свързва, то те отново ще се сближат. В противен случай може да се окаже, че неговият интерес към нея е бил повече физическо привличане, отколкото на нравствено такова. Тогава тяхната любов е била основана на преходността и сама е щяла да отmine от само себе си.

В края на писмото Кант пише: „В това писмо, скъпа приятелко, се откриват обичайните части на всяка една проповед: учение, дисциплина и утешение, от които Ви моля да обърнете малко повече внимание на първите две, тъй като последната, заедно с изгубеното Ви удовлетворение от живота, със сигурност ще се възстанови от само себе си, веднъж щом другите са оказали своето влияние.“ (Zweig, 1999, p. 413).

ОНТОЛОГИЧЕН АНГАЖИМЕНТ: РАЗУМНОСТТА КАТО САМОРАЗВИВАЩА СЕ И ОБГРИЖВАНА

Бих желал да продължа със споделянето на извършеното изследване (като бакалавър), вече не с оглед запознаване, колкото с извеждане на поетия ангажимент, разбран като онтологичен – преди и сега – и отбелязване на неговото развитие или задълбочаване, което е и собствено авторско субектно развитие и задълбочаване по темата, която към момента е и част от дисертационна такава („Онтология на консултативната разумност“).

Като собствен коментар към настоящата част мога да споделя, че изследването от дипломната си работа („Проблемът като онтологичен аспект на философското консултиране“) има като постижение разумното изработване на разбиране за единството в начините на практикуване на философско консултиране, също – тяхното обхващане и споделяне. Онтологичният ангажимент личи в изградената нагласа за изследване и в опита за различаване на различните начини на практикуване като действителни от идеята му, която в крайна сметка е изказана като „същност“ и изведена в достойнството си на такава, през която консултирането се изработва, изобретява, през която се сработват

отделните разумности (на философа-консултант и на клиента). Изработен, постигнат и обгрижван такъв ангажимент задава и откритията в последствие и ако езикът е все още непрецизен, говорейки за „същности“ при общностна проектност измежду човешки същества, но все пак разбираем, то постигнатото няма как да е друго, според субектно-изследователската нагласа, а именно – ангажимент към изследване на наличностните за практиката разбирания; философското консултиране като вече станало, готово, а не подготвящо се и обгрижвано да стане, подготвящо и обгрижващо действителността си, следвайки идеята на консултиране. Нека все пак това бъде посочено и се има предвид в тази част и спрямо следващите.

И така, може да се каже, че видовете философски практики се разграничават според философичността си или според аспектите си³. Същността им може да бъде определена като философска, в първия случай, но също така може да зависи и от определен/и аспект/и, според специфичното развитие на практиката, във втория случай. Аспектите, разбира се, може да са философски, макар и в този случай те пак да са момент от целостта на практиката. В който и да е случай, аспектите отговарят на питането „Кое?“ и „Как?“ се прави, но не и на питането „Какво?“ се прави, когато се практикува философия. Питането за „Какво?“ е въпрос, изцяло свързан със същността на дадена практика.

Изглежда, че според значителна част от изследователската литература, аспектът, върху който се акцентира във философските практики, определя кое следва да се разбира като философско консултиране и кое не; макар липсата на универсален метод и дефиниция да води до създаването на множество различни консултиращи практики – сами по себе си също боравещи с различни (философски) аспекти. Единствено аспектите обаче, дори и философски, не може да са съществени за определянето на практиката на философско консултиране. Същността на философското консултиране е именно философска. Защото разликата между философското консултиране като „counseling“ и като „consulting“ е въпрос на „Кое?“ и „Как?“; а не на „Какво?“, т.е. разлика в аспектите, а не разлика във философското. И още – ако приложната фило-

³ „Философската същност на философското консултиране, както се каза, е тази на взаимното изобретяване на философското, докато елементите и аспектите са такива понятия, категории и идеи, през които същността на практиката се инструментализира, ограничава и допълнително определя, с цел изграждането на конкретен метод (Сократически диалог, проблемна ориентираност и пр.), практикуването през доминиращ аспект (терапия, проблемност, учене и пр.) или елемент (цел, способности на консултанта и пр.) – иначе казано, тогава, когато отново се пита „Кое?“ и „Как?“ се прави, този път не по отношение на разграничението между философските практики, а по отношение разграничението по елементи и аспекти на самото философско консултиране. Аспектът или елементът е философски тогава, когато инструментализира философската същност на философското консултиране (така всъщност философското консултиране може да се разграничи от областта на психотерапията).“ (Александров, 2016).

софия (applied philosophy) възниква като приложение на готови резултати и постижения на теоретичната философия в академична среда към други професионални сфери, а някои други възникнали философски практики прилагат философското по определен начин, то при философското консултиране философското и философичността са в процес на взаимно създаване и изобретяване. Следва, че взаимното изобретяване на философското е философската същност на философското консултиране, докато останалите практики удържат собствената си същност или през друга философичност, или през (философски) аспекти, както най-често става. Питането на „*Какво?*“ и въпросът за философското в консултирането сменя разликата между “counseling” и “consulting”, също през тях се преодоляват някои конфликтни моменти в практиката: опита за разграничаване от полето на психотерапията, от академичната философия, а също и измежду философските практики; липсата на общ метод, разликите в консултирането на индивидуални хора, групи или организации и др.

Изводими са няколко момента на философското консултиране. Първо, философското консултиране в същността си не е приложение на готови резултати – идеи, категории, понятия – през които философът-консултант формализира специфичния и индивидуален случай на клиента. Когато се казва, че философското се изобретява, се казва именно че в процеса на консултиране философът-консултант и клиентът заедно преоткриват и създават наново философското познание, според, отново, специфичния и индивидуален случай на клиента. Второ, казвайки, че изобретяването е взаимно, то от една страна, се засяга ролята на философа-консултант, който въпреки че знае какво е изобретяването философско, не участва като авторитет, а от друга страна, се сменя аспектно различие на индивидуално, групово и организационно консултиране. Трето, философските елементи и аспекти инструментализират философската същност, с оглед прилагането на даден метод, например, или подпомагат процеса на консултиране; т.е., те са подчинени и второстепенни, понеже свеждат консултирането до конкретно приложение.

Към какво тогава да насочим мисленето си, как темата да стане по-обмислена, предвид настояването за един предприет онтологичен ангажимент? Отвъд простото описание, сравнение и извеждане на начини и теоретични обоснования на практиките, въпросът е за това какво собствено са философското и психологическото консултиране? Какво прави психологът и какво философът? През субектно-онтологичния подход този въпрос би бил поставен като: на какво саморазвитие в себе си отговаря психологическото и на какво философското съзнание.

И именно като субектно-онтологично изследване, допускащо действителността на своя автор, то може да постави началото си или разположи стъпките си в: 1) постигнатите и готово взети методи на практикуване като налични; 2)

правещото се в практиката и резултатността като действителни; 3) отговорното и разумно съзнание като субектността, обгрижваща консултативната действителност. Последното ще е самонамирането и отнасянето към една субектност, подготвяща се и правеща консултиране и през това – познаваща идеята му.

КЪМ ИДЕЯТА ЗА КОНСУЛТИРАНЕ

Подготвяйки се в достигането и работата с идеята за консултиране – която като идея винаги ще е отнесена към живостта и човешката разумност. Предложението тук е да се вгледаме в тези моменти, в които консултирането все още не е (станало) действително, за което никоя разумност все още не се е самоподготвила и погрижила. Това са моментите на не-битието на консултирането, на не-консултирането, съответно не-консултативната разумност в своето отговаряща онтологична степен на неподготвеност.

Първо, тръгването тук може да е от непосредственото самонамиране и саморазвитие на човешкото същество в наличната, действителната и идеалната реалност (Дафов, 2018а, с. 41–59). В непосредствеността като произволна въввлеченост и развитие субектността довежда себе си до единяване разликите от съответната онтологична реалност като свои собствени – в една своя сетивност, в една собствена действителност, в една автономна личност.

Второ, в опосредстването на реалностите, отговарящи на собственото ѝ развитие, човешката разумност въздига, въззема, полага грижа по ставането на съответното онтологично равнище като една собствена действителност, за която се извършват отговорни, насочени, съзнателни действия (Дафов, 2018а, с. 237).

Идеята за консултиране откриваме в грижата за човешкото същество като разумно и личностно такова. Ако субектната действителност достига границите си в единяване разликите в една именно своя действителност – а съзнателната грижа, отговаряща за това ниво, също – отвъд това би се развивала субектността като единяваща разликите между различни субектни действителности, човешкото същество като общностно. Това, в което консултативната разумност успява, е в издигането отвъд конкретната (собствена) действителност, там, където разумното надхвърля себе си, самозахвърля се в споделеността си с други, но като съзнателна грижа всъщност подготвя условията и себе си по своето съобщностяване. В този смисъл консултирането е разумна, мислена грижа за човешкото същество в своята заедност с други. В съобщностяването човешкото същество е допуснато в своето цялостно и пълно развитие на личност и с това полаганата грижа е не по конкретна действителност, а през конкретна всеобщност, през одействителностена идея. Въззетата грижа по съобщностяване на човешките същества е грижа по съобщностяване на разумности. С това, от една страна, е именно открита грижа пред и като за всички разумно, а от друга страна – стои отвъд приложим и готов начин като това, което все още го няма, не е изработено. Изработването на такава грижа

е действителна задача на консултирането – общностяването на тази и онази разумност – и има определеността си в съвета, който е с оглед конкретност (личен или професионален въпрос, тема, проблем, трудност, невъзможност), доведена до всеобщността си.

Консултирането е грижа по субектното израстване, зачитане, откриване в разумността си, при това не насилствено или от позицията на абсолютно познание, а подкрепящо, подготвящо, признаващо автономността на мислещия. В съзнателната издигнатост и грижа за човешката разумност като общностна всъщност намираме идеята за проективната субектност. През тази идея израстват и други видове философски практики като философия с деца, Сократически диалог, философско изследване, философско кафе, философски клубове и вечеринки и др.

ЗА ОНТОЛОГИЧНА РАЗЛИКА МЕЖДУ ПРАКТИКИТЕ

Доколкото действителността на консултирането, като действителност, за която някой поема грижа, отговаря и се води от идеята си, то различните видове практики на консултиране се самооткриват и извървяват пътя си от и към нея – исторически, научно или практически, за което всеки практикуващ отговаря със съзнателността си като въздигаща определена реалност. С попадането или постигането на идеята във всеобщността на духа имаме и отделянето на различни практики като обгрижващи открити специфики на човешкото същество. Под практика, тук вече може да се каже, се има предвид онова обмислено извършване, ангажимент, който винаги е в повече, отива отвъд непосредствената работа с действителността. И като такива например имаме: бизнес консултиране, кариерно консултиране, образователно консултиране и т.н. В този смисъл всяка една така отделила се практика е отнесена до грижа за специфичното в човешкия живот, в ето това или ето онова, което съставлява, а не оцелостява неговия живот.

Конкретно тук имаме за задача оразличаването на психологическото от философското консултиране. Вероятно всеки хуманитарист би могъл да изведе и посочи явни или скрити разлики между въпросните практики – в разбиранията, начините на практикуване, резултатите, обучението и образованието и т.н. От една страна, в основата на психологическите теории и парадигми стои попадането на това или онова в човешката действителност. От друга страна, попадаща случайно на всеобщността, психологията е наука дотолкова, доколкото успява да се самоудържи в прехода си от особеност именно до всеобщност. И доколкото я постига, психологията като консултираща е открила в какво може да прави човешкото по-добро. Психологическото консултиране, най-общо казано, е консултиране дотолкова, доколкото е достигнало идеята за това, намерило е нещо във всеобщността на човешкия дух, за което да се грижи. И доколкото това намиране на идеята за консултиране е все пак слу-

чайно попадане, без да има знанието при себе си как я е достигнало и достига, то се обособява като някакво определено знание за човека, отделя се от всеобщността като грижа за нещо специфично у човека, като особеност (Дафов, 2018а, с. 237). Като консултиране то отговаря и се грижи разумно, но не от позициите на всеобщността на човешката разумност (както философията), а от позициите на една особеност на разумността, която в крайна сметка е сведена до разбирането за и работата с начин, метод, техника. Затова можем да говорим за видове практики, психотерапии и т.н. Но и също така, поради поставеното другаде изследователско начало и поетия ангажимент, нямаме необходимостта на разглеждането им тук.

Онтологичната разлика между практиките на психологическо и философско консултиране следва да се търси не в установените или възникващи начини на консултиране, осъществяващи се в действителността, а в субектността, която е подготвена и се грижи за консултантската действителност. От една страна, моментът, с който мисленето се ангажира тук, е в отделянето на направеното, резултатът, а от друга – разглеждането на практиките отвъд това да са просто обективирани, постигнати, приложени, отнасящи се към ето този или онзи действителен случай.

Нека водещият въпрос тук бъде: „Що за разумност одействителността идеята за консултиране?“ Развивайки го, следва да се различат както философското, така и психологическото консултиране. Онтологичната разлика между практиките става разлика между грижа за различни действителности, с оглед разумността, която консултира. Философското консултиране има основание си във всеобщността и с това работи с целостта на човешката субектност. От своя страна, психологическото консултиране полага грижа за особената действителност на човека, без самонамиране или достигане до всеобщността.

Психологията, така да се каже, „психологизира“ човешката субектност (като предприети действия), подкрепя я в собствената ѝ живост именно до ниво, в което да бъде вземана като нейна собствена. Психологът „терапевтира“, работи с човешката действителност като такава.

Философията, в своето достойнство, „философизира“, не просто човешката живост, а човекът в самата му човечност, като разумно същество. Философът „вразумява“, работи с човешката действителност отвъд непосредствеността и отвъд различеността ѝ с други.

Ангажимент и грижа, за които философското или психологическото съзнание отговарят като философизиращо и психологизиращо, следва да открием и в подготвянето на самата консултация (терапия, съветване) и те имат вида на подготовка на условията в действителността (нечия конкретна) консултацията да стане от не случила се, не била. Можем да имаме начините на работа, веднъж щом консултацията започне, но тук става дума за начините на осмисляне на самите начини – какво се прави, когато нещо се прави. Това е и гри-

жата за съзнанието все още несъобщностено, подготвящо действителността си, за да стане.

Психологическото консултиране, открило и съзнателно грижешо се за особено у човека, остава да работи все пак в непосредствената за човешкото същество конкретна действителност (индивидуална, групова, организационна и т.н.), в неговата конкретна жизненост, преживявания, случвания, вчувствания, психичен живот като цяло. В този смисъл грижата за това особено у човека може да се доведе до една схваната, призната, имана, правеща се собствена действителност; до приемане особената действителност като своя; до работата с нея и научаване (заучаване) на начините за това. И в това всъщност са границите на психологическата работа с човека – до работа с ето тази действителност като единствена (че това, което ми се случва, се случва и преживява все пак от мен, от което имам собствени чувства и реакции, и стигам дотам, че да мога сам да се грижа за психичното у себе си като за свое собствено, да имам начините за това).

Философското консултиране като работа отива отвъд грижата по особеното у човека, надхвърля непосредствената му действителност в това да съобщности различаващи се такива. Начините за това не са готови и директно приложими, а биват изработвани съвместно с консултирания клиент. В тази съвместност на разумности, от една страна, имаме допускане до самата подготвеност и одействителностяване на консултирането като мислене на самото мислене, правене на самото правене – въземане на самите начини, по които се работи. От друга страна, имаме откритост на човешкото същество в неговата световност, човечност, като част от човечеството. Което е и откритост и отвореност към други съ-разумности (идеи, чужд опит, разбираня, научни и практически сфери и т.н.) и съвместност на философското консултиране с други практики.

Психологическото консултиране се грижи за конкретната живост в нейната особеност. Философското консултиране се грижи за конкретната разумност в нейната всеобщност.

КАНТ КАТО (ФИЛОСОФСКИ) КОНСУЛТАНТ

Нека се върнем и отново обърнем внимание на писмото на Мария фон Херберт до Кант. С какъв въпрос се обръща тя към философа? Херберт пише, че търси „помощ, утеха или съвет“ (Zweig, 1999, p. 379). Ситуацията е човешка – приятелска или любовна раздяла, белязана от близка свързаност и очаквания. Наблягането в прочита тук все пак е: какво прави философията, за да утеши, помогне и посъветва? Какво в трудовете на Кант помага в такава житейска ситуация – как да разпознаем човешкото в идеите, как идеите да се отнесат към човешката действителност?

И тук бих искал да предложа главния въпрос от това писмо (за разлика от главната причина). Той може да се изведе именно като противоречие: че от една страна, Херберт е запозната с Кантианска философия („Идеите във вашите книги бяха достатъчни да ме убедят в бъдещото ми съществуване...“ (Zweig, 1999, p. 379), „...от мен се очаква да живея, заради собственото си съществуване...“ (Zweig, 1999, p. 380), а от друга страна не знае как да я отнесе към собствения си живот („...само че не намерих нищо, нищо за собствения си живот...“ (Zweig, 1999, p. 379), „...прочетох метафизиката на нравите, включително и категоричния императив, съвсем не помага...“ (Zweig, 1999, p. 380)). Противоречието тук е как идеите от Кантианската философия да бъдат одействителностени в конкретния човешки живот. Херберт пита какво да направи, какви действия да предприеме, според същата философия. „Разумът ми ме изоставя,“ пише тя, „точно когато ми е най-нужен...“ (Zweig, 1999, p. 380). И тук бих искал да посоча философията като грижеща се за човешката разумност, а философът като този извършващ тази грижа.

Отново, вероятно всеки специалист или експерт в хуманитарните науки би припознал областта, през която може да отговори на писмото на Херберт. Възможни са, разбира се, и различни прочити и набелязвания на моменти от него (през темите за авторитет, смърт, привързаност, раздяла и т.н.). Какъв е отговорът на Кант? Вече бяха разпознати и изведени моментите и предприетите стъпки от писмото му: на ангажимент с отговора; на допускане, заради липса на информация; на зачитане и признаване на желанията и чувствата на Херберт; на извеждане идеята за лъжа и разликите, произтичащи от това; на обръщане към самата Херберт с предложение да се самоизследва; на обръщане към другия с оглед бъдещите очаквания. Самият отговор има добре подготвени, така да се каже, моменти за успешно съветване. И все пак, нека се вгледаме какво в отговора на Кант е собствено философско, как той съветва именно като философ. Тъй като още в началото прави впечатление приетата задача като ангажимент: „да помисля върху предписването на едно чисто нравствено успокоително (единственото цялостно такова) за Вас“ (Zweig, 1999, p. 411). Подтикващо е да се каже „чисто нравствено успокоително“ *средство*. Даването на предписание, утеха, съвет – помощ като цяло – съвсем не са случайни изразявания, в тях все още личи връзката и неразличимостта за какво от човешкото могат да се грижат медицината, религията и философията. И това, в което съветът на Кант успява, е да даде не какво да е и не друго, а да даде всеобщ начин на разума как да мисли и разпознава лъжата, как човек да се отнесе към идеята ѝ, и да бъде верен на нравствения си дълг – това, което Кант е разпознал като главна причина (за разлика от главния въпрос на Херберт).

Всъщност Кант (наставлява) съветва от (абсолютната) позиция на собствената си практическа философия – човешкото същество като нравствено такова, имащо дълга си в това да постъпва винаги правилно и честно. Вглежда-

нето тук е в това що за съвместност на разумности се осъществява. Кант различава случая на Херберт и припознава моментите му, според които коментира и изготвя цялостен отговор. Той не търси нейното разбиране, не се погрижва директно за нейната разумност – как мисли ситуацията си и какви действия би могла да предприеме. Главният въпрос на Херберт остава незасегнат – този за противоречието, най-общо, между това как да мисли и как да живее. Това е работа с действителността, нейното въземане, подготвяне, грижа, с оглед на идеята (дори и за лъжа) – как Херберт да поеме отговорност за собствената си действителност като за своя.

Настрана от конкретния случай, философията на Кант има постижението си в идеята за трансценденталната субектност: трансценденталната аперцепция; всеобщността по отношение на категориите и понятията; границите на разума и познанието; обрънатостта към субекта в собственото му саморазвитие и т.н. Но тя попада в невъзможност, така да се каже, когато стигне до противоречие, изискващо да бъде единено като нечия собствена действителност, някой да поеме отговорност за него. В познавателен план това ни се показва в „Критика на чистия разум“. В нравствен – през категоричния императив, който бъдейки всеобщ за всички, пропуска собственото си ставане на такъв, собствената си действителност като субектна действителност, собствения си преход от хипотетичен в категоричен, преход от единичност и особеност във всеобщност, ако такъв изобщо би бил възможен в конкретния случай.

И именно за категоричния императив Херберт отбелязва, че „съвсем не помага“ (Zweig, 1999, p. 380), като дори заставя самия Кант – „или и Вие самия не бихте могъл да действате, според собствения си императив“ (Zweig, 1999, p. 380). В този смисъл Кант все още не стои като съветник и консултант, критическата му философия подготвя познаващия и нравствен субект, но сам за себе си трансцендентален. Философията му все още не навлиза в съвместно философстване, не е готова да съветва.

ПРОЕКТНИ ВРАЗУМЯВАНИЯ

Разликата между философското и психологическото консултиране, изследвана онтологически, снемат първоначално посочения конфликт. Основанието му на преплитачи се и заимстващи една от друга практики – на неизяснени теоретични и практически позиции – се преодолява с откритата консултативна идея. Разликата е не противоречие, а разлика в равнищата на грижа за човешкото съществуване.

Тази разлика задава и границите на самите практики (а и на други) и предложението тук е, че философите са тези, които собствено разбират и могат да въземат самата граничност като проектност. Ако психологическото, бизнес, образователното и други видове консултиране, знаейки или не знаейки, собствените си граници – докъде и с какво могат да работят – полагат особена

грижа, за която имат начините си, то философското консултиране би било способно да търси съвместност между областите по този или онзи конкретен въпрос, както и да работи върху самото изработване на начина за грижа (в индивидуалния живот, в сферите на бизнеса, науката, образованието и т.н.). Именно в изследователската общност човешката разумност намира себе си призната и развивана – съвместно с други в идеята за консултиране като търсене на нови хоризонти в човешкия дух.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Александров, Д.** (2017) Проблемът като онтологичен аспект на философското консултиране, *Реторика и комуникации* [онлайн], бр. 30 [прегледан на: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://rhetoric.bg/даниел-александров-проблемът-като-он/>.
[Aleksandrov, D. (2017) Problemat kato ontologichen aspekt na filosofskoto konsultirane, *Retorika i komunikatsii* [onlayn], br. 30 [pregledan na: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://rhetoric.bg/daniel-aleksandrov-problemat-kato-on/>.]
- Дафов, В.** (2018а) *Онтологически проектории*. София: Парадигма.
[Dafov, V. (2018a) *Ontologicheski proektorii*. Sofia: Paradigma.]
- Дафов, В.** (2018б) *Ставания и направи*. София: Парадигма.
[Dafov, V. (2018b) *Stavanja i napravi*. Sofia: Paradigma.]
- Хегел, Г. Ф.** (2001) *Науката логика*, т. 2. София: Европа.
[Hegel, G. F. (2001) *Naukata logika*, t. 2. Sofia: Evropa.]
- Achenbach, G.** (1984) *Philosophische Praxis*. Köln: Jürgen Dinter.
- Cohen, Elliot D., Zinaich, Samuel** (eds.) (2013) *Philosophy, Counseling and Psychotherapy*. Cambridge: Scholars Publishing.
- Zweig, A.** (ed.) (1999) *Correspondence*. Cambridge: University Press

ANTHROPOLOGY OF SENSE

Valya Mihaylova Kaschieva

Abstract. Touch, as it will be presented in the current article, is viewed as comprising sensory and perceptual elements and starting with the notion of a sensory system, we can mention firstly the feeling of some primary qualities of objects that could be crucial for a number of reasons. It will be mentioned that the diversity of the structure of the sense of touch is the strength of the so called haptic perceptual system, so Sensory Anthropology will be outlined essentially as an interdisciplinary approach, deeply rooted in the anthropological and psychological study of sensory perception and it will be mentioned that it is also dependent on other disciplines for its foundational ideas. Hence, philosophical principles are influential in understanding sensory perception across academic disciplines, not only in anthropology, but also in sociology, psychology, culturology and ethnography; moreover it is well-known that some new neurological and epistemological studies offer essential understandings of sensory perception and experience.

Then it will be continued with the definition of touch, which will be presented as the oldest, most primitive and pervasive sense, being viewed as important in several domains of life across the life span; particularly in early life, helping us learn about the world around and playing a significant role in biological, cognitive, and social development. It will be added that touch is also a proximal sense, so we are able to feel things close to us or in contact with us but no matter that touch covers all major parts of our body, compared to other important senses; we still can say that many phenomena, related to touch remain unknown.

The word “touch” will be seen as involved in many language expressions, idioms and phrases, so the importance of the tactile functions of the skin in human behavior could become evident from the many examples in our common language.

Keywords: awareness; common and proper sensibles; experience; perception; sense; tactility; touch.

АНТРОПОЛОГИЯ НА УСЕЩАНЕТО

Валя Михайлова Касчиева

Анотация. Докосването, представено в настоящата статия се разглежда като включващо сензорни и перцептивни елементи; и започвайки с понятието сензорна система, можем да споменем първо усещането за някои първични качества на обектите, които биха могли да се окажат решаващи по редица причини. Ще бъде подчертано, че многообразието на структурата на усещането за допир е и силата на така наречената хаптична перцептивна система. Сензорната антропология ще бъде очертана по същество като интердисциплинарен подход, дълбоко вкоренен в антропологичното и психологическото изследване на сетивното възприятие, като ще бъде споменато, че този подход също е зависим и от други дисциплини поради своите основополагащи

идеи. Следователно, философските принципи ще се окажат влияещи върху разбирането на сетивното възприятие в академичните дисциплини не само в антропологията, но и в социологията, психологията, културологията и етнографията. Ще се добави и добре известната идея, че някои нови неврологични и епистемологични изследвания предлагат основни разбирания за сетивното възприятие и опит.

След това се продължава с дефиницията за докосване, която ще бъде представена като най-старото, най-примитивното и всеобхватно чувство, разглеждано като значимо в няколко области на живота и през всичките му етапи; но в частност в ранния му стадий, когато то ни помага да опознаем околния свят и играе важна роля в биологичното, когнитивното и социалното ни развитие. Ще бъде добавено, че докосването също така е проксимално чувство, така че ние сме в състояние да усещаме нещата близо до нас, но въпреки че то е свързано с всички основни части на тялото ни, в сравнение с други важни сетива; все още можем да кажем, че много явления свързани с него остават неизвестни.

Думата „докосване“ ще се разгледа и като включена в много езикови изрази, идиоми и фрази, така че важноста на тактилните функции на кожата при човешкото поведение да може да стане очевидна от многото примери в нашия общоприет език.

Ключови думи: възприятие; докосване; опит; осъзнаване; първични и вторични усещания; тактилност; усет.

I. INTRODUCTION. A BRIEF OVERVIEW ON THE “TOUCH“

Touch comprises sensory and perceptual elements, and both will be discussed in this article. Starting with the notion of a sensory system, we can mention firstly the feeling of hardness, softness, and a number of primary qualities of objects (Locke, 1688). Such primary qualities could be crucial for a number of reasons, but it would be hard for one to survive without the ability to “feel” one’s surroundings. Touch also imposes a number of sensations that can cause emotional impact, and these vary in many ways compared to the sorts of sensations that we can experience. For instance, it is difficult to imagine the “feel” of the scent of a flower. Conversely, one cannot conceive of how “visualization” of pain or pleasure could be induced by a trigger. Hence, it could be stated that touch has many significant qualities as a perceptual system, and these will be emphasized here. The diversity of the structure of the sense of touch is the strength of the so called haptic perceptual system; yet this also leads to some practical challenges, concerning those, who investigate the problem.

In the long run, touch has been called “the mother of the senses”, perhaps because it was the first to develop in the process of evolution. Montagu (1986), notes that the word “touch” has the longest entry in the Oxford English Dictionary. Furthermore, the Dictionary of the Russian Language adds that in reality all five senses can be reduced to one – the sense of touch. It is also the earliest sensory system to develop in all animal species.

The term “touch” includes several tactile senses, as the following mentioned: pressure, pain, temperature, muscle movements, etc. Scientifically defined, any stimulation that touches the skin is carried to the brain. Hence, it could be said that sensory anthropology implies a kind of a “re-thought” anthropology, informed by theories of sensory perception, rather than a sub-discipline exclusively or empirically about the senses, so some interdisciplinary collaborations could be encouraged.

Hence, sensory anthropology is essentially an interdisciplinary approach. It is rooted in the anthropological study of sensory perception and categories that characterize the anthropology of senses. It is also dependent on other disciplines for its foundational ideas. This signifies one of its departures from the anthropology of senses. Philosophical principles are influential in understanding sensory perception across academic disciplines, not only in anthropology, but also in sociology, culturology and ethnography; moreover it is well-known that some new neurological studies offer essential understandings of sensory perception and experience. Therefore, distinctive cultures and social groups – based on ethnicity, social class, cultural preferences, religion, gender, or profession – differ in what they often take to be a very natural way of sensory perceiving and constructing the world. Also in the arts, the media, literature and history – senses have received an increasing amount of attention. To anthropologists, however, not the object, but the sensing subject is at the centre of their investigation. A human being cannot be the object of study, neither from an ethical stance (Fabian, 1983), nor by a sensory approach. In order to understand the Other sincerely, participant observation can never remain a mere excuse for observation. The emphases have to be on the former, not the latter half of anthropology’s key method. It must be on participation, perceiving and experiencing, with all our senses. These moments of immersion ask for an open mind in order to accept other sensory schemes and other possibilities of seeing, hearing, smelling, tasting, touching. It entails willingness and capability to give up distance, and to trust subjectivity.

The diligent clinging to the five senses scheme has led also to a strained categorization of sensory perceptions in the western thought. Touch offers a good example. In the past, touch was primarily defined as the haptic sense, until psychologists – Heller (1991/2014) for instance – included cutaneous contact (with water and temperatures) and kinaesthesia (body movement). In several cultures, these tactile subcategories are considered to be sensory experiences in their own right, counting their number of senses to seven or more, since each of them is thought to generate a different kind of knowledge in its own right.

Concerning the above mentioned ideas, revealing the notion of a sensorium, seen as a set of senses used within differently and defined by specific cultural, psychological, epistemological and philosophical meanings; some other problems could emerge as topics to be questioned:

- Our senses are constituted in an active engagement with the world. They come into being through culturally and communicatively mediated processes.
- Is it possible to speak of how “a culture senses the world“ if age, gender, religion, language, cultural environment or specific situations condition the way senses are developed and used?
- Senses are not phenomena in isolation. They could interact with one another and might be transformed by particular circumstances and communication channels.
- The contents of perception would pick out what is “in the mind“ when one has a perceptual experience.
- Touch, experience, perception, knowing and awareness are interrelated.

In fact, the current article will deal with some of the mentioned above issues, mainly those related to perceptive experience and bodily awareness. The others will be subjects of subsequent investigation.

Having in mind the already mentioned ideas, it may be stated that how we process the world and how the world processes us could originate in touch: in its primacy and finality. So, in a moment when we are reaching not to reify the differences among bodies but to center the body’s creative capacity; touch becomes dominant with no hesitation. Touch, eventually turned into thought, reflects even the mess of translation: mainly how concepts correlate or how they are stated against each other. Hence, it could be asked whether touch transforms, if there is a difference between touching and feeling, and what renders the touch as such.

II. TERMINOLOGY APPROACH. THE LANGUAGE AND THE PHILOSOPHICAL VIEWS

Starting with some terminology, it could be said that what we typically refer to as “the sense of touch” is what we will call “active” or “haptic” touch. This refers to touch that involves some movement. This movement can be related to voluntary, exploratory movements of the hands and other sensory surfaces involved in touch, or it can also refer to experiences generated by objects moving against a stationary body. In most cases, haptic touch will involve the engagement of kinesthesia (awareness of movement) and proprioception (awareness of bodily position). Some apply the term “haptic” for any touch that involves the activation of the physiologically and functionally distinct kinesthetic or proprioceptive systems. Touch mediated entirely through the skin will be referred to as “cutaneous touch”. The term “tactual” therefore could be used as a broad term to refer to any form of touch experience (so it is used in the same way that “auditory” and “olfactory” are used for hearing and smell). For the features and objects made available through touch, the term “tangible” can be used (again, in the same way as “visible” is used for features and objects made available by vision). So, the vocabulary meaning of

the word “touch”, concerning dictionary excerpts reveals great variety of examples. Some of them are presented as follows:

- Tactile [from Latin *tactilis*; to touch]: 1) perceptible by touch; 2) of, relating to, or being the sense of touch (Merriam-Webster Online Dictionary);
- Haptic perception [from Greek *haptesthai*; to touch]: 1) relating to or based on the sense of touch; 2) characterized by a predilection for the sense of touch (Merriam-Webster Online Dictionary);
- Proprioception [from Latin *proprius*; one's own plus perception]: the reception of stimuli produced within the organism (Merriam-Webster Online Dictionary).

The word “touch” is also involved in many language expressions, idioms and phrases, revealing its significance. Hence, the importance of the tactile functions of skin in human behavior becomes evident from the many examples in our common language in which reference is made to them. We talk about “rubbing” people the wrong way, and “stroking” them the right way. We speak of “the personal touch”, meaning something more than a perfunctory act; which is the person's own idiom. It is even more essential when the personality expresses itself by the popular expression “getting in touch” (meaning communicating). We say of someone that he has “a happy touch”, of another that he has “a magic touch”, and of another that he has “a human touch”, or that he has “a delicate touch”, “a feminine touch”, and of still another that he is “a soft touch”. In the constant search for human contact we get into “touch” or “contact” with others. Some people are “hard” to deal with; others are “softies”. Moreover, some people have to be “handled” carefully (“with kid gloves”). We speak of someone who is quick to take offense or oversensitive as “touchy”. Some people are “thick-skinned”, others are “thin-skinned”; some get “under one's skin”, while others remain only “skin-deep”. Others could be also “out of touch”, or have “lost their grip”. Things are either “palpably” or “tangibly” so or not. And finally, when something is extremely emotional for us, it is “touching”. Therefore, the “feel” of a thing appears to be in many variations when we are trying to explain it even linguistically.

Continuing with the definition of touch, it could be underlined as it was mentioned above that it is our oldest, most primitive and pervasive sense. Touch is important in several domains of life across the life span, particularly in early life, helping us learn about the world around and playing a significant role in biological, cognitive, and social development. Touch is also a proximal sense, so we are able to feel things close to us or in contact with us. No matter that touch covers all major parts of our body, compared to other senses of great importance; we still can say that many phenomena, related to touch remain unknown.

Basically, touch is often considered one of the five human senses defined by Aristotle (2011). However, when a person touches, miscellaneous feelings from pressure to temperature and pain are triggered. So, the term “touch” is probably a combined

term for several sub-modalities – in medicine touch is usually replaced with the term “somatic senses“ to better reflect the diversity of sensory mechanisms involved, yet it still has many other realizations. Hence, the sensory systems associated with the body concern the sensory information from the skin, joints, muscles and internal organs. Three main modalities appear here: discriminative touch, responsible for temperature and pain; the kinesthetic senses and the tactile/cutaneous proprioception. On the other hand, the so called “haptic” perception integrates some somatosensory information in recognizing objects. For example touch mediates material properties like texture, hardness or temperature; while proprioception provides spatial and motor information, referring to hand position and space.

Touch and the hand as the main tools of performing the act of knowing and understanding, speak the universal language that is understood by everyone. The hand defines the self, as it is impossible to touch without being touched. It takes on the role of a teacher of the mind, both through pleasure, and through the pain that it gives. Hence, in the long run it has been argued that touch has priority over sight for inevitable reasons. In this aspect it could be said that taste and smell are subjects to equally contrasting interpretations, but tend to be associated with our animal nature. It would appear that no sense is immune to the essential ethical ambiguity that characterizes human life.

Referring back to Descartes, we could detect that the blind man “seeing with his staff” appears to be a kind of extended touch because “one might almost say that they see with their hands, or that their stick is the organ of some sixth sense given to them in place of sight” (Descartes, 1986 AT VI: 84 / CSM I, p. 153). Once sight becomes percussive, i.e., a form of touch, then touch becomes metaphysically primary – in the previous, typically Aristotelian context; so what we grasp in sight are forms of qualities that move across matter. They appear to be a qualitative change in matter, not a movement of matter itself – and thus transparency, not collision, is fundamental to understanding how sight works (Aristotle, 2011).

It could be said that Descartes’ dualistic ideas are of the most significant, ever related to the topic. He began by doubting and examining the evidence of his senses. According to his analysis when everything else is taken away – smell, feel, color – only a clear and distinct idea of the extension of the object remains. He could come to this understanding because he believed that in his essence, the human being was a “thinking thing”. “Even bodies are not strictly perceivable by the senses or the faculty of imagination but by the intellect alone and that this perception derives not from being touched or seen but from them being understood” (Descartes, 1986, p. 22). Also, mind is wholly distinct from the body. Although the person cannot be “separated from [his] body as [he] could from other bodies”, it is a substance in which the incorporeal mind subsists. The mind then is of his essence (what he is as a human being), while the body is a mechanism that somehow is connected to the mind. The body can of course give information, but this may be false. In

Descartes' "world" we can therefore, without doubt, have a thinking thing and a thing extended in space. The apprehension of the thing's extension is space in its "calculability" through the reasoning of mind. A substance is "an entity which is in such a way that it needs no other entity in order to be" (Descartes, 1986). And there are two kinds of substance in the Cartesian world as mentioned above; *res cogitans* and *res extensa*. So, we have two "present-at-hand" entities in isolation alongside each other. On the other hand, space and spatiality are thus neither in the subject nor in the world, but rather revealed by the human being in its disclosure of the world. It is this "disclosure" of the world that readiness-to-hand provides. In disclosure, the world is revealed or unveiled (but it is there already) by the human being. In the Cartesian analysis, the world would have to be "added on" to the life of humans, in the way that the body is somehow tacked on to the mind of the human being. In Descartes' analysis, objects are primarily encountered in a present-at-hand or in an isolated, decontextualized way; and the "totality of relationships" that make up the world of human being is not actually encountered and therefore the Being of human beings is not encountered, too.

The next important idea is that of George Berkeley (Kant, 1999), who attempted to show that there is no such thing as matter. All that could be said to exist were sense perceptions which vary according to how observer is making the observation, what the position of the observer is, and what the circumstances of the observation itself appear to be. Such a variety of contradictory sense perceptions suggests there could not be a real thing but only a set of sense perceptions (sensations) with no continuing identity. Berkeley offered that these sense perceptions existed only in mind; they were just mental entities and could only exist when an observation is made. He considered "to be is to be perceived" and that no world existed beyond our sense perceptions.

Then comes the contribution of Kant (1999), according to whom the "what" or the "how" of sense perception does not matter: it is not "knowledge" until it is placed into some kind of mathematical "frame". Berkeley suggested there was nothing beyond our sense perceptions, while Kant suggested there were "noumena" or the "things in themselves" and stressed on their unknowability. Berkeley claimed matter did not exist because "to be is to be perceived", while Kant considered it to be an epistemological matter, i.e. we have no way of knowing what is beyond perception except our own "mathematical" projections. Berkeley's position, while rationally consistent, is not psychologically satisfying as an ontological statement and inadequate as an epistemological statement. We could state that our perceptions are not primarily bundles of colors or sounds; for what we perceive is already perceived as "something". So, the emphasis here, being on the word "thing" represents that it is doubtful whether we gain anything by taking the perceptions instead of the things as the ultimate elements of reality. If there was nothing beyond perception; perceivers would always perceive the same sensations regarding the subject of the variation

caused by the conditions of observation. Nothing is uniform with sense perception as a way of knowing, and if such uniformity were present, it would tend to produce the same sensations wherever and whenever one looked, while our sensations vary considerably. Then, the relationship between the observer, the conditions of observation, and the thing observed will “give” different sensations if you alter any of the observers, the conditions of observation, or the observed.

However, for Kant, it is necessary to distinguish between “phenomena” and “noumena”. The noumena, due to our inability to get past perception, are something we cannot know about: we cannot know “Nature” at all, but only “Nature” exposed to our method of questioning. What we can be certain of is the “I think”. It is phenomena that constitute “the world” in which we live. Phenomena come in an infinite number of forms and are produced by the inter-relationship of the “perceivers” sensory apparatus, the conditions of observation and whatever lying beyond perception. Phenomena cannot exist without an observation being made. Noumena then, according to Kant, exist independently of observers. Hence, when one talks about an observer-dependent universe, it is phenomena.

Furthermore, it could be mentioned that for Kant “We can have “a priori” knowledge by means of the so-called categories, only if they are due to the nature of the mind and are imposed by the mind on the objects which it knows” (Kant, 1999, p. 258). He proposes a list of categories by first enumerating the forms of possible “judgment”. On this view, objective empirical judgments (referring to objects rather than merely subjective connections of sense impressions, pretending to be universally valid for all judging subjects) are presented with their objectivity and generality in virtue of the a priori concepts embodied in the relevant forms of judgment. In order to identify all the potential forms of objective empirical judgment, we could probably use them as the foundation to reveal all of the most general concepts used in making such judgments. Thus, they could be employed in any cognition of objects.

Differentiating his categories, Kant starts from Aristotelian logic, presenting four main respects in which one can classify any judgment: according to its quantity, quality, relation, or modality. In each of these respects of judgment, there are three alternative classifications. For example, in respect of quantity, a judgment may be universal, particular, or singular; in respect of its relation, a judgment may be categorical, hypothetical, or disjunctive, and so on. Applying Aristotelian ways of classifying those judgments, Kant succeeds in discerning the twelve correlated concepts of our human understanding. Assuming that all judgments are either universal (e.g., All tigers are dangerous), particular (e.g., Some tigers are dangerous) or singular (e.g., The tigers in our zoo are dangerous), we could derive three corresponding categories of quantity: unity, plurality, and totality. Following this procedure, Kant distinguishes twelve pure concepts of understanding, dividing them into four classes of three. All of them are presented as forming a single exhaustive

list, with the four classes of categories imposing four different forms of unity on the object known. Thus, one may separately question an object's quantity, quality, relation, and modality, reaching to one of the three sub-answers in each case on the way to a more exhaustive characterization of the object itself.

Although these could be called categories of the human understanding, they are still related to a particular type of ontological import. Being "a priori", they could be applied universally to all objects of possible cognition. Defining the concepts as being "a priori" necessary for the cognition of objects, we could acquire knowledge of categories governing any possible object of cognition at all. Thus, acquiring a type of descriptive set of ontological categories, they must be understood explicitly as categories of objects of possible cognition, not of the thing in itself. For Kant therefore, the categories find their original source in principles of human understanding, not in intrinsic divisions in mind-independent reality. In this way they become possible for identification by paying attention to potential forms of human judgment, not by just studying and exploring the world itself, nor by even examining our contingent manners of speaking.

Having in mind such basic notions related to the topic; we can proceed further, highlighting the idea of the perceptual experience and the ways to "know" through sensing, judging and understanding.

III. TOUCH AS A FORM OF PERCEPTUAL EXPERIENCE

The next problem to be mentioned, concerns the epistemological approach to anthropology. Here, the sense of touch is presented as one of the central forms of perceptual experience. Though to be the first sense to develop, touch occurs across the whole body using a variety of receptors in skin. It often combines these signals with rich information made available by stretch receptors in the muscles and tendons as we actively move and explore the world. Because of these unique features, touch raises many interesting philosophical issues. Its complex yet fundamental nature makes it a central topic of discussion in debates about the multisensory nature of perception, the relation between perception and action, and the connection between touch and bodily awareness.

Before turning to the most important issues, concerning touch and perception, it will be helpful to provide some background on the terminology, typically used to talk about touch. These are standard terms used in both philosophy and cognitive science, and they are neutral ways of talking about the diverse constituents involved in typical touch experiences. Some of the following terms have already been mentioned in the introductory part but here they will be emphasized on again.

What we typically refer to as "the sense of touch" is what we will call "active" or "haptic" touch. This refers to touch that involves some movement. This movement can be voluntary, it could be related to exploratory movements of the hands and other sensory surfaces involved in touch, or it can also refer to experiences generated by

objects moving against a stationary body. In most cases, haptic touch will involve the engagement of kinesthesia (awareness of movement) and the awareness of bodily position. Some apply the term “haptic” to any touch that involves the activation of (the physiologically and functionally distinct) kinesthetic or proprioceptive systems. Touch mediated entirely through the skin will be referred to as “cutaneous touch”. The term “tactual” could be used as a broad term to refer to any form of touch experience (so it is used in the same way that “auditory” and “olfactory” are used for hearing and smell). For the features and objects made available through touch, the term “tangible” could be used (Clark, 1993).

Touch, as it was already mentioned, is often classified as one of the traditional five senses, along with sight, hearing, smell, and taste. Yet, touch is in several ways, seemingly different from these other senses. For one thing, touch does not seem to have a single sense organ. Skin, of course, is the most plausible candidate sensory organ, but the skin itself is not sensory. Instead, the skin contains many different sensory systems. Many of them, like those that code for pain and itch, do not seem to be tied directly to the sense of touch. For instance, we do not, at least in most contexts, seem to treat cutaneous pains as part of the sense of touch proper. Even if we focus only on those systems usually associated with touch, we find a number of distinct sensory channels. Some of these have proven incredibly difficult to isolate and study. For touch, many of the historically important empirical investigations have focused on cutaneous touch, especially on mapping the two-point threshold over the extent of the body. This raises some interesting questions about what counts as the sense of touch. Hence, there have been various attempts to define touch. One such attempt concludes that the typical means of unifying the systems involved in touch fail to give anything like a coherent account. The logical conclusion then is that this leaves us with something so heterogeneous that no criteria can unite its various characteristics and at the same time exclude characteristics of other senses.

Isolating touch on physiological and functional grounds is difficult and in some cases even controversial. In addition, there appears the problem that haptic touch involves many essential receptors that are located in the muscles, joints, and tendons, and not in the skin at all. Since these receptors are almost always thought to be involved in coding for touch, there is the additional problem that even the rich set of receptors in the skin are not the only ones involved in typical touch experiences.

Given these facts, touch cannot be associated solely with the skin in any simplistic way. The skin contains a heterogeneous set of distinct receptor populations, and these populations differ in their physiological and functional properties. In addition, our ways of classifying elements as part of touch do not seem sensitive to any of these differences in obvious ways. It thus seems clear that the sense of touch is not simply that form of perceptual awareness constituted by signals made available through the receptors in our skin.

Work in philosophy on the individuation of the senses has often found touch to be a difficult case. This often has little to do with the physiological and functional diversity alluded to above mentioned. Even if we focus only on the phenomenological features of tactual perception, or on the typical objects of tactual awareness, touch seems to possess a diversity that resists any single unified account. Aristotle (2011) noted that touch, unlike the other dominant modalities, seemingly lacked a single “proper sensible”. On this account, a proper sensible is a sensory feature only available in a single modality, one that was constitutive of that modality (Marmodoro, 2014). For vision, for instance, color is the proper sensible. Any experience of color then is visual, since no other modality provides awareness of that feature. Therefore, the proper sensibles were contrasted with the common sensibles found in more than one modality. Touch does not have a single plausible proper sensible. Instead, it has multiple potential proper sensibles, including pressure and temperature. This also might be a strong reason for treating touch as a collection of distinct senses rather than a single modality. So, for obvious reasons, the question of how to individuate sensory modalities has recently been of central importance in philosophical anthropology.

Several approaches could be outlined here. One is to treat the individual sensory modalities as specialized informational channels or “routes into” an organism (Keeley, 2002). According to this criterion, touch would again seem to count as a collection of multiple sensory modalities, since touch involves a number of distinct informational channels. They differ in the nature of the stimuli they are sensitive to, the nature of their activation profiles and functional properties, and even in their evolutionary history.

Another plausible view that in many ways is more amenable to unifying the sense of touch is to treat sensory modalities as a conventional kind, something we make use of but that is not defined entirely by the relevant sciences (Nudds, 2003). If this is right, then we should not expect there to be some underlying physiological unity or connection that grounds our conception of touch. Instead, we use the talk of sensory modalities to mark what a subject might know on the basis of the experience. On this account, what we call the sense of touch is that form of awareness that typically provides awareness of an object’s weight, texture, and temperature.

We could also reject entirely the idea that we can adequately classify the senses along any single dimension. Instead, we could classify the senses using all of the available criteria, constructing a multidimensional space of possible sensory modalities (Macpherson, 2010). On this account, touch would be classified according to its typical sensory organs, its representational content, the physical stimuli to which it is sensitive, and surely on its phenomenal character. In this view, human touch would seemingly occupy a larger expanse of modality space than the other major human senses. This would probably reveal one kind of major difference in kind between human touch and the other sensory modalities.

In addition to its own constituent systems, touch interacts with other modalities in interesting ways. This is important in the history of philosophy especially because the most discussed interaction, or potential interaction, concerns the connection between touch and vision. Both senses bring information about shape and size and location, but they seem to do so in very different ways. Therefore, the central question has long been the nature and strength of these differences.

This question has received the most attention in large part because of Molyneux's famous letter to Locke (Molyneux, 1978; 1979). Molyneux asked whether a subject born blind could, upon complete restoration of sight, distinguish a cube from a sphere (a difference learned through touch) using sight alone. This raises many questions about the transferability and connection between the spatial representations made available in touch and vision. There are many assumptions underlying Molyneux's question, which have long been investigated by philosophers and psychologists. However, they will not be viewed in detail here.

Moreover, there has been considerable discussion of how touch and vision might differ in terms of their spatial features. Vision, it seems, provides a rich felt awareness of objects in a spatial field – an area where there are potential objects but where none currently reside (that is, we seem in vision, to be able to see empty space). Touch, on the other hand, does not seem to present features in this way. Instead, like audition, touch seems only to bring awareness of individual objects that each seem to occupy a specific location.

The relation between touch and agency reveals more interesting areas for further investigation. In particular, it seems plausible that the sense of touch has a closer connection to our agential actions. This is partially a result of the fact that touch seems to require active exploratory movements, and these movements are often guided and voluntary. For instance, when we press against a solid object, the resistance to our agential act of pressing gives our experience a more solid epistemic foundation than what we experience through the other sensory modalities. Only in touch we seem to come into direct contact with reality, a reality that actively resists our voluntary actions.

Therefore, any discussion of a perceptual modality often turns to the nature of the perceptual qualities or features made available by that modality. A discussion of vision, for example, naturally leads to metaphysical questions about the nature of the colors. A discussion of audition similarly would bring up questions about the nature of sounds. Touch is unique in this respect. However, since there has been little philosophical investigation of the nature of tangible qualities, the topic is still not explored in detail.

Ultimately, all of the tangible qualities, with the exception of hot and cold, can be reduced to the spatial properties of objects (Armstrong, 1962). Defending such a claim involves making an important distinction between the so-called „transitive” and “intransitive” bodily sensations. So, the transitive sensations are

those like warmth and pressure that have a sensory component as well as a real world property. On the other hand, intransitive sensations do not have any non-sensational real world feature. This is one way to separate out pains, twitches and tingles from perceptual touch proper. The spatial view then states that nearly all of the objective tangible features made available through transitive sensation are relational spatial properties. On this relational view of touch, all immediate tactual perceptions involve a relation holding between our body and objects in contact with it. For example, a rough surface is one that is solid, has hardness, and a certain uneven shape. A smooth surface only differs in having a regular shape. In this case, roughness and smoothness can be analyzed in terms of shape. A hard object is one that does not change its shape. A soft object changes its shape under pressure. Liquidity is defined as having a particular shape in particular circumstances, etc. However, this outlines only the epistemological approach to the problem.

A more recent view holds that tangible qualities are best understood as “intensive features” that vary in intensity along a single dimension of variation. When we feel vibration, for instance; it seems to increase in intensity (in this case, in frequency) along a single qualitative dimension. This seems to be true of most tangible features. They are not typically complex, but simples that vary along a single dimension. This view accords well with the empirical data and offers a unified explanation for the structural connections between some kind of collection of sensory features. One worry for this view, however, again concerns our awareness of hot and cold. Variations in intensity alone do not seem apt for capturing the nature of hot and cold experiences. Rather than varying along a single dimension, our experiences of hot and cold seem to vary in intensity in two directions around a neutral point. Cold experiences are those that vary away from neutral in one direction; and respectively our experiences of warmth vary away from neutral in the other (increasing) direction. More importantly, it seems the nature of these movements depends more on changes in our current bodily state than the objective measures of temperature. So once again, thermal properties and the reaction of the human skin to them seem to pose additional difficulties not faced by other tangible qualities (Merleau-Ponty, 1945).

Hence, we can conclude that the sense of touch is closely connected to bodily awareness. This connection is seemingly much stronger than what we find in the other senses. This close connection is easy to understand. Whenever we touch, and especially when we engage in active or haptic touch, we are forced to use our bodies. Setting aside the worries discussed above about defining the organ of touch, there is some truth to the claim that we touch with our whole body. After all, we touch using our skin, muscles, joints, and we can touch using nearly every surface along the whole body. Armstrong’s view, discussed above, suggested that touch has always been a felt relation between our bodies and some objective features connected directly to us (Armstrong, 1962; Peacocke, 1983). Therefore, one possibility could be that the sense of touch offers a detailed overview of the ways in

which touch seems to bring both the awareness of things external to the body and of the body itself. The body is that by which we measure the features of things in the external world, and so it is always present in our awareness of things through touch.

Another possibility then is that, while touch indeed involves bodily awareness, the nature and structure of this awareness are importantly different from what we see in typical cases of mediated perception. Touch does not involve awareness of the body as a part of some external feature nor does it involve any explicit cognitive attitude. Instead, it could be that some bodily sensation is necessary for tactual perception (Richardson, 2011). This view has the advantage both explaining why touch necessarily involves bodily awareness but also why it differs from more typical cases of mediated perception. In addition, they are usually forced to take a stand on the spatial contents of perceptual touch. On views according to which all external tactual awareness is ultimately a form of bodily awareness, it is simply not possible to have extended touch experiences. On other views that hold a less restrictive dependence between perceptual touch and bodily awareness, there is an additional burden to explain how distal (remote) touch is possible. These choices have analogues in the empirical literature. Some, for instance, target to make a clear distinction between “interoception“ and “exteroception“. According to this view; many aspects of touch and most forms of pure bodily sensation are primarily directed not to the external world, but to the present state of our bodies. However, these details will not be discussed in the current article.

IV. CONCLUSION

As we already mentioned in the beginning, we become aware of our existence through our five senses, although we never stop questioning whether or not there is something that is knowable in the world we really experience. Sense perception as a way of knowing, as orientation in the world of existing things guides us; but still, the human being is the most important to be understood first, before any other questions are asked, no matter whether they are related or not to any scientific explanations. “Knowing” is one of the ways to support human beings to understand who they really “are”. So, our sensory system is one of the guiding lights in this journey and our tactility is the gift, helping us to get orientation in the world of objects and sensations. Touch, as it was presented in the current article, was revealed as comprising sensory and perceptual elements. Sensory anthropology was outlined essentially as an interdisciplinary approach, deeply rooted in the anthropological and psychological study of sensory perception and categories. It was also mentioned that it is dependent on other disciplines for its foundational ideas. So, concluding that the philosophical principles are influential in understanding sensory perception across various academic disciplines, we can add that it is well-known that some new neurological and epistemological studies offer essential understandings of sensory perception and experience. Some issues were questioned as the following:

1) senses are not phenomena in isolation, so they could interact with one another and might be transformed by particular circumstances; 2) the contents of perception would pick out what is “in the mind“ when one has a perceptual experience; 3) touch, experience, perception and knowing are interrelated.

The word “touch” (presented as a term), was seen as involved in many language expressions, idioms and phrases, with some stress put on its significance. Therefore, the importance of the tactile functions of the skin in human behavior was supported with some examples in our common language, revealing particular reference.

Touch was related to some significant issues, so important authors as Kant, Descartes and Aristotle were mentioned but still, the emphasis was put on the idea of the possibility of perceptual experience.

It was shown that one possibility is the fact that sense of touch offers a detailed overview of the ways in which touch seems to bring both the awareness of things external to the body and of the body itself. Therefore, through the body itself, we could measure the features of things in this external world, and so it could always be present in our awareness of things through touch. However, while touch indeed involves bodily awareness, the nature and structure of this awareness is importantly different from what we see in typical cases of mediated perception. So, touch does not involve awareness of the body as a part of some external feature nor does it involve any explicit cognitive attitude. In fact, touch has always been a felt relation between our bodies and some objective features connected directly to us. Hence, we can conclude that the sense of touch is closely connected to bodily awareness and this connection is seemingly much stronger than what we find in the other senses for it is easy to understand. Having in mind all the ideas mentioned above, we could summarize that touch and the feeling it triggers, appears to be the ultimate criterion for our awareness and understanding.

REFERENCES

- Aristotle** (2011) *De Anima: On the Soul*. Indianapolis, Cambridge.
- Armstrong**, D. M. (1962) *Bodily Sensations*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Clark**, A (1993) *Sensory Qualities*. Oxford: Clarendon.
- Descartes**, R. (1986) *Meditations on First Philosophy*, Second Meditation: Cambridge: University Press.
- Fabian**, J. (1983) *Time and the Other*. Columbia: University Press.
- Heller**, M. A., **Gentaz**, E. (2014) *Psychology of Touch and Blindness*, Psychology Press.
- Kant**, I. (1999) *Critique of Pure Reason*. Cambridge: University Press.
- Keeley**, B. (2002) Making Sense of the Senses: Individuating Modalities in Humans and Other Animals, *The Journal of Philosophy*, vol. 99, issue 1, pp. 5–28.
- Locke**, J. (1688) Extrait d'un Livre Anglois qui n'est pas encore publié, intitulé Essai Philosophique concernant l'Entendement, où l'on montre quelle est l'étendue de nos

- connoissances certaines, & La manière dont nous y parvenons, *Bibliothèque Universelle & Historique*, vol. 8, janv. 1688, pp. 49–142.
- Macpherson**, F. (2010) Taxonomising the Senses, *Philosophical Studies*, vol. 153, issue 1, pp. 123–142.
- Marmodoro**, A. (2014) *Aristotle on Perceiving Objects*. New York: Oxford University Press.
- Merleau-Ponty**, M. (1945) *The Phenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Merriam-Webster Online Dictionary* [accessed: 10 sept. 2020]. Available at: www.merriam-webster.com.
- Molyneux**, W. (1978) Letter to John Locke, 7 July, 1688. In: **Beer**, E.S. de (ed.) *The Correspondence of John Locke*, 9 vols. Oxford: Clarendon Press, vol. 3, no. 1064.
- Molyneux**, W. (1979) Letter to John Locke, 2 March, 1693. In: **Beer**, E.S. de (ed.) *The Correspondence of John Locke*, 9 vols. Oxford: Clarendon Press, vol. 4, no. 1609.
- Montagu**, A. (1986) *Touching: The Human Significance of the Skin*. New York: Harper & Row Publishers.
- Nudds**, M. (2003) The Significance of the Senses, *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 104, Issue 1, pp. 31–51.
- Peacocke**, C. (1983) *Sense and Content*. Oxford: Oxford University Press.
- Richardson**, L. (2011) Bodily Sensation and Tactile Perception, *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 86, issue 1, pp. 134–154.

ВЪВЕДЕНИЕ КЪМ ИДЕЯТА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ХУДОЖЕСТВЕНО-ВИРТУАЛНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ

Захари Севдалинов Захариев

Анотация. Докладът ще се занимава с идеята за създаване на художествено-виртуални преживявания, какво представляват те, каква е конкретната методология за тяхното „правене“ и способите за въвеждането в тях. Ще се очертаят образователно-педагогическите ползи от подобен вид занимания и възможността за една конкретно-практическа неформална употреба на онтологичното познание, което бива разгръщано във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Текстът на доклада е базиран и на теренно изследване и проектно творческо обучение, наречено „ДвореНие“ проведено от мен и група артисти занимаващи се с различни форми на изкуство през месец Август, по времето на което заедно изпробвамхе създаването на така наречените художествено-виртуални преживявания през определенията на приказката и разказа. Така посочено, изследването ще разясни възможността онтологичното познание да бъде използвано за създаването на концептуални, интердисциплинарни и интерактивни форми на изкуство и образование.

Ключови думи: художествено-виртуални преживявания; онтология; феноменология; преживяване; философия на изкуството; интердисциплинарни учебителни и образователни практики.

INTRODUCTION TO THE IDEA OF CREATING FICTION-VIRTUAL EXPERIENCES

Zahari Sevdalinov Zahariev

Abstract. The paper will deal with the idea of creating fiction-virtual experiences, what they are, what the concrete methodology of their making is, and what are the different ways initiate people in such experiences. The educational and pedagogical benefits of such practices will be outlined as well as the possibility for a concrete practical informal use of ontological knowledge, the way it is developed in the Faculty of Philosophy in Sofia University “St. Kliment Ohridski”. The content of the paper is based on a filed investigation created in the form of an artistic educational project named “Dvornie”. It was held in August 2020 by me and a group of artists working in different art fields. During that time we explored (tested) together the so called fiction-virtual experiences through the concepts of fiction stories and fairytales. Thus, the study will clear out the possibility of using the ontological knowledge for the creation of conceptual, interdisciplinary and interactive forms of art and education.

Keywords: fiction-virtual experiences; ontology; phenomenology; experience; philosophy of art; interdisciplinary teaching and educational practices.

I. УВОД

(Постановление на условията и прилежащите им ситуации, довели до станаването на този-тук-текст)

Писаното тук се основава, от една страна на тематични разработвания, започнали в магистърската ми теза и продължили в дисертационния ми труд¹, които най-общо опитват да разгърнат и постановят едно общо схващане за виртуалността, което надскача само технологичното му разбиране и обговаря онтологично неговите жизнени разгръщания²; и от друга страна – тук писаното лежи в основанията си на организирането и провеждането на творческо-образователно събитие, наречено „ДвореНие“, което се проведе през месец авг. 2020 г. с група артисти и хора на изкуството, и което по същество служи за теренно изследване, чрез което да се извлекът опитности относно прилагането на идеята за създаване на художествено-виртуални преживявания. От трета страна този-тук-текст има причината си и в индивидуално научно изследване с тема: „Онтология и методология за създаване и въвеждане в художествено-виртуални преживявания“, за разработването на което бях назначен като „млад учен“ към СУ „Св. Климент Охридски“ по Национална програма „Млади учени и постдокторанти“ Тук са нужни известни уточнения – първоначалния проект-план бе да разработят извънкласни дейности за гимназисти от художествени гимназии и гимназии за приложни изкуства, по време на чието провеждане да се изследват възможностите за създаване на и извеждане на смислеността на тъй наречените художествено-виртуални преживявания, дизайн на преживявания, икономика на преживяванията и др. които да послужат като емперични изпробвания, на които да се базира разработването на онтологията и методологията за създаване и въвеждане в художествено-виртуални преживявания. Да се изяснят творческо-образователни ползи от един такъв подход, да се разработи самият той, тъй, че, евентуално, да може да бъде използван и доразвиван в бъдеще, така че да послужи за създаването на иновативни, интердисциплинарни и неформални творческо-образователни практики, които да подпомагат развитието на средното и висшето образование (бакалавър и магистър) в сферите на изкуството и философията и тяхната синтетична обвързаност в действителността

¹ Магистърската теза е със заглавие: „Виртуалният грамофон – или опит за постановление на Експерименталната Философия като Философия на Фантастичния Дух“ а дисертацията съответно със следното: „Виртуалност и виртуалност – онтология на виртуалната субектност“.

² Virtual (adj.) late 14 c., “influencing by physical virtues or capabilities, effective with respect to inherent natural qualities”, from Medieval Latin virtualis, from Latin virtus “excellence, potency, efficacy”, literally “manliness, manhood” (see virtue). The meaning “being something in essence or effect, though not actually or in fact” is from mid-15c., probably via sense of “capable of producing a certain effect” (early 15c.). Computer sense of “not physically existing but made to appear by software” is attested from 1959 (<https://www.etymonline.com/word/virtual>).

на едно все по-проникнато от еkleктичност време на взаимопреплитането им и зависимостта им едно от друго.

Избухването на пандемията COVID-19, обаче, ме принуди да преработя първоначалния проекто-план³ и да съобразя намеренията си максимално безопасно и съответно, доколкото може, с неяснотата на развитието на събитията, така че по някакъв начин, да успея да извърша заявеното от мен изследване! Следейки развитието на общата ситуация и преработвайки проекта си, постепенно стигнах до идеята за провеждане на лятно, творческо обучение, обусловено през синтеза на лятно училище, творческа резиденция и пленер, което да се проведе през лятото, при очакването на евентуално смекчаване на епидемичните мерки и отпадане на забрана за масови мероприятия. По време на това очакване започнах да се свързвам с евентуално възможни участници и след извършване на селекция и съгласие с условията на случването на събитието проведох неформално, технологично-виртуално обучение на избраните кандидати, чрез което ги въведох в идеята за създаване на художествено-виртуални преживявания и заедно с тях разработихме проекто-схемата на събитието, ако условията в бъдеще позволят неговото ставане. Неформалното, технологично-виртуално обучение представляваше следното – използвах философско-онтологичното положение, което твърди, че инструментите за познание, които биват изработени от субектността, създават из себе си конкретното познание на действителността, което получава истинността си спрямо определенията на самите инструменти. Начините на познание и конкретното тяхно сътворяване, при употребата им, създават действителност, конкретната действителност на конкретното познание! На базата на това положение бяха разработени различни обучителни материали (различни текстове, снимкови и видеоматериали) за избраните участници, които да послужат за познавателни инструменти, чрез чиято употреба заедно да изпробваме идеята за създаване и въвеждане в художествено-виртуални преживявания. След провеждането на няколко онлайн дискусии и размяна на писмена кореспонденция тъй наречените познавателни инструменти придобиха своята формално окончателна конкретност, такава, каквото бе нужна за провеждането на събитието, което нарекохме „ДвореНие“⁴. То се проведе между 09.08. и 21.09.2020 г. в с. Камен, община Сливен, и в него, за различна част от събитието, участваха 15 човека, занимаващи се в различни сфери на изкуството и културата! Участието в него бе напълно безплатно, а средствата необходими за провеждането му бяха събрани чрез благотворителна кампания в crowdfunding платформата Patreon,

³ Най-малкото заради затварянето на училищата и невъзможността за масови събирания.

⁴ Конкретността на познавателния инструментариум ще бъде разяснена по-долу в текста.

и тук искам да изразя благодарността си към всички дарители, без чиято помощ „ДвореНие“ не би могло да се проведе.

Текстът на този доклад по същество ще представлява един наративен, феноменологично-онтологичен анализ на „ДвореНие“ и неговата подготовка, чрез който анализ, ще се опита начеването, или именно „въведението“ към идеята за създаване на художествено-виртуални преживявания, както и да се очертаят хоризонтите на една възможна методологията и онтологията за тяхното правене! Поради тази причина и бе нужно уводът, който сега чета да представлява това, което е!

Нека, преди да започна с основно съдържателната част на този текст, направя още няколко разясняващи уточнения. В подготвително-обучителния етап на събитието, се стигна до решението да се изпробва художествено-виртуалните преживявания да бъдат създавани чрез провеждането на различни работилници, всяка от тях водена от някой от участниците и тук ще избързам, със споделянето на един от общите резултати постигнати в цялостта на изследването. Тези работилници изследваха възможността за изместване на фокуса от създаването на някакви произведения на изкуството като негова крайна цел⁵ към употребата на конкретните познания, умения и компетенции развити в сферата на изкуството, с която се занимава водещия на дадена работилница, тъй щото тези познания, умения и компетенции да послужат за създаване на художествени преживявания. В този смисъл самите преживявания, чрез работилниците и тяхното въвеждане в измеренията на художественото се превръщат в художествен продукт. Този продукт обаче, за разлика от стандартните произведения на изкуството, не може да бъде изведен до предметност, или съвкупност от предметности. Всяка предметност, която става, бива създавана или изработвана по време на дадено художествено преживяване, и която остава след него, се превръща в документ – независимо дали предметността е под формата на снимка, картина, стихотворение, арт инсталация, видео и прочее, дори този текст тук или тяхната обединена съвкупност – всички те необходимо се превръщат в документи, оказващи, посочващи ставането на дадено художествено преживяване, само документиращи го, а не даващи го в неговата тотална наличност! Сиреч, художественото преживяване е жизнен процес, а активното участие в този процес е необходимото условие за неговото ставане. Ето защо и художествените преживявания биват наричани художествено-виртуални преживявания. Тяхната абсолютна целокупност и с това възможното им изживяване се проявява единствено в жизнеността на субектите, които ги създават и преживяват едновременно⁶. Тази целокупност по един особен

⁵ Стих, картина, музикално произведение и пр.

⁶ Художествените преживявания като художествен продукт не са предназначени за и не могат да бъдат представяни пред публика без да престанат да бъдат това, което са.

двойствен начин⁷ се съдържа виртуално както в самото създаване и преживяване на художествените преживявания, така и, отново виртуално, във всеки документ, оставащ след тях.

Но да се върна на работилниците – тяхната определеност бе получена през употребата на тъй наречените по-горе познавателни инструменти, които създадохме заедно с участниците в подготвителния етап на „ДвореНие“ и по същество представляват онтологизация на преживяването само по себе си, както и онтологизацията на превръщането му в художествено. Последния етап на онтологизация, които бе извършен, премина през обособяването на художествените преживявания от тяхното общо понятие, което им бе създадено, към определенията на приказния разказ. Не какви да е художествено-виртуални преживявания, а такива, които влизат в определенията на приказния наратив.

Онтологизането като форма на философско изразяване е част от субектно-онтологичния подход разработван в катедра „Философия“ от проф. Александър Андонов, доц. Цветина Рачева, проф. Веселин Дафов, д-р Ивайло Добрев и др. Ако тук трябва да дам кратко собствено определение на онтологизацията бих казал, че тази форма на философско изразяване, представлява отнологична редукция⁸ на натрупаното философско-историческо знание, неговото заскобяване, тъй щото в акта на познание на някаква предметност или субектност, онова, което се познава, бива получавано, става като познавано през собствения творчески, самосъзнателен акт на познаващия, из неговото собствено мислене накъм познаваното, което разкрива какво познаваното собствено е, само по себе си, а не какво то е, спрямо мисловно-теоретичните разработки на други субектности в многосложната констелация на културно-историческото му наплъстяване като знание⁹. Чрез този субектно-отнологичен подход, и както вече бе споменато, чрез онлайн дискусии създадохме копуруса на познавателните инструменти, с който ще се занимавам в първата глава на този текст, а тук само ще добавя, че той най-общо представлява условно аналитично разделение на преживяването въобще, спрямо различните степени на отношение на самосъзнанието към времеенето, тоест на усвояването и работата с времето на разумната субкност.

По време на самото случване на „ДвореНие“, в процеса на неговото разгръщане, чрез онтологично създадените познавателни инструменти, се очертаха няколко тенденциозни, самопораждащи се в ставането самообособявания на цялото събитие, в които ясно могат да се различат съществуващи жанрови и

⁷ Тази двойственост на виртуалността и нейните оразличавания ще бъдат разглеждани и аргументирани по-подробно надолу в текста.

⁸ Подобно на феноменологичните редукции на Хусерл.

⁹ Онтологичната редукция разкрива и по особен начин създава познаваното като това, което то е, разкрива неговото битие, а не неговото явяване, или феномен, каквато от своя страна е целта на феноменологичната редукция при Хусерл.

теоретично-концептуални линии, и тук ще изброя някои от тях, като феноменологично съзграждащи го елементи. Събитието придоби определености от сферите на арт терапията, ленд арт, site specific art, концептуално и перформативно изкуство, освен това, понеже се провеждаше на територията на пермакултурно обгрижвана градина и намиращата се в нея къща, в него се появиха тематичности от идеите на устойчивото земеделие, икономика и стопанисване, както и екологични такива. Това особено самопораждане, или, ако си позволя, самоизпръхване на тематичности, както спрямо проектното нахвърляне през познавателните инструментариуми, така и през различните умения, познания и компетенции на всеки от участниците, само по себе си заслужава отделно изследване, което да се погрижи за детайлното разглеждане на начина, по който то става, за целите обаче на този тук текст, ще кажа, че това бе началния етап на разскобяването на онтологичната редукция, отново завръщането на културно-исторически достигнатото и овътрешностяването му в собствения процес на самото събитие. Поради което, не на последно по важност място, трябва да се отбележи следното:

Въвеждането, създаването и самото преживяване на художествено-виртуалните преживявания носят със себе си образователно обучителни характеристики, тъй като уменията, познанията и компетенциите, чрез които водещия движи работилниците, биват предавани на участниците в жизнена, освободена, неформална среда, която се саморазгръща като естетическо поле, в което субективността на всички участници със съответната специфична своя конкретност получава условия за проявление и индивидуално развитие и в този смисъл художествено-виртуалните преживявания като обучително-творчески практики могат да бъдат отнесени към общия спектър на персоналистичните педагогики.¹⁰ Особен вид персоналистична педагогика, с ясно изразена хоризонтална йерархична структура, в която всеки участник е едновременно обучител и обучаван, като конкретността на този процес изцяло бива определяна от, бих казал, опосредяване на непосредствения интерес на субективността на всеки участващ субект в общото на живото, жизнено образование, разгръщащо се от самото себе си, само изграждащо своята среда, своята медия.

¹⁰ Определеността на този текст не позволява пространен философско-исторически анализ на автори занимаващи се в тази сфера, но при едно евентуално бъдещо доразвиване на изследването, такъв необходимо трябва да бъде направен. Тук само ще спомена имената на Джорджо Агамбен (да речем с неговия труд „Education Without Ends”, както и трудът на Eugeniusz Josefowki and Janina Florczykiewicz, и тяхна разработка „Creative workshop as an opportunity for subjective development in the sphere of fine art”).

II. ХУДОЖЕСТВЕНО-ВИРТУАЛНИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ – ОНТОЛОГИЗАЦИЯ НА ПОЗНАВАТЕЛНИЯ ИНСТРУМЕНТАРИУМ.

Представеното съдържание в тази глава е един от обучителните материали, създадени специално за участниците в лятно обучение „ДвореНие“. Тук той е само леко модифициран спрямо задачите и целите на доклада и изчистен от някои субкетивни специфики, които няма как да бъдат контекстуализирани. По-надолу, както ще се види, се дава едно примерно аналитично разделение на видовете преживявания, и нека се има предвид, че това разделение не претендира за абсолютна обективност, а бе предложено на участниците като молба – за времето на протичането на събитието, да приемат това оразличаване на видовете преживявания и да работят през него за концептуалното създаване на своите работилници и изпълнението им като феноменологизиране на художествено-виртуални преживявания! Всяко едно от определенията на преживяванията, които ще последват по-долу може да бъде отнесено към някаква философска, социологическа, психологическа, антропологическа, или дори биологична теоретична традиция, да бъде аргументирано през нея, критикувано, или отхвърлено, в случая, обаче е важно предварителното съгласие, така разделеното да бъде използвано като познавателен инструментариум – условие, за възможност за ставането на конкретните художествено-виртуални преживявания.

1. Що е преживяване?

Хипотеза – начинът на преминаване и усвояване, овътрешностяването на времето през целостта на човека (субекта) – времевеене.

Условно разделени и групирани видове преживявания спрямо степента на самосъзнание (нека се има предвид, че всяко преживяване винаги е съвкупност от долу посочените, тук те се разделят за улеснение на схващането на тяхната определеност и по-надолу отново ще бъдат синтезирани. Овен това, нека обърна повторно внимание, че това разделение на преживяванията е спрямо степента на самосъзнанието, което се отнася към тях, целта тук не е да се покаже цялото възможно многообразие от прилагателните [красиви, силни, радостни, тъжни или грозни и прочее преживявания] им определения).

а) Несъзнателни преживявания:

- *физиологични (тяло)* – тук се касае тялото на човека в неговата физиологичност, че заема място, че тежи, има такава и такава специфична форма, изградено е от атоми, че се движи в пространството и преминава през времето, подвластно е на природните закономерности;
- *биологични (тяло)* – тук се касае за тялото на човека в неговата биологичност, че това тяло се храни, спи, че е изградено от система от органи, които си взаимодействат едни с други, самите те имат специфични собствени процеси, обвързани в системата на организма, чрез които това тяло е цяло и живо и прочее;
- *сънни (душа)* – от тук насетне преживяванията навлизат в психиката, сънят като пресечна точка на душата (психиката) на човека и неговото

тяло – нека не се разбира материалистично, като че определени смущения от физиологични, биологични и неврологични процеси, чрез отпечатъка си в сънното състояние създават образите на съновиденията, и са само някакъв фонен шум създаван изцяло от биологично-физиологични феномени, не – психиката е активна, работи с тези сигнали от тялото и творчески ги преобразява в определени образи, цели сюжети, създава символи от тях и прочее, като внася в тях собствената си твореща определеност и способност;

- *емоционални (душа)* – под емоционални несъзнателни преживявания тук се има предвид онзи вид подп्राгови емоционални състояния като – неясна тревога, неясна превъзбуда, необяснимо вълнение, страх с неясни корени, изобщо, бих казал общата плоскост на настроението на човек, което все още не се е оформило конкретно, но все пак присъства в своята неяснота, в своята „плаваща плазма“. Причините за едно или друго такова състояние могат да са най-различни, и да се дължат както на по-горе посочените видове преживявания (примерно превъзбудата да се дължи на чисто биологично преживяване на тялото, защото човекът, чието това тяло е – е изпил 3 чаши кафе, или пък е сънувал смъртта на свой близък) така и на тия, които следват по-долу.

б) Съзнателни преживявания:

- *осъзнато емоционални* – това са, тъй да се рече вече по-рафинираните, конкретни чувства, с що-годе ясен произход и причина – радост от срещата на любим човек или приятел, възхищение пред гледката на залез или изгрев, възбудата и вдъхновението от възприемането на някакво произведение на изкуството... Изброявам само положителни емоционални състояния, разбира се, тук се включват и всички отрицателни такива. Независимо дали са положителни или отрицателни, обаче, те има една обща специфичност – те ни се случват, обземат ни спонтанно, напускат ни спонтанно, те са в някакъв свой си поток, в който ние се озоваваме по най-различни начини и поради най-различни причини, и от който биваме отзовани същото толкова внезапно, колкото и първичното призоваване в тях.
- *познавателни* – това са преживяванията, в които се учим и употребяваме наученото, употребяваме знанието, което имаме;
- *духовно-мисловни* – тук човекът преживява идеи, работи с идеи, ръководи поведението си от тях, поставя си цели чрез тях, действа по тяхното осъществяване или разпространение. Тук специфичното отново е, че тези идеи са ни срещнали, призовали са ни, ние сме се отзовали на техния повик, приели сме ги в себе си и сме започнали да се грижим те да останат, и да растат в нас по един или друг начин.

в) Самосъзнателни преживявания – този вид преживявания обхващат всички горни, но когато към тях човек се отнася самосъзнателно, тук тяхното условно аналитично разделение би следвало да стигне, изново, до своя синтез:

- *висшите форми на емоционалността, на чувствеността* – това са, тъй да се рече преживяванията, при които самосъзнателно действаме през определеността на някакво чувство, на някаква емоция – благородност, благодетелност, благо-творителност (творене на благо), справедливост, любов, вдъхновение и прочее – тук чувството е преминало през целостта на човека, през неговата физиология, биология, през неговата психика, спонтанна емоционалност, познание и знание, през неговите идеи, човекът е усвоил чувството и знае, само-съз-нава се като този, в когото то е. Тук спецификата обаче е, че се е получила хармония, съзвучие – ние движим чувството, толкова колкото то движи нас, ние го създаваме, удържаме, устояваме в себе си, толкова, колкото и то движи нас. Ние ставаме чувството и чувството става нас! Тук трябва да се обърне специално внимание на негативните чувства, но за сегашните цели това е излишно. За сега само ще отбележа, че самосъзнателните негативни преживявания би следвало да бъдат трансформирани от човека, който ги изпитва в своята положителна противоположност – гнева да речем, в справедливост (тъй наречения справедлив гняв не е нищо друго, освен процеса на превръщането, процесът, чрез който несправедливото се преобразува в справедливо, първоначалния гняв е катализаторът, който задвижва необходимостта от това превръщане, след задвижването обаче, гнева има нужда от обуздаване от самосъзнанието, за да бъде превърнат той в справедлив акт, иначе ще си остане само гняв и ще произведе от себе си съответно гневни, разрушителни актове, изобщо бих казал, че гневът е отрицателната определеност на справедливостта);
- *системно познавателни, светогледни* – това са преживяванията, в които не само се учим и използваме познанията, които сме създали в себе си – това са преживяванията ни, просмукани и обхванати от една цялостна светогледна система, която обаче самозънаваме като наша. Тук не става дума за оценъчно етическо самосъзнание – дали светогледната ни система е добра или не. Не става дума и за оценъчност по истинност – дали светогледната ни система отговаря на обективната истина! Става дума за напълно присъственото цялостно схващане в нас за светогледа, през който възприемаме и познавателно съзидаваме собствената си действителност, ние знаем, че това е нашият светоглед, и познаваме всички негови части, които го правят цялост, и тая цялост, като онази, която прави частите части на цялото, двете обединени в единство, чрез което единство и заради което единство познаваме света, както го познаваме! Тук отново трябва да се обърне специално и сериозно внимание на онези светогледи, при които самосъзнателно ръководещия се чрез тях

човек извършва злини – как са възможни, как са обясними, как може да се работи по тяхното преодоляване и прочие. Целите на този текст отново не позволяват пространното разглеждане на този въпрос – само ще отбележа, че при, ако мога да ги нарека така, негативните светогледи, ръководещите се от тях смятат, най-общо казано, че целта оправдава средствата, но целта никога не излиза отвъд стремлението към благо! Целта винаги е благо!;

- *поведчески* – това са ония преживявания, които получаваме през действията, които извършваме самосъзнателно през светогледната система, която сме създали за себе си, общия самосъзнателен начин на държане в света, на удържане в него спрямо светогледната ценностна система, която сме си създали. Преживяванията, чрез които изграждаме собствената си действителност чрез собствените си актове, действия;
- *творчески* – най-висшата форма на самосъзнателни преживявания – обхваща и удържа в себе си всички предходни в цялост – всички те, в по-малка или по-голяма степен ни засрещат, унаследени са, възприети, допуснали сме ги в изграждането на светогледната ни система през собствения си вкус, самия той също възприет, унаследен из външното, възпитан из него и прочее. В този вид преживявания човекът става активен ваятел на всички тях, работи с тяхната определеност, така както тя е пристигнала при него и ги трансформира, променя, отхвърля и пр. Тук човекът създава идеи, твори ги и ги осъществява, той ги овътрешностява, прави ги вътрешни на себе си и с това ги прави автентични, самият той става автентичен. Под творене тук не се разбират само делата извършвани от хората на изкуството, а всеки същински самосъзнателен акт на човешкото същество, при който то претворява външното, света, през себе си – ученият, който, да речем, открива пеницилина, всъщност го създава – самосъзнателно работейки с емоционалността си, поведенческите си актове, познанието, което е изградил в себе си, идеите, с които работи – биват съчетани и претворени така, че от неналичие, пеницилина бива доведен до наличие, съз-даден. Човекът дава собствената си способност на нещата, които създава, и само така те стават това, което са. Това даване, тази способност до голяма степен е свободата! Едва тук може и да се разгърне по-точно и конкретно хипотеза от началото, че преживяванията са начина, по който времето преминава през човека (субекта) – преживяванията са освобождаването на времето в човека, освобождаването на времето от собствената му необходима поточност, освобождаването на времето от причинно-следствената му определеност, от стихийното му неспирно саморазгръщане като субстанция, тук самото време става субект, става самосъзнание. Именно тук, в самосъзнателните творчески преживявания самото живо изобщо (природата) достига до радикален еволюционен скок – разумното същество.

До този момент разгръщането и развитието на живота става през едни многовековни, невъобразимо дълги натрупвания, ставащи през самия естествения порив на живота, тавтологично – порив за саморазгръщане и развитие, до този момент, ако трябва да използвам образен пример, всички живи същества с все целия им жизнен цикъл наподобяват видео клип, след натискане на бутона play (а защо да не го преименуваме и на бутона live) следва протичането на техния живот, чието конкретно съдържание бива определено почти изцяло от външността, от цялата множествена и невъобразимо огромна констелация от външни условия. Растителният и животински свят почти изцяло имат вътрешността си във външното. Растението няма за център самото себе си, единствената му вътрешна определеност е определеността на жизнеността, на самия живот, но тя е споделена и обща, еднаква за всички останали същества – неговия център е вън от него, във външните условия за развитието му, то расте заради слънцето и заради почвата, към тях, то няма движението си из себе си, а из тези външни условия, то бива движено от тях в себе си. По тази причина и растението няма същински органи, а органоподобни части, като всяка една от тях в даден момент може да се трансформира в друга – някаква част от клона, неговия връх, или мястото, на което би се получило разклонение и съответно нов клон при едни условия, се превръща в пъпка или листо при други определени външни условия (количеството на светлината, топлината и влагата в околната среда). Животното вече има същински органи, работещи в системата на организма (сърцето му не може да се трансформира в крак) и именно поради това то има центъра на движение в самото себе си. Докато растението през целия си живот прави само това – расте, то при животното растежът в някакъв момент спира, разликата обаче е именно, че въпреки спирането на растежа, животното продължава да живее – като се движи из самото себе си. По-голямата вътрешна определеност води и до по-голяма освободеност от външните условия – за да се храни животното мести самото себе си, движи се из пространството, за да намери храна, и ако тя се изчерпи на дадено място, животното се премества, започва да търси друго място, което да съдържа в себе си необходимите на животното условия, за да продължи то своя живот.

Разумното същество удържа в себе си предходните оразличения на растението и животното – то също расте както растението и както при животното в някакъв момент този растеж спира, и отново, по същия начин както при животното разумното същество има в себе си собствения си център на движение. Същинската онтологична разлика се състои в следното – самосъзнателното разумно същество всъщност самото е радикалният еволюционен скок, който бе споменат по-горе (именно поради неговата радикалност в общото съзнание на човечеството се получава усещането за разделението и отцеплението на

човешките същества от природата, бих казал, че това е изключително причудлив парадокс, защото онтологично погледнато разумното самосъзнателно същество съдържа „най-много“ природа в себе си, и тук не става дума за схващания от рода на „човекът като венец на природата“, човекът като най-важното същество на природата, като нейната окончателна цел и прочее, не, самосъзнателния разум е самосъзнателният разум на самата природа) – тук природата се обръща към себе си като за себе си през самата себе си и в себе си – и за да поясня тези малко тромави определения нека ги изкажа по друг начин – когато самосъзнателното разумно същество извършва познавания самата природа познава себе си през него – независимо дали това същество познава собственото устройство на тялото си или някакъв външен на себе си обект. Особено важно тук е, че това познание се извършва от индивидуално самосъзнателно разумно същество, от всяко едно такова. Още повече – отделните самосъзнателни разумни същества създават общото на това познание като го запазват – овъншноствяват го от себе си – от устното предаване на познанието в най-ранните етапи на развитие на човечеството през писменото му такова до систематизирането му като наука и култура. Систематизираното познание като наука и култура всъщност е изкуствено-естествения интелект, съзнанието на природата. Твърдят носител на това съзнание, неговият хардуер е познанието предметно в писмеността, мекия му носител, софтуерът на това съзнание са всички педагогически и пропедевтични методи с цялата структура осъществяваща образованието на отделните индивиди (всевъзможните методи за преподаване, училищата, университетите).

Забележка: Целокупното тотално самосъзнателно преживяване, при което самосъзнанието удържа, си дава сметка за, всички горе посочени основни видове преживявания е рядко постижимо, най-малкото заради първия раздел, а именно тъй определените несъзнателни преживявания! Разбира се, в някои еуфорично-екстазни форми на преживявания (въдъновение, мистическо преживяване, преживявания под въздействие на психотропни вещества, при смърт и прочее), самосъзнателно или не, у човек се поражда усещане за целокупност на самото преживяване, в които той се чувства пронизан от тотално себепознание и нещо, което бих нарекъл трансцендентално засрещане на процеса на индивидуация, на себеразличие, със собствената си, винаги динамична определеност във времето, тоест засрещане с откритието, че определеността на човека във времето е той да е непрестанно определен и неопределен, именно в динамиката на постоянното разгръщане на самия себе си като носителя на самото време, като негово окончателно!

В повечето моменти от разгръщането на времето из и в себе си самосъзнателният човек има друг вид усещане за целокупност, не тотално, а партикуларно, частично. Това частично усещане за целокупност преминава през един от горните видове преживявания, или някаква констелация от тях, до-

като останалите биват схващани като части от целокупността – интуитивно, интуитивно и виртуално!

2. Що е художествено-виртуално преживяване и как се създава такава?

“The work of art only applies by its internal consistency according to the principle that wants the self-position of the created (its independence, its autonomy, its life by itself). As such, by virtue of this principle, the work resembles nothing, mimics nothing. It must 'subsist by itself', on its own, without pointing or referring back to a world outside it, which it would reflect, or to a subject which it would express. The literary work is worth on its own, it is by essence that which stands right, that which stands: it is a 'monument'.” (Deleuze, Guattari, 1994, p. 163)

За да се отговори на задаваното в названието на тази глава, трябва да се рязясни какво в този-тук-текст се схваща под художествено! Най-общото определение на понятността на художественото, от което ще изхожда е – онова, което е било творчески обгрижено и изведено, онова, което има наличността си, такава каквата е, през творческата способност на разумната субектност! Тази обща понятност, разбира се, разширява неимоверно сферата от възможни за схващане наличности като художествени про-из-ведения – всяко довежда до наличност през самосъзнателен творчески акт на разумната субектност е художествено про-из-ведение! Защо в смислеността на художественото е положена фигурата на художника, а не на друг вид творец? Защо художествено произведение, а не писателско произведение? Нека опитам да разгърна смислеността на това иначе само любопитно локално езиково определение на художественото и художественото произведение¹¹. Ще направя това като онтологизирам фигурата на художника, и положа така полученото схващане върху определеността на художественото. Що е художник? Какво е онова, което художника прави, тъй щото дейността му да се отличава от всички останали творчески дейности, тъй щото тя да е това, което е? Нека изпозвам понятията за вътрешно и външно – художника е творец, който определява действителността, като от непосредствеността на тоталната си опитност (сетивна, чувствена, мисловна, духовна) и нейното овътрешностяване, той извежда навън, про-из-вежда (про-из-воденето), овъншностява някаква част от тази опитност в опосредеността на визуалното, в медията на визуалното! Тоталността на неговата опитност бива свеждана, снемана до, довеждана до някакво конкретно проявление през определенията на визуалното! Онова, което се проявява през форми, цветове, перспектива, композиция и прочее, онова, което се феноменологизира през последно споменатите и тяхната

¹¹ На английски език художественото произведение се превежда и нарича или като „fiction“, или като “a work of art“.

конкретност в пространството като обект на тяхното синтезирано единство! Обект на тяхното синтезирано единство създаден от конкретна разумна субектност, субектно съ-творена обектност или действителност. До този момент на разгръщане на дейността на художника, поради нейната общост, все още е невъзможно тя да се оразличи от всяка друга субектна творческа дейност – строителят, или група от строители, които вдигат къща, сътворяват къща, също използват тоталността на опитността си и в наличието на завършената къща те опредметяват тази си опитност визуално – къщата има облик, образ, тя е субектно сътворена обектност! Как да направим оразличението, което се търси тук? Художникът извършва това овъшностяване през развити умения и познания, и през определена жанровост¹², способности и течения в изкуството, и в този смисъл, ако строителите на къщата от примера горе я строят употребявайки такива умения и познания през някаква жанровост, то те самите действително мога да бъдат наречени художници, а самата къща – художествено произведение. Къща построена през определения на живопистта, къща построена през идеите на абстракционизма и прочее примери. Тоест, художникът е творец, който овъшностява опитността си самосъзнателно през познавателно разгърнато схващане за визуалното, през осъвършествоване, задълбочено изследване на визуалното и възможността за неговото обективизиране в някаква предметност или действителност! И не на последно място всичко това, той прави през някаква естетическа идея и през отношение към красивото, дори и в някои съвременни форми на изкуството да се търси отмахването или дискредитирането на самото красиво, от там и естетическо. Макар и много от нещата написани до тук да имат нужда от детайлно разглеждане и допълнения, разгръщането им вече е достатъчно, за да отговоря на въпросите що е художествено-виртуално преживяване и как се създава такова!

Хипотеза – целенасочено и самосъзнателно, времето, което протича през нас, и на което ние ставаме окончателно, бива естетизирано. Как става това? Тук, отново за улеснение, ще направя едно аналитично и само условно и формално разделение на външното спрямо човека (отново условно външно) времеразгръщане, на времето, през, нека ги нарека – времеви блокове, торенти, потоци.

2.1. Циклични торенти-потоци на времето – ери, векове, години¹³; сезони, денонощия.

2.2. Делотворчески, поведенчески потоци (и навици).

2.3. Специфично-локални конкретни потоци – местна общност; географска локация с нейните всевъзможни различни конкретни специфики; метеорологични явления, конкретното място с неговите пространствени особености и пр.

¹² Живопис, графика, илюстрация и пр.

¹³ Ясно е, че с тези три подразделения не можем да работим същински, освен ако предварително не е избрано общото художествено преживяване да преминавам през някаква възстановка на някакво конкретно културно-духовно течение от историята на човечеството.

Художествено-виртуалните преживявания в този смисъл са най-общо и просто казано естетизирани преживявания. Такива в които субектът, или група от субекти заедно и самосъзнателно са се погрижили за собственото си преживяване, създали са го като художници. В случая тоталността на опитността, познанията и уменията относно сферата на красивото са били използвани не за създаване на някакъв естетически обект, а за създаване на преживяване, или още по-точно казано самите преживявания стават естетическия обект¹⁴, който се създава. Човекът, като разумен субект, би могъл да употреби аналитично разделените видове преживявания и аналитично разделените въшни потоци/торенти на времето, да избере някое от тях или комбинация от няколко и използвайки самосъзнателно опитността си в дадена сфера на изкуството, своите познания, умения и компетенции в нея, за да разгърне концептуалната идея за някакво художествено-виртуално преживяване. Ако горе споменатите аналитични раздели са познавателните инструменти за създаването на художествено-виртуални преживявания, то всичко в околната среда, природно или създадено от човека, се превръща в художествен материал, възможен за употреба – вече налични произведения на изкуството, предмети от бита, или пък природни такива положение на слънцето, някакъв вид растение, камък, куче, река ... примерите могат да бъдат много¹⁵.

Нека обобщя – аналитично разделените преживявания, спрямо степените на отнасяне на самосъзнанието към тях и аналитично разделените потоци/торенти на времето се ползват като познавателния инструментариум, през който се създават художествено виртуални-преживявания, и едновременно с това, околната среда с тоталността на всичко налично в нея спрямо конкретното място на провеждането на такъв тип творческо-обучителни практики се взима като вместилище на художествени материали – участниците в тези практики са свободни да боравят с тях и да създадат проект за някаква работилница, и след това да въведат останалите участници в нейното осъществяване, в което ще се получи даденото художествено-виртуално преживяване като естетически обект, или като естетическа субектно сътворена действителност! Участникът, който подготвя проекта за конкретно художествено-виртуално преживяване става ръководител на това преживяване, неговата основна грижа се състои в това да използва уменията, познанията и компетенциите от дадената сфера на изкуството, с която се занимава, като ги размишлява, или медитира

¹⁴ Тук обект не се използва в строго онтологичен смисъл, а като макриращо завършеността на художествено-виртуалното преживяване. Доколкото във всяко такова участват субекти, които разгръщат интерсубектна действителност в заедност, би следвало художествено-виртуалните преживявания да бъдат наричани художествена субектна действителност.

¹⁵ По-долу ще бъдат анализирани няколко от работилниците, които бяха създадени и проведени по време на „ДвореНие“ и там ще стане по-ясна употребата на елементи от околната среда като художествени материали.

през познавателния инструментариум и околната среда като вместилище на художествените материали и през тях да оформи общата структура на художествено-виртуалното преживяване, в което сетне ще въведе и в което ще води останалите участници, тъй щото всички заедно да създадът конкретността на това художествено-виртуално преживяване, неговото одействителностяване, превръщането му в действителност! Много важно е тук да се уточни, че при създаването на общата структура на художествено-виртуалното преживяване, ръководителят трябва да се погрижи тя да е така разгърната в проектност, че да оставя възможността на всеки един участник, да се намеси в нея по свободно субектен начин, да я измени и допълни, тъй щото самото преживяване да запазва достойнството на всяка разумна субектност, участваща в него.

III. „ДВОРЕНИЕ“ – ОТНОЛОГИЧНО-ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА ЕДНО ТЕРЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ.

“Poetry disposes. Art is disposition. It disposes the thing according to the order of presence. It is the productive technique of presence. [...] Painting does not use colors, it produces the color of a place insofar as this place is an origin of the world. On the one hand, the place is independent of all places, and each locality is absolute: it instantly colors the totality of a world. But on the other hand, the place is merely localized by its relation to and distance from all places. It is ordered by its coordinates to the very ends of the world. [...]The present is this disposition which exposes the thing to its vision.”
(Nancy, 1997)

1. Спонтанност и проектиране

„Дворение“¹⁶ се случва в двор, в този двор има градина, а в средата на градината – къща. „Дворение“ се случва и извън двора, спрямо спонтанно организиралите се и саморазгърнали се маршрути на участниците, които излизаха на индивидуални, или групови разходки, които изпълняваха и работилници извън двора! Външното и вътрешното. Тяхната взаимоотношеност. Логиката на Хегел. Битие и нищо. Страница 86. Професор Цочо Бояджиев, лекции по антична философия за първи курс в СУ „Св. Климент Охридски“, 2008–2009 г. Цитат по памет: Древногръцката дума за битие, „онтос“, може да бъде преведена и като имане, именуване, онава, което е било очертано, заграденото. Защо не тогава и като двор. Битието е двор. Вътрешното, което за да получи определенията си, трябва да има своето външно. Извън двора, околността на двора! Не-обходимостта вътрешното да бъде обходено, не-обходимостта външното да бъде стояно в средата, опо-средеността на битието, на заграденото. Дворът. Дворяните, както наричахме себе си, всичките учас-

¹⁶ Може би сега е момента да се поясни – неологизъм, създаден от двор, ние и скрито чувашщото се творение.

тници, издирваха битието, двора, имането. Издирваха го, и предварително знаеха, в предварителната проектна положеност на нахвърлянето на бъдното, че това имане е златната делва. Знаеха, че златната делва е скрила следите си в „Златната делва“ на Хофман. „... живот в поезията, в която светото съзвучие на всички същества ни се разкрива, като най-дълбоката тайна на природата...“ Страница 88. Златната делва е битието портал, овеиностенната връзка към Атлантида, или Аркадия, и двете, обобщени в едно – страната на поетите! Златната делва е метафора за постигане в събитийността, до нея се стига, когато ежедневието бъде превърнато в събитие, а събитието в поетична действителност, художествено-виртуално преживяване! Виртуално, защото иде реч за вчувстване, в нещо, което има ефект, без да има реалност. Дворът беше обреден, ДвореНие цялото – обред. Почти цялото ежедневиe бе въведено в нов, естетически ред – обредено художествено. „*Art is disposition. It disposes the thing according to the order of presence. It is the productive technique of presence ...*“. Примери – около два часа общувахме с пееене, докато готвим, или докато в бурята поканваме някого, да излезе под стряхата да слуша дъжда, и да пушим заедно по цигара; прозвънтяването на звънче бе начертаването на магически кръг, при чуването му всички наостряха уши и знаеха, че звънтяцията въвежда събитийността и ситуацията в нов порядък, в който присъствието и техниките за съзидателност извайваха предмети, телоразположение, движения в общото визуално поле на художественото преживяване, след звънчето, в магическия кръг на вибрациите му, действителността ставаше поетическа, „омагьосана“. „*The present is this disposition which exposes the thing to its vision ...*“ (документална извадка из впечатленията на един от участниците в „ДвореНие“).

Доколкото горната извадка има за автор и автора на този-тук-текст, то тя може да мине за частта обговаряща по един художествен начин елемента на спонтанност, както в сърцевината на този-тук-текст, така и в определенията на самото лятното творческо обучение „ДвореНие“. Основна грижа бе работилниците да са така подготвени, така проектирани, или нахвърляни към бъдното, към имащото-да-иде, че в тях да оставят пролуки, портали, условия за възможност, и самата възможност, художествено-виртуалното преживяване, което става чрез тия работилници, да получи конкретната си определеност през самосъзнателната намеса на всеки един от участниците, спрямо неговата свобода, идеи, хрумвания, настроености и настроения и тяхното приемане в общността, едновременно приемане и в-общаване на спонтанността, и трансформацията на спонтанността в нахвърляното, в имащото-да-иде и стане, двете в заедността на взаимоотношеността си. Това своеобразно взаимодействие между, бих казал, битието и нищото и накрая на тяхното взаимопроникване – ставането! Спонтанната реакция съдържа в себе си виртуално тоталността на жизнеността на онзи, който я проявява, и доколкото тя е реакция, тя е ответното взаимодействие на тази жизненост в общата мрежова

нахвърленост на-към-бъдното на всички останали, които са се съгласили да съ-действат. Проектността е обучението, самообучението на участниците (обучаващи себе си и другите) – спонтаността е влагането на собствената виртуално жизнена целокупност, на онова, което до тоя момент е било развито субектно-субективно у всеки в общо случващата се персонална и трансперсонална педагогика. В ставането на работилниците, в тяхното протичане спонтанността и проектността, по един особен начин разменят местата си. В скелета, схемата, в предварителната опосреденост на нахвърлянето на имащото-да-се-прави, в работилницата, онова, което се учи, онова, в което се обучават, е приемането на спонтаността и на найното разумно субектно вклиняване в знаеното, овътрешностяването ѝ за интересубектността, проектираното носи в себе си упражнеността, тренираността, развитата умелост – спонтанното носи в себе си и със себе си свободното настояще изявление, изявата на проектираното в настоящето, излагането на нещото в неговото показване, в неговото виждане, визуалното, видимото¹⁷!

2. Виртуално сакрализиране и „омагьосване“ на ежедневието – поетическа действителност – онтологично-феноменологичен наративен анализ на част от проведените по време на „ДвореНие“ работилници

2.1. Музикална работилница с Константин Кучев и Ваяна Ташева – „Оратория за село, улица и хълмове“:

а) Проектното. Условието на работилницата, нейното проектно нахвърляне бе такова – водачите ни повеждат на разходка извън къщата, по време на чието ставане всички участници могат да общуват единствено с мелодии, припеви и пеене. Не се използват професионални музикални инструменти, само гласа, тялото и предметностите, които се срещат по време на разходката¹⁸. Всеки от участниците е свободен да използва каквато предметност избере, и е помолен, при желание и съумяване да разгърне спонтанността си през така положените условия на изразяване, да обърне внимание на всички останали на някаква предметност, на някакъв обект от маршрута на разходката, който, по една или друга причина събужда интерес у него, като въведе впечатленията и преживяванията си с този обект в общото ставане през създаване на своеобразен музикален етюд, който ги изразява. Едновременно обектът и преживяванията с него. Останалите участници са свободни да останат в пасивност, или да доразвият темите на етюда, като се включат със собствените си трансформирани в музикално изразяване преживявания и впечатления.

б) Анализ на спонтанното и създаването на това конкретно художествено-виртуално преживяване. Като всяка работилница, като всяко художестве-

¹⁷ Видимо, трябва да се отбележи не задължително, и даже твърде често излизащо отвъд зрението – видимото за умозрението (Декарт).

¹⁸ Камъни, клонки, керемиди върху дуварите, самите дувари, телени огради, звуците от асфалта, когато подметките се търкат или тупкат в него и пр. – примерите са от действително използвани предмети по време на провеждането на работилницата.

но-виртуално преживяване по време на „ДвореНие“, всичко започва със звън на звънче, маркерът, вибрационното начертване на магическия кръг на новата, имаща да става обреденост на случването и ежедневието, превръщането на къс от него в „омагьосана“ действителност, в художество¹⁹. Улицата, селото, дуварите, камъните по асфалта, самия асфалт, когато върху него стъпват подметки, телените огради и врати, непосредствено вклиняващите се, органични, естествени звуци на околността, които се включват в слуховото поле, сови викове, пролайващи кучета, преминаващи автомобили, музиката, прозвучаваща от една от тях, работилницата се случва след 20:30 вечерта, – различните потоци/торенти на външно протичащото време в звуци. Движението на участниците, постоянно динамичното преразполагане на телата им в пространството, възприятията и сензитивността им, улицата и осветлението ѝ, дуварите и къщите, дърветата по тротоара, взаимодействието с тях и с общността на създаващите художествено-виртуалното преживяване – участниците симбиотично, синтетично стават един музикален организъм, който самосъзнателно поема средата и я изразява наново през условията на работилницата, онова, което е било възприето през зрение или през слух, бива възпроизведено в мелодия, напев, в напявани, припявани думи, улицата с всичките ѝ обекти, хълмовете, в които тя свършва на едно от кръстовищата си, с всичките обекти на хълмовете, селото ширнало се пред погледа със светлините и неясните си очертания, луната и звездите над него – се превръщат в оратория, в съучастник, инструментален, вокален, хоров, в субективно себеразгръщане на околността през изразните средства на музикалния организъм. Всичко това, разбира се става виртуално, няма никаква претенция за обективно опознаване на околността, улицата, хълмовете, селото, художествено-виртуалното преживяване е субективно, субективната транскрипция, превръщането на ежедневието и самата околност в субективна художествена изразност на интересубектното художествено-виртуалното преживяване, „Art is disposition. It disposes the thing according to the order of presence. It is the productive technique of presence“.

2.2. Поетична работилница/пърформънс със Захари Захариев – „Поетът се разхожда“:

а) Проектното. Работилницата се случва всеки ден от 19:10 до ок. 20:30 с участието на 1 до 3 от дворяните²⁰, които получават следните предмети –

¹⁹ Изборът на звънтене на звънец има основанията си в спонтанния избор по време на ДвореНие, начина за символично отграничаване на естественото протичане на събитийността към нейното опоетизиране или охудожествяване, разбира се, може да бъде всякакъв, стига всички участници да са стигнали до съгласие за неговото символично отмерващо и разделящо значение.

²⁰ Всеки ден участниците са различни, докато всички не преминат през тази работилница – на няколко от тях, отделно от цялата условност ,участва и фотограф, който слуша същата музика, но е ангажиран със задачата да снима протичането на самото художествено-виртуално преживяване.

плейлист с една и съща музика, тояга по техен избор, малка покривка, глинена чаша и стъклено шише, пълно с напитка по техен избор, специални ръчно изработени от самите участници тефтери/дневници. Инструкциите са такива – след звънтежа на първо звънче всички пускат музиката си едновременно на слушалки и са помолени да следват водача на работилницата и да повтарят движенията му. Движенията в по-голямата част от работилницата са прости – прехвърляне на тоягата от едната ръка в другата, поставянето ѝ на раменете, насочване на зора към различни посоки по маршрута на разходката, един и същ при всяко провеждане на работилницата. На участниците е обяснено, че това е опит, поне през външното повторение, да бъдат въведени в структурата на преживяването на разхождащия се поет, а самата разходка е определена като живо стихотворение, в чието ставане всички участват, в чиято вътрешност те навлизат, и из която бродят. Както при четенето на стих или поема, пишещият води читателя през картините, и образите, които е създал. Дадени са им следните наставления – да се наслаждават на картините, които се разкриват пред тях, докато повтарят движенията на водача, да отпускат фантазията, чувствеността и мисълта си по тях и да следят до каква степен могат да съотнесат конкретността на разкриващото се пред зора им, към онова, което става в дълбочината на вътрешната им жизненост. В ръчно изработените тефтери/дневници, предварително са записали няколко фрази, едни и същи за всички, чието съдържание е изпълнено с обекти, които присъстват почти непрестанно в маршрута на разходката²¹. Краченето винаги приключва на едно и също място, в непосредствена близост до напоителен канал, сред нивите, под короните на четири големи дървета, където водачът сядва, изважда покривницата, чашата и стъкленото шише, постила покривката, избира няколко природни обекта в обсега на ръцете му и ги поставя върху покривката, налива от питието в чашата, отправя няколко символични поздрава с нея към залязващото слънце, после разглежда избраните природни обекти обстойно и от близо, взима винаги присъстващо в набора листо от дървото, разглежда и него, след което протяга дланта си и го оставя да политне във винаги наличния залезен бриз, докато останалите, разбира се повтарят действията му. По негово усмотрение изважда звънчето и след втория му звън участниците спират повторението на действията му и ако желаят, могат да продължат фразите от тефтерите/дневници, спрямо преживяванията, които са имали по време на разходката, докато водача се насочва към едно от съседните дървета, за да вземе специално подготвена изненада. Изненадата е следната – в короната на дървото е завързано стъклено шише, което съдържа вода и листо от босилек, а на шишето има етикет, на който пише следното: „Чай от залез и бос-и-лек, ухае бог“. Шишето стои завързано за дървото по време на цялото „Дворе-

²¹ Ето няколко от тях: „небето е“; в слънчогледовите ниви“; „усети кората на дървото“, „камъш и вятър“.

Ние“, при провеждането на всяка отделна работилница водата в него бива сменяна, докато листото от босилек остава все същото. Докато участниците записват преживяванията си като продължават фразите, водачът им поднася чая от залез, след което, следи всеки да привърши с писането, и когато това стане, прозвънтява трето звънче, при което постоянно звучалата до този момент музика в ушите на участниците бива спирана – формално поетичната работилница е приключила. По пътя на обратно към къщата участниците споделят впечатленията и преживяванията си и си прочитат на глас един на друг, ако желаят, онова, което са записали.

б.) Анализ на спонтанното и създаването на това конкретно художествено-виртуално преживяване. Принципът на повторението – на движенията, на една и същата музика, която едновременно слушаме заедно, но и всеки поотделно, откъснат чрез нейното звучене в слуха през слушалки, повтарящите се, едни и същи гледки и хоризонти за всички, и заедно с тях, все различното вътрешно субективно преживяване – жива метафора за субективно-обективното възприемане на произведенията на изкуството. Накрая виртуалното оживяване на метафората – „чай от слънце и босилек ...“ – като кульминация на художествено-виртуалното преживяване и различната степен на възможност и способност на различните участници да се вчувстват по романтически в истинността на действителното осъществяване и въвеждане в жизнеността на тази метафора, а и на целостта на тъй нареченото живо стихотворение. Основателно появяващите се питання след всяка работилница, при почти всички участници, относно измеренията на проявление на свободата на субектността при заниманието с какво да е произведение на изкуството – показва на противоречието, и в най-добри случаи, на снетото противоречие, на следването на въображението и фантазията на твореца, и свободата на субективното все-различно разгръщане на въображението и фантазията на възприемащия сътвореното, положени върху обективното наличие на такава-и-такава обреденост в присъствието. Малките проявяващи се разлики във всяка едно провеждане на работилницата, разбира се, забележими единствено за водача ѝ, като някакво из-жизнеността доказателство, за всеки път различния прочит на едно и същото, спрямо участието на различна субектност във възприемането на съ-твореното – някои от групите участници избираха да ходят рамо до рамо с водача и да повтарят почти моментално действията му, докато други групи спонтанно избираха да ходят на няколко крачки след него, и да повтарят действията му със закъснение, като някакво трансубектно ехо. Различните малки промени във все същото, осъществявани от водача – веднъж просто да насочи зора си към слънчогледовите ниви, друг път да избере да влезе сред слънчогледите, и да следи после как тия различия се вписват в дневниците/тефтери на участниците след предварително дадената фраза „в слънчогледовите ниви“. Едно непрестанно, флукуиращо напрежение между проектно нахвърляното и неговото действително феноменологизиране в

определенията на колективно създаваното художествено-виртуално преживяване. „It should be said of all art that, in relation to the percepts or visions they give us, artists are presenters of affects, the inventors and creators of affects. They not only create them in their work, they give them to us and make us become with them, they draw us into the compound.“ (Deleuze, Guattari, 1994, p. 173).

2.3. Синтезирано обобщение

И двете работилници, за които се разказа, в момента си на проектиране, са разработени през самосъзнателно отношение към определен набор от аналитично разделените по-горе преживявания и външно протичащите, тъй наречени, потоци/торенти на времето. Това самосъзнателно отношение преминава през третия подраздел на преживяванията, а именно самосъзнателните такива. Това ще рече, че, назависимо от конкретния набор или констелация от избрани видове преживявания и външни потоци/торенти на времето, създателите и водачите на конкретно художествено-виртуално преживяване, в работата си трябва да се грижат за такава употреба на тъй наречените познавателни инструменти, тъй щото от познаването им, онова, което става в конкретността на преживяването, да преминава през субектната, свободна и автентична намеса и промяна на ежедневността на полученото от познанието и въвеждането на това познание в естетически, художествени измерения. Локалните специфики на мястото, точното време на провеждане от цикъла на денонощието, общата „течаща плазма“ на настроението на интересубектността и нейното модифициране спрямо целите на работилницата, изобщо всяко избрано от аналитично разделеното, да преминава през синтеза на творческото подхождане към неговата непосредственост, която да го опосреди като интересубектно охудожествяване, сакрализиране, „омагьосване“, в което всички участници в работилницата, стават самосъзнателни създатели, творци, ваятели на преживяването като художествено произведение.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Решено бе лятното творческо обучение „ДвореНие“ да бъде мислено от всички участници като лаборатория за разработване, създаване и въвеждане в художествено-виртуални преживявания – тоест, не разполагаме с готов метод за организирането и провеждането на подобен вид обучителни практики, а заедно се впуснахме в процеса по неговото разгръщане и създаване. Този-тук-текст също не дава самия метод, а именно и само въвежда в неговата идея и показва начеването на нейното осъществяване. По време на „ДвореНие“ бяха проведени още няколко работилници, но поради времевите ограничения на „Докторантски четения“ няма как за тях да бъде разказано, нито да се даде техен просторен онтологично-феноменологичен анализ. Въпреки това, и в този си вид, струва ми се, текстът показва още един начин, по който онтологичното познание, така както то бива разработвано в Философски

факултет на СУ „Св. Климен Охридски“ може да бъде прилагано извън академичните сфери с ползотворни обучителни и развиващи творчеството цели. Всички участници-артисти получиха възможност да подобрят уменията си за творческа работа в екип, да развият в заедност философско-онотологично и концептуално схващане за формата на изкуство, с която се занимават, както и да изпробват уменията, познанията и компетенциите, които вече са развили в посока към бегло или напълно непознати за тях хоризонти. Заедно с това повечето от тях създадоха и серия от художествени продукти – фотографии, картини, музикални произведения, арт инсталации, видео арт и др. които се получиха като документални материали от художествено-виртуалните преживявания. В бъдеще предстои сформирането на екип (една част от участниците изрази силно желание за това), с който идеята да бъде доразвита и осъществена и евентуално организирането и провеждането на следващо творческо обучение през лятото на следващата година. Аз самия възнамерявам да разработя този текст по-просторно и подробно в един по-завършен и теоретично подплатен вид, аргументирайки съществените схващания в целостта му през авторите, които в сегашния му вариант бяха само бегло упоменати.

И за да не завършвам изложението си с обещания, нека го направя с твърдение – тъй наречените художествено-виртуални преживявания и работилниците, през, които те се създават са полезни творческо-обучителни практики, които могат да послужат за по-добрата комуникация между философията и изкуството, а поради интердисциплинарния си и интерактивен характер отговарят на нуждата от разработване на такива педагогически методи, които да могат да разглеждат и овътрешностяват в себе си все по-еклектичното, многопластово и многосложно съвремие, в което технологиите, изкуството, философията, науката и образованието се движат към симбиотична взаимовръзваност и неразделимост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Deleuze, G., Guattari, F.** (1994) *What is Philosophy?*. New York: Columbia University Press.
- Nancy, J-L.** (1997) *The Technique of The Present* [online] [viewed:10 November 2020]. Available at: <http://lab404.com/egs/nancy.html>.

РАЗВИВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО ФИЛОСОФИЯ В УЧИЛИЩЕ

Милена Стоянова Плугарова-Райчева

Анотация. Емоционалната интелигентност е комплекс от знания, умения и нагласа за възприемане, осъзнаване и управление на емоциите. Този набор от способности не е вроден, а се развива през целия ни живот. Статията разглежда обучението по философия като подходяща дисциплина за повишаване нивото на емоционалната интелигентност на учениците. Целта изисква отлична подготовка на преподавателя за да фасилитира съзнателния процес на себепознание и саморегулиране, на мотивиране и положително отношение към света и на изграждане на адекватни социални умения. Качества, които са от съществено значение за постигане на високи постижения в различни области на нашия живот: лични, житейски и професионални.

Ключови думи: емоции; емоционална интелигентност; личностна и социална компетентност; обучение; философия.

DEVELOPING EMOTIONAL INTELLIGENCE THROUGH PHILOSOPHY EDUCATION IN SCHOOL

Milena Stoyanova Plugarova-Raycheva

Abstract. Emotional intelligence is a complex of knowledge, skills and attitudes for perception, awareness and management of emotions. This set of abilities is not innate, but develops throughout our lives. The article considers the teaching of philosophy as an appropriate discipline for raising the level of emotional intelligence of students. The goal requires excellent training of the teacher to facilitate the conscious process of self-knowledge and self-regulation, motivation and a positive attitude towards the world and the building of adequate social skills. Qualities that are essential for achieving excellence in various areas of our lives: personal, life and professional.

Keywords: emotions; emotional intelligence; personal and social competence; training; philosophy.

ВЪВЕДЕНИЕ

Най-дълго помним онези моменти в живота си, които предизвикват нашите емоции. Те са най-добрите учители, те са най-важните уроци, вдъхновяващи или спиращи дъха ни, изхвърлящи ни от коловоза на ежедневно-рутинното, праволинейно-логично живуркане. В образованието, също както и в живота помним онези знания и усвояваме онези умения, които докосват сърцето ни, мечтите ни, същността ни. Когато придадем смисъл на действията, мой, ли-

чен, важен за мен смисъл, тогава нагласата към обучението се променя, на ученето се придава облик, става смислено. *Ключът към ефективното учене е да се ангажира емоцията*, защото емоциите са от особено значение, защото емоциите са кормилото, което насочва мисълта.

Съвременното училище има предизвикателството да научи своите ученици да бъдат емоционално интелигентни, предоставяйки стратегии, изграждайки основни умения и възпитавайки подходящо отношение. В статията се разглежда философията като подходяща дисциплина за повишаване нивото на емоционалната интелигентност у учениците. Това обучение изисква отлична подготовка на преподавателя за да фасилитира съзнателния процес на себепознание и саморегулиране, на мотивиране и положително отношение към света, на изграждане на адекватни личностни и социални знания, умения и нагласи.

Разглеждайки проблема за повишаване нивото на емоционалната интелигентност чрез обучението по философия в училище бих искала да очертая рамката, в които го конфигурирам. Разграничавам се от популярната му употреба, която предизвиква много противоречиви научни дискусии и твърде широки интерпретации, и го използвам като подходящ термин, обобщаващ възпитаването, култивирането и усвояването на определен набор от способности и нагласи, които са в основата на развитието на личностна и социална компетентност.

За постигането на така формулираната цел първо ще представя някои ключови теории за емоционална интелигентност. След това ще разгледам ролята на емоциите в обучителния процес като отговоря на въпроса защо е важно да се работи с постоянство за повишаване нивото на емоционална интелигентност на всички участници в обучителния процес. Накрая ще разгледам обучението по философия като подходяща основа за повишаване на емоционалната интелигентност на учениците, изграждащо преносими личностни и социални компетентности, които могат да се ползват във всички останали образователни и житейски области.

ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ

В исторически план емоцията се представя като антитеза на разума. Силните фрустрации като страх, омраза, гняв и дори страст са фактори, които могат да разрушат отношенията в общността. Поради тази причина възпитанието на разума и отричането на емоциите доскоро се застъпваха, тъй като образованието е механизъм за социализация. Рационалността се определяше като висше качество на човешкия род, вярвайки че нейното овладяване неизбежно ще доведе до контрол над емоциите. Времето обаче показва, че отказът от емоция не е най-ефективният начин за регулиране им и че интелектът обикновено е повече в услуга на емоциите, отколкото емоциите в услуга на интелекта.

Сред многото въпроси в тази област на познание, на които все още се търсят отговори са: Емоционалната интелигентност вродена способност ли е? Може ли да се придобие чрез обучение? Отделна интелигентност ли е или просто преопакване на съществуваща конструкция? Може ли да се измери надеждно и валидно? Как можем да прилагаме емоционална интелигентност в ежедневието? По какъв начин влияе върху психичното здраве, връзките, ежедневните решения, академичните резултати и успехът на работното място?

Преди да разсъждаваме върху всички тези въпроси е нужно да изясним *защо е нужно да образоваме и да възпитаваме емоциите?*

Първо, защото *емоционално интелигентните хора са по-успешни*. Последните научни открития в тази област доказват, че не високия коефициент на интелигентност определя академичните и професионални резултати. Успелите, и по-важно щастливите хора могат с лекота да разпознават, разбират и управляват поведението си в емоционалния океан. По-лесно създават приятелства и трайни връзки, по-лесно намират решения в трудните междуличностни ситуации, умеят ясно да заявяват своите нужди и потребности и комуникират ефективно. Тези умения и нагласи са в основата на социализацията, на работата в екип, на комуникацията със себе си, с другите хора и със света, който ни заобикаля.

Второ, защото е важно *превантивно да развиваме умение за справяне с отрицателни емоции* – собствените и тези на другите стрес, безпокойство, тревожност. Нагласата да игнорираме, да „държим под контрол“, да negliжираме признаците на потъване завихря торнадото на негативизъм, затова е важно да развиваме умения да приемаме, осмисляме и преобразуваме отрицателните емоции. Когато разбираме собственото и на другите емоционално и душевно състояние можем да разрешим гравивно различията и да осъществяваме дълбока и автентична комуникация.

Трето, защото съществува пряка *връзка между емоции и имунна система*. Все повече лекари отчитат значението на емоциите в развитието на болестите. Отрицателните емоции са рисков фактор, който понижава защитните сили на организма. Напротив, положителните чувства носят клинични ползи. Това не означава, че положителните емоции са лечебни и обръщат хода на заболяването, но могат да играят важна роля в набора от променливи, които влияят на хода на заболяването. Емоционалната интелигентност означава да се поддържа равновесие и баланс, да се знае как да се премине през криза и да се излезе от ситуации, без да се наврежда на себе си или на другите.

Четвърто, защото *положителната нагласа е креативна*. Всъщност може да се твърди, че основната цел на образованието е да култивира изграждането на репертоар от познавателни и поведенчески стратегии и възможности, които помагат да се разпознае сложността на ситуациите за да се реагира по все по-изящни, сложни и креативни начини. Тези процеси на разпознаване и реагиране

формират интерфейса между познанието и емоцията и извеждат произхода на творчеството – художествените, научните и технологичните иновации. Освен това от същите тези видове взаимодействие се появява особен вид човешка иновация: социалното творчество, което наричаме морал и етична мисъл.

Пето, защото *емоциите придават смисъл на обучението*. Да преподаваме със сърцето, с чувствата, да открием емоционалното значение на предмета е начин да придадеш смисъл на информацията. В образованието, както и в живота, знанията, които помним най-много, са тези, които предизвикват нашите емоции. Те запалват въображението и са инструментите, които преподавателите могат да използват, за да направят преподаването си смислено. Те са малки „фабрики за разбиране“, които създават емоционална връзка със знанието.

Емоционалната интелигентност е насърчител на размисъл, отговорност, свобода, креативност, солидарност и съвместно съществуване и затова е необходимо да се научат учениците да разпознават, приемат и контролират своите емоции. Интелигентното действие се състои в това да знаем как да идентифицираме добре произхода и естеството на емоциите в себе си, да можем да ги контролираме по рефлексивен начин, да установим подходящи взаимоотношения между мисли, емоции и поведение като начин за ръководство на личния живот. Няма обаче еднородно схващане за това какво представлява емоционалната интелигентност.

МНОЖЕСТВЕНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ

В исторически план се смята, че интелигентността е способност за логически разсъждения на индивида, която може да бъде измерена чрез тестове и е относително постоянна величина. Д-р Хауърд Гарднър опровергава това традиционното схващане в своята книга „Теория за множествената интелигентност“ критикувайки тясната визия за интелигентност на онези, които оценяват умовете на хората едноизмерно, като гарантират, че коефициента на интелигентност е генетична информация, която не може да бъде модифицирана чрез опит и че живота ни до голяма степен е предопределен (Gardner, 1983).

Гарднър разширява понятието за интелигентност, дефинирайки го като потенциал, който всеки човек притежава и предлага спектър от поне седем взаимодействащи си разновидности. Отхвърля стандартизираните тестове и дефинира критерии, които служат не за измерване, а за наблюдение и основа за развитие на способностите:

Лингвистична (езикова) интелигентност или способност за ефективно използване на думите е основна, свързана е с успеха и в други области. Изразява се в чувствителност към значението на думите, в способност да се следват граматичните правила, да се улавят правилно звуците и метриката на думите, а така също и да се диференцират функциите на езика – да стимулира, да преда-

ва информация или просто да носи наслада. Най-подходящи за кариерно развитие са професии като учител, писател, журналист, политик, преводач и т.н.

Логико-математическа интелигентност е способност за ефективно боравене с числа, връзки, логически модели и абстракции. Крайните състояния на тази интелигентност могат да се наблюдават при математици, счетоводители, статистици, компютърни специалисти, икономисти, инженери, банкери и т.н.

Пространствена интелигентност е способност да се оценява визуалното и пространственото изображение, да се представят идеи графично и да се сенсibiliзира цвет, линия, форма, фигура, пространство и техните взаимоотношения. Крайните състояния се наблюдават в професии като художник, декоратор, архитект, дизайнер, картограф.

Кинетично-телесна интелигентност е способността да се използва собственото тяло за изразяване на емоции и чувства чрез движение. Тази способност е необходима да притежават актьори, танцьори, спортисти, скулптори, хирурзи и т.н.

Музикална интелигентност е способността да се възприема, различава, трансформира и изразява ритъма, тембъра и тона на музикалните звуци. Върхови състояния на тази интелигентност се наблюдават при композитори, певци, диригенти, инструменталисти, хореографи и т.н.

Вътреличностна интелигентност е способността да познаваме вътрешните аспекти на себе си, да бъдем в контакт със собствения си емоционален живот, да правим разлика между различните емоции и да ги използваме за разпознаване и насочване на собственото си поведение. Тези качества се изискват от успешния философ, политик, психолог и т.н.

Междulichностна (социална) интелигентност е възможността да се разграничат и възприемат емоционалните състояния и да се комуникира с другите ефективно. Сред професиите, които изискват висока междulichностна интелигентност, можем да откroим психолог, преподавател, консултант, лица работещи с реклама, човешки ресурси, връзки с обществеността и т.н.

Тези способности се проявяват универсално на базово ниво, независимо от образованието и културния контекст, и на тази основа трябва да приемем, че всички деца са интелигентни по различен начин. Оригиналната форма на взаимодействие между способностите на различните интелекти съставя уникален профил за всяко човешко същество, потенциал, който може да бъде развит във взаимодействие с околната среда, опита и полученото образование.

ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ КАТО СПОСОБНОСТ

Питър Салови и Джон Майер въвеждат термина емоционална интелигентност, разбиран като „способност да се задейства обработка на сложна и деликатна информацията за собствените ни емоции и емоциите на другите, и възможността да се използва тази информация като ръководство за мислене

и поведение“ (Salovey, Mayer, 1990). Така дефинирана емоционалната интелигентност е сливане на концепциите за вътреличностна и междуличностна интелигентност, които Гарднър предлага в своята теория за множествената интелигентност. Това означава, че лицата с високо ниво на емоционална интелигентност обръщат внимание, използват, разбират и управляват емоциите, и тези умения имат адаптивни функции, които имат положително влияние за тях и другите хора.

Съществуват два основни модела за емоционална интелигентност. Те могат да бъдат характеризирани като модел на способности и смесен модел. Първият разглежда емоционалната интелигентност като стандартна интелигентност и твърди, че конструкцията отговаря на традиционните критерии за дефиниране. Смесените модели свързват концепцията за способността с личностни черти и компетенции като оптимизъм, самочувствие и емоционална самоефективност.

Майер и Салови разглеждат емоционалната интелигентност като способност, защото „емоциите правят когнитивните процеси адаптивни и хората могат да мислят рационално за емоциите“ (Bracett, Rivers, Salovey, 2011). Моделът е йерархична система от четири когнитивни способности: възприемане, използване, разбиране и управление на емоциите.

Възприемане на емоцията, включва способността да се идентифицират и диференцират емоциите в себе си и другите. Способността да се прави разлика между истинни и фалшиви емоционални изрази у другите се счита за особено усъвършенствана способност за възприемане.

Използване на емоции за улесняване на мисленето се отнася до овладяване на емоции за улесняване на когнитивни дейности като разсъждения, решаване на проблеми и междуличностна комуникация. Произвеждането на емоционални състояния за насърчаване на различни стилове на мислене (напр. Мисленето на хората е по-ориентирано към детайлите, съдържателно и фокусирано, когато е в тъжно спрямо щастливо настроение) представлява особено високо ниво на тази способност.

Разбиране и анализ на емоциите включва разбиране на езика и значението на емоциите и разбиране на предшествениците на емоции. Основните умения в тази област включват етикетиране на емоции с точен език, както и разпознаване на прилики и разлики между етикетите на емоциите и самите емоции. Разпознаването на преходи между емоции (напр. тъгата може да доведе до отчаяние, което може да доведе до опустошение) е особено сложен компонент.

Управление на емоциите включва способността за предотвратяване, намаляване, подобряване или модифициране на емоционален отговор в себе си и другите, както и способността да изпитваме набор от емоции, докато вземаме решения относно целесъобразността или полезността на емоцията в дадена ситуация.

В модела на П. Салови и Дж. Майер емоционалната интелигентност се разглежда като когнитивна способност за преработка на информация, свързана с емоциите, а емпиричното ѝ измерване се свежда до използване на стандартни и утвърдени тестове за интелигентност и изчисляване на коефициента на интелигентност. В продължение на няколко десетилетия се провежда дискусия по темата за ролята на личностните черти, индивидуалните различия и връзките им с интелекта.

СМЕСЕН МОДЕЛ НА ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ

След като Даниел Големан издава книгата „Емоционалната интелигентност“ терминът придобива световна известност (Goleman, 1996). Този модел включва не само компоненти на когнитивни способности, а и мотивация, невербална комуникация, социални умения, личностни черти на характера. Емоционалната интелигентност се разглежда не като вродена дарба, а подлежи на обучение, култивиране и тренинг. Всичко изброено обуславя смесения модел на емоционална интелигентност.

Според Големан емоционалната интелигентност може да бъде организирана в пет компонента:

Самосъзнание – способност да се разпознават и разбират собствените настроения, чувства и мотиви, да се осъзнава влиянието им върху поведението ни. Високото ниво на самосъзнание е свързано със самочувствие, с реалистична самооценка и със склонност към самоирония.

Самоконтрол – способност да се овладяват разрушителните импулси и настроения; да не се взимат прибързани решения, мисълта е преди действието. Хората с високо ниво на самоконтрол са надеждни и почтени, не се стресират при неопределени ситуации и са отворени към промените.

Мотивация – желание за работа, което не се влияе от финансовото възнаграждение и от статуса, целеустременост и постоянство. Силно мотивираните хора имат потребност от постижения. Те са склонни да проявят оптимизъм дори и при затруднения със задачите, не се отчайват лесно. Силно привързани са към работата и организацията.

Емпатия – способност да се разбират чувствата на другите хора и адекватна реакция към емоционалното им състояние. Силно емпатичните личности избягват стереотипите, не съдят прибързано, адаптивни са и не се страхуват от неопределени ситуации. Живеят с баланс между отговорно, честно и неконтролиращо поведение.

Социални умения – професионализъм в управлението на отношения и изграждане на мрежи от контакти, способност за намиране на общи теми с околните, склонност към търсене на хармония и баланс. Хора с добре развити социални умения, не се страхуват от промяната, адаптивни са и са добри в ръководенето на екип.

Според Големан емоционалната интелигентност е онова „нещо“ във всеки един от нас, което трудно може да бъде измерено и изразено в реалния живот, но което има безгранично влияние върху нашето поведение и реакции в сложни социални ситуации и преломни моменти на вземане на решения, които определят житейския ни път. За разлика от коефициента на интелигентност, емоционалната интелигентност е податлива на влияние и развитие. Кагато поведението се тренира чрез многократно повторение на емоционално интелигентно поведение, се изграждат необходимите положителни навици и нагласи.

ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ И ОБУЧЕНИЕТО В УЧИЛИЩЕ

При обучението на децата често се съсредоточава вниманието върху уменията за логично разсъждение и фактическите знания, които са най-преките показатели за успеха в образованието. Но има два проблема с този подход. Първо, при обучението преподавателите насърчават учениците да развиват знания, които по своята същност не се предават добре в реални ситуации. Притежаването на знания не означава, че ученик ще може да ги използва извън училище. Второ, нито ученето, нито припомнянето се случват в чисто рационална област, отделена от емоцията.

В действителност много учители, изправени пред напрежението поради задължителния характер на оценяването, се ограничават да преподават онези знания, които по-късно трябва да бъдат оценени. По този начин учениците прекарват голяма част от времето си в изучаването на неща само защото те ще бъдат попитани по-късно в тестовете, използвани при оценяването, а не защото имат стойност като образователни цели. Следователно, масовото използване на тестове в образователната област оказва извратен ефект върху образователната система, тъй като понякога учебната програма е пренасочена към съдържанието и уменията, оценявани от стандартизирани тестове. За разлика от тази концепция за интелигентност, концепцията за емоционална интелигентност включва изграждането на практични компетентности като личностни и социални умения, взема предвид нагласата, която включва в себе си емоционалният план като оптимизъм, мотивация, самоконтрол, а не само професионален успех.

За съжаление, по-голямата част от учителите не са обучени да влагат емоционален смисъл на това, което преподават по отношение на цели и резултати (всъщност им се казва, че последните са по-„ефективни“). Постигането на образователни резултати е от решаващо значение за преподаването, да, но това не са правилните педагогически двигатели за емоционалните същества, които образуваме. Аспектите на познание, използвани в образованието, като обучение, внимание, концентрация, памет, вземане на решения, мотивация и социално функциониране са силно повлияни от емоционалните процеси.

В своята книга „Емоции, учене и мозък: изследване на образователните последици от невронауката за емоциите“, д-р Мери Хелън Имордино-Янг (Immordino-Yang, 2015) доказва централната роля на емоциите при цялостното обучение. „Революцията в невронауката през последните две десетилетия заличи старите вярвания, че емоциите пречат на ученето, разкривайки вместо това, че емоцията и познанието се подкрепят от взаимозависими невронни процеси. Буквално невробиологично е невъзможно да изградиш спомени, да свържеш сложни мисли или да вземеш смислени решения без емоция.“ Тези открития разплитат недоразуменията за ролята на емоцията в обучението и актуалният въпрос не е дали емоциите пречат, а как да ги използваме за да подпомагат обучението.

Няма значение, какъв е предмета, който е символния език, който се усвоява, ако учителят е добър, и учениците го разбират. Няма значение чрез кой език ще се опитам да разбера, да се докосна до сърцевината на природата, на космоса, на заобикалящия ни свят. Всеки от нас може да изразява себе си на онзи език, който е овладял най-добре, уловил е нюансите, усетил е детайлите и може да види и да изрази красотата в символиката на езика, независимо дали е български, английски, испански език, математика, биология, логика или психология. Това важи за всички области на образованието, дори и за тематични области, които обикновено не сме склонни да свързваме с емоционалност.

Защо един ученик в гимназията решава например математически проблем? Причините варират от присъщата награда за намирането на решението, за получаване на добра оценка, за избягване на наказание, за подпомагане на приятел, за влизане в добро висше учебно училище, за удоволствие на родителите или учителя. Всички тези причини имат мощен емоционален компонент и са свързани както с приятните усещания, така и с оцеляването в нашата култура (Immordino-Yang, Damacio, 2007).

Колкото и сложни и езотерични да станат, нашият репертоар от поведенчески и когнитивни възможности продължава да съществува в услуга на емоционални цели. Творчеството и креативността, включително и етичната мисъл и поведение, са средство за оцеляване и процъфтяване в социален и културен контекст. Именно затова училището трябва да насърчава ситуации, които дават възможност за развитие на чувствителност и характер на учениците. Ако искаме децата да имат успех в живота, трябва да стартираме социално-емоционалните процеси на преподаване и учене възможно най-рано, така че резултатите да са по-добри и по-солидни и да не наблягат само на техническото съдържание.

Училището трябва да бъде основното средство за образование на хора и инструмент за социализиране. Децата с висока емоционална интелигентност се учат по-добре, имат по-малко проблеми с поведението, чувстват се по-добре за себе си, по-склонни са да се противопоставят на натиска от страна

на връстниците си, по-малко бурни са и имат повече съпричастност, по-добре разрешават конфликти. Други характеристики на емоционално интелигентните деца са, че е по-малко вероятно да прибегват до саморазрушително поведение (като наркотици, алкохол, тийнейджърска асоциалност), имат повече приятели, имат по-голяма способност да контролират импулсите и са по-щастливи, по-здрави и по-успешни.

Можем да научим децата на личностни и социални умения, така че да могат да се справят с емоционалния стрес на съвременността, с този забързан и объркан живот, който направи децата склонни към раздразнителност и гняв. Можем да ги научим да разпознават и контролират тези чувства. Това ще позволи на бъдещите възрастни да се сблъскат адекватно с все по-конкурентното и по-малко рефлексивно общество със социалните последици като нетолерантността, изолацията и дисквалификацията, които засягат междуличностните отношения и затрудняват човешкото съвместно съществуване всеки ден.

Не бива да забравяме, че преподавателите, които се стремят да ангажират учениците си емоционално и образно, трябва да се ангажират емоционално и образно. **Учителите (независимо дали го искат или не) са референтни** по отношение на нагласите, поведението, емоциите и чувствата на своите ученици. Те са имитирани модели на поведение, помагачи на учениците да нагласят своите афективни и емоционални профили. Емоционално интелигентните учители включват в обучението си активности, помагачи на детето да бъде подготвено с адекватна реакция в емоционално затруднени моменти и умение да проедолява спускането на мозъчни бариери. **Децата откриват емоционалното разнообразие**, и имат по-голямо възприятие и разбиране на собствените си чувства и чувствата на другите, разбират как да преминават от една емоция към друга Поради тази причина е важно да се реализират програми, които насърчават развитието на емоционална интелигентност на учителите.

Днес все по-ясно се осъзнава пропастта между това, което се придобива като компетентности в рамките на формалната образователна система, и онези компетентности, които живота ще изисква в професионалната, социалната и житейската реализации. Искаме да реформираме образованието, така че да бъде по-близко до нуждите в бъдещ момент, по-реалистично от гледна точка на реализация, по-хуманистично, разбирайки своите и на другите психични, емоционални и социални процеси. Да реформираме обучението от теоретично-академичното към практически знания, умения и нагласи, насочващи ни през целия живот – това са водещите идеи на XXI в.

В тази връзка най-важните принципи, от които може да се ръководи съвременното обучение са: развиване на основни практически компетентности, холистичен подход, развиване на личностни и социални умения, интерактивност и интересубективност в образованието, развиване на класа и училището като демократични общности. Смяната на фокуса в образованието от

преподаване на знания към такова, ориентирано към резултати е застъпено в Европейската референтна рамка за учене през целия живот на Европейския парламент и на Съвета на Европа.

РАЗВИВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО ФИЛОСОФИЯ

Философията е нещо повече от доктрина. Тя е способност, тясно свързани с човешката рационалност, креативност и комуникация. Според тази визия изучаването на философия предизвиква емоциите и променя хората. Философската дейност раздвижва, тревожи, влияе върху личното развитие. Тя ни учи да питаме, търсим и осмисляме. По нейните пътища се учим да различаваме, разбираме и ценим света и живота. Бих добавила, че „специфичната философска дейност“ представлява ключов елемент в съзряването на ученика и придобиването на умения и положителни нагласи. В съвременния информационен свят философията има ролята на съгласуване, синтезиране, обединяване и ценностноориентиране. С това тя е разбиране за качество. Не се задоволява с измерването на количеството знания, усвоени от учениците, а по-скоро цели цялостното развитие на хората, които също, но не само, трябва да знаят.

Основна цел на обучението по философия в първи гимназиален етап според учебната програма за осми клас е да подпомогне личностното развитие и себепознание на учениците чрез развиване на умения за самостоятелно, критично и творческо мислене (Учебна програма по философия за осми клас, 2016). Постепенно обучението се надгражда като в десети клас основната цел е да подпомогне развитието на автономна личност, подготвена да участва съзнателно и конструктивно в живота на социалната общност (Учебна програма по философия за десети клас, 2018).

Целите на обучението по философия са релевантни на ключовите компетентности за учене през целия живот, които са част от Европейската референтна рамка на Европейския парламент и на Съвета на Европа. Основните компетентности са осем и са формулирани през 2006 г. (Recommendation Of The European Parliament And Of The Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC), 2006), но през 2018 г. в отговор на промените в обществото и икономиката са преразгледани и актуализирани. (Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП) (2018/S189/01), 2018). Знанията, уменията и нагласите са хоризонтални, развиват се по всички предмети, но според чл. 3, ал. 2 на Наредба № 5 за общообразователната подготовка (2015) всеки учебен предмет е основа за развиването на определена компетентност. Новоформулираната „личностна компетентност, социална компетентност и умение за учене“ от Препоръката (2018) е тясно обвързана с обучението по философия.

Психологически понятия и теории като личност, идентичност, самооценка, потребности и мотивация, учене, общуване, социални групи, зависимости, агресия, емоционална интелигентност, психично здраве са част от *личностната компетентност*. Тези знания не са страничен резултат от обучението по философия (каквито са за останалите предмети), а са централна тематика от областта „себепознание“, от която се тръгва за развиване на практическите умения за разпознаване на собствените емоционални състояния, за анализ на силните и слаби страни, за възможността да се прави автономен и отговорен морален избор, да се поставят цели и да се реализират проекти, да бъдеш социално активен.

Социалната компетентност в Препоръката (2018) като знания включва разбиране на кодексите на поведение и правилата на общуване. Като умения са посочени работа в екип, управление на конфликти, умение за водене на преговори, изразяване на различни гледни точки, за постигане на компромис. *Положителната нагласа* включва готовност за преодоляване на предразсъдъци, демонстриране на съпричастност, способност за вдъхване на доверие. Всички тези знания, умения и нагласи, чиято основа е положена в област на компетентност „себепознание“ чрез съдържанието на учебната програма по философия за осми клас, се надграждат и развиват в девети и десети клас в област на компетентност „личност и общество“. Ключови понятия и теории от етиката, социалната философия и философията на правото като свобода, избор, справедливост, законност, групов идентичност, толерантност са основа за развиване на умение да се анализират не само собствените постъпки и избори през призмата на ценности и принципи, но и да се разберат етичните, правни, религиозни и политически норми на съвместния живот. За разлика от останалите предмети това е самото съдържание, а не само изискван от стандартите резултат. Последователното изграждане на ценностни ориентири, на творчески умения и нагласа за критическо осмисляне на споделения опит и активна гражданска позиция е вътрешноприсъща отличителна характеристика на философското обучение.

Да се научим да живеем заедно е в основата на социалната компетентност. Да инициираш, поддържаш и управляваш личните взаимоотношения е не само изискване на социално сближаване, а и основа за развиване на общество, основано на плурализма и многообразието. Да уважаваш и оценяваш ценностите, вярванията, културите и историите на другите за създаване на среда, в която всеки се чувства добре дошъл, може да бъде включен и може да израства е основна визия за европейското пространство. Социалната компетентност в чл. 77, ал. 1, т. 5 от Закона за предучилищното и училищното образование (2016) се дефинира заедно с гражданската компетентност, опирайки се на Препоръката относно ключовите компетентности за учене през целия живот от 2006 г., но в актуализираната Препоръка (2018) тези две компетент-

ности са разграничени, като първата е приобщена към личностната компетентност и умението за учене, което ѝ придава различен акцент. Разграничаването на гражданската компетентност от социалната е разграничение между изискванията на обществото, правната система, човек като гражданин на Европейския съюз и идеята, че е нужна емоционална интелигентност за да се развие духовност, за да се превърне общото пространство за живеене в дом, за “да изживеем европейската си идентичност в цялото ѝ многообразие“ (Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП) (2018/С 189/01), 2018).

Основните компетентности като част от съвременната визия за образование са холистични и взаимозависими. Европейската референтна рамка за учене през целия живот подчертава необходимостта да се придобият хоризонтални умения като *критично мислене, справяне с проблеми и вземане на решения, креативност и способност за общуване, сътрудничество, инициативност и ключови* нагласи като индивидуална увереност, ентузиазъм, постоянство и приемане на промяната (Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП) (2018/С 189/01), 2018). Според чл. 3, ал. 5 на Наредба № 5 за общообразователната подготовка (2015) тези умения са хоризонтални, развиват се във всички предметни области. Но това не означава, че т.нар. „меки умения“ не се разглеждат задълбочено в нито един от предметите, а навсякъде участват като фон, като маргинална тема, което е много далеч от реалността. Този набор от личностни и социални компетентности през последните години са определяни като важни не само за индивидуалната личностна реализация, но и за развитието на обществото като цяло и са съществен съдържателен елемент от обучението по философия.

Философията е рефлексивна и критическа дейност, която има за цел да направи глобален синтез за това какво е човек, познанието, подходящото поведение в социалния и политическия живот. Поради тази причина предметът „Философия“ преследва разбирането на учениците за себе си и за света като основна цел, като и им предоставя както теоретични, така и практически познавателни средства. Ясен приоритет в учебната програма е тематичната област „Основни познавателни и функционални компетентности“, която включва постепенното изграждане на „преносими“ компетентности. Те се формират в процеса на обучение по философия, но са напълно приложими и в други предметни области. Дейностите за развитие на „преносими“ компетентности се осъществяват в часовете за практически дейности през цялата учебна година и във връзка с всички теми от другите съдържателни области. Въведени са шест основни компетентности – анализ на философски текст, създаване на аналитичен текст, участие в дискусия, анализ на казус, работа по проект и публично представяне.

В часовете за практически дейности се препоръчва използването на интерактивните методи, които изискват партньорски взаимоотношения и диалогов вид комуникация между всички участници в дейността, съдействат за преодоляване на бариерите в общуването, стимулират мисленето, генерирането и обмяната на идеи, спомагат за изясняване на вижданията, изграждат толерантност в общуването, развиват умения за изслушване, възприемане, обсъждане на схващане, мнение или отношение, различни от собственото. Това са методи за създаване на благоприятна атмосфера, организиране на комуникация, методи за смяна на дейности, методи за мисловна дейност; методи за смислотворчество, методи за рефлексивна дейност, интегративни методи.

Доверието, оптимизмът, искренността, толерантността са израз на способността ни да комуникираме успешно със себе си и със света. Това са начини на отреагиране, навици които могат да бъдат образовани, възпитани, култивирани. Но за да водим разговор в света на емоциите е нужно първо да научим азбуката, думите, езика и начина, по който общува с нас. Емоциите на хората рядко са облечени в думи; в повечето случаи те се изразяват по друг начин. Ключът към разгадаването на чувствата на другите е способността да се разчитат невербални сигнали: тон на гласа, жестове, изражение на лицето. А нагласата е избор, който правим непрекъснато и огледало на уменията да разговаряме на езика, с който ни говорим душата.

През последните години се наблюдават различни инициативи, свързани с образование на характера, обучение за социални умения, философия за деца, положителна психология. Всички те ни посочват важността на насърчаването и развиването на емоционалната интелигентност, саморегулацията и социализацията за постигане на по-добро съвместно съществуване. Философията е подходяща дисциплина не само чрез съдържателния си аспект, но и чрез практическия акцент на новите учебни програми за развиване на емоционална интелигентност у учениците.

ИЗВОДИ

Живеем във време, когато няма недостиг на източници на информация и технологии за достъп до знанието. COVID-19 осъществи мечтата на Скинър от 60-те години, децата да бъдат обучавани машинно (Skinner, 1958). Е, не точно, по-скоро технологично, информационно, от дистанция, онлайн. Но проблемът остава – как можем да направим знанието, на което преподаваме учениците, смислено?

В момента имаме важни промени в образователните модели, причинени от въздействието на технологиите. Изправени сме пред колективни предизвикателства и глобални кризи. COVID-19 ни показва, че не е достатъчно да имаме най-добрите машини и съоръжения, ако липсват мотивация, ангажираност и

духът на сътрудничество. Когато образованието не включва емоции и чувства, то не е нищо повече от обикновена инструкция.

След разглеждане на проблема за ролята на емоциите в обучителния процес могат да се направят няколко извода:

Популярната употреба на термина емоционална интелигентност се пренася в употреба и в образованието, като се наблюдава неразбиране и повърхностна употреба на концепцията.

Обучението по философия е подходящо за повишаване нивото на емоционална интелигентност на учениците и като съдържание, и като практическа насока и нагласа.

За тази цел самите преподаватели е нужно да бъдат обучени да генерират емоционален смисъл в преподаването.

Образованието може и трябва да поддържа живата нужда от разпит и да не се съсредоточва само върху отговорите. Ако учениците ни не чувстват емоционална връзка със знанията, които учат в училище академичното съдържание ще изглежда емоционално безсмислено. Дори да успеят да регенерират точната информация, тя ще бъде празна и няма да повлияе на техните решения и поведение. Поддържането на жизнената способност за удивление и на диалог със света, с другите и със себе си, позволява да се свържем емоционално с това, което изучаваме. С вродено любопитство да откриваме света, да познаваме и научаваме мистериите, които съдържа. Емоциите имат значение.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Закон за предучилищното и училищното образование обн. ДВ. бр.79 от 13.10.2015 г., [...] изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18.09.2020 г. (2016) [онлайн] [прегледан на 20 септ. 2020]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/bg/57>.

[*Закон за предучилищното и училищното образование* (2016) [onlayn]. Dostapen na: <https://www.mon.bg/bg/57>.]

Наредба № 5 за общообразователната подготовка (2015) [онлайн] [прегледана на 20 септ. 2020]. Достъпна на: https://www.mon.bg › nrdb5–2015_OPP_izm102020.

[*Naredba № 5 za obshtoobrazovatelната podgotovka* (2015) [onlayn] [pregledan na 20 sept. 2020]. Dostapna na: https://www.mon.bg › nrdb5–2015_OPP_izm102020.]

Препоръка на Съвета от 22 май 2018 година относно ключовите компетентности за учене през целия живот (текст от значение за ЕИП) (2018/C189/01) (2018), *Официален вестник на Европейския съюз* [онлайн], 4.6.2018, С 189/1 [прегледана на 20 септ. 2020]. Достъпна на: http://publications.europa.eu/resource/cellar/6fda126a-67c9-11e8-ab9c-01aa75ed71a1.0001.03/DOC_1.]

[Preporaka na Saveta ot 22 may 2018 godina odnosno klyuchovite kompetentnosti za uchene prez tselia zhivot (tekst ot znachenie za EIP) (2018/C189/01) (2018), *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz* [onlayn], 4.6.2018, С 189/1 [pregledana na: 20.09.2020].]

- Dostapna na: http://publications.europa.eu/resource/cellar/6fda126a-67c9-11e8-ab9c-01aa75ed71a1.0001.03/DOC_1.]
- Учебна програма по философия за осми клас** (2016). София: МОН.
[*Uчебna programa po filosofia za osmi klas* (2016). Sofia: MON.]
- Учебна програма по философия за десети клас** (2018). София: МОН.
[*Uчебna programa po filosofia za deseti klas* (2018). Sofia: MON.]
- Bracett, M., Rivers, S., Salovey, P.** (2011) Emotional Intelligence: Implications for Personal, Social, Academic, and Workplace Success, *Social and Personality Psychology Compass*, vol. 5, issue 1, pp. 88–103.
- Gardner, H.** (1983) *Frames of Mind. The theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
- Goleman, D.** (1995) *Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books.
- Immordino-Yang, M.H., Damacio, A.** (2007) We Feel, Therefore We Learn: The Relevance of Affective and Social Neuroscience to Education, *Mind, Brain and Education*, Vol. 1, Issue1, March 2007, pp. 3–10.
- Immordino-Yang, M.H.** (2015) *Emotions, learning, and the brain: Exploring the educational implications of affective neuroscience*. New York: WW Norton & Company.
- Recommendation** Of The European Parliament And Of The Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC), *Official Journal of the European Union* [online], 30.12.2006, L 394/10 [accessed: 20 sept. 2020]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006H0962.>]
- Salovey, P., Mayer, J.** (1990) Emotional Intelligence. Imagination, *Cognition and Personality*, vol. 9, issue 3, 1990, pp. 185–211.
- Skinner, S.F.** (1958) Teaching machines, *Science*, vol. 128, issue 3330, Oct. 24, pp. 969–977.

ЗА ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ РЕЛИГИЯ И СОЦИАЛИЗЪМ

Станул Грозданов Грозев

Анотация. Настоящият доклад е посветен на отношението между религия и социализъм. Чрез сравнителен анализ се изследват и интерпретират основни връзки между двете понятия в тяхната теоретична и практическа реализация. Специално внимание е отделено на социализма и религията в контекста на хуманизма, схващан като човеколюбие и загриженост за добруването на хората. Разгледани са някои програмни документи и ранни текстове на теоретиците на научния социализъм, с акцент върху изразеното в тях отношение към религията. Открити са типове религиозен социализъм по Тилих. Така става ясно, че взаимоотношенията между религия и социализъм са много по-дълбоки и сложни от просто формалното им съчетание и интерпретации.

Ключови думи: социализъм; религиозен социализъм; етика; Тилих; християнство; религия.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND SOCIALISM

Stanul Grozdanov Grozev

Abstract. This paper deals with the relationship between religion and socialism. It uses comparative analysis to examine and interpret the fundamental connections between the two notions in their theoretical and practical realization. Special emphasis is put upon socialism and religion in the context of humanism, recognized as love and care for the wellbeing of our fellow men. Furthermore, the paper examines some early program documents and texts of the theoreticians of scientific socialism, particularly in regards to the attitude towards religion expressed in them and in conclusion it outlines the different types of religious socialism according to Paul Tillich. In this manner, it becomes clear that the correlations between religion and socialism go much deeper and are much more complicated than the simple merging of the terms.

Keywords: socialism; religious socialism; ethics; Tillich; Christianity; religion.

ВЪВЕДЕНИЕ

Отношението между религия и социализъм е сложно и нееднозначно. И се определя не толкова от изначално противоречивото им състояние, в което се намират, колкото от ситуацията, в която са поставени от основните теоретици на научния социализъм – Карл Маркс (1818–1883 г.) и Фридрих Енгелс (1820–1895 г.).

И двамата, произхождащи от религиозни семейства, демонстрират в произведенията си изразен интерес към религията – било чрез критиките си към нея, било чрез ползване на нейна терминология и методи.

Маркс, въпреки че нарича религията „опиум за народа“, иронично говори за „попския социализъм“ и критикува опитите да се придаде социалистическа окраска на християнството, заимства от нея понятия и изрази. Така например думата „свещен“, в различни и провокативни съчетания, е особено често употребявана в текстовете му, а заглавието на произведението *Светото семейство* (1845) е заимствано директно от Евангелието.

Енгелс, който посвещава свои произведения на ранното християнство, е и авторът на проекта на комунистическото вероизповедание или *Предначертание на комунистически символ верую* (1847) – текст, подготвен като програмен документ за *Съюза на справедливите*. Именно този текст по-късно е преобразуван в *Принципи на комунизма* (1847) и съответно, в *Манифест на Комунистическата партия* (1848).

Противоречивата и нееднозначна традиция, свързана с отричане на религията, но с непрестанно обръщане към нея и религиозното чувство, е продължена и от следващия теоретик на научния социализъм – Владимир Илич Ленин (1870–1924 г.).

Въпреки недоброто му мнение конкретно за „поповете“ и за Църквата като институция, Ленин уважава истинското религиозно чувство на истинските християни, вярата им в социалната справедливост и стремежа им за постигането ѝ. Като Председател на Съвета на народните комисари, Ленин лично подписва *Декрет о свободите совести, церковных и религиозных обществ* (1918 г.).

Ленин говори за религията като за вид духовно потисничество и опиянение, обвинява я, че учи бедните на смирение и търпимост, като им дава измамни обещания за „небесна награда“, а богатите оневинява за тяхната експлоатация спрямо трудещите се и им продава „билети“ за „небесно благополучие“.

Тази традиция е прекъсната от Паул Тилих (1886–1965 г.), немско-американски теолог и философ, който обединява в едно цяло религия и социализъм – в понятието за *религиозен социализъм*.

Още в най-ранните си произведения Тилих възстановява историческата справедливост и спрямо религията, и спрямо социализма, като говори за религиозния социализъм като за феномен, който се ражда от съюза на религията (християнството) и хуманизма. Тилих обръща внимание, че няма хуманизъм сам по себе си, извън неговата религиозна основа – той може да е гръцки, християнски или друг, във връзка с религията, върху и чрез която израства и се развива. Тилих посочва, че в социализма, от самото начало, християнските и хуманистични елементи са обединени. Социализмът е манифестация на християнския хуманизъм. Това, обаче, е един съюз, изпълнен с множество въ-

трешни напрежения, защото хуманизмът се е откъснал от своята религиозна основа и е забравил своя религиозен произход.

ЗА РЕЛИГИЯТА И СОЦИАЛИЗМА В КОНТЕКСТА НА ХУМАНИЗМА

Като подчертава, че понятието *хуманизъм* произхожда от *humanus* – човечен, човечност, човеколюбие – марксистко-ленинската етика отделя специално място на *социалистическия хуманизъм*.

В специален раздел – *Социалистическият хуманизъм и значението му в съвременното обществено развитие*, хуманизмът се разглежда като водещ нравствен принцип, свързан с грижа за „всестранното развитие на човешката личност, зачитане на човешкото достойнство, създаване на другарски и братски взаимоотношения между хората“ (Драмалиев, 1979, с. 392).

Нравственият хуманизъм е тясно свързан с вярата в човешките творчески способности, с вярата в това, че човек изначално е добър, може да твори собствения си живот и да участва в изграждането на по-добро общество. Не „злата воля на хората“ води до класово разделение, експлоатация и живот в нищета, а липсата на справедливи обществени отношения.

Като изхожда от постулата – *битието определя съзнанието*, марксистко-ленинската етика обръща внимание, че за да има човешки отношения между хората, те най-напред трябва да живеят в човешки условия, човечността е в тясна връзка с „човечните обстоятелства“, при които се изгражда характерът на човека.

Социалистическият хуманизъм, като водещ нравствен принцип, се подчертава многократно в различни програмни документи на Българската комунистическа партия, пропагандни материали и речи на партийните и държавни ръководители при изяви у нас и в чужбина.

Така например в забележителната реч на Тодор Живков (1911–1998 г.) на световното изложение „Експо–70“ в Осака, в унисон с девиза на изложението – „Прогрес и хармония за човечеството“ – темата за човека и неговия стремеж към щастлив и благоденстващ живот заема централно място. Важно място заема и темата за мира и красотата, защото: „за изграждането на щастлив живот, светът се нуждае преди всичко от мир и сътрудничество“; защото, няма нищо по-естествено от това – да искаме красивите японски и български вишни, красивите японски и български рози „да цъфтят под мирни сини небеса“; защото, „такова е желанието и на всички хора по земята, които садят цветя и дръвчета, строят жилища и училища, издигат заводи, раждат и отглеждат деца!“ (Живков, 1971, с. 287–292).

Заедно с общонационалния и общочовешкия характер на социалистическите ценности и нравственост, в речта се изтъкват и високите цели и постижения на социалистическия строй. Специално внимание се обръща на това, което в социалистическа България се прави за *благомото на трудовия човек*:

Народна република България е социалистическа страна. Нашето общество използва постиженията на научно-техническия прогрес за благото на трудовия човек. Целият материален и духовен творчески продукт, създаван от нацията, е достояние на цялата нация. Да служи на човека, да осигурява непрекъснат растеж на неговото благоденствие, да усъвършенствува физически и духовно човека – това е смисълът и съдържанието на социализма. И в българската палата в Осака ние сме се постарали да покажем нашите постижения по този труден, но благороден път.

Човекът, трудът и съответно – *трудовият човек* – са издигнати на пиедестал в марксистко-ленинската етика. И въпреки че социализмът, подобно на християнството, обръща специално внимание на нуждаещите се, на уязвимите в общността – по-възрастните хора, децата, болните – когато се говори за „човекът като висша ценност“, се има предвид най-напред „трудовия човек“. И това е разбираемо, доколкото, според нравствения хуманизъм, всеки човек, според способностите и възможностите си, трябва да допринесе за изграждането, развитието и усъвършенстването на обществото. Защото, според социалистическата нравственост, не е етично да има хора, които не работят, но се облагодетелстват от богатата на обществото (Ангелов, Момов, 1967, с. 302–303).

Въпреки високия статут на трудовия човек, не бива да се счита, че трудът при социализма е самоцел. Ако се обърнем към класиците на научния социализъм, ще видим, че трудът е необходим, защото трудът създава блага, защото, „хората първо трябва да ядат, да пият, да имат жилище и да се обличат, следователно трябва да *се трудят*, преди да могат да се борят за господство, да се занимават с политика, религия, философия и т.н.“ (Енгелс, 1977а, с. 239). Но трудът трябва да носи удоволствие и радост, да облагородява човека и всестранно да го развива. И, не на последно място, трудът трябва да е с мярка. Какво се има предвид?

Маркс и Енгелс са оставили някои общи указания какво да се прави, след като пролетариатът завземе властта и вече няма частна собственост върху средствата за производство. Но тези указания не са достатъчни. Както много автори обръщат внимание, не е ясно как, според класиците, би изглеждало на практика едно реализирано комунистическо общество.

Маркс и Енгелс обичайно подчертават в предговорите към различните издания на *Манифеста*, че важните задачи по реализирането на комунизма трябва да бъдат дело на конкретните хора в конкретното време и държава. Защото всяко време, всеки исторически етап от развитието на човечеството, има свои собствени особености, които следва да се отчитат.

И все пак, има някои описания как може да протича денят на един човек по време на вече реализирания комунизъм. Общопопулярно е Марксовото описание на един трудов ден на човек, който, без да бъде ограничаван от нало-

жено му разделение на труда, и следвайки своите собствени потребности и желания, може „днес да прави едно, а утре – друго“. Сутрин да ходи на лов, следобед да лови риба, вечер да се занимава със скотовъдство, а след вечеря да се отдава на критика – без това да го прави „ловец, рибар, овчар или критик“.

На първо място, можем да видим, че тези описания указват към един *свободен, творчески и приятен труд*. На второ място, става въпрос за труд, упражняван от *личност с многостранни интереси и способности*. И на трето, но не на последно място, особено важно в случая е, че личността има възможност да развива и упражнява своите многостранни способности, защото живее в такова общество, където *всеки един индивид е в състояние свободно да се развива и да прилага всички свои сили и способности*. Очевидно, в случая става въпрос за комунистическото общество в неговия последен стадий, когато вече е в действие основният му принцип – „от всекиго според способностите, на всекиму според потребностите“.

По сходен начин и Енгелс говори за премахване на разделението на труда, което „превърща един в селянин, друг в обушар, трети във фабричен работник, четвърти в борсов спекулант“. И обръща внимание как обществото, организирано въз основа на комунистическите принципи, чрез образованието, ще освободи хората от тази едностранчивост. И ще даде възможност на всеки един човек всестранно да развива и прилага своите способности.

Другият съществен момент по отношение на хуманния труд и човека е намаляване на продължителността на работното време. И Маркс, и Енгелс многократно подчертават нечовешките условия за работа при капитализма. Става въпрос не само за тежките материални условия, при които се работи, но и за духовното угнетяване от еднообразния, изтощителен, „робски труд“, при което се натрупва „мизерия“ и „капитал“, а работникът „подивява“ и „се изражда морално“ (Енгелс, 1977в, с. 138).

Специално и остро се поставя въпросът за продължителността на работното време. Ако първоначално работният ден е бил четиринадесет и повече работни часа, още на Женевския конгрес на Интернационала, през 1866 г., се настоява за установен със закон осем часов работен ден.

Със специално отношение и грижа се гледа на децата, като се предвиждат редица мерки за подобряване условията на детския труд, осигуряване на възможности за тяхното добро образование и живот.

Марксистко-ленинската етика насочва внимание върху класовия характер на хуманизма и неговите проявления според историческия етап, на който се намира човешкото развитие: „Онова, което се е считало за хуманно от едни класи, се е отричало в името на хуманизма от други класи и обратно. [...] Различните класи обикновено са изразявали и защитавали хуманизма в оная степен, в която са изпълнявали историческото си призвание.“ (Драмалиев, 1979, с. 393).

Марксистко-ленинската етика призовава за класов подход към хуманизма, защото, да се признава един абстрактен надкласов, „общочовешки“ хуманизъм по типа на капиталистическия, който под булото на „всеобщ“ хуманизъм фалшиво изравнява капиталистът, работникът и робът, означава, да се изопачава съзнателно действителността. Защото социалната действителност показва, че не е все едно дали владееш средствата за производство, експлоатираш труда на другите и живееш в разкош, или продаваш труда си мизерно и живееш в нишета и безправие (Драмалиев, 1979, с. 407).

Като отчита, че проблемите на хуманизма – „за съдбата на човека, за характера на взаимоотношенията между хората“ – са поставяни много преди създаването на научния социализъм, марксистко-ленинската етика подчертава приноса на редица философи хуманисти, измежду които Декарт, Спиноза, Фойербах, Волтер, Русо. Признава се и първенстващата роля на социалистите утописти (Сен Симон, Фурие и Оуен), които първи разкритикуваха антихуманизма на капиталистическия строй (Драмалиев, 1979, с. 393–395).

Особено високо оценени в марксистко-ленинската етика са нравствените постулати на Кант и Хегел, а именно: Човекът винаги да се разглежда като цел, а не като средство; „Бъди личност и зачитай другите като личности“ (Драмалиев, 1979, с. 393–394).

Обръща се внимание, обаче, на невъзможността тези постулати да се реализират, да бъдат осъществени при капиталистическия обществен строй. Жестоката експлоатация на трудещите се, дълбоко антихуманна в своята същност, унищожава човешкото достойнство. Огромното мнозинство от хора се превръщат в средство за осъществяване целите на малцината от господстващата експлоататорска класа.

Ако антагонистичните отношения между социализъм и капитализъм са ясно видими и разбираеми, не така стоят нещата по отношение на религията.

На пръв поглед е озадачаващо защо социализмът, който иска добруването на хората, се противопоставя остро на религията, която иска същото.

Още по-парадоксално звучат обвиненията към религията в антихуманизъм. Защото, ако се обърнем към най-древните времена, ще видим, че производът на религията е тясно свързан с грижа за човешкото добруване. И жрецът, който призовава природните сили и властва над тях със заклинания и чародейства, и гърците, които имат множество Богове, и християнинът, който се моли на своя Бог, искат повече блага за себе си и за общността, в която живеят. Искат повече и по-добър живот.

Тази непримиримост между религия и социализъм може да стане ясна при по-детайлно разглеждане на социалистическия хуманизъм.

В понятието за социалистически, нравствен хуманизъм, могат да се открият три основни момента: 1) всестранно и хармонично развитие на човешката

личност; 2) утвърждаване и зачитане на човешкото достойнство; 3) създаване на другарски и братски взаимоотношения между хората.

Първият момент е свързан с Ренесанса и Ренесансовия идеал за човешката личност, доразвит и издигнат на по-високо ниво. Вторият – следва една дълга традиция, идваща от античността и стъпва върху Кантовите идеи за човешкото достойнство, „за човека като цел, а не като средство“. Третото основно положение силно корелира с християнското разбиране за човешките взаимоотношения между хората. Това положение е и един от основните принципи на социалистическия хуманизъм – „Човек за човека е приятел, другар и брат“.

Според марксистко-ленинската етика разликите между социалистическия и религиозния хуманизъм могат да се видят по няколко основни направления.

Най-напред трябва да се подчертае, че нравственият хуманизъм не е човеколюбие „изобщо“, както е при християнството, а е обвързан и с отговорност, и със задължения от страна на самата личност.

В марксистко-ленинската етика уважението към човека, неговото достойнство и неговите права не са във връзка с Божествения му произход (върху който акцентира християнството), а са свързани с личните способности и умения на всеки човек, със задължението му за лично самоусъвършенстване и развитие (съгласно стремежа към всестранно и хармонично развитие на човешката личност), с активното му участие в промяната на цялото общество към по-добро (съгласно принципите на солидарност и колективизъм).

Любовта към човека не е християнската любов, която призовава несправедливо ударения по едната буза, да подаде и другата си буза на агресора, не е сантиментално-романтична милозливост, настояваща за подаяния, уронващи човешкото достойнството, а любов, която изисква личната отговорност на всеки, но и осигурява действителни възможности за изграждане, усъвършенстване и развитие на всяко едно човешко същество.

Необходимата духовна и материална база, позволяваща реализирането на нравствения хуманизъм, обхваща няколко основни области: безплатно образование, безплатна медицинска помощ, осигуряване на достатъчно почивка (вкл. на морски и планински курорти).

Друг съществен момент, разграничаващ социалистическия от религиозния хуманизъм, е, че ако християнството поставя хората *равни пред Бога*, социализмът поставя хората *равни пред средствата за производство*. По този начин, според класиците, се премахва експлоатацията на човек от човека – всеки индивид е овластен и може да произвежда блага, които изцяло да му принадлежат.

Марксистко-ленинската етика обвинява религията и в това, че обосновава и защитава експлоатацията и при робовладелския, и при феодалния, и при капиталистическия строй. Религиозният светоглед се възприема като принизяващ достойнството на човека и проповядващ човешкото безсилие, за

разлика от социалистическата вяра в човека, който властва над стихийните природни сили, социалистическата вяра в творческите способности на човека да изгражда своя собствен живот и живота на едно по-справедливо и добро общество.

И не на последно място, социалистическият хуманизъм категорично признава на човека правото му на щастие не в „отвъдния“ свят, а тук – на земята.

СОЦИАЛИЗЪМ И РЕЛИГИЯ В КОНТЕКСТА НА ВЯРАТА

„Собствената същност на човека е много по-величествена и по-възвишена, отколкото въображаемата същност на всевъзможни „богове“, които представляват повече или по-малко неясно и изопачено изображение на самия човек.“ (Енгелс)

Ако религиозната вяра е насочена към *Бога*, социалистическата вяра е насочена към *Човека*.

Марксистко-ленинската етика „вселява вяра в безграничното могъщество на човека“ и изобилства от множество утвърждаващи фрази, като например: „Човек – това звучи гордо!“

Именно в социалистическото общество, за първи път в историята, тази крилата мисъл се изпълва с реално съдържание, защото човекът получава големи възможности за всестранно развитие на своите духовни и физически сили и способности (Драмалиев, 1979, с. 403–410).

Основни вярвания в марксистко-ленинската етика са: хората са добри; хората притежават огромен потенциал за развитие и усъвършенстване; хората притежават сила и способности да творят своя собствен живот и да насочват развитието на обществото към все по-добро и все по-добро. Да постигат щастие за себе си и за обществото. Защото всеки човек се стреми към щастие.

Щастието заема централно място в теорията и практиката на социалистическия живот и етика. Този стремеж неизменно е обвързан и с щастието на другите – както Енгелс посочва още в най-ранния програмен документ (*Предначертание на комунистически символ верую*), подготвен за конгреса на *Съюза на справедливите* – „Всеки човек се стреми към щастие. Щастието на отделния човек е неотделимо от щастието на всички.“ – и това са положения, които не се нуждаят от доказателства, защото са основани на вяра.

И Енгелс, и Маркс, твърдо вярват, че има такъв обществен строй, където могат да се осигурят добри условия за живот на всеки един човек. И тъй като „човекът е резултат на обществените условия, при които живее“, само при комунизма щастието ще е постижимо за всички хора и всеки член на обществото ще може свободно да развива и прилага своите способности. Това положение, изложено от Енгелс в *Предначертание на комунистически символ верую* се повтаря и в *Принципите на комунизма*, и в самия *Манифест*.

Отново в проекта за комунистически символ верую Енгелс говори за просвещаване на работниците. Просвещаването и образованието са от изключително значение както за осъзнаването на пролетариата за важната роля, която му е отредена в човешката история, така и, за да може впоследствие да се изградят „новите хора“ на социалистическото общество. Както Енгелс посочва в предговор към *Манифеста*, Маркс напълно разчита на интелектуалното развитие на работническата класа и затова е напълно уверен в крайната победа на принципите, изложени в *Манифеста*.

Основните вярвания на социализма, че човекът изначално е добър, силен и може сам да твори своето битие, влизат в противоречие с вярванията на религията (и по-конкретно християнството), че човекът е слаб, безпомощен, греховен. Маркс акцентира върху следните, така наречени от него „социални принципи на християнството“ (Маркс, Енгелс, 1975, с. 248–249):

Християнството оправдава античното робство, превъзнася средновековното крепостничество, защитава потискането на пролетариата;

Християнството превъзнася малодушието, презрението към самия себе си, самоунижението, смирението, покорството и така унищожжава съзнанието за собствено достойнство, чувството за гордост и независимост;

Християнството проповядва необходимостта от съществуването на класи – господстваща класа и класа на потиснатите; и единственото, което прави, за да подобри положението на потиснатите, е да изказва благочестиво пожелание първата класа да бъде благодетелна към втората;

Християнството обявява всичките отвратителни действия на потисниците спрямо потиснатите или за справедливо наказание за първородния и други грехове или за изпитание, което Господ в безграничната си мъдрост налага на хората, за да изкупят своите грехове;

Християнството пренася на небето обещаната от епархиалния съветник компенсация за всички мерзости и по този начин оправдава по-нататъшното им съществуване на земята.

Докато религията обещава най-големите блага на небето, в „отвъдния свят“, социализмът ги обещава тук, на земята. Необходимо е, обаче, да бъдат изпълнени някои условия, за да се случи това: най-напред е необходимо максимално развитие на производителните сили; следва премахване на частната собственост върху средствата за производство; едва тогава ще се премахне експлоатацията от човек на човека; и съответно, ще отпаднат класите.

Този ред на случване на нещата е особено важен, защото, премахването на частната собственост не е магически акт, чрез който да се предизвикват събития и да се властва над тях. Защото, както Маркс и Енгелс многократно подчертават – именно неудържимото развитие на производителните сили не позволява да се запазят старите обществени отношения.

Въпреки че в теоретичните обосновки на комунизма ясно, макар и не систематизирано, е указана последователността на „случването“ на комунизма, обичайно пренебрегнат от техните последователи остава първият основен момент за осъществяването на социализма – максимално развитите производителни сили. А без максималното развитие на производителните сили, когато „благата ще потекат като пълноводен поток“, не е възможен „Рай на земята“. Не е възможно пълното задоволяване на потребностите и съответно – реализирането на най-хуманния комунистически принцип – „от всекиго според способностите, на всекиму според потребностите“.

Вярата в човека, вярата в производителните сили и в тоя смисъл, и в науката – защото научно-техническият прогрес дава възможност за развитието им – замества изцяло вярата в Бога и определя съревнователното поведение между религия и социализъм по отношение осигуряване на човешкото благо и добруване.

Благотворителността, подаянията, на които разчита религията, се определят от социалистическото разбиране за етичен хуманизъм като уронващи човешкото достойнство палиативни мерки, осигуряващи временно и краткотрайно подобряване на състоянието на нуждаещите се.

Класиците на научния социализъм искат радикална промяна – не помощи, не подаяния, а създаване на реални условия за достоен и независим живот. Оттам възникват и противоречия между религията и социализма, съревноваващи се в борба за осигуряване на човешкото добруване.

Сложните отношения между тях, които всъщност са взаимни чувства на неодобрение и дори неприязън, могат да се видят още в началото на *Манифеста* – в „свещения съюз“, обединил се срещу комунизма, папата, заедно с царя, е поставен на първо място. И на различни други места в *Манифеста* религията се критикува – и когато се говори за „забулената с религиозни и политически илюзии експлоатация“ или, когато се говори за „попския социализъм“. Отбелязани са и обвиненията на религията срещу комунизма.

Но въпреки наличните различия между религия и социализъм, тяхната обща цел, формулирана като човешкото благо, човешкото добруване или „пределна загриженост“, остава. И тя е следствие от разбирането за хуманизма като „човеколюбие“.

Както теоретиците на научния социализъм многократно обръщат внимание, в историческото развитие на човечеството следват различни етапи. Ако феодализмът, а след него и капитализмът, са имали прогресивна и революционна роля за развитието на човешкото общество, същата роля е имала и религията. Защото историческото развитие следва един закономерен ход на развитие. В този ход нещо, което първоначално е имало положителна, дори революционна роля за човешкото добруване, на един следващ етап се превръ-

ща в пречка за по-нататъшно развитие и прогрес. Така е и с религията, както Маркс в различни свои произведения отбелязва:

„Когато древният свят вече вървеше към залез, старите религии бяха победени от християнската религия. Когато в XVIII век идеите на Просвещението побеждаваха християнските идеи, феодалното общество водеше борбата си на живот и смърт с революционната тогава буржоазия“ (Маркс, Енгелс, 1977, с. 56).

„...С всеки велик исторически преврат в обществените порядки се извършва също и преврат във възгледите и представите на хората – значи и в техните религиозни представи. Но съвременният преврат се различава от всички предишстващи именно по това, че хората най-сетне разгадаха тайната на този процес на историческите преврати и затова...отхвърлиха всяка религия“ (Маркс, Енгелс, 1975, с. 249–250).

Проблемът за отношението между социализъм и религия съществува имплицитно в много от произведенията на класиците. Но той е поставен и директно като въпрос в най-ранните програмни документи, оформени като катехизиси.

В *Принципите на комунизма*, 23-ти въпрос, който е свързан с отношението на комунистическата организация към съществуващите религии, отговорът препраща към някой от предишните проекти за програма на *Съюза на комунистите*. Както става ясно едва през 1969 г., това е *Предначертание на комунистически символ верую*, съставено по поръчение и за *Съюза на справедливите* (преименуван по-късно в *Съюз на комунистите*). В този ръкопис (въпрос 22-ри), на въпроса дали комунистите отхвърлят съществуващите религии, отговорът е, че всички съществуващи до този момент религии са степен в историческото развитие на човечеството. А комунизмът е такъв етап от историческото развитие, което прави излишни и „снема“ всички съществуващи религии.

Ако Маркс говори за отпадане на религията, а Енгелс, за „снемане“ на религията в комунизма, по-късно Тилих поставя на теоретични основи идеята за *религиозния социализъм*, схващан като синтез между религия и социализъм.

ЕТИКО-РЕЛИГИОЗНИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ

Поставени в диалектическо единство, социализмът и религията не приемат своите наследени емпирични форми като фиксирани и завършени, а се променят и трансформират в нещо ново – религиозен социализъм.

Свързването на понятията религия и социализъм може да се интерпретира по множество различни начини и, съответно, да се проявява в различни форми. Тилих говори за четири основни форми на религиозен социализъм: *законова, романтична, практико-политическа, диалектическа*.

При *законовата* форма социализмът се разглежда като пряко следствие от моралните изисквания на религията и конкретно на християнството – спазване на Библейското законодателство. Да се постъпва според християнската повеля за любов, милосърдие и помощ за нуждаещите се – това означава възприемане и следване на социалистическите идеали. Тези сходства между християнството и социализма са лесно забележими и поради това много автори твърдят, че „Исус е бил първият социалист“, а реализирането на социализма е осъществяване на християнската етика. Тилих, обаче, счита, че въпреки налично формално сходство между християнската религия и социалистическото движение, нещата стоят по-различно. Религията изобщо и в частност християнството, не е просто сбор от доктринални, ритуални или морални канони.

При *романтичната* форма се придава религиозна мистичност на социалистическото движение и това може да се изрази чрез твърдението: „Социализмът е религия“. При тази интерпретация се акцентира върху религиозното чувство, налично у всеки човек. Обръща се внимание, че то не се свързва непременно с някаква специфично религиозна сфера, а може да се изрази и реализира във всяка една житейска практика. Една романтично-мистична аура витае около хората или групите, напълно отдали себе си на реализирането на даден идеал. Тези хора, участващи дълбоко и дейно в социалистическото движение, са готови на саможертва в името на комунистическия идеал, убедени са в пълната и окончателна победа на социализма, и в един такъв смисъл – са религиозни. Съответно, социализмът притежава всички индивидуални и общностни характеристики на онова, което обичайно се нарича религия. В една такава форма, обаче, както Тилих обръща внимание, понятието за социализъм напълно бива погълнато от религиозните характеристики.

Практико-политическата форма на религиозния социализъм обединява в едно социалистическото движение и съществуващите представителни форми на организираната религия. Става въпрос за „побратимяване“ между определена църковна организация и определена социалистическа група. Обединяването на религия и социализъм в политико-практическата сфера има своите силни страни и може да бъде особено ефективно, подчертава Тилих. Но то е насочено само към практиката, липсва му теоретично осмисляне и идеологическа обосновка.

Преодоляването на недостатъците на първите три форми религиозен социализъм Тилих вижда в едно диалектическо обединяване – динамичен или *диалектически* тип социализъм. Диалектическият религиозен социализъм представлява синтез на религия и социализъм, схванати издълбинно и се отличава със своята насоченост към теоретични проблеми. Религиозният социализъм е динамичен, вечно променящ се, според действителната социална ситуация и предизвикателствата, които тя представя (Tillich, 1971, p. 8). В процеса на случване на това диалектическо единство, нито социализмът

изчезва за сметка на религията, нито религията, за сметка на социализма – те са запазени и издигнати на ново равнище.

Религиозният социализъм, както посочва Тилих, стои на основите на Марксовия анализ на капиталистическото общество. Структурата на съвременното общество се определя от капиталистическата икономика. Закономерно следва противопоставяне между собствениците на средствата за производство и тези, които зависят от тези средства, но не ги притежават. За да живеят, те трябва да продават своята работна сила, съответно – биват експлоатирани чрез „принадената стойност“, която капиталистът изисква и присвоява неправомерно. Така се сформират класи и възниква класов конфликт, прерастващ в класова борба. Както настояват класиците, „цялата предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на класови борби“ (Енгелс, 1977в, с. 127).

Тилих откроява някои основни характеристики на религиозния социализъм, като всички те са обединени от идеята за неговото всеобщо, универсално приложение и обхват.

На първо място, религиозният социализъм не е обвързан с определена група или определени институции. Негови носители могат да бъдат както отделни индивиди, така и работнически групи, църкви, политически структури, културни движения или други социални сдружения. Те могат да са организирани самостоятелно и независимо, но могат и да създават определени тенденции на развитие във вече съществуваща организация.

Религиозният социализъм се отнася до всички сфери на икономиката, социалния и духовния живот. И по този начин въздейства върху цялото човешко битие. Религиозният социализъм няма абсолютни обвързаности с която и да е икономическа теория, с който и да е модел на политическа активност. Религиозните социалисти могат да работят във всяка партия, вероизповедание, движение, доколкото организациите осигуряват пространство за тяхната работа.

Тилих многозначно оставя отворени въпросите, свързани с бъдещето на марксистката икономическа теория и адекватността на социалистическите партии като носители на социалистическата идея. Дори изразява съмнение относно това – ще остане ли пролетариатът най-важния носител на „антидемоничната борба“. Защото няма вечни истини, защото нито една група не трябва да придобива абсолютно значение за сметка на останалите.

Религиозният социализъм не е партиен и не е конфесионален – затова не трябва да се прави „религиозно освещаване“ на никоя конкретна партия, не трябва да се дава специално предпочитание на никое вероизповедание. По този начин остава отворен и въпросът за Църквата, която би послужила като основата, върху която единството на религия и социализъм може да бъде реализирано (Tillich, 1971, p. 88).

Като защитник и борец за социална справедливост, религиозният социализъм може да работи заедно с либерализма и демокрацията, но категорично иска „конкретен“, „реален“ социализъм, а не „празни форми на свобода и равенство“, определяни от Тилих като абстракции. Защото религиозният социализъм търси не утопии, а адекватни отговори на старите и нови социални проблеми, проявяващи се в конкретно променяща се ситуация.

Що се касае до етичните аспекти на религиозния социализъм, на първо място Тилих поставя не стремежа към удоволствие или максималното задоволяване на потребностите, а *неприкосновеността на индивида във физически и духовен аспект*.

При създаването на норми и съблюдаването за тяхното спазване, правилата никога не трябва да бъдат поставяни над неприкосновеността на индивида, защото основен етичен принцип на религиозния социализъм е *съхраняването на живота*. Тилих е категоричен, че не трябва да жертваме живота в името на абстрактни понятия за правилно и неправилно. Поставянето на индивида под абстрактни закони Тилих нарича „героично-идеалистична теория“. Теория, чиито последици водят до „героично пожертване“ на човека в името на онова, което към конкретния момент и в определената социална среда се смята за правилно и свещено.

Етиката на религиозния социализъм отхвърля абстрактните системи от ценности, които имат претенции да са универсално валидни и правилни. Абстрактните ценностни системи се разобличават като идеологии на управляващи групи, инстинктивно искащи да придадат вечно значение на своята власт – затова приписват на своята етика вечен и трансцендентен характер. Етиката на религиозния социализъм е динамична и е атрибут на самото битие. Като търсеца динамичното значение на нещата в човешките отношения между хората, тя се подчинява на изисквания, които са променливи и вътрешно присъщи в неща и в ситуации.

Религиозният социализъм отхвърля всяка утопична етика. Да се счита, че човекът е изначално добър и, че единствено социалните обстоятелства го правят лош, според Тилих, е не докрай оправдано обобщение. Една такава генерализация може да е толкова погрешна, колкото и относително вярна, когато е приложена спрямо конкретна ситуация – например, по отношение на капиталистическата ситуация.

И най-съвършените закони и норми, и най-съвършената институционална подредба не отстранява напълно заплахата за човешкото битие. В хода на своята реализация всяко едно битие винаги носи със себе си и възможността да се извърши насилие спрямо Другия. Тилих обръща внимание, че това е валидно за всеки един социален ред и трябва да се има предвид при построяването на всяка една социално – етическа и политическа теория.

Тилих, който многократно заявява симпатиите си към Ницше, подчертава, че религиозният социализъм възприема тенденции, които могат да бъдат проследени до Ницше – както по отношение на някои схващания за човека, така и по отношение на волята за мощ на различни равнища у човека и природата. Религиозният социализъм обръща внимание, че при изграждането на обществото, по необходимост, трябва да се има предвид вътрешноприсъщата, изначална мощ по различни направления. И това е от особена важност при изграждането на теории за справедливостта, взаимоотношенията в обществото и държавното устройство.

Въпреки че религиозният социализъм, както разгледахме по-горе, стои на основите на Марксовия анализ на капиталистическото общество. И въпреки че „цялата предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на класови борби“, Тилих се обръща към Ницшевата воля за мощ, която остава да действа в света, дори и когато всички така определени класови противоречия бъдат разрешени.

Тилих не вярва, че след изчезването на класите на земята ще настъпи едно безметежно и щастливо съществуване. Защото, дори и в едно безкласово общество, ще продължава да има напрежения, принадлежащи към вътрешно присъщата мощ на всяко съществуващо нещо, реализиращо самото себе си. Реализирайки самото себе си в динамика, в един процес на непрекъснато развитие, то неминуемо упражнява сила и изпитва върху себе си сила. А това, на свой ред, повдига въпросите за мощта, силата и властта. Въпроси, които социалистическата теория обичайно пренебрегва или не им обръща достатъчно внимание.

И тъй като всяка мощ, всяка сила, носи със себе си и възможността за потисничество, Тилих акцентира върху любовта като ключов и задължителен елемент в изграждането на обществото. Тази любов, освободена от субективни и романтични характеристики, представлява *загриженост* за Другия и неговото значение.

Тилих, верен на диалектичното разглеждане на понятията и тяхното реализиране, говори за полярността на мощта и на любовта и обединяването им в едно цяло.

Вечната и неунищожима сила, израз на волята за мощ, трябва да се приеме като налична реалност в света, да се насочи в подходяща посока и оползотвори за нуждите на обществото, за увеличаване на производителните сили, за личното благо и благо на обществото.

Както Тилих обръща внимание, при изграждането на обществото е необходимо структуриране на нивата на тази вътрешноприсъща изначална мощ – както по отношение на вътрешните структури на отделните държави, така и при отношенията на държавите една към друга. Пренебрегването на тази сила, несъобразяването с нейното съществуване, води до организирането на

групи, в които се струпва огромно количество власт. Тази безотговорна и разрушителна власт може да се проявява по различни направления. Неин израз е както господството на капитала и унижителното положение на работническата класа, така и бруталното подтисничество и терор при фашизма и сталинизма, отхвърлящи ценността и достойнството на личността.

Социално-етическият идеал на религиозния социализъм е сформирането на общество, реализирано като единство на мощ и любов. Единство, където мощта е разглеждана като самореализация на индивида или на групата, а любовта – като отдаденост на значението на самореализацията и на Другия.

Тилих говори за социализма като за основата, върху която може да се случи единството на различните култури (Tillich, 1973, p. 180). И подчертава, че социализмът, за да може да завърши своето собствено развитие, има нужда от всеобхващащата религиозна субстанция, има нужда от обединение с религията. Защото именно религията е началото и краят на всички неща.

Създадената при едно такова обединение общност, която може да бъде наречена „Държава“ или „Църква“ (в смисъла на теологията на културата), е едно универсално човешко общество, изградено от духовни, културни общности и тяхната религиозна субстанция. И това, което ги обединява, е диалектичното единение на мощ и любов, стремежът към социална справедливост.

И след оттеглянето си от политически дейности, Тилих остава категорично на позициите на религиозния социализъм. В своето есе *Отвъд религиозния социализъм*, Тилих препотвърждава основните си схващания за религиозния социализъм, които, както самият той заявява, продължават да бъдат валидни и да указват пътя, по който Европа може да бъде изградена наново (Tillich, 1998, pp. 205–219).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Ст., Момов, В.** (ред.) (1967) *Проблеми на марксистката етика*. София: издателство на Българската комунистическа партия, с. 302–303.
[Angelov, St., Momov, V. (red.) (1967) *Problemi na marksistkata etika*. Sofia: izdatelstvo na Balgarskata komunisticheska partia, s. 302–303.]
- Драмалиев, Л.** (ред.) (1979) *Марксистко-ленинска етика*. София: Партиздат, с. 392–410.
[Dramaliev, L. (red.) (1979) *Marksistko-leninska etika*. Sofia: Partizdat, s. 392–410.]
- Енгелс, Ф.** (1977а) Карл Маркс. В: **Маркс, К., Енгелс, Ф.** *Избрани произведения в 10 тома*, т. 1. София: Партиздат, с. 231–243.
[Engels, F. (1977a) Karl Marks. V: Marks, K., Engels, F. *Izbrani proizvedenia v 10 toma*, t. 1. Sofia: Partizdat, s. 231–243.]
- Енгелс, Ф.** (1977б) Към историята на Съюза на комунистите. В: **Маркс, К., Енгелс, Ф.** *Избрани произведения в 10 тома*, т. 1. София: Партиздат, с. 210–231.

[Engels, F. (1977b) Kam istoriyata na Sayuza na komunistite. V: Marks, K., Engels, F. *Izbrani proizvedenia v 10 toma*, t. 1. Sofia: Partizdat, s. 210–231.]

Енгелс, Ф. (1977в) Развитие на социализма от утопия в наука. В: **Маркс, К., Енгелс, Ф.** *Избрани произведения в 10 тома*, т. 1. София: Партиздат, с. 106–153.

[Engels, F. (1977v) Razvitie na sotsializma ot utopia v nauka. V: Marks, K., Engels, F. *Izbrani proizvedenia v 10 toma*, t. 1. Sofia: Partizdat, s. 106–153.]

Живков, Т. (1971) *Избрани съчинения*, т. 7. София: Партиздат, с. 287–292.

[Zhivkov, T. (1971) *Izbrani sachinenia*, t. 7. Sofia: Partizdat, s. 287–292.]

Ленин, В. И. (1968) *Социализм и религия*. 5-е изд. – Москва Гос. изд-во полит. лит.

[Lenin, V. I. (1968) *Sotsializm i religia*. 5-e izd. – Moskva: Gos. izd-vo polit. lit.]

Маркс, К., Енгелс, Ф. (1975) *Мисли и афоризми*. 2. изд. София: Партиздат.

[Marks, K., Engels, F. (1975) *Misli i aforizmi*. 2. izd. Sofia: Partizdat.]

Маркс, К., Енгелс, Ф. (1977) Манифест на комунистическата партия. В: **Маркс, К., Енгелс, Ф.** *Избрани произведения в 10 тома*, т. 1. София: Партиздат.

[Marks, K., Engels, F. (1977) Manifest na komunisticheskata partia. V: Marks, K., Engels, F. *Izbrani proizvedenia v 10 toma*, t. 1. Sofia: Partizdat]

Маркс, К., Енгелс, Ф. (2013) *Манифест на комунистическата партия, публикуван през февруари 1848*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Marks, K., Engels, F. (2013) *Manifest na komunisticheskata partia, publikuvan prez fevruari 1848*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Tillich, P. (1971) *Political expectation*. New York: Harper & Row.

Tillich, P. (1973) *What is religion?*. New York: Harper & Row.

Tillich, P. (1998) *Main Works*, Vol. 3. Writings in the social philosophy and ethics. Berlin: De Gruyter.

НАРАТИВИ НА БЕДНОСТТА ПРИ ЖЕНИТЕ ПЕНСИОНЕРКИ

Мария Здравкова Кирова

Анотация. Обект на изследването са жените пенсионерки в България и основните проблеми, пред които са изправени, а именно, ниските размери на полагаемите им се пенсионни обезщетения и високият риск от бедност. Целта е идентифицирането и представянето на реалните морални и лични проблеми, пред които са изправени жените пенсионерки в България, живеещи под прага на бедността и осмислянето им от етична и джендър перспектива, с фокус върху понятието “достойнство“. Настоящото изследване представя четиринадесет лични истории за бедността и нейните всекидневни измерения. Бедността на жените пенсионерки в български контекст се представя не само под формата на ограничени лични финанси и материални лишения, но и като невъзможност за активно включване в обществото и социална невидимост. Представените устни истории са подложени на анализ през призмата на подхода на способностите, разгърнат в концепциите на Амартия Сен и Марта Нусбаум.

Ключови думи: подход на способностите; пол; gender; жени пенсионерки; възраст; бедност.

NARRATIVES OF POVERTY IN RETIRED WOMEN

Maria Zdrakova Kirova

Abstract. The subject of the study are retired women in Bulgaria and the main problems they face, namely, the low amount of their pension compensations and the high risk of poverty. The goal is to identify and present the real moral and personal problems faced by retired women in Bulgaria living below the poverty line and to make sense of them from an ethical and gender perspective, with focus on the concept of "dignity". This study presents fourteen personal stories about poverty and its everyday dimensions. Poverty of retired women in the Bulgarian context is presented not only in the form of limited personal finances and material deprivation, but also as an inability to actively participate in society and social invisibility. The presented oral stories are analyzed through the prism of the Capabilities Approach, developed in the concepts of Amartya Sen and Martha Nussbaum.

Keywords: Capabilities Approach; gender; retired women; old age; poverty.

През последните десетилетия в България увеличаването на дела на възрастните хора, или т.нар. застаряване на населението, е силно изразено. Към 2019 г. всеки четвърти българин е преминал възрастта 60 години, а почти 22% от населението са навлезли във възрастовата група на 65-годишните. България е на пето място в света по относителен дял на възрастно население и на

седмо място по показателя *висока средна възраст на населението*, подчертава Михова (2019, с. 25). Тези данни свидетелстват не само за мащабността на явлениято, свързано със застаряването на населението, а засилват необходимостта от провеждането на целенасочени и по-специфични държавни политики по отношение на гражданите в нетрудоспособна възраст.

Възрастните хора не са хомогенна социална група и една от основните различителни линии е полът, който се разглежда като определящ жизнените шансове и социални позиции, заемани от жените в разделението на труда (Стоилова, 2012). Той е водещ при определяне размера на възнагражденията, въз основа на които се извежда и заеманата от жените позиция в пенсионната система на база на: продължителност на заетостта, осигурителен доход, размер на осигурителния стаж. Поставянето на фокус върху пола води до по-цялостно и широко разбиране на жизнените избори и остаряването, като предлага и рамка, в която могат да бъдат изследвани различния социален опит на двата пола.

Интересът към темата за неравнопоставеността на мъжете и жените в пенсионната система е обусловен от все още слабо коментираните в България теми за нарастващата бедност сред жените пенсионерки. У нас, където са и най-ниските пенсии в ЕС, това означава, че жените пенсионерки са в най-висок риск от бедност спрямо тези в останалите държави на ЕС. Бедността на жените пенсионерки в български контекст означава не само ограничени лични финанси и материални лишения, но и невъзможност за активно включване в обществото и социална невидимост. По данни на Националния статистически институт, в категория *Относителен дял на бедните по пол и възрастови групи* към 2018 г., относителният дял на бедните жени над 65-годишна възраст е 351.3 хиляди (Национален статистически институт (НСИ), 2019). Въпреки тези показатели техните проблеми и предизвикателствата, пред които са изправени в ежедневието си, в голяма степен остават публично невидими и встрани от политическите репрезентации и публични дебати.

Настоящата статия си поставя тази социална група във фокуса на научния и изследователския си интерес и се стреми да осветли част от изпитанията, пред които е изправена. Изследването представя четиринадесет лични истории за бедността и нейните всекидневни измерения. Бедността на жените пенсионерки в български контекст се представя не само под формата на ограничени лични финанси и материални лишения, но и като невъзможност за активно включване в обществото и социална невидимост. Представените устни истории са подложени на анализ през призмата на подхода на способностите, разгърнат в концепциите на Амартия Сен и Марта Нусбаум.

Целта е идентифициране на реалните лични проблеми и ограничения, пред които са изправени жените пенсионерки в България, живеещи под прага на бедността. Непосредствено от така поставената цел следва отчитане на

нивото на сензитивност на самите жени по отношение на теми, свързани с политика, възраст и пол.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Изложението е разгърнато в три части. В първата част се посочват методите, чрез които е реализирано емпиричното изследване. Представени са ключовите въпроси, зададени по време на интервютата, очертаващи рамката на разговора. Въпросите са подбрани с оглед на поставената цел, задачи и хипотези на изследването. Изведени са критериите за подбор на респондентките, посочват се локализацията по време и място. Във втората си част изложението представя анализ и обособяване на темите и подтемите, които възникват по време на разговорите. Оформените основни сюжетни линии са свързани с концепцията за активно стареене и достойни старини, изговаряне и посочване на лични истории и примери, свързани с измеренията на бедността сред пенсионерите, старостта и грижата. Последната, трета част, представя анализ на интервютата и политиките в България, насочени към възрастните, през призмата на *подхода на способностите*. Разгледана е неговата приложимост към конкретната изследвана група.

ОПИСАНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Приемам качествения метод на изследване като начин, който би позволил да бъдат чути личните житейски истории и опит, свързан с бедността. За мен е важно да се съсредоточа върху отделните истории, за да избегна унифицирането на опита в числови маркери, които биха намалили смисъла на индивидуалността, която стои в основата на преживяването на самата бедност. Конструкцията на историята е един от начините да преобразуваме това, което правим и преживяваме, в това, което знаем и това, което чувстваме, че другите трябва да чуят (Bochner, Ellis, 1995). Освен това смисълът, до който достигаме, е конструиран във взаимния процес на разказване и чуване, тъй като отговорите на слушателя са свързани с думите на говорещия. Разказът има организационен характер. Животът на хората, живеещи в бедност, често е хаотичен. В средата на този хаос е необходимо да се структурира опитът и разказът е начинът да се постигне това (Bruner, 1990). Разказът помага да се организират не само миналото и настоящето, но и бъдещето. Без усещане за това, което ще донесе бъдещето, липсва способност за планиране и надежда. Чрез разказа един човек печели възможни сюжетни линии, за да предвиди какво може да се случи след това (Clandinin, Connelly, 2000).

Проведените интервюта са полуструктурирани. Зададени са шест ключови въпроса, с оглед на създаване на рамка на разговора, а също и с поставената цел, задачи и хипотези на изследването. Въпросите са: 1) Каква е продължителността на трудовия Ви стаж (до момента на пенсиониране)?; 2) Продължа-

вате ли да работите?; 3) Какъв е размерът на пенсионното Ви обезщетение?; 4) Запозната ли сте с политики и стратегии, разработени от правителството и социалната политика, насочени към пенсионерите в България?; 5) Какво според Вас означават „достойни старини“ и „активно стареене“; 6) Говори ли се за пенсионерите в България/Как присъстват те в публичния дискурс?

В резултат на зададената рамка са обособени няколко групи и допълнителни подвъпроса, които се явяват естествено продължение на разговора и споделянето не преживяванията, пряко обвързани с темата за бедността, нейното преживяване и ограничаването на способностите. Присъства и темата за грижата, нейната видимост и отговорността по отношение на държавните институции и политики, за зависимите възрастни. Споделянето на проблемите се случваше по реда на значението, което са имали за всяка от интервюираните жени.

Подготовка за изследването. Подбраните базови въпроси са променяни и ревизирани многократно, докато се положи такава рамка, която, от една страна, да задава структура на интервюто, а от друга да оставя достатъчно пространство за споделяне, без разговорът да бъде затварян. Това предполага гъвкав подход, който позволява интервюираните да не бъдат прекъсвани, за да не се нарушава линията на споделяне и степенуване на важните за тях теми.

Критерии за подбор. Респондентките са селектирани на базата на три критерия: 1) да бъдат жени в късна зряла възраст; 2) работили са в трета категория труд; 3) живеещи в гр. София¹. Интервюираните се различават по образование (най-вече със средно и висше), по професионална сфера, някои от тях (пет на брой) продължават да работят, различават се и по семейно положение (вдовици, неомъжени и омъжени), по възраст (от 66–85 г.).

Реализираните интервюта са четирнадесет чрез лична среща. Директните интервюта са проведени в дома на всяка една от респондентките, в удобно за тях време, което благоприятства за неформалното протичане на разговора, и създаде усещане за контрол, от тяхна страна, над споделянето. Преди началото на всяко интервю жените подписаха *Декларация за информирано съгласие за участие в емпирично изследване*, в която бяха заявени: желание за участие в изследването, желание или не за записване с диктофон/телефон, желание за запазване на анонимност или не, желание за получаване на аудиозапис, с копие от проведения разговор.

В настоящия емпиричен анализ всяка жена ще бъде представена с абrevиатура – първите букви от личното и бащино име, за да се гарантира тяхната

¹ Би било изключително интересно да се направи съпоставка между жените пенсионерки в града и тези, които живеят в малките населени места. Това би дало допълнителна информация относно различните идентичности и преживявания на личността, на общността и уязвимостта, в големите и малки градове, по отношение на бедността и личното усещане за достойнство и достойно стареене.

анонимност. Продължителността на проведените полуструктурирани интервюта варира от най-краткото, с последващ отказ за споделяне след осмата минута до четиридесет и седемминутна продължителност на най-дългото. Средната продължителност на разговорите беше по 35 мин. Всички разговори са записани чрез диктофон. С оглед на тяхното желание за запазване на пълна анонимност, разговорите няма да бъдат предоставени като аудиоматериал, а ще бъдат представени фрагменти от записите.

Локализация на изследването по време и място. Работата на терен протече в рамките на десет дни (от 9.03.2020 г. до 19.03.2020 г.). За участие в емпиричното изследване бяха поканени 30 жени в късна зряла възраст. Четиринадесет от тях отказаха да бъдат интервюирани, след като помолиха за допълнителни разяснения по темата на настоящия труд. Мотивите за отказ биха могли да се обособят като нежелание за споделяне, провокирано от срам и притеснение от размера на месечните им пенсионни възнаграждения: „не ме карай да ти обяснявам с какво живея... то е срам и мъчнотия“; „това не е живот, не искам да си говоря за него“. Отказите, свързани с нежеланието, бяха изключително ясно и непоколебимо заявени, което показва и истинските измерения на притесненията и срама, които тези жените изпитват. Следващата мотивация за отказ е свързана с липсата на увереност в значимостта на споделянето и разговорите относно разрешаването на техните проблеми: *какво като ти го разкажа, кой ще го чуе; то, и да ти кажа какво, после ... какво; не виждам защо да има смисъл да ти говоря*. Тенденцията на безсмислеността от споделянето на проблемите поради твърдата увереност в *нищослучването* се проявява при девет от четиринадесетте проведени интервюта. На въпроса: *Бихте ли искали да споделите още нещо по темата на разговора ни?* Тенденцията на отговорите се запази: *какво да ти кажа, няма смисъл да си говорим (Е.Ч.)*.

ИНФОРМИРАНост И ЛИЧНА АНГАЖИРАНостИ

В отговор на въпроса дали са запознати със социални политики и стратегии, разработени от правителството и насочени към пенсионерите в България респондентките заявяват, че не са запознати с нито една от сравнително широкия набор от европейски и национални политики и мерки по отношение на хората над 65-годишна възраст, както и с демографските тенденции, свързани със застаряване на населението:

Чувала съм, един ... Николай Колев, ама говоренето е, че тях ги има, а не да се говори, ясно за проблеми ... или да се търси решение, не. (Е.Ч.);

Не, няма държавна политика. Нито съм чувала, нито вярвам, че има такава. А би следвало, особено за жените, които живеят сами, и трябва да се оправят с под 500 лв. (М.С.);

... не, не съм, има ли такива (смее се). Ние (пенсионерите) не сме приоритет, къде я виждам тая държава, тия 90 лв., дет ще ми даде... Държавата

би изляла парите на всеки пенсионер, стига да може да го настъпи някъде. Настъпи ли го – край. (М.П.);

... Не, не съм чувала за такива. (Р.Кн.);

Последно, което съм чела, беше, че правителството смята да промени размера на пенсиите нагоре, но колко и какво, не знам. (Р.К.);

... Не, не, то има ли? Аз не съм чула, не знам. (В.Лю.);

Не, не съм запозната. Може би има такива, ама на книги, но на практика не, не мисля. (Х.К.);

... Не, но аз мисля, че голям цирк се разиграва с обсъждането на положението на пенсионерите. Всичко е един цирк, просто се вдига парлама, че нещо се прави. (М.Кн.);

Ами, не съм, може и да има, но аз не знам какви са. Към мен нищо, никой не е насочвал. (С.Кн.);

Няма държавна политика, която да ни защити, да ни предостави безплатни услуги. (С.А.).

За да бъдат политиките ефективни, и да отговарят на условието „какво реално хората могат да правят по отношение на способностите, които са важни за тях“, на първо място се появява необходимостта от информираност и въвлечение за участие, на второ място е нужен улеснен достъп. В посочените по-горе отговори на интервюираните жени ясно се откроява липсата именно на двата критерия за ефективност на всяка политика – липсата на информираност и липса или усложнен достъп до предлаганите услуги:

Основна цел на всяка една от стратегиите и социалните политики, които са адресирани към изследваната група, е комуникация и публичност, следвани от повишаване на обществената информираност, както и насърчаване към участие (Националната стратегия за активен живот на възрастните хора (2019–2030), 2019, с. 32). По отношение на тези цели, в Доклад за отразяване на националната концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора в България (2012–2030 г.) в секторни политики са посочени редица комуникационни канали за реализирането на целите – срещи, организиране на събития, печатни и онлайн медии.

Интервюираните показват освен липса на информираност по отношение на наличните държавни политики, които са насочени към тях, също липса на доверие в качеството и ефективността на съществуващите такива. Те не припознават себе си като „интересни“ за държавата, освен когато „стане въпрос за избори“. Респондентките смятат, че правителствените политики не само не подкрепят техните права, свързани с достойното стареене и повишаването на качеството им на живот, но и възприемат себе си и проблемите си като negliжирани в политическия дискурс.

Респондентките демонстрират, че не са запознати с националните стратегии за „активно стареене“ и „достойни старини“. Трябва да се отбележи, че собственото им усещане за достойни старини се описва като абсолютно неос-

тъществимо и невъзможно в светлината на ниските им пенсионни обезщетения. Да изживееш достойно старините си се свързва с материалната и финансова стабилност, които са възприемани като единствен възможен вариант *да не бъдеш зависим от децата си; да бъдеш автономен; да не си им в тежест*. Концепцията за „достойни старини“ се интерпретира като еквивалентна на самото понятие за човешко достойнство. Да споделят усещанията си за достойнството се оказва проблематично. Диалогът беше съпроводен с редица емоционални проявления като плач, прекратяване на разговора, опити за смяна на фокуса на дискусията. Това свидетелства, че темата за достойнството или по-скоро личното усещане за това, т.е. липсата му, е травматично за възрастните жени, които взеха участие в емпиричното изследване. За интервюираните е по-лесно да говорят за отсъствието на достойнството, като споменават, че са третирани по недостоен начин, което ги кара да не се чувстват носители на достойнство. Самият термин се заменя с алтернативни такива като *уважение, респект, да ходиш с гордо вдигната глава, равенство, достолепие* и дори *да се движии свободно по улиците*.

Кои са основанията, въз основа на които може да се допусне, че някой е изгубил достойнството си? И кога може да се твърди, че нечие достойнство е наранено? Отговорите във връзка с тези въпроси стоят в пряко напрежение с философската натовареност на понятието, ако се приеме, че човешкото достойнство е „ненакърнимо“ по същността си. Както беше отбелязано по-горе, респондентките влагат различно съдържание на понятието. С оглед на получения емпиричен материал от интервютата може да се твърди, че достойнството или липсата му се коментира като нужда от подпомагане и защита. Когато нечие достойнство е накърнено, това би могло да се чете като липса на уважение, последица от пренебрежение, за чието реализиране самите хора не са дали основание. По тази причина и в контекста на бедността да имаш достойнство в старините си се свързва с липсата на социална и икономическа зависимост и унижение. Достойнството би могло да бъде засегнато от условия, върху които не може да се окаже пряко въздействие, но които ни засягат съществено. Респондентките показват именно тази зависимост от социалната среда, която за тях е унижаваща. Социалната реалност, в която се случва животът им, се описва с думи като: *компромиси; зависимост; промоции; унижение; молене*.

ДОСТОЙНИ СТАРИНИ

Достойнството се представя от интервюираните като многопластово понятие, което се обвързва с редица фактори – самоуважение и уважение на околните, автономност право на избор личен контрол над живота си. Всички те се коментират в перспективата на бедността и лишенията. Загубата на самоуважението възниква в резултат на ниските доходи и ограничаването

на способностите да изживееш живота си по удовлетворяващ за тях начин. Липсва доверие в значимостта на проблемите, пред които са изправени интервюираните жени, което се отразява в липсата на такова и по отношение на политиките, които са насочени към разрешаване и облекчаване на живота им. Респондентките смятат, че правителствените политики не подкрепят техните права, свързани с достойното стареене и повишаването на качеството им на живот. Интервюираните (идентифициращи се като група) описват трудностите, пред които са изправени като незначителни и пренебрежими както в публичното пространство, така и в политическия дискурс. В отговор на техните наблюдения може да се говори за наличието на санкциониращо отношение към старостта както от страна на обществото, така и по отношение на тях самите. Невидимостта, която преживяват, намира отражение в усещането им за уязвимост и необратимост по отношение на положението, в което изживяват старините си:

Никой не говори за нас. Ние сме в безизходица, нямаме никакъв избор;

Никой не говори, че ние сме абсолютно незащитени, никой не го споменава и физически дори, ... кой колко може да оцелее (Р.К.);

Да ни питат какво искаме ние, какво ни трябва, да им кажем, никой не ни забелязва (В.Лю.);

Този проблем пред управляващите не стои на дневен ред, само пред отделни личности (С.А.).

Изключването им от публичния дискурс също рефлектира върху усещането им за достойнство, според тях липсата на интерес към начина, по който живеят, е нараняващ и неуважителен, а тази липса те описват като провокирана от старостта им и това, че вече са икономически неактивни:

Аз вече не работя, нищо не мога да им дам. За това никой не го интересува за нас (М.К);

Те (политиците), те смятат за ненужен, защото не могат да имат полза от тебе, ти не можеш да дадеш нищо повече на обществото (С. А).

Достойното стареене се описва като:

Споделеност и включеност, представена като минимум, за да се усеща човек спокоен, разгърнат и на микрониво в семейството. Когато си изгубил усещането си за значимост в професионален и икономически план, остава нуждата да си значим за най-близките, за семейството си: „Внуците и децата са цялото достойнство на един човешки живот“.

Достойнството се обвързва с качеството на живота в множество практически измерения – качество на храната (какво можеш да си позволиш), качество на социалния живот (възможност/достъп до посещаване на различни културни и социални мероприятия), достъп до качествено здравеопазване, сигурност по-често физическа).

Старееето с достойнство се възприема като овъзмездяване за положения труд.

Достойното стареене е видяно като лична мобилизация.

Загубата на достойнство е еквивалентно на нецененост на опита в неговите професионални измерения, в т.ч. и предаването му на младото поколение.

Достойнството като набор от „такива едни неща, елементарни – че няма да е гладен, че няма да е без обувки“.

*Да, аз водя (достоеен живот), но с цената на много **компромиси** ... с живота си, а не по отношение на работата си. Компромис по отношение на кое? Амиши, на ..., не знам и аз, на живота ... на живота ми тука. (В България?). О, да, съжалявам, че останах, но е късно, много е късно. (Е.Ч.);*

*Да можеш да си позволиш да пътуваш, да можеш да си позволиш да ходиш на културни мероприятия, да можеш да се виждаш с приятели, да можеш да си полезен с нещо. **Това е достоеен живот, не да си седиш въщи** ... То зависи какъв живот си водил, ако си бил супер активен, трябва да имаш възможността да продължиш да го водиш, защото ако си бил такъв, а после някой те изолира, вкара те в пета глуха, това наистина не е добро. (М.С.);*

*Такива има този, **който има заслужени средства** за даден положен труд, **този, който има добра пенсия, не е зависим от децата си** ... (плаче). **Уважението, това е достойнство**. Искам да съм близо до децата си и те до мен, без да ги ангажирам със себе си, за това е **необходимо да има достойна пенсия, за да не съм ги обременила**. Искам, когато изляза, **достолението** да ми личи, защото аз работих много. **Опитвам се, ама излизам превита навън**. За да има един възрастен **достойни старини**, без да ангажира децата си, държавата трябва да осигури добри домове, еднакви за всички, не само за тези, които могат да си плащат, за всички. **Моленето е най-страшното нещо** (плаче). (М.П.);*

*... И двете ги няма. **Достойните старини означава да имаш добро жилище, да си осигурена добре, да можеш да съществуваши нормално, не луксозно, луксозно е за богаташите**. (Н.К.).*

Дори и евтаназията беше изтъкната като пример за правото на прекратяване на живота, лишен от достойнство:

***Защо да се унижавам още**. По онова време, докато работихме, имаше всичко въщи, най-качественото. А, сега ... **не ми се живее, не съм удовлетворена от живота, унижена съм**. Ако някой дойде и каже „**Елате да ви направим евтаназия**“, аз ще съм първата. Искате ли да кажа истината... **искам да умра, не искам да живея, плаче ми се**. **Начинът ми на живот**. Аз свикнах със самотата, **но това унижително положение** – да не можеш да отидеш на опера, на кино, на театър, на музикалния театър, беше ми любимо да отида (плаче). Това, че отивам **в магазина и гледам само промоции**,*

нищо друго, яде ми се качествено сирене, но не мога да си го купя. Защо да живея ... аз съм на 83 години. (Н.КН.);

... Достойни старини, все пак, времето, в което си се трудил, да ти е било хубаво, да си изкарал една пределна възраст – да кажем около 80 години, а не като това сега. Виж как умират хората на по 50 години ... това, къде ядем, всичко е боклук ... не е само месото, то е всичко така и по пазарите, дете ходим да купуваме, защото е по-евтино. Какво е достойното ... (Р.КН.);

Според мен достоен живот е, след като си дал всичко от себе си и си работил за тази държава, би трябвало отсреща да получиш адекватно заплащане, за да можеш, първо, да се храниш нормално, а след това да си плащаш консумативите, режийните и т.н., а ааа, да можеш да заделиш някакви пари, като човек бял да можеш да отидеш на почивка, да имаш възможност да заделиш за лечение, ако се налага, а то неминуемо се налага. Това е. (Р.К.);

Достойните старини за мен означава, да не те е страх, че финансово ще бъдеш зле, да можеш да отидеш на почивка, на мероприятие, да се движии свободно по улиците, да си с вдигната глава, да срещаш усмихнати хора, да можеш да си позволиш да отидеш до магазина, да не гледаш тия промоции, да си купиш това, което наистина ти се яде, да не трябва да мислиш лекарства ли да взема или да си ги спестя тия пари за тая почивка, която чакам цяла година. Да си купиш нещо, без да се притесняваш, аз така разбирам достойните старини ... От нищо не съм защитена. Хората станаха зверове. На работа никой не ни пази, никой. (В.Лю.);

... Ми пак е много комплексно. Зависи от манталитета на човека, от манталитета, много е сложно. Индивидуалността. Да не се предаваш, аз имам приятелки, които изгубиха съпрузите си и изпаднаха във вакуум. Те не са свикнали да се оправят, родителите им са помагали и така. И те са във вакуум. Да се справяш сам и то добре, а не едва-едва, да имаш инициатива, да не хленчиш, да не ползваш други хора, не е изключено да ползваш помощ, но общо взето, да се справяш сам. Няма такива положения. (Б.Г.);

Достойните старини за мен е да не се притесняваш, че не можеш да си платиш сметките, че не можеш да си купиш лекарствата. На тая възраст, хората като мене за това си говорим, за болести, за доктори и така... По никакъв начин не се чувствам значима. Оказва се, че нищо не зависи от нас, не само за обществото. Дори в чисто професионални теми. В тях аз и моите приятелки и колежки, можем, все още да се полезни, обаче няма кой да ни чуе. (Х.К.);

Достойните старини за мен е да оставя сред близките ми добри спомени. Живея си в моя микросвят. Преди да замине за Италия, внукът ми дойде къщи, говорихме сигурно два часа, и той ми каза: Благодаря ти! (плаче) За това благодаря съм работила, само за него. Така го виждам мо-

ето достойнство ... Да не ходя с панделки и изкуствени мигли, да речем, да ми се смеят хората. **Смисъл, да не съм предмет на подигравка.** (К-я Кн.);

... Човек да не се притеснява за утрешния си ден. И като пари, и като **свобода на движение** (да ходиш по улиците и да не се страхуваш, от цигани), **защитеност, и като привилегии.** (М.Кн.);

Ние сме нищо, нямаме стойност, нямаме достойнство. (С.А.);

Хората да ти се радват, когато те срещнат, а не да ти обърнат гръб. (А.Кн.);

Да можеш да си купиш храна, да си платиш тока, да можеш да отидеш на кино, поне веднъж у месеца. Такива едни неща, елементарни. На нас, възрастните, не ни трябва кой знае какво, трябва ни да сме сигурни за утрешния ден, че няма да е гладен, че няма да е без обувки. (С.Кн.);

Начи, ако нямаш до себе си деца, ти не можеш да живееш, още по-малко достойно... А ние се чувстваме, тука, в нашата държава – **унизени, подритвани, презирани, на моменти.** (С.А.).

Интервюираните жени възприемат себе си като изключени от условията, които правят възможно култивирането на позитивно усещане за собствената им стойност. Интервюираните жени са особено чувствителни към унижението, към социалното и междуличностно пренебрежение.

Като резултат от интерпретацията за достойни старин в интервютата се оформя релацията **доходи – социален статус – достойнство**. Тази връзка се открива и в анализа на д-р Васил Владимиров, представен в доклада Доходите – икономическа основа на достойнството при хората от третата възраст, където прави следното обобщение: **самото достойнство може да се разглежда като другия образ, морално-нравственото отражение на социалния статус на човека. И като такова логично е то да нараства, когато социалният статус се повишава, но и обратното** (Владимиров, 2017). Потвърждение на това допускане може да се намери и в отговорите на жените, които категорично обвързват достойното старееие с повишаването на доходите: **Такива едни неща, елементарни – че няма да е гладен, че няма да е без обувки.** (С.Кн.)

ИЗМЕРЕНИЯТА НА БЕДНОСТТА

Месечните възнаграждения на интервюираните не надхвърлят 300 лв. за тези, които са икономически неактивни, и 700 лв. за икономически активните. Линията на бедността за 2015 г. е 325 лв. (Национален статистически институт (НСИ), 2016). Всички под тази линия попадат в категорията **застрашени от бедност и социално изключване**. Групата на жените в късна зряла възраст се представя като една специфична демографска група, която е изправена пред повишен риск от бедност в сравнение с мъжете. Както беше посочено по-горе, това произтича от редица фактори като: неравенствата, пред които са изправени на пазара на труда, които ги следват през целия им житейски път, и

определят положението им след пенсиониране. Пенсионната система се обуславя от плащанията преди пенсиониране, по този начин възрастните жени са в неравностойно положение, което е “естествено“ следствие от трудовия им живот. Жените навлизат в късните си години с по-малко ресурси, отколкото мъжете поради редица житейски избори и роли (Vera-Sanso, 2009).

В Национален доклад на Република България по стратегиите за социална закрила и социално включване 2008–2010 г. (2011) възрастните жени (пенсионерките) са поставени в групата на *Най-уязвими групи*. Това заключение идва като резултат от проучването в доклада на настоящото, най-общо, представяне на основните тенденции в икономическото и социалното развитие на България. В съответствие с целите на Отворения метод на координация, политиката в областта на адекватността на пенсиите е насочена към намаляване на риска от бедност сред възрастните, осигуряване на достоен жизнен стандарт след оттегляне от пазара на труда и гарантиране на солидарността между и извън поколенията. Съгласно Доклада *благоприятното икономическо състояние на страната и устойчивостта на публичните финанси позволиха да се извършат няколко цели увеличения на пенсиите. По този начин се гарантира, че доходите на пенсионерите няма да изостават от общата тенденция на покачване на жизненото равнище в страната* (Национален доклад на Република България по стратегиите за социална закрила и социално включване 2008–2010 година, 2011, с. 8–12). В противостоене с тази констатация се намират изказванията на респондентките по отношение на размерите на пенсиите и нарастването на цените на хранителните стоки.

Бедността като оскъдни икономически ресурси

Жените описват бедността основно в светлината на ниските си доходи – невъзможност за посрещане на ежедневни нужди, липса на сигурност и уязвимост, живот на промоции, които водят до зависимост от техните семейства. Този факт не е изненадващ, тъй като е и най-широко използваният и анонсиран подход при измерването на бедността. Фокусът на изказванията им очертава задаването на един минимален праг, под който според тях животът им се интерпретира като унизителен. Индиректно интервюираните насочват разговора към измерването на бедността в абсолютните ѝ стойности:

Обаче за мен бедността започва с доходи под 1000 лв. на месец... не знам, това е за мен. (Е. Ч.);

Според мен, ако човек живее сам, чисто цифрово, едно 1000 лв. трябва да има, защото трябва да си плаща хапчетата, да си плаща сметките, да може да пътува, да има, в крайна сметка, някакъв културен живот. (М.С.);

Един минимум, например 600 лв., след което да се определя спрямо възрастта, типа трудов опит и т.н. (К-я Кн.);

... Минималната за един човек трябва да е 500 лв., минимална. (М.П.)

Жените споделят личния си опит и стратегии по отношение на начина, по който се справят с чисто ежедневните измерения на бедността и преживяването ѝ. Те представят една обща идентичност и споделеност на опита, ние (пенсионерите), ние (жените). Освен това ние-формата се използва и от жените, които все още работят, т.е. техните доходи попадат над линия на бедността. Говоренето от 1 л., мн.ч. показва идентификацията с групата на пенсионерите/пенсионерките/ и жените, което демонстрира съпричастност и близост на базата на общите проблеми, пред които жените са изправени, а също и споделеност на страховете им. Животът на пенсионерите в светлината на бедността се описва като „съдба“, индиректно се разкрива усещането за *естествен* и очакван етап. Липсата на достатъчно средства се описва от тях като **невъзможност и ограниченост по отношение на задоволяване на базови потребности**, необходими за ежедневното им, чисто физическо оцеляване. Животът в бедност принизява личността до степен, в която нямаш способностите и увереността, че би могъл да надскочиш, а конкретно при изследваните жени се виждат минималните цели, които си поставят:

Да се плащат лекарствата, второ храната, няма значение каква ще бъде, и сметки. Пенсионер, който е с подобна на моята пенсия, е обречен. (М. П.);

Да мога, като отида в магазина да си купя не много, но това, което ми се яде наистина, това, което ми харесва, а не това, което е на промоция, защото не мога да купя другото. ... Ми аз се върнах от пазар, нищо не съм купила – 300 гр. чушки, 2 млека, 4 домата си купих, и какво друго донесах ... не се сецам в момента, оставих 22 лв. Нищо не донесох вкъщи реално. Да, имам хладилник, да, имам телевизор, да, мога да отида, аз вече повече от 30 години не съм отишла на театър. (Н.Кн.);

Нивото ми е една постоянна тревога и то за битови неща, тука изключвам болестите (С.А.);

.... Дали хладилниците ни са пълни, дали храната ни е качествена – ми, не, не са и не е. ... те (пенсионерите) отиват в магазините, гледат кое е на промоция, купуват. Нищо, че тя не струва. Ама хората трябва да ядат нещо....Ти може ли за празници да не можеш да си купиш парче месо и като човек да седнеш и да ядеш. Сега минаваш покрай Великден, минаваш и ти мирше на агнешко и козунаци, а ти не можеш да си вземеш ... Не се чувствам никъде защитена, нито по улиците, нито на работа, нито вкъщи. (В.Лю.);

Животът в бедност е унижителен и нараняващ, живот, който протича в: **една постоянна тревога и то за битови неща**, тука изключвам болестите. Никога не съм била **спокойна** с тия доходи, те са просто крайно недостатъчни, като имаш предвид и цените, и... всичко скача, а пък пенсията пълзят. Просто, аз не виждам 3 или 6 лв. като ми вдигнат или ми сложат на пенсията, аз не ги усещам. **Те са мизерни стотинки, ето това е унижителното.** Особено

при нас, пенсионерите, е много трагична историята, защото те се вдигат със стотинки... Ето, например, вчера два пъти ми звъняха от Топлофикация, за да ми кажат, че имам неплатени сметки към парното. (С.А.)

Бедността като социална изолация и изключеност

В резултат на ниските доходи се ограничава възможността за активен социален живот в напреднала възраст. По този начин хората над 65 г., мъже и жени, попадат в своеобразна социална изолация, а усещането за непотребност и самотност остават техни спътници до края. Идеята за изключеност от различни аспекти на социалния живот оказва негативно влияние върху собственото усещане за значимост и достойнство. Чувствата на изключеност, социална изолация и индивидуална безпомощност бяха показани от всички интервюирани жени:

***Не съм включена никъде другаде, нищо не зависи от мен ... Сега си говоря с телевизора ... говориш си с телевизора.** (М.П.);*

В България, старците са по домовете си, затворени, няма ги. Няма ги, не защото ги няма наистина, нали разбираш, а защото не могат да седнат и да се веселят, нали трябва да си платят. (Е.Ч.);

Единственото ми удоволствие е телевизора, да гледам концерт... Изключени сме от общия живот на България, достигаме до него и той до нас по телевизора. Това е. Това е истината ... ние не сме включени, никой от нас. Само преди избори ни виждат, но е винаги преди избори. Друго не съм чула, не съм почувствала нищо. Ние възрастните имаме нужда от комуникация, на възрастно ниво, помежду си. Аз не ходя при децата си, освен ако не съм поканена. (Н.Кн.);

... Или ако сме включени е там, където няма работници, и затова връщат пенсионерите. Само така са включени. Мен ме извикаха да се върна обратно в телевизията, защото нямаше кой да им работи. (Р.К.);

*Ние тука сме се свили в черупките си ... **Не. Няма ни. Никъде.** (В.Лю.);*

*Ние живеем в една мизерия. Ние сме включени в обществото дотолкова, доколкото отглеждат внуците. Иначе сме **изхвърлени, изцяло...** Те са напълно **изхвърлени от обществото**, така мисля аз. Това, в нашето общество не може да се промени. (С.Кн.);*

Редя пъзели, събрала съм си една камара – 40–50 пъзела. (Х.К.).

В резултат на ниските доходи се ограничава възможността за активен социален живот в напреднала възраст. По този начин възрастните попадат в своеобразна социална изолация, а усещането за непотребност и самотност остават техни спътници до края. Самотата при възрастните – самотата или изолацията от междуличностното общуване е един от другите проблеми и бариери, пред които са изправени възрастните граждани. Да си *позволиш удоволствие*, от жените се описва като въпрос на *лишение*. Изборът е между това да си ку-

пиш храна и лекарства или среща с познати и приятели, както и посещаване на различни културни места и мероприятия. Но това не е просто избор между храната, която е необходима на физическото тяло, и „храната“, която е нужна „за душата“, това е избор между съществуване и изживяването на живота в неговата пълнота:

За да си позволиш едно удоволствие да отидеш на театър, на кино, първо, трябва да знаеш от какво трябва да се лишиш. Дали от дадено лекарство, дали от дадено изследване, което ти се прави, за тези неща човек трябва да си направи първо сметката, после да отидеш, да си позволиш едно развлечение. Много са малко развлечения, които бих си позволила, по-добре да отида и да вървя, докъдето ми стигат силите. Сама, на пътя. Човек трябва да знае кога и колко, и как. Развлечение мога да получа само ако някое от децата ми отива някъде и ме вземе с него. Моленето е най-страшното нещо (плаче). Ползвам карта за градския транспорт, както всички други пенсионери. Мога да отида до центъра на София, какво да гледам там ... да отида и гледам музеите отвън и витрините ли. Ходи ми се и на опера, ходи ми се и на театър, да, но, на този етап не мога да си го позволя. Пари не може да се заделят... (М. П.);

Любимото ми нещо е да отида на театър, на опера. За мене беше удоволствие, не бях пропускала. Сега не мога. Не виждам нито една от моите приятелки да е ходила на ски, на санаториум или на кино. (Н.Кн.);

Не можеш да си позволиш ни на кино да идеш, ни на концерт да идеш, нищо не можеш да си позволиш. Щото едно кино, сети се за двама души колко струва. Толкова се утрепваш. (С.Кн.);

Аз си правя активността индивидуално – в градината. (Б. Г.).

Разглеждането на бедността като субективно преживяване е изключително важен момент, тъй като обхваща редица нематериални фактори, отнасящи се до социалното изключване на индивида, като например самоуважение, власт, достойнство, сигурност. Всички тези фактори сами по себе си оказват непосредствено влияние върху здравето и неговите детерминанти, особено при индивиди в напреднала възраст.

Бедността като ограничаване на възможности – здравеопазване и достъп до здравеопазване

Бедността е фактор с многопосочно въздействие върху здравето в неговите биологични, психични и социални измерения (Национална здравна стратегия 2008–2013 г. и план за действие, 2014). Бедността и влошеното здраве са директно свързани. Здравето се разглежда като „състояние на пълно физическо, психическо и социално благосъстояние, а не само липса на болест или не-

дъг⁴². Така изведената концепция е приета в Национална здравна стратегия (2014–2020 г.), която възприема ценностния подход към социално-икономическите детерминанти на здравето. От своя страна, те обхващат широк кръг от фактори като доходи, заетост, образование, социално подпомагане, социално включване/изключване и условия на живот.

Издаването в бедност се свързва с ограничаване на възможностите за здравно обслужване поради икономическо безсилие и липса на възможност. Участничките в изследването потвърждават това допускане, според тях липсата на доходи, от една страна, възпрепятства възможността и достъпа им до качествено здравеопазване, тъй като са изправени пред избор. Той отново се реализира в парадигмата на *лишеността* – да се лишиш от храна или от лекарство и преглед:

Аз се замислям дали да си купя дадено лекарство, ако то е скъпо – да речем 20 лв. И обикновено не го купувам. (С.А.);

Едно време, татко ми е казал, че е имало болница и за бедните, като нас, и за богатите, всеки е можел да отиде, всеки е бил прегледан и лекуван, все едно дали си богат или беден, сега и това липсва. Нямах спокойствие да отидеш на лекар, в болница, защото после ще плащаш, от къде. (В.Лю.);

Вие представяте ли си как се живее с 200 лв., или с 250 лв., или айде, 300 лв. да са? При положение че се пият и лекарства. Веднъж даваш при личния лекар, после даваш за Протокол, после даваш, за да завериш, после пак за заверка и чак тогава ще отидеш в аптеката, ако лекарствата са предписани, за да ползва намаление. (Б.Г.);

... Аз си купувам лекарствата, не са ми евтини Ако искаш да ти обърнат внимание, трябва да си платиш. Децата ми помагат, сама не става. (Н.Кн.);

*Ако човек се разболее има толкова много проблеми. Нищо, че имаме здравни осигуровки, и то не малко, но се оказва, че не можеш да получиш качествено ... не лечение, а и диагностика и профилактика, **трябва да си плащаш и да се обръщаш до частни клиници.** (М.С.);*

***По-добре да не ходиш. По-добре е, колкото можеш, докдето можеш.** (М.П.).*

От друга страна, се извежда и проблемът за ограничения достъп до предлаганите услуги. Утежнените бюрократични процедури са представени като бариера не само пред възрастните с ограничени финанси, а и пред хората със специфични потребности и увреждания:

*Но голям ужас, смисъл, иди тука, иди там, такива документи донеси – онакива. **Мисля, че системата е обременена с бюрократични неща и исквания, което прави точно трудноподвижните хора, които имат нуж-***

² Определение на СЗО за здраве от Преамбюл към Конституцията на СЗО, както е приета от Международната здравна конференция от Ню Йорк, 19–22 юни 1946 г.; подписана на 22 юли 1946 г. от представителите на 61 държави и влязла в сила на 7 април 1948 г.

да от помощ, имам предвид възрастните, ограничени. Те не са в състояние да ходят по тези инстанции и неща, да събират тези неща... Това е поне 3–4 пъти разтакаване. Аз мисля, че трябва, когато имаш трайно увреждане или си възрастен, пенсионер, веднъж протокол да ти дадат и да не ходиш повече... За здравните, само тези с ТЕЛК са освободени, само тези, които нямат, си плащат, като добри хора. (Б.Г.).

В обобщение от отговорите на жените се извеждат следните ключови препоръки. Първата е свързана с необходимостта политиките, насочени към възрастните, както тези, които целят да намалят бедността сред тях, така и здравните, да бъдат резултат от качествен метод на изследване, „*трябва да ни питат нас*“, казва М.П. Да бъде чут гласът на реципиентите на конкретната политика е ценно с оглед на ефективността на конкретните мерки, да бъдат изказани, обсъждани и систематизирани нуждите. На второ място, изведена е необходимостта от фиксирането на един минимум от чисто финансови средства, който да гарантира достойното стареене и спокойствие на всеки пенсионер. И на последно място, поддържане на реалната ефикасност на здравната грижа.

Да се приложи подходът на способностите към конкретната изследвана група означава:

Провеждане на качествени изследвания и изработване на политическа рамка, която да признае маргинализацията на хората в късна напреднала възраст, също и провеждането на кампании и стратегии за тяхното реално овластяване;

Насочване на вниманието към десетте централни способности, целта тук е да се осигури едно прагово ниво на способност в основни области, което да гарантира достоен живот. Резултатите от проведените интервюта показват достойното стареене като един имагинерен концепт, което не се реализира поради редица външни фактори;

Намаляване на структурните ограничения и по този начин насърчаване на *комбинираните способности* (комбинираните способности са във взаимодействие с вътрешните способности и подкрепящата или ограничаващата външна среда). Структурните ограничения са многобройни, което предполага по-широк обхват на политическа намеса. Вероятността тези ограничения да са полово предопределени е голяма, следователно от ключово значение е да се подложи на анализ корелацията между старостта и пол;

За възрастните, при които вътрешните способности (характер, емоционалност, интелектуален капацитет и др.) се явяват бариера пред тяхната икономическа активност, размерът на пенсионният им доход има важно значение при укрепването на техните централни способности, като им дава един контрол над собственото им материално състояние (Alkire, 2002).

Подобряването на *вътрешните способности* в късна средна възраст е свързан с проследяване и подобряване на *комбинираните способности* през целия жизнен цикъл. В контекста на жените това означава обзор на сегрегаци-

ята на пазара на труда, стратегиите за съвместяване на трудовите и домашни задължения, остойността на домашния труд, подобряване на достъпа до здравеопазване, и не на последно място промотиране на личностното развитие и социалната и политическа ангажираност през целия жизнен цикъл.

ИЗВОДИ

Методът на устната история ми позволи да чуя и покажа житейските истории на респондентките с основен акцент бедността. От една страна, събраните устни разкази способстват за уплътняване на картината на пенсионерите в България и извеждането на личността на преден план, показват изживяването на конкретния проблем, какъвто в случая е бедността сред жените в пенсионна възраст. На първо място, много ясно проличават проблеми, свързани с ниската информираност на жените относно политиките, насочени към облекчаване на положението им. За да бъдат политиките ефективни, и да е налице реалното възползване от предлаганите възможности, които се предоставят, възниква необходимостта от информираност и въвличане за участие. На второ място, стои проблемът с улеснения до тях достъп. На трето място, липсва лична ангажираност от страна на интервюираните жени относно възможностите, които им се предлагат.

Тази липса на интерес интерпретирам по два начина: 1) недоверие в държавните политики и в тяхната ефективност, което провокира тяхната пасивност; 2) самостигматизация и чувството на срам – хората, които живеят в бедност, са склонни да се срамуват от своето положение, включително от получаването на помощ/и, която би могла да задълбочи усещането им на срам и унижение. Част от респондентките определят помощта, която държавата им оказва, именно като такава (срамна и унизителна): „*какво мога да направя с тези 40 или 50 лв., които ми **хвърлят**, те с какво биха ми помогнали*“ (М.П.). Тук възниква и необходимостта от това предоставяната помощ да не се предлага по унижаващ начин. Според Уокър чувството за срам би могло да бъде подсилено от липсата на уединение в процеса на предоставяне на помощта или от естеството на въпросите, които държавните служители задават.

Личното им усещане за достойните старини се описва като абсолютно неосъществимо и невъзможно в светлината на ниските им пенсионни обезщетения. Да изживееш достойно старините си се свързва с материалната и финансова стабилност, които са възприемани като единствен възможен вариант *да не бъдеш независим от децата си; да бъдеш автономен; да не си им в тежест*. Да споделят усещанията си за достойнството се оказва проблематично. Диалогът е съпроводен с редица емоционални проявления като плач, прекратяване на разговора, опити за смяна на фокуса на дискусиата. Това свидетелства, че темата за достойнството, или по-скоро личното усещане за

липсата му, е изключително емоционално травматично за възрастните жени, които взеха участие в емпиричното изследване.

Жените коментират бедността основно в светлината на ниските си доходи – трудно посрещане на ежедневни нужди, липса на сигурност и уязвимост, живот на промоции, които водят до зависимост от техните семейства. Бедността се описва и като ограничаване на възможността за активен социален живот, който за жените заема изключително важна позиция, свързана с удовлетвореността от живота им. Чувствата на изключеност, социална изолация и индивидуална безпомощност се посочват от всички интервюирани жени. Бедността се описва и като ключов фактор, който възпрепятства и достъпа на жените до здравеопазване. Липсата на политически интерес се дължи на възрастта и липсата на икономическа активност. Интервюираните демонстрират невидимостта и липсата на интерес в публичното пространство към техните проблеми и предизвикателствата, пред които са изправени.

От друга страна, когато интересът към тях е налице, то той се описва като негативен. Представата за възрастните хора като хомогенна група, до голяма степен зависима и източваща държавните ресурси, е в основата на липсата на уважение към тях. Чувствата, които интервюираните жени описват, са с редки изключения негативни, те са провокирани от бариерите, пред които жените се изправят във всекидневието си – *срам, изолация, самота; безизходица*. Тези емоции не са породени от старостта, а от липсата на икономически ресурси, които да гарантират свободата им на избор.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Владимиров, В. (2017) Доходите – икономическа основа на достойнството при хората от третата възраст. В: **Димитров, Л., Мизов, М.** (състав.) *За достоен живот на хората от третата възраст*. София: Фондация Човештина, с. 156–171.

[Vladimirov, V. (2017) Dohodite – ikonomicheska osnova na dostoynstvoto pri horata ot tretata vazrast. V: Dimitrov, L., Mizov, M. (sastav.) *Za dostoen zhivot na horata ot tretata vazrast*. Sofia: Fondatsia Choveshtina, s. 156–171.]

Михова, Г. (2019) Политики за възрастните хора в перспективата за остаряване на населението. В: **Предизвикателството стареене на населението: тенденции, последици, политики**. София: Славена.

[Mihova, G. (2019) Politiki za vazrastnite hora v perspektivata za ostaryavane na naselenieto. V: *Predizvikatelstvoto stareene na naselenieto: tendentsii, posleditsi, politiki*. Sofia: Slavena.]

Национален доклад на Република България по стратегиите за социална закрила и социално включване 2008–2010 година (2011) [прегледан на: 01.09.2020]. Достъпен на: http://nmd.bg/wp-content/uploads/2009/11/NPD_2008_2010.pdf.

- [*Natsionalen доклад na Republika Bulgaria po strategiite za sotsialna zakrila i sotsialno vklyuchvane 2008–2010 godina* (2011) [pregledan na: 01.09.2020]. Dostapen na: http://nmd.bg/wp-content/uploads/2009/11/NPD_2008_2010.pdf.]
- Национален** статистически институт (НСИ) (2016) *Индикатори за бедност и социално изключване 2015 г.* [прегледан на: 18.09.2020] Достъпно на: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2015_U9QJAY2.pdf.
- [*Natsionalen statisticheski institut (NSI) (2016) Indikatori za bednost i sotsialno izklyuchvane 2015 g.* [pregledan na: 18.09.2020]. Dostapno na: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2015_U9QJAY2.pdf.]
- Национален** статистически институт (НСИ) (2019) *Индикатори за бедност и социално включване през 2018 година* [онлайн] [прегледан на 15.04.2020]. Достъпно на: <https://tinyurl.com/nwjwsk5x>.
- [*Natsionalen statisticheski institut (NSI) (2019) Indikatori za bednost i sotsialno vklyuchvane prez 2018 godina* [onlayn] [pregledan na 15.04.2020]. Dostapno na: <https://tinyurl.com/nwjwsk5x>.]
- Национална** здравна стратегия 2008–2013 г. и план за действие (2014) [онлайн] [прегледана на: 05.09.2020]. Достъпна на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=485>.
- [*Natsionalna zdravna strategija 2008–2013 g. i plan za deystvie* (2014) [onlayn] [pregledana na: 15.09.2020]. Dostapna na: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=485>.]
- Националната** стратегия за активен живот на възрастните хора (2019–2030) (2019) [онлайн] [прегледана на: 05.09.2020]. Достъпна на: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1264>.
- [*Natsionalnata strategija za aktiven zhivot na vazrastnite hora (2019–2030)* (2019) [onlayn] [pregledana na: 15.09.2020]. Dostapna na: <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1264>.]
- Стоилова**, Р. (2012) *Пол и стратификация. Влияние на социалния пол върху стратификацията в България след 1989 г.* София: Сиела Норма.
- [*Stoilova, R. (2012) Pol i stratifikatsia. Vliyanie na sotsialnia pol varhu stratifikatsiyata v Bulgaria sled 1989 g.* Sofia: Siela Norma.]
- Alkire**, S. (2002) Dimensions of human development, *World Development* [online], vol. 30, no. 2, pp. 181–205 [accessed: 10 Sept. 2020]. Available at: https://www.unicef.org/socialpolicy/files/Dimensions_of_Human_Development.pdf.
- Bochner**, A. P., **Ellis**, C. (1995) Telling and living: Narrative co-construction and the practices of interpersonal relationships. In: **Leeds-Hurwitz**, W. (Ed.) *Social approaches to communication*. New York: The Guilford Press, pp. 201–213.
- Bruner**, J. S. (1990) *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Clandinin**, D. J., **Connelly**, F. M. (2000) *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers.
- Vera-Sanso**, P. (2009) Whose Money is it?: On Misconceiving Female Autonomy and Economic Empowerment in Low-income Households, *IDS Bulletin*, vol. 30, no. 6, pp. 51–59.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

СОЦИОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ
И НАУКИ ЗА КУЛТУРАТА

КОСПЛЕЙ В БЪЛГАРИЯ

Мария Даниелова Иванова

Анотация. Проектът за доклада представлява антропологическо изследване, провеждащо се от 2017 до 2019 г. на културния феномен „косплей“ (от костюм и игра). Дейността започва в България около 2006 г. като следствие от масовия интерес от страна на почитатели на азиатската традиционна и съвременна култура. Целта на това хоби е участникът да се превъплъти чрез костюм, грим, прическа, реквизит и поведение във вече създаден персонаж. След първата комик конвенция у нас, започва да има все по-голям чуждестранен интерес към българските *косплейъри*. В България няма научна литература, посветена на тази дейност, която е смесица от развлечение-хоби, школа за работа с различни материали като *уорбла*, *фибран*, *пластидип* и др. Интересно за мен е дали има обособена общност от *косплейъри*, до каква степен тя е сплотена и с какво се характеризира спрямо останалите сходни и различни общности. Отделно – дали би могло да се гледа на *косплея* като на професия и до каква степен присъства комерсиалният аспект в тази практика. Всичко това полагам в по-широкото поле, свързано с темата на дисертацията ми – „Аматьорът като феномен на културата“.

Ключови думи: косплей; к-поп; аматьор; хоби; гийк; фен; аниме; дигитални култури; социални мрежи; комик конвенция.

COSPLAY IN BULGARIA

Maria Danielova Ivanova

Abstract. This text is an anthropological study conducted from 2017 to 2019 of the cultural phenomenon “cosplay” (from costume and play). The activity started in Bulgaria around 2006, as a consequence of the mass interest on the part of fans of the Asian traditional and modern culture. The purpose of this hobby is for the participant to incarnate – through costume, makeup, hairstyle, props and behavior in an already created character. After the first comic convention in our country, there is a growing foreign interest in Bulgarian cosplayers. In Bulgaria there is no literature dedicated to this activity, which is a mixture of entertainment-hobby, school for working with various materials such as worbla, plastidip and others. It is interesting to me whether there is a separate community of cosplayers, to what extent it is cohesive, how it is characterized by other similar and different communities, separately – whether cosplay could be seen as a profession and to what extent the commercial aspect is present in this practice. I put all this in the broader field related to the topic of my dissertation – “The Amateur as a Cultural Phenomenon”.

Keywords: cosplay; k-pop; amateur; hobby; geek; fan; anime; digital cultures; social media; comic convention.

УВОД

Съвременната дигитална ситуация открива широко поле, предразполагащо свобода за изява на многобройни таланти. Всекидневно ставаме зрители на или активни дейци в създаването на някакъв вид творчество в социалните мрежи. Така публикуваният статус се трансформира в актуална проза или поезия, снимката, направена с камерата на *смартфона*, подарява на снимащия субект статуса на фотограф, а споделените мисли, относно обществен проблем придава на коментирания самочувствието на журналист, политолог или социолог, имащ критическо мислене и адекватна гражданска позиция. Това масово безплатно споделяне на информация, послания и мнения ни ситуира в сферата на една *споделяема* култура¹ и масова аматьоризация (Vadde, 2017). Понятието „аматьор“² е положено в опозицията с професионалист. Има се предвид човек, който извършва дейност не заради заплащането, а заради любовта и харесването (Klaic, 1987, p. 56 цит в Keveždi, 2018). Синонимно понятие на „аматьор“ е дилетант, занимаващият се с някаква дейност без специална подготовка за това. Често думата „аматьор“ има негативна конотация, тъй като бива обвързана с несериозна дейност, леност, безделие и недостатъчни познания – „ако ценителят е този, който знае, а дилетантът този, който само мисли, че знае, любителят често е този, който би искал да знае, но е твърде мързелив да се учи“ (Keveždi, 2018). Връщайки се малко назад в историята на това, което се има предвид под „аматьорски практики“ обаче, се срещат различни гледни точки. Думата „аматьор“ е била използвана още през XVIII в. за човек, който има вкус към всяко изкуство или занаят. Според някои автори развитието на науката археология подкрепя тезата, че аматьорството предхожда професионализма – „първите образци на пещерни рисунки са открити случайно от любител археолог през 1879 г. в Алтамира, Испания“ (Kleiner, 2011, p. 20). Колекционерството и любовта към конкретни предмети ни отвежда пък към музеите – „произходът на музея се крие в колекциите на италиански аматьори, които поддържат ясно разграничение между предметите на изкуството и предметите на природата, за да изградят последователен образ на света“ (Magiaux, 2006, p. 220). С развитието на фотографията често за по-„чисти“ и значими се считат снимките от фотографи – непрофесионалисти. „Днес примитивизмът се римува с аматьорство. Непрофесионалните културни изрази, характеризиращи се с ниска разделителна способност, понякога дори неподкрепяни от редактиране и ретуш, неподходящи, неуместни или сурови, се смятат за по-автентични“ (Tanni, 2014). Понятието за аматьорство се разглежда в сферата на неинституционалното и неофициалното. Освен възможността да бъдем аматьори-писатели/фотографи/танцьори или нещо друго, което пожелаем, колекционирането на музика, филми, изкуство в на-

¹ Shareable culture.

² Аматьор – от фр. *aimer* – обичам.

шите компютри и *смартфони* също би могло да се разглежда като форма на аматьорска практика. В такъв смисъл започват да се развиват границите между професионалното съдържание и това, което е направено за удоволствие. „Всеки е критик. Това ни препраща към старата поговорка, че всеки, който получи възможност да прецени чуждото представяне, ще го направи. Това е фраза, която често се произнася с раздражение и с намек, че „на всички“ липсват опит и авторитет, ако не и предпазливост. С други думи, този „всеки“ е аматьор“ (Vadde, 2017, p. 27). Авторът споменава термина за култура на *ремикса*³, който бива обвързан с дейността на масовото безплатно споделяне. Достъпът до интернет осигурява един своеобразен космос от различни представи, картини, позиции, от които би могло всеки да черпи опит. Частиците на този космос се намират в постоянен процес на дообогатяване и промяна, стигайки впоследствие до нещо съвсем различно. Последното често е представено под формата на конкретен вид творчество, положено в сферата на забавното, развлекателното, несериозното.

В този ред на мисли, изследователските ми интереси обхващат съвременните *фенски* практики и творчеството, произлизащо от тях. Двете по-мощни изследвания, с които се занимавам от 2015-та г. насам засягат ЛАРП обществото в България и родното *косплей* общество. В изследваните практики се наблюдават абсорбирани от родната публика (*фен-аудитория*) глобални сюжети, които имат специфична родна осанка. Така споменатата *споделяема* култура/култура на *ремикса* и присъстващото напрежение между професия и хоби се сливат в отправната, свързваща точка на разглежданите феномени. В настоящия текст ще се съсредоточа върху последното си изследване, посветено на *косплей* в България. Ще направя опит да го положа в по-широкото поле на темата на дисертацията си със сегашно заглавие „Аматьорът като феномен на културата“.

През последните години се наблюдава организирането на т. нар. събития за азиатска традиционна и модерна култура, в които присъства *косплей* дейността (от японското *kosupure*/английското *cosplay*) – неологизъм, комбинация между думите „костюм“ и „игра“. Терминът измисля през 80-те години Нобуюки Такахаша – режисьор и продуцент, когато се сблъсква с практиките, свързани с костюмите на американските фенове, по време на визита в САЩ (Bruno 2002; Winge, 2006, pp. 66–67). Той решава да измисли нова дума, защото значението на англ. *masquerade* (маскарад) на японски е „аристократичен костюм“, което не се е вписвало във впечатленията му по време на *Worldcon* (Световна конвенция) в Лос Анджелис. Идеята на подобен *пърформанс* е участникът да се облече като любим и конкретен герой (предпочитаемо е да бъде фикционален, но има случаи, в които се избира известна личност) от популярна анимация, филм/сериал/реклама, видеоигра или *комикс*. С това *кос-*

³ Remix culture.

плект се различава от традиционните карнавали и балове, както и от празника Хелоуин, тъй като при последните участващите не пресъздават конкретен, разпознаваем персонаж. Въпреки това, тези форми на забавление се считат за предшествениците на *косплея*. Тук по-скоро се наблюдава някаква висша степен на привързаност към фикционалния герой и изява на *фенска* страст и принадлежност към общността – „това – да *косплейват* техния любим герой (или героиня, идол или икона) е начин, по който изразяват своето *фенство* и страст“ (Rahman, Wing-sun, Cheung, 2012, p. 320). На комик конвенции посетителите се чувстват като едно голямо семейство, предвид споделянето на общи интереси, но е интересно, че тази общност сякаш *вирее* само по време на събитието. *Косплейърите* не са видими като обособено общество в ежедневна ситуация. Предвид факта, че има участници от цяла България, тези от по-малките градове, за разлика от по-големите, дори нямат съмишленици, с които да комуникират на живо. Въпреки това, на събитието те се чувстват като близки приятели и това за тях е чакан повод за подобно изживяване. Спомени за техни костюми остават в социалните мрежи и интернет платформи като „Инстаграм“⁴, които метафорично се трансформират във виртуален гардероб, съдържащ работата им от отминали събития. Съответно тя би могла да се разглежда като сувенир.

Има сведения, че общността, интересуваща се от източни култури, се е обособила първоначално във форум, носещ името „anime.bg“, по спомени на респонденти. Това ме препраща към идеята, че някои от първите онлайн групи за писане (по сегашната логика на статусите и това, че *всеки* неминуемо се превръща в писател) са организирани около *фенфикшъна*. Ръка за ръка с *косплея* върви и друг феномен – така нареченият *k-pop/k-pop* (корейски поп). Интересен факт е, че китайският превод на думата идол (*idol*) е копиране на образ/изображение (*copy-image*). Според мен подобно разбиране има влияние върху цялостната практика, свързана с мимезис, имитация, подражание и уподобяване на вече съществуващ образ, идваща и от източната популярна култура.

Намирайки се в актуалната ситуация на модерните технологии, виртуалното пространство и социалните мрежи, феновете се чувстват по-близко от всякога до техни съмишленици, споделящи сходни интереси или дори до създателите на любимите си произведения. Тази практика не е прецедент. Позната е още през 19 век, когато „почитателите на литературни произведения изпращат писма към авторите“ (Watson, 2011 цит. в Lamerichs, 2018). Но съвременните обстоятелства предполагат много по-бърза реакция и дори промяна на предварителния замисъл за дадено произведение, ако феновете не са доволни от визията му. Пример за това е филмът „Лигата на справедливостта“⁵. За феновете не е достатъчно да са пасивни зрители, те имат желанието активно да

⁴ Социална интернет платформа за споделяне на снимки и кратки видеа.

⁵ Justice League, 2017.

участват в процеса на създаване на творчество, в което се крие т.нар. елемент на *ремиксирането*, интерактивността, изменението и доукрасяването. Един от начините е да се въплътят в кожата на техен любим герой, както правят *косплейърите*. Те полагат огромни усилия и се научават да работят с всякакви инструменти, предназначени принципно за други цели. Освен това, те изменят собственото си поведение, за да могат да изиграят възможно най-добре персонажа. Така „играта“ (*play*) придобива театрален характер.

Предвид факта, че за направата на желаната визия са нужни множество инструменти, платове, като цяло реквизит, *косплеят* се обособява като изключително скъпо хоби. В чужбина то се превръща и в професия. Съществуват *косплей* събития, които са известни с отчетливи критерии за участие, състезателен характер, както и жури, което оценява участниците. Печелят се награди, продават се костюми и фотографии, а някои *косплейъри* добиват статута на истинска звезда. Елементът на признанието, правилата и сравнението между талантливите / добрите / професионалистите и не-достатъчно-постаралите-се препраща към идеята за дематериализиране на обикновеното хоби, побиращо в себе си чисто удоволствие и забавление в нещо по-различно. Следователно, границите между сериозно и забавно, платено и безплатно, задължение и харесване/любов, професионалист и аматьор в известна степен се размиват. Бих могла да отбележа, че *косплеят* сам по себе си представлява *аматьоризъм* в предфаза на професия. В този ред на мисли съществува разделение между професионалистите-косплейъри (печелили многобройни награди у нас и в чужбина) и аматьорите-новаци (тепърва навлизащи в сферата на това хоби).

МОТИВАЦИЯ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Косплеят е глобален културен феномен. От 2017 г. у нас започна да се провежда комик-конвенция⁶, която е насочена към фенове на видеоигри, *комикси* (*манга*⁷), филми, анимации (*аниме*⁸), ролеви игри на живо и подобни подсфери на популярната култура. Реших да положа последните си изследвания (за ЛАРП обществото и *косплей* обществото) в поле, концентриращо се върху аматьорските практики. Желанието ми е да представя понятието „аматьор“ не чрез стереотипната му негативна конотация, обременявана често с нотките на несериозността. Бих желала да подчертая споделената от респондентите любов, запаленост и страст, които ги мотивират да се занимават с дадената дейност-хоби. Когато присъствах за пръв път на *косплей* събитие и

⁶ Събитие, фокусирано върху комикси и комикс културата, където феновете могат да срещнат създателите на любимите си комикси или експерти по темата. В наши дни подобни събития са масов бизнес, който съединява на едно място освен комикси – хорър, фентъзи, манга, аниме, видеоигри, ЛАРП, настолни игри, графити и др.

⁷ Японски комикс.

⁸ Японска анимация.

обърнах внимание на костюмите, си помислих, че повечето от тях са поръчани от интернет. В онзи момент не можех да си представя, че непрофесионалисти в изработката на костюми могат да сътворят визия, която изглежда на моменти по-добре, отколкото във вече познатата, гледана от мен продукция. Усещането на такова събитие е свързано с изключително голяма доза еклектика – има герои главно от азиатски и американски продукции, които не биха съществували в един свят иначе. Тъй като *косплей* феноменът не е разглеждан обстойно от български изследовател, реших да вникна, посредством разказите на 13 респонденти от 17 до 27 годишна възраст, в техния жаргон, практики и творчество. Картината от получената информация допълних с наблюдения от 4 различни *косплей* събития, както и с чуждестранна литература, писана по темата. Бях тръгнала с нагласата, че би се открил конкретен местен/традиционен характер в изработването на костюмите, например *косплейър*-кукер, но по разказите на респондентите и наблюденията си установих, че това липсва. По техни думи в българската популярна култура (например филми, комикси, анимация) няма конкретен герой (например) кукер, който те биха могли да пресъздадат. Изключително важно за тази практика е разпознаваемостта, а това най-често се случва, когато героят е известен, било то заради моментната му актуалност или славата и значимостта, която е имал някога (като от анимациите-приказки от Дисни, които участниците помнят от детството си).

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Методите ми на изследване са проведени дълбочинни интервюта с 11 участници (7 момичета и 4 момчета, на възраст между 17 и 27 г.), както и с двама организатори (В. Б. на 26 г. и Е. С. на 25 г.) на две изложби, посветени на *косплей* в Етнографски музей, подготвящи документален филм, посветен на *косплей* в България. Първите споделят личния си опит, свързан с мотивацията да се занимават с тази дейност, а вторите дават външен поглед върху подобен културен феномен. Посетих 4 събития – през 2017 г. първия „AniventureComicCon“, през 2018 г. – „AnimesExpo“, „Aniplay“ и втория „AniventureComicCon“. Провеждам и онлайн етнография, свързана с официални страници във Фейсбук, посветени на *косплей/косплей* събития, както и преглеждане на личните профили на респондентите, тъй като ми бе интересно поведението им във виртуалното пространство. Изключително любопитно бе за мен да наблюдавам поведението на *косплейърите* във виртуалното пространство по време на пандемичната обстановка, свързана с коронавирус. Всички *косплей* събития са отменени за 2020 г., но въпреки това, голяма част от респондентите продължиха да споделят свои снимки с проекти за бъдещи *косплей* изяви (гримове и костюми). Теоретичната рамка се основава на изследвания на *фенските* практики – Хенри Дженкинс, дисертационни трудове и публикации, свързани конкретно с *косплея* – като Nicolle Lamerichs, изследвания, свързани с поня-

тието за социален пол на Джудит Бътлър, както и на понятието от Клод Леви-Строс за „културен бриколаж“.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ХИПОТЕЗИ

Когато изследвам даден феномен в полето на културната антропология, за мен е важно да имам някакви базисни познания за него, да се опитам да вникна в същината на конкретната дейност, както и да разбера личните мотивации на хората, занимаваща се с нея, в случая – за подобна проява на творчески импулс. При първоначалния си досег с новата за мен културна практика на *косплея*, отделих няколко основни хипотези. Тръгвайки от най-основното – какво точно представлява тази дейност и какви са нейните предполагаеми граници, както между забавно и сериозно, детско (инфантилно) и зряло, така и между *косплейъри* и такива, които общността не приема по този начин. Интересно за мен е въобще как би могло да се нарече обществото от *косплейъри*, предвид че става дума за стотици участници, както и дали има преобладаващ профил (полов признак, финансови възможности и др.), било то отнасящ се до участниците, но и до тяхната публика/аудитория/обкръжение. Дали става дума за субкултура/младежка култура или е просто поколенческа мода, която ги обединява? Фактът, че те могат да се разпознаят като общност, ме препраща към идеята за сцена/*лайфстайл*, но дали всъщност не може да се говори за нещо, което надгражда тези две понятия? Хипотезата ми, свързана с избора на герой от конкретния участник, също се полага в тази представа за наличие на вид поколенческа мода и интерес към въплъщаването в азиатски персонажи. Дали би могло да се гледа на *косплея* като на професия (както е в чужбина) в България, предвид общоспоменатото мнение, че имаме едни от най-добрите *косплейъри* на Балканския полуостров? Какви са измеренията на тази професия и какви качества трябва да има човек, за да си спечели признанието, че е „професионален *косплейър*“? Отделно, до каква степен това е свързано с интереса конкретно към източните култури, предвид масовото съсредоточаване върху азиатската популярна култура на подобен тип събития? Впечатлението след първото ми наблюдение бе, че има огромна еkleктика и при изработването на костюмите, и погледнато по-отдалеч – в комбинацията на герои от много различни сфери. Веднага се сещам, разбира се, за идеята на Клод Леви-Строс за „културен бриколаж“ (Леви-Строс, 2002, с. 33), която е особено акуратна за почти всяко съвременно изкуство, творчество и дейност. Затова беше важно за мен да стигна до личните разкази на респондентите, споделящи как точно изработват костюмите си и дали изменят нещо по вече-готовата визия на героя или става дума за абсолютна имитация.

В по-широк план, свързан с актуалната дигитална среда и културен *бекграунд*, интерес представлява за мен как би могла да се интерпретира ролята на *фенството*, посредством развитието на социалните мрежи. До каква степен

може да се говори за изкуство, хоби, забавление или е избор за бягство от реалността и специфична форма на *ескейтизъм*. Любопитно за мен бе да разглеждам поведението на *косплейърите* в интернет пространството, главно социалните мрежи – техните лични профили във Фейсбук страниците, които са си направили, концентриращи се върху *косплей* дейността им, както и „Инстаграм“ профилите им. В този ред на мисли тяхната общност би ли могла да се разпознае чрез виртуалния си характер?

Икономическият аспект също бе важен за мен, тъй като забелязах, че на *косплей* събитията винаги има търговска (*мърчандайз*⁹) зона. Следователно – каква е ролята на комерсиалния елемент и дали има основание да се гледа на едно *косплей* събитие като на мощна комерсиална машина.

Последната ми хипотеза е свързана с предполагаемото сравнение от първите ми наблюдения на *косплей* събитието с новите практики на празнуване и новата празничност, сама по себе си.

КОСПЛЕЙ ПО СВЕТА

Освен карнавалът и маскарадът/маскените балове), за предшественици на *косплея* се считат т.нар. „живи картини“ (*tableaux vivants*) (Duchesne, 2005; Domsch, 2014), разцъфващи през XIX в. Живите картини се разглеждат като част от пространствените изкуства, защото при тях няма реч, сценарий или движение. Днес под живи картини по-скоро разбираме „живите статуи“ – актьори по улиците, които често, след дълго стоене статично, влизат в интеракция със зрителите, например подмятайки им изкуствен букет. *Косплейът* обаче, освен всичко друго, е продължение на емоционалното изживяване на един фиктивен свят и несъмнено е една от водещите мотивации да дадем физическо присъствие на любим герой. *Косплейърите* не само се опитват да влязат в света (чрез пътя на идентификацията), но също така да го вградят в актуалния, съвременен свят (Domsch, 2014, р. 136). *Косплейът* е не само репрезентация, но също и (поне частично) *пърформанс*. Тялото на *косплейъра* променя героя, който пресъздава, добавя се триизмерност, за разлика от изображенията и физическото присъствие, свързано с аспекта на времето (Domsch, 2014, р. 127). Живите картини дори да изобразяват понякога конкретни персонажи, са лишени от вникването в персонажа, неговото из-игра-ване чрез жестове, поведение или говор. Идеята на *косплейърите* е своеобразно да телепортират любимите си герои в нашия свят. Започват да мислят логични начини, по които персонаж от средновековието например би изглеждал в нашата епоха – състаряват дрехите, държат се сякаш не разбират технологиите и това, което ги заобикаля и се държат приятелски с други герои от същата епоха, например.

⁹ От англ. merchandise – съвкупност от действия и техники, които целят да подпомогнат за продажбата и популяризацията на конкретен продукт.

Любопитен факт е, че най-голямото събитие, свързано с *косплей*, е полу-годишният пазар „*doujinshi*“, което е всъщност японската дума за самоиздадени аматорски списания, манга или новели. Това отново ни отвежда към любителския характер на това хоби. Костюмите главно се правят от подръчни материали, като се използва *уорбл*, *фибран*, *пластидип*, *фоам*, всякакви бои, изолационни средства и много други. Освен това, нужна е и работа с бормашины, силиконов пистолет, триони и др. *Косплеят* тръгва от запалеността на фенове по комикси, фентъзи и научна фантастика, впоследствие *манга* и *аниме*, които влагат изключително много време, парични средства и усилия в желаната от тях перфектна визия. Впоследствие обаче *косплеят* се превръща в голяма комерсиална машина. Според Роналд Келтс това представлява най-голямата културна инвазия в САЩ след британската инвазия на популярната музика (например Бийтълс) през 70-те години (Kelts, 2011 цит. в Otmazgin, 2014). *Косплеърите* започват да рекламират известни марки дрехи и обувки, придобиват образа на звезди, продават свои *принтове*, костюми/части от костюми, дават автографи и биват канени като гости или жури, което да оценява работата на участващите. Продаването на костюми, аксесоари, *принтове* или всякакви форми на споделяне, свързани с тяхната работа, от *косплей* звездите на останалите *косплеър*и – тези актове на фен преводи биха могли да се разглеждат като „труд от любов“ (Lamerichs, 2013, p. 3).

Любовта, извирателна от запалеността към *косплей* дейността, се открива и в значенията на японските понятия, свързани с *косплея*. Терминът *отаку* (*otaku*) представя обесивните фенове на *аниме* и *манга* и/или японската култура. Принципно, японският термин *otaku* е извлечен от думата за чужда къща/семејство и се използва метафорично като почитително местоимение за второ лице. В модерния японски жаргон е често равен на термина *гийк*¹⁰. Въпреки това, той може да засяга фенове на различни теми, сфери, хобита или форми на забавление (Azuma, 2009; Lawtence, 2012). *Отаку* може да се разглежда и като пейоративен термин, но след 2013 г. това се променя: „тъй като е японска дума, западните фенове на японската анимация (*аниме*) биха могли да наричат себе си *отаку*, без да я мислят като негативна дума, просто защото това означава, че те харесват *аниме*“ (Tobin, 1998, p. 109). Друг термин, който е сходен на „*отаку*“ е *weaboo* (свързано с японска култура)/*koreaboo* (свързано с корейска култура). Става дума за запалени фенове, които не са представители на същата култура, но са гледали *аниме* или корейска драма и решават, че харесват японската/корейската култура. Те се смятат за японисти/корейсти,

¹⁰ От англ. *geek* – човек, който страстно се занимава с някаква дейност. Често този термин се приписва за хора, които се занимават с компютърно програмиране, но става дума по-скоро за интензивен интерес към нещо. Терминът бива използван най-често за обозначаване на фенове на произведенията от популярната култура, главно видеоигри, *комикси*, филмови вселени – тип „Марвел“ и др.

но не знаят основни детайли от японските/корейските традиции. Както стана ясно от написаното дотук, *косплеят* и *фенството*, свързано с него, имат определени и конкретни граници, които отделят един *косплейър* от не-*косплейъра*, както и почитател от не-почитателя. Историческите възстановки и ролевите игри на живо е прието да се гледат като на различни културни феномени, тъй като при първите става дума за пресъздаване на конкретно историческо събитие (чрез декори, пиротехника, костюми), а при вторите на фикционално събитие (зададено по конкретни основни рамки, създадени от *гейммастър*/ *гейммастърите*), което се играе тук-и-сега и зависи от импровизацията на участниците (виж Иванова, 2019). Сходствата между трите културни феномена са главно свързани с костюмите, които се изработват. Форматът на събитията обаче е различен, както и мотивациите на отделните участници спрямо различните практики. Въпреки това се случва хора, запалени по едната дейност да се занимават и с другата. Подобна е ситуацията с респондент Р. П., който е и *ларпър*, и известен *косплейър*. При *косплейърите* не се забелязва принадлежност към някаква видима общност. Най-много да имат тениска или аксесоар, който показва техен *гийк* интерес, но така често биват смесени с *геймърското* общество или обикновените фенове на *комикс/манга* и др. В крайна сметка, – костюмът си е просто костюм. Начин, по който да се забавляваш, без да имаш зли помисли (Thorne, 2010 цит. в Loza, 2017).

За поджанр на *косплея* се счита и т.нар. *кросплей* (*crossplay*), за който е характерно мъжете участници да се обличат като женски герои или участниците като мъжки герои. Някои смятат, че това понятие е грешно и спорно, тъй като *кросплеят* си е чисто и просто *косплей*. Важното е да пресъздадеш героя възможно най-достоверно, като няма значение какъв е полът на героя и дали е същият като твоя „ти не питаш жената защо *косплейва* женски герой, заради социалния пол на героя. Защо би питал *кросплейърите* подобно нещо? Всички *косплейъри* просто се обличат като героите, които обичат“ (респондент Lialina цит. в Leng, 2013). Нещо повече – азиатската култура ни препраща и към феномена *dōjinshi* (думата идва от думата за „същия човек“, препратка към това, че споделят сходни интереси, понякога свързани със сексуална ориентация, и от думата за „периодична публикация“). Това е т.нар. практика на *самоиздаване* – главно на списания, *манга* или романи. В подобни аматьорски фен работи се открояват два основни жанра – *yaoi* – хомосексуални връзки между мъже, представени в *мангата* – *boys love (BL)* и *yuri* – хомосексуални връзки между жени, представени в *мангата* – *girls love (GL)*.

Друго интересно понятие, обвързано до някаква степен с *косплея* е т.нар. „*мое*“ (*мое*). С този термин се описват чувствата към фиктивни обекти и субекти, които, предполагаемо, би трябвало да бъдат резервирани за половинката ни, а не за героинята от *мангата*, *анимето*, видеоиграта и т.н. Подобен на този термин е понятието *wifoo* (герой от видеоигра или *манга*, когото даден

фен смята, че обича). Тук може да се усети емоционалното привързване към фиктивните герои, което се вижда на *косплей* събития. Някои изследователи виждат в този термин същинската мотивация за *косплей* – „желанието да направим един свят и съществуващите в него осезаеми, да им дадем телесност и триизмерно присъствие отвъд оригиналния източник, бил той текст или изображение“ (Domsch, 2014, p. 130). Следователно, в съвсем буквални измерения можем да говорим не просто за харесване и запаленост към дадени фикционални конструкции, а за *чиста* обич и привързаност, които също се крият в поведението на обичащия-дейността (аматьора).

КОСПЛЕЙ В БЪЛГАРИЯ

Косплей започва да се осъществява в България след 2006 г., като спрямо думите на респондентите първите събития са се случвали в училища или в хижи. Според Роланд Келтс феновете на *аниме* и *манга* са вдъхновени от привлекателността на „направи-си-сам“¹¹ на „AnimeExpo“ събитията, където те са способни да покажат своята „*аниме* привързаност публично“ като правят и носят своите собствени костюми, въввлечени в процеса, който им позволява да определят как „значенията (на дадения герой) биха могли да бъдат приложени в техния собствен живот“ (Kelts, 2006, pp. 151–152 цит. в Leng, 2013). Основните ми наблюдения от трите *косплей* събития, на които съм присъствала, са свързани с това, че те наподобяват по мое мнение детски рожден ден. Има основно големи групи от тийнейджъри (главно на възраст между 12–18 г.), които са в непрестанно движение (било то в търсене на любим техен герой-*косплейър*, с когото да си направят *селфи* или да си купят нещо от някой щанд), заобиколени от балони и *хиперактивност*. Най-силно впечатление това ми направи на „AniPlay“, който се състоя в „Парадайз център“. Сякаш целият мол беше подготвен за това събитие и нарочно имаше почивки от по един час, в които публиката може да се отдаде на свободна консумация по магазините. В „McDonalds“ имаше дори аниматор, който забавляваше многобройните деца. Принципно, на такъв тип събития се редуват *косплей* ревюто/сценките и *к-поп* танците, като в залата, в която се случват тези дейности, има и *мърчндайз* зона.

Според респондентите – в България не се намират много добри материали и затова предимно правят костюмите си с подръчни средства, които са

¹¹ Do-it-yourself е метод за изграждане, модифициране или поправка на неща без пряка помощ от експерти или професионалисти. Терминът е свързан с потребителите от началото на ХХ в. предимно в областта на дейностите по поддръжката на дома. Фразата „направете го сами“ е била използвана до 50-те години на миналия век, във връзка с възникването на тенденция хората да се занимават с усъвършенстване на дома и различни други строителни проекти като едновременно творчески дейности, за отдых и спестяване на разходи.

значително по-евтини от материалите в чужбина. Предимство за тях е, че тук има изобилно количество от разнообразен текстил. В. П. казва: „Някои общо взето, гледаме да пестим, не да хвърляме“. Понякога използват костюма си от бала за *косплей*: Г. С. си спомня: „12-ти клас казвам на нашите: чакам си костюма! Те ме питат: кой беше той? Аз: Маската на Джим Кери! И отидох на бала си в ярко жълт *фраг* с подплата на черно-бели точки, беше много забавно“. Той също споделя как в един момент сам е започнал да си изработва подръчните материали, започва да работи с пирограф, с който е гравирал кожата за обувките на „Шапкаря“. М. И. допълва: „като покритие може да се използва *пластидип* (*plasti dip*), което принципно се ползва за коли. Буквално пръскаш като стандартен спрей, но ти прави пластмасов слой. Когато правиш нещо с *пластидип*, може да не ползваш *уорбла*... *Пластидипът* е също много скъп, мисля, че е 60 лв. кенчето... От картон съм виждала да бъдат направени едни от най-добрите костюми в България, примерно ще му излезе 20–30 лв. костюмът!“. За Е. С. „втората употреба – това е раят“.

Хипотезата ми за това, че *косплей* дейността представлява форма на „културен *бриколаж*“ се потвърждава, както много съвременни дейности, свързани с еkleктика, *интермедиаалност* и смесена/*ремиксирана* медия. *Косплейът* според респондентите е определян като хоби, забавление, развлечение, което обаче е доста скъпо и изисква повече свободно време, а в някои страни дори може да се счита за професия и начин на живот. Някои изследователи „предлагат да се гледа на *косплей* като съкращение на *cost* (цена) и *play* (игра)“ (Rahman, Wing-sun, Cheung, 2012, p. 32).

Според Г. С.: „това нещо трябва да се възприема като хоби и евентуално после като работа, нищо каквото и да е било не е полезно в огромни количества. Винаги трябва да има граница, която не трябва да се прекачва... ние го правим за себе си и за хората, които са израснали с това нещо“, а А. З. казва: „за мен това е в цялостта на нещата, че *косплеят* е хоби. Има хора, които се занимават професионално, състезателно, както и аз до някаква степен, но по същността си е хоби, на хобито целта му е да ти създава удоволствие. Ти влагаш пари, време в него и получаваш удоволствие обратно, както плетене, рисуване, разни други изкуства, танци, спорт. Всички те са дейности, в които човек инвестира, без да го прави, за да получи някакви дивиденди. Ти получаваш дивидент под формата на удоволствие. За мен удоволствие е да участвам на конкурси, да се представям добре на тях... *Косплеят* е висша форма на *фенщина*, на отдаденост“. В този ред на мисли, аматьорът култивира изкуство или спорт, учене или работа, поради неговия вкус към него; той е привързан към него не защото му дава препитание и приходи, а защото е важен за живота му.

Когато говорим за *косплей* общност, тя може да се разглежда като част от една по-голяма култура – тази на феновете и *гуйковете*, събирането на която се случва в големи градове главно в София и Варна. В нея влизат почитатели

на видеоигри, филми, анимета/анимации, манга/комикси, фентъзи, фантастика и всякакви други сюжети от популярната култура.

Що се отнася до разграничението между професионалисти и новаци (аматьори) според думите на някои респонденти то се вижда в отношението на организаторите спрямо тях. М. И. казва: „последните години имам чувството, че дори да не пратя снимка на завършения си костюм в срока, ще ме пуснат. Старите *косплейъри*... Не е като да имаш връзки, но е все едно имаш като изградено име в средата... Доверие. Името ти вдъхва доверие на хората“. К. К., която от по-скоро се занимава с *косплей* споделя: „тогава имаше някакви слухове, че явно трябва да си познават организаторите, може би даже да им платиш или нещо такова. Аз бях в шок като го чух това. Как така няма да допуснат тези, които имат хубави костюми, хубави сценки, а ще пуснеш някакъв с панталонки и потниче. Как ще го очакваш от такова събитие това?... С всеки изминал *ивент* повече и повече се разочаровам от организаторите. Имаше проблем, на последния *косплей* – „Comic-Con“-а, който супер много ме ядоса, защото, за да ми се получи сценката, ефектите бяха изключително важни. Гледам го аз на клип, нещо, което е трябвало да мига 5 мин, е мигало няколко секунди и е спряло. Абсолютно нищо не се получи, изглеждаше много малоумно, супер много ме беше срам, като го видях след това“.

Относно факта, че *косплеят* е скъпо хоби – за един хубав костюм средно се дават по 150–300 лв., като често се стига и до над 1000 лв. от по-амбициозните. Чрез това влечение те се научават да шият, да обработват кожа, да правят най-разнообразни гримове, да разбират от канцеларски материали, а натрупването на умения ги мотивира да стават все по-добри в това, което правят. Костюмът се превръща във *фенски* сувенир, свързан с предишния *търформанс*. Обектът изобилства от носталгични чувства (Lamerichs, 2014, p. 123).

При въпроса ми дали може да се разглежда *косплеят* в България като професия, всичките ми респонденти изявиха скептична позиция. М. И. обяснява какво е нужно, за да станеш професионален *косплейър*: „за да превърнеш *косплея* си от хоби в професия е изключително трудно, защото трябва да имаш някаква *фен* база, която да следи прогреса ти, да са готови да платят, за да те видят. Много *косплейъри* правят *фотобуукс* (*photobooks* – буквално книги със снимки) на костюмите си и после продават това като *мърчандайз* или *принтове*. Снимки на тяхна локация с костюмите, много красиво направени, обработени, професионална фотография. „Патреон“ („Patreon“) – това е сайт, в който ти плащат всеки месец като абонамент към теб и ти им пускаш *контент* (съдържание) и им *шипаутваш* (изпращаш) на всеки подписан лично от теб *принт*. Буквално е като *селебритилайф* (животът на знаменитостта), но с *косплей*. Много хора се възползват от това, но нямаме български професионален *косплейър*... Лицето ти трябва да може да продава билети. Освен снимките, които можеш да продаваш (А3 или А4 формат), с подписи и всичко. Има една

косплейърка – Ким Пацу, беше в България – всеки месец прави нов костюм. Качва видео *туториал* (урок) за част от него, изпраща *полароидни* разписани снимки, *принтове* на дадения костюм и прави като дигитален *фотобуук*, като книга със снимки за самия прогрес на костюма. На месец абонаментът ти към нея е примерно 15 долара. Когато видиш, че хората искат да купуват твои неща, с твоето лице на тях, ти ставаш като *бренд*, правиш си свой собствен *бренд*“. До някаква степен това според нея се дължи на факта, че българските *косплейъри* винаги споделят как са направили нещо по изработката, как се е стигнало до крайния продукт от началния и т.н., а това не е призната практика при професионалните *косплейъри*, тъй като го пазят за сайта „Patreon“. Друг дефицит при нас е, че не всеки може да си позволи професионална фотографска сесия, в която да се покаже костюма в целия му блясък, както се прави безплатно в чужбина, за да се популяризират *косплейърите*.

Практиката е обвързана с „културния *бриколаж*“ и на метода „направи-си-сам“, като по този начин *косплей* зоната се разглежда като „артистично изразяване и социално взаимодействие – междинна зона между изкуството и личните желания“ (Jacobs, 2013, p. 42). За голяма част от *косплейърите* това представлява бягство от реалността, „сивото“ (Р. П.) и тривиално ежедневие, това се потвърждава от някои изследователи: „*косплеят* е форма на *ескейпизъм*. *Косплейърите* често преодоляват границите между реалността и фантазията“ (Rahman, Wing-sun, Cheung, 2012, p. 333). Споделеното от всички респонденти мнение е, че това може да се разглежда като празник, тъй като атмосферата е забавна и приповдигната, всички се забавляват и е много цветно, прилича на Хелуин, но е на много по-високо ниво, с фокус върху костюмите (А. З.). В. З. споделя: „има *вайб* (*vibe*), който те зарежда и не е като да е празна атмосферата, каквото и да се случва, винаги има едно такова позитивно чувство, приповдигнато, което витае във въздуха“. В такъв смисъл *косплеят* може да се разглежда като форма на нова празничност.

Мотивацията на участниците *косплейъри* може да бъде изключително разнообразна. Голяма част от тях от малки обичат да творят произведения с ръцете си, главно чрез шиене, рисуване, работа с различни инструменти и т.н. Друга част от тях са обсебени от анимации/*анимета*, филми, видеоигри, които провокират вдъхновяването им да се облекат като любим техен герой – „дигиталните игри често позволяват на *геймърите* да играят с техните идентичности и да представят себе си в различни социални и/или фантастични ситуации“ (Crawford, Rutter, 2007, p. 276, цит. в Rahman, Wing-sun, Cheung, 2012). Респондентите *косплейъри* са на възраст между 17 и 27 г. и при всички тях се наблюдава интерес към фикцията, научната фантастика и *фентъзи* сюжетите. По-голямата част от респондентите са запалени към азиатски продукции, но има и такива, които нямат интерес към тях, а по-скоро към анимации от детството им, към които изпитват носталгия и любов. Всички респонденти

имат интерес към творчеството и от малки се занимават с шиене, рисуване и работа с различни инструменти. Някои от тях имат интерес към актьорското майсторство и театъра или се занимават от години с такъв вид дейност, например А. З., който преди *косплея* се е занимавал с това 12 години споменава: „театърът изисква по-голяма отдаденост. При *косплей* като излизаш е за няколко минути...“. По-голямата част от тях са запалени от детството си от *анимета*, но се случва и да са се вдъхновили от популярни западни анимации на Дисни или приключенски филми. Много голяма част от респондентите преди да са започнали да се занимават с *косплей* са правили костюми за Хелоуин, но все пак двете събития се различават, тъй като за *косплея* си има определени правила, стандарти и критерии, които трябва един участник да покрие, разбира се, ако има желание да участва в състезанието. А. З. определя *косплея* като „все едно Хелоуин, но по-често, на по-високо ниво, с фокус върху костюмите“. За *косплей* състезанието има конкретно жури, което оценява костюмите, както и публиката, която може да даде своя глас за любимия/любимите си *косплейър*/и.

За *косплейърите* е важно да могат да пресъздадат възможно най-достоверно конкретен персонаж, а това зависи до голяма степен от приликата му с тях самите. Понякога те полагат огромни усилия, свързани с всекидневни тренировки, за да могат да представят героя и тялото си по най-добрия възможен начин. Тъй като не става дума само за костюм, но и за *пърформанс*, те се стремят да избират герои, чието поведение и характер им допада и биха го изиграли по по-реален начин, Д. И. обобщава това мнение: „ти не си костюм, ти си герой“.

Ситуацията *web 2.0* осигурява огромно разнообразие на *стриймове*, *туториали* и всякакви видеа, свързани с направата на *косплей* костюм, оръжие, инвентар и всичко, от което един фен има нужда. Почти всички от тях са самоуки, като понякога си помагат помежду си или търсят съвети от хора, които се занимават професионално с някоя от дейностите, които са им нужни за направата на костюм. За част от костюмите има *туториали* в интернет, от които могат да взимат идеи, но за някои от героите такива не съществуват и те измислят начин, по който да се доближат максимално до визията на героя.

М. И. казва, че когато някой си направи костюма, това е сякаш му се е откъснал от сърцето, като част от него самия е. Тя, както и А. З. го сравняват с тяхно „бебе/детенце“. Костюмът им носи много позитивни емоции и спомени, вложили са много усилия и за повечето *косплейъри* е немислимо да си продадат или изхвърлят костюма. Понякога, особено ако няма къде да държат всичките си костюми, продават тези, които не биха облекли повече и са от по-малко сложните. Д. И. казва, че подобни костюми не се продават за над 100 лв., но това не е широка практика. М. И. казва по темата: „има хора, които продават костюмите си, но повечето пъти те са направени от шивач. Ти като

нямаш толкова голям *attachment* (привързаност), по-лесно ще се разделиш с тях“. Тъй като всички *костлейъри*, с които съм комуникирала, изработват костюмите си сами, за тях се прекъсва връзката между човека и героя, когато решат да си закупят или да дадат на шивач да го направи. Така, според някои автори костюмите се превръщат в културен продукт – „костюмите, бидейки културен продукт, биват одобрени от зрителите и по този начин тези зрители в замяна им придават известна правдоподобност“ (Winge, 2006).

Отдадеността и вглъбеността в желанието за пресъздаване на възможно най-достоверната версия на конкретен герой ми бе разказана от Р. П., който говори за героя си като за реален човек, идващ от XIII в. в нашия свят. Вникването му в персонажа е толкова дълбоко, че той дори обмисля с каква дреха (която не се вижда на сцената) би била героинята под наметалото, тъй като все пак си „ляга да спи по някое време“. Желанието му да пресъздаде образ от анимация по възможно най-достоверния начин, не се основава само на визуалния аспект, но присъства и психологически. Той обмисля как персонажът би изглеждал, ако се е телепортирал от XIII в XXI в. – на конкретното *костлей* събитие. Това е почти чудотворно изживяване, в което олицетвореният персонаж *оживява* благодарение на *костлейъра* (Schütz, 2014, p. 70). Участникът състарява нарочно материята, вкарва елементи като тръни, които не присъстват на оригиналната рисунка, използва материали, като се съобразява с епохата, от която идва, но ги има в анимацията, през цялото време не излиза от роля и се държи сякаш е „антична вещица в 21-ви век. Значи, за нея всичко модерно ще е странно, няма да разбира абсолютно нищо и ще се придържа към това, което ѝ е познато... да продължиш да си дадения персонаж, дори след като слезеш от сцената“. В такъв смисъл, „изкуството на *костлея* радикално усложнява парадигмата на фена като активен производител и на фена като манипулатор на каноничния текст“ (Gn, 2011, p. 583). Той влага повтарящите се елементи на тръните по различни части от костюма, за да има цялост и логика. Дори в съвсем малки детайли като пръстена, който обаче е важен за анимацията, той влага дълбок смисъл – най-лесно би било той да е просто черен, но той иска да сложи акцент върху последвалата поквара, гнусота и зло, тъй като вниква в персонажа и я оправдава – някога вероятно е била добра, но обстоятелствата са я направили господарка на Злото. Придава ѝ се физическа стойност. „Нещо в това да бъдеш фен кара хората да правят конкретни неща. Когато те обичат дадено нещо, те искат да направят повече от него, да изобретят различни негови версии, да го направят по-добро (Flaum, 2014). Той нарича участниците, които не влагат *роллей* (ролева игра), творчество и логика в героите, които пресъздават – „закачалка“, тъй като за него *костлеят* представлява превъплъщение. Хората имат желание да се докоснат и да пипнат фикционалното. Това не се случва, когато просто си направил костюм/купил си го или си сложил котешки уши и си Жената-котка – „индивиди, които

смесват и сливат различни стилове са мислени като маргинални членове или новаци“ (Locus, 2005 цит. в Rahman, Wing-sun, Cheung, B. 2012, p. 326).

От казаното от респондентите, може да се заключи, че те по своеобразен начин се чувстват като звезди, щастливи са от факта, че са „под светлината на прожекторите“ и пред камерите на фотоапаратите и смартфоните. Могат да бъдат когото си пожелаят, когото обичат и харесват – за кратък период от време (в рамките на ден-два), без да бъдат съдени, стремейки се да покажат свои таланти и впечатляваща визия.

Въпреки всички тях обаче, общосподелено мнение от страна на интервюираните е, че *косплеят* може да ги научи на много неща – главно социализация (като Г. С. споделя, че преди да се занимава с *косплей* е имал само един приятел) с хора понякога от цял свят, учи на работа с много различни материали, както и на това да стават сръчни, а според А. З. тези умения и сръчност ти остават занаят“. Биха могли да ги научат и на дисциплина, организиране на времето и финансите, излизане на сцена, отношение спрямо хората. Респондентите споделят и за познати, които имат проблем с общуването, но когато са в костюм се чувстват по-комфортно, защото „те не са себе си буквално“ (А. З.), а са някой друг. Това успява чисто психологично според него да ги пречупи и те стават много по-спокойни. Може да се използва като бягство от реалността според някои от тях, а и като терапевтичен метод, свързан с много позитивни емоции, оценяване от страна на другите, а и превръщането за един ден в истинска звезда. Голяма част от тях казват, че чувството за общност е най-важно, тъй като усещат съмишленици още в метрото преди събитието – цветни и шарени хора, гримирани и облечени по всякакъв начин. Някои предпочитат да излизат сами на сцената, други предпочитат екипната работа, тъй като става дума за доверие и повече креативност. *Косплей* събитията са една съвкупност от различни културни практики в полето на популярната култура, идваща главно от Япония и Америка, представящи характеристиката на *фенството* като смесена/*ремиксирана* медия. Културата на сближаване е представена като пейзаж, в който старата и новата медия се сблъскват, където обикновената и корпоративната медия се пресичат, където силите на създателя на медията и консуматора на медията взаимодействат по непредсказуем начин (Jenkins, 2006, p. 2 цит. в Lamerichs, 2018). След края на събитието и това бягство от реалността влизаме „обратно в реалността“... „някои отиват на училище, други да работят... Нашата голяма *аниме* общност се разпръсна и бавно ние се превърнахме в непознати един за друг отново“ (Lamerichs, 2018, p. 148).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В днешно време аматьорските практики са свързани с отдих или хоби, дейности, които са на непълно работно време, случайни и неплатени (Beegan,

Atkinson, 2008, p. 310). *Косплеи* дейността се свързва с метода на направи-си-сам и предвид огромната еkleктика в подръчните материали, с които се изработват костюмите, а и флуидността, идваща от героите, предвид това, че те са от най-различни сфери, се потвърждава моята хипотеза, че *косплеи* може да бъде разглеждан като „културен бриколаж“, характеристика на много съвременни практики. Хипотезата ми, че това е просто хоби се измени до голяма степен, тъй като дори събитието да е предназначено основно за забавление, имащо измеренията на изкуство, все пак съществуват комерсиални и състезателни аспекти, понякога дори политически, ако обърнем внимание например на *hijab* (хиджаб) *косплея*. Някои критикуват подобен тип практика, защото според тях е в разрез с религията, но участничките споделят, че това е забавен начин, чрез който да затвърдят и уважат вярата си.

Косплеи събитията предоставят безплатна сцена, на която участници с различни профили имат свободата да покажат своите таланти (рисуване, шиене, майсторене, пеене, танцуване и др.), но към някои от тях има по-високи изисквания и се създава разделението между професионалисти и аматьори. Тук смятам за уместно да представя понятието *про-ам*¹², което комбинира професионалист и аматьор. В случая, конкретно за България, където на *косплея* според респондентите не би могло в близко бъдеще да се гледа като на професия, това понятие добре описва уважаваните и оценяваните високо от журито участници – „благодарение на достъпа до информация и последвалото разпространение на нова култура на самообучение, аматьорите често са също толкова квалифицирани, колкото обучени професионалисти – като по този начин се превръщат в това, което е наречено „про-ам“; освен това, понякога самото понятие „умение“ е трудно да се определи“ (Tanni, 2014, p. 11).

Според всички интервюирани от мен *косплеят* е празник, на който всичко им е позволено и никой не би трябвало да ги съди за избора им. До някаква степен, по думите на респонденти, това е вид съвременна младежка реакция срещу закостенелите, традиционни празници и желание за вникване в нова, позволяваща всякакви симпатични крайности, атмосфера. *Косплеърите* влагат своето въображение и лична интерпретация, за да доизградят вече-създадения герой. Преобладащите фенове попадат в категория „създатели-консуматори“ – те са не само пасивни консуматори на популярна култура но също и активни създатели на ново съдържание“ (O'Hagan, 2009 цит. в King, 2016). *Косплеят* формира общностна култура на участието, „може да даде на участниците приятни изживявания, значими спомени, самодоволство и лично изявяване. Чрез тази дейност, свързана с участие, *косплеърите* могат мигновено да избягат от реалността и да влязат в техния въображаем свят. Това е форма на ролева/идентичностна трансформация от „обикновен човек“ към „супергерой“, от „геймър“ към „представящ“ и от „зрялост“ към „детство“. (Rahman, Wing-sun,

¹² Pro-am – professional-amateur.

Cheung, 2012). Костюмът бива разглеждан като културен продукт, който бива одобрен от зрителите, които му придават известна правдоподобност (Winge, 2006). Освен това на него се гледа като на *фенски* сувенир, под формата на реквизит, който участникът пази в дома си, или под формата на снимка (за почитателя на дадения герой, който се е снимал с конкретния *косплейър*). Разпознаваемостта е особено важен елемент в един *косплей*, тъй като това ги кара да се чувстват като общност – те имат сходни любими герои и сходни интереси, припознавани чрез акта на разпознаване. Хипотезата ми, свързана с това, дали може да се гледа на *косплейърите* като на субкултура/младежка култура също претърпя изменение, тъй като обяснението, до което стигнах е, че те са част от една по-голяма общност – тази на феновете, *гийковете*, *геймърите*, *аниме* и *манга* почитателите. Профилите на отделните *косплейъри* изключително много се различават един от друг, въпреки че се наблюдават сходни интереси. Тази общност вирее около и по време на *косплей* събитието и затова бих употребила термина сцена – пространството, където младите се чувстват най-приятно и свободно. Сцената, разглеждана като понятие от пост-субкултурната теория разглежда групирането на музиканти и/или фенове около определени фокусни точки, независимо дали те са свързани с местната идентичност или музикалният жанр (Hodkinson, 2007). Съвременната ситуация на *web 2.0* открива пред фена една *трансмедиаалност*, „която позволява на публиката не само да вникне в разказ или история, но и активно да участва в процеса на разказването“ (Ciancia, 2013, цит. в Lehto, 2016, p. 107). В хода на изследването се установиха много разлики в практиките на българските *косплейъри* и чуждестранните участници, като според респондентите този феномен все още остава непознат за голяма част от обществото. Въпреки че българските *косплейъри* са смятани за едни от най-добрите на Балканския полуостров, нямаме професионални *косплейъри* – такива, които да се изхранват от това хоби, продавайки *принтове* или костюми. Някои от участниците печелят повече от *косплей*, отколкото от професиите си (например Р. П., който е зъботехник по професия), но това не е широка практика у нас.

Косплеят представлява едно бягство от скучното ежедневие, учи на социализация, различни умения, сръчност и работа с много инструменти, техники и материали. *Косплеят* не само фикционализира всекидневния живот и му дава естетическо измерение; той също така показва как фикционалното формира актуалното (Lamerichs, 2011, p. 18). Отделно от това, дава възможност за участниците, безплатно да показват своите таланти, да се вдъхновяват, давайки свобода на интерпретацията си, да влязат в кожата на нещо, което не са, но биха искали да бъдат. За тях едно от най-ценните предимства е, че се чувстват като част от едно голямо семейство, че могат да зарадват хора, с които споделят сходни интереси. Съществува, разбира се, и нарцистичен момент, който ги кара да се чувстват като звезди. Ролята на снимката е централна, тя освен,

че запаметява момента, в който от 2D образ са направили 3D герой от плът и кръв, подхранва тяхното самочувствие и ги кара да се чувстват значими и известни. Ще завърша с един цитат: „в един пост-вече-готов свят на изкуството, където напредналите технически отношения на изкуството са достъпни за всеки, независимо от професионалното му образование, почти всеки може да произвежда изкуство, което прилича на изкуство за *напреднали*. [...] В дигиталния свят професионалните умения и аматорските/артистичните умения на не-артистите са станали оперативно взаимозаменяеми.“ (Tanni, 2014, p. 11).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Иванова, М.** (2019) *Ролевите игри на живо. Живот in u off game* [онлайн] [посетена на: 17.02.2021]. Достъпна на: <https://www.seminar-bg.eu/kontrasensus/item/560-rolevite-igri-na-jivo-jivot-in-i-off-game.html>.
- [Ivanova, M. (2019) *Rolevite igri na zhivo. Zhivot in i off game* [onlayn] [posetena na: 17.02.2021]. Dostapna na: <https://www.seminar-bg.eu/kontrasensus/item/560-rolevite-igri-na-jivo-jivot-in-i-off-game.html>.]
- Левин-Строс, Кл.** (2002) *Дивото мислене*. Плевен: ЕА.
[Levi-Stros, Kl. (2002) *Divoto mislene*. Pleven: EA.]
- Azuma, Hiroki** (2009) *Otaku: Japan's Database Animals*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Beegan, G., Atkinson, P.** (2008) Professionalism, Amateurism and the Boundaries of Design, *Journal of Design History*, vol. 21, no. 4, pp. 305–313.
- Bruno, Michael.** (2002) ‘Cosplay: The Illegitimate Child of SF Masquerades’, *Glitz and Glitter Newsletter* [online], Millenium Costume Guild, October [accessed 10 sept. 2020]. Available at: <http://millenniumcgl.tripod.com/glitzglitter/1002articles.html>.
- Domsch, S.** (2014) Staging Icons, Performing Storyworlds – From Mystery Play to Cosplay, *Acta Universitatis Sapientiae Film and Media Studies*, vol. 9, pp. 125–139.
- Duchesne, S.** (2005) Little Reckonings in Great Room: The Performance of ‘Cosplay’, *Canadian Theatre Review*, 121, Winter, pp. 17–26.
- Flaum, E.** (2014) *A brief history of fandom, or, how I learned to stop worrying and love being a fan. The Mary Sue* [online] [accessed: 10 sept. 2020]. Available at: <http://www.themarysue.com/history-of-fan-culture-star-trek-sherlock/>.
- Gn, J.** (2011) Queer simulation: The practice, performance and pleasure of cosplay, *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, vol. 25, no. 4, August 2011, pp. 583–593.
- Hodkinson, P., Deicke, W.** (eds.) (2007) *Youth Cultures: Scenes, Subcultures, and Tribes*, New York, London: Routledge.
- Jacobs, K.** (2013) Impersonating and performing queer sexuality in the Cosplay zone, *Participations*, vol. 10, issue 2, pp. 22–45.
- Keveždi, M.** (2018) *Status i perspektive amaterizma u kulturi Vojvodine – rezultati istraživanja*. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.

- King, E.** (2016) Tailored Translations – Translating and Transporting, *Signata: Annales des sémiotiques/Annals of semiotics*, 7, pp. 361–376.
- Kleiner, F.** (2011) *Gardner's Art through the Ages: A Global History*. 13. ed. Boston: Wadsworth.
- Lamerichs, N.** (2011) Stranger than fiction: Fan identity in cosplay, *Transformative Works and Cultures*, vol. 7, pp. 1–16.
- Lamerichs, N.** (2013) *Cosplay: The Affective Mediation of Fictional Bodies* [accessed via Academia.edu].
- Lamerichs, N.** (2014) *Cosplay: The Affective Mediation of Fictional Bodies*. In: **Chauvel, A.**; **Lamerichs, N.**; **Seymour, A.** *Fan Studies: Researching Popular Audiences*. Oxford: Interdisciplinary.net, pp. 123–131.
- Lamerichs, N.** (2018) *Productive Fandom. Intermediality and Affective Reception in Fan Cultures*. Amsterdam: University Press.
- Lehto, T.** (2016) Where Can Political Larp Go?. In: **Kangas, K.**, **Loponen, M.**, **Särkijärvi, J.** (eds.) *Larp Politics. Systems, Theory, and Gender in Action* [online], pp. 105–110 [accessed 17 february 2021]. Available at: http://solmukohta.org/uploads/Books/book_politics.pdf.
- Leng, R.** (2013) Gender, Sexuality, and Cosplay: A Case Study of Male-to-Female Crossplay, *The Phoenix Papers*, Apr., pp. 89–110. ISSN 2325–2316.
- Loza, S.** (2017) *Speculative Imperialisms : Monstrosity and Masquerade in Postracial Times* [online] [accessed 13 february 2020]. Lexington: Lexington Books. Available at: ProQuest. Ebook Central <http://ebookcentral.proquest.com/lib/hampshire/detail.action?docID=5178662>.
- Mariaux, A. P.** (2006) Collecting (and Display). In: **Rudolph, C.** (Ed.) *A Companion to Medieval Art*. Blackwell Publishing, pp. 213–233.
- Otmazgin, N.** (2014) ‘Anime in the US: The Entrepreneurial Dimensions of Globalized Culture’, *Pacific Affairs* [online], vol. 87, no. 1, pp. 53–69 [accessed 10 sept. 2020]. Available at: <https://www.jstor.org/stable/43590823>.
- Rahman, O.** (2011) “Lolita”—Imaginative Self and Elusive Consumption, *Fashion theory*, vol. 15, no. 1, pp. 7–27.
- Rahman, O.**, **Wing-sun, L.**, **Cheung, B.** (2012) ‘Cosplay’: Imaginative Self and Performing Identity, *Fashion Theory*, vol. 16, issue 3, pp. 317–342.
- Schütz, E.** (2014) *Le cosplay, entre carnaval et mascarade* [online] [accessed 10 sept. 2020]. Available at: https://www.academia.edu/36419950/Le_cosplay_entre_carnaval_et_mascarade.
- Tanni, V.** (2014) *Eternal September. The Rise of Amateur Culture*. Ljubljana: Aksioma – Institute for Contemporary Art, Link Editions, Brescia.
- Tobin, J.** (1998) An American otaku (or, a boy’s virtual life on the Net). In: **Sefton-Green, Julian** (Ed.) *Digital Diversions: Youth Culture in the Age of Multimedia*. London: UCL Press, pp. 99–118.
- Vadde, A.** (2017) Amateur Creativity: Contemporary Literature and the Digital Publishing Scene, *New Literary History*, vol. 48, no. 1, Winter, pp. 27–51.
- Winge, T.** (2006) *Costuming the Imagination: Origins of Anime and Manga Cosplay*, *Mechademia*, vol. 1, pp. 65–76.

КАК СЕ МИСЛИ ЛЕВСКИ ПРЕЗ НАРАТИВИТЕ ЗА ГРОБА И СВЕТОСТТА?

Румен Илков Скрински

Анотация. Докладът поставя на внимание два от съществените аспекта относно формирането на публичната представа за Васил Левски. Те са свързани с разказването за- и осмислянето на националния герой през микронаративите за гроба, респективно тленните останки, и светостта. Тези два взаимно допълващи се конструкта са част от големия разказ „Левски“, чието начало вероятно може да бъде посочено, ала неговият завършек стои отворен. Търсачеството на костите и гроба на нарочения да бъде пръв апостол на националната революция се превръща в разказ на няколко десетилетия, за който учени от различни школи и идеологически дискурси в крайна сметка не достигат до единно становище. Подобна е съдбата и на другия наратив за Левски, който съчетава в себе си политико-религиозни и обществено-нееднозначни позиции – този за канонизацията му.

Ключови думи: Васил Левски; наратив; святост; канонизация; митологизация; дебат.

WHAT IS THE THINKING ABOUT LEVSKI THROUGH THE NARRATIVES ABOUT THE GRAVE AND HOLINESS?

Rumen Ilkov Skriniski

Abstract: The report presents two of the most important aspects around the public image of Vasil Levski. They are related to the narration of the national hero through the micro-narratives of the grave and holiness. These two topics are part of the great story “Levski”. The beginning of this story can probably be indicated, but its end remains open. The search for the bones and the grave of Levski became a story of several decades. This is a story for which scientists do not have a single assessment. The situation is similar to the other narrative about Levski, which combines political-religious and socially ambiguous positions – that of his canonization.

Keywords: Vasil Levski; narrative; holiness; canonization; mythologizing; debate.

Докладът акцентира върху два съществени аспекта, отнасящи се до формирането на публичната представа за всепризнатия Апостол на българската свобода – Васил Левски. Те поставят внимание върху разказването за- и осмислянето на националния герой през микроразказите за гроба, тленните останки и светостта. Тези два допълващи се елемента са част от големия

наратив „Левски“. Неговото начало без усилие може да бъде посочено. За вършекът му обаче стои отворен.

Публичният образ на Апостола, представата, която той оставя у българското общество, и ролята, която заема в народната памет, са обект на изследователски интерес от най-ранно време. И затова има разнородни по своята същност причини. Ако се доверим на думите на Данаил Попов (близък съратник на Дякона), че Левски е „най-добрият ни българин“, съвсем естествен изглежда мотивът по организацията на един цялостен национален митопоезис около образа на човек, когото „не можем спичели никога“, както отбелязва и Христо Иванов Големия (Документи, история и настояще, 2014). Този процес има свое условно начало, което бива съотнасяно обикновено до събрания биографичен разказ за Левски от Захарий Стоянов. Но няма поставени финални граници. Няма и условия на разказването, които да дават сведения за това къде приключват интерпретациите, къде се слага точка на хипотезите или очакванията около публичния образ на този избран да бъде героизиран, дори приживе, революционен стратег.

В историографията, която се занимава със пантеона от символи и значения, обясняващи локалния Ренесанс на българите, не присъства толкова мащабно проучвана историческа личност, каквато привилегия е отредена на Васил Левски. Смесвайки силно хиперболизирани с фактически съждения, разказът за него започва да се оформя още в съзнанието на съвременниците му. Освен това наративът „Левски“ се установява и като самостоятелен конструкт в народната памет далеч преди да бъде подложен на историческо, а и по същество – критическо обследване. Образът на Дякона от Карлово е разгърнат в митопоетически наратив от ранни автори като Христо Ботев, Захарий Стоянов, Иван Вазов, както и от част от най-близките му съратници (Каракостов, 1987). Така първите изследователи на живота и делото на Левски, които ще си поставят за задача да се осланят на фактите, ще се изправят пред трудностите на интерпретацията заради вече установени историко-художествени постановки на героичния разказ.

Мислена в контекста на изпълнената с разнопосочни символни значения възрожденска епоха, представата за Васил Левски придобива, макар и с известни условности, статут на трудно постижим национален идеал. След Захарий Стоянов тази трактовка е превърната и от други автори в олицетворение на най-значимата съвкупност от положителни черти, необходими на всеки българин.

Върху интерпретирането на наратива „Левски“ е работено много. Обикновено той се разглежда в контекста на големия исторически разказ за развитието на обществените и конспиративно-политическите процеси сред българското население в Османската империя. С текста „Левски“ имат досег поколенията и политическите идеологии, към него се прикрепят институ-

ционални модели, с него се идентифицират интелектуални режими. Освен това разказът за Левски е сегмент от формирането на историко-националния хронотоп, който „пулсира“ през целия етап на т. нар. възрожденски процес. В българската историография немалко изследователи насочват усилия към развенчаването на митопоетичните характеристики на обществената представа за Левски (виж Кабакчиева, 2019; Кръстева, 2019; Лалев, 2019).

Почти няма обаче биографи на живота и делото на Апостола, които да не се обединяват около оценката за неговите личностни качества на стратег и организатор на добилата широко разпространение мрежа от структури, в чиято основа лежи елементът на революционно-конспиративната организация. Идеите на Левски за всенародното придобиване на окончателен и независим политически статут за българите, се вписват в концепциите на редица обществени организации във времето. Някои от тях формират дейността си около трайни идеологически послания. Това от своя страна нарежда стратега, но и изпълнителя на Вътрешната революционна организация (ВРО) в Българско до имената на големите мислители на „дългия XIX век“ (Hobsbawm, 2010).

Няколко са основните етапи, организирани условно като наративи, които преминават през изграждането на нагласите около фигурата на посочения за най-легитимен национален герой на България. Единствено тук ще ги маркираме, за да стигнем естествено до разказването за гроба и светостта, което открива възможен вход към анализа за Левски в категории, граничещи с трансцендентното.

Образът на Апостола не е пощаден от митологизиране (особено в най-ранния етап след постигнатото национално освобождение). Тогава изковаването на националния митопоезис през експлоатацията на „символния капитал“ (Вълчев, 2010) на възрожденския период е осезаемо и в известна степен оправдано в последващите изследователски търсения. Драматичните кризи, които оставят българската държава в материална, социална и духовна безпътица, сгромолясането на монархическата власт и краха на човешките сили след националните катастрофи, са повод за търсене на универсални утешителни ориентири. С неговите общочовешки идеи, републикански възгледи и визия за народите на Балканите, Левски е предпочитаният пример за подражание в трудни години.

Крайнодесни и крайно леви обществени движения употребяват впоследствие наситения символен ореол, който Апостола притежава, за да се стигне до „настаняването“ на политико-идеологическата система на управление, която експлоатира представата за все по-силно утвърждаващия се национален герой през теоретичните постановки на утопичната социалистическа мисъл. Именно в това време се разгръща мащабният дебат за гроба и тленните останки на Левски, който организира около себе си множество пропагандни интерпретации, научни обосновки, недоказани, но изказани в публичното

пространство твърдения. В последна сметка се проблематизират неимоверно и усилията за установяването на историческата истина в това издирване на артефакти.

Към образа на Левски са добавени и дисидентските осмисляния (Генчев, 1973). А за да е ясно, че почти няма да остане институция, която да не вземе отношение относно някой аспект от същността на националния герой, към мащабното разказване за Левски се включва и Българската православната църква. Темата за светостта на Апостола придобива широк обществен отзвук, който разделя мненията във висшия църковен клир, но обединява някои обществени кръгове в посока канонизацията на Дякона, иначе съзнателно захвърлил расото. В казуса се преплитат толкова много аргументи и гледни точки, че той по същество се превръща във третия голям въпрос след 'търсачеството на костите' и предателството – тема, която и до днес разделя изследователите. В интерес на истината е да се спомене, че идеята за формална религиозна канонизация получава съществени аргументи и в двете посоки „за“ и „против“. Дебатът и тук, както в казуса с гроба и този с предателството обаче, страда от липсата на устойчивост и дързост сред участващите в него страни, за да го изведат до край с поне отчасти окончателни тези. В същото време във формирането на публичната представа и мисленето за Апостола се включват редицата произведения на художествената литература и изкуство, които оставят траен отпечатък в разбирането за Левски – отново убедително в лоното на националния митопоезис.

Този макар и по-подробен увод има за цел да ориентира читателя в наративните конструкции около които се моделира мисленето за Левски. То може да бъде изведено през различни разкази и това е свършено ясно. Два от тях обаче ще бъдат обект на вниманието ни: наративът за гроба и наративът за светостта. Търсачеството на костите и гроба на нарочения да бъде пръв апостол на националната революция се превръща в разказ на няколко десетилетия, за който учени от различни школи и идеологически дискурси в крайна сметка не достигат до единно становище. Подобна е съдбата и на другия наратив за Левски, който съчетава в себе си политико-религиозни и обществено-нееднозначни позиции – този за канонизацията му.

Тук е нужно и да се споменат няколко думи за това какво всъщност представлява този разказ¹. Без да се търсят директни аналогии с формулировка-

¹ Разказването и разказите в него представляват антропологическа универсалия, съдейки от формулировката на Тилман Кьопе и Том Киндт (виж Кьопе, Киндт, 2014).

та на Лиотар за *Grand narratives*² или други автори³, които подлагат на теоретичен анализ различни аспекти на наратологията⁴, трябва да стане ясно, че устойчивото разказване за Левски винаги е част от мащабния контекст на процесите, които текат в реформиращото се османско политическо цяло. В един втори план се разполагат онези трактовки, които условно водят до възраждането на българската просвета, култура, духовност, икономически и политически потенциал. На трето място разказът „Левски“ се позиционира и сред водещите до фундаментална промяна обществени движения на Балканиите, които съдействат за реализацията на някои съществени от днешна гледна точка състояния, свързани с политически свободи и съпътстващите ги права.

Наративът „Левски“ е и „разказ за узряването“ на най-подходящите методи от концепцията за революционния процес, които да се реализират според необходимостите на момента. В този наратив се преплитат разнопосочни визии,

² В своя увод към „Постмодерната ситуация“ френският философ Жан-Франсоа Лиотар, коментира залеза на големите разкази, като посочва, че в постмодерността всеобемачите истории, които носят универсални обяснителни модели, се разглеждат с повече или по-малко недоверие. Ако Лиотар „обявява края“ на *grand narratives*, автори, които го критикуват, посочват, че в „Постмодерната ситуация“ всъщност е предложен именно алтернативен метанаратив на света. В изложението, посветено на Васил Левски, понятието „наратив“ или ‘метаразказ’ не се използва в съдържанията, които Лиотар влага – за цялостен обяснителен модел. Става дума ни повече, ни по-малко за процес на разбиране и интерпретиране чрез натрупване на гледни точки. Отделните „наративни ядра“, посветени на историческата личност, са само отправна точка към възможен подход в осъзнаването на настъпващите промени в мисленето и употребите за Левски през различните обществено-политически периоди преди и след Санстефанска България.

³ Ролан Барт например твърди, че наративът „може да бъде предаден посредством устния или писмения език; посредством неподвижния или подвижен образ, посредством жеста и посредством организираната смесица от всички тези субстанции; наратив има в мита, легендата, баснята, приказката, повестта, романа, епопеята, историята, трагедията, драмата, комедията, пантомимата, картината, витражите, комиксите, произшествието, разговора. Под тези почти безкрайни форми наративът съществува във всички времена, във всички краища на земята, във всички общества; наративът започва още с историята на човечеството“. Тази по същество мащабна дефиниция на наратива съчетава и разбирането, с което е използван, в настоящото изследване.

⁴ Още едно съществено уточнение по отношение на употребата на наратива, е, че за целите на изложението ще се търси възможно най-широката употреба на понятието, предложена и от Сусана Онега и Хосе-Анхел Гарсия-Ланда, а именно: Семиотично представяне на серия от събития, смислово свързани по темпорален и причинно-следствен начин. Филми, пиеси, комикси, романи, кинопрегледи, дневници, хроники и трактати по геология, всички те са наративи в този широк смисъл. В този смисъл наративите могат да бъдат конструирани чрез използването на широка гама от семиотични среди: писмена и устна реч, визуални образи, жестове и действия, както и комбинацията между тях. Всеки семиотичен конструкт, всичко, направено от знаци, може да се нарече текст. Следователно, можем да говорим за много видове наративни текстове: езикови, театрални, картинни, филмови“ (виж Миленкова-Киен, 2002).

скрити намерения, драматични противоречия, които с известни условности обаче попадат под принципа на висшегласието. Принцип, заложен в процеса по развитието на ВРО, да речем. Колкото всеобемаш да е обаче, наративът „Левски“ не е напълно изяснен. Колкото и различни да са визиите за него, те създават увереност у критичния читател за слабите места, с които историографията е натоварена да се справи. Както е в случая с темата за гроба и светостта.

НАРАТИВЪТ НА ГРОБА

Дебатът около гроба на Апостола се развива в контекста на сложните идеологически постановки на социалистическата държава. Веднъж появила се, тази тема ще отвори широко поле за изследователски търсения, в които ще се намесят политически, религиозни и пропагандни намерения. Те от своя страна допълнително ще усложнят конструктивния разговор около тази фундаментално проблемна същност. А тя междуременно получава изцяло нов статут в публичното пространство, свързан с постепенно налагащото се разбиране, че пред науката предстоят предизвикателства, що се касае до изчистването от идеологическия товар, който публичната представа за Левски носи.

Спорът около тленните останки и точното местонахождение на предполагаемото погребение на Апостола се оформя като изтощителен и трудно достигащ до трайни исторически обосновани изводи дебат във времето. Тук е мястото да отбележим, че към днешна дата този дебат не стои от първостепенно значение на вниманието на изследователи или политически ангажирани фигури. Този разказ, предизвикал толкова бурни полемики в миналото, сега изглежда напълно забравен. Но не и заради постигнат научен консенсус в него. От 50-те години на XX в. в наратива около гроба са привлечени археолози, историци, краеведи, изследователи с широк спектър от интереси, политически фигури, медии, цели институции; това е дебат, който ангажира години наред общественото внимание с фигурата на Васил Левски в съвсем нов ракурс на разсъждение. Той е свързан с постепенното изоставяне на интереса към Левски като исторически национален герой и фокусирането върху легитимацията на неговата героичност – и през откриването на тленните му останки. Около всичко това се оформят ожесточени дискусии, които едва години по-късно ще бъдат поставени под анализ и, доколкото е възможно, безпристрастна оценка от изследователи като Мария Тодорова (2009), Ивайло Христов (2017) и Иван Лалев (2019), например.

На втори план в този разказ остава контекстът на историческото време, в което особено в ранните години на изява на идеологически постановки, са налице съмнения около направените открития. Въпреки това дебатът за гроба надскача академичните среди. Той излиза дори извън политическото русло на интереса към него, тъй като в темата са намесени толкова много перспективи и респективно техни поддръжници, че остава трудно дори от днешна гледна

точка да се уловят всички влияния върху изказаните тези или хипотетични основания.

Практически към онзи момент на развитие на дебата от 50-те години до поставянето на мемориалната плоча пред църквата „Св. Петка Самарджийска“ в София на 18 февруари 2012 г., почти не е известен български изследовател, ангажиран с проучването на Васил Левски, който да не е част от „сагата“ по издирването на костите. В темата пряко са намесени имената на авторитетни изследователи (става дума за Стамен Михайлов, Кръстьо Миятев, Сава Бобчев, Едуард Балтаджиян, Христо Гяуров, Никола Мушанов, Димитър Косев, Крумка Шарова, Николай Генчев, Симеон Дамянов, Вера Мутафчиева, Дойно Дойнов, Димитър Овчаров, Николай Жечев, Мадалина Станчева, Христо Йонков, Тодор Кръстев, Николай Хайтов и много други), които изказват становища, публикуват документи, дават интервюта в медиите, като по този начин индиректно ангажират и широката общественост, която също е въввлечена чрез средствата за масова информация в детайлите около това къде е гробът, къде са костите.

Дебатът за евентуалното препогребване на Левски става неразделна част от обзора на научните постановки за Апостола. Нито един друг аспект от живота и делото му не е толкова съществено проблематизиран и полемизиран, както това се случва с пътя на костите. Спорът за тях надвишава действията по откриването им; натрупването на мнения, хипотези и становища, превръща полемиката в настървено противопоставяне на митологеми, научни и идеологически наслагвания; очакванията, че все пак гроб и скелет има, са подменени с умората от противоречията, изказани за тях. За какво по-точно става дума?

ГЕРОЯТ НЯМА ГРОБ?

Църквата „Света Петка Самарджийска“ лежи върху основите на старо гробище от IV в. Откритият антропологически материал в олтара на храма дава поле за разнопосочни интерпретации, че археолозите са се натъкнали на погребения на революционни дейци. Църквата като институция обаче категорично постановява, че единствено свети мощи могат да бъдат полагани в пространството, отредено на бога.

Хипотезата, че тялото на Левски е препогребано в разрез с всички канонични правила не обяснява наличието на останалите погребални артефакти, които според редица изследователи (Христов, 2017; Лалев, 2019) са били идентични. За да се извърши актът по препогребването на Апостола от старите разбойнически гробища в олтара на черквата, най-малкото соченият за реализатор на това действие Христо Хамбарков е трябвало да запознае свещеника на „Света Петка“, а оттам и други църковни лица. Колкото и странно да е, едва ли някой свидетел на гибелта на Левски ще се осмели да пристъпи законоустановените норми в Империята, които предвиждат глоби за закопа-

ването на мъртъвци на място, което не е уредено изрично за такава цел. Нещо повече, Мидхат паша от времето, в което е валия на Дунавския регион, издава специален документ, който забранява погребването на починалите в църковни пространства.

След Освобождението, никой от всички замесени около хипотетичното препогребване на Левски не дава ясни сведения по темата, нито пък коментира конкретната обстановка около акта по полагане на тялото в гроб. „Мълчи поп Тодор, човекът, изповядал Левски, мълчи Илия Джагаров, Ботев четник, който по спомените, е един от двамата герои, пренесли тялото на Апостола в чувал [...] Мълчи и Христо Хамбарков – Гъската, главен инициатор и извършител на препогребението. Мълчи и свещеник Кръстю, служител в църквата „Св. Петка Самарджийска“ (Лалев, 2019, с. 285).

Според запазените спомени на иконом поп Тодор Митов, Левски е погребан в т.нар. „позорни гробища“, отредени за престъпили закона на Империята люде. В контекста на темата за изграждането на негов паметник, Пьотър Алабин, губернатор на София в периода на временното руско управление, посочва в свой доклад (цит. по Лалев, 2019), че тленните останки на Левски се намират в същото това гробище. Не е изключено родствениците да са търсили костите му, но в Следосвобожденска България както затишието по въпроса, така и разнопосочните споменни съждения, стават устойчиво подозрителни.

Когато на 8 май 1956 г. започват археологически разкопки в черквата „Света Петка“, тръгва мълва за небезизвестния скелет № 95, който, най-общо казано, е открит в необичайно нехоризонтално положение с разположени долни крайници в изкопана в пръстта дупка. Тогава един от очевидците на място, арх. Сава Бобчев, изказва мнение, че се касае за много по-късно погребение от т.нар. „византийско време“. Проф. Христо Гяуров първи докладва на Стамен Михайлов, ръководителя на разкопките, за любопитната находка „скелет № 95“. Следва реакция от страна на Михайлов, който на 1 юни 1956 г. изпраща анализ за напредъка на дейностите до акад. Кръстю Миятев, който по това време е директор на Археологическия институт. И разкопките около скелета са преустановени. Нещо повече, не се провежда обичайната по протокол антропологическа експертиза на открития костен материал. По-късно такава все пак е направена на скелет № 95, но в контекста на сериозния обществен натиск. Експертизата установява, че починалият е на възраст над 50 г., което не отговаря на възрастта на Левски. Неговата гибел настъпва на 36 г. Въпреки това темата се превръща в повече или по-малко в екзотичен дискурс, който се разгръща по страниците на периодични издания и вестници; организират се дабати и кръгли маси; създават се нарочни комисии за разследване на казуса – особено в ерата на Людмила Живкова.

Един от най-активните участници в търсачеството на костите е писателят Николай Хайтов – застъпник на тезата за препогребването на Левски в олгара

на „Света Петка“. Хайтов подкрепя разбирането, че като значима фигура на българското националноосвободително движение, за Левски е отредено изключително по своя характер погребение в олтар, макар и в разрез с каноничните завети. Писателят се позовава на твърденията на съпругата и дъщерята на Ботевия четник Илия Джагаров – Мария Поппавлова и Анастасия Бокова, „който непосредствено преди смъртта си през 1902 г. им доверил, че заедно с клисаря на „Света Петка Самарджийска“ Христо Хамбарков и свещеник Кръстьо Стоилов, са изровили след обесването трупа на Апостола, пренесли са го в църквата и са го погребали в нейния олтар“ (Христов, 2017, с. 208). Междувременно през 80-те години на ХХ в. пътят на костите от скелет № 95 се губи. Свидетелствата разказват, че те са разнасяни в чувал в Духовната академия, после в Археологическия институт, а впоследствие върнати обратно в църквата. В своята монография Ивайло Христов коментира, че „три са възможните институции, където биха могли да бъдат оставени те (*костите – бел. моя*): Археологическия институт с музей, Музея на София и Централния историко-археологически музей на Светия синод“ (Христов, 2017, с. 214). Дали е факт малчаливо съгласие за изчезването на костите? А дали когато комунистическата власт е пренасочвала култа към личността от историческите герои в партийните лидери, въобще е имало възможност „Света Петка“ да се превърне в средище за поклонение пред евентуалните тленни останки на всепризнатия революционер? Това са въпроси, които очакват своите отговори.

Дори само в маркиран вид, ключовите моменти около наратива за гроба поставят редица трудности, десетилетия разделяли професионалната общност. Да се мисли за Левски като за „безпрецедентен случай“, на когото му е отредено „безпрецедентно погребение“ (по мнението на проф. Георги Колев, цитирано от Николай Хайтов, 2018) в олтара на храм, е трудна за доказване хипотеза, при все че историографията към момента не разполага с безупречно достоверни и сравнителни споменни твърдения на участниците в тези събития. Сериозен въпрос е и защо Захари Стоянов, записвайки казаното от поп Тодор Митов, не се ангажира с търсенето на тленните останки на Левски, въпреки твърденията, че те са в позорните гробища и би следвало да се препогребат по християнски образец, ако са останали там. Другото смущаващо събитие е свързано с членовете на Софийския революционен комитет, за които липсват сведения също да са се поинтересували за съдбата на трупа.

Във времето следите на тленните останки от погребенията в „Света Петка“ се губят. Загубва фокус и научният дебат около гроба на Левски заради лични нападки, крамоли и силно поляризирани мнения. Мисленето за Левски през наратива за гроба се трансформира сред някои представители на научната общност в разсъждения около налагането на устойчив митологично-сакрален модел, който да обяснява „безпрецедентния характер“ на едно недоказано случило се погребение.

Към днешната дата оскъдни са опитите за реализацията по същество на пълна ревизия на дебата за тленните останки. Все пак сполучлив момент в тази посока бе изследването на Мария Тодорова, посветено на живия архив на Апостола (2009), в което ясно личи непреднамереният поглед върху темата. Друго такова усилие е направено в монографията на изследователя Ивайло Христов „Публичният образ на Васил Левски“ (2017), където обаче в по-голяма или в по-малка степен акцентът е поставен върху ролята на писателя Николай Хайтов, който издава редица текстове, посветени на спора за гроба, за които са изказани противоречиви мнения на учени.

Една хипотеза, коментирана широко в медиите през последните години, е тази на изследователя Николай Иванов (Иванов, 2017). Той твърди, че гробът на Апостола всъщност се намира на улица „Даме Груев“ № 6 – точно до Министерството на земеделието, храните и горите. Иванов базира убеждението си на редица документи: кадастрална карта на София от 1894 г., спомени на Стоян Заимов, доклади до Националния военноисторически музей и публикации в изданията в миналото вестник „Мир“. Към момента постъпки към фактическото разкопаване на пространството в опит за откриване на костен материал, не са направени. Счита се все пак, че през 1939 г. откритите на въпросното място кости са изпратени за изследване в Института по анатомия. Впоследствие обаче след 1944 г. останките са били унищожени вследствие на бомбардировките над София.

Така или иначе интензивността, с която се води тази полемика в миналото, не е правопрпорционална на резултатите, които се очакват от нея. Тя поставя на изпитание редица обществени институции (като Православната църква например), историческата и археологическата гилдия; проблематизира ролята на някои иначе сериозни специалисти по темата; задава и може би най-съществените въпроси за това къде е гробът и къде са костните останки на Левски, ако въобще има такива запазени. С други думи, ако една хипотетична нова ревизия на тази тема не би добавила по същество по-различни измерения около наратива „Левски“, то поне тя ще има възможността да изчисти немалкото противоречиви, и дори в известна степен необясними моменти относно продължилият с десетилетия казус с търсачеството на костите. А това е важно по две причини: заради анализа и осмислянето на историческите основания от съвременен поглед и поради достигането в последна степен до максимално най-пълната картина относно спора за пътя на костите.

НАРАТИВЪТ ЗА СВЕТОСТТА

За Левски в неединични случаи и писмени свидетелства се размишлява и през призмата на мъченичеството, а аналозиите на бесилото с кръста на Голгота се родят с първите опити за превръщането на историческата личност в героическа. Но с особен статут, носещ в себе си същината на рели-

гиозното и сакралното. Дебатът за канонизацията на Апостола не отнема по-малко обществена енергия от този за гроба. Той е употребен включително в контекста на разкола в Българската православна църква, когато появата на т.нар. Алтернативен Свети синод води до конкретни канонични действия за превръщането на Левски в светец (Христов, 2017). Разбира се, още в самото начало на подобна дискусия критичния поглед показва, че е трудно да се съпостави отдадеността на Левски към обществените дела с тази към бога. От друга страна, несъстоятелно е очакването, че колкото големи и безспорни да са гражданските заслуги на един човек, те не могат да бъдат приравнени на духовните изисквания за устойчива посветеност във вярата и трансцендентното. Така анализирането на Левски през наратива за светостта се превръща в дебат, натоварен с много половинчати аргументи, които обаче придобиват широка популярност, при все че техните основания се коренят още във времето на Христо Ботев.

От друга страна, в православния канон ясно са разписани дефинициите, които дават основание за обявяване на един човек за свята личност. Те са най-общо представени от гръцкия учен Константинос Нихоритис и включват следните задължителни постановки: особено дълбок принос на човека към Светата църква; благочестив живот в името на вярата и/или мъченичество в нейна прослава; призната чудодейна сила. А като фундаментално условие се поставя и задължителното членство в църквата (Лалев, 2019).

Макар и в известен период от своя живот Левски да отдава заслуженото на християнството като духовно лице, макар и немалко изследователи да възлагат особена роля на неговата вяра и вътрешно убеждение, че тя е съхранила духа на българите във вековете на изпитания, ясно е, че Левски не изпълнява формалните изисквания за религиозна канонизация (виж например Павлов, 2018; Унджиев, 1993 и др.). Има и две обективни причини, които не могат да бъдат подминати – Апостола съзнателно се размонашва и в условия на неизбежна самоотбрана извършва убийство. Тези маркирани аргументи обаче очевидно не се явяват пречка пред разгърналия се наратив за придобиването на святост, поискана за Левски. Мисленето в този ракурс тръгва от Христо Ботев, преминава през Захари Стоянов и Иван Вазов, а оттам трайно се инкорпорира в обществената памет, където безкритично се колаборират постановки на светското и духовното.

ВЪЗМОЖЕН ЛИ Е ЛЕВСКИ КАТО СВЕТЕЦ?

Когато на 6 юни 1864 г. във вестник „Съветник“, издаван в Цариград, се появява информацията за „едно калугерче“ от пловдивския край, което се „разкалугерило“ само, постъпката на младият Васил влиза като интригуващ факт в тогавашната преса. Този символен акт на йеродякон Игнатий, станал буквално пред очите на карловското общество, ще се превърне в един от отчетливо

коментираният събития от живота на Апостола. Особено в контекста на разглеждания наратив за канонизацията. Такъв разказ още от самото начало като че ли е обречен на неуспех. Първи Христо Ботев полага усилие да легитимира с ореола на светостта Васил Левски. Въпреки че българското духовенство не проявява особено доверие към революционера от Калофер заради неговите безпощадни критични бележки към свещениците и въобще ролята на църквата като институция, която трябва да дава твърда опора в трудни времена, Ботев прави нещо много важно. Той определя датата 9 март в самодейния си календар за 1875 г., на която да се отбелязва светостта на Левски.

Този ден не е никак случаен, защото се почитат светите 40 християнски мъченици, а Ботев съвсем съзнателно третира Левски и като мъченик за българската свобода. Освен това с този акт е практически изпълнено едно от задължителните по православния канон действия за реализиране на процес по канонизация – определена е дата в религиозния календар. Години по-късно и в контекста на разразилия се църковен разкол⁵ в България, алтернативният Свети синод на митрополит Пимен изпълнява и останалите няколко условия за канонизация – написано е житие, заедно с молитва, както и е изработена икона на новия светец. Разбира се, официалният Свети синод на патриарх Максим не признава обявената святост на Левски от нелегитимния в църковно отношение алтернативен висш клир от духовници.

Така дебатът за въздигането на образа на „разкалугерения“ дякон до този на светия попада във водовъртежа на разкола в Българската православна църква. Наративът за неговия живот и дело е използван в духовно-политическите противоречия след 1989 г., а неволното убийство, на слугата на Денчо Халача, за което Левски иначе неколкократно съжالياва, се извежда регулярно като довод за по-скоро мълчаливото отхвърляне на канонизацията му от страна на официалния висш клир. От формална гледна точка Левски не изпълнява и още едно от задължителните предписания за канонизация – святост на мощите, която включва, както и нетленност и/или оздравителна сила. И това е факт поради чисто обективна причина – липсват костите му. В допълнение символичното скъсване с религиозните задължения навръх Великден 1864 г. от гледна точка на църквата се приема най-малкото като сериозна духовна дързост, която е в тежко противоречие с каноничните завети. Трябва да се погледне и към епистоларното наследство на Апостола, където неведнъж се

⁵ Счита се, че разколът в Българската православна църква води до появата на т. нар. „алтернативен синод“ през 1992 г., като това събитие има предистория. В основата му стои стремежът към разместване на пластове сред висшия духовен клир. Новата неканоническа православна църква се ползва с благоволенieto на управляващия политически елит, като към 2012 г. разколът постепенно затихва с покаятелните писма на множество свещеници от различни епархии в страната (виж Хронология на разкола в Българската православна църква (БПЦ), 2013).

четат призови за насилствено вземане на средства от „чорбаджии изедници и ненародни, които не искат да вземат участие в народното дело, а предават – трябва и да се убиват с време“ (Нушев, Томова, 2019, с. 221). Това е още един аргумент в посока на невъзможните от гледна точка на канона действия, които прекъсват пътя към формално религиозно канонизиране.

Така или иначе съществуват множество постъпки през годините за раздвижване на наратива около официализираното обявяване на Апостола за свят човек според критериите на православие. Паралелно с това обаче редица автори развиват своите твърдения за откровената изостаналост на подобен акт, разглеждайки натрупаните основания за публичната представа на Левски като най-устойчив конструкт за неговата неофициална, но по същество утвърдена „канонизация“ в народната памет. Освен това колаборацията между скандала с разкола в българското православие и направения до голяма степен прибързан акт по канонизация на Левски от иначе неканоничен клир, се отразява по същество негативно на този разказ. Темата и към днешна дата не стои в ползрението нито на Църквата, нито на обществеността.

Вижда се и че от гледна точка на религиозните догматични изисквания не е възможна реализация на образа на Левски като духовен светец. Въпреки опитите за довеждане докрай през годините, този дебат също е жертва на обществено-политическите и религиозно-догматичните противоречия, като служи за отпадна точка в спечелването на неустойчиво публично доверие.

В ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Наративите за гроба и светостта дават важна представа за това как се мисли един национален герой като Левски в контекста на изискванията към деня, в които се преплитат политически, научни, догматични, религиозни и обществени очаквания. Към Левски са приложени различни употреби, а неговият образ е използван, за да се вмести в кабинетни модели, които разчитат на избирателната пропускливост на фактите и аргументите. Цялата същност по изясняването на двата дебата за гроба и светостта страда от прекомерни очаквания, за които липсват достатъчно аргументи. Това са дебати, които проблематизират в много по-голяма степен разказа за националния апостол, отколкото да съдействат за неговото публично изчистване от политико-идеологически и обществени мистификации.

В казуса с тленните останки на Левски са замесени толкова много лица, ангажирани с темата през различни исторически етапи от следосвобожденското време насам, че с пълно основание са налице съмнения в резултатите от проведените проучвания. Защо това е така? В епохата, в която като политико-обществен ориентир властват утопичните постановки на социалистическата мисъл, разказът за Левски многократно е ориентиран около класическата концепция за водача на „справедливата пролетарска революция“.

Идеите на Апостола, някои от които залегнали в уставните документи на революционната организация, биват преразказани от социалистическия наратив и внедрени в общественно-политическото развитие на социалистическото общество посредством идеологическите послания, отправяни от ръководители, разположени в йерархичната партийна система. Така употребите на Левски са напълно приемливи, тъй като с наратива си допълват единствения възможен обществен разказ – този за социалистическото „тук-сега-и-утре“.

Не по същия начин обаче се поглежда към иначе вътрешния наратив за гроба и костите на Апостола, разположен в големия разказ за него. Буквално останалият през годините без конкретика изтощителен дебат около тленните останки всъщност парадоксално работи с позитиви за идеологическите постановки. Ето две възможни обяснения защо буквалното „протакане“ в издирвачеството на костите служи на мистификационните модели, с които борави утопическата мисъл на социализма: лишаване на общественото съзнание от устойчив култ към националния герой, базиран на тленни останки, както и игнориране на възможния център на този култ – църквата „Света Петка Самарджийска“. Социалистическата мисъл предпочита да употребява идейния капитал на Левски, който може да се интерпретира в необходимата от гледна точка на идеологията визия. Проблематично би било обаче, ако гробът на Апостола бе със сигурност идентифициран и намерените тленни останки – потвърдени. Това би преобърнало заложения цялостен модел на фиксация в личността на партийния вожд и би инкорпорирало култа от политико-идеологическото към национално-героичното начало. Освен това на втори план се появява въпросът с църквата като институция и черквата като пространство, превърнало се в последен гроб на Левски. Съществена част от процесите, които текат след откриването на въпросния скелет „№ 95“, дават сериозно поле за размишления и предположения, че комунистическата власт в България не е хранила особено въодушевление от възможността „Света Петка Самарджийска“ да се превърне в център за поклонение пред предполагаемо принадлежащи тленни останки на Васил Левски – и без това издигнат вече в ранга на национален герой.

Що се касае до дебата за канонизирането на Апостола за светец от Българската православна църква, този наратив, особено на фона на въпроса с костите, изглежда далеч по-лесно разрешим. Първо, разказът се оформя забележимо едва след демократичните промени от 1989 г., и то на фона на опита за разкол заради т. нар. алтернативен Свети синод на митрополит Пимен. Особената „святост“ на Левски, моделирана в народното съзнание, е до голяма степен употребена, за да легитимира действията на Пимен и отлъчилите се от Църквата и подкрепящи го митрополити, духовни лица и граждани. Както вече стана ясно, изработена е икона, написано е житие и служба за новия светия. След като разколът в българското православие обаче затихва към 2012 г., затихва и

инициативата от страна на духовни представители да осъществят формалната религиозна канонизация. И така този дебат се прехвърля от духовното в публичното пространство на политиката и медиите, където през годините нивото му се принизява до устойчивото търсене на популистки дивиденди.

Мисленето за Левски през наративите за гроба и светостта от днешна гледна точка поставя много повече въпроси, проблематизира допълнително големия разказ за народния апостол и в последна сметка показва някои от бележите на идеологизирането и митологизирането на герой от подобна величина. Настоящият доклад постави единствено рамката на двата може би най-съществени дебата, свързани с Васил Левски, редом до които по значимост и изтощителност в гледните точки стои и темата с предателството. Колкото е неясно къде са костите, толкова е съвършено категорично, че Левски не може да бъде формално канонизиран за светец. И двата дебата обаче се побират в една устойчива конструкция: Апостола е намерил своето лобно място, превърнато в спомен и олтар на националната революция, именно в националната памет.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонова, Н.** (2017) *Любовта и смъртта на първия след бога*. София: Факел.
[Antonova, N. (2017) *Lyubovta i smartta na parvia sled boga*. Sofia: Fakel.]
- Барт, Р.** (1991) *Въображението на знака*. София: Народна култура.
[Bart, R. (1991) *Vaobrazhenieto na znaka*. Sofia: Narodna kultura.]
- Василев, Р.** (2008) *Масонската ложа и братството на Левски*. София: Зенит.
[Vasilev, R. (2008) *Masonskata lozha i bratstvoto na Levski*. Sofia: Zenit.]
- Вълчев, Г.** (2010) *Захарий Стоянов и символният капитал на Българското възраждане*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Valchev, G. (2010) *Zahariy Stoyanov i simbolniyat kapital na Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Univ. izd. “Sv. Kliment Ohridski”.]
- Генчев, Н.** (1973) *Левски, революцията и бъдещият свят*. София: Отечествен фронт.
[Genchev, N. (1973) *Levski, revolyutsiyata i badeshtiyat svyat*. Sofia: Otechestven front.]
- Генчев, Н.** (2003) Васил Левски за революцията. В: **Куюмджиева, Миглена**. *Избрани съчинения, Т. 2. Научни трудове 1973–2001*. София: Гутенберг.
[Genchev, N. (2003) Vasil Levski za revolyutsiyata. V: Kuyumdzhieva, Miglena. *Izbrani sachinenia, T. 2. Nauchni trudove 1973–2001*. Sofia: Gutenberg.]
- Дойнов, Д.** (2014) *Левски: Най-ясната загадка*. София: Фондация „Васил Левски“.
[Doynov, D. (2014) *Levski: Nay-yasnata zagadka*. Sofia: Fondatsia „Vasil Levski“.]
- Златарева, М.** (2020) *Юридически поглед към Процеса на Васил Дякон Левски*. София: Сиела.
[Zlatareva, M. (2020) *Yuridicheski pogled kam Protsesa na Vasil Dyakon Levski*. Sofia: Siela.]

- Иванов, Н.** (2017) *Разкрити документи за гроба и костите на Левски и Бенковски*. София: Веста.
[Ivanov, N. (2017) *Razkriti dokumenti za groba i kostite na Levski i Benkovski*. Sofia: Vesta.]
- Кабакчиева, П.** (2019) *Васил Левски – границите на символа*. София: ИК Критика и хуманизъм.
[Kabakchieva, P. (2019) *Vasil Levski – granitsite na simvola*. Sofia: ИК Критика i humanizam.]
- Каракостов, Ст.** (1987) *Васил Левски в спомените на съвременниците си*. София: Партиздат.
[Karakostov, St. (1987) *Vasil Levski v spomenite na savremennitsite si*. Sofia: Partizdat.]
- Киндт, Т., Къопе, Т.** (2014) Теория на повествованието, *Балкански идентичности* [онлайн] [последно посещение на: 27.06.2020]. Достъпна на: <https://balkansbg.eu/bg/content/biblioteka/582-erzaehltheorie-eine-einfuehrung.html>.
[Kindt, T., Kyoep, T. (2014) Teoria na povestvovaniето, *Balkanski identichnosti* [onlayn] [posledno poseshtenie na: 27.06.2020]. Dostapna na: <https://balkansbg.eu/bg/content/biblioteka/582-erzaehltheorie-eine-einfuehrung.html>.]
- Кръстева, Г.** (2019) *Юбилейната смърт на националния герой (Късни употреби на образа на Васил Левски: из социалистическата художествена литература, социалистическия печат и отвъд тях)*. София: ИК Критика и хуманизъм.
[Krasteva, G. (2019) *Yubileynata smart na natsionalnia geroy (Kasni upotrebi na obraza na Vasil Levski: iz sotsialisticheskata hudozhestvena literatura, sotsialisticheskia pechat i otvad tyah)*. Sofia: ИК Критика i humanizam.]
- Лалев, Ив.** (2019) *Васил Левски – отвъд митовете, легендите и заблудите*. София: Персей.
[Lalev, Iv. (2019) *Vasil Levski – otvad mitovete, legendite i zabludite*. Sofia: Persey.]
- Макдермот, М.** (2018) *Апостолът на свободата*. София: ИК Труд.
[Makdermot, M. (2018) *Apostolat na svobodata*. Sofia: ИК Trud.]
- Миленкова-Киев, Р.** (2002) За термините наратив, наратология и наративна семиотика, *Литернет* [онлайн], 10.02.2002, 27, № 2 [последно посещение на: 06.06.2020]. Достъпна на: <https://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm>.
[Milenkova-Kien, R. (2002) Za terminite narativ, naratologia i narativna semiotika, *Liternet* [onlayn], 10.02.2002, 27, № 2 [posledno poseshtenie na: 06.06.2020]. Dostapna na: <https://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm>.]
- Нусhev, Цв., Т. Томова.** (2019) *Писмата на Левски*. София: Сдружение „Българска история“.
[Nushev, Tsv., T. Tomova. (2019) *Pismata na Levski*. Sofia: Sdruzhenie “Balgarska istoria”.]
- Павлов, Пл.** (2018) *Левски – другото име на свободата*. София: ИК А&Т Publishers.
[Pavlov, Pl. (2018) *Levski – drugoto ime na svobodata*. Sofia: ИК А&Т Publishers.]
- Страшимиров, Д.** (2014) *Васил Левски – живот, дела, извори*, Т.1. София: ИК „Изток-Запад“.
[Strashimirov, D. (2014) *Vasil Levski – zhivot, dela, izvori*, T.1. Sofia: ИК “Iztok-Zapad”.]

- Тодорова, М.** (2009) *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*. София: Парадигма.
[Todorova, M. (2009) *Zhiviyat arhiv na Vasil Levski i sazdavaneto na edin natsionalen geroy*. Sofia: Paradigma.]
- Унджиев, Ив.** (1993) *Васил Левски. Биография*. София: Издателство на БАН.
[Undzhiev, Iv. (1993) *Vasil Levski. Biografia*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Хайтов, Н.** (2004) *Кой и защо унищожих гроба на Васил Левски*. София: АртИК–2001.
[Haytov, N. (2004) *Koy i zashto unishtozhi groba na Vasil Levski*. Sofia: Artik–2001.]
- Христов, И.** (2017) *Публичният образ на Васил Левски: медийни полемики и обществени дебати*. София: Зов Комерс.
[Hristov, I. (2017) *Publichniyat obraz na Vasil Levski: mediyni polemiki i obshtestveni debati*. Sofia: Zov Komers.]
- Хронология на разкола в Българската православна църква (БПЦ)** (2013), *Православието* [онлайн], Последна промяна 09.01.2013 [последно посещение на: 10.02.2021]. Достъпно на: http://www.pravoslavieto.com/docs/razkol_chronology.htm.
- [Hronologia na razkola v Balgarskata pravoslavna tsarkva (BPTs) (2013), *Pravoslavieto* [onlayn], [posledno poseshtenie na 10.02.2021]. Dostapno na: http://www.pravoslavieto.com/docs/razkol_chronology.htm.]

(НЕ)СПОДЕЛЕНАТА УЯЗВИМОСТ: РОДИТЕЛСКИ ОБРАЗИ НА ДЕЦА С РАЗСТРОЙСТВА ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

Гергана Костова Мирчева

Анотация. Статията се фокусира върху някои етически проблеми, които прозират в образите на деца с аутизъм, извлечени от полуструктурирани интервюта и фокус-групи с техните родители. Основен предмет на изследване е доколко, защо и как образите на родителите усвояват, пречупват, оспорват и/или комбинират различни нормативни модели за справяне със състоянието на техните деца. Родителската грижа е поставена в контекста на етически релевантни конструкции на нормалността и увреждането, на образцовия морален субект, на добрия живот и доброто родителство. Анализират се етическите концепции за грижа, уязвимост, зависимост и автономия, както и свързаните с тях морални проблеми на стигмата и социалното изключване. Изследването съчетава биографични методи за събиране на данни с концепции от полето на биоетиката и феминистката етика, в частност етиката на грижата, както и с критическите изследвания на увреждането и социалните изследвания на аутизма. Направен е изводът, че родителите се стремят към медицинска и социална нормализация на децата си, но зачитат и тяхното различие, на което в много случаи придават етическа ценност.

Ключови думи: разстройство от аутистичния спектър; грижа; родителски образи; етика на аутизма; невноразнообразие; нормативност и (а)нормалност; уязвимост; бреме; морална субектност.

(UN)SHARED VULNERABILITY: PARENTAL IMAGES OF CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Gergana Kostova Mircheva

Abstract. The article focuses on certain ethical issues that are evident in the images of autistic children, drawn from half-structured interviews and focus groups with their parents. The main object of study is to what extent, why and how the images of parents adopt, modify, contest and/or combine different normative models of dealing with the condition of their children. Parental care is put into the context of ethically relevant concepts, such as normality and disability, normative moral subject, good life and good parenting. The analysis addresses the ethical constructions of care, vulnerability, (inter)dependency and autonomy, as well as the moral problems of stigmatization and social exclusion. The study uses biographical methods of gathering data and approaches from the field of bioethics and feminist ethics, including ethics of care, critical disability studies, and social studies of autism. A conclusion is reached that parents strive to medical and social normalization of their children, but they also respect their difference, thus attaching ethical value to it.

Keywords: autism spectrum disorders; care; parental images; ethics of autism; neurodiversity; normativity and (ab)normality; vulnerability; burden; moral subjectivity.

ТЕОРЕТИЧНИ ПЕРСПЕКТИВИ И ХИПОТЕЗА

Вместо увод ще започна с кратки извадки от биографично интервю с Адриана¹ (32 г., арт-терапевт и майка на дете с аутизъм): *„Вие знаете, че е изключително трудно за един родител да приеме това, че с детето му се случва нещо по-различно. Аз също очаквах с времето всичко да се оправи, като всеки един останал родител съм си мечтала за обикновени житейски неща (...). Няма да забравя момента, в който моят син ми каза, че имам криви зъби. Разплаках се от щастие, защото той ме погледна, просто ме видя (...). Това, че ще им бъде различен животът [на родителите на деца с аутизъм – бел. авт.], не означава, че няма да има същото качество (...). Много е трудно това да намериш своите пътеки до детето, своите пътеки към останалия свят (...). Искам в бъдеще той просто да бъде щастлив.“*

В тези откъси откритието на „кривите зъби“ може да се разглежда като своеобразна метафора на част от проблемите, които текстът цели да постави на фокус: напрежението и балансирането между типичността и различието, между нормалността и болезнеността, между втвърдените и нестабилните идентичности в отношенията на грижа спрямо деца с разстройства от аутистичния спектър (РАС). Може да бъде метафора на възможните етически *изкривявания* в социалните образи на аутизма, в частност на родителските, и на коригирането на гледните точки – адаптирането на фокуса спрямо уязвимия друг, зачитането на *правотата* на неговата перспектива, съвместяването на представите за увреждането му с тези за ценността на идентичността му.

В максимално обобщен вид това, което ме интересува тук, са някои от етическите проблеми, които прозират в родителските образи на децата с аутизъм, извлечени от биографични интервюта и фокус-групи с родители: основно майки, двама бащи и един дядо – осиновител, на деца с РАС.

Изследователите Кристийн Хенс, Ингрид Робейнс и Катрийн Схаубрук посочват шест тематични кръга, които според тях изпълват очертаващото се поле на „етиката на аутизма“ (Hens, Robeyns, Schaubroeck, 2019). Това са: самото понятие за аутистичен спектър, което е твърде хетерогенно и следователно – проблематично; свързаният с него въпрос дали аутизмът е преди всичко разстройство, или идентичност; етическите проблеми и предизвикателства, с които се сблъскват родителите на деца с аутизъм; метаетически проблеми, произтичащи от дискуссионната роля на емпатията като критерий за морално „вменение“ и

¹ Всички имена на респонденти са променени с цел анонимизиране. В статията са използвани данни от 11 полуструктурирани интервюта, проведени от авторката в периода април – септември 2020 г. (на живо, по телефон, онлайн, с попълване на въпросник), както и от биографични интервюта и фокус-групи с общо 15 респонденти, проведени в рамките на колективен проект ДН05/9 (2016–2019): „Поколенчески модели на справяне с житейски кризи: биографични, социални и институционални дискурси“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

способност за поемане на морална отговорност; етическите последствия на опередени епистемологични въпроси, свързващи знанието за аутизма със знанието на аутистите, и не на последно място – сноп от проблеми на социалната справедливост, стигматизацията и патернализма. Проблеми от тези тематични кръгове ще бъдат засегнати в хода на анализа. Структурата на текста се определя в основни линии от тази тематична последователност, а отклоненията от нея следват логиката на собственото изложение. Отделните подчасти представят и проблематизират определени концептуални и етически опозиции.

Основен предмет на изследване е доколко, защо и как образите на родителите усвояват, пречупват, комбинират и/или оспорват различни нормативни модели за справяне със състоянието на техните деца. Родителската грижа е поставена в контекста на етически релевантни конструкции на „нормалността“ и увреждането, на образцовия морален субект, на добрия живот и доброто родителство. Тези конструкции филтрират персоналния опит на родителите, който подлежи на типологизиране, за да се установят възможните му повтарящи се структури. Акцентът пада, от една страна, върху това как родителските рефлексии и преживявания се отнасят към „етическото разделение“ (Barnbaum, 2013) между дискурсите за „невротичното“ и тези за „невроразнообразието“. От друга страна, на фокус са етическите концепции за грижа, уязвимост, зависимост и автономия, както и свързаните с тях морални проблеми на стигмата и социалното изключване.

Методологията на изследването залага на интердисциплинарен подход, съчетаващ биографични методи за събиране на данни с концепции от полето на биоетиката и феминистката етика, в частност етиката на грижата (Gilligan, 1982; Kittay, 1999; Held, 2006; Slote, 2007; и др.), както и с критическите изследвания на увреждането и социалните изследвания на аутизма (напр. Waltz, 2013; Silverman, 2012; Hollin, 2014).

Хипотезата на статията е, че разказите на родителите възпроизвеждат амбивалентни образи. Те са както негативни, така и позитивни; развиват се във времето и взаимно се преплитат. Стратегиите на родителите спрямо техните деца съдържат потенциал за плодотворни комбинации между биомедицинския модел на аутизма като дефицит и социалноконструктивистките концепции за аутизма като „невроразнообразие“. Родителите се стремят към медицинска и социална нормализация на децата си, но зачитат и тяхното различие, на което в много случаи придават етическа ценност. Макар да третират децата като силно зависими и уязвими в биосоциален план, паралелно с това те проявяват и склонност да ги възприемат като достойни личности и стремеж да ги превърнат в бъдещи автономни субекти. Въпреки всички противоречия на темата за наличието и липсата на морален капацитет на хората с РАС, тяхната

автономия може да се интерпретира в релационен ключ. Не свободата на самодостатъчни рационални морални агенти, ерго, на равнопоставени либерални субекти, а взаимната зависимост на човешките същества в една комунитаристка етика на грижата обуславя динамиката на „скачените“ идентичности на деца и родители. Взаимната зависимост между полагащите и приемащите грижата обосновава още споделеността на стигмите и изобщо изграждането на дълбока двустранна връзка, която променя и разширява екзистенциалните и етическите хоризонти на ангажираните в нея. Но отношенията на грижа не са идилични, нито еднозначни, нито статични – те самите са под заплахата от деформиране както на грижата в покровителство, така и на „грижовния труд“ (love’s labour – Kittay, 1999) в заробващо бреме отвъд пространството на лична автономия. Така темата на текста поставя проблематиката на „аутистичната епидемия“ в контекста на ключови етически и философски дискусии на съвременността.

ИЗПРАВЯНЕ ПРЕД/СРЕЩУ ДИАГНОЗАТА

Ако през 1960-те години аутизмът се възприема като изключително рядко състояние, то съвременните статистики посочват тревожни размери на разпространението му сред населението.² И днес обаче, приблизително 80 години след като психиатрите Лео Канер (Kanner, 1943) и Ханс Аспергер (Asperger, 1938) въвеждат термина на Ойген Блойлер (Bleuler, 1911) за означаване на нова нозологична единица³, спорни остават както причините за този „бум“, така и дефинициите, етиологията и терапиите на аутистичните разстройства.

През 1940-те и 1950-те години доминират психоаналитичните теории, които в различните си варианти свеждат причината за аутизма до емоционалната студенина на майката. В по-ново време биологичната психиатрия разглежда аутизма като индивидуален биохимичен дисбаланс, а според други обяснителни модели той е набор от заучени поведения, метаболитно разстройство, страничен ефект на ваксинация или генетична грешка. Още по-болезнени и радикални битки се водят на фронта на терапиите, които варират от бихейвиристични практики (приложен поведенчески анализ), през техники, свързани с ранна интервенция, до медикаментозни методи и диети. Като психиатрична диагноза, зададена от DSM-5⁴ на Американската психиатрична асоциация,

² Посочва се съотношение 1:88 (виж Vaio, 2012).

³ Нозологичните единици са отделните болести, възприети в медицински класификации – от гръцки: νόσος, nosos („болест“), и λόγος, („логос“).

⁴ DSM-5 е абrevиатура на *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (Диагностичен и статистически наръчник на психиатричните разстройства). Става въпрос за 5-ото издание (от 2013 г.) на тази американска класификационна система на болестите, която има широко международно приложение (по-подробно виж: <https://www.autism-speaks.org/autism-diagnosis-criteria-dsm-5>).

РАС включват два типа поведенчески симптоми: 1) устойчиви дефицити в социалната комуникация и взаимодействие в най-разнообразни контексти; 2) ограничителни и повтарящи се модели на поведение, интереси и дейност.

Най-често срещаната дума, с която родителите на деца с други когнитивни увреждания описват първата си реакция, когато разбират за състоянието на детето си, е „шок“. Когато обаче медицинската диагноза е отложена и сигурността на научния етикет липсва, както в случаите на разстройства от аутистичния спектър, родителите преминават през различен тип психо-емоционални предизвикателства. Наративите съдържат свидетелства за постепенно отдалечаване от зоната на нормалността, за „пълзящи“ страхове от разгръщаща се аномалност. *„На нито един родител не му се вярва, не му се ще, години се бори човек с този проблем“*, споделя Нина (32-годишна, медицинска сестра, понастоящем домакиня, която се грижи за син с аутизъм). Повечето респонденти свидетелстват за дълъг и мъчителен период на диагностициране, свързан със: подценяване на проблема от педиатрите, дефицит на специалисти, особено в провинцията, продължително чакане за специализирани прегледи и изследвания, неустановени диагнози, липса на „пътна карта“ за предстоящите терапии (Радост, 45 г., висше образование, грижи се за син с аутизъм), високата им цена, и цялата тревожност, произтичаща от несигурността на диагнозата и бъдещето на детето.

Справянето с тази *„страшна психотравма“* (Теодора, 47-годишна, филолог, грижи се за син с аутизъм), каквато е появата и етиктирането на увреждането, изисква преминаването през фазите на отричането и траура според мнозина от респондентите. Те описват преживяванията си в психологизиращи термини, което показва масовото им усвояване и употреба, поне при първоначалното изправяне пред криза на идентичността. Така Лилия (на 46 г., психолог по образование, със син на 16 г.) споделя: *„Аз преплаках две нощи, че загубих детето си, за което съм мечтала. Приех я загубата и си наложих да обикна това друго дете, което не го познавам, не съм го искала, той не е бил моята мечта. Това много трудно се изрича, повярвайте ми, но това е така. Нито една майка не мечтае и не е готова да получи дете с увреждане. Това не е нейно дете. Детето, за което тя е мечтала, то е починало. И с тази загуба трябва да се примириш, трябва да я преживееш и трябва да съумееш да обикнеш това дете. И ако ти го обикнеш, всички около теб ще ти го обичат.“*

Макар и в редки случаи, негативните чувства, свързани с отхвърлянето и неприемането на състоянието, с драматичното приспособяване към неговите реалности, липсват, както в разказа на Радост например. Още по време на бременността си тя и съпругът ѝ приемат голямата вероятност, установена чрез пренатална диагностика, детето им да се роди със Синдром на Даун, и решават да го задържат въпреки това. Появата на друг проблем в развитието

на детето също не предизвиква екзистенциална криза: „*Не искам никой да ме възприема като изстрадала и несретна, в никакъв случай. Как? Това може да се случи на всеки, всеки може да изпадне в ситуация да има близък човек с увреждане... Това е животът.*“ И още: „*Трудно, не трудно, човек трябва да преглътне его, стигма и всякакви предразсъдъци, за да се справи. Сега, ние нямахме проблем с приемането, нашите близки имаха проблем, защото липсва информация за този проблем в обществото*“.

Така приемането на диагнозата на детето се съпътства от серия предизвикателства, които много респонденти обобщават с военни метафори: „*безмилостна битка*“ и „*война, ежедневна*“. Грижата се оказва борба – не само за справяне с обещанията и ограниченията на медицинския модел на аутистичното увреждане, но и със стигмите и с „уврежданията“ на социалната система.

С приемането на родителската роля се поемат и стигмите, които преминават от увреденото дете към индивидите, с които той се намира в тясна социална връзка. Както посочва Гофман, стигмите поразяват и лицата от близкия му семеен и приятелски кръг, разпростирайки ефекта си навън „на вълни, макар и с намаляваща интензивност“ (Goffman, 1963). Мак и Чьонг използват термина *affiliate stigma* („стигма по родство и близост“), за да означат степента на самостигматизиране сред лицата, свързани с представителите на стигматизирани малцинства (Мак, Cheung, 2008). Интернализираните публични предразсъдъци, стереотипи, дискриминационни поведения и дискредитиращи ефекти на социалните и институционални структури се просмукват в една или друга степен в отношенията между грижещите се и получателите на грижата (pp. 533–534). Маклафлин и Гудли на свой ред подчертават, че „тези психологически и афективни реалности подкопават емоционалното благополучие на хората с увреждане“ (към които можем да добавим грижещите се за тях), и „те могат да бъдат също толкова увреждащи, колкото и структурните бариери“ (McLaughlin et al., 2008, p. 18).

С порастването на детето, респективно с опитите за неговата социализация, се увеличава и товарът на стигмата: „*когато някой се подиграе със сина ми (...) аз имам чувството, че с мен са се подиграли*“ (Соня, 40-годишна, статистик, грижи се за син с аутизъм). Станислав (33 г., със средно специално образование, грижи се за син на 4 г.) заявява, че една от причините да живее със семейството си във Великобритания, е именно стигмата върху хората с увреждания. Като баща на дете с аутизъм в детството си той е страдал от дислексия и в момента се самоопределя като принадлежащ към аутистичния спектър, макар и да няма официална диагноза: „*Представете си свят, в който всички са срещу вас. Буквално (...). Това е да израснеш в България с аутизъм*“. В рязък контраст с този свят се оказва животът на Янислава (28 г., с висше образование), майка на тригодишно дете със съмнения за аутизъм, която от десет години живее в Холандия – тя е категорична, че стигма върху хората

с аутизъм там няма, и допълва: „Много се радвам, че не съм в България...“. В тази връзка се открояват локалните специфики на „аутистичните култури“ (Silverman, 2012), всяка от които обхваща различни нормативни хоризонти на възприемането и третирането на РАС и техните носители.

Справянето с кризата, породена от живота с аутизъм, и приемането е процес, който протича различно при различните респонденти и понякога не приключва. Немалка част от тях споделят, че са имали дори суицидни мисли, които са надмогнали с императива на грижата за детето: „Нямаш право дори да се самоубиееш“ (Ирина, 28 г., с висше образование, майка на 4 г. син), защото „на първо място трябва да спасиш себе си, за да можеш да помагаш“ (Анелия – „винаги съм работила майка“). По този начин се актуализират и моделиращите представи за ролята на добрия родител: „Опитвам се да постъпвам добре с хората (...). Да не правя нищо лошо и да си спазвам собствени морални закони. Освен това много го обичам (детето) и той ми е смисълът на живота“. Казано с думите на Анелия, приемането идва „в мига, в който разбереш, че няма лечение. Мигът, в който разбереш, че най-важното на този свят е (...) да правиш всичко възможно детето да бъде щастливо, нищо повече не е нужно. Каквото и да ти струва.“ Този опит на респондентите може да бъде описан най-красноречиво с метафората на „прозрачния Аз“ (Kittay, 1999, p. 51) – чрез него се привиждат и разпознават нуждите на някого друго; Аз, който, преценявайки собствените си нужди, вижда първо нуждите на друго.

УВРЕЖДАНЕ ИЛИ ИДЕНТИЧНОСТ, ТИПИЧНОСТ ИЛИ СПЕЦИФИЧНОСТ

Голямата част от дебатите, свързани с аутизма, могат условно да се групират под общата рамка на опозицията между медицински и социален модел на увреждането. Тя е ключова за съвременните disability studies. Опозицията може да се мисли като концептуална основа на противопоставянето между аутизма като дефицит (разстройство) и аутизма като различие (и форма на идентичност) (Hart, 2014). През 90-те години Джуди Сингър въвежда термина neurodiversity (невроразнообразие), за да означа РАС като вид естествено възникващи и дори позитивни „невро-вариации“ в човешките когнитивни структури, които по-скоро трябва да бъдат приветствани като източник на гордост, отколкото да се елиминират (виж Sinclair, 2002; Bumiller, 2008; Orsini, 2009; Antze, 2010). Основна критика срещу последната парадигма е, че тя изразява само интересите и нуждите на т.нар. високофункционаращи аутисти, но не и на нискофункционаращите, както и че игнорира страданието, за което свидетелстват някои от самите аутисти. Редица изследователи обаче възприемат по-гъвкави и комбинативни подходи, които дестабилизируют твърдите опозиции между биодетерминистки и социоконструктивистки представи, между

необходимостта от терапия и зачитането на различието, като държат сметка за смесването между нормативни модели на ежедневен ниво, вкл. в родителската грижа (Savarese, Savarese, 2010; Kappet et al., 2013; Hart, 2014).

Как се позиционират интервюираните родители в подобен дебат? Всички те смятат, че децата с РАС се нуждаят от терапия в зависимост от състоянието им и същевременно повечето от тях възприемат различните деца и спецификите им като ценни. Казано с думите на Марияна (39 г., висше филологическо образование, син на 7 г. с РАС): *„Да, различни са тези деца, да, гордеем се с това нещо, обаче всички се опитваме да го променим, защото тези деца един ден ще останат без нас и те трябва да са абсолютно способни да се справят с всичко.“*

Употребата на различни медицински термини („състояние“, „заболяване“, „увреждане“) и насищането им с различни смислови акценти от четирите майки – участнички във фокус-група в София (от 12.05.2018 г.), на свой ред отразява хетерогенността на самото медицинско понятие за РАС. И тази хетерогенност, по силата на което то побира в себе си твърде разнородни характеристики, има определени етически последствия. Оттук и въпросът: заслужава ли одобрение фактът, че индивиди с разнородни черти се подвеждат под шапката на общо медицинско понятие, ако това им дава достъп до услуги и институционална подкрепа? Или напротив, диагностицирането има нежелани социални последици? За последните говори Станислав: *„В България да ти сложат [тази] диагноза е самоубийство“*. И Борислав (59 г., икономист), се е отказал да освидетелства сина си пред ТЕЛК, за да придобие право на социални помощи. По думите му: *„Има документ, има проблем“* – т.е. пречка пред нормалното социално функциониране на етикерания.

Някои респонденти подлагат на директна критика нормите на инвалидността като принцип на класификация. Статистическата норма, наложена от императивите на биополитиките, се отхвърля като неспособна да обхване своеобразията и сложностите на личността. Според Камелия ТЕЛК дори трябва да бъде премахнат, защото *„не дава никаква оценка нито къде е в спектъра, нито какви са потребностите му. Просто дава някаква съвсем проформа оценка измислена... И то е за едни пари, които се дават ей така на ръка и оправяй се...“*. Следователно инвалидната норма е етически невалидна, защото е формалистична, куха и дори не гарантира същинска институционална подкрепа.

Ключова двойка понятия, около която се изграждат родителските възприятия, е двойката „нормалност и различие“. За много от родителите липсващата нормалност е не просто в медицинския дефицит, а в разпадането на представите и очакванията за нормален и обикновен, но все пак добър човешки живот“. Според Теодора: *„Това ми е другото болезнено, че никога няма да има близки приятели, няма да има интимна връзка, няма да има семейство“*. Загубата на този хоризонт е първото изпитание за приемане на другостта отвъд нормата. Представата за „различните деца“, която родителите масово споделят, би

могла да има дискриминационен характер, но тя не изразява негативни значения. Гравитацията на социално-приемливите сценарии на „нормалността“ е силна, но се открояват и отгласвания към позитивния смисъл на различието. Ето какво казва Борислав за сина си: *„Той, като влезе в обществен транспорт, започва да говори толкова високо, че целият трамвай се обръща (...). И ти в един момент, ако си много силно социално ориентиран (...) възприемаш веднага някакви крути мерки от типа – я си затвори устата, бе, я не говори, и т.н. Ефектът е, че той спира да говори (...). Защото той веднага разбира, че има проблем. И това задълбочава неговия проблем. Тоест ти в един момент му казваш – ето, виждаш ли, ти си луд. Правилната реакция е просто да няма реакция.“*

Отказът от нормализация на поведението на детето отразява динамиката на индивидуалното развитие на бащата във връзка с приемането на увреждането. Това предполага и етическа резистентност, ако не и съпротива, спрямо онези форми на социално поведение, които проявяват нетолерантност към различието.

Повечето биографични разкази не се свеждат до ограниченията на децата с увреждания, а подчертават техните възможности. Например Камелия, чийто син е със синдром на Аспергер, го нарича *„човекът-дарба“*, а Ирина определя детето си като *„малък професор“*. Думата *„невероятни“* се среща често в интервютата. Личи ясно идеята, че нормата е относителна, доколкото всеки човек, *„в норма“*, или не, има както способности, така и неумения. По този начин се разклаща опозицията *„норма/анормалност“* и се потиска репресивната ѝ функция. Казано с думите на Мирела: *„Ако се замислите, всеки един е аутист. Защото всеки един е различен“*. Същият ефект на преобръщане се постига и с противоположното твърдение, когато всеобщото различие и същевременно споделената човешкост се мислят като норма: *„За мен децата с аутизъм са си най-обикновени деца, които могат да обичат, да се смеят, да плачат“* (Габриела, 38 г., средно образование, грижи се за 15-годишни близнаци с аутизъм).

Общо място на интервютата е представата, че децата с аутизъм живеят в собствен, паралелен свят, а според мнозина от респондентите той е по-автентичен от света на останалите хора (*„те са по-добри от другите деца“*). При тях отсъстват користта и фалшът (те са *„чисти души“*, директни), а същевременно усещат пренебрежителното или неодобрително отношение на *„нормалните“* към себе си. Децата с аутистично увреждане се определят като различни, а различието може да означава уникалност.

Захвърлянето на нормалността в различието-уникалност е реакция, която се среща най-вече при родителите на деца с разстройства от аутистичния спектър, в сравнение с родителите на деца с други интелектуални увреждания. Това би могло да се отдаде на липсата на интелектуален дефицит при

част от тези състояния, което дава възможност за по-лесно отскубване от гравитацията на нормата и усилието за догонването ѝ на всяка цена. Ето думите на Камелия: „*Аз съм си го приела, че той е уникален. Той за мен не е увреден (...) може би по този начин успявам да се съхраня*“.

Изследвайки значението на увреждането за семействата, Елизабет Ларсън също се фокусира върху двойствените представи на родителите, които тя синтезира с концепцията за „приемане на един парадокс“ (Larson, 1998). Става въпрос за „управление на вътрешното напрежение между противоположни сили: между обичта към детето такова, каквото е, и желанието за заличаване на увреждането; между справянето с неизлечимостта и паралелното търсене на решения; и между поддържането на надежда за бъдещето на детето, въпреки наличието на негативна информация, и борбата със собствените страхове“ (р. 873). Парадоксалното удържане на „напругнат емоционален компромис“ (р. 871), в който има място за оптимизъм, се превръща според Ларсън в движеща сила на майчинството, стратегия за постигане на вътрешен баланс и за справяне с деструктивните ефекти на тези конфликти. Без да приравнява, авторката все пак сближава „приемането на парадокса“ и поддържането на „позитивни илюзии“ (Taylor, Brown, 1998 цит. в Larson, 1998, pp. 872–873) като механизми за подобряване на личната мотивация и повишаване на психологическия комфорт. Тук приемам до голяма степен описанието, което Ларсън прави на амбивалентната структура на родителските репрезентации на увреждането, но не и нейния изцяло психологизиращ обяснителен модел. В тази връзка могат да бъдат подкрепени Дж. Маклафлин, Д. Гудли, Е. Клевъринг и П. Фишър, които настояват за контекстуализиране на емоционалния стрес в по-широката рамка на социалните очаквания от деца и родители и нормативния натиск за тяхната „управляемост“ (McLaughlin et al., 2008). Една от целите на изследването е да установи доколко и под какви форми амбивалентният родителски опит и хибридните идентичности, които той произвежда, оспорват нормативните конвенции за живота с увреждане, за родителство, детство, субективност. Това са конвенции на „нормалността“, имащи прескриптивен (и следователно нормативен) характер, а съдържанието им се задава от психо-медицински и по-общи социо-културни сценарии, вкл. морални норми.

ЕТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД РОДИТЕЛИТЕ: СТРЕМЕЖ КЪМ ИЗЛЕКУВАНЕ ИЛИ АЛТЕРНАТИВНИ МОДУСИ НА ЖИВОТА С УВРЕЖДАНЕ?

Макар и да са склонни да придават ценност на различната идентичност на детето, много от родителите остават до голяма степен привързани към медицинския модел на увреждането. По думите на Гергана, която съвместява неформалната грижа на родител с професионалната роля на управител на център за социални услуги: „*обикновено се стига до медицинския подход –*

да отидеш на лекар, да ти изпишат сироп за проговаряне или за прохождане“. Макар и да има майки като Анета, която заявява: „беснея, като чуя за лечение“, не е изключена и нагласата за чудодейно оздравяване и пълна нормализация на детето съобразно с очакванията на неговите родители. Много от интервюираните се стремят към различни – медицински валидирани и алтернативни – методи за лечение и терапия, които да приближат детето към нормата. По думите на Анета „родителите на аутистичните деца са най-пробващите“. Наред с терапевтичните инструменти на психологията, психиатрията, логопедията и ерготерапията, алтернативни методи, на които някои от родителите разчитат, образуват дълъг списък: от барокамери и диети без глутен и без казеин, през „дебелите книги, старите учения“ или „гонг терапията“ (Анелия), до „всевъзможни баячки, баби“ или „чудотворни скали“ (Ирина). Съществуват и нагласи като тази на Диляна, че „семейството е най-добрата терапия“.

Дали и доколко обаче са етически легитимни оздравителните стратегии на родителите, или напротив, за предпочитане е те да възприемат аутизма като неутрално неврологично различие? Както подчертават Хенс, Робейнс и Схаубрук, когато разглеждат подобни въпроси, етиците могат да стъпят върху теориите за социалното конструиране на психичните разстройства; теориите за родителските права и задължения в моралната, социалната и политическата философия, както и теориите за детската автономия и детските нужди, развити във философията на образованието (на деца със специални нужди) (Hens, Robeyns, Schaubroeck, 2019).

Възможен критерий за определяне границите на (не)намеса в идентичността на детето, е наличието или липсата на страдание у него, доколкото може да се съди за това от практиките на грижа. Анелия например приветства разбирането за аутизма не просто като дефицит, а като ценно различие, но смята, че коригиращата намеса на родителя е необходима, когато детето се самонаранява. Агресията му към себе си или към другите е критерий за наложителност на терапията и според Ирина. За Лидия „не различията, а неуменията на тези деца“ са прицелна точка на терапиите, защото макар излекуване да не е възможно, „гоним нормата“. Нормата според нея включва преди всичко способността за самообслужване, за намиране на „смисъл и стимул в живота“ и за оцеляване без родителска грижа – с други думи, социалния репертоар на майчинската роля и спрямо децата в норма. Най-рефлексивна е като че ли позицията на Радост, която вижда логическо противоречие в разбирането, че зачитането на невноразнообразието изключва определени аутистични терапии като форма на насилие спрямо различната идентичност на хората с РАС. Според Радост идеята за възпитание на децата и поведенчески корекции е фундаментална идея, около която се изгражда човешката култура, и в този смисъл децата с РАС не могат да бъдат изключение. Нещо повече, пасивност-

та спрямо техните емоционални и комуникационни дефицити би ги обрекло на социална маргиналност и нещастие. За респондентката безспорно „невро-разнообразието е положително, това са много ценни хора, много интересни, и те самите като възприятие, и познавайки техните проблеми във възприятията, ни правят по-добри хора. Категорично има какво да научим от тях, не само да чакаме да нарисуват нещо гениално или да напишат гениална музика“. Но терапиите не биха могли да променят неврологичната природа на аутистите, тяхната различна сетивност; само биха могли да им предоставят възможност да се адаптират към социалния свят и да се интегрират в него.

Доста по-крайни са възгледите на Дилиана и Мирела. Първата заявява, че за съжаление, е много по-важно едно дете с РАС да се научи да си връзва обувките, отколкото да има някаква свръх-дарба, защото без базови умения то не би могло да я реализира. За Мирела, когато състоянието не може да бъде овладяно по друг начин, се налага „дресиране“ на детето, за да стане управляемо – но и тя не е напълно категорична в позицията си „което е правилното“. Мирослава обаче (38 г., висше образование), която се грижи за 7-годишен син със Синдром на Аспергер, категорично не е съгласна той „да загуби всичко, което представлява“, за да заприлича на „нормално“ дете. Така и Радост е убедена, че е възможна „синергия“ между конвенциите и стандартите, позволяващи вписване в обществото, и ценното индивидуално различие. Същевременно тя подчертава, че „не всички са Рейнман. Повечето не са“.

Според Ева Кити: „Вероятно има някакъв фундаментален смисъл в това, че една майка не може напълно да приеме увреждането на своето дете, дори когато е приела детето“ (Kittay, 1999, p. 166). Когато говорим за социализация с цел приемане на детето като основна функция на родителя изобщо, трябва да разграничаваме приемане от нормализиране – първото означава „приемане на различието и лице в лице с различието“, докато второто е „желание за приемане въпреки различието“ (pp. 167–168). Кити се позовава на феминистката изследователка Сара Радик, за да очертае основните елементи на майчината грижа. Според Радик те са три: предпазваща любов, благоприятстване на развитието и възпитание с цел социално приемане. Когато грижата е за дете с тежко увреждане, към тях според Кити трябва да се добави и доживотната ежедневна физическа грижа за детето. А социализацията с цел приемане може да е не толкова по отношение на детето, колкото по отношение на обществото. Става въпрос за промяната в очакванията и основанията за приемане в самото общество (Ruddick, 1989 цит. в Kittay, 1999, p. 33). Този процес на социализация протича на два етапа: Първо, отказвам да приема, че детето ми не е нормално. Защото това, което то прави, е нормално за него. Така нормалността се предефинира съобразно с неговата индивидуалност. Освен това обаче трябва да виждам детето така, както другите го виждат – за да мога да посреднича между тях и него, т.е. да договарям неговата приемливост. В този

смисъл говорим за социализиране на детето към света, но и за социализиране на света към детето, като предпоставка и на двете е социализирането на себе си с цел приемане на детето и установяване на някаква собствена нормалност. Приемането „*беше много дълъг процес*“ – споделя Анелия. – „*Но в мига, в който успях (...) животът ми стана милион пъти по-лек.*“

Както вече бе посочено, страданието е неизменна част от процеса на първоначалното приемане на увреждането. Но то продължава и след това, в борбата с държавната администрация, с финансовите проблеми, с обществените бариери и стереотипи, както и с трудностите, породени от всеобемачата грижа. „В това *„ходене по мъките*“ (Мартина) понякога страданието взема връх: „*Моят живот е обречен (...). При всяко едно увредено дете има една жертва – дали е майката, дали е бабата, дали брат или сестра*“ (Радостина).

Трагичното преживяване на увреждането от страна на родителите присъства устойчиво в техните наративи, както показват и чуждестранни изследвания. Но за съгъстяването на мрачните краски в историите на българските родители имат безспорно значение локалните специфики. Тук се отнасят недъзите на социално-осигурителната система и икономическата ситуация в страната, които се критикуват от повечето респонденти. По думите на Маринела: „*Един човек, който няма собствен финансов ресурс и има проблемно дете, просто е тотално изключен от обществото, тотално, неслучайно съм си сложила като лого „Системата ги убива“. Това е точно така, буквално, и това е геноцид, не е метафора.*“

Същевременно противопоставянето на страданието е основна част от битката, която водят респондентите. Но те не споделят истории, съдържащи предизвикателни отговори на предизвикателния въпрос: „*как смееш да си щастлив заради своето увреждане, а не въпреки него?*“ (Campbell, 2012, p. 216). Подобни нагласи, които се теоретизират от западните изследователи, не се споделят от българските родители. Ето какво казва например майка на дете с аутизъм: „*Сякаш някой желае да има увредено дете... Трябва да си безмозъчен, че да го искаш*“. Като изключение (и то с известна условност) може да се разглежда интервюто със Станислав, който се позовава на биологични теории, за да оцени аутизма като своеобразна форма на еволюционен прогрес. За Станислав състоянието представлява еволюционен ход на природата в опита ѝ да постигне „*нов вид човешки мозък, който да възприема по-бързо и лесно абстрактна информация*“ – неопосредено от говора и писмеността. Подобно схващане обяснява защо за респондента приемането на диагнозата не е било съпроводено от разочарование – както не би имало разочарование и „*ако детето не обича, да речем, морска храна*“. Емоционалният фон на преживяването е лишен от трагичния тон, характерен за други разкази, и в тривиализирането на увреждането прозира друг тип нормализация – тази на човек, който приема спокойно и с разбиране „*нормата*“ на различието.

Може да се обобщи, че разглежданите родителски образи са отворени както към нормативни, така и към алтернативни дискурси на живота с увреждане, и в този смисъл хибридизират различните пластове, от които са съставени. Тук възприемам разбирането за хибридизация, което Дан Гудли и Дженис Маклафлин развиват с позовавания на концепциите на Хоми Баба (Bhabha, 1985) и Делюз и Гатари (Deleuze, Guattari, 1987), когато изследват противоречивите и несигурни представи на родители за техните деца с увреждания (Goodley, 2011, pp. 168–170; McLaughlin et al., 2008, p. 79). Несигурността се осмисля като характеристика на родителската роля изобщо, която при това има особен креативен потенциал; тя прави възможно дестабилизирането на стигматизиращите представи и отключва еманципаторски енергии.

МЕЖДУ ДЪЛГА И ВЧУВСТВАНЕТО: АУТИЗЪМ И МЕТАЕТИКА

Един от актуалните дебати в полето на етическите изследвания на аутизма е свързан с основанията на моралното „вменение“ и по-конкретно с проблематизирането на емпатията като условие за придобиване на статут на морален агент. Проблемът с емпатията, която е нарушена или липсва при аутистичните разстройства, обаче е частен случай на дискусиите за т.нар. пълен морален статус/капацитет на хората с интелектуални увреждания и особено на тези с радикални увреждания (като аненцефалия и др. под.). Затова ще маркирам някои по-важни линии на тези етико-философски дебати.⁵

Много често моралният статус се разглежда като прагово и спектърно понятие. Значимостта му произтича от връзката с набора от права, които зависят от неговото „присъждане“ – изпадането под прага на пълния морален статус означава непълен пакет човешки права. Най-общо подходите, легитимиращи условията за придобиване на пълен морален статус, са два типа: индивидуално- и групово-базирани. Първият тип изискват наличие на определени биологични или психологически характеристика у даден индивид, за да му бъде признат пълен морален статус. Обратно, груповите подходи се обосновават чрез принадлежността на индивида към определена биологична или социална група или чрез отношенията му с членовете на тази група.

Индивидуалните атрибути, които най-често се спрят като основания за придобиване на пълен морален статус, са: (минимална) способност за общуване (Berube, 1996; Francis, Norman, 1978); способност да цениш или да проявяваш загриженост (Jaworska, 1999; 2007); да даваш и получаваш любов (Kittay, 1999); или да изграждаш отношения, основани на реципрочност на грижата (Mullin, 2011). Всички подходи, предвиждащи едни или други ин-

⁵ За обзор на дебатите, който е използван и в настоящото изложение (виж Stanford Encyclopedia of Philosophy Cognitive Disability and Moral Status). Достъпно на: <https://plato.stanford.edu/entries/cognitive-disability/> [прегледано на 14.02.2021].

дивидуални атрибути на пълния морален статус, изключват от неговия обсег определени индивиди.

Един от фундаменталните индивидуално-базирани подходи е по същество кантиански и разглежда моралния статут в термините на уважението, което се дължи по силата на атрибути като автономия или морална отговорност (напр. Korsgaard, 1996). Да притежаваш свободна воля означава да се зачита твоето достойнство, да бъдеш третиран като цел, а не като средство. Тази Кантианска парадигма обаче според мнозина задава твърде висок праг за придобиването на статут на морален субект, който хората с тежки когнитивни увреждания не могат да прескочат.

Групово-базираните подходи могат да се подведат под две разновидности: първата – такива, които приемат, че самата принадлежност към вида *Homo sapiens* е основание за пълен морален статус. Принадлежността задава видова норма, която на свой ред легитимира статуса (напр. рационалност на човешката природа, свързаност по рождение с другите човешки същества и пр.). Според втората разновидност на групово-базираните подходи човешкото същество е „плътно“ и многопластово нормативно понятие, несводимо до биологична същност, както и до описанието на който и да било приписван нему атрибут, и е вписано в езика и социалните практики.

Дебатите около конструирането на моралния субект оставят малко поле за консенсус и голямо – за вътрешни противоречия и несъвместимост на позиции. Например според Питър Бърн позоваването на рационалната човешка природа като базов критерий за морална пригодност е твърде ограничително – то почива на тясно разбиране на понятието за човек, което е много по-богато (Vugne, 2000).

В тази връзка съществуват етически подходи, основани не на Кантовия рационализъм, а на моралния сантиментализъм на Хюм, които поставят в основата на морала емпатията. В огромна степен това важи за етиката на грижата като феминистка парадигма, повлияна и от постиженията на съвременната психология. Настоящият анализ възприема някои от концептуалните опори на етиката на грижата като необходимо допълнение към рационалистката етика, но не споделя друга част от например психологическите ѝ детерминации.⁶ Една от ключовите представителки на тази школа – Вирджиния Хелд, типоло-

⁶ Тук имам предвид например идеята за „естествена“ и „нормална“ човешка способност за емпатия, разбирана в статистически термини (Slote, 2007, p. 34). Извеждането на качествени характеристики от количествени данни създава предпоставки за смесване на нормалност и нормативност (виж Кангилем, 1995) и това, което Ян Хакинг нарича „пробабилизация [probabilisation] на Западния свят“, имайки предвид глобалните културни последици от извеждането на (ценностно) нормативни предписания от статистически вероятности (Hacking, 1990, p. 169). Възражения поражда и разбирането за морално превъзходство на жените над мъжете заради по-голямата склонност на жените към емпатия. Това на свой ред се обяснява с по-високите нива на тестостерон у мъжете, който определя

гизира общите за различните ѝ версии характеристики (Held, 2006, pp. 1–13). На първо място, етиката на грижата отдава определящо значение на усилията за задоволяване на нуждите на конкретни хора, за които носим отговорност (напр. на децата от страна на родителите). На второ място, тя оценностява емоциите (на състрадание, емпатия, чувствителност и отзивчивост) като морален критерий, който има превес над рационалните основания. Трето, етиката на грижата поставя под въпрос абстрактните и универсални правила на доминиращите теории. Водещ е задължаващият морален „иск“ на конкретен друг. Оттук и междинната позиция на етиката на грижата в противопоставянето между индивидуални (егоцентрични) интереси и универсални морални принципи. Разглежданата теория залага на разбирането, че в отношенията, свързани с полагането на грижа, хората действат едновременно за себе си и за другите, отвъд опозицията между егоцентризъм и алтруизъм. Четвъртата обща характеристика е, че в качеството ѝ на феминистка етика тя предефинира представите за частно и публично, а петата, че представлява релационна концепция за личностите като взаимно зависими в морално и епистемологично отношение.

Ако обаче емпатията представлява не само първичен механизъм на грижата и висша етическа ценност, но е и въздигната до определящ критерий за моралност, както твърди Майкъл Слоут, доколко изобщо можем да разглеждаме хората с аутизъм като морални агенти (Slote, 2007, p. 4, p. 8)? И да им засвидетелстваме уважение и зачитане на тяхното достойнство, произтичащо от наличието на морален капацитет? Според мнозина психопатолози и социални учени РАС могат да се разглеждат като разстройства/увреждания на емпатията (Baron-Cohen, 2005, p. 167). Но при все отрежданата ключова социално-психологическа роля на емпатията, тя няма безспорни дефиниции в теорията.

Повечето автори приемат, че тя е многоизмерен конструкт, но някои акцентират върху афективните ѝ компоненти (Hoffman, 1976; Aaltola, 2014), а други – върху когнитивните (Baron-Cohen, Wheelwright, 2004; Kagan, 1984). Като афективна емпатия се определя способността за емоционален отговор спрямо чуждо експресивно поведение, а когнитивна емпатия е способността да възприемаш перспективата на други индивиди и да разбираш какво изпитват. Изследователите обаче се разделят както по отношение на виждането си коя от двете разновидности е засегната при аутизма, така и по отношение на приоритетното значение на двете разновидности. Дискутират се основно възможностите на високофункционаращите аутисти, като преобладаващо се приема, че при тях липсва когнитивната емпатия. Тя изисква определена теория на съзнанието, т.е. умение за разпознаване и интерпретиране на проявите на емоция у другите хора, както и възприемане на чужда гледна точка чрез приписването на определени психологически състояния другиму. При афек-

по-голямата им агресивност и респективно, по-слабата им социална чувствителност и емпатичност (виж Slote, 2007, p. 72).

тивната емпатия отговорът на експресивното поведение е автоматичен (почти рефлексивен), а не непременно реакция на съчувствие или утеха.

Без да подценяват етическото значение на емпатията, автори като Кран и Фентън предлагат то да не се надценява, т.е. да не се отказва, поне на високофункционаращите аутисти, определена морална компетентност и дори автономия (Krahn, Fenton, 2009). Авторите се застъпват за по-нюансирани подходи към проблема и за морален плурализъм – т.е. за допускане на повече възможни форми на „морален ценз“. Подчертава се наличието на морално адекватно поведение у хора с РАС – способност за спазване на етически норми, морална загриженост и съвест, макар и не спонтанно проявени, а постигнати чрез рационални механизми. Според Дж. Кенет моралното съзнание на хората с РАС може да се обясни по-скоро с Кантианския етически модел, отколкото с този на Хюм (Kennett, 2002). Аутистите могат да постигат морална автономия не чрез вчувстване, а по силата на чувство за дълг, разбирано като естествена нагласа на разума, не като психологическа емоция. Хората с РАС усвояват поведенчески модели и морални правила чрез логически процедури – внимателно и търпеливо проучване, разчитане на свидетелства за чуждия опит и сравняване със собствения предходен опит, и оттам извличане на релевантни заключения.

В рамките на проведените интервюта на този етап проблемът за моралния статус на децата има само частично значение. Причината е, че повечето респонденти са родители на непълнолетни деца, за които моралното развитие е в ход. Някои от родителите говорят с тъга за невъзможността децата им да създават приятелства, а други подчертават тяхната безкористност и липса на манипулативност. Парадоксално или не, Дарина ги определя като „*много любвеобилни принципно, много сърдечни деца*“. Габриела също не е съгласна, че аутистите не изпитват емоции – „*Ако аз заплача, идват, и ако не престана, започват да плачат и те, опитват се да ме успокоят – това нали пак е някакъв вид емоция!*“. Голяма част от майките подчертават особената чувствителност на децата с РАС спрямо отношението на останалите хора. Според Нина „*Тези деца много усещат човека срещу тях*“. Подобни наблюдения подкрепят тезата, че децата с аутизъм притежават собствен емоционален свят, който обаче не е лишен от афективна реакция към света на невротипичните.

„ГРИЖОВНИЯТ ТРУД“: МЕЖДУ ПАТЕРНАЛИЗМА И ВЗАИМНАТА УЯЗВИМОСТ

Проведените дотук интервюта демонстрират особеното напрежение между етическите изисквания за автономия и т.нар. независим живот, от една страна, и концепциите за взаимна свързаност и зависимост между човешките същества, от друга, така както се проявяват между индивидите, „вплетени“ в отношения на грижа. Концепциите за автономията и уязвимостта, на които ще се

спра по-долу, имат своите етически импликации както за полагащите грижа, така и за нейните получатели, в случая – деца и лица с РАС. С други думи, ако отнесем позицията на Ева Кити към отношенията между родители и деца с аутистични разстройства, в тези отношения са заложени противоположни рискове: както от заробващото бреме на труда-грижа, така и от патернализъм (виж Kittay, 1999, р. 37). Същевременно в тях можем да открием потенциал за двустранно морално развитие, шансове за разширяване на екзистенциалните хоризонти на грижешите се и обгрижваните, шансове за еманципация и преоткриване на света като по-разнообразен, по-справедлив и пълноценен.

През 1960-те години в САЩ възниква движението за независим живот, като продължение на движението за граждански права на хората с увреждания (Moris, 1993). В тази концептуална перспектива понятието „независимост“ е пренаписано в опозиция на т.нар. идеология на независимостта. В контекста на западната култура на индустриалното общество независимостта се мисли устойчиво като способност да правиш нещата сам, да бъдеш самодостатъчен, да можеш да се издържаш сам и да се грижиш за себе си в ежедневието. В същия ключ зависимостта е подчиненост на другите и значи да се намираш под техен контрол. Според активистите за независим живот на хората с увреждания обаче независимостта не се изразява в това да притежаваш физическия и интелектуален капацитет да се грижиш за себе си без чужда помощ, а да имаш помощ когато и каквато поискаш, както и право на личен и социален живот.

Автори като Кити и други представители на феминистката етика на грижата отправят цялостна критика на либералната етика и идеала на равенството, разбирано като отношения между свободни и независими граждани. Кити говори за „фикцията“ на автономията, която трябва да бъде деконструирана (Kittay, 1999, р. X). Критиката на договорните подходи в моралната и политическата философия залага на аргумента, че те пренебрегват нормативната значимост на зависимостта и уязвимостта. Взаимната изгода и сътрудничество между рационални и равнопоставени субекти предполага реципрочност. Тя обаче е невъзможна за хората с когнитивни увреждания и следователно ги изключва от социалния договор.

Други представители на етиката на грижата търсят компромисни подходи, които преосмислят, но не отхвърлят, а по-скоро допълват понятието за автономия. Например според Майкъл Слоут „моралът на емпатичната грижа изисква зачитане на автономията на другите, а не само и не просто ангажираност с тяхното благополучие“ (Slote, 2007, р. 57). Автономията се разглежда като релационно понятие, доколкото произтича и зависи от начина, по който сме били отглеждани, по който сме взаимодействали със света и другите – всичко това определя способността ни да мислим и действаме самостоятелно.

Интервюираните майки на деца с аутизъм се стремят да поощряват развитието на децата си – съобразно общоприети стандарти за развитие, но и спо-

ред техните специфични особености. В търсенето на баланс обаче мнозина съзнават невъзможността за постигане на независимост на децата и макар и да се стремят към нея като към своя основна цел, не ги разглеждат като бъдещи автономни субекти. Признават техните достойнства, зачитат различието им, но не и автономията им. С думите на Таня: „*ние никога няма да станем самостоятелни*“. Или на Теодора: „*Цял живот гледаш едно бебе и това ти е основната мисъл. Няма как да бъде самостоятелен, не става, много трудно се отделя такова дете от майката за по-дълго време, абсурд е*“. Сред респондентите обаче преобладава надеждата, примесена с тревога, че макар и трудно, е възможно детето един ден да се справя само с живота си. Основната грижа на родителите е преди всичко да направят всичко възможно, за да го подготвят за това изпитание, когато тях вече няма да ги има.

Неслучайно Кити нарича грижата за деца с увреждания „зависим труд“ (dependency work) (Kittay, 1999). Както показва и настоящото теренно изследване, това е предимно женски труд, който се извършва безплатно по силата на традицията, сексизма и сексуалното табу. При това грижата за дете с РАС се свързва и с морални модели на вината, който задава хоризонта на културните очаквания относно причината и отговорността за увреждането с техните морални импликации (виж Sharp et al., 1992 цит. в Larson, 1998, p. 866). Но независимо дали бащата възприема майката като „*некачествена стока*“ (Антония), или не може да приеме собствената си роля за създаването на некачествено потомство, най-често той е този, който не успява да издържи бремето на живота с увреждане. Дори когато бащата остава в семейството, неговата роля често е поддържаща или дори роля на статист. Патриархалният модел на семейните отношения извиква представата за детето – наказание, която поставя на изпитание културните норми на образцовата мъжественост и традиционните семейни роли на грижата за детето. Често бащите на деца с РАС отказват дълго да приемат, че детето има проблем, а впоследствие, когато това все пак се случва – се дистанцират емоционално от вземането на решения, свързани с терапията и бъдещето му.

Майките изнасят бремето на грижата в опита си да подпомагат детското развитие, да ги предпазват от стигматизация и да ги социализират. Но зависимостта на децата от майките има и огледален ефект – зависимостта на майките от децата. „*Животът ти се върти изцяло около това дете (...). Вързан си изцяло за това дете*“, казва Теодора, но по думите на Нина: „*Ние сме много привързани към тях, не можем без децата.*“ Така уязвимостта на децата поражда зависимост, която се оказва взаимна и довежда до „споделеност“ на детските и родителските идентичности, която заслужава особено внимание. Разбирането на разнообразните възможни последици от взаимозависимостта и споделената уязвимост налагат концептуализиране на самото понятие „уязвимост“.

Според К. Макензи, У. Роджърс и С. Додс в литературата то се дискутира най-вече по три линии (Mackenzie, Rogers, Dodds, 2014, p. 2). Едната е феминистката етика на грижата и нормативната ценност на понятието за моралната и политическата философия, разработена от Аласдър Макинтайър и Марта Нусбаум (MacIntyre, 1999; Nussbaum, 2006). Феминисткият фокус върху уязвимостта е повлиян и от консеквенционалистката теория на Робърт Гудин, който поставя задължението да предпазваме уязвимите в центъра на моралния дълг (Goodin, 1985). Втората линия, по която се разгръща дебатът за уязвимостта, е тази на биоетиката, в рамките на която уязвимостта се възприема като онтологично състояние на човешката екзистенция въобще, но съществуват и особено уязвими лица и групи, чиято „автономия, достойнство и интегритет са в състояние да бъдат застрашени“ (Kemp, 1999). На трето място, във философията на Джудит Бътлър се концептуализира етиката на „телесната уязвимост“ – т.е. уязвимостта като онтологично състояние на човешката екзистенция, която е, образно казано, облечена в тяло, а това тяло е уязвимо и зависимо – както от насилие, злоупотреба и презрение, така и през грижата, щедростта и любовта (Butler, 2004 цит. в Mackenzie, Rogers, Dodds, 2014, pp. 2–3). Крехкостта и несигурността на човешкото ни задължава да облекчаваме страданието и да премахваме неравенствата, които задълбочават уязвимостта. В този смисъл Брайън С. Търнър вплита концепцията за телесната уязвимост в дискурса за човешките права, който е призван да намери начини за смекчаване на тази онтологична несигурност (Turner, 2006).

Особено се акцентира върху „патогенните уязвимости“. Те могат да се породят от определени морално неприемливи и недопустими социални взаимодействия, в резултат на социално потисничество или несправедливост. А могат да възникнат и като парадоксален ефект от действия за облекчаване на уязвимостта, пораждайки нови нейни форми. Това може да стане в хода на упражняването на родителската грижа например. Патогенната уязвимост се характеризира с препятстване на автономията и повишаване на чувството за безпомощност. Този въпрос, свързан с опасностите от патернализъм, които са заложили в отношенията на грижа деца – родители, се нуждае от допълнително изследване. Много важно е да се установи достъп до самите деца и особено до порасналите – пълнолетни хора с РАС, да се чуят техните гласове, доколкото е възможно – при спазване на всички необходими етически и психологически изисквания за интервюирането им. Огласяването на свидетелствата на самите аутисти е задача на бъдещи изследвания, която има централно значение за проверка на хипотезите по линия на тук скицирания проект за „етика на аутизма“. Тогава са възможни по-категорични изводи доколкото са споделени и споделими ли са от тях изобщо родителските образи и стратегии за терапия и подкрепа.

В рамките на проведеното изследване негативните образи на ограничени-ята, страданието и бремето на зависимостта се преплитат с позитивни образи, които осмислят живота с увреждане. Много от родителите се научават да възприемат детето си не като наказание, а като дар, който отправя към други модули на човешкото, отвъд „силата на разума“ и неговата инструменталност. Според Антония дарът на тези деца е в тяхната „специална мисия“: „те ни учат на много неща“ – на търпение, но и на отстояване на собственото мнение. Загубата на „нормалния“ житейски хоризонт, която в разгледаните по-горе разкази бележи началото на биографичния срив, тук е преосмислена като ценностна придобивка. Включването на майките в нови социални и политически общности трансформира естеството на грижата. Тя надмогва индивидуалното страдание, затворено в частното пространство на дома, и „излиза на улицата“ като грижа за публичното участие на хората с увреждания и намаляване на социалното страдание. Създаването на „родителски алианси“, включването им в активистки общности и връзката им с цялостните процеси по (ре)конструиране на родителските идентичности изискват самостоятелен анализ.

Всички интервюирани в рамките на проекта родители считат, че взаимодействието с детето води до взаимно личностно израстване, а то надхвърля материалността на грижата. Нещо повече, надхвърля и даденостите на медицинския модел на увреждането с определени етически последствия. Общуването родител – дете може да има неочаквани преобразуващи ефекти, които да разклатят медико-социалните конструкции на (а)нормалността: „Моят син едно време се хвалеше: „Ааа, пък аз имам приятел в инвалидна количка!“ – вижте каква гледна точка! Защото той беше свикнал, той порасна с такива хора. (...). Моята психика е болна, не неговата“ (Камелия). Нормалното и анормалното могат да разменят местата си, когато идентичностите на родителите не успяват да се „втвърдят“, защото са подложени на постоянен натиск за промяна. Тогава „уязвената идентичност“, по термина на Ъ. Гофман, съдържа в себе си и позитивен шанс за преизобретяване на собствения смислов и емоционален свят (Goffman, 1963).

Усмивките на децата се пренасят върху родителите, превръщат се в източник на вдъхновение и радост. Усмивката (въпреки кривите зъби) може да е самоиронична, съзнателно дистанцираща от представата за трагизма на живота с увреждане. Както казва през смях Соня, „за самата грижа мисля, че аутизмът ни дарява с щастието да преодоляваме тръшканията във всичките им форми“. Постигането на лично щастие се възприема от Камелия не като идилично, а като пълноценно състояние, изискващо понякога и неподчинение.

Това, което дава най-много сили, което осмисля всички жертви, е любовта – без планове и очаквания за бъдещето, без обещания за щастие. Тази любов надхвърля както биологичната определеност на майчинското чувство, така и изключителния престиж на интелектуалните постижения в съвременната кул-

тура. Вместо това тя се захранва, но без да изисква, само от насрещна любов, която на свой ред надмогва природата на недъга и ни открива достъп до пределни смисли на човешката ситуация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Грижата поражда морална връзка, основана на доверие, но и на крехък емоционален баланс и „изначално неравновесие на властта“ (Kittay, 1999, р. 36). Макар че децата са по-уязвими в тази взаимовръзка, всяка от страните по нея е в особена зависимост от другата. Тежестта на бремето-грижа притиска биографичния хоризонт на грижещите се, но грижата-любов го разширява. Родителите/главно майки/ споделят стигмите, страданията и радостите на своите деца с увреждане. В това общуване винаги има несподелим остатък, аутистична липса, която „прозрачният Аз“ на грижещия се прави видима. Макар и грижата да не е реципрочна, на децата с аутистични увреждания следва да бъде признат пълен морален статус. В опитите си да го удържат, родителите възприемат динамични модели на справяне, които хибридизират нормативни и алтернативни сценарии на добрия живот, медицински норми за невротипичното и социо-морални ценности на различието и разнообразието. Изследваните биографични разкази съдържат свидетелства, ако не за премахане, то поне за отслабване монопола на нормалността, с целия ѝ ценностен свод, върху „легитимните“ преживявания на респондентите. Нормативните сценарии на нормалността подлежат на проблематизиране, предоговоряне, и/или (частично) отхвърляне. В битките за отстояване правата на децата родителите им участват в процес на паралелно конструиране на „споделени идентичности“ – на децата, но и техните собствени. Двойствените съдържания на грижата, която може да заробва и да освобождава, се сдобиват със смислово единство, ако бъдат мислени като аспекти на един променящ се във времето опит. Той може да се обобщи със съвета на Антон към родители в сродна ситуация: „*Да търсят възможности, да търсят нюанси на живота, да не влизат в някаква глуха улица, откъдето няма излизане (...) винаги има решение*“. Оттук и „политизирането“ на живота с увреждания, чиито нюанси надхвърлят ограниченията на семейната трагедия в търсене на различни етически смисли и значения на себе си, общността и човешкото.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Кангилем, Ж. (1995) *Нормално и патологично*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Kanguilhem, G. (1995). *Normalno i patologichno*. Sofia: Univ. ivd. “Sv. Kliment Ohridski“.]

- Aaltola, E.** (2014) Affective Empathy as Core Moral Agency: Psychopathy, Autism and Reason Revisited, *Philosophical explorations*, vol. 17, no. 1, pp. 76–92.
- Antze, P.** (2010) ‘On the Pragmatics of Empathy in the Neurodiversity Movement’. In: **Lambek, M.** (ed.) *Ordinary Ethics: Anthropology, Language and Action*. New York: Fordham University Press.
- Asperger, H.** (1938) Das psychisch abnorme Kind, *Wien Klin Wochenschr*, vol. 49, pp. 1314–1317.
- Baio, J.** (2012) Prevalence of Autism Spectrum Disorders: Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network, 14 sites, United States, 2008, *Morbidity & Mortality Weekly Report (MMWR)*.
- Barnbaum, D. R.** (2013) *The Neurodiverse and the Neurotypical: Still Talking Across an Ethical Divide*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Baron-Cohen, S.** (2005) Autism—“Autos”: Literally, a Total Focus on the Self?. In: **Feinberg, T. E., Keenan, J. P.** (eds.) *The Lost Self: Pathologies of the Brain and Identity*. Oxford: Oxford University Press, pp. 166–180.
- Baron-Cohen, S., & Wheelwright, S.** (2004) The Empathy Quotient: An Investigation of Adults with Asperger Syndrome or High Functioning Autism, and Normal Sex Differences, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 2004, vol. 34, no. 2, pp. 163–175.
- Berube, M.** (1996) *Life as We Know It: A Father, a Family, and an Exceptional Child*. New York: Pantheon.
- Bhabha, H. K.** (1985) Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree Outside Delhi, May 1817, *Critical Inquiry*, vol. 12, no. 1, pp. 144–165.
- Bleuler, E.** (1911) *Dementia praecox oder Gruppe der Schizophrenien*. Leipzig: Deuticke.
- Bumiller, K.** (2008) Quirky Citizens: Autism, Gender and Reimagining Disability, *Signs*, vol. 33, pp. 967–991.
- Butler, J.** (2004) *Undoing Gender*. Oxford: Routledge.
- Byrne, P.** (2000) *Philosophical and Ethical Problems in Mental Handicap*. New York: Palgrave.
- Campbell, F. K.** (2012) Stalking Ableism: Using Disability to Expose ‘Able’ Narcissism. In: **Goodley, D., Hughes, B., Davis, L.** (eds.) *Disability and Social Theory: New Developments and Directions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 212–232.
- Capps, L., Sigman, M.** (1996) Autistic Aloneness. In: **Kavanaugh, R. D., Zimmerberg, B. and Fein, S.** (eds.) *Emotion: Interdisciplinary Perspectives*. Mahwah, N. J.: L. Erlbaum Associates, pp. 273–286.
- Decety, J., Jackson, P. L., Brunet, E.** (2007) The Cognitive Neuropsychology of Empathy. In: **Farrow, T. F. D. and Woodruff, P. W. R.** (eds.) *Empathy in Mental Illness*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 239–260.
- Deleuze, G., Guattari, F.** (1987) *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. London: Continuum.
- Feinberg, T., Keenan, J. P.** (eds.) (2005) *The Lost Self: Pathologies of the Brain and Identity*. Oxford: Oxford University Press.

- Francis, L., Norman, R.** (1978) Some Animals are More Equal than Others, *Philosophy*, vol. 53, p. 518.
- Gibbon, S., Novak, C.** (eds.) (2008) *Biosocialities, Genetics and the Social Sciences: Making Biologies and Identities*. London: Routledge, pp. 38–55.
- Gilligan, C.** (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goffman, E.** (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin.
- Goodin, R. E.** (1985) *Protecting the Vulnerable: A Reanalysis of Our Social Responsibilities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goodley, D.** (2011) *Disabilities Studies: An Interdisciplinary Introduction*. London: Sage.
- Taylor, S. E., Brown, J. D.** (1994) Positive Illusions and Well-being Revisited: Separating Fact from Fiction, *Psychological Bulletin*, vol. 103, pp. 193–210.
- Hacking, I.** (1990) *The Taming of Chance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacking, I.** (2009) Humans, Aliens & Autism, *Daedalus*, vol. 138, no. 3, pp. 44–59.
- Hollin, G.** (2014) Constructing a Social Subject: Autism and Human Sociality in the 1980s, *History of the Human Sciences*, vol. 27, no. 4, pp. 98–115.
- Hart, B.** (2014) Autism Parents & Neurodiversity: Radical Translation, Joint Embodiment and the Prosthetic Environment, *BioSocieties*, vol. 9, no. 3, pp. 284–303.
- Held, V.** (2006) *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford: Oxford UP.
- Hens, K., Robeyns, I., Schaubroeck, K.** (2019) The Ethics of Autism, *Philosophy compass*, vol. 14, issue 1.
- Hoffman, M.** (1976) Empathy, Role-Taking, Guilt and Development of Altruistic Motives. In: **Lickona, T.** (ed.) *Moral Development and Behaviour*. New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 124–143.
- Jaworska, A.** (1999) Respecting the Margins of Agency: Alzheimer's Patients and the Capacity to Value, *Philosophy and Public Affairs*, vol. 28, pp. 105–138.
- Jaworska, A.** (2007) Caring and Full Moral Standing, *Ethics*, vol. 117, pp. 460–497.
- Kagan, J.** (1984) *The Nature of the Child*. New York: Basic Books.
- Kanner, L.** (1943) Autistic Disturbances of Affective Contact, *The Nervous Child*, vol. 2, no. 4, pp. 217–250.
- Kemp, P.** (1999) *Final Report of the European Commission on the Project Basic Ethical Principles in Bioethics and Biolaw 1995–1998 Part B* [online] [accessed: 10 September 2020]. Available at: http://ec.europa.eu/research/biosociety/pdf/final_rep_95_0207.pdf.
- Kennett, J.** (2002) Autism, Empathy, and Moral Agency, *The Philosophical Quarterly*, vol. 52, no. 208, pp. 340–357.
- Kittay, E. F.** (1999) *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York: Routledge.
- Korsgaard, C.** (1996) *The Sources of Normativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krahn, T., Fenton, A.** (2009) Autism, Empathy and Questions of Moral Empathy, *Journal of the Theory of Social Behaviour*, vol. 39, no. 2, pp. 145–166.

- Larson, E.** (1998) Reframing the Meaning of Disability to Families: The Embrace of Paradox, *Social Science & Medicine*, vol. 47, no. 7, pp. 865–875.
- Mackenzie, C., Rogers, W., Dodds, S.** (eds.) (2014) *Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- MacIntyre, A.** (1999) *Dependent Rational Animals: Why Human Beings Need the Virtues*. Chicago: Open Court.
- McLaughlin, J.**, et al. (2008) *Families Raising Disabled Children: Enabling Care and Social Justice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Moris, J.** (1993) *Community Care and Disabled People*. Basingstoke: Palgrave.
- Mullin, A.** (2011) ‘Children and the Argument from ‘Marginal’ Cases’, *Ethical Theory and Moral Practice*, vol. 14, pp. 291–305.
- Nussbaum, M.** (2006) *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Orsini, M.** (2009) Contesting the Autistic Subject: Biological Citizenship and the Autism/Autistic Movement. In: **Murray, S. J., Holmes, D.** (eds.) *Critical Interventions in the Ethics of Healthcare: Challenging the Principle of Autonomy in Bioethics*. Burlington: Ashgate, pp. 115–130.
- Ruddick, S.** (1989) *Maternal Thinking*. New York: Beacon Press.
- Savarese, E. T., Savarese, R. J.** (2010) The Superior Half of Speaking: An Introduction, *Disability Studies Quarterly* [online] [accessed: 10 Sept. 2020]. Available at: <http://dsq-sds.org/article/view/1062/1230>.
- Silverman, C.** (2012) *Understanding Autism: Patients, Doctors and the History of a Disorder*. Princeton: Princeton University Press.
- Slote, M.** (2007) *The Ethics of Care and Empathy*. London and New York: Routledge.
- Turner, B. S.** (2006) *Vulnerability and Human Rights*. Pennsylvania, Penn State: University Press.
- Waltz, M.** (2013) *Autism: A Social and Medical History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Eisenberg, N., Shea, C. L., Carlo, G., and Knight, G.** (1991) Empathy-Related Responding and Cognition: A “Chicken and Egg” Dilemma’. In: **Kurtines, W. M., Gewirtz, J. L.** (eds.) *Handbook of Moral Behavior and Development, vol. 2: Research*, Hillsdale, N.J.: L. Erlbaum, pp. 63–68.
- Hobson, P.** (2007) Empathy and Autism. In: **Farrow, T. F. D., Woodruff, P. W. R.** (eds.) *Empathy in Mental Illness*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 126–141.
- Larson, J. E., Corrigan, P.** (2008) The Stigma of Families with Mental Illness, *Academic Psychiatry*, vol. 32, pp. 87–91.
- Reindal, S. M.** (1999) Independence, Dependence, Interdependence: Some Reactions on the Subject and Personal Autonomy, *Disability & Society*, vol. 14, no. 3, pp. 353–367.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

ПСИХОЛОГИЯ

МОТИВАЦИЯ ЗА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЕ ЗА РОДИТЕЛСТВО ПРИ МЪЖЕ И ЖЕНИ

Галина Недкова Кабаджова, д-р

Анотация. Последните изследвания показват значително понижаване на раждаемостта в България в годините след социализма. Демографията в световен мащаб се изправя пред сериозни предизвикателства, които заслужават да им бъде отделено специално внимание особено от средата на ХХ век насам. Различни изследователи и проучвания коментират, че има връзка между нивата на раждаемост и културата, традиционните вярвания, икономическото развитие и социалните норми, така както и личностовите особености. На процеса на глобализация вече не се гледа само като на промяна в нашите представи, но и промяна по отношение на ролите, които съвременните мъж и жена играят в обществото. Въпреки че на темата е обръщано внимание в литературата, ролята на мъжете и техните нагласи при вземане на решения за родителство остава неясна. Изследването се фокусира върху България като страна с ниска раждаемост в периода след социализма, за да определи дали има разлика във вътрешните мотиви при мъжете и жените при вземане на решение да станат или не родители. Проведени са 20 полуструктурирани интервюта създадени за целите на настоящото изследване сред 10 мъже и жени, на възраст от 20–40 години, които нямат деца. Статията предоставя информация за нивата на раждаемост преди и след началото на демократичните промени в България.

Ключови думи: раждаемост; родителски нагласи; полови различия; личностови особености.

MOTIVATION FOR PARENTHOOD DECISION MAKING AMONG MEN AND WOMEN

Galina Nedkova Kabadzhova, PhD

Abstract. Recent studies show significant decrease in birth rates in Bulgaria in the years after socialism. Demography worldwide faces serious challenges that deserve special attention especially since the middle of the 20th century. Different researchers suggest that there is a significant difference between fertility rates and culture, traditional beliefs, economic development and social norms as well as individual differences. The process of globalization today is not just seen as a change in our perception, but also as a change in the roles a modern man and woman play in the society. Although this topic is carefully studied, the roles of men and their attitudes towards parenthood decision making are yet unclear. This research focuses on Bulgaria as a country with low fertility rate in the period after socialism to establish whether there are differences in the inner motives of men and women when deciding to have or not have children. 20 semi-structured interviews have been conducted for the purposes of the present paper among 10 men and women aged

20–40 years, who don't have children. The article presents information for the levels of birth rates before and after the beginning of democratic changes in Bulgaria.

Keywords: birth rate; parental attitudes; gender differences; individual differences.

ВЪВЕДЕНИЕ

Драстичният спад в раждаемостта последните години се превръща в сериозен проблем не само за България, но и за по-голямата част от света. Това прави нагласите към родителство и репродуктивност основни теми в научните среди. Изследователи търсят връзка между проблема и културните особености, личностните черти, традиционните вярвания, социалните норми и други в стремежа си да обяснят този феномен. Основна теза е, че репродуктивните нагласи се влияят и променят в зависимост от кариерните предпочитания и посоки, културните предпочитания и/или новите социални предпочитания в резултат на процеса на глобализация (Newson, Postmes, Lea, Webley, 2005). Съществува тезата, че необходимостта от това да стана родител и да имам деца днес може лесно да бъде заменена от потребността от просперитет и кариерен растеж (Kabadzhova).

Последните 30 години от историческото развитие на човечеството се характеризират с процеса на глобализация и стремеж за технологичен напредък. Последствията от този процес видимо засягат световните икономики, разбирането за общество и особено начина, по който съвременният човек разбира света. Една характерна особеност е динамичната промяна в нашето възприятие за света и в частност – за ролите, които мъжът и жената днес заемат в социума. Ако преди полът е бил биологична детерминанта на изпълняваните роли, днес те са въпрос на личен избор и предпочитания (Kabadzhova). Съвременният свят няма изискването за 2 различни пола, брак или двама родители относно създаването и отглеждането на дете, което неминуемо води до промяна в нагласите за родителство.

Изследванията по темата масово подсказват за драстично намаляване в нивата на раждаемост в последните десетилетия (Goldstone, 2010; Doces, 2011). Английската медия „Икономистът“ (The Economist) през 2009 г. дори описва драстичния спад в раждаемостта като „една от най-драматичните социални промени в историята“ (Doces, 2011, p. 1). Редица автори издигат хипотезата, че една от основните причини за този сериозен спад в раждаемостта е увеличаването на правата на жените и промяната на техния статут в обществото (Gray, Kittilson, Sandholtz, 2006). Изглежда, че дългият списък от възможности, които съвременният свят предлага на женската половина от човечеството и то основно след приемане на Конвенцията за премахване на всички форми на дискриминация по отношение на жените (Convention on the Elimination of

All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), 1979) се превръща в основна причина за отлагане на родителството и раждаемостта.

Ролята на мъжа и жената в процеса на взимане на решение за родителство

Днес нагласите за родителство и вземане на решение за раждане на дете и при двата пола са силно затруднени в динамично развиващия се свят. Огромният списък от изследвания по темата е предимно насочен към изследване на женската популация и нейните нагласи при взимане на решение за раждане на дете. Ролята на мъжа като необходимо условие за създаване на поколение е все още не толкова ясна и изследвана. От психологическа гледна точка репродуктивните нагласи днес са въпрос на личен избор и предпочитания и е логично да смятаме, че те биха се повлияли от личностните особености на индивида. По същия начин научната общност потвърждава общото схващане, че жените с по-високо образование отлагат раждането за разлика от жените, които не са толкова високо образовани. Изследванията сочат, че личностните черти имат по-голяма прогностична стойност при по-високо образовани жени. Налице са данни, че жени с високи нива на Сътрудничество, Екстровеерсия и Невротизъм е по-вероятно да се стремят към това да родят, докато жените с високи нива на Съзнателност и Интелект/Въображение е по-вероятно да са склонни да отлагат раждането (Tavares, 2010).

ИЗСЛЕДВАНЕ

Настоящото изследване търси прилики и разлики между половете по отношение на мотивацията за вземане на решение за родителство при мъжете и жените в репродуктивна възраст в България. Основанията за темата се крият в това, че изследванията се фокусират предимно върху ролята на жената в изборите за репродуктивност. Австралийско проучване показва, че мъжете са склонни да отдават специално внимание на идеята за деца. Изследването се фокусира върху респонденти от мъжки пол между 18 и 25 г., необвързани и без деца. Според резултатите 96% от тях искат да имат деца. Според същия материал и двата пола еднакво ценят възможността да станат родители (Hammarberg et al., 2017). Този материал още веднъж подчертава важноста на въпроса защо нивата на раждаемост са толкова ниски при положение, че предпочитанията и на двата пола са толкова ясни?

В настоящето изследване взимат участие 20 лица от български произход във фертилна възраст (между 20 и 40 г.). С всички тях са проведени полуструктурирани интервюта, създадени специално за целите на настоящето изследване. Основният фокус на интервюто е да изследва нагласите за родителство сред младите хора в страна с ниска раждаемост, каквата е България. Ключовите изследователски въпроси и кратки демографски данни са представени съответно в табл. 1 и 2.

Таблица 1. Ключови изследователски въпроси

1. Кои са Вашите необходими условия, които трябва да бъдат покрити, за да решите да имате деца?
2. Какво ви кара да искате да имате деца?
3. Как бихте подредили приоритетите в живота си в момента?
4. Кое според Вас е най-важно при взимане на решение за дете?

Таблица 2. Демографски данни

Характеристики	Брой		
Възраст	20–25	4	
	25–30	7	
	30–35	5	
	35–40	4	
Пол	Мъже	10	
	Жени	10	
Образование	Висше	Мъже	10
		Жени	10
Семейни/партньорски отношения.		Мъже/Жени	
<i>В съжителство (с интимен партньор/ка без сключен брак).</i>		3	4
<i>Живея без интимен партньор, без съжителство и без граждански брак и нямам сексуални контакти</i>		3	4
<i>Живея без интимен партньор, без съжителство и без граждански брак, но имам сексуални контакти</i>		2	2
<i>Имам интимен партньор, без да съм в съжителство или граждански брак (интимен приятел/ка)</i>		1	1

МЕТОД

Изследването е правено в периода на първата карантина за борба с възникналата епидемия от COVID19 през март-април 2020 г. Предвид епидемиологичната обстановка всички респонденти бяха внимателно подбрани и интервюирани по телефона. Интервютата са проведени на български език, записани и след това анализирани от изследователя провел интервютата. По време на интервютата са водени бележки, които след това се взимат предвид при анализа. Данните са анализирани и представени с помощта на тематичен анализ на съдържанието, използвани са сравнителни техники. Анализирани е всеки получен елемент от данни. Участието на участниците в изследването е доброволно и неплатено. Всички участници са работещи, с висше образование и не са сменяли работата си в последната година. В извадката няма респонденти в брак, 7 от тях са в съжителство с интимен партньор без брак, 7 са извън партньорски отношения и без сексуални контакти, 4 не са във връзка, но имат сексуални контакти и едва двама са във връзка без съжителство. Всички

са български граждани, като две от респондентките завършват магистратура в чужбина. Нашата хипотеза, е че двата пола, участвайки заедно във взимането на решение за дете, биха демонстрирали различия в поведението и нагласите си към родителство. Изследването е пилотно и цели да проучи нагласите сред българска популация по отношение на разлики в мотивацията за вземане на решение за дете при мъже и жени във фертилна възраст.

Обзор на резултатите

На всички участници бяха зададени по еднакъв начин ключовите въпроси като беше наблегнато на начина, по който те мислят за деца и съответно какво е тяхното отношение и необходими условия за вземане на решение за дете. Изследването не се ограничи само до хора, които твърдо са решили да станат родители. Две от жените в групата ясно заявиха, че не желаят деца (възраст 31 и 25 г.), като посочиха 2 различни причини – едната не може поради здравословни причини, а другата категорично не иска, тъй като се притеснява, че няма да може да се грижи и възпитава детето. Последната отбелязва, че за нея *„това да имаш дете не е приоритет или ценност“* и на това решение не бива да се гледа така. Интересен факт, който изникна при анализа на резултатите е, че всички мъже твърдо подкрепят и искат да станат родители. Като пречка за това посочват предимно липса на финансова стабилност и в по-малък процент – надежден партньор. При жените ситуацията е малко по-различна – забелязват се повече изисквания по отношение на необходимите условия за вземане на решение за деца, както и въобще подлагане под съмнение важноста на това да родиш дете. При нито една от респондентките раждането на дете не е посочено като приоритет в близко бъдеще, дори и при наличие на надежден и сигурен партньор. Като причина за това се посочва необходимостта от карьерна и финансова стабилност (при две респондентки и създаване на собствен дом) преди създаването на семейство. При две от интервюираните жени, които в по-голямата част от годината живеят и работят в чужбина като пречка се посочва несигурността в държавата и липсата на стабилност. За по-голяма яснота представяме групиранияте отговори по теми в таблици.

По отношение на първия въпрос *„Кои са Вашите необходими условия, които трябва да бъдат покрити, за да решите да имате деца?“* всички респонденти се обединиха около необходимостта от стабилен партньор, на който *„може да се има доверие“* и се *„познаваме се добре“*. Наред с това, за да имат деца се откриха следните условия:

Таблица 3. „Кои са вашите необходими условия, които трябва да бъдат покрити, за да решите да имате деца?“

Теми		Брой респонденти
Мъже	<i>Постоянна връзка /хубава, силна/</i>	8
	<i>Работа/доходи</i>	4
	<i>Дом</i>	4
	<i>Време / за себе си и за деца/</i>	1
	<i>Продължаване на рода, потомци</i>	1
Жени		
	<i>Точния човек, стабилна връзка, разбирателство</i>	10
	<i>Жилище, хубав, уютен</i>	8
	<i>Финансово</i>	6
	<i>Да съм сигурна в държавата, в която съм, да се чувствам добре</i>	2
	<i>Да нямаш идея за релокиране, с ясен план за близките 5 години</i>	1
	<i>Удовлетворена, успяла</i>	1
	<i>„И двамата да искат дете“</i>	1

Това, което прави впечатление при интервюта е, че голяма част от интервюираните лица не бяха отдавали такова голямо значение на темата на изследването и до голяма степен в момента на интервюта не приоритизират родителството. В този смисъл вторият зададен въпрос „*Какво ви кара да имате деца*“ сравнително затрудни респондентите. Голяма част се обединиха около това, че това да имаш деца в живота се подразбира и оставиха усещането, че не са и обмисляли вариант, в който да нямат деца. Мъжете участници в изследването се обединяват около това, че децата са „естествено продължение на връзката между двама души“. За двама те „*трябва да са ти дадени като шанс да продължиш рода*“. Един респондент споделя убеждението, че децата трябва задължително да са ангажирани с грижа за родителите си и по-възрастните. 80% от мъжете застават зад убеждението, че децата са естествено продължение на една връзка и свързват родителството с наличие на сигурен партньор. В направеното изследване нито един от респондентите не показва стремеж към родителство без връзка.

При интервюираните жени партньорството също беше водещо при вземане на решение за дете. Причините, които биха ги накарали да имат деца варират от „*лична психическа стабилност*“ (2 интервюирани лица), до „*чувството че ще си важен за някой, ще отгледаш някой, ще направиш човек*“ (1). При част от жените причините са: „*това, че го виждам като естествен процес в живота на човек*“, „*децата ти дават смисъл, преобръщат живота ти, имаш възможността да изживееш друг живот*“, „*изчерпва се смисъла да преследваш кариера*“, „*любов*“. Направен бе интересен коментар по отношение на егоистичните нагласи на човека и как децата биха могли да се преборят с това. Докато жените разглеждат и свързват раждането на деца с

емоционално преживяване, мъжете гледат не него като на „следствие от силна връзка и отношения“. Табл. 4 представя групирани отговори на респондентите разделени по пол и теми.

Таблица 4. Въпрос 2: Какво ви кара да искате да имате деца?

Теми		Брой респонденти
Мъже	„децата са „естествено продължение на връзката между двама души“	9
	„Децата трябва да са ти дадени като шанс да продължиш рода“	2
	„Децата трябва да се грижат за родителите“	1
	„Децата са естествено продължение на връзката“	8
Жени		
	Лична, психическа стабилност	2
	Чувството че ще си важен за някой	1
	Детето като естествен процес в живота на човек	2
	децата ти дават смисъл	4
	„изчерпва се смисъла да преследваш кариера“, „любов“	2

По отношение на следващия въпрос, който засяга и цели да изследва приоритетите в живота на човек, не беше изненада факта, че 90% от интервюираните мъже и жени като първи приоритети открояват работата и издигането в кариерата. Едва 2 интервюирани лица мъже посочиха семейството като първи приоритет. При мъжката половина като следващи приоритети бяха отбелязани семейство, стабилна връзка и виждане с близки и приятели. При жените, след кариерата се откроява потребността от гонене на финансова стабилност, завършване на университет и семейство.

Таблица 5. Въпрос 3: Как бихте подредили приоритетите в живота си в момента?

Теми		Брой респонденти
Мъже	Развитие в работата	8
	Семейство	5
	Стабилна връзка	4
	Виждане с близки и приятели	1
Жени		
	Кариера, работа	9
	Постигане на финансова стабилност	3
	Завършване на университет	2
	Семейство	2

Може би най-малко разминавания в отговорите имаше при последния изследван въпрос, свързан с взимането на решение за дете. В табл. 6 могат да се проследят темите, които се откриха при анализа.

Таблица 6. Въпрос 4: Кое според вас е най-важно при взимане на решение за дете?

Теми		Брой респонденти
Мъже	<i>Партньорство</i>	6
	<i>„Сигурна работа и поне 3 годишен план“;</i> <i>доходи</i>	4
	<i>„Да си наясно със себе си“; личностно развитие</i>	3
	<i>Дом, жилище / (“тих, спокоен дом“)</i>	3
Жени		
	<i>Доверие в партньора</i>	6
	<i>„Да бъдеш готов“ („да завършва“, „да имам хубава работа“; „стабилни приходи“)</i>	4
	<i>„да си сигурен в работата/държавата, в която живееш“</i>	2

И двата пола се обединяват с еднаква сила около потребността от партньорство и доверие в партньора. Сигурността, доходите и завършването на университет се нареждат веднага след партньорството, като при жените се наблюдава стремеж към реализация и самостоятелност, а при мъжете необходимост от сигурност и то предимно по отношение на доходите и материалното състояние. Разминаване се получава при третата откритола се тема – ако при мъжете на трето място като условие се нарежда необходимостта от дом и жилище, то при жената е сигурността в работата и/или държавата, в която живееш. Под „сигурност в държавата“ респондентите имат предвид финансовата устойчивост, възможностите за реализация и доверието в институциите. Важно е да отбележим, че и двете респондентки, които са посочили това като необходимо условие за взимане на решение за дете са избрали да завършат образованието си в чужбина без ясна представа къде ще изберат да живеят след това.

ИЗВОДИ

Нарастването на възрастта за раждане при жените е тенденция, която се наблюдава в световен мащаб. България е една от държавите със силно намаляващи нива на раждаемост. Ако през 1900 г. жената в детеродна възраст би имала средно 6 деца, или между 4.8 и 5.2 раждания, днес нивата на раждаемост рядко стигат 1.6 раждания на жена. Днес България е известна като една от най-бързо свиващите се популации след Литва. Поради ниската раждаемост и високият процент на смъртност, страната е с отрицателен демографски прираст. Според Евростат годишният спад е с – 0.5% и ако тази стойност не се промени през 2050 г. ще популацията ще намалее с 34%. В страната има

няколко направени изследвания по темата за репродуктивното поведение и нагласи (Hristov, Beleva, 2001; Buhler, 2008; Калоянов, 2017; Grekova, 2012; Пиева, Kazakov, 2011; Рангелова, Докова, 2011). Авторите обръщат специално внимание на здравето, методите за зачеване, социалните ценности и норми, отношението към семейното планиране, демографските особености и други. Психологическите аспекти на въпроса и поведението и нагласите на съвременния човек по отношение на репродуктивността обаче остават неясни.

Представеното изследване не се ограничава само до хора, които са твърдо решили да имат деца. Две от участничките жени ясно заявиха, че не искат да стават родители и решението им не подлежи на коментар (възраст 31 и 25 г.). И двете се обединиха около твърдението, че „това да имаш дете не е приоритет или ценност“. Интересно е, че при интервюираните мъже този казус не се наблюдаваше. Всички мъже твърдо подкрепят и искат да станат родители, като пречка за това посочват предимно липса на финансова стабилност и в по-малък процент надежден партньор. При жените се наблюдават и открояват малко повече изисквания по отношение на необходимите за взимане на решение за дете условия и стремеж към доверие и устойчивост не само на връзката, но и в кариерен аспект. Любопитен факт е, че нито един мъж не показва стремеж за деца без връзка. Докато жените разглеждат и свързват раждането на деца с емоционално преживяване, мъжете гледат на него като на „следствие от силна връзка и отношения“. Един от моментите, които правят силно впечатление е фактът, че жените в извадката показват по-ясна позиция по отношение на това какво искат и защо, докато мъжете са по-скоро уверени, че искат деца, но трудно дават обяснение защо все още нямат такива и са склонни да търсят причината в липсата на надежден партньор. Те бяха осезаемо по-затруднени да дадат отговор на изследваните въпроси и ясно заявиха, че не са се замисляли в дълбочина до сега.

В ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основната цел на представеното пилото изследване е да разгледа мотивацията при взимане на решение за родителство при мъже и жени в България. Отчитайки факта, че вече направените изследвания върху раждаемостта са предимно на жени и техните нагласи, а мъжете остават не достатъчно изучени, тръгнахме от хипотезата, че половете ще имат различен подход при взимането на този тип житейско решение. Данните показват, че има разминавания, които е любопитно да бъдат изучени в дълбочина. Настоящото пилотно изследване подчертава значението и важноста на това да се изследват и двата пола като еднакво участващи в процеса на взимане на решение за дете. Нужни са допълнителни изследвания, за да се потвърди или отрече тази теория.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Калоянов, Т.** (2017) Извънбрачната раждаемост в Р. България – тенденции и териториални различия през периода 1995 – 2015 г. В: *Научни трудове на УНСС*, том 1, с. 11–33.
[Kaloyanov, T. (2017) Izvanbrachnata razhdaemost v R. Bulgaria – tendentsii i teritorialni razlichia prez perioda 1995 – 2015 g. V: *Nauchni trudove na UNSS*, tom 1, s. 11–33.]
- Рангелова, Ж., Докова, К.** (2011) Социално икономически фактори и репродуктивни нагласи и поведение на жените, *Scripta Scientifica Medica*, 43, с. 41–43 [прегледана на: 20 септ. 2020]. Достъпна на: <https://journals.mu-varna.bg/index.php/ssm/article/view/4355/3879>.
[Rangelova, Zh., Dokova, K. (2011) Sotsialno ikonomicheski faktori i reproduktivni naglasi i povedenie na zhenite, *Scripta Scientifica Medica*, 43, s. 41–43 [pregledana na: 20 sept. 2020]. Dostapna na: <https://journals.mu-varna.bg/index.php/ssm/article/view/4355/3879>.]
- Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)** (1979) [online] [accessed: 10 Sept. 2020]. Available at: <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm>.
- Doces, J. A.** (2011) Globalization and population: international trade and the demographic transition, *International Interactions*, vol. 37, issue 2, pp. 127–146.
- Gray, M. M., Kittilson, M.C., Sandholtz, W.** (2006) Women and Globalization: A Study of 180 Countries, 1975–2000, *International Organization*, 60, 2, pp. 293–333. DOI: 10.1017/S0020818306060176.
- Hammarberg, K.** et al. (2017) Men's knowledge, attitudes and behaviors relating to fertility, *Human Reproduction Update*, vol. 23, issue 4, July–August, pp. 458–480. DOI: doi.org/10.1093/humupd/dmx005.
- Hristov, E., Beleva, I.** (2001) The Declining Birth Rate in Bulgaria–Demographics and Socio-Economic Effects, *Der Donauraum*, vol. 41, issue 4, pp. 21–28. DOI: <https://doi.org/10.7767/dnrm.2001.41.4.21>.
- Ilieva, N., Kazakov, B.** (2011) Changes in the Ethnic and Demographic Profile of the Population in Eastern Stara Planina Region. In: *Sustainable Development in Mountain Regions*. Dordrecht: Springer, pp. 227–236. DOI: 10.1007/978-94-007-0131-1_19.
- Kabadzhova, G.**, (2016) *Narcissism and Manipulativeness in the Context of the Dark Triad – Cross-cultural perspective: doctoral dissertation paper*. Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”.
- Kabadzhova, G.** (2017) Attachment styles and manipulativeness—a cross-cultural perspective, *Psychological Research*, vol. 20, issue 3, pp. 27–38.
- Newson, L., Postmes, T., Lea, S. E. G., Webley, P.** (2005) Why are modern families small? Toward an evolutionary and cultural explanation for the demographic transition, *Personality and Social Psychology Review*, 9, pp. 360–375. DOI: doi.org/10.1207/s15327957pspr0904_5.
- Tavares, L. P.** (2010) Who delays childbearing? The relationships between fertility, education and personality traits, *ISER working paper series*, no. 2010–17 [accessed: 10 Sept. 2020]. Available at: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/65974/1/632258969.pdf>.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Alvergne, A., Jokela, M., Lummaa, V.** (2010) Personality and reproductive success in a high-fertility human population. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 107, no. 26, pp. 11745–11750. Available at: <https://www.pnas.org/content/pnas/107/26/11745.full.pdf> [Accessed: 10 September 2020].
- Billari, F. C., Philipov, D., Testa, M. R.** (2009) Attitudes, norms and perceived behavioural control: Explaining fertility intentions in Bulgaria, *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, vol. 25, no. 4, p. 439. DOI 10.1007/s10680-009-9187-9.
- Buckles, K.** (2008) Understanding the returns to delayed childbearing for working women, *American Economic Review*, vol. 98, no. 2, pp. 403-07. DOI: 10.1257/aer.98.2.403
- Bühler, C.** (2008) On the structural value of children and its implication on intended fertility in Bulgaria, *Demographic Research*, vol. 18, pp. 569–610. DOI: 10.4054/DemRes.2008.18.20
- Gonzalo, J.A., Alfonseca M., Muñoz, F.** (2016) World population: past, present, & future. *World Scientific Publishing Company*. DOI: doi.org/10.1080/03050629.2011.568838
- Kim, C., Laroche, M., & Tomiuk, M.** (2004). The Chinese in Canada: A study in ethnic change with emphasis on gender roles, *Journal of Social Psychology*, vol. 144, no. 1, pp. 5–29. DOI: 10.3200/SOCP.144.1.5–29 doi.org/10.3200/SOCP.144.5.507–534
- MacDonald, K.** (1999). An evolutionary perspective on human fertility, *Population and Environment*, vol. 21, no. 2, pp. 223–246. doi.org/10.1023/A:1023362602592
- McCrae, R., Costa, P.** (1999) A Five-Factor Theory of Personality. In: **Pervin, L., John, O.** (eds.) *Handbook of Personality: Theory and Research*, Ch. 5. New York: Guilford Press.
- Reis, O., Dörnte, M., von der Lippe, H.** (2011) Neuroticism, social support, and the timing of first parenthood: A prospective study, *Personality and Individual Differences*, vol. 50, no. 3, pp. 381–386. doi.org/10.1016/j.paid.2010.10.028
- Thompson, R., Lee, C.** (2011) Fertile imaginations: Young men's reproductive attitudes and preferences, *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 29, 1, pp. 43–55. doi.org/10.1080/02646838.2010.544295
- Toulemon, L., Testa, M.-R.** (2006) Fertility intentions and actual fertility: A complex relationship, *Population and Societies*, 415, 4. Downloaded from: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.163.5450&rep=rep1&type=pdf>
- Waren, W., Pals, H.** (2013) Comparing characteristics of voluntarily childless men and women. *Journal of Population Research*, 30(2), pp. 151- 170. doi.org/10.1007/s12546-012-9103-8.
- Westoff, Charles F.** (1978) Marriage and fertility in the developed countries, *Scientific American*, 239, 6, pp. 51–57. DOI: 10.1038/scientificamerican1278-51.

ATTACHMENT STYLES, PARENTING STYLES AND THEIR EFFECT ON PARENT-CHILD COMMUNICATION

Stanimira Tsvetkova Trifonova

Abstract. The purpose of this paper is to investigate the existing pool of scientific literature on the topics of attachment, attachment styles, parenting styles, communication between parents and their children, and the possible correlations among them. We search for links between the abovementioned construals. Apart from that, we intend to review them from every possible aspect. In order to achieve such results we include not only psychological theories and studies, known so far, but also rely on biological basis of attachment and neuroscientific research on the topic. Such an approach would be beneficial in order to elaborate on our findings and have a better understanding of the discussed topics and the rising issues around them. At the end, we make suggestions for further research based on the already existing information and the conclusions we reached after the review.

Keywords: Attachment; Parenting style; Parent – child communication.

СТИЛОВЕ НА ПРИВЪРЗАНОСТ, РОДИТЕЛСКИ СТИЛОВЕ И ТЕХНИЯТ ЕФЕКТ ВЪРХУ КОМУНИКАЦИЯТА МЕЖДУ РОДИТЕЛ И ДЕТЕ

Станимира Цветкова Трифонова

Анотация. Целта на тази статия е да изследва съществуващия набор от научна литература по темите за привързаност, стилове на привързаност, стилове на родителство, комуникация между родители и техните деца и възможните взаимовръзки между тях. Търсим връзки между гореспоменатите конструкции. Освен това възнамеряваме да ги разгледаме от всички възможни аспекти. За да постигнем такива резултати, ние включваме не само психологически теории и изследвания, известни досега, но също така се основаваме на информация относно биологичната основа на привързаността и невронаучни изследвания по темата. Такъв подход би бил от полза в развитието на констатациите ни и би предоставил по-сверичен поглед върху обсъжданите теми и възникващите около тях проблеми. В края правим предложения за по-нататъшни изследвания въз основа на вече съществуващата информация и заключенията, до които сме стигнали след прегледа.

Ключови думи: привързаност; родителски стил; комуникация между родител и дете.

ATTACHMENT THEORY AND CONCEPT DEVELOPMENT

The attachment theory was initiated in psychoanalysis. Freud's view was that the most critical period of early childhood is between the ages of two and four years and it

functions through the libido expression (Freud 1920). John Bowlby, who is considered to be “the father” of the attachment theory, saw this perception of human bonding as limited (Holmes, 1993). He suggested that the critical period for a significant bond to occur is within the first two and a half years of human life (Riley, 2016). Another one of his critiques against the psychoanalytical view was that it used narrations given by older subjects, which, in itself, is inaccurate and even inapplicable for an infant's experience. The psychoanalytic theory and approach are based on symptoms, while Bowlby bases his theory on a series of events that might lead to pathology (Bowlby, 1969). Until that point, mother-infant relationships had been seen through the perspective of the drive theory and the object – relations theory. Back then, attachment was a byproduct of the infant's libido expression and interaction with the mother figure, which led to the release of tension (J. Holmes, 1993). Bowlby's work with ill-adjusted boys could be considered as “planting the seed

for a new approach towards attachment. Later on in life, his research with thieves, his thorough review of the contemporary literature on the institutionalization of children and its effects on them, led him to the conclusion that all three groups had one thing in common. They all exhibited weak affection (Fonagy, 2001a, 2001b). In 1962 Bowlby was influenced by Mary Ainsworth's work (which will be a subject of discussion later on in this article) on mother-child bond. Harry Harlow's study on maternal deprivation in monkeys, and Lorenz's observation on ducklings developing a bond with a parental figure, which does not provide food, also played a significant role into the development of his scientific view on attachment.

Harlow's research on rhesus monkeys gives the scientific society to understand that infant-mother connection is more powerful than it was commonly accepted. He describes that such a bond develops in four stages – reflex, comfort, security, and separation. He claims that attachment has its onset at stage two when the infant receives food and protection. The experiment demonstrated that rhesus monkeys, raised by surrogate “mothers” (mechanical dolls – one made from wire that provides food and one made from cloth, which does not provide food) in case of danger, showed preference to the “mother” providing comfort. This study shows that attachment serves multiple purposes and ensures one's survival (Harlow, 1965). All these studies made Bowlby think even further about the intricacy of attachment when he adopts the etiological approach to the problem (Bowlby, 1988). After creating new methods and approaches, applying them to his clinical work, and collecting convincing data, he “corrects” the broadly accepted “narcissistic” view the psychoanalytical guild had established at the time and claims that:

“Attachment behaviour is any form of behavior that results in a person's attaining or maintaining proximity to another identified individual who is conceived as better able to cope with the world. ...While attachment behaviour is most evident in early childhood, it can be observed throughout the life cycle, especially in emergencies.” (Bowlby, 1988, p. 18)

In 1978 Mary Ainsworth and colleagues published their work “Patterns of Attachment. A Psychological Study of the Strange Situation”, apart from describing the experiment, pays tribute to Bowlby's contribution to the field of attachment. They use his behaviour system as a theoretical basis for their study. Attachment theory is a structure needed by a human infant to manage proximity and survive (Ainsworth et al., 1978). Such set-up is inherited (according to Bowlby), and only a small part of the behavioural set that humankind (and other species) is predisposed to develop, and later on in life, under the right circumstances, learn. John Bowlby's ethological view distinguishes between several complex constructs – parenting behaviour, sexual behaviour, exploration, and eating behaviours; attachment behaviour is only one of the many different species that have developed to survive (Bowlby, 1988). The system itself is described by Bowlby as “goal-corrected”. In other words, it activates itself when homeostasis is disturbed (the mother-figure is too far from reach) and returns to harmony when it reaches the desired proximity (goal). Its structure has a hierarchical character, led by the goal and served by various behaviors, according to the specific situation. He describes it as a system with a “predictable outcome” that becomes more elaborate with cognitive development. The goal here is to keep the caregiver close using different “tactics”, such as crying, smiling, and reaching out for attention to ensure infant's survival (M. Ainsworth et al., 1978).

The definition of the three main attachment styles and the “Strange situation” study

There is a difference between attachment bond and attachment behaviour. The second one serves the first as a component of a plan organised to secure mother-child proximity (Ainsworth et al., 1978). It is essential to distinguish between these two categories in order to avoid confusion during data interpretation. Bowlby, 1969 describes four stages of attachment-bond or the phases of attachment development. The first one is called “orientation and signals without discrimination of figure”. Its duration is for weeks. During this stage, the infant “addresses” attachment behaviour randomly and receives comfort from any caregiver available. Stage two is the so-called “orientation and signals directed towards one discriminated figure.” While in this stage, the infant can distinguish between the different caregivers and direct towards them certain behaviours. Cognitive processing is involved, and attachment behaviour becomes planned and purposefully directed. It lasts between two weeks and two and a half years of age (Ainsworth et al., 1978, p. 44). Phase three – “maintenance of proximity to a discriminated figure employing location as well as signals.” There is a hypothesis that this attachment period has its onset at around six months of age. This period is specific to the fact that the child uses its behaviour to provoke reactions in his/her attachment figure. Apart from behaviourally based (the tools for proximity used are mostly behavioral), it is also behaviorally corrected. The baby receives feedback from his mother-figure reaction and adjusts its attachment

behaviour accordingly (Bowlby, 1969). The last fourth stage, called by Bowlby “the Phase of a Goal-Corrected Partnership”, refers to what Bowlby described as the period when a child develops the ability to understand its caregiver and adjust its behaviour, aims, and plans according to hers (Ainsworth et al., 1978).

While Bowlby has studied thoroughly the spectrum of behaviours serving and leading to attachment, Mary Ainsworth became the “inventor” of the attachment styles. She used a laboratory-based experiment to describe and define the different attachment styles each child exhibits under stress. The “Strange Situation” experiment consists of eight episodes (Ainsworth et al., 1978), during which a child is separated and reunited with its parent twice, and during the separation periods, approached by a stranger. After being reunited, each child has been classified as securely attached, insecure-avoidant, and insecure-ambivalent. Babies with secure attachment show distress when separated from their caregiver, prefer their parent over a stranger, and when reunited, show content to see the parent. Later on, they calm down and continue their play. However, children from the second group responded differently. They showed little to no affection, no preference between parental figure and a stranger, and no emotional reaction upon reunion with their caregiver. The last group (insecure-ambivalent) exhibited immense distress after the separation with their parents. When approached by a stranger their anxiety was tremendous. When reunited with the mother-figure, they did not show content. The opposite, their behaviour towards the parent was punishing; could not calm themselves quickly, and did not proceed with the activity, occupying their interest previously, or did so with colossal distrust (Greenberg, Cicchetti & Cumming, 1990).

Ainsworth, Blehar, Waters, and Wall’s experiment shows results that are in consistency with Bowlby’s claim from 1988: Human infants, we can safely conclude, like infants of other species, are preprogrammed to develop in a socially cooperative way. Whether they do so or not turns to a high degree on how they are treated (Bowlby, 1988, p. 10).

Besides, attachment behavior is viewed as a behavioral system and should be approached as a complex network of behaviours which cannot be simplified through a one-sided viewpoint. We see its observable behavioral components, but there are “intraorganismal, organizational components as well” (Ainsworth et al., 1978).

Similarly, Hazan & Shaver, 1987 design research based on Ainsworth’s results from 1978 to observe, describe, and categorise attachment in adulthood. They hypothesize childhood experience reflects later on romantic relationships, and every grown-up recreates with its spouse the attachment style they used to have with their parent or parents. This study confirmed the previous findings on the topic and divided adult attachment into three categories – secure, anxious-avoidant, and anxious-ambivalent (Volling, Notaro and Larsen, 1998; Hazan & Shaver, 1990). A person belonging to each category exhibits a specific behaviour towards its partner, just like with the children in the “Strange Situation” study. A more modern

approach to this matter claims that an attachment style is a complicated construal and cannot be affected solely by upbringing. Thus, it is seen as a byproduct of rearing experiences, mother/father-child attachment, and life experiences following later on (Levine & Heller, 2011).

Adult attachment behaviour is organized as follows:

Secure – Love and affection behaviours come naturally; There is no anxiety provoked from romantic closeness, and conflicts in the relationship are met calmly; Communication of own needs and meeting partner's needs is a natural process.

Anxious – There is a huge need for physical proximity with the partner. Separation with him or her causes anxiety and oversensitivity toward the partner's emotional fluctuation is present. Relationships tend to be consuming and the anxiously attached overly occupied with their partner. There are a lot of negative emotions, and the person tends to get easily upset. Should the partner manage to satisfy, the emotional needs of the anxious spouse are relieved.

Avoidant – They prefer single life over a romantic relationship. Avoidant people tend to feel trapped or restricted in close relationships. They do not experience separation anxiety. Partners tend to describe them as emotionally distant (Levine & Heller, 2011, p. 44).

Neuroanatomy of attachment

Neuroscience and social neuroscience became a simplified approach in the research of individual differences and the biological base of behaviour in the late 1980s and early 2000s. Since then, the field has developed tremendously and has offered the scientific world a better understanding of human behaviour. Social neuroscience relies on different approaches in order to study human actions, such as functional magnetic resonance imaging (fMRI), positron emission tomography (PET), functional near-infrared spectroscopy (fNIRS), and electroencephalography (EEG) (Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020). These technologies are employed in the so-called method – “first-person social neuroscience” (studying the biological and neural basis of human social behavior by investigating a single individual) (Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020). Only recently they are applied in “second-person social neuroscience” (a neurological study of real-time social interaction based on the belief that responses are different during observation and interaction) in order to gain a better understanding of human attachment (Schilbach et al., 2013).

Recent literature suggests that early childhood experience can affect brain development and maturation. Furthermore, apart from forming specific brain regions related to emotion, mother-child interaction impacts specific brain areas development and could have a dynamic character (Callaghan & Tottenham, 2016). In their review paper in 2020, Long, Verbeke, Ein-Dor and Vrtička, propose a detailed model of the human attachment system and its natural expression in the brain. They offer three prototypical pathways representing each attachment style

– secure, avoidant, and anxious, based on both first and second-person social neuroscience studies. Through the scope of the field, attachment behaviour is activation of particular pathways in the brain, which ensures closeness with the mother figure and helps the offspring survive (Beckes et al., 2015). Such activation happens in the presence of a threat (Bowlby, 1969) when the neural system no longer is in homeostasis (a regular non-disturbed functioning) (Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020). Such a lack of balance leads to a series of behaviours ensuring infant's safety and bringing the system back to homeostasis (Beckes et al., 2015). According to Lond et al., 2020, such an experience and the different parental responses affect the formation of emotional pathways in each infant differently. Securely attached individuals develop, through relations with their caregiver, a stable self-image, capability for self and emotion regulation, as well as a secure (regularly functioning) neural circuit (amygdala–medial prefrontal cortex network) related to emotion regulation (Callaghan & Tottenham, 2016). Should the pathway be activated and the mother-figure fails consistently to provide safety or care, the infant would develop an insecure attachment characterized by positive self-image and negative image of others (Canterberry and Gillath, 2012, as mentioned in Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020). Thus, the same neural pathway would be less activated in those individuals as a result of lower allowed proximity from others (dependence of others for emotional regulation is minimal) and higher self-reliance achieved through inhibition or emotion suppression (Vrtička et al., 2012).

Moreover, when an infant seeks safety and proximity from its mother-figure but only partially soothes its needs, it develops an anxious attachment style. In such situations, the individual develops a negative self-image and ambivalent image for others, unsure if they are “good” or “bad” due to the inconsistent social clues (Canterberry and Gillath, 2012, as mentioned in Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020). Those infants use the same pathway to form a response that fires divergently compared to humans with different attachment styles. The writers suggest that the amygdala–medial prefrontal cortex network is overstimulated in such individuals, and their response threshold is way lower than in others (Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020).

Apart from different external experiences, people with different attachment styles have non-identical internal representations and the biological basis of attachment responses.

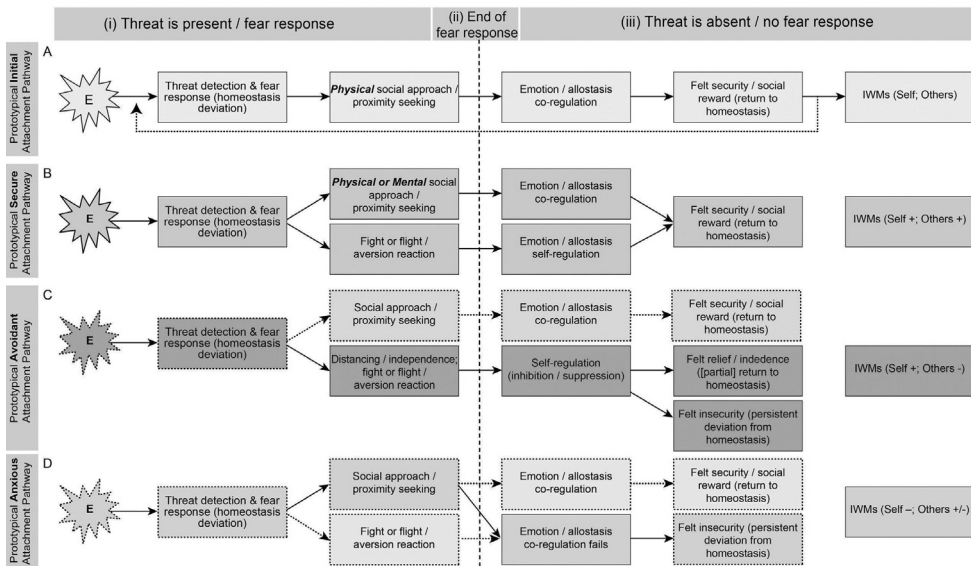

Fig. 1. Prototypical attachment pathways

Illustration of our newly suggested prototypical attachment pathways inspired by attachment theory, with the initial pattern depicted in (a), and its derivatives corresponding to attachment security (b), avoidance (c), and anxiety (d) shown after that. The dashed arrow in (a) reflects the notion of many repetitions that lead to the emergence of internal working models (IWMs) of attachment. Dotted lines around boxes and dotted arrows in (c) and (d) indicate deviations from the initial/secure attachment pathway, and more transparent coloring of boxes points to a relative down-regulation of associated processes. Furthermore, we suggest that the prototypical pathways comprise three main phases following the initial event E that trigger attachment system activation and are characterized by the resulting fear response being (i) present, (ii) removed, and (iii) absent. (Adapted from Special Issue “Understanding Others”: A functional neuro-anatomical model of human attachment (NAMA): Insights from first- and second-person social neuroscience (Long, Verbeke, Ein-Dor, Vrtička, 2020, pp. 281–321).

Parenting

Parenting is a particular set of behaviors parents choose to use in their child's care, rearing, and education. The attachment and caregiving systems are often activated simultaneously. Darling and Steinberg (1993) distinguish between parenting practices and parenting styles. Parenting practices are defined as behaviors that parents use to socialize their children and parenting style as the emotional climate in which parents raise their children. Bowlby believed parenting could be looked at from the ethnological perspective, just like the attachment. His view was that it

is a system of behaviours like other systems governing humankind, which has its biological basis, readiness period, and is active when certain conditions demand its activation (Bowlby, 1988). According to him, parenting behavior cannot be researched simplistically as a nature-nurture byproduct. In his book “A Secure Base”, 1988 Bowlby describes it as a construct of genetic predisposition and learned behaviours (childhood experience, interaction with other individuals from our kind, husband-wife relationship, and parent-child relationship affected by each child's individuality). Thus, parenting could be considered as a result of attachment behavior, sexual behavior, exploratory, and eating behaviors.

Parenting Styles

In 1967 the American clinical psychologist Diana Baumrind made a groundbreaking publication with her research and identification of parenting styles. Through her work, she categorized parents based on two dimensions, responsiveness and demandingness, and identifies three parenting styles: the authoritative style (I), the authoritarian style (II), and the permissive style (III) (Baumrind, 1967a, 1967b). Later on, Maccoby and Martin, 1983, as mentioned in Thomas Power, 2013 describe a fourth parenting style, namely the uninvolved style (IV). Each style is connected to a specific behavioral pattern, child self-perception, and school performance. The original style was linked to high responsiveness to the child's needs, parental behaviour and high demands for achievement towards the child. Such parents tend to rare assertive kids with a positive self-image. The other parenting style was described as high on parental demands and low on care towards the child's needs. This parental approach was connected to the upbringing of unhappy children with little self-confidence. The third – was low demands for achievement, but high on meeting the needs behaviors, here offsprings tend to exhibit little self-control and independence (Power, 2013).

Studies made by Hasting et al., 2002; 2005, as mentioned in Mahasneh et al., 2013, suggest that authoritative parenting supports autonomous pro-social behavior in girls comfortable in testing social situations while girls reared by authoritarian parents are more reserved in the same social situation. The second group of girls could not exhibit spontaneous behaviour with peers without being led by the mother figure. Also, when authoritative parents share pro-social values and beliefs and teach their children by such an example is more likely for those same children to exhibit care for others and the community in adolescence (Pratt, Skoe and Arnold, 2004). Parenting style might be well defined theoretically, but in practice, each parent adopts the adequate for the situation behavior (according to him/her) thus setting the frame of the relationship between her/him and the child, and conveying his/her demands through different practices (Darling and Steinberg, 1993, as mentioned in Mahasneh et al., 2013). Also, parents who bring teenagers apply different parenting practices and styles considering the specific situation. Parenting

styles differ not only in diverse contexts but also between parents (e.g., the mother could be authoritative and the father authoritarian and so on). Teenage behaviour also affects parenting style. The adolescent individual is far from a passive receiver of parental input (Kopko, 2007).

PARENT-CHILD ATTACHMENT CORRELATION AND COMMUNICATION

The role of intra-family communication and the relationship between parents, parents, and children, and between children is considerable in the formation of personality, peace of mind, confidence, and ultimately the development of appropriate behaviors and lack of mental disorders (Moghaddam et al., 2017, pp. 37–38).

Main and Weston (1981), as mentioned in Bowlby 1988, found that after a study with 60 infants, the attachment style a child shows towards its mother may differ from the style the same individual has developed towards its father. For instance, the mother-child attachment style could be secure, while the father-child is avoidant or the other way around (Volling, Notaro, Larsen, 1998). The emotional arousal of each attachment style depends on the relationship between the child and its caring figure. If the offspring feels safe, it will express itself accordingly. In a situation where the bond is threatened, the child will respond with anger, anxiety, and even jealousy. When the mother-offspring relationship is inconsistent or damaged, the attached individual expresses feelings of grief and depression (Bowlby, 1988). These and other scientific sources pinpoint the importance of the parent-child relationship not only for parental satisfaction but also for children's healthy and happy development.

A study conducted at Hashemite University, Jordan, targeted students from the general population using attachment tests and parenting style tests, shows a significant correlation between the two constructs. Namely, the authoritative parenting style showed to be positively related to the anxious ambivalent and avoidant attachment styles. In contrast, the negligent parenting style was positively related to the secure and avoidant attachment styles and negatively related to the anxious-ambivalent attachment style. Last but not least, the same study showed a positive relationship between authoritarian parenting styles and the secure and avoidant attachment styles (Mahasneh et al., 2013).

Another study conducted on behavioural problems among young children (between the age of 1 and 5) found that there is a correlation between children's behaviour and parenting style. Children being raised by authoritative parents showed the least problematic behaviour. However, the authoritarian parenting style was linked to internalized problems, like fear and anxiety. Furthermore, permissive parenting was connected to externalized problems like lack of discipline and aggression (Antony and Vadakedom, 2017).

A multidimensional study conducted by Volling, Notaro and Larsen (1998) shows that adult attachment style has an impact not only on parenting style and

children's attachment style but also on the marital happiness and emotional well-being of the spouses in a single household. The same study showed that securely attached parents tend to be better and happier spouses. One of the specificities this research has is that it shows that a child could attach to each parent differently, confirming Bowlby's statement from 1988.

According to Grinker (1962) and Offer (1969), as mentioned in Bowlby (1988), happiness and independence in adolescence and early adulthood are linked to a stable home environment and reliable parents. Thus, when studying parenting style and the relationship between parents and their children, one should take into consideration that parenting styles refer to consistent behaviours and not momentary moods or attitudes. Children's personality plays a role in the family dynamic and affects the behaviour parents might use to address them. The way in which research is done in the field of parent-child relationships does not allow cause and effect conclusions but has more of a correlational character (Kopko, 2007).

A study included 236 participants, examined dyadic adjustment (the functioning level of each couple), adult attachment, and parenting self-esteem (how confident the members feel as parents). Statistical analysis found a negative correlation between insecure attachment styles, dyadic adjustment, and parenting self-esteem. It was thus leading to the conclusion that insecure attachment (ambivalent or avoidant) leads to less effective parenting and less satisfying family relations for all members (Calvo and Bianco, 2015).

Finally, it is vital to mention that a study conducted in Iran with students between the ages of 8 and 11 (N=150) and their parents found a significant positive correlation between authoritative parental style and positive child self-esteem. Simultaneously, a negative correlation was found between the other two parenting styles (authoritarian and permissive) and school-age children's general self-esteem (Moghaddam et al., 2017).

The neurological basis of attachment and parenting

In *Attachment and Loss*, 1969 Bowlby describes the lack of emotional expression in children reared by emotionally absent parents, or without a parent figure towards which to become attached. Parental alcoholism, chemical dependencies, neurosis, mental illness, extremely punitive, judgmental parenting, physical, sexual, and emotional abuse are all related to emotional numbness in the children, who have experienced it. This leads to attachment issues later on in the adulthood (Whitfield, 2006). Early mother-child interaction is crucial not only for physical but also for psychological health. Parental presence and reactions can shape a child's psychological reactivity to different environments. (Blair and Raver, 2012 as mentioned in Callaghan and Tottenham, 2015). It is considered that parental effect on child cognition formation has both tonic (low parental involvement) and phasic

(regulates internal activities and through expression into behaviours; it is related to high parental involvement) character.

From a more biological point of view, the amygdala and prefrontal cortex are considered to be responsible for emotional and behavioral regulation. The first brain region is well developed at birth, but it continues its maturation until age four, for females and age eighteen, for males. Also, emotional reactivity slows down at the onset of adolescence. While the prefrontal cortex is considered to be the highest level behavioural regulator, which controls the amygdala function and all behaviours in general, these regions, especially the amygdala, are proven to be sensitive to parental stimulation (emotional up/down-regulation) during early childhood. (Callaghan and Tottenham, 2015) Thus, proving that there is indeed a sensitive period for attachment and emotional development and parental behaviour is critical during this time, and such an interaction has biological consequences. (Bowlby, 1969). Studies show that there are structural differences in size, in these two areas, and in reactivity, especially in the amygdala, in previously institutionalized children (Gee et al., 2013 as mentioned in Callaghan and Tottenham, 2015) and parental depression or absence during brain maturation could affect the size of these two areas critically (Callaghan and Tottenham, 2015).

CONCLUSION

It is well established that attachment, parenting, and adult attachment styles are complex construals served by complicated behavioral, cognitive, and neuronal systems. Also, it is not difficult for one to conclude that attachment cannot be seen as one dimensional, and it is not only affected, but it also affects different facets of our lives. However, as established by D. Baumrind, 1967, there are cross-cultural differences in parenting styles and their impact on child behaviour. Therefore, it is essential that all the existing data is analyzed critically, taking into account the fact that most of the above-mentioned studies are conducted with Caucasian participants. Baumrind's research shows that in African-American families, parents practice different parental behaviours and have different results with their offspring. It would be beneficial to the scientific society if more studies are conducted with Bulgarian participants. Such research data could be compared to the already existing pool of information on the topic, and possible similarities or differences could be pointed out. Apart from that, it could be beneficial for researchers to look at culture specific issues, when studying such topics. Individualistic and collectivistic countries might differ in general in parental style practices, which could as well affect the communication style between parents and between parents and children.

So far, attachment has been considered as something we develop as children and transfer in our later life with our romantic partners, and even friends. However, a more modern view is that attachment is a more complicated function, based on our relationship with our primary caregiver, our broad experience of childhood

(if we have learned that the world is generally good or generally bad), and our romantic experience/s later on in adult life (Levine & Heller, 2011)? Thus, research in Bulgarian context, which studies attachment as a multidimensional construal under the scope of our current reality, could be insightful. Such an approach could shed more light on topics such as “How is attachment developed in early childhood in Bulgaria?”; “How the different parental styles (as expressed and practiced here) affect attachment?”; “Is there a correlation between attachment and cultural specificities (individualistic/collectivistic) and how culture is it related to attachment development, if related at all?”

Last but not least, it is imperative to look into mother-child and father-child attachment. Since multiple studies reveal that a baby shows different attachment styles towards the different people in its life (Levine and Heller, 2010; Mahasneh et al., 2013; Calvo, Bianco, 2015) and later on, the same should apply to the grown-up attachment. A study looking into which attachment style is prevalent, more dominant, and transferred more often between social concepts, would be of exclusive value for understanding attachment in general. Attachment style can be dynamic and can be affected, both positively and negatively, by the environment (caregiver/s, friends, or even romantic partner). However, which factors are crucial and determine the prevailing attachment style of a single individual? Are there cultural differences in a case of determination of such a factor? These and more questions should be carefully investigated better to understand the interlocking function of all the above-mentioned concepts and apply them in our parenting or/and clinical practice. A better understanding would help schools, universities, and other government and non-government institutions to become more successfully involved in parental education.. Such practice, on its turn, could show beneficial to the family environment and could positively affect child’s performance in school, in life, and in future romantic relationships.

REFERENCES

- Ainsworth, M., Blehar, M. C., Waters, E., Wall, S. N.** (1978) *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. Abingdon: Routledge.
- Antony, J. M., Vadakedom, S. S.** (2017) Parenting and its Influence on Child Behaviour, *Based Medical Healthcare*, vol. 4, 94, pp. 5806–5811. DOI: 10.18410/jebmh/2017/1169.
- Baumrind, D.** (1967a) Child Care Practices Anteceding Three Patterns of Preschool Behavior, *Genetic Psychology Monograph*, 75, 1, pp. 43–88.
- Baumrind, D.** (1967b) *Effective Parenting, Family Therapy*. Abingdon: Routledge.
- Beckes, L. et al.** (2015) Toward a radically embodied neuroscience of attachment and relationships, *Frontiers in human neuroscience*, 9, 266. DOI: <https://doi.org/10.3389/fnhum.2015.00266>.

- Callaghan, L. B., Tottenham, N.** (2015) The Neuro-Environmental Loop of Plasticity: A Cross-Species Analysis of Parental Effects on Emotion Circuitry Development Following Typical and Adverse Caregiving, *Neuropsychopharmacology*, 41, pp. 163–176.
- Ein-Dor, T.** (2014) Facing danger: how do people behave in times of need? The case of adult attachment styles. *Frontiers in Psychology*, 5. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01452>.
- Fonagy, P.** (2001a) *Attachment Theory and Psychoanalysis*. Karnak Books Ltd.
- Fonagy, P.** (2001b) The human genome and the representational world: The role of early mother-infant interaction in creating an interpersonal interpretive mechanism', *Bulletin of the Menninger Clinic*, 65, pp. 427–448. DOI: <https://doi.org/10.1521/bumc.65.3.427.19844>.
- Gee, D. et al.** (2013) Early developmental emergence of mature human amygdala-prefrontal phenotype following maternal deprivation: evidence of stress-induced acceleration, *Proc. Natl Acad Sci USA*, 110, pp. 15638–15643.
- Greenberg, M. T., Cicchetti, T., Cummings, E. M.** (1990) *Attachment in the Preschool Years*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hazan, C., Shaver, P. R.** (1990) Love and Work: An Attachment-Theoretical Perspective, *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, pp. 270–280.
- Kopko, K.** (2007) *Parenting styles and adolescents. Informally published manuscript, Cooperative Extension*. Ithaca, New York: Cornell University.
- Levine, A., Heller, R.S.F.** (2010) *Attached*. London: Penguin Group.
- Long, M., Verbeke, W., Ein-Dor, T., Vrtička, P.** (2020) A functional neuro-anatomical model of human attachment (*NAMA*): Insights from first- and second-person social neuroscience, *Cortex*, vol. 126, pp. 281–321. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2020.01.010>.
- Mahasneh, M. A. et al.** (2013) The Relationship between Parenting Styles and Adult Attachment Styles from Jordan University Students, *International Journal of Asian Social Science*, vol. 3, issue 6, pp. 1431–1441.
- Power, T. G.** (2013) Parenting Dimensions and Styles: A Brief History and Recommendations for Future Research, *Childhood Obesity*, vol. 9, no. 1, pp. 14–21. DOI: [10.1089/chi.2013.0034](https://doi.org/10.1089/chi.2013.0034).
- Pratt, M.W., Skoe, E.E., Arnold, M.L.** (2004) Care reasoning development and family socialisation patterns in later adolescence: A longitudinal analysis, *International Journal of Behavioral Development*, 28, 2, pp. 139–147.
- Riley, Jim.** (2016) *Bowlby's Theory of Attachment* [online] [accessed: 10 Sept. 2020]. Available at: <https://www.tutor2u.net/psychology/reference/bowlbys-theory-of-attachment>.
- Schilbach, L. et al.** (2013) Toward a second-person neuroscience, *Behavioral and Brain Sciences*, vol. 36, issue 4, pp. 393–414.
- Calvo, V., Bianco, F.** (2015) Influence of adult attachment insecurities on parenting self-esteem: the mediating role of dyadic adjustment, *Frontiers in Psychology*, vol. 6. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01461>.

- Volling, B. L., Notaro, P. C., Larsen, J. J.** (1998) Adult Attachment Styles: Relations with Emotional Well-Being, Marriage, and Parenting, *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, vol. 47, issue 4. 355–367. DOI: <https://doi.org/10.2307/585266>.
- Vrtička, P. et al.** (2012) The neural substrates of social emotion perception and regulation are modulated by adult attachment style, *Social Neuroscience*, vol. 7, issue 5, pp. 473–93.
- Whitfield, C. L.** (1987) *Healing the Child Within*. Arlington: Health Communication, Inc.
- LIST OF SOURCES ON A TOPIC
- Jeremy H.** (1993) *John Bowlby & Attachment Theory*. USA and Canada by Routledge.
- Kimberly K.** (2007) Parenting Style and Adolescents, *Parenting in Context* [online] [accessed: 10 Sept. 2020]. Available at: <http://www.parenting.cit.cornell.edu>.
- Lane B., Hans, I. J., Mattie T.** (2015). Toward a radically embodied neuroscience of attachment and relationships. *Frontiers in Human Neuroscience*. DOI: <https://doi.org/10.3389/fnhum.2015.00266>
- Levy, K., Meehan, K. B., Temes, C. M., Yeomans, F. E.** (2012) Attachment Theory and Research: Implications for Psychodynamic Psychotherapy, *Current Clinical Psychiatry*. Chapter 24.
- Louis, C.** (2014) *The Neuroscience of Human Relationships: Attachment and the Developing Social Brain*. W. W. Norton & Company.
- Mahboubeh, F. M., Tayebbeh, R., Atiye, V., Marzieh, A.** (2017) Child self-esteem and different parenting styles of mothers: a cross-sectional study, *Archives of Psychiatry and Psychotherapy*, 1, pp. 37–42.
- Mikulincer, M., Shave, P. R.** (2007) *Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change*. The Guilford Press.
- Rosmalen, L., Veer, R., Horst, F.** (2020) The nature of love: Harlow, Bowlby and Bettelheim on affectionless mothers, *History of Psychiatry*, 31, 2, pp. 227–231.
- Solomon, J., Duschinsky, R., Bakkum, L., Schuengel, C.** (2017) Toward an architecture of attachment disorganization, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, vol. 22, no. 4, pp. 539–560.
- Tsachi E.** (2014) Facing danger: how do people behave in times of need? The case of adult attachment styles, *Frontiers in Psychology*. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01452>.
- Vrtička P.** (2017) The Social Neuroscience of Attachment, *Neuroscience and Social Science*, pp. 95–119.

КОМУНИКАТИВНИ КАЧЕСТВА И УМЕНИЯ, ОБЕЗПЕЧАВАЩИ ЕФЕКТИВНО ПРОФЕСИОНАЛНО-ПЕДАГОГИЧЕСКО ОБЩУВАНЕ В УЧИЛИЩАТА КЪМ МЕСТАТА ЗА ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Ивелина Кирилова Кръстева

Анотация. Настоящата статия има за цел да анализира комуникативни качества и умения, обезпечаващи ефективно професионално-педагогическо общуване в училищата към местата за лишаване от свобода. Основна цел на ефективното професионално-педагогическото общуване в тези училища е да се катализира развитието на интелектуалния, емоционалния и поведенческият потенциал на учениците. Чрез този двустранен процес да се инициира определен тип личностна промяна – готовност за законосъобразен начин на живот и нарастване възможността за успешната реинтеграция в обществото.

Ключови думи: комуникативни качества; професионално-педагогическо общуване; училища към местата за лишаване от свобода; ресоциализация.

COMMUNICATIVE QUALITIES AND SKILLS, ENSURING EFFECTIVE PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN PRISON SCHOOLS

Ivelina Kirilova Krasteva

Abstract. The subject of this paper is analyzing communicative qualities and skills, ensuring effective professional-pedagogical communication in prison schools.. Professional-pedagogical communication in prison schools is part of the tools of resocialization. It can help inmates with personal and educational development. Improves personal and social skills, encourages participation in life after prison. It is important for teachers to be aware of the particularities of teaching adult learners; with the personal and behavioral characteristics of students deprived of liberty; with successful professional skills, skills and teaching models in penitentiary schools.

Keywords: communicative qualities and skills; professional-pedagogical communication; people deprived of liberty; resocialization.

ВЪВЕДЕНИЕ

Педагогическото общуване е многомерен, полифункционален социален процес, в който комуникативната, перцептивната и интерактивната страна се намират в единство. Педагогическото общуване е производно на междуличностното общуване.

За обозначаването на общуването между учителите и учениците се използва понятието професионално-педагогическо общуване. Професионално-педагогическото общуване е педагогическо общуване, при което задължително единият от субектите на взаимодействие има педагогическо образование и професионално е включен в учебно-възпитателната работа.

Професионално-педагогическо общуване е част от инструментариума на учебно-възпитателния процес във всяко едно училище. В по-голяма част от затворите в България са изградени и функционират училища, в които се обучават лишени от свобода ученици на възраст над осемнадесет години. Основна цел на ефективното професионално-педагогическото общуване в тези училища е промяна в нивото на компетентност, придобиване на нови житейски и професионални умения, катализиране на развитието на интелектуалния, емоционалния и поведенческият потенциал на учениците. Чрез този двустранен процес да се иницира определен тип личностна промяна – готовност за законосъобразен начин на живот и нарастване възможността за успешната реинтеграция в обществото.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Определенията, отнасящи се до педагогическото общуване, го характеризират като категория, изпълняваща учебно-възпитателни функции и задачи. В тях се поставя акцент на това, че педагогическото общуване е съществен фактор за изграждане на личността, важен механизъм на педагогическите въздействия, обективна необходимост на учебно-възпитателния процес.

Педагогическото общуване е разновидност на социалните взаимодействия със специфична целенасоченост, системност, избирателност, преднамереност и регламентираност. В реалния учебно-възпитателен процес официалното равнище на педагогическото общуване винаги се съчетава със свободно, неформално равнище, което е своеобразен начин за компенсиране на несъвършенствата, а понякога и на деформациите на функционално-ролевото и делово равнище на взаимодействие. Колкото по-умело е това съчетание, толкова по-широки възможности се разкриват за разкрепостяване на дейността на учителя и на ученика, за хуманизиране на техните взаимоотношения (Иванов, 2004).

Професионално-педагогическото общуване разглеждано като част от педагогическото общуване придобива самостоятелен статут в психолого-педагогическото познание, защото значението му за постигането на поставените цели и задачи пред съвременното образование е огромно: за усвояването от учениците на натрупания от обществото познавателен, практически, нравствен и естетически опит; за формирането и развитието на психичните им новообразувания и самопознание; за разширяването и усъвършенстването на техните комуникативни и социални умения; за катализирането на развитието на интелектуалния, емоционалния и поведенческият потенциал на личността

на учениците; за изграждането на по-хуманни и демократични взаимоотношения между учителите и учениците. Като вид социално общуване то притежава всички основни характеристики на феномена общуване, но същевременно има свои специфични особености, свързани с характера и крайната цел на възпитателния и образователния процес. Проявява се най-вече при взаимодействията по време на урок и при излагането на нов учебен материал, при беседа с класа, при индивидуалната проверка на знанията на учениците и при тяхната оценка, както и при контактите в извънучебно време. То е форма на взаимоотношение, партньорство и сътрудничество между субектите на учебно-възпитателния процес (Иванов, 2018). Комуникативните качества и умения на преподавателя са важен момент за осъществяване на ефективно професионално-педагогическо общуване. Реализацията на комуникативните умения в педагогическата работа на учителя обезпечават построяването на взаимоотношения в съгласие със социални норми, изисквания, предписания и очаквания за съответстващо поведение, при което учениците могат да бъдат разбрани, посъветвани и подпомогнати.

Учителят работещ в училищата към затворите преподава на възрастни лишени от свобода ученици над осемнадесет години. Комуникативните качества и умения необходими за осъществяване на учебно-възпитателен процес не се различават от тези на преподавателя в масовото училище Поради особеностите на целевата група и средата, в която работи, той има допълнителни цели, задачи и разнообразни начин на действие. В тази връзка ще бъдат разгледани съществени особености в педагогическа общителност (комуникативност), педагогическа наблюдателност, емоционална устойчивост (стабилност) и педагогическо творчество.

От значение за ефективната работа на учителя и успешното прилагане в работата на неговите комуникативни качества и умения е да е запознат с особеностите на преподаване на възрастни обучаеми; с личностните и поведенчески особености на лишени от свобода ученици; с успешните професионални качества, умения и модели на преподаване в пенитенциарните училища.

Основната особеност на ролята на преподавателя в учебен процес с възрастни обучаеми е нейната комплексност. Тя произтича от съчетаването на неговите основни функции и се измерва с подготовката, организирането, провеждането, управлението и контрола на учебния процес. Учителят продължава да носи главната отговорност за успеха на обучението, той се грижи за представянето на новия учебен материал и усвояването му от учащите. Що се отнася до контрола, практиката показва, че той най-добре осъществява контрол върху обучението, когато се откаже от ролята си на контролиращ. В хода на обучението трябва да реагира гъвкаво, често да се отказва от свои предварително набелязани планове и да се решава на спонтанни действия, за да постигне търсения ефект върху възрастните обучаеми. Влиянието на

преподавателя върху учащите и резултатите от учебния процес е изключително силно. То се обуславя от това как изпълнява своята роля, как управлява процеса чрез съчетаване на директни и индиректни дейности, как разпределя отговорностите между себе си и учащите и между самите учаци.

Втората особеност на ролята на преподавателя е свързана с изместването на акцента в учебния процес и оттам на мястото на обучаващия в него. При традиционното обучение преподавателят е в центъра на процеса, той е неговата активна, определяща, решаваща, носеща отговорност страна. Това поведение те интуитивно пренасят върху обучението на възрастни. И доста често се разочароват и демотивират, защото много скоро забелязват, че пред новата аудитория от възрастни учаци нямат силата, позицията и авторитета, с които са свикнали. Спецификата на възрастните като учаци налага промяна на позицията и ролята им. Учебен процес с възрастни се основава върху равнопоставеност, партньорство и сътрудничество между преподавател и учаци и предполага отношения на взаимно зачитане, доверие, уважение, ясни правила, разпределение на правата и отговорностите. Това важи не само за обучението на възрастни. И независимо че преподавателят продължава да носи основната отговорност за успеха на обучението, че ръководи, направлява, организира учебния процес, мотивира участниците и често сам се учи от тях, в съвременното обучение те (възрастните учаци) в много по-голяма степен участват в процеса и развиват чувство за отговорност към собственото си учене, взетите решения. Преподавателят действа като посредник между знанието и учащите. Акцентът е поставен върху улесняването и подпомагането на учащите да свържат новата за тях информация с натрупания професионален и житейски опит, да прилагат наученото в различни ситуации, да осмислят собственото си учене. Те учат на базата на вече натрупани общи и професионални знания и на изграден професионален и житейски опит.

При определяне качествата и уменията за ефективно на професионално-педагогическото общуване в училищата към местата за лишаване от свобода трябва да се отчитат някои особености на лишените от свобода. Те биха могли да бъдат описани, като хора със сериозни личностни и поведенчески проблеми, при които професионалната намеса настъпва след успешна десоциализация, което е основание тази намеса да се определя като ресоциализационна. Лишените от свобода като участници в педагогическото взаимодействие са хора, повечето от които имат проблеми в автономността – прояви на псевдо-автономност, набор от предимно деструктивни модели за справяне с житейските ситуации, устойчивост на антисоциалните нагласи, дефицити в социалната компетентност. Преобладаващата част от затворническата популация се състои от хора със сериозни социални трудности – бедност, безработица, принадлежност към маргинални социални групи или общности. Необходимо е да се отчита още една специфика на лишените от свобода – натискът на

страданието от съществуващите индивидуални затруднения се увеличава от състоянието на лишаване на свобода. Извършилите правонарушение са дълбоко обезкуражен. Една от най-важните характеристики на обезкуражаването е, че индивидът престава да вярва в собствените си възможности и не вижда възможности за положително развитие. По силата на частното си битие лишени от свобода в повечето случаи са формирали убеждението, че те не биха могли да допринесат за благосъстоянието на семейството и обществото. Те са оставени да чувстват, че добрата страна на живота принадлежи на други и че обществото не е загрижено за тяхното съществуване. Човек с такива убеждения най-често е неуверен в своето място сред другите, и във своята способност да поддържа мястото си чрез социално-продуктивни начини. Тогава такъв човек прибягва към безполезно и отрицателно поведение, за да увери себе си в собственото си значение или поне да отблъсне чувството на изпадане в един по-малко значим статус. Човекът, лишен от свобода, в повечето случаи е обезкуражен и едни от най-ефективните начини за превенция на обезкуражаването е обучението в образователна среда.

Нагласите, мотивацията и очакванията на осъдените по отношение на общообразователната и професионалната подготовка в голяма степен определят резултатите от тяхната ресоциализация, както и възможностите за успешната им адаптация след освобождаването им от пенитенциарните заведения. В контекста на различните обучителни дейности се активизират външните и вътрешните мотиви на учениците.

Към външните се отнасят всички стимули, които подтикват към реализацията на образователните цели отвън: изискванията на близките, похвала на учителите, очаквания за бъдещи облаги и ползи. Знанията, уменията и навиците при това служат като средство за достигане на основните цели (личен успех, удовлетворяване на изискванията на определени лица и др.). Понякога целта на обучението може да бъде безразлична и даже отблъскваща, но другите външни мотиви представящи самоутвърждаването, удовлетворяването на изискванията на референтни лица, могат да придават личностен смисъл на включването в обучение и осъденият все по-активно да участва в него (Дмитриев, Казак, 2007).

Към вътрешните мотиви за обучение на осъдения се отнасят тези, които служат при постигането на определена цел, например получаване на правоспособност за интересна и добре заплатена професия, постъпване след освобождаването в средно или висше учебно заведение, а също така и интерес към знанието (Дмитриев, Казак, 2007), т.е. развитие на така наречената познавателна мотивация. Съществуват и осъдени, при които външните и вътрешните мотиви взаимно се усилват и подкрепят и те много активно и концентрирано участват в образователните и обучителните дейности.

Върху протичането и резултатността на обучителния процес съществено влияние оказват личностните особености на осъдения. Отношението към обучението се формира в зависимост от това как лишените от свобода разбират и осъзнават значимостта на получаваното образование и специалност, в какво психическо състояние се намират, има или няма прекъсвания в обучението, имат ли те или не разполагат с навици за учебна работа, в каква степен са деавтоматизирани навигите им, развити ли са, или не техните познавателни потребности и т.н. (Дмитриев, Казак, 2007).

Комуникативните качества на учителите работещи в училищата към местата за лишаване от свобода са от особено значение за ефективното професионално – педагогическо общуване. Н. Левитов (1960) отнася към комуникативните качества и умения следните способности: да се преподава на учениците кратко и ясно, да се разбират учениците, творчески стил на мислене, бърза и точна ориентация в ситуацията на общуване, организаторски възможности. Е. Климов в комуникативните способности на педагога включва високо равнище на умствените способности, висок морален облик, способност бързо и правилно да се разбира вътрешното състояние на другия човек, неговите волеви качества, способността да се използва речта като средство за въздействие над хората, способността да се разпределя вниманието на много обекти, способността да прогнозира поведението и развитието на учащите. А. Леонтиев за водещи комуникативни качества на педагозите определя: умение да се управляват действия, т.е. волевите качества, свойства на вниманието, социално-перцептивни умения, умения за самопрезентация при общуването и пренасянето на информацията.

В България проблемите свързани с комуникативните качества и умения в педагогическата работа се разработват преди всичко от С. Жекова, която в сътрудничество с Е. Пенчева, Р. Вълчев, М. Михайлов, Н. Колева и др. провеждат многогодишна изследователска работа. В резултат на това те обособяват четири глобални системи от качества и умения, които условно обозначават като педагогическа общителност (комуникативност), педагогическа наблюдателност, емоционална устойчивост (стабилност) и педагогическо творчество.

Педагогическата общителност намира израз в психичната готовност на учителите за взаимодействие с учащите се. В нея като съществени се отделят следните умения: да се изслушва търпеливо събеседника; да се възприема и разбира правилно това, което той казва и което не казва; умение за адекватно обръщение; способност да се прогнозира резултатите от общуването; оптимална самооценка и регулиране. Като цялостна интегративна характеристика на професионално-педагогическото общуване това качество е свързано и с формирането на такива комуникативни умения като гъвкавост на взаимоотношенията с учениците и прояви към тях на педагогически такт, уважение и възискателност (Иванов, 2018).

Особено важна за работата на учителите е емпатията. Способностите за емпатия обаче се развиват трудно и нарастват с натрупването на педагогическия и житейския опит. Трите умения на учителите за емпатия са съпреживяване на чувствата, показване на разбиране на тези чувства и тяхното вербализиране или предаване чрез езика на тялото. Емпатичното разбиране способства учителите да разбират и приемат света на учениците, респективно и тяхната личност и културни ценности. Това е важно условие при обезпечаването на ефективен учебно-възпитателен процес. Емпатията е професионално-личностно умение, което може да бъде развито до степен на лично качество. То включва професионално използване на себе си в намесата в живота на другите. Умението за съпреживяване на чувствата на учениците от учителите дава съществен принос за развитието на добри делови и лични взаимоотношения между тях.

Педагогическата наблюдателност представлява способността да се възприемат и незначителните промени в субектите на педагогическото взаимодействие, да се определят и проследяват най-съществените им признаци (Иванов, 2018). Тя е необходима и относително устойчива черта от личността на учителите. Педагогическата наблюдателност се формира и реализира в професионалната дейност. Тя се изгражда на базата на познаването и прилагането на особеностите на педагогическото наблюдение. Тези особености се изразяват в преднамереност, избирателност, планомерност, системност и точен отчет. Благодарение на педагогическата наблюдателност учителите по-бързо се ориентират в сложните педагогически ситуации, отчитайки особеностите на психическите състояния, възрастовите закономерности на социалната перцепция, съотношението между емоциите и познавателната дейност.

Педагогическата наблюдателност се изгражда от три компонента: перцептивен, понятиен и емпатиен. Перцептивният компонент включва в себе си целенасоченото наблюдение, точната диференциация на човешката експресия др. Емпатийният компонент е резултат от способността на човека да отразява вътрешния свят на другите хора, на техните мисли и чувства. Изгражда се на базата на мисленето, на преживяваните чувства и на идентификацията. Понятиятният компонент отразява натрупаните педагогически знания и ерудиция.

Умението за слушане е едно от най-важните комуникативни умения, които трябва да развиват съвременните педагози. Професионалното използване на това умение предполага учителите целенасочено да владеят езика на тялото си, да показват своето внимание към техните проблеми, да проявяват към тях неподправен интерес, да не ги прекъсват, да не ги критикуват, да вникват в мълчанието им и пр. Слушането трябва да бъде съсредоточено изцяло към учениците и това, което те разказват. Благодарение на него учителите могат да разберат основното в изказванията на последните. Чрез уменията си професионално да изслушват своите възпитаници педагозите могат да ги

подтикнат към ефективно професионално-педагогическо общуване. Така те могат оптимизират взаимоотношенията и да получат повече информация от взаимодействията си.

Рефлексивното изслушване е важно качество за педагогическите кадри в този тип училища. Учителят се доверява на източниците на говорещия при оценката и анализа на ситуацията. Той не бърза да дава съвети и предложения, какво да се прави и как да се възприемат нещата. Целта на изслушването е да се навлезе в перцептивния свят на другия човек, на учащия, а не да се правят опити да бъде накаран ученикът, да навлезе в собствения перцептивен свят на учителя. Този начин на съпричастност според редица автори като Карл Роджърс, Томас Гордън, Юджийн Гендлин и др. е полезен за другия човек, защото се предполага, че чувствата и идеите на другия в процеса на споделянето и изслушването им ще се променят по начин, който ще помогне за решаването на проблемите, ще предизвика прозрение, ще освободи напрежението, ще създаде чувство за отговорност и ще отслаби конфликтите (Стойкова, 2018).

Способността за изслушване създава възможност за взаимодействие, при което ученика открива собствената си способност да решава проблеми; да идентифицира онази част от трудностите в междуличностните отношения, която се дължи на самия него; да изгражда самооценката си; да разбира сложните лични тревоги и мотиви.

Рефлексивното изслушване като метод, приложен в образователна среда, спира обратния ефект на даването на съвети и оценяването. Слушателят – педагог помага на лишения от свобода ученик да приложи към собствения си житейски опит нагласи, които подпомагат процеса на промяна. В рамките на учебно-възпитателния процес в пенитенциарното училище между учителя и ученика се развиват разнообразни взаимоотношения. Това налага преподавателят да оказва определено вербално въздействие върху обучаемия. То се диференцира на следните три вида: организиращо, оценъчно, дисциплиниращо.

За успеха на педагогическата дейност на преподавателя в пенитенциарното училище от значение е както начинът на преподаване, така и неговата личност. При работа с криминално проявени зрели и възрастни хора резултатите в голяма степен зависят от добросъвестността, ерудитаността, емоционалната стабилност. Емоционалната устойчивост е качество на личността, което се характеризира със съчетаване на емоционалните и нравствените компоненти на психиката, благоприятстващи решаването на сложните и отговорни задачи в напрегнатата емоционална обстановка. Благодарение на нея се преодоляват отрицателните последици върху самочувствието, здравето и работоспособността на участниците в професионално-педагогическото общуване. Параметрите, които характеризират емоционалната устойчивост, са съдържаност, самообладание, организираност, деловитост, последователност, отговорност, издръжливост и др. (Иванов, 2018).

Емоционалната стабилност и устойчивост на учителя, която е от важно значение при работата с осъдени лица е обект на сериозно проучване. В този контекст изследванията са насочени към проявите на въздържаност и самообладание, на въздържаност и самоконтрол, чувствителност и последователност в действията и постъпките на учителите, преодоляване на стресови състояния, наличие или не на афективни състояния, наличие на фрустрация, влияние на настроението като фоново емоционално състояние, което предизвиква положителни или отрицателни емоции, депресивно състояние, наличие на неврози, състояние на тревожност (Александрова, 2007).

Визиранияте диагностични индикатори са особено актуални в пенитенциарни условия при избор на учители и укрепване тяхната емоционална устойчивост чрез систематично консултиране, периодични релаксационни и комуникативни тренинги. (Маджаров, 2016).

Педагогическото творчество намира израз във всички взаимодействия на учителите с техните партньори в процеса на професионално-педагогическо общуване. То представлява сложен комплекс от интелектуални, емоционални и поведенчески компоненти, най-важни от които са творческото отношение и прогнозирането на цялостното развитие на учениците. Най-съществените му особености са оригиналност, инициативност, находчивост, съобразителност, гъвкавост, прояви на творчество при използването на средствата за комуникация. Всички те са необходими на учителите и се проявяват в професионалната им реализация.

Креативността е съществена страна на комуникативните качества на преподавателя, защото в своята професионална дейност учителите решават множество комуникативни задачи, които не търпят стандартизация и шаблон. Решаването на всяка от тях изисква творчески подход, тъй като в повечето случаи професионално-педагогическо общуване протича динамично и нестандартно. Погрешен и опасен е всеки опит да се дават готови схеми, които да са задължителни за всеки от участниците в него, независимо от конкретните и специфични условия на създадената ситуация. Професионално-педагогическо общуване има своя специфика в зависимост от преподаваните предмети и изисква оригиналност при решаването на възникналите проблеми, които не се срещат в другите учебни дисциплини. То изисква многовариантност и комбинативност, прилагане на целесъобразни методи и подходи, използване на богат запас от действия и постъпки, педагогическа интуиция и импровизация. Творческият характер на професионално-педагогическо общуване изисква научна разработка на психичните му особености (Иванов, 2018).

Творчеството, креативността изисква трудолюбие и настойчивост, упорита работа, навици за самостоятелен труд, активно мислене, богато въображение, силно вдъхновение. Вдъхновението обикновено се появява само у тези, които с дълбоко чувство се отнасят към своя труд и работят много в дадена област.

Творчеството се основава на висока професионална компетентност, съчетана с постоянен стремеж към самоусъвършенстване (Петров, 1992). Сложностите и трудностите в работата с лишените от свобода ученици, произтичащи от тяхната възраст, криминален опит и включеност в затворническата субкултура не само не изключват, а предполагат творчеството в процеса на преподаване. Творчески работещият пенитенциарен учител се отличава с високи морално-волеви качества, силно развита педагогическа наблюдателност и интуиция, способност за самостоятелно и критично мислене, богато въображение, умения и навици за претворяване на взетите решения (Петров, 1992).

Като резултат от ефективното педагогическото творчество са достигнатите резултати в учебния процес. В тази връзка са актуални параметрите от рода на еднородност – нееднородност на нивото на знанията на обучаемите. Естествено в местата за лишаване от свобода много често се среща разнородност в знания на лишените от свобода ученици от един и същ учебен клас или професионален курс, което се дължи на възрастовите особености, интелектуалното равнище, нивото на мотивация и на цялостния обучителен потенциал на осъдените.

Вторият показател на резултатността е стабилността или неустойчивостта на знанията и навиците за обучение. В това отношение сред лишените от свобода също има голямо разнообразие, дължащо се на индивидуалния капацитет на паметта, вниманието, мисленето и емоционалната устойчивост, която трябва да бъде на ниво при провеждането на обучението в затвора, защото там дори отношенията между самите обучаеми имат твърде сложни измерения.

Третият показател на резултатността измерва нивото на интерес на обучаемите по отношение на изучавания предмет. Следва да отчитат възрасто-психологическите особености, мотивацията, съпротивите и социално-психологическата атмосфера на взаимодействие с другите осъдени и със самия преподавател. Този аспект на стила и труда на пенитенциарните преподаватели трябва да се оценява обективно, без да се предявяват завишени изисквания или те необосновано да се понижават само защото се работи с лишени от свобода. Следва да се отчита и обстоятелството, че понякога включването на определен лишен от свобода в обучение е само по себе си конкретен резултат.

От значение за ефективното професионално-педагогическо общуване е пластичността в работата на учителя. По-пластичният учител по-бързо преодолява разнообразните психологически бариери, с лекота преминава от привичната дидактична позиция към сътрудничество, което повече импонира на възрастния лишен от свобода и по такъв начин изгражда с него по-пълноценни отношения. В тях се преплитат деловото и личностното ниво на общуване и чрез него се подпомагат процесите на обучение и усвояване (Александрова, 2007).

Заслужава специално внимание идеята на К. Роджърс (2015), че общуването в педагогическата практика облекчава всички взаимодействия. Тази

функция на общуването е толкова съществена, че според него учителят трябва да е преди всичко фасилитатор на образователната работа. Това означава, че той трябва да помага на възпитаниците си да бъдат естествени, автентични и да изразяват без страх своя личностен потенциал. Основната задача на учителя е създаването на подходяща интелектуална и емоционална обстановка и оказването на психологическа подкрепа на учениците. Възрастните обучаеми, които се притесняват от тази си роля или нямат навики за учебна работа, сериозно трябва да бъдат насърчени и подпомогнати, за да се справят както с преподавания материал, така и със собствените си дискомфортни преживявания (Маджаров, 2016).

Според К. Роджърс (2015) учителят трябва да се ръководи от следните принципи:

- от самото начало и по време на целия учебен процес да се демонстрира доверие към учениците;
- да подпомага обучаващите се при формулирането и уточняването на целите и задачите, стоящи както пред групата, така и пред всеки ученик поотделно;
- да изхожда от това, че у всеки обучаващ се има вътрешна мотивация за учене;
- да бъде за обучаващите източник на разнообразен опит, към който могат да се обърнат за помощ при трудности;
- да развива у себе си способността да чувства емоционалната настройка на групата, да го приема и да бъде активен участник в груповото взаимодействие;
- открито да изразява чувствата си в групата;
- да се стреми да достигне емпатия, способстваща разбирането на чувствата и преживяванията на обучаемите;
- добре да познава самия себе си.

Тези препоръки и техники на К. Роджърс откриват път към доверителен диалог и позитивно стимулиране на лишените от свобода ученици. Благодарение на такъв подход те ще развият и поддържат позитивна учебна мотивация, ще се чувстват в безопасна среда, където могат да разгърнат своя потенциал и ще се преживяват като приети и ценени. Тогава и интересът им към самото обучение ще нараства и те ще бъдат вътрешно мотивирани да се справят с възникващите трудности, проблеми и евентуални неуспехи, които са естествена част от всеки процес на обучение.

Употребата на окуражаващ език се отразява изключително благотворно на преподаването и възпитанието в училищата към местата за лишаване от свобода. Включването на целия клас в окуражаването е много полезна техника. Положителната обратна връзка от други учещи има огромно въздействие вър-

ху учащия в процеса на окуражаване. Помага на превенцията на неправилното поведение (Стойкова, 2018).

В рамките на учебно-възпитателния процес в пенитенциарното училище между учителя и ученика се развиват разнообразни взаимоотношения. Това налага преподавателят да оказва определено вербално въздействие върху обучаемия. То се диференцира на следните три вида: организиращо (инструктиране, наставляване, съветване, предупреждаване), оценъчно (похвала, критично поучение, дружеска насмешка, осъждане и др.), дисциплиниращо (забележка утвърждаване, забележка въпрос, повишаване на интонацията).

Посочените видове вербално въздействие често се прилагат от страна на учителите към учениците в пенитенциарното училище. Те са естествено допълнение на предлагания от К. Роджърс подход, но само с негова помощ трудно може да се постигне търсената ефективност при всички учащи се. Поради това емпатичността и диалогът трябва да се съчетават с възискателност, а на моменти – и с директивност и строгост, за да се обезпечи реализацията на дидактическите и корекционните цели. Опитният и успешен пенитенциарен преподавател владее всички тези подходи. Той умее да ги комбинира и дозирано да ги реализира с оглед на индивидуалните нужди, дефицити и проблеми на конкретния обучаем (Маджаров, 2016).

По време на дългогодишната ми работа с лишени от свобода ученици съм наблюдавала създаването и развитието на практики, които доказват, че чрез ефективно професионално-педагогическо общуване л. св. ученици едновременно с усвояване на нови знания и умения успешно се подготвят и за живот на свобода.

През м. окт. на учебната 2020/2021 г. в СУ „Св. Иван Рилски“ към Затвора гр. София, в извънкласните избираеми учебни часове по Гражданско образование, беше разгледаната темата за успешно справяне с конфликтни ситуации като част от цикъла теми „Единни и толерантни – еднакви в различното“. Участници бяха 7 л. св. ученици от 11 и 12 клас на възраст между 32–48 г. Обучението беше проведено под формата на социално-психологически тренинг в четири модула с продължителност по два часа.

Бяха заложили следните основни задачи:

1. Усвояване от лишените от свобода на алтернативни подходи за действие, умения, нагласи и стратегии за поведение в конфликтни ситуации.
2. Развиване чувствителността на лишените от свобода към проблемните ситуации и конфликтните, заедно с готовността да подхождат към тях с толерантност, готовност за сътрудничество и търпимост към различията.
3. Установяване на добри взаимоотношения, които да гарантират спокойствие и разбирателство в ежедневието.

При разглеждане и анализиране на направените самоотчети от участниците в тренинга бяха направени следните изводи:

Лишените от свобода ученици отбелязват, че са доразвили уменията да се изслушват взаимно и да споделят по-смело както своите проблеми, така и своите чувства, да разбират по-добре другия и да анализират собствените си комуникативни способности и стереотипи. Овладели са нови техники в общуването и са изградили мотивация и готовност за адекватна помощ.

Формирали са нагласи за установяване на по-добри взаимоотношения, гарантиращи разбирателство и спокойствие и заедно с това са готови да подхождат с толерантност към останалите лишени от свобода.

Усвоили са основни понятия, дефиниращи конфликта, изграждат модели за справяне в конфликтна ситуация. Това беше постигнато чрез споделяне на личен опит и изразяване на желание за адекватна помощ и подкрепа при необходимост.

Четиридневното участие в психологическия тренинг улесни груповия процес по посока на динамиката. Създаде се атмосфера на добронамереност и доверие, което спомогна както за непринудената и открита комуникация между участниците, така и за чувството за защитеност и сигурност в групата. В края на тренинга лишените от свобода споделиха, че се чувстват доволни, удовлетворени и по-подготвени за реагиране в конфликтна ситуация. Научили са много важни неща, и се надяват, че ще могат да въздействат положително и над другите л.с. свобода.

Участниците в тренинга заявиха потребността си да продължават да общуват помежду си, което е показател, че имат изградено чувство за общност и че е създаден групов дух. Стигна се до договореност за ежемесечни срещи на групата за в бъдеще, като се даде възможност за включване и на други л. св. ученици, които са мотивирани да участват в разрешаване на конфликтни ситуации.

За постигане на предварително набелязаните цели голяма роля изигра постигнатият добър синхрон и екипност както между самите водещи, така и между водещите и участниците в тренинга.

Чрез този пример от практиката е видно, че чрез образованието в затворите се създават подходящи предпоставки за придобиване не само на полезни знания, професионални навици, но и социални умения за успешна реинтеграция.

Изводите от проведеното наблюдение могат да бъдат интерпретирани на базата на специализирана литература, която обсъжда ролята на творческите дейности и интерактивни методи, като основно средство за ресоциализация на лишените от свобода, което подпомага личностната промяна по посока на законосъобразен начин на живот в обществото. Използването на различни извънкласни форми на обучение центрирани към основните проблеми на л. св. ученици подобряват личните и социални умения, развиват самочувствие и насърчават участието в живота след затвора.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ефективните комуникативни качества и умения на преподавателите в училищата към местата за лишаване от свобода са предпоставка за привличане и задържане на лишените от свобода ученици в училище. Чрез включването в учебно-възпитателен процес на лишените от свобода е възможно да бъдат решени няколко основни задачи.

Първата задача е свързана с усвояване на знания и професионални умения, необходими им за социалното вграждане в периода след освобождаването. Под условия за социално вграждане в случая се разбира най-вече увеличаване на възможностите за намиране на работа в съвременната значително усложнена ситуация на пазара на труда. Тази задача съвпада с възприетата в западноевропейската пентиненциарна практика прагматична цел – създаване на условия за извличане на полза от престоя в затвора. В този смисъл образованието, професионалната квалификация, умението за търсене на работа са реални лостове на социалната интеграция, имащи пряко отношение към възможността за проява на автономност чрез конструктивно решаване на житейските проблеми.

Втората задача на образователното и професионално обучение на лишените от свобода се свързва с тяхната ресоциализация. Това понятие е разглеждано като процес, който подпомага повторното включване на индивидите в социума, след като те са били временно изключени от него по различни причини – социални, морални, личностни, правни и др. Известно е, че значителна част от затворниците са хора с ниско ниво на образование. Поради това, макар и не в най-подходящата възраст, училищното обучение на осъдените следва да компенсира частично този дефицит на социализацията. Това става посредством включване в системата на училищни взаимоотношения, поемане на отговорности и ангажименти, приучване към определени норми на поведение, промяна на някои основни атитюди и създаване на социално позитивни възможности за личностна изява.

Третата задача, свързана с обучението, касае необходимостта от противодействие на отрицателните страни на наказанието чрез редуциране на ефектите на изолацията, депривацията и произтичащите от тях субкултурни тенденции в общността на осъдените.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Дмитриев, Ю. А., Казак, Б. Б. (2007) *Пентиненциарная психология*. 2-ое изд. Ростов: Феникс.
- [Dmitriev, Yu. A., Kazak, B. B. (2007) *Penitentsiarnaya psihologia*. 2-oe izd. Rostov: Feniks.]

- Иванов, С.** (2004) *Професионално-педагогическо общуване*. Шумен: Унив. изд. „Епископ Константин Преславски“.
[Ivanov, S. (2004) *Profesionalno-pedagogicheskо obshtuvane*. Shumen: Univ. izd. „Episkop Konstantin Preslavski“.]
- Иванов, С.** (2018) *Психология на професионално-педагогическо общуване*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Ivanov, S. (2018) *Psihologia na profesionalno-pedagogicheskо obshtuvane*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Левитов, Н.Д.** *Детская и педагогическая психология*. Москва: ГУПИ МП РСФСР, 1960.
[Levitov, N.D. *Detskaya i pedagogicheskaya psihologia*. Moskva: GUPI MP RSFSR, 1960.]
- Маджаров, Е.** (2016) *Пенитенциарна психология*. София: Албатрос.
[Madzharov, E. (2016) *Penitentsiарna psihologia*. Sofia: Albatros.]
- Петров, П.** (1992) *Дидактика*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Petrov, P. (1992) *Didaktika*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Роджърс, К.** (2015) *Начин да бъдеш*. София: Изток-Запад.
[Rodzhars, K. (2015) *Nachin da badesh*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Стойкова, Ж.** (2018) *Динамика в развитието на социалния интерес на лица, лишени от свобода в образователна среда в места за изпълнение на наказания: Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“*. Стара Загора: Тракийски университет.
[Stoykova, Zh. (2018) *Dinamika v razvitiето na sotsialnia interes na litsa, lisheni ot svoboda v obrazovatelna sreda v mesta za izpalnenie na nakazania: Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na nauchna stepen „doktor na naukite“*. Stara Zagora: Trakiyski universitet.]

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Николов, П., Александрова, Н.** (2007) *Педагогическа психология*. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“.
[Nikolov, P., Aleksandrova, N. (2007) *Pedagogicheskа psihologia*. Blagoevgrad: Univ. izd. „Neofit Rilski“.]
- Хаджийски, М., Петрова, Н., Минев, Т.** (1999) *Пенитенциарна педагогика*. Велико Търново: Фабер.
[Hadzhiyski, M., Petrova, N., Minev, T. (1999) *Penitentsiarna pedagogika*. Veliko Tarnovo: Faber.]

УСЛОЖНЕНИЯ НА ПСИХИЧНИТЕ ПРОЦЕСИ НА СКРЪБ. ПСИХИЧНО РАЗСТРОЙСТВО, ПРОТИЧАЩО С ПРОТРАХИРАНА СКРЪБ

Тоска Иванкова Ганева

Анотация. Целта на настоящия теоретичен обзор е да представи кратък синтезиран набор знание за видовете усложнения на психичните процеси на скръб. Направен е исторически преглед на темата, уточнява се понятийния апарат в съответната научно-теоретична област и са маркирани рисковите фактори водещи до развитие на усложнения. Представени са начините за индикация и формите на усложненията на психичния процес на скърбене (komplицирана скръб) като липсваща скръб, инхибирана скръб, отложена скръб, „изопачена скръб“ (distorted/conflicted grief), хронична скръб, неочаквана скръб, „съкратена във времето скръб“ (abbreviated grief), маскирана скръб и „психично разстройство, протичащо с протрахирана скръб“ (prolonged grief disorder/PGD). Адресирани са теми като критика към самия концепт за komplицирана скръб, съответно и притесненията относно включването му в диагностичните наръчници. Дискутирана е значимостта на усложненията в психичния процес на скръб за българска културна среда и съответните ползи за специалистите, заети както в полето на психологичното консултиране и терапия, така и при тези заети с опазване на физическото здраве и живот.

Ключови думи: загуба; скръб; траур; рискови фактори; komplицирана скръб; психично разстройство; протичащо с протрахирана скръб.

COMPLICATIONS OF PSYCHOLOGIC PROCESSES OF GRIEF. PROLONGED GRIEF DISORDER

Toska Ivankova Ganeva

Abstract. The aim of this present theoretical review is to represent a sort synthesized set of knowledge for types of complication of psychological processes of grief. A historical review of the topic is made, the conceptual apparatus in the respective scientific-theoretical field is specified and risk factors leading to the development of complications are marked. The ways of indication and the forms of the complications of the mental process of grief (complicated grief) as absent grief, inhibited grief, delayed grief, distorted (conflicted) grief, chronic grief, unanticipated grief, abbreviated grief, masked grief and prolonged grief disorder (PGD) are presented. Topics as critique to concept of complicated grief itself, respectively and worries about its inclusion in diagnostic manuals are addressed. The significance of complications of psychological processes of grief for Bulgarian cultural environment and the relevant benefits for specialist working both in the field of psychological counseling and therapy and those engaged in saving physical health and life are discussed.

Keywords: loss; grief; mourning; bereavement; risk factors; complicated grief; prolonged grief disorder (PGD).

ВЪВЕДЕНИЕ

Понастоящем темата за скръбта в българската среда и общество е като табу, което тайно и невидимо присъства във всеки един момент от ежедневието. Ако е възможно, повечето хора избягват да говорят за него, което създава възможност нейното преработване да бъде дълго отложено във времето и водещо до усложнения във функционирането на конкретния индивид. В чуждестранните научни среди темата за скръбта започва да добива популярност в началото на 20 век, а към настоящият момент е актуален въпрос, който се разглежда, проучва, обсъжда, изведени са възможните усложнения, а в последствие и нозологични единици, критерии за тяхното диагностициране и диагностични инструменти. Проучването на психичния процес на загуба, скръб и траур и неговите усложнения имат своята близо 100-годишна история на проучване, част от която е представена в изложението по-долу.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Исторически обзор теорията относно процеса на загуба, скръб и траур, и техните усложнения

Погледнато през призмата на времето могат да се очертаят два големи периода в историческия преглед в развитието на теоретичното познание за усложненията на психичните процеси на скръб. Първият е предимно теоретичен, произтичащ от психоаналитичната школа и надграждащ своите концепти чрез мета-анализ, впоследствие и с първите опити за емпирични изследвания. Вторият период изцяло се базира на основата на емпирично проучване на теоретичните постулати от предшествениците, водещ до днешното натрупано огромно количество знание за усложненията на психичните процеси на скръб. В настоящия теоретичен обзор ще бъде представен исторически преглед на първия период, тъй като той дава основните предположения и идеи, върху които се градят емпиричните проучвания на втория.

Рандо (Rando, 1993) представя изчерпателен исторически преглед на първия период на развитие в теоретичното пространство, свързано с усложненията на психичните процеси на скръб. Тя представя историческа хронология на философиите, теориите и моделите, използвани да обяснят комплицираната скръб. Очертава как промените във времето отразяват разширяването на концептите за комплицирана скръб и директното им влияние върху стратегиите и техниките за лечение. Всички представените по-долу автори са с:

- историческо първенство и значимост на твърденията;
- значимост на приносите за фундаменталното познание относно комплицираната скръб;
- служат като извори за последваща работа;
- до някаква степен са цитирани от последващи автори и са получили професионално признание като класици в тематичното поле (Rando, 1993).

1.1. Зигмунд Фройд (Sigmund Freud) 1917/1957 г.

Интересът на Фройд към темата за скръбта, пише Рандо, индиректно се открива в повечето му трудове. „Траур и меланхолия“ е първият труд, изследващ аспектите на скръбта. Размишлявайки над концерта за „работа по скръбта“, всъщност Фройд дава първата концептуализация на това, което по-късно е наречено „реакция на годишнината“ и твърди, че загубения обект никога не е наистина изоставен.

Фройд изначално е извел осем основни точки относно скръбта: 1) разпознаване и дефиниция на изгубените символи; 2) перспектива на траура; 3) разграничаване характеристиките на траура; 4) причини за инициране на траур; 5) смисъл на това да се прекрати привързаността към изгубения обект; 6) работа по скръбта; 7) индикация за край на траура и 8) развитие на патологичен траур. В първите си трудове Фройд не разпознава идентификацията като нормален компонент на траура, едва в по-късните я свързва с основното условие, при което да може да се откаже от своите обекти, пише Рандо.

1.2. Карл Ейбрахам (Karl Abraham) 1911/1949 г.

К. Ейбрахам изгражда представата за депресивната психоза като патологичен вариант на траур. В противоречие с ранните разбирания на Фройд изяснява, че идентификацията също е аспект на нормалния траур и че в курса на здравия траур временна интроекция на обекта е ефективна. Стига до извода и твърди, че интроекцията се появява в траура на здрави личности. Посочва, че амбивалентните чувства към изгубения обект не са срещани само при усложненията в процеса на загуба, скръб и траур, а са често срещани при повечето здрави хора, където чувства на привързаност често се превръщат във враждебни такива по отношение на обекта, който е загубен (Rando, 1993).

1.3. Хелене Дойч (Helene Deutsch) 1937 г.

Авторката идентифицира първия вид на усложнен траур, като описва феномена на липсваща скръб, който не е концептуализиран като специфичен вариант на манийно-депресивно състояние. Твърди, че в случаите на възрастни, където има слабост на егото, то не може да позволи скръбта и траура да възникнат. Според нея съществуват две причини, отговорни за липсата на скръбна реакция: относителна липса на адекватност на свободната и окупирана част от егото (недостатъчна сила на егото) и защитни механизми, произтичащи от нарцистичния катексис в егото. Вярва, че при всяка неразрешена скръб се случва изразяване под една или друга форма, обобщава Рандо (Rando, 1993).

1.4. Мелани Клайн (Melanie Klein) 1940 г.

Клайн според Рандо, твърди, че в случаите, когато загубата на значим човек не може да бъде ожалена, това се случва поради факта, че ранното усещане

щане за загуба в изначалната депресивна позиция е неразрешено и тогава се развива комплицирана скръб. Дали скръбта ще бъде нормална или патологична зависи от това дали преживяващия загуба като дете е бил способен да установи неговите вътрешни добри обекти и да се чувства сигурен и защитен във вътрешния си свят. Траурът при възрастните може да бъде нарушен или усложнен от повторното съживяване на трудности, които изначално са се появили по време на детството, в частност тези, които са се развили в моменти на отбиване на сукалчето, синтезира Рандо (Rando, 1993).

1.5. Ерик Линдемман (Erich Lindemann) 1944 г.

Рандо (Rando, 1993) го определя като приет за класик в полето на загубата, директно свързан с темата за комплицираната скръб и траур. Той извежда шест характеристики, които са патогенни за скръбта: 1) соматични оплаквания и симптоми; 2) прекомерна ангажираност с образа на починалия; 3) вина; 4) враждебни реакции; 5) загуба на цели и модели на поведение и 6) поведението на преживяващия загуба придобива черти, принадлежащи на починалия, особено симптоми от последната му, финална болест или поведение, което е било видимо по време на трагедията. Операционализира понятието за работа по скръбта чрез три задачи: дистанция от връзката с починалия, повторно приспособяване към средата, в която починалия липсва и формиране на нови взаимоотношения.

Авторът твърди, че морбидните скръбни реакции представляват нарушения на нормалната скръб, а те могат да бъдат трансформирани в нормални реакции, при което са адресирани два вида болестотворни реакции: отлагане на реакцията и изопачена реакция.

Линдемман описва девет типа промени, които възприема за проявления на неразрешена скръб: 1) завишена активност без чувство на загуба; 2) придобиване на симптоми, принадлежащи на последната болест на починалия; 3) разпознато медицинско заболяване от психосоматична природа; 4) забележима промяна във вида отношенията с приятели и роднини; 5) ярост и враждебност срещу конкретни лица; 6) трудно приспособими и формални външен вид и прояви; 7) продължителни загуби на модели на социална интеракция; 8) действия, определени от собственото социално-икономическо съществуване и 9) възбудна или маниакална депресия.

Идентифицира няколко значими преморбидни личностови и обстоятелствени фактора, свързани с усложненията на траурните процеси: 1) обесивна дегизировка на личността; 2) история на депресия в миналото; 3) да бъдеш майка, която е изгубила малко, невръстно дете; 4) поддържане на интензивно враждебни отношения с починалия; 5) дезинтеграция на социалната система на опечаления; и 6) дълбока промяна в живота и социалните условия след загубата.

1.6. Ото Феничел (Otto Fenichel) 1945 г.

Феничел допринася към теоретичното поле на познание с: 1) изясняването и изговарянето на процесите на интроекция и декатексис в нормалния траур и скръб; 2) представя траура като защита срещу пълното въздействие на скръбта; 3) обсъжда амбивалентност, вина и разкаяние като нормални компоненти на траура и 4) коментира състояния, които предразполагат към усложнени реакции, обобщава (Rando, 1993).

Авторът вижда същността на траурния процес като състояща се от две действия: установяване на интроекция и отхлабване на обвързаността с интроецирания обект, при което забелязва, че траура става по-усложнен или дори патологичен, когато връзката с починалия е била крайно амбивалентна.

Като причини за болестотворност на амбивалентността или силно зависимите отношения, които създават вина и разкаяние, са изведени: 1) смъртта на човек, която е била желана или може да се приеме като изпълнение на това желание; 2) смъртта на други хора може да причини чувства на радост, защото смъртта идва за някой друг, а не за теб самия; 3) болезненото състояние на траур при нарцистично ориентираните личности може да има склонността несъзнавано да упреква починалия, че ги е поставил в това болезнено състояние; 4) идентификацията с починалия може да има наказателния аспекти, които да допринасят за смъртта от починалия търсещ отмъщение, довеждащо до по-голяма амбивалентност, обобщава Рандо (Rando, 1993).

1.7. Чарлз Андерсън (Charles Anderson) 1949 г.

Ч. Андерсън според Рандо (Rando, 1993) провежда първото квази изследване на комплицирания траур, състояние, което той нарича морбидна, болестотворна скръб. Работата по скръбта, вярва авторът, е постепенното възвръщане на хармонията в дезорганизирания вътрешен свят. Наблюдението на Андерсън осигурява предупреждение да не се приема на първи прочит стойността проявяваното поведение на скърбящия и честота на симптоми при диагностициране на усложнения в процеса на загуба скръб и траур.

1.8. Самюел Лерман (Samuel Lehrman) 1956 г.

Лерман е първият, който в свой собствен труд предлага едно задълбочено изясняване на значимостта от предвидимост, навременност и очакване като критични фактори, оказващи влияние върху процеса на загуба, скръб и траур. Разглежда и операционализира термина „ненавременна смърт“ като такава, появяваща се при относително млади индивиди, а реакциите към нея определя като варианти на патологичен траур. В работата си Лерман извежда кратък списък с фактори, които към днешна дата могат определени като „рискови фактори“ (Rando, 1993).

1.9. Джон Болби (John Bowlby) 1960/1988 г.

Рандо (Rando, 1993) пише, че това е първият автор, който изговаря връзката на привързаността с траура и твърдящ, че реакциите на скръб са инстинктивни, адаптационни и ценни за оцеляването. Според Болби патологичният траур е разбран като изопачаване или нарушаване на нормалния процес на траур, а патологичните му варианти са в резултат на защитни процеси, които се намесват и отклоняват неговия курс. Авторът извежда четири основни фази, през които индивидите преживяващи загуба минават нормално при техните неусложнени реакции към загубата на значим друг: вцепененост; копнеене и търсене; дезорганизация и отчаяние; повторна организация.

При децата както и при възрастните с патологичен траур, преживяването на отделяне и сепарация инициира защитни процеси, които водят до това, че копнежа за изгубения обект и укоряването на себе си за изоставяне му стават несъзнавани. При патологичния траур началото на защитните процеси и механизми не е отложено във времето. Авторът твърди, че индивидите, които реагират на загуба с дезорганизиран траур, имат предразположеност към: създаване на тревожни и амбивалентни отношения; компулсивно обгрижване; и предявяване на независимост в афективните връзки, пише Рандо (Rando, 1993). Обърнато е внимание и са изброени типовете защитни реакции и механизми, и е подчертана ролята на когнитивните изкривявания върху протичането на процеса на загуба, скръб и траур.

Болби извежда три форми на нарушение на психичния процес на загуба, скръб и траур: 1) хронична скръб – емоционалните реакции на скръб обикновено са интензивни и удължени във времето, в много случаи придружени от гняв и укор на себе си, които са доминиращи и устойчиви, а мъката е видимо липсваща; 2) удължена във времето липса на съзнателно скърбене – живота на преживяващия загуба продължава да бъде организиран колкото е бил преди, представлява патологично удължено във времето разширение на фазата на вцепененост; и 3) еуфория – този тип реакция се появява при категоричен отказ да се признае, че смъртта се е случила и едно живо чувство за починалия продължава да присъства или е признат, но се твърди, че е от голяма полза за преживяващия загуба, обобщава Рандо (Rando, 1993).

1.10. Джордж Енгъл (George Engel) 1961 г.

Дж. Енгъл изяснява оксиморонното качество на скръбта, т. е. нормалната амбивалентност, а също така и връзката и с биологията, активността на централната нервна система и системата съхранение – оттегляне, пише Рандо (Rando, 1993). Авторът идентифицира четири форми на т. нар. неуспешна или неразрешена скръб: 1) отричане на смъртта; 2) отричане на загубата или афекта; 3) употреба на заместващ обект и 4) удължена във времето неразрешена

скръб. Енгъл допринася за теоретичното поле с разграничаването на отричането на смъртта от отричането на загубата и афекта (Rando, 1993).

По отношение на комплицираната скръб авторът посочва два предшественика на по-късните затруднения: неспособността да плачеш и вина, принуждаваща опечаленият да приеме нежелани черти и симптоми на починалия или една изопачена нужда да изпълни желанията на този човек.

1.11. Колин Мърю Паркс (Colin Murray Parkes) 1964 г.

Според Рандо (Rando, 1993) от позицията, че провалът на възстановяването обозначава скръбната реакция като абнормна, Паркс допуска, че усложнените варианти не са нищо повече от крайни форми на нормални скръбни реакции, които се появяват в отклик на конкретни неблагоприятни обстоятелства. Изведени са три типа патологични синдроми на скръбта, свързани с неспособност за възстановяване от преживяването на загуба в комбинация с етологични и дескриптивни характеристики: 1) неочаквана скръб – появява се след внезапна, неочаквана и ненавременна загуба и е толкова разрушителна, че адаптивните способности и капацитет на преживяващите такава загуба са сериозно нарушени; 2) противоречива скръб – появява след загубата на крайно проблематични, амбивалентни взаимоотношения, където в началото преживяващият загуба показва относителна липса на изразена скръб, често ангажиращ се в социалния активности и понякога преживяващ облекчение, последвани от значително преобръщане; и 3) хронична скръб – характеризирана е от трудно за разрешение скърбене, ниска самоувереност, интензивен копнеж по починалия, чувства на безпомощност и тревога, а често се свързва и със силно и/или тревожно зависими взаимоотношения с починалия, обобщава Рандо (Rando, 1993).

За автора хроничната скръб е разстройство на привързаността, което стимулира реакциите на загубата да бъдат резистентни към разрешаване под влиянието на четири фактора: 1) тревожно- зависима личностова организация; 2) преживяващия загуба е способен да поддържа илюзията за сигурност като продължава да се обръща към фантазията за продължаващи взаимоотношения с починалия; 3) липсата на увереност на преживяващия загуба в неговите собствени сили да оцелее или във външния свят като едно безопасно място, в което да позволява да се предприемат рискове; и 4) поддържането на ролята на преживяващ загуба може да осигурява симпатия и подкрепа от другите (Rando, 1993).

Два са симптомите значително по-често срещани при лица с психиатрични заболявания и/или усложнения в процеса на загуба, скръб и траур: трудност да се приеме факта на загубата и себеобвинения, а в по-малка степен враждебност към другите свързани със загубата. Интензивната сепарационна тревога

и силно, но само частично успешно, избягване са двете непроменливи характеристики на атипичната скръб според Паркс, пише Рандо (Rando, 1993).

1.12. Лорейн Сигинс (Lorraine Siggins) 1966 г.

Според Рандо (Rando, 1993) авторката идентифицира четири фактора, които предразполагат към патологичен траур: 1) внезапно, неочаквано появяване на смъртта; 2) вида на смъртта; 3) силно амбивалентни връзка и отношения с починалия; и 4) нисък толеранс към болка и тревога. Тя характеризира патологичния траур като ситуация, в която елементите, които обикновено съставляват траура са налични, но процесът е абнормно отложен, удължен или интензивен.

1.13. Чарлз Лол (Charles Wahl) 1970 г.

Ч. Лол идентифицира набор от критерии, за които вярва, че разграничават категориите на нормалната и т. нар. невротична скръбна реакция, твърди Рандо (Rando, 1993). За разлика от нормалната скръб невротичната е разграничена чрез девет характеристики: 1) тя е крайна и непропорционална по природа, а също така и удължена по продължителност; 2) създава чувства на ирационално отчаяние и персистираща безпомощност заедно с дълбока загуба на лична идентичност; 3) има тенденцията да провокира силни чувства на лично ограничение, личен лимит и танатофобия; 4) свързана е с неспособността на преживяващия загуба да приеме или да се справи с амбивалентните чувства към починалия; 5) свързана е с персонификацията на ефекта на скърбящия, който има усещането, че починалия е умрял целенасочено, за да отхвърли, накаже или изостави, довеждащи в резултат нарушена самооценка; 6) свързана е с персистиращото ирационално вярване на преживяващия загуба, че смъртта е била по някакъв начин негова вина, т. е. персонификация на каузалността; 7) свързана е с неспособността на преживяващия загуба да трансформира емоционалните нужди към починалия към нови лица или да даде, или получи интимност или зависимост; 8) свързана е с изострянето на предшестваща невротична симптоматика, заедно със симптоми на починалия, т. е. един вид наказание за потиснати или неприемливи желания за смъртта на починалия; 9) може да доведе до последващи реакции на продължителна апатия, завишена раздразнителност или безцелна хиперактивност без подходящ афект (Rando, 1993).

1.14. Вамик Волкан (Vamik Volkan) 1972/1981 г.

Рандо (Rando, 1993) пише, че според Волкан курсът на траура протича в два етапа – начален етап и работа по траура. Началния етап продължава от няколко седмици до няколко месеца и включва още реакции на загуба. Множество усложнения могат да се появят през това време: 1) изопачена реакция

към смъртта, където нормалните сигнали и симптоми, които са очаквани в началния етап на траур стават преувеличени; 2) липсваща или минимална реакция, където очакваните сигнали и симптоми са липсващи или едва наблюдаеми, отричането на смъртта трябва да бъде разграничено от приемането ѝ с очевидно равнодушие; 3) продължителен траур, където сигналите и симптомите на началния стадий не успяват да намалееят, когато тези симптоми се появяват достатъчно често, за да смущават приспособяването към ежедневието и да намаляват продуктивността, то тогава усложненията са станали хронични; 4) необичайни нови симптоми могат да се развият, разпознавани са като психологическа или психосоматична болест, където и двете изискват професионално лечение, синтезира Рандо (Rando, 1993). Вторият стадий – работа по траура, основно отнема от една до две години, за да бъде завършен. Усложненията на здравословния процес на траур се появяват или като реактивна депресия, или като установен патологичен траур. И в двата случая има усложнения в идентификацията с интернализацията на починалия, твърди Рандо (Rando, 1993).

Според автора, пише Рандо (Rando, 1993), патологичният траур има тенденцията да притежава две главни характеристики и прояви в лицето на сънища и свързващи обекти и феномени. Патологичният траур е наличен, когато преживяващият загуба: показва отношение към загубата, индикиращо интелектуално признаване на появяването ѝ, съпътствано с емоционално отричане шест или повече месеца след смъртта и поддържа хронична надежда за завръщането на починалия, придружена от симултанен страх от това завръщане. Авторът подчертава, че в много култури религиозните убеждения участват в изграждането на свързващи феномени, то тогава само изопаченото ѝ приложение би трябвало да бъде възприето като патологично, обобщава Рандо (Rando, 1993).

1.15. Джордж Кран (George Krup) 1972 г.

Според Рандо (Rando, 1993) това е първият изследовател, който разглежда смъртта в перспективата на семейната система. Дефинира неразрешената скръб, фокус на работата му, като провал успешно да се завърши работата по траура и да се трансферира интереса от умрелия обект на любов към живия свят.

Авторът идентифицира пет форми на патологичен траур като подчертава, че всяка една от леките форми може да бъде аспект на нормалния траур: 1) изопачаване, където хроничната реакция на тежка загуба води до клинична депресия, придружена от кошмари, изблици на страх и гняв, силна вина наред с убеждението, че преживяващия загуба трябва да бъде наказан и да се поправи чрез собствената си смърт; 2) пълен срив на егото, където интензивна ярост е проектирана навън и изригва в параноидни и персекуторни делюзии,

паниката се завишава от страха на егото, че обектът на траур ще се завърне и ще го нарани; 3) патологична идентификация, където има интензивна реакция, при която преживяващия загуба приема симптомите на починалия, които му позволяват да поддържа починалия във фантазията си като жив; 4) задържано психосоциално развитие, където преживяващия загуба остава фиксиран в незряло ниво и има проблеми, развиващи се отвъд етапа, когато се е случила загубата; 5) липса на траур, където отричането и отлагането на емоциите е един от защитните механизми, най-често използван срещу тревога или психична болка, действащ, за да спаси индивида от тотална дезинтеграция, то става патологично, само когато преживяващия загуба остава в тази фаза и изобщо не реагира на загубата, обобщава Рандо (Rando, 1993).

Крап разглежда патологичната скръб като феномен, който включва: 1) фантазии, които разпространяват отричането на загубата; 2) поддържане на загубения обект в съзнанието; 3) опити за съюз със загубения обект; и 4) симптоматични или личностови идентификации, които не позволяват изоставянето или възстановяването от фантазиите на нормалния траур. Амбивалентността и вината са двата фактора, които сигнализират за завишена вероятност от усложнения на процеса на загуба, скръб и траур (Rando, 1993).

Авторът, пише Рандо, пояснява, че неспособността да се справят и неразрешения траур могат да характеризират едно цяло семейство и това може да има сериозни влияния върху участващите индивидуални членове, и върху семейството като съюз. Облича в думи как настоящите социални промени имат влияние не само върху семейството като съюз, но и върху индивидите в него, особено засягайки тяхната способност да бъдат доволни, приемащи и смирени със загубата, когато тя се случи. Вероятно за първи път споменава в клиничната литература социо-технологичната промяна като фактор в развитието на усложнена скръб и траур (Rando, 1993).

1.16. Бевърли Рафайел (Beverley Raphael) 1983 г.

Б. Рафайел интегрира теория, изследвания и практика в своето проучване на това как индивидите се справят, разбират и евентуално се адаптират към множество различни типове на тежка загуба по време на жизнения цикъл. Тя допринася към интердисциплинарните литература, особено с интеграцията на концертите за скръб и траур с тези за травматичния стрес, пише Рандо (Rando, 1993).

Според Рафайел основните модели за усложнения на процеса на загуба, скръб и траур са: 1) липсваща, отложена или инхибирана скръб, където преживяващия загуба избягва болката на загубата, отрича копнеенето и жадването по починалия и избягва да прави преглед на загубените взаимоотношения; 2) нарушена скръб, където наред със силни нарушения оперира и някаква степен на инхибиция или потискане на аспекти от скръбта при два често срещани

модела – краен гняв или крайна вина; и 3) хронична скръб, където интензивната скръб продължава непрестанно, а траура не напредва към естественото си завършване, има постоянно продължаващо плачване, прекомерна ангажираност с починалия, гневен протест и преглеждане на спомените. Авторката подчертава, че определени концерти са били приети безкритично и липсва валидизация за типове патологични реакции към загуба, което свидетелства за нуждата от бъдещи изследвания върху патологичната скръб, обобщава Рандо (Rando, 1993).

1.17. Арон Лазарей (Aaron Lazare) 1979 г.

Според Рандо А. Лазарей разделя причините за неразрешена скръб в две категории – социални и психологични фактори. Към социалните фактори авторът адресира социалното negliжиране на загубата, социално неизличима загуба, социална изолация, социалната роля на силния и неяснота около загубата. Към психологичните фактори включва вина, загуба на удължение на селфа (нарцистична загуба), повторното събуждане на стари загуби, претоварващото въздействие на множествени загуби, неадекватно развитие на егото и идиосинкратична устойчивост към траур (Rando, 1993).

Авторът очертава и ясни диагностични критерии за усложнението на психичния процес на загуба, скръб и траур: 1) депресивен синдром с варираща тежест, започнал със смъртта, обикновено с толкова леки симптоми, че не е потърсено лечение; 2) история на отложена или удължена във времето скръб; 3) симптоми на вина и себеобвинения, паник атаки, соматични изяви на страх като задушавачи усещания и дихателни атаки; 4) соматични симптоми, представляващи идентификация с починалия човек, често симптоми на летална болест; 5) физически дистрес във високата половина на спектъра, придружен с изказвания от рода на „Нещо е заседнало в мен“ или „Чувствам, че има демон вътре в мен“; 6) търсеци поведения; 7) повторно появяване на депресивни симптоми и търсеци поведение на специфични дати, като годишнини от смъртта, рождени дни на починалите, възрастта, на която е бил починалия при смъртта и празници; 8) чувство сякаш смъртта се е случила вчера, дори това да е било преди месеци или години; 9) нежелание да се премахнат материалните притежания на починалия; 10) промяна във взаимоотношенията след смъртта; 11) намалено участие в религиозни или ритуални дейности; 12) неспособност да се дискутира и обсъжда починалия без плач или треперене на гласа, особено когато смъртта се е случила преди повече от една година и 13) теми за загуба (Rando, 1993).

1.18. Марди Хоровиц (Mardi Horowitz) 1973/1986 г.

След сериозно жизнено събитие и незабавните усилия да се справи индивид типично преминава през следните реакции: 1) протест, т.е. абнорм-

но интензивни реакции на феномена на протест, които включват изтощение, паника, ненасочена изпълнена с ярост деструктивност, внезапни епизоди на пораженчество, дисоциативни реакции, реактивна психоза и други реакции; 2) отричане и вцепененост, т.е. прекомерно използване фазата на отричане и вцепененост може да доведе в резултат маладаптивно избягване като отдръпване, самоубийство, злоупотреба с алкохол и наркотици, състояние на фуга и пр.; 3) интрузия, смущение, т.е. импулсивно състояние, носещо дискомфорт, постоянно присъствие на свързани с травмата образи, отчаяние, нарушени трудово и социално функциониране и компулсивни възстановки на отминали събития.; 4) преработване, т.е. изправяне пред реалността на това, което се е случило, и интегрирането му в останалата част от живота; и 5) завършване, т.е. точката на когнитивно завършване, когато всички съответни съдържания са преработени и изчистени от активно паметово съхранение (Rando, 1993).

Авторката и нейни колеги идентифицират три състояния на патологична скръб – страх, ярост и „дефлация ерозия“ (deflation), пише Рандо.

1.19. Сидни Зисук (Sidney Zisook) 1970/1989 г.

С. Зисук със свои колеги разработват въпросник за скръбта, редактиран и публикуван като като „Тексаски ревизиран въпросник за скръбта“¹, представляващ инструмент за оценка, който описва, операционализира и измерва процеса на скръб и неговите промени във времето, твърди Рандо (Rando, 1993). Чрез клинични наблюдения и емпирична работа авторката и колегите ѝ разширяват дименсиите на усложнения траур като документират, че аспекти на преживяванията, предходно разбирани като абнормни (напр. реакции на годишнината, поведение на хронична болест, феномен на идентификация, гняв и вина, продължаващи връзки с починалия) всъщност са типични реакции на загуба на значим друг. Ясно разграничават нормална от усложнена скръб, където при първата набор от свързани със скръбта чувства, симптоми и поведения както и много от аспектите на работата по скръбта продължават безкрайно в значителна пропорция при нормални индивиди, като голяма част от тях никога не разрешават напълно смъртта на техен значим друг. А неразрешената скръб е свързана с: 1) завишена интензивност на афективната симптоматология; 2) история на депресия в миналото; 3) опити за самоубийство и злоупотреба с алкохол; 4) лица страдащи от депресия във фамилната история. Честотата на неразрешена скръб е по-висока сред пациенти, които са изгубили дете и по-малка сред тези изгубили родители. А работата на авторите повдига интересни въпроси относно ролята на сепарационната тревога в депресивните разстройства в следствие на тежка загуба поради смърт, твърди Рандо (Rando, 1993).

¹ “Texas Inventory of Grief” и “Texas Revised Inventory of Grief”.

Представеният хронологично подреден исторически обзор ясно показва тенденцията в теоретичното поле постепенно да се извеждат феномените на усложнения на процеса на загуба скръб и траур, надграждането в теоретичното пространство от всеки последващ автор, дефиницията и операционализацията на понятията. Постепенно се прокарва тенденцията за повече яснота и конкретика, понятийния апарат плавно преминава от употребата на психоаналитични термини към по конвенционални. От чиста теория авторите се ориентират към емпиризм, където въвеждат значимостта и влиянието на заобикалящата среда и прилежащите фактори, като се повдигат и значими за полето въпроси. Всичко това довежда до емпиричния разцвет на проучване на усложненията на процесите на загуба, скръб и траур през втория времеви период започващ от края на 80-те години на XX в. В последствие се извеждат и различните форми на усложнения на процеса на загуба, скръб и траур представени в следващата точка на изложението.

2. Усложнения на процеса на загуба, скръб и траур. Комплицирана скръб

Усложненията на психичните процеси на загуба, скръб и траур или още наречени комплицирана скръб са нарушение на нормалния процес към разрешаване на скръбта (Rando, 1988). При нея чувствата на загуба са инвалидизиращи и не се подобряват дори след отминаването на време, болезнените емоции са толкова устойчиви във времето и тежки, че човек може да има трудности да възстанови себе си и собствения си живот (Mayo Clinic Staff, 2017). Комплицираната скръб е състояние, при което хората преживяват продължителен във времето спрямо социалните норми, интензивен траур, които потиска оздравяването и нарушава функционирането в ежедневието. Сигналите и симптомите ѝ могат да бъдат свързани със загубата на значим друг. (Shear, 2015) Комплицираната скръб е в резултат от опити да се отрече или избегне болката от скръбта и осъзнаването на последствията от загубата за скърбящия (Rando, 1988). Изразява се по три начина: липса на нормална скръб; удължаване на нормална скръб; нарушаване на нормалната скръб (Rando, 1988).

Според Рандо преживяващият загуба преживява някакви психологични, поведенчески, социални или физически симптоми на дистрес, затруднение, дисфункция, патология или загуба на свобода (Rando, 1993). Без прилежащите ѝ детайли и конкретни характеристики нито една форма на усложнен траур не може автоматично да бъде възприета като по-вредно от друга (Rando, 1984; Rando, 1988; Rando, 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Solomon, 2015; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993; Петкова, 2007; Цанева, 2009; Митева, 2015).

3. Видове усложнения на психичните процеси на скръб. Психично разстройство, протичащо с протрахирана скръб

Термините, които се използват взаимнозаменяемо в теоретичното поле и носят едно и също значение са неразрешена скръб, усложнена скръб, травматична скръб, травматична загуба, травматична тежка загуба, абнормална скръб, патологична скръб, морбидна скръб и пр. (Rando, 1984; Rando, 1988; Rando, 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Solomon, 2015; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993; Петкова, 2007; Цанева, 2009; Митева, 2015).

Формирани са две препокриващи се диагностични нозологични единици: „психично разстройство, протичащо с протрахирана скръб“² и „пресистиращо разстройство на усложнена тежка загуба“³. В теоретичното пространство всеки автор въвежда своята представа за видовете усложнения на процеса на загуба, скръб и траур (Rando, 1984; Rando, 1988; Rando, 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993), между които се наблюдава известно препокриване. За повече изчерпателност по-долу са представени в синтезиран вид различните форми на усложнение на психичния процес на загуба, скръб и траур.

3.1. Отсъстваща⁴ скръб, при която чувствата на скръб и траурния процес са тотално липсващи. Изисква преживяващият загуба напълно да отрича смъртта или той/тя да остане в етапа на шок (Rando, 1984; 1988; 1993; Humphrey and Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993).

3.2. Инхибирана⁵ скръб е продължително потискане на много от проявлениеята на нормална скръб. Последните биват заменени от соматични (телесни) оплаквания и симптоми. При този вид усложнение само определени аспекти на починалия са пуснати и оплакани (напр. само позитиви или само негативи) (Rando, 1984; 988; 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993).

3.3. Отложена (забавена) скръб, при която нормална или противоречива⁶ скръб може да бъде отложена за удължен период от време, особено, ако има оказващи натиск отговорности или преживяващия загуба чувства, че той или тя не може да се справи с този процес в конкретния момент от време. Една напълно изразена реакция на скръб евентуално може да бъде инициирана от

² Prolonged Grief disorder.

³ Persistent Complex Bereavement Disorder.

⁴ Absent.

⁵ Inhibited.

⁶ Conflicted.

друга загуба или от някакво събитие, свързано с изначалната загуба (Rando, 1984; 1988; 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993; Цанева, 2009).

3.4. Изопачена, противоречива⁷ скръб, при която често има изопачаване или деформация на едно или повече проявления на нормалната скръб, докато в същото време други аспекти на скръбта могат да бъдат потиснати (Rando, 1984; 1988; 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993).

3.5. Хронична скръб е продължително изразяване на интензивни скръбни реакции, които биха били подходящи в ранните стадии на загубата. Траурът се проваля в придвижването си към своя естествен завършек и почти изглежда, че преживяващият загуба продължава да поддържа починалия жив чрез скръбта (Rando, 1984; 1988; 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993; Цанева, 2009).

3.6. Непредвидена⁸ скръб е вид усложнение, което се появява след внезапна, непредвидена загуба, толкова разрушително, че възстановяването обикновено е усложнено. Скърбящите са неспособни да схванат пълните последиствия от загубата, техните адаптивни способности са сериозно претоварени, крайни чувства на объркване и смущение, тревога, самообвинения и депресия са изстрадани, така че преживяващите загуба са неспособни да функционират нормално във всяка една сфера от техния живот. Налично е само интелектуално признаване на смъртта (Rando, 1984; 1988; 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993).

3.7. Съкратена във времето⁹ скръб са изживени за кратко, но нормални форми на скръб. Могат да се появят заради незабавното заместване на изгубения човек. Понякога се появяват, когато значителна част от очакваната работа по скръбта е била завършена преди смъртта (Rando, 1984; 1988; 1993; Humphrey, Zimpfer, 2008; Worden, 2009; Parkes, Prigerson, 2010; Stroebe, Schut, van de Bout, 2013; Harrys, Winokuer, 2016; Каплан, 1993).

3.8. Интензифицирана скръб е толкова силна проява на емоцията, че преживяващият загуба се чувства смазан, съкрушен или прибягва до маладаптивни поведения. Обикновено хората, преживяващи я, си дават сметка, че това са симптоми и поведенчески реакции, свързани със загубата (Worden, 2009; Цанева, 2009).

⁷ Distorted/Conflicted.

⁸ Unanticipated.

⁹ Abbreviated.

3.9. Маскирана скръб е съвкупност от симптоми и поведения, които причиняват трудности, които са преживявани от опечалените, но последните се провалят в това да ги разпознаят като свързани със загубата. Симптомите предимно са изразени по два неафективни начина – като физически симптоми или маладаптивни поведения. Разграничаването с изопачената скръб е в това, че опечалените не са способни да свържат своите симптоми със загубата преди да започнат консултации със специалист по психично здраве, а сепарационният конфликт може да бъде разпознат и разрешен до степен както е било преди състоянието (Worden, 2009; Цанева, 2009).

3.10. Психично разстройство, протичащо с протрахирана скръб¹⁰ (ПРППС) е новедефиниран синдром, който представлява специфична реакция към загубата на много обичан човек. Има определен набор симптоми на ПРППС – чувства, мисли, действия. Ако те се задържат във високи нива за по-дълъг период от 6 мес. след загубата, със значително функционално нарушение и всички останали критерии са изпълнени, то тогава се приема, че това резултира в потвърдена диагноза на ПРППС.

При ПРППС е налична значителна загуба, която включва преживяване на копнеж (напр. физическо или емоционално страдание в резултат на желан, но неизпълнен повторен съюз с починалия). Диагностичното изискване е да са налични поне пет от следните девет симптома, преживявани поне веднъж дневно до степен водеща до нарушения: 1) чувство за емоционална вцепененост; 2) смаяност или липса на смисъл в живота; 3) преживяване на недоверие; 4) огорченост от загубата; 5) трудност да се приеме загубата; 6) смущение на идентичността; 7) избягване на реалността на загубата; 8) трудност да се продължи с живота; и 9) нарушения на функционирането при категоричното изискване за липса на друго психично заболяване (Parkes, Prigerson, 2010; Solomon, 2015).

ПРППС е понятие и диагностична единица, която подлежи на активно обсъждане през последните 10–15 години, което все повече автори започват да употребяват като унифицираща категория да всички нарушения на психичния процес на загуба, скръб и траур, пълноправен синоним на комплицирана скръб. В емпиричното-теоретично пространство все повече се обръща внимание на факторите, които могат да доведат до проявата на ПРППС.

4. Рискови фактори, способстващи за възникване на усложнения на процеса на загуба, скръб и траур

Рандо (Rando, 1984; 1988; 1993) определя, че има седем рискови фактора, попадащи главно в две категории, които предразполагат всеки индивид към усложнения на скръбта. Първата категория включва фактори, свързани със спецификите на смъртта: внезапна, неочаквана смърт (особено, когато е трав-

¹⁰ Prolonged grief disorder (PGD).

матична, насилствена, осакатяваща или случайна); смърт поради прекомерно продължила във времето болест; загуба на дете и възприятието на преживяващия загуба за смъртта като възможна за предотвратяване. Втората категория включва предшестваша и последвали променливи като преморбидни взаимоотношения с починалия, които са подчертано гневни или амбивалентни, или подчертано зависими; предишни или настоящи предразположености като загуби и стрес, към които индивида не се е приспособил, и проблеми с психичното здраве; възприеманата от преживяващия загуба липса на социална подкрепа.

През 2013 г. Бърк и Ниймайър (Burke, Neimeyer, 2013) публикуват метаанализ на емпирични изследвания, ангажирани с проучването на факторите, водещи до усложнения на психичните процеси на загуба, скръб и траур, където изведат две основни категории: емпирично потвърдени и доказани рискови фактори и потенциални рискови фактори. Сред първите са слаба социална подкрепа; тревожно-избягващ несигурен стил на привързаност; откриване или идентифициране на тялото (при насилствена смърт); да си родител или брачен партньор на починалия; високи нива на (брачна) зависимост преди смъртта и високи нива на невротизъм.

Потенциални рискови фактори към усложнения на психичните процеси на загуба, скръб и траур могат да бъдат разчетени в лицето на етнос различен от кавказки; млада възраст на опечаления; женски пол; ниско образование; нисък приход; насилствена смърт; внезапна или неочаквана смърт; възприемане на смъртта като предотвратима; съществуващо преди смъртта психологично състояние; липса на технологична свързаност; малко време прекарано в разговори за загубата; чести контакти с починалия преди смъртта му/й; субективни близки отношения с починалия; проблематични отношения с починалия; колко скоро се е случила смъртта; липса на семейна кохезия; възрастта на починалия; добро здраве на починалия преди смъртта; продължителност на боледуването на починалия преди смъртта и негативни когниции и вярвания за себе си, живота и бъдещето (Burke, Neimeyer, 2013).

5. Критика към концепта за ПРППС

В теоретичното и емпиричното пространство изследователите все по-често използват ПРППС като пълноправен синоним на усложнения на скръбта и/или комплицирана скръб. Въпреки това, концепта среща обоснована критика, която може да бъде разделена в няколко категории: 1) операционализация и измерване; 2) социо-културни измерения; 3) измерения на културна принадлежност; и 4) културална формулировка.

5.1. Критика относно операционализация и измерване

Стриби, Шут и Ван де Баут (Stroebe, Schut, van de Bout, 2013) през критичния си поглед и прочит твърдят, че в теоретичното, практическото и из-

следователското поле липсва добре приета единна операционализирана, стандартизирана дефиниция за комплицирана скръб и набор от диагностични критерии, установен общ изчерпателен модел, както и консенсус за вече споменатите. Рандо в критиката си твърди, че ПРППС се отнася само до една подгрупа от преживяващите комплицирана скръб, представлява само един вид комплицирана скръб, а пропуска останалите (Rando, 2013). Авторката, също така подчертава липса на достатъчна способност и инструмент, с които да се измери самата скръб.

5.2. Критика относно социо-културните измерения

Розенблат (Rosenblatt, 2013) критикува изричното прилагане на теорията и емпирията относно комплицираната скръб към хора от всички култури, като се обосновава с факта, че в някои култури симптомите на комплицирана скръб не са проблематични както е в Египет, например. Авторът повдига въпроса за крос-културалната вариация в идеите за девиацията на културово-специфичното разнообразие на критериите за нея. От позицията на критичния поглед Розенблат облича в думи, имплицитно загатваното предположение, че скръбта започва от дискретна, лимитирана във времето загуба, за която обаче не може да бъде казано с точност кога е. По същия начин, авторът облича в думи имплицитни твърдения от крос-културална перспектива като това, че скръбенето сред всички култури е възприето като еднакво и предположението, че индивида е това, което се нуждае от лечение.

5.3. Критика относно измеренията на културната принадлежност

Изразявайки критиката си относно принадлежността към съответна култура, Розенблат (Rosenblatt, 2013) чертае някои насоки и предупреждения. Автора твърди, че е необходимо да се изследва напасването между теорията за скръбта и това, което е подходящо в културата на човека и обществото. Предупреждава, че при прилагането на стандарти, които не са тези или не са единствените на клиента, диагностицирането и терапията (третирането) могат да бъдат вредни. Подчертава икономическия елемент като твърди, че прекалено продължителното или прекалено интензивното преживяване на загуба, скръб и траур не е това, което искат работодателите. Изказва критичната си позиция, че езикът в сферата на психично здраве относно психологичния стрес подкопава, потушава и намалява дискурса на несправедливостите, довели до появата му, с което погледа се измества от първопричината към последиците, без първата да бъде отстранявана.

5.4. Критика относно културовата формулировка

Розенблат твърди, че в DSM-5¹¹, който сам по себе си среща множество критики и подлежи на ревизия, за първи път културата е била формулирана като значима област сред критериите за диагностика, а за нея не е писано достатъчно, при това не за всяка една диагностична единица (Rosenblatt, 2013).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ДИСКУСИЯ

От обзора на историческия преглед, видовете усложнения на психичните процеси на загуба, скръб и траур до рисковите фактори се вижда как амбивалентността, привързаността, зависимостта и невротизма са конструкти издържали проверката на времето и емпирията. Проследявайки същите, индиректно се вижда как концептите се формират, а понятията все повече се изясняват и приблизително придобиват смисъла и съдържанието, с които се използват към днешна дата. От историческия обзор още се вижда как различните теоретици създават свои представи за това какво са усложнения на психичния процес на загуба, скръб и траур, а също така, извеждат и обогатяват видовете им. Прочитът на историческия обзор, направен от Рандо (Rando, 1993), създава впечатление за кооперация и надграждане между идеите на отделните автори, все едно гравитират около едно общо ядро на знание, което се проявява в своя противовес във втория исторически период, където усещането е за разединение и желание емпирично да се докаже своята собствена идея и теория като вярна.

Някои от авторите в сборния труд, чийто редактори са Стриби, Шут и Ван де Баут (виж Stroebe, Schut, van de Bout, 2013), се обединяват около притеснението си, че от една страна включването на усложненията на психичните процеси на загуба, скръб и траур, независимо под названието на коя да е нозологична единица, би довело до спекулиране с нея с цел употреба на здравната каса в страните, където това е възможно, а от друга страна, би довело до опорочаване и изопачаване на нормалното преживяване на скръб.

При прочита може да се усети тенденцията при повечето автори към унификация, което може да се види в склонността им да използват еднаква терминология, да правят паралел между нозологичните единици. Повдигнат е и въпросът за унификацията на усложненията на психичните процеси на скръб и траур за всички култури и дали това изобщо е възможно (Stroebe, Schut, van de Bout, 2013).

Гореизложеното повдига въпроса накъде ще поеме третата вълна на развитие в теоретичното и емпиричното пространство, към преглъщане на стойността на собствената гледна точка, труд и теоретично-емпирични постижения, за общото благо и изграждане на нова обобщаваща, обогатена, еkleктична

¹¹ DSM-5 от Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. 5 ed. (Диагностичен и статистически наръчник на психиатричните разстройства).

представа, уважаваща и признаваща постиженията на всеки? Или ще останат на коловоза на паралелната, обоснована на конкуренция и съревнование из-олирана работа, затворена в собствената работна група и теоретичен модел?

Ползите от познаването на видовете усложнения на психичните процеси на загуба, скръб и траур за цялото българско, и не само, общество, в частност специалисти както в полето на психологичното консултиране и терапия, така и при тези заети с опазване на физическото здраве и живот, теоретици и изследователи и самите опечалени лица биват представени в лицето на:

- теоретично ядро за провеждането на нови съпоставителни емпирични изследвания за протичане на процеса на скърбене и траур;
- обяснение и предвидимост на психичния процес на загуба, скръб и траур по време и след неговото диагностициране;
- планиране и избор на съответни интервенции при подкрепа от страна на специалистите;
- не на последно място по значение, карта и компас за самите опечалени, създаващи предвидимост, знание и способност да разпознават кога имат нужда от помощ, за да съхранят и да се погрижат за собственото си психично здраве.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Каплан, Х.** (1993) *Спешна психиатрия*. София: Българска психиатрична асоциация.
[Kaplan, Kh. (1993) *Speshna psikhatriya*. Sofia: Bŭlgarska psikhiatriczna asotsiatsiya.]
- Митева, П.** (2015) *Творчески подходи в кризисната интервенция*. София: ИК Стилует.
[Miteva, P. (2015) *Tvorcheski podkhodi v krizisnata interventsia*. Sofia: IK Stiluet.]
- Петкова, П.** (2007) Консултиране при терминални заболявания и загуба при смърт на близък. Съобщаване на лоша новина в медицинската практика. В: **Николкова, С., Маринов, П.** *Психиатрия, психология и психотерапия за общопрактикуващи лекари*. София: Унив. изд. „Медицина“.
[Petkova, P. (2007) Konsultirane na terminalni zabolyavaniya i zaguba pri smŭrt na blizŭk. V: Nikolkova, S., Marinov, P. *Psikhatriya, psikhologiya i psikhoterapiya za obshto praktikuvashiti lekari*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Meditsina”.]
- Цанева, В.** (2009) *Скръб, траур и загуба*. В. Търново: Фабер.
[Tzaneva, V. (2009) *Skrŭb, traur i zaguba*. V. Tŭrnovo: Faber.]
- Burke, L., Neimeyer, R.** (2013) Prospective risk factors for complicated grief: a review of the empirical literature. In: **Stroebe, M., Schut, H., van den Bout, J.** *Complicated Grief*. New York: Routledge, pp. 145–161.
- Harrys, D., Winokuer, H.** (2016) *Principles And Practices Of Grief Counselling*. 2nd ed. New York: Springer Publishing Company.
- Humphrey, G., Zimpfer, D.** (2008) *Counselling For Grief And Bereavement*. 2nd ed. London: SAGE Publications Ltd.

- Mayo Clinic Staff** (2017) Complicated grief, Oct. 05 [accessed: 07.09.2020]. Available at: <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/complicated-grief/symptoms-causes/syc-20360374>.
- Parkes, C., Prigerson, H.** (2010) *Bereavement*. 4th ed. USA, Canada: Routledge.
- Rando, Th.** (1984) *Grief, Dying And Death. Clinical Interventions For Caregivers*. Warwick: Research Press Company.
- Rando, Th.** (1988) *How To Go On Living When Someone You Love Dies*. Lexington, Mass: Lexington Books.
- Rando, Th.** (1993) *Treatment of Complicated mourning*. Illinois: Research Press.
- Rando, Th.** (2013) On achieving clarity regarding complicated grief: lessons from clinical practice. In: **Stroebe, M., Schut, H., van den Bout, J.** *Complicated Grief*. New York: Routledge, pp. 40–54.
- Rosenblatt, P.** (2013) The concept of complicated grief: lessons from other cultures. In: **Stroebe, M., Schut, H., van den Bout, J.** *Complicated Grief*. New York: Routledge, pp. 27–39.
- Solomon, C.** (2015) Complicated Grief, *New England Journal of medicine*, vol. 372, issue 2, pp. 153–160.
- Stroebe, M., Schut, H., van den Bout, J.** (2013) Complicated grief: assessment of scientific knowledge and implications for research and practice. In: **Stroebe, M., Schut, H., van den Bout, J.** *Complicated Grief*. New York: Routledge, pp. 295–311.
- Stroebe, M., Schut, H., van de Bout, J.** (2013) *Complicated Grief*. New York: Routledge.
- Worden, W.** (2009) *Grief Counselling And Grief Therapy*. 4th ed. New York: Springer Publishing Company.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Бърк, Л.** (2012). *Изследване на развитието през жизнения цикъл*. София: Дилок.
[Bark, L. (2012). *Izsledvane na razvitiето prez zhiznenia tsikal*. Sofia: Dilok.]
- Крумова-Пешева, Р., Пешев, Х.** (2017). Патологични психични реакции след ампутация на крайник, *Военна медицина*, LXIX, 1, с. 55–58.
[Krumova-Pesheva, R., Peshev, Kh. (2017). *Patologichni psikhichni reaktсии, Voenna meditsina*, LXIX, 1, s. 55–58.]
- Кюблер-Рос, Е.** (2018). *За смъртта и умирането*. София: Кибча.
[Kyubler-Ros, E. (2018). *Za smartta i umiraneto*. Sofia: Kibea.]
- Русева, Д.** (2015). *Психологична подкрепа при загуба поради смърт*, Варна: Стено.
[Ruseva, D. (2015). *Psikhologichna podkrepa pri zaguba poradi smirt*. Varna: Steno.]
- Ялом, Ъ.** (2018). *Екзистенциална психотерапия*, София: Колибри.
[Yalom, Ŭ. (2018). *Ekzistentzialna psikhoterapiya*. Sofia: Kolibri.]
- Neimeyer, R.** (2016). *Techniques Of Grief Therapy*. New York: Routledge.
- Pearlman, L., Wortman, C., Feuer, C., Farber, Ch. and Rando, Th.** (2014) *Treating Traumatic Bereavement*. New York: The Guildford Press.

МЕТОД НА СРАВНИТЕЛНОТО СКАНИРАНЕ. ДЕМОНСТРАЦИОННИ ЕКСПЕРИМЕНТИ

Ивайло Георгиев Панов

Анотация. В настоящия доклад са представени два демонстрационни експеримента (психофизичен и психологически), проведени по Метода на сравнителното сканиране (cSM), който е иновативна технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“. Предпоставка за cSM е дефиниране на определено подмножество от независими физически (или други) характеристики (измерими признаци или параметри) на стимулите, в рамките на което се изследва *Вътрешният критерий*. Основно предположение е, че стимулите, пораждащи най-силен психологически ефект, формират така наречената *Референтна зона* от избраното признаково пространство. Референтният стимул е точка (зона) от това пространство, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Методът на сравнителното сканиране може да даде отговори на следните фундаментални въпроси относно референтния стимул: къде в признаковото пространство се намира референтният стимул; колко силно е изразен; как е променено признаковото пространство около него; каква е динамиката в локализацията му; как се променя интензитетът му. Реализирането на cSM е чрез иновативен алгоритъм, анализиращ всяка точка от признаковото пространство на дефинираните характеристики. В основата на този анализ е изчисляване на *Фактор на съвпадение* чрез съпоставяне на теоретични очаквания (вероятности) с емпирични данни, а визуализацията (сканирането) на получените резултати се осъществява чрез специализиран софтуер.

Ключови думи: Метод на сравнителното сканиране (cSM); данни от тип „избор по предпочитание“; многомерно психологически скалиране; зрително възприятие; терминални ценности.

COMPARATIVE SCANNING METHOD (cSM). DEMONSTRATION EXPERIMENTS

Ivailo Georgiev Panov

Abstract. This report presents two demonstration experiments (psychophysical and psychological) conducted using the comparative Scanning Method (cSM) which is an innovative technology for processing, analyzing, visualizing and interpreting psychological experimental data of ‘preferential choice’ type. A prerequisite for cSM is definition of a specific subset of independent physical (or other) characteristics (measurable features or parameters) of the stimuli, within which the *Internal criterion* is examined. The main assumption is that the stimuli that generate the strongest psychological effect form the so-called *Reference zone* of the selected attribute space. The reference stimulus is a point

(zone) of this space, the coordinates of which numerically determine the most harmonious combination of features. The comparative Scanning Method could answer the following fundamental questions about the reference stimulus: where in the feature space is the reference stimulus; how strongly it is expressed; how the attribute space around has changed; what is the dynamics in its localization; how its intensity changes. The implementation of cSM is through an innovative algorithm that analyzes each point of the attribute space of the defined characteristics. The basis of this analysis is calculation of *Matching factor* by comparing theoretical expectations (probabilities) with empirical data. Visualization (scanning) of the obtained results is performed by specialized software.

Keywords: Comparative Scanning Method (cSM); “preferential choice” data; multidimensional psychological scaling; visual perception; terminal values.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА И МЕТОДОЛОГИЯ

Същност, възможности и ограничения на метода на сравнителното сканиране (cSM) при анализа, визуализацията и интерпретацията на психологически данни

Предпоставки за cSM: Методът на сравнително сканиране изисква предварително дефиниране на някакво подмножество от независими физически характеристики (измерими признаци или параметри) на стимулите, в рамките на което се изследва „вътрешният критерий“ (Матеев, 1981).

Основно предположение: Стимулите, пораждащи най-силен психологически ефект, формират (очертават) така наречената **Референтна зона** от избраното признаково пространство (Панов, 2000). Наличието на референтен стимул (който може да се идентифицира чрез cSM) е обстоятелство, което трансформира класификацията на данните – изследваното лице оценява предпочитания стимул като по-сходен с референтния. Референтният стимул е точка (зона) от признаковото пространство на физическите характеристики, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Стимул с тези характеристики ще бъде предпочитан, пред който и да е друг от това пространство. Ако за оценка по предпочитание се предложат два произволни стимула от зададеното пространство, ще бъде избран този, който е по-близо до референтния стимул.

Нека набор от физически стимули в експериментални условия е представен последователно в серия по двойки – от всички възможни комбинации между стимулите. Ако за всяка двойка дадено изследвано лице (и.л./участник в експеримента) избира един от двата стимула в зависимост от: *Условието „Кой е по-Х?“* (предварително дефиниран за целите на експеримента „външен критерий“; *X* е някакво свойство на стимулите) и *Предпочитанието си* („вътрешен критерий“, спрямо който и.л. взема решение), то получените данни са от т. нар. тип „избор по предпочитание“ (Coombs, 1964).

Данните от тип „избор по предпочитание“ са обект на обработване и анализ чрез класическите технологии, предложени от Гилфорд (Guilford, 1954),

Торгерсън (Torgerson, 1958) и Кумбс (Coombs, 1964). Такъв тип данни се интерпретират и чрез някои по-съвременни методи, описани от Матеев (1981), Герганов, (1987), Барнет (Barnett, 1987) и Елбърт (Elbert, 1994). Това е възможно и чрез алгоритмично-статистическата процедура, базирана на иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни, наречена Метод на сравнителното сканиране (comparative Scanning Method, cSM).

Фундаментални въпроси в полето на психологическото измерване:

1. Съществува ли референтен стимул?
2. Защо възниква референтен стимул?
3. Кога се формира референтният стимул?
4. Как се формира референтният стимул?
5. Къде в признаковото пространство се намира референтният стимул?
6. Колко силно е изразен референтният стимул?
7. Как е променено признаковото пространство около референтния стимул?
8. Каква е динамиката в локализацията на референтния стимул?
9. Как се променя интензитетът на референтния стимул?
10. Какво е значението на референтния стимул за възприятието?
11. Възможно ли е да се манипулират параметрите на референтния стимул?

Методът на сравнителното сканиране не може да даде отговор на въпросите: 2, 3, 4, 10 и 11, но може да отговори на следните въпроси: 1, 5, 6, 7, 8 и 9.

Гносеологичният аспект на този вид анализ косвено е свързан с евентуалната роля на генетично пренасяната информация и такава, придобита чрез 'imprinting' (Roet, 1987) за формирането на референтната зона от признаковото пространство на физическите стимули, която определя „вътрешния критерий“.

Обосновка и значимост на приложението на метода: Една от най-съществените задачи, която се реализира чрез прилагането на cSM, е откриване на точната локализация на референтния стимул вътре в признаковото пространство на физическите характеристики.

Ако за оценка по предпочитание се предлагат възможните двойки стимули от зададеното пространство – подбрани така, че да притежават само гранични нива от всеки физически параметър, възниква логически парадокс, свързан с геометричния модел за локализация на референтния стимул (зона), състоящ се в следното: Тъй като локализирането на референтния стимул в признаковото пространство на физическите характеристики се основава на отговорите на изследваното лице, които имат вероятностен характер (обичаен за повечето естествени системи за възприемане и преработка на информация), директното прилагане на геометрични съображения (при противоречиви отговори) води до невъзможност за локализиране в пространството на търсената референтна зона.

Методът на сравнителното сканиране предлага решение на логическия / изчислителен казус: Локализирането на референтния стимул в признаковото пространство на физическите характеристики е възможно чрез модификация на описания геометричен модел в статистически (вероятностен) анализ.

Съпоставяне на Метода на сравнителното сканиране (cSM) и Метода на многомерното психологическо скалиране (MDS)

Задачата на многомерното психологическо скалиране може да се формулира най-общо така (Герганов, Алексиева, 1988): нека е дадено множество обекти, които се характеризират с неизвестен брой независими количествени свойства, които могат да се разглеждат като оси на многомерно пространство. Като се използват съжденията на изследвани лица за сходството между обектите, да се намерят: осите на пространството и скаловите стойности на обектите за всяко свойство. Основните постулати в теорията на многомерното психологическо скалиране са: 1) Психологическото пространство е субективно отражение на обективно съществуващи независими свойства на обектите; 2) Разстоянието между две точки в пространството е функция на сходството между съответните обекти – колкото сходството между два обекта е по-голямо, толкова разстоянието между съответните им точки в психологическото пространство е по-малко.

За разлика от многомерното психологическо скалиране при cSM размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават предварително – в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите.

Теоретична рамка на cSM

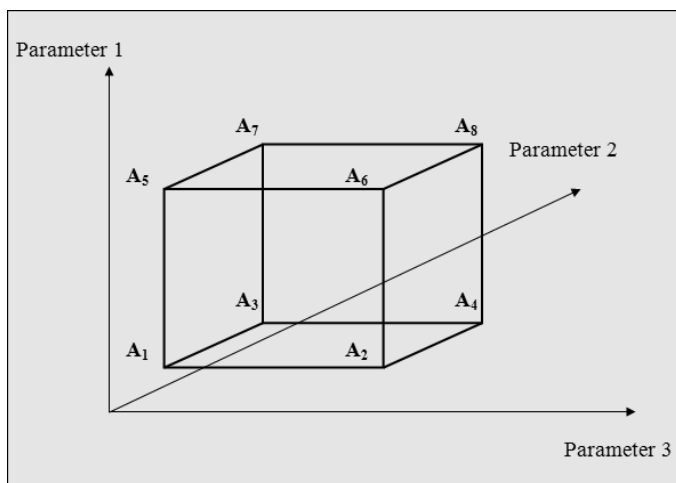
Методът на сравнителното сканиране се реализира чрез иновативен алгоритъм, анализиращ всяка точка от признаковото пространство на физическите характеристики.

В основата на този анализ е изчисляване на *Фактор на съвпадение* (F) чрез съпоставяне на теоретични очаквания с емпирични данни.

Факторът на съвпадение е мярката за степента на припокриване (overlapping) между стимул (с координати в точката i) и предполагаемия референтен стимул – колкото по-малка е стойността на F, толкова по-вероятно е точката i да определя „вътрешния критерий“, съгласно който и.л. взема решение.

Нека са дадени 3-мерно пространство на физическите характеристики и стимулите $A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7$ и A_8 , разположени в това пространство на разстояние значително по-голямо от една т. нар. едва доловима разлика. Параметрите от 3-мерното признаково физическо пространство са подмножество на възможните физически параметри и е желателно да са подбрани така, че да

са независими. Осемте стимула притежават само по две нива от всеки параметър. Подбрани по този начин, те се подреждат в признаковото пространство във върховете на паралелепипед (виж фиг. 1). Всички възможни комбинации от n на брой стимули са $n(n-1)/2$. Всяка от 28-те двойки стимули се оценява по предпочитание от и.л.

Фигура 1. В основата на cSM е идеята за сравняване на теоретичната и емпирична вероятност даден стимул да е „по- X “ от друг (X е някакво макроскопично свойство) за всяка точка от признаковото пространство на физическите стимули.

Изчисляването на теоретичната вероятност даден стимул да е „по- X “ от друг (в която и да е точка от признаковото пространство) се основава на геометрични и логически съображения. Оценка по предпочитание на 28-те двойки стимули кореспондират с емпиричната вероятност даден стимул да е „по- X “ от друг – в която и да е точка от признаковото пространство. Основната задача на cSM е да покаже до каква степен точката i , произволно избрана от признаковото пространство на физическите стимули, съвпада с предполагаемия референтен стимул.

Теоретичната вероятност даден стимул да е предпочетен пред друг стимул може да бъде дефинирана по различен начин. За работата на cSM не е от значение как точно ще бъде определена тази вероятност, стига тя да е аналитично и еднозначно дефинирана.

Съществува относително прост и почти „естествен“ начин за определяне на теоретичната вероятност $p(A_X i | A_Y)$ – предполагаем референтен стимул с координати в точката i да е по-сходен с A_X , отколкото с A_Y . Теоретичната вероятност стимулът A_X да е предпочетен пред A_Y трябва да има следните характеристични (гранични) стойности: $p(A_X i | A_Y) = 0,0$ (когато стимулите i и A_Y съвпадат); $p(A_X i | A_Y) = 0,5$ (когато стимул i е равноотдалечен от стимулите

A_X и A_Y); $p(A_X \ i \ | \ A_Y) = 1,0$ (когато стимулите i и A_X съвпадат). Независимо от размерността на пространството, в което се намират, стимулите са разположени върху една равнина. Ако разстоянието между A_X и i е равно на d_X , а между A_Y и i е равно на d_Y , теоретичната вероятност може да се дефинира чрез разстоянията между стимулите по следния начин, изпълнявайки изискваните характеристични (гранични) стойности: $p(A_X \ i \ | \ A_Y) = d_Y / (d_X + d_Y)$.

Теоретичната вероятност може да се дефинира чрез разстоянията между стимулите и по следния иновативен начин: $p(A_X \ i \ | \ A_Y) = 1 / [1 + (d_X / d_Y)^n]$, където n е размерността на признаковото пространство на физическите стимули. Това дефиниране се основава на авторския **Теоретичен модел на асоциативни взаимодействия** (ТМАВ), разглеждащ когнитивната система като „черна кутия“ (Панов, 2000, с. 138–142).

Емпиричната (експериментална, статистическа) вероятност даден стимул да е предпочетен пред друг може да бъде определена експериментално по различни начини. Основните фактори, определящи тази вероятност, са: *процент на избор на даден стимул пред друг* (равен на отношението: брой на предпочитанията за даден стимул / брой подавания на двойката стимули за оценка) и *време на реакция* (пропорционално на количеството „нерешителност“ при вземане на решение – колкото е по-голямо, толкова вероятността се доближава до стойността $1/2$).

Изчислителният алгоритъм на фактора на съвпадение е следният:

Нека $(p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28})$ е вектор, получен при експериментално изследване на дадено и.л., елементите на който са емпиричните вероятности да е предпочетен левият стимул във всяка от 28-те двойки:

$$p^{\#}_1 = p(A_1 \# \ | \ A_2) = \text{емпирична вероятност } A_1 \text{ да е „по-Х“ от } A_2$$

$$p^{\#}_2 = p(A_1 \# \ | \ A_3) = \text{емпирична вероятност } A_1 \text{ да е „по-Х“ от } A_3$$

...

$$p^{\#}_{28} = p(A_7 \# \ | \ A_8) = \text{емпирична вероятност } A_7 \text{ да е „по-Х“ от } A_8$$

Нека $(p^i_1, p^i_2, \dots, p^i_{28})$ е вектор, елементите на който са теоретичните вероятности в точката i да е предпочетен левият стимул във всяка от 28-те двойки:

$$p^i_1 = p(A_1 \ i \ | \ A_2) = \text{теоретична вероятност } A_1 \text{ да е „по-Х“ от } A_2$$

$$p^i_2 = p(A_1 \ i \ | \ A_3) = \text{теоретична вероятност } A_1 \text{ да е „по-Х“ от } A_3$$

...

$$p^i_{28} = p(A_7 \ i \ | \ A_8) = \text{теоретична вероятност } A_7 \text{ да е „по-Х“ от } A_8$$

Ако от елементите на векторите $(p^i_1, p^i_2, \dots, p^i_{28})$ и $(p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28})$ се образуват модули от разликите:

$$\Delta_1 = | p^i_1 - p^{\#}_1 |$$

$$\Delta_2 = | p^i_2 - p^{\#}_2 |$$

...

$$\Delta_{28} = | p^i_{28} - p^{\#}_{28} |,$$

аналитичното дефиниране на ФАКТОРА НА СЪВПАДЕНИЕ за точката i е:

$$F^i = \sum_{k=1}^{28} \Delta k$$

Факторът на съвпадение $F \in [0 ; 28]$ е мярката за степента на биективност (overlapping) между стимул (с координати в точката i) и предполагаемия референтен стимул – колкото по-малка е стойността на F , толкова по-вероятно е точката i да определя „вътрешния критерий“, съгласно който и.л. взема решение.

Ако описаната процедура се изпълни за всички точки от признаковото пространство на физическите стимули и за всяка точка изчисленият фактор на съвпадение се съпостави и изобрази с „температурен цвят“, то cSM ще визуализира (сканира) пространството с цветове, най-топлимте от които ще изобразят референтната зона, която определя „вътрешния критерий“.

Минималната стойност на фактора на съвпадение, локализацията на референтната зона, градиентът и размахът (range – разликата между максималната и минималната стойност на F за даденото признаково пространство на физическите стимули) са параметри, които характеризират конкретната когнитивна система (изследваното лице).

За реализацията на cSM е създадена компютърната програма IRRA (*Imprinting Reliable Rate Analysis*), която е многоцелеви софтуерен продукт.

Цели и задачи на настоящата разработка

Изследователската цел е да се демонстрира работата на Метода на сравнителното сканиране (cSM) в експериментални условия.

Дефинирането на произтичащите от целта изследователски задачи се основава на идеята за интегриране в единен експериментален модел на номотетичния¹ и идиографичния² подход (Бардов, 2014). Задачите се реализират чрез два демонстрационни експеримента – психофизичен (изследване чрез зрителната модалност) и психологически (изследване чрез комплексни вербални стимули).

ДЕМОНСТРАЦИОННИ ЕКСПЕРИМЕНТИ

1. Психофизичен експеримент (Експеримент 1)

Експеримент 1 изцяло е проведен чрез компютърната програма IRRA, а основната хипотеза е: *Ако от предварително дефинирано признаково пространство се избере набор от физически стимули – според изискванията на метода на сравнителното сканиране (cSM), то в това пространство съществува подпространство – РЕФЕРЕНТНА ЗОНА на изследваното лице. В*

¹ Ориентиран към закономерности, които са валидни за изследваната извадка като цяло.

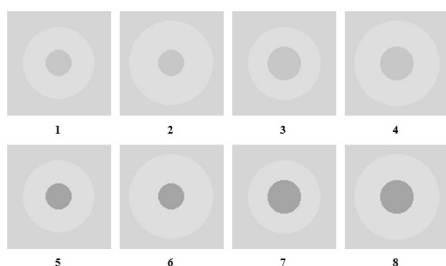
² Ориентиран към установяване характеристиките, присъщи на отделното изследвано лице.

тази зона са разположени стимулите, които с най-голяма вероятност ще бъдат предпочетени пред всички останали, ако са подложени на оценка и избор по описания по-горе начин. Естествено е да се предположи също, че ако съществува такава зона, която се характеризира с: локализация в признаковото пространство (координати), изразеност (минималната стойност на фактора на съвпадение), размер (range) и форма (градиент), *стойностите на тези параметри на референтната зона за различните изследвани лица са индивидуални.*

1.1. Метод на Експеримент 1

Стимулен материал

За демонстрацията на метода на сравнителното сканиране са избрани стимулите, показани на фиг. 2.

Фигура 2.

Съгласно изискванията на cSM е необходимо дефиниране на определено подмножество от физически характеристики (измерими признаци) на стимулите, в рамките на което се изследва „вътрешният критерий“.

Дефинирани са три физически параметъра:

- $P1$ – контраст между двата кръга (варира яркостта на по-малкия кръг);
- $P2$ – диаметър на по-малкия кръг;
- $P3$ – диаметър на по-големия кръг.

Стойностите на параметрите $P1$, $P2$ и $P3$ за осемте стимула са в условни единици (default) на програмата IRRA и са показани в табл. 1.

Таблица 1.

	Стимул							
	1	2	3	4	5	6	7	8
P1	20	20	20	20	52	52	52	52
P2	25	25	32	32	25	25	32	32
P3	70	82	70	82	70	82	70	82

Стимулите 1, 2, ..., 8 съответстват на A_1, A_2, \dots, A_8 (от cSM) и определят границите на признаковото физическо пространство, в което се търси референтна зона.

Процедура

Пространствената структура на айтемите от експерименталната серия е програмирана чрез функционалния блок ITEMS CREATING, а всеки айтем съдържа една от 28-те комбинации от два стимула. Времевата структура на всеки айтем от експерименталната серия е програмирана чрез функционалния блок DURATIONS и включва: Sound 'Response' (100 милисекунди); Pause 1 (150 милисекунди); Sound 'Attention' (100 милисекунди); Pause 2 (150 милисекунди); Stimuli exposition (500 милисекунди). Режимът на изчакване на отговор от изследваното лице е *Unlimited Reaction Time*. Редът на подаване на айтемите от експерименталната серия е рандомизиран чрез функционалния блок ORDERING.

Изследваните лица са инструктирани и изпълняват експерименталната задача, която е описана по-долу в текста.

Изследвани лица

За целите на Експеримент 1 са изследвани 15 жени и 15 мъже. Всички са с дясна водеща ръка, на възраст от 16 до 56 г.

Задача на изследваните лица

Участниците в експеримента са информирани, че в „теста“ няма верни или грешни отговори и трябва да се съобразяват единствено със следната инструкция: След звуков сигнал ('attention') на екрана за кратко време ще се появи изображение, което е съставено от две „картинки“ (стимули). Задачата е да се отговори бързо на въпроса: Коя „картинка“ съдържа по-ХАРМОНИЧНО съчетани елементи – лявата или дясната? Отговорът се дава със съответния бутон от клавиатурата. Тази процедура продължава до изчерпване на всички айтеми от експерименталната серия.

1.2. Резултати и обсъждане на Експеримент 1

Експериментални данни и резултати от анализа на едно произволно избрано изследвано лице

Елементите на емпиричния вектор ($p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28}$) могат да обобщават експерименталните резултати както на едно конкретно изследвано лице, така и на дадена популация.

Съгласно сSM стойностите $p^{\#}_1, p^{\#}_2, \dots, p^{\#}_{28}$ се определят от :

- процент на избор на даден стимул пред друг [равен на отношението m / n (m – брой на предпочитанията за даден стимул; n – брой подавания на двойката стимули за оценка)];
- време на реакция [пропорционално на количеството „нерешителност“ при вземане на решение – колкото това време е по-дълго, толкова повече стойността на $p^{\#}$ се доближава до $1/2$].

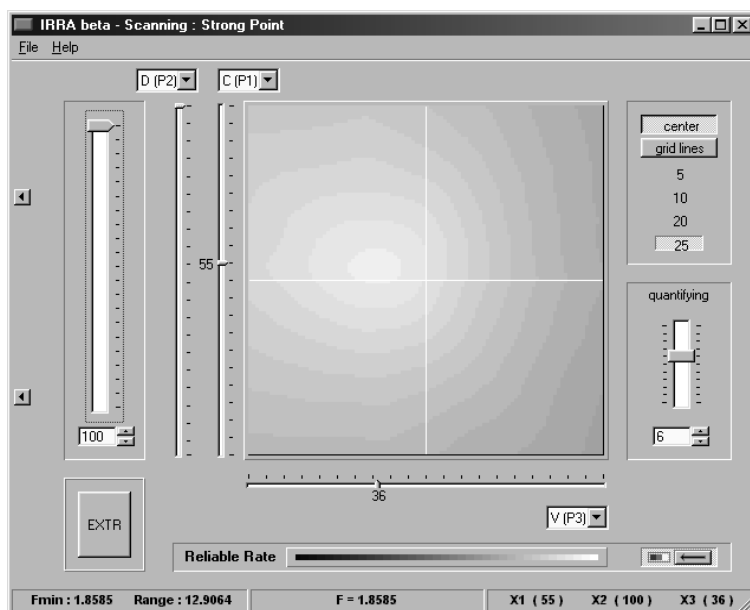
Операционално стойността на $p^{\#}$ е равна на $P\%$ – процента на избор на даден стимул пред друг, редуциран чрез Y – поправка за „нерешителност“. Тази поправка, зависеща от средното време на реакция (τ), не е необходима, ако $P\%$ е определен достатъчно точно.

В табл. 2 са показани стойностите на всички параметри, които определят емпиричния вектор. Поправката Y е изчислена по формулата $Y = (1/5000)\tau$, която е линейно нарастваща функция.

Таблица 2.

<i>item</i> No	τ [msec]	m	n	P%	Y	p[#]
1	2310	1	2	0.5	-	0.5
2	990	0	2	0.0	+0.1	0.1
3	1430	0	2	0.0	+0.2	0.2
4	2270	0	2	0.0	+0.4	0.4
5	2110	2	2	1.0	-0.4	0.6
6	790	0	2	0.0	+0.1	0.1
7	740	0	2	0.0	+0.1	0.1
8	910	0	2	0.0	+0.1	0.1
9	1260	0	2	0.0	+0.2	0.2
10	880	0	2	0.0	+0.1	0.1
11	2430	2	2	1.0	-0.4	0.6
12	890	0	2	0.0	+0.1	0.1
13	1490	0	2	0.0	+0.2	0.2
14	1080	2	2	1.0	-0.2	0.8
15	950	2	2	1.0	-0.1	0.9
16	780	2	2	1.0	-0.1	0.9
17	2100	0	2	0.0	+0.4	0.4
18	2340	2	2	1.0	-0.4	0.6
19	1380	2	2	1.0	-0.2	0.8
20	1330	2	2	1.0	-0.2	0.8
21	1160	0	2	0.0	+0.2	0.2
22	2010	1	2	0.5	-	0.5
23	2430	0	2	0.0	+0.4	0.4
24	820	0	2	0.0	+0.1	0.1
25	1220	0	2	0.0	+0.2	0.2
26	800	0	2	0.0	+0.1	0.1
27	910	0	2	0.0	+0.1	0.1
28	880	2	2	1.0	-0.1	0.9

На фиг. 3 е показан главният панел на функционалния блок SCANNING, който демонстрира резултата от обработката на вектора от табл. 2.

Фигура 3.

От фиг. 3 се вижда, че *съществува* ясно изразена референтна зона в сканираното пространство. Точката с най-малка стойност на фактора на съвпадение $F = F_{\min} = 1.8585$ е с координати (55, 100, 36). Тъй като координатата по признака $P2$ (диаметър на по-малкия кръг) е с максималната стойност (100 условни единици), точната локализация на референтната зона вероятно е извън пространството, определено от стимулите **1**, **2**, ..., **8**. Размахът (range), равен на разликата $F_{\max} - F_{\min}$, има стойност 12.9064, следователно в признаковото пространство има и зони на силно изразено „непредпочитание“ – стимули, съдържащи нехармонично съчетани елементи.

Заклучение

Такъв анализ на резултатите е направен за всяко изследвано лице поотделно. Установеното наличие на РАЗЛИЧНИ по форма, големина, изразеност и локализация референтни зони на отделните изследвани лица показва, че:

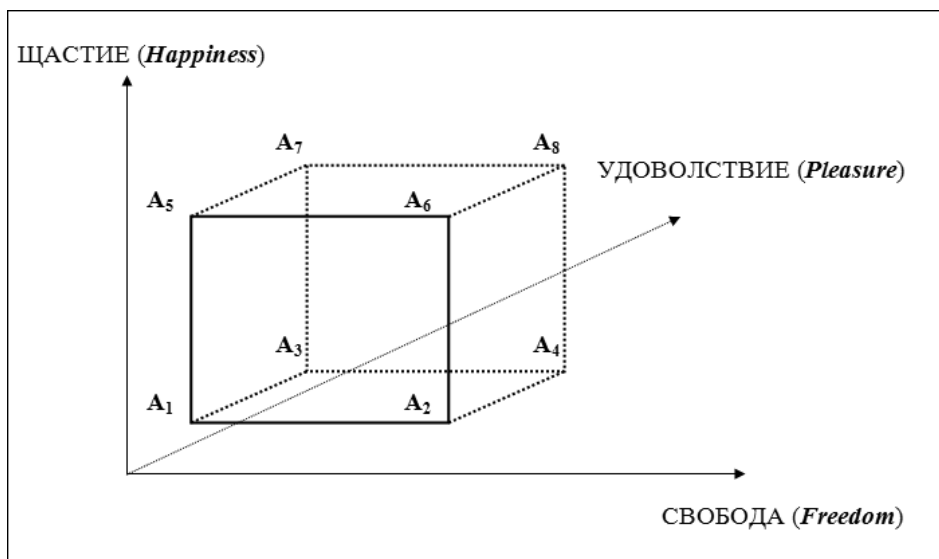
- Методът на сравнителното сканиране (cSM), предназначен за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на данни от тип „избор по предпочитание“, е подходящ за индивидуални изследвания (case study).
- Параметрите на референтната зона от даденото признаково пространство на физически стимули са строго индивидуални за всяко изследвано лице.
- Не съществува универсална референтна зона.

Една допълнителна увереност, че методът на сравнителното сканиране изпълнява адекватно поставената задача, се основава на следния факт: След провеждане на експеримента на всяко изследвано лице се представя за оценка стимул от неговата референтна зона. Този стимул (в комбинация с всички останали) се оказва най-предпочитан.

2. Психологически експеримент (Експеримент 2)

Главната цел на Експеримент 2 е да се демонстрира работата на метода на сравнителното сканиране (сSM) при обработка, анализ, визуализация и интерпретация на данни от тип „избор по предпочитание“, свързани с индиректна оценка на терминални ценности, дефинирани от Милтън Рокич (Rokeach, 1973), чрез комплексни вербални (текстови) стимули в тримерно семантично (признаково) пространство.

Нека са дадени 3-мерно семантично (признаково) пространство и стимулите $A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7$ и A_8 , разположени в това пространство на разстояние значително по-голямо от една „едва доловима разлика“ (just noticeable difference) за всеки от признаците, показани на фиг. 4.

Фигура 4.

Стимулите $A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7$ и A_8 притежават само по две нива от всеки параметър. Подбрани по този начин, те се подреждат в признаковото пространство във върховете на паралелепипед (или топологично подобен обект).

Параметрите от така конструираното 3-мерно семантично (признаково) пространство са относителни независими и са подмножество на възможни-

те 18 параметъра – терминалните ценности, дефинирани от Милтън Рокич (Rocheach, 1973):

- ЩАСТИЕ / HAPPINESS (contentedness)
- УДОВОЛСТВИЕ / PLEASURE (an enjoyable leisurely life)
- СВОБОДА / FREEDOM (independence, free choice)

В табл. 3 са показани координатите-нива на стимулите.

Таблица 3.

stimulus	parameters		
	ЩАСТИЕ	УДОВОЛСТВИЕ	СВОБОДА
A ₁	low	low	low
A ₂	low	low	high
A ₃	low	high	low
A ₄	low	high	high
A ₅	high	low	low
A ₆	high	low	high
A ₇	high	high	low
A ₈	high	high	high

Комбинациите от стимулите A₁, A₂, A₃, A₄, A₅, A₆, A₇ и A₈ са показани в табл. 4.

Таблица 4.

1	A ₁ A ₂	8	A ₂ A ₃	14	A ₃ A ₄	19	A ₄ A ₅	23	A ₅ A ₆	26	A ₆ A ₇	28	A ₇ A ₈
2	A ₁ A ₃	9	A ₂ A ₄	15	A ₃ A ₅	20	A ₄ A ₆	24	A ₅ A ₇	27	A ₆ A ₈		
3	A ₁ A ₄	10	A ₂ A ₅	16	A ₃ A ₆	21	A ₄ A ₇	25	A ₅ A ₈				
4	A ₁ A ₅	11	A ₂ A ₆	17	A ₃ A ₇	22	A ₄ A ₈						
5	A ₁ A ₆	12	A ₂ A ₇	18	A ₃ A ₈								
6	A ₁ A ₇	13	A ₂ A ₈										
7	A ₁ A ₈												

Ако описаният набор от **комплексни вербални стимули** (A₁, A₂, ..., A₈) в експериментални условия се представи последователно в серия по двойки (от всичките възможни 28 комбинации между стимулите) и за всяка двойка участникът в изследването избира един от двата стимула в зависимост от **условието „Коя комбинация е по-приемлива?“** и **предпочитанието си**, то може да се предположи, че в дефинираното семантично (признаково) пространство съществува **референтна зона / референтен стимул**, който служи за **„вътрешен критерий“**, спрямо който участникът в изследването взема решение.

Основната задача на cSM е да покаже до каква степен произволно избрана точка от семантично (признаково) пространство съвпада с предполагаемия ре-

ферентен стимул, който с най-голяма вероятност ще бъдат предпочетен пред всички останали, ако се подложи на оценка и избор по описания по-горе начин.

Както при Експеримент 1, така и тук може да се предположи също, че ако съществува такава зона, която се характеризира с: локализация в признаковото пространство (координати), изразеност (минималната стойност на фактора на съвпадение), размер (range) и форма (градиент), *стойностите на тези параметри на референтната зона за различните изследвани лица са индивидуални.*

2.1. Метод на Експеримент 2

Стимулен материал

Съгласно дефинираното 3-мерно семантично (признаково) пространство 8-те комплексни вербални стимули са следните:

$A_1 = [\text{МАЛКО ЩАСТИЕ} + \text{МАЛКО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МАЛКО СВОБОДА}]$

$A_2 = [\text{МАЛКО ЩАСТИЕ} + \text{МАЛКО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МНОГО СВОБОДА}]$

$A_3 = [\text{МАЛКО ЩАСТИЕ} + \text{МНОГО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МАЛКО СВОБОДА}]$

$A_4 = [\text{МАЛКО ЩАСТИЕ} + \text{МНОГО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МНОГО СВОБОДА}]$

$A_5 = [\text{МНОГО ЩАСТИЕ} + \text{МАЛКО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МАЛКО СВОБОДА}]$

$A_6 = [\text{МНОГО ЩАСТИЕ} + \text{МАЛКО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МНОГО СВОБОДА}]$

$A_7 = [\text{МНОГО ЩАСТИЕ} + \text{МНОГО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МАЛКО СВОБОДА}]$

$A_8 = [\text{МНОГО ЩАСТИЕ} + \text{МНОГО УДОВОЛСТВИЕ} + \text{МНОГО СВОБОДА}]$

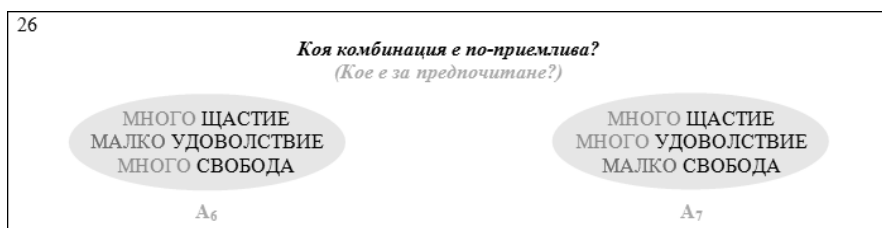
Изследвани лица

За целите на Експеримент 2 са изследвани 8 жени и 7 мъже. Всички са с дясна водеща ръка, на възраст от 16 до 56 г.

Процедура и задача на изследваните лица

28-те двойки-стимули се представят последователно в случаен ред, а участниците в експеримента избират една от двете представени комбинации – в зависимост от предпочитанието си.

На фиг. 5 е показан пример (26-ти айтем: комбинация от стимули A_6 и A_7).

Фигура 5.

Участниците в експеримента са информирани, че в „теста“ няма верни или грешни отговори и трябва да се съобразяват единствено с личното си предпочитание.

2.2. Резултати и обсъждане на Експеримент 2

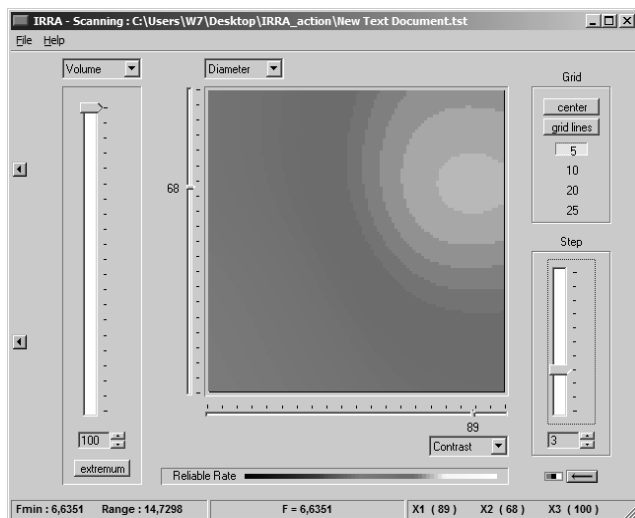
Експериментални данни и резултати от анализа на едно произволно избрано изследвано лице

Елементите на емпиричния вектор ($p_{1}^{\#}, p_{2}^{\#}, \dots, p_{28}^{\#}$) могат да обобщават експерименталните резултати както на едно конкретно изследвано лице, така и на дадена популация, а стойностите му се определят само от избора на даден стимул пред друг (във всяка двойка стимули за оценка). В този експеримент времето на реакция не се измерва.

В табл. 5 са показани стойностите на емпиричния вектор (стойност 1 – при избор на лявата комбинация в айтема; стойност 0 – при избор на дясната комбинация в айтема).

Таблица 5.

айтем	избор	айтем	избор	айтем	избор	айтем	избор
01	0	08	1	15	0	22	0
02	0	09	0	13	0	23	0
03	0	10	1	17	0	24	0
04	0	11	0	18	0	25	0
05	0	12	1	19	1	26	1
06	0	13	0	20	0	27	0
07	0	14	0	21	1	28	0

Фигура 6.

На фиг. 6 по-горе е показан главният панел на функционалния блок SCANNING (на софтуерната програма IRRA), който демонстрира резултата от обработката на емпиричния вектор при 100 % по оста на дименсията СВОБОДА.

От фигурата се вижда, че *съществува* ясно изразена референтна зона в сканираното пространство. Точката с най-малка стойност на фактора на съвпадение $F = F_{\min} = 6.6351$ е с координати (**89, 68, 100**):

Терминална ценност ЩАСТИЕ	89 (%)	[съотв. на Contrast в панела IRRA]
Терминална ценност УДОВОЛСТВИЕ	68 (%)	[съотв. на Diameter в панела IRRA]
Терминална ценност СВОБОДА	100 (%)	[съотв. на Volume в панела IRRA]

Тъй като координатата по признака *P3* (СВОБОДА) е с максималната стойност (100 условни единици), точната локализация на референтната зона вероятно е извън пространството, определено от стимулите.

Размахът (range), равен на разликата $F_{\max} - F_{\min}$, има стойност **14.7298**, следователно в признаковото пространство има и зони на силно изразено „непредпочитание“.

Заклучение

Такъв анализ на резултатите е направен за всяко изследвано лице поотделно. Както и при Експеримент 1 установеното наличие на РАЗЛИЧНИ по форма, големина, изразеност и локализация референтни зони на отделните изследвани лица показва, че методът cSM е подходящ за индивидуални изследвания (case study), а параметрите на референтната зона от даденото признаково пространство на комплексните вербални стимули са строго индивидуални за всяко изследвано лице.

ОБОБЩЕНИЕ

Методът на сравнителното сканиране (cSM) е допълнителен инструмент за интегриране в единен изследователски модел на задачи – едновременно от номотетичен и от идиографичен тип – и е приложим и в сферата на психологията на личността, когато се борави с данни от тип „избор по предпочитание“. При пряко съпоставяне на многомерното психологическо скалиране (MDS) с метода на сравнителното сканиране (cSM) се констатира следното: началната (отправна) точка на метода MDS е т.нар. квадрант Q4 (данни „сходство“), а на cSM е квадрант Q1 (данни „избор по предпочитание“, трансформирани в „сходство“); форматът на данните при метода MDS е матрица на сходството (близост, разстояние), докато при cSM е вектор на емпиричните оценки (вероятности). Задачите на метода MDS са: при дадена (най-често Евклидова) метрика на пространство, в което са разположени обектите (стимулите), да се намерят осите (размерността); да се определят скаловите стойности на обектите за всяка ос. Задачите при cSM обаче са: да се намерят координатите на референтния стимул/зона по всяка от осите на зададеното (под)пространство; да се изчисли минималната стойност на фактора на съвпадение; да се визуализира изменението (градиентът) на пространството около референтната зона; да се определи разликата между максималната и минималната стойност

(*range*) на фактора на съвпадение (F) за даденото признаково пространство на стимулите – при дадена метрика и при предварително зададена размерност (подмножество от независими признаци – оси). Докато методът MDS е универсален, приложимостта и ограниченията (*study limitations*) на cSM се свеждат до психофизични изследвания и психологически (личностни) изследвания. За разлика от многомерното психологическо скалиране при метода на сравнителното сканиране (cSM) размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите, което е един от важните приноси на метода.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бардов, И.** (2014) Номотетичен и идиографичен подход в психологическото познание на личността: един възможен модел за интеграция. В: *Седми национален конгрес по психология: Сборник научни доклади, София, 31.10-02–11.2014*. София: Продуктски център ЛМ ЕООД, с. 184–195.
[Bardov, I. (2014) Nomotetichen i idiografichen podhod v psihologicheskoto poznanie na lichnostta: edin vazmozhen model za integratsia. V: *Sedmi natsionalen kongres po psihologia: Sbornik nauchni dokladi, Sofia, 31.10-02–11.2014*. Sofia: Producerski tsentar LM, s. 184–195.]
- Герганов, Е.** (1987) *Памет и смисъл*. София: Наука и изкуство.
[Gerganov, E. (1987) *Pamet i smisal*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Герганов, Е., Алексиева, Е.** (1988) Многомерно психологическо скалиране на ритмично-интонационни структури. В: *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Философски факултет, Книга – Психология*, том 77, бр. 1, с. 58–92.
[Gerganov, E., Aleksieva, E. (1988) Mnogomerno psihologicheskoto skalirane na ritmichno-intonatsionni strukturi“. V: *Godishnik na Sofiyskia universitet ‘Kliment Ohridski’, Filosofski fakultet, Kniga – Psihologia*, tom 77, br. 1, s. 58–92.]
- Матеев, Ст.** (1981) *Психофизика. Идеи и методи*. София: БАН.
[Mateev, St. (1981) *Psihofizika. Idei i metodi*. Sofia: BAN.]
- Панов, И.** (2000) Метод на сравнителното сканиране. Аспекти на обработката и интерпретацията на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“, *Българско списание по психология*, бр. 3–4, с. 118–142.
[Panov, I. (2000) Metod na sravnitelното skanirane. Aspekti na obrabotkata i interpretatsiyata na psihologicheski eksperimentalni dannii ot tip „izbor po predpochitanie“, *Balgarsko spisanie po psihologia*, br. 3–4, s. 118–142.]
- Barnett, R. A.** (1987) *Finite mathematics for management, life, and social sciences*. London: Collier Macmillan.
- Coombs, C. H.** (1964) *A theory of data*. New York: Wiley.

- Elbert**, T. (1994) 'Chaos and Physiology: Deterministic Chaos in Excitable Cell Assemblies', *Physiological Reviews*, vol. 74, no. 1.
- Guilford**, J. P. (1954) *Psychometric methods*. New York: McGraw-Hill.
- Roet**, B. (1987) *All in the mind*. London: Macdonald & Co.
- Rokeach**, M. (1973) *The Nature of Human Values*, New York: Free Press.
- Torgerson**, W. (1958) *Theory and methods of scaling*. New York: Wiley.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА СТИЛОВЕТЕ ЗА СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕ

Цветинка Валентинова Гайдажиева

Анотация. Увеличаващата се конкуренция в съвременния живот и все по-масовото и осезателно използване на виртуалните социални мрежи и виртуалния свят в ежедневието налагат редица промени в средствата и начините на себеизразяване на личността. Тези промени превръщат създаването на образ за себе си в очите на другите в задължителен компонент на участието в съвременния социален живот – както в професионален, така и в личен план. Настоящият доклад има за цел да систематизира основните психологически теории за стиловете на себепредставяне. Ще бъдат анализирани и отношенията между себепредставянето и концепцията за себе си, заедно с редица други аспекти на Аза. Връзките на себепредставянето с някои от основните личностни характеристики са третият компонент на анализа. Работата завършва с практически аспекти на разглежданите стилове на себепредставяне в сферата на управление на впечатленията.

Ключови думи: стилове за себепредставяне; концепция за себе си; конструиране на Аза; личностни характеристики; управление на впечатленията.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SELF-PRESENTATION STYLES

Tsvetinka Valentinova Gaydazhieva

Abstract. The increasing competition in modern life, the omnipresent use of virtual social networks and the virtual world in everyday life require a number of changes in the means and ways of self-expression. These changes make the creation of an image of oneself in the eyes of others a mandatory component of participation in modern social life – both professionally and personally. This report aims to systematize the basic psychological theories of self-presentation styles. The relationship between self-representation and self-concept will be analyzed, along with some of other aspects of the Self. Relationships of self-presentation with some of the basic personal characteristics are the third component of the analysis. The article ends with practical aspects of the considered styles of self-presentation in the field of impression management.

Keywords: self-presentation styles; self-concept; self-construal; personality traits; impression management.

АКТУАЛНОСТ НА ТЕМАТА

Виртуалните социални мрежи придобиват все по-голяма популярност и социална значимост през последното десетилетие. Те са част от виртуалния

свят, за който може да се твърди, че бележи началото си в средата на 90-те години на миналия век. Масовата употреба на глобалната мрежа – Интернет – се приема за основополагащ фактор за формирането и развитието на виртуалния свят (Киряков, Зиновиева, Иванов, 2013).

Според последните проучвания на We Are Social и Hootsuite, към 01.2020 г. потребителите на виртуалните социални мрежи са 3,8 млрд., като използващите платформата Facebook са 2,449 млрд., Instagram – почти 1 млрд., а потребителите на LinkedIn – над 663 мил. Същият източник сочи, че тенденциите на растеж се запазват и не показват признаци за забавяне. Като едно от основните доказателства в подкрепа на изложеното твърдение, се посочва темпът на нарастване на общия брой активни потребители на виртуалните социалните мрежи.

ВИРТУАЛНИ СОЦИАЛНИ МРЕЖИ И СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕ

Все по-често виртуалните социални мрежи се използват и като канали за рекламиране на дейността, създаване и утвърждаване на работодателски марки, а също така и както средство за глобализация. Бизнес компаниите отдават все по-голямо значение и инвестират все повече ресурси в области като дигитален маркетинг и дигитална маркетинг комуникация. Нараства значението и употребата им в областта на управлението на човешките ресурси. В тази връзка напълно валидно е твърдението, че виртуалните социални мрежи вече представляват основно и дори ключово звено от общуването в интернет, а себепредставянето в разглеждания вид социални мрежи – от съществено значение.

От друга страна, за да се изследва в детайли въпросният феномен е необходимо да се знаят същността и измеренията на конструкта „себепредставяне“, както и спецификите на онлайн социалните мрежи. Следващата стъпка е съпоставката между себепредставянето като цяло и основните стилове в реалния и съответно във виртуалния свят и отчитането на приликите, разликите и спецификите в проявлението на разглеждания феномен в съответната среда (реална и / или виртуална).

Целта на настоящия доклад е да се направи психологически анализ на стиловете за себепредставяне в реалния свят, което от своя страна да послужи като отправна точка за по-нататъшни разработки в областта като се разшири обхвата с изследвания, свързани и с виртуалния свят.

СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕ И УПРАВЛЕНИЕ НА ВПЕЧАТЛЕНИЯТА

Според някои автори (Schlenker, 1980; Leary, 1996; Jones, Pittman, 1982; Self-Presentation, no date) себепредставянето е подразделение на управлението на впечатленията. Последното се характеризира от тези автори като широк набор от поведения, които се отнасят до контролираното предаване и представяне на информацията, свързана не само с предаващия, но и с всичко останало

(включително данни за други хора или събития). В този смисъл, управлението на впечатленията се явява като по-широко-обхватен конструкт в сравнение с конструкта себепредставяне, тъй като самопрезентацията се разглежда като контролиране на впечатленията и информацията, свързани само със себе-презентацията се.

В други източници, обаче двете понятия се използват взаимнозаменяемо (Sadler, Hunger, Miller, 2010, p. 623) и се разглеждат като „неизбежен факт от ежедневието ...“ и дори „необходимост“ от добро представяне и създаване / затвърждаване на добро впечатление у околните.

На места (Self-presentation: chapter 07, 2013) дори се среща и обратната релация – т.е. себепредставянето бива разглеждано като по-мощното от двете понятия, защото не винаги включва елементи на контрол и целенасочени действия, каквито управлението на впечатленията предполагат.

В настоящата работа двата конструкта се използват като алтернативни понятия.

СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕ – ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ТЪЛКУВАНИЯ

Себепредставянето се разглежда както във връзка с взаимодействието на човек с околния свят – хора и събития, така и със самия себе си – възприятия, психични състояния. В този смисъл конструктът с основание може да бъде характеризирани като сложен и многоаспектен.

Най-общо той би могъл да се дефинира като предаване или представяне на информация за себе си или създаване на образ за себе си и включва както себеизразяване, така и различни типове поведение. Себеизразяването, може да бъде както вербално (изказване на твърдения за себе си; свободни само-описания; предаване на лични убеждения и вярвания, на нагласи; заявяване на принадлежност към общност; вербално афиширане на ангажираност с дадена кауза и пр.), така и невербално (мимики, жестове, тембър на гласа, поза, външен вид и др.). Като част от поведението, отнасящо се до себепредставянето могат бъдат причислени дори изборът на приятелски кръг, на вещи, както и включването в или дистанцирането от дадени социални ситуации и/или среда.

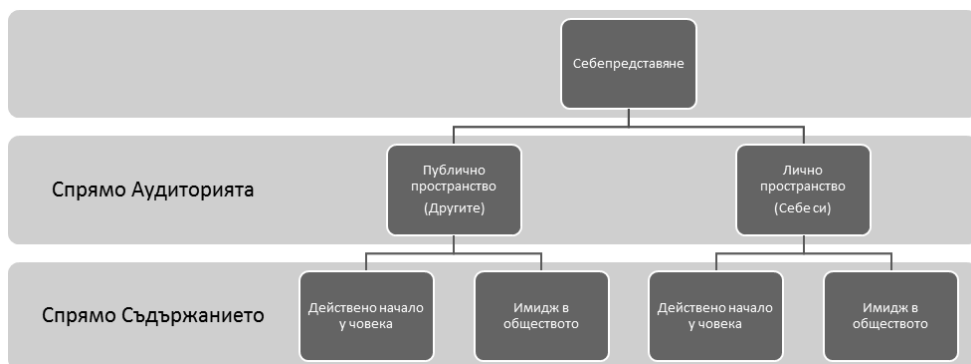
Терминът себепредставяне е въведен за първи път в научната литература от Гофман през 1959 г. (Abdel-Azim, 2014). Като едно от най-разпространените схващания по отношение на себепредставянето е, че последното е тясно свързано с управлението на впечатленията и респективно е както част от процеса на комуникация, така и част от изпълнението на различните социално роли, принадлежащи на съответния индивид (Rui, Stefanone, 2012; Goffman, 1959).

Според някои автори един от най-съществените компоненти на себепредставянето е поведението (Baumeister, 1982; Goffman, 1959). Други разглеждат себепрезентацията по-скоро като процес (Paulhus, Trapnell, 2008), а някои дори я характеризират като „процес на контролиране на това, как даден човек бива възприеман от околните“ (Sociological Theory/Impression Management, 2018).

Лиъри отбелязва ролята на този феномен в процеса на адаптация на индивидите, поддържането на моралните устои и социалните норми (Leary, 1996), като не пропуска да спомене и трудностите, които човек би могъл да срещне представяйки даден образ за себе си, както и негативната стана на себепредставянето, която би могла да доведе дори до увреждане на здравето на човека и саморазрушително поведение (Leary, Tchividjian, Kraxberger, 1994).

Паулхъс и Трапнел, позовавайки се на Гофман и Съливан, твърдят че всеки аспект от личността на човека може да бъде разгледан като вид себепредставяне. В същия източник се изказва мнението, че макар част от поведението на даден човек да е социалножелателно, то когато става дума за себепрезентация, е важно да се вземе под внимание факта, че „... всяко човешко действие съобщава някаква информация за актьора...“ (Paulhus, Trapnell, 2008, p. 492). Авторите правят също и интересен паралел между мотивацията и себепредставянето, като визират сходството между конструктите по отношение на тяхното богатство и разнообразие. С други думи, както има различни видове мотивация, така и себепредставянето би могло да се класифицира в различни категории, наречени „стилове“. Освен това, както едни и същи действия при различните индивиди могат да са продиктувани от различни мотиви, така и едни и същи действия при различните индивиди могат да отразяват / онагледяват различни стилове на себепредставяне и пр.

Водещите диспозиции относно себепредставянето, според Паулхъс и Трапнел, са на база разграниченията, свързани с аудиторията и със съдържанието – т.е. публично / лично (public vs. private) и респективно действеното начало у човека / имидж в обществото и / или общността (agentic vs. communal image). И докато действеното начало у човека се свързва с „напредъка“ в най-общ смисъл, то имиджът в обществото и / или общността се асоциира по-скоро с „разбирателството и сътрудничеството“ (Paulhus, Trapnell, 2008; Bakan, 1966; Hogan, 1983) (виж Фиг. 1)

Фигура 1. Йерархия на себепредставянето (по Paulhus, Trapnell, 2008)

Същият източник сочи, че „управлението на впечатлението“ е част от самопрезентирането. Терминът се използва, за да се дефинира процесът на себепредставяне, при който се изискват съществени усилия и внимание от страна на индивида по отношение на неговото публично представяне на обществения му имидж. Обратно на това – в личното си пространство хората по-скоро са склонни да бъдат „... честни със себе си – дори и по отношение на въпроси / проблеми, свързани със срам и вина...“, но ако „... афективните последици са твърде тежки, ... се активират вътрешни защитни процеси като самоизмама...“ (Paulhus, Trapnell, 2008, p. 493).

Също така, представянето на себе си при ден човек може да варира в зависимост от аудиторията, като най-често хората имат склонността да представят различни свои аспекти пред различна публика и / или при различни условия. Например общувайки с приятели, човек неизменно разкрива своето чувство за хумор и забавната си страна, но същата личност би могла да предпочете тези негови аспекти да не бъдат „излагани на показ“ в работна среда. Понякога изборът на поведение, респективно стилът на себепредставяне се определят и от публиките, които не присъстват физически в конкретната ситуация, т.е. разглежданият феномен може да се отнася и до въображаеми аудитории и ситуации, които от своя страна могат да имат различни ефекти върху субективното поведение.

Друго разграничение на себепредставянето е диспозицията автоматично / контролирано. Първото се наблюдава при голямо когнитивно натоварване и изследвания сочат, че автоматичното себепредставяне се характеризира с по-позитивни самоописания (Paulhus, Levitt, 1987).

Важно е да се отбележи в тази връзка, че не всеки акт на себепредставяне е съзнателен, по същия начин, по който човек върши в ежедневието си неща, влагайки малко или никаква мисъл. Например измиването на посудата след хранене вкъщи, да отстъпиш място в градския транспорт на по-възрастен човек. Дори и в такива ситуации обаче, поведението на човек може да бъде по-вод той да бъде определен като съвестен и състрадателен, т.е. да послужи като вид несъзнателно (непреднамерено) представяне на себе си.

СТИЛОВЕ НА СЕБЕПРЕДСТАВЯНЕ

Основни модели

Що се отнася до стиловете на представяне на себе си, може да се каже, че едни от основните фактори при тяхното разграничаване са типичното поведение, както и основните нужди и мотиви на самопрезентиращия се. Например нуждата на човек от одобрение, похвала или да бъде харесван се проявява в любезно, а понякога дори и подкупно поведение, съблазняване или подмазване (*ingratiation*). Обратно на това, необходимостта на индивида да бъде

възприет като безупречен или невинен, го подтиква към оправдания (*excuses*) (Sadler, Hunger, & Miller, 2010).

Съществуват различни модели за класифициране на стиловете за самопрезентация. Някои автори предлагат дву-факторни, други три-факторни и дори пет-факторни модели, но като най-пълна би могла да се определи дванадест-факторната таксономия на тактиките за управление на впечатленията.

Дву-факторният модел, предложен от Авиа и колеги (Avia et al., 1998), се състои от стратегия, целяща активно търсене на одобрение или т.н. насочен към придобивки (*acquisitive*) стил и стратегия, свързана с намаляване на негативните резултати от някои действия на човека, този стил се определя като дефанзивен (*defensive*).

Почти идентична като смисъл и терминология е таксономията, използвана от Аркин (Arkin, 1981). Авторът нарича активният вид себепредставяне отново насочен към придобивки (*acquisitive*), като обобщава същността му с изграждане на желан образ за себе си, докато пасивният аспект на самопрезентацията вижда основно като избягване на неодобрението – т.н. защитен (*protective*) стил.

В изследване, проведено сред 230 лица от Обединените Арабски Емирства, стиловете на себепредставяне се разделят на 3 групи – подмазвачество, молба и преувеличаване (*ingratiation, supplication, enhancement*) (Ahmed, 2014). Този три-факторен модел представлява „разслояване“ и нюансиране на насочения към придобивки стил и не засяга защитните и дефанзивни тактики. Тук първият стил се изразява в търсене на симпатиите и одобрението на аудиторията посредством съблазняване, а понякога дори угодно или подмазваческо поведение. Молбата цели получаване на помощ и / или подкрепа, като за целта субектът изтъква своите слабости или недостатъци. Обратно на това – третият стил от модела – преувеличаването – се заключава в себеизтъкване и дори преувеличаване на някои качества, добродетели или способности на личността, отново с цел одобрение, спечелване на симпатии, похвала или друг вид облаги.

Според Джонс и Питман (Jones, Pittman, 1982) на лице са пет основни стратегии по отношение на управление на впечатленията, а именно – интеграция (*ingratiation*), сплашване (*intimidation*), само-промотиране (*self-promotion*), илюстриране (*exemplification*) и молба (*supplication*).

В първият случай човек използва правенето на услуга, комплименти или интеграция, за да получи симпатиите на другите хора. Това е може би най-често използваната стратегия, от една страна защото хората обичат да бъдат харесвани, а от друга, понеже имаме склонността да харесваме тези, които имат близки до нашите ценности, вярвания и убеждения. И понеже хората предпочитат и искат да вярват, че са харесвани, приемат непродубедено и за валидна тази тактика на управление на впечатленията. Така дори и не до

там автентично себепредставяне и дори интеграцията биха могли да се приемат от аудиторията и човек да получи симпатиите на околните. Отявленото интеграция, подмазване или неискреност в поведението обаче могат да имат сериозен обратен ефект и човек не само да бъде възприет като несимпатичен и неискрен, но и да понесе доста негативи.

Вторият подход се състои в демонстриране на сила и способност за упражняване на някакъв вид наказание, за да се подсигури това, човек да бъде разглеждан като силен, могъщ и дори опасен. Използва се понякога от хора на лидерски или властови позиции и в случаите, когато одобрението, харесването или преценката на околните по отношение на компетентността на субекта са по-малко ценени от властта и страхопочитанието.

При само-промотирането човек изтъква постиженията си с цел да бъде възприеман от околните като способен. За разлика от интеграцията, тази стратегия има за цел не просто човек да бъде одобрен и харесан, а да бъде възприет като компетентен в някаква област, т.е. тук фокусът пада върху някои конкретни качества на самопрезентиращата се личност като например интелигентност, а също и притежаването на определени таланти или способности (напр. да пее, да бъде организирана и т.н.). Често пъти интеграцията и само-промотирането могат да доведат до противоположни ефекти, поради което балансът между използването на тези две стратегии може да затрудни себепредставяния се. Това се наблюдава най-често, когато взаимодействието е между непознати или слабо познаващи се лица, както и в специфични ситуации като интервю за работа или явяването на конкурс например.

При стратегията илюстриране, човек прави повече от необходимото или надхвърля очакванията на другите към него, за да бъде възприет като ангажиран или трудолюбив. Среща се и под формата на преувеличаване на трудностите, с които човек се е справил или негативите, които е понесъл.

И при пет-факторния модел, както и при три-факторния, молбата се свързва с показване на слабостите и дори недостатъците от страна на субекта, като по този начин се търси състраданието и подкрепата на останалите индивиди. Възможно е тези слабости или недостатъци да бъдат преувеличени, ако това би подпомогнало постигането на желаната цел, но има и случаи, в които разглежданата стратегия за самопрезентация да бъде свързана с депресия или други психологически затруднения (Self-presentation: chapter 07, 2013).

Авторите на дванадесет-факторния модел на самопрезентация разделят основните стиловете на разглеждания феномен в две основни категории – дефанзивни и асертивни. Всяка от тези категории има по няколко подкатегории. Характерното за петте дефанзивните тактики като цяло е, че се прилагат с цел компенсирание или възстановяване на идентичността на актьора. Докато асертивните тактики по същество са проактивни и се използват с цел доказване или изграждане идентичността на актьора. По-детайлно всяка от дванадесетте тактики може да се опише посредством характерно за нея твърдение, а именно:

1. Извинение (*excuses*): „Когато нещата се объркат, обяснявам защо нямам вина.“
2. Оправдание (*justification*): „Оправдавам поведението си, за да намаля негативните реакции на околните.“
3. Опровержение (*disclaimer*): „Когато вярвам, че няма да се представя добре, предварително се извинявам.“
4. Само-възпрепятстване (*self-handicapping*): „Поставям пречки пред собствения си успех.“
5. Съжаление (*apology*): „Изразявам угризения и вина, когато направя нещо нередно.“
6. Вграждане (*ingratiation*): „Изразявам същите нагласи като другите, за да ме приемат.“
7. Заплашване (*intimidation*): „Държа се по начин, който кара другите да се страхуват от мен.“
8. Молба (*supplication*): „Използвам слабостите си, за да получа съчувствие от другите.“
9. Упълномощаване (*entitlement*): „Посочвам положителните неща, които правя, а другите не забелязват.“
10. Подчертаване на положителното (*enhancement*): „Казвам на хората, когато се справям добре със задачи, които другите намират за трудни.“
11. Унищожаване (*blasting*): „Преувеличавам негативните качества на хората, които се състезават с мен.“
12. Даване на пример (*exemplification*): „Опитвам се да накарам другите да действат по същия положителен начин, като мен.“

Сред изброените по-горе стратегии първите пет спадат към т.н. дефазивни, а останалите седем представляват асертивните.

С извинение и оправдание, човек поема отговорност за действията си, но се старее да промени възприятията на околните за обстоятелствата и от там да намали негативите по свой адрес в първия случай като представя поведението си за неволно или случайно, т.е. налице е рационализация, а във втория – се изтъкват причините за съответното негативно поведение, т.е. търсят се начини за легитимиране и оправдаване на съответното поведение. При оправдание е възможно също така човек да поеме пълна отговорност за действията си и да разчита на милостта или благоразположението на околните, без да прибегва до други стратегии.

При използването на опровержение може да се наблюдава и пълно отричане от отговорност по отношение на дадено събитие и/или поведение. С други думи, човек се дистанцира от отрицателните събития и резултати, посредством заявка за липса на свързаност между него самия и действията му със съответното събитие / резултат. Положителната интерпретация на отрицателни събития и / или резултати е друг нагледен пример за опровержение.

При съжалението човек поема пълна отговорност за действията си и признава вината си, като по този начин търси благоразположението на околните.

За само-възпрепятстването е характерно човек сам да поставя пречки пред собствения си успех и активно да се оправдава за неуспехите си. Наблюдава се най-вече при публични изяви. Например, при лошо представяне на изпит, студент би могъл да се оправдае с липсата на достатъчно време за подготовка, вместо представянето му да бъде възприето като резултат от липса на компетентност или неразбиране на материята. По същият начин, спортист може да отдаде лошото си представяне по време на състезание на контузия или недостатъчна подготовка, вместо на липса на качества или допуснати грешки от негова страна.

По същество и при този модел вграждането, заплашването, молбата и даването на пример се изразяват в същият тип поведение и имат аналогична същност, както съответните стилове при пет-факторния модел на себепредставяне.

Що се отнася до упълномощаването и подчертаването на положителното, може да се каже, че и двете стратегии са алтернатива на само-промотирането при предходния (пет-факторен) модел на управление на впечатленията. В първия случай фокусът е върху собствената личност и по-специално върху качества, които човек предполага или има доказателства, че околните не вземат под внимание при изграждане на своето мнение за него. Изтъкваните от субекта положителни черти и качества се очаква да доведат с голяма степен на вероятност до спечелване на симпатиите, уважението, благоразположението, доверието и пр. на аудиторията, в случай, че станат тяхно достойние. Във втория случай се цели оценката за самопрезентиращия се да стане на фона на околните, като по този начин субектът да бъде възприет като компетентен, способен или по-добър в някои отношения в сравнение с други хора. Например в работна среда, човек би могъл да използва тази стратегия, за да изтъкне своите заслуги, успехи и приноси или като обосновка за желано повишение например.

Унищожаването се наблюдава, когато индивидите се асоциират или демонстрират принадлежност към друг човек или група с положителен имидж сред аудиторията. Също и при условие, че индивидът отбелязва достойнствата и постиженията на група, с която е свързан по положителен начин. Възможно е също така себеизтъкването да бъде за сметка конкурентни хора и групи или на фона на преекспониране на техните негативни страни, грешки или провали. Може да се каже, че подчертаването на положителното и унищожаването са близки по своята същност, но при последното има по-голям негативен отгънък при оценката на конкуренцията и се наблюдава елементът на включеност на индивида в дадена общност, т.е. акумулиране на позитивите на тази общност и употребата им в полза на себепредставящия се индивид.

В някои източници се споменава и стратегията принизяване (*sandbagging*) (Lewis, Neighbors, 2005). Проявява се, когато хората преувеличават своята неспособност умишлено или участват във фалшиви демонстрации с цел да създадат ниски очаквания у околните по отношение на представянето си.

Следвайки теорията на Гофман за поведението като средство за ефективно себепредставяне и изпълнение на ролите, съобразно очакванията и обратната връзка от страна на околните, Стефаноне и Руи описват търсенето на одобрение и избягването на неодобрение като основни мотиватори в избора на себепрезентационен стил. Авторите използват предложеното от Аркин разграничение в стиловете, а именно – насочен към придобивки (*acquisitive*) и защитен (*protective*) (Stefanone, Rui, 2013; Arkin, 1981). Първият стил се характеризира преди всичко с изтъкване на своите „атрактивните аспекти“ от страна себепредставящия се и в крайна сметка „изграждане на желания образ“ (Stefanone, Rui, 2013, p. 111). Същността на втория стил се състои в действия и прийоми, които целят основно да бъде избегнато неодобрението.

Авторите споделят мнението, че насоченият към придобивки стил има преимущества, но са известни три основни фактора, които могат да доведат до преобладаващо защитен стил по отношение на себепредставянето.

Единият от факторите засяга целта и по-специално нейната постижимост. В случай, че целта се възприема като „каприз“ и има вероятност за получаване на амбивалентна обратна връзка и/или липсват ясни критерии по отношение на представянето и резултатите, използването на защитни стратегии до голяма степен може да минимизира риска от отрицателни резултати. Вторият фактор, предполагащ употребата на защитен стил при себепредставяне се отнася до информацията, която се разкрива в рамките на съответното взаимодействие. Ако последната подкопава положителните образи за себе си, актьорите имат интерес да преминат към защитна самопрезентация. Третият фактор представлява набор от вътрешни характеристики, като например ниско самочувствие, тенденция към социално сравнение, по-голяма загриженост за това как собственото поведение се възприема от околните и др.

Според изследване на Баумайстер и Джоунс от 1978 г. става ясно, че за минимизиране на негативите и възстановяване на добрия имидж, когато хората са наясно с това, че околните имат лошо мнение или впечатление за тях, се опитват да компенсират това, като изтъкват други свои положителни качества – не такива свързани с конкретните негативни оценки. С други думи човек по-скоро се стреми да пренасочи вниманието на негативно възприемащите ги в друга посока – афиширайки своите положителни качества извън контекста на обстоятелствата и аспектите, довели до негативните нагласи на околните и по този начин, на себепредставящите се не им се налага да използват директно опровержение или по някакъв начин да противоречат на информацията, която аудиторията има за тях.

В научната литература е описан и феноменът „нарцистично себепредставяне“ (Hewitt et al., 2003). Скалата за неговото измерване (*Self-Presentation Scale, PSPS*) също би могла да послужи като вид таксономия на този специфичен вид себепредставяне. Моделът включва три основни подскали, а именно:

1. Перфекционистична самореклама (*perfectionistic self-promotion*), когато човек се стреми да изглежда перфектен за другите, (напр. „Аз се стремя да изглеждам перфектно за другите.“);
2. Непоказване на несъвършенствата (*nondisplay of imperfection*), когато човек се старее да избягва да проявява несъвършенства пред другите, (напр. „Не ми пука да правя грешки публично.“ – обърнато твърдение);
3. Неразкриване на несъвършенствата (*nondisclosure of imperfection*) (когато човек избягва да разкрива несъвършенства у другите; напр. „Признаването на неуспех на другите е най-лошото нещо.“).

Прави впечатление, че тук първият стил е асертивен, и при него се търси максимизиране на ползите, докато останалите са дефанзивни и целят основно запазване на имиджа и минимизиране на вредите.

Специално внимание в научната литература се отделя на себепредставянето по време на интервю за работа. Изследват се както степента на автентичност, така и възможните стилове за управление на впечатленията. Най-често споменаваните тактики от асертивния аспект са желанието на кандидатите за работа да бъдат възприети като симпатични (*ingratiation*) и компетентни и способни (*self-promotion*), както и тези от дефанзивния аспект – извинение (*excuses*) или обосновки (*justifications*), за да се компенсират грешки или отрицателни събития (Paulhus et al., 2013).

Изследванията в областта на управлението на впечатленията в рамките на такъв специфичен контекст е от съществено значение, защото представянето на кандидатът може повлияе на заключенията, направени интервюиращите до степен на „заличаване“ на информацията придобита от мотивационното писмо и автобиографията, например. Има данни, че самопрезентационната стратегия може да има такъв мощен ефект, защото е възможно да „... действа без осъзнаване от страна на актьор или аудиторията...“ (Schlenker, Leary, 1982; Paulhus et al., 2013, p.2053).

В контекста на интервю за работа, кандидатите използват Самореклама (*self-promotion*), което има за цел кандидатът да съумее да впечатли аудиторията със своята компетентност и включва в използването на следващите две стратегии – самоусъвършенстване (*self-enhancement*) и специфични видове самопохвала (*self-praise*). Като без да е необходимо да е на лице преувеличаване, изтъкването от страна на кандидата на своите положително качества и хваленето, се приемат като проява на самопохвала (*self-praise*). За разлика от предишната стратегия, самоусъвършенстването (*self-enhancement*).

Интеграцията (*ingratiation*) има за цел да привлече симпатиите на интервюиращите и включва и преувеличаване на собствените качества, позитиви, умения, способности, както и набор от съпътстващи поведения като ласкателство, конформизъм, дори хумор, усмивка и тактическата скромност. Като тактическата скромност (*tactical modesty*) се заключава в омаловажаване на нечий постижения, за да се избегне неприязънта от саморекламата и помага особено в случаите, когато аудиторията има положителна информация за способностите и компетентността на кандидата за работа.

Фиг. 2 онаглежда релациите между отделните стилове и стратегии на самопрезентация по време на интервю за работа, според Палхъс и колеги (Paulhus et al., 2013).

Фигура 2. Йерархия на себепредставянето: стилове и тактики.

Последните, отчитат задачата за избор на „печеливш“ стил за себепредставяне по време на интервю за работа като предизвикателна и трудна задача, която до някъде може да бъде улеснена от естествената склонност на човек да прибегва към един или друг стил на самопрезентиране, както и на личностните особености и културната принадлежност на кандидата за съответната позиция (Paulhus et al., 2013).

Влияние на културата върху стиловете на себепредставяне

В свое изследване Палхъс и колеги стигат до извода, че представителите на Западно Европейската култура използват предимно самореклама при интервю за работа, докато тези на Азиатската – предимно тактиките за интеграция.

В проучване, проведено с респонденти от континенталната част на САЩ, Хавайските острови и Южна Корея, са разгледани два стила на себепредставяне – изтъкване и заличаване (*enhancement and effacement*). Резултатите сочат, че професорите със себеизтъкващ се (*self-enhancement*) стил на себепредставяне се възприемат от студентите като по-компетентни, но по-малко

благосклонни и благоразположени в континенталната част на САЩ и Хавайските острови, докато за изследваните лица от Южна Корея този парадокс не важи. Данните от въпросното проучване и по-конкретно различията при възприемане от страна на аудиторията на посочените по-горе стиловете на самопрезентация се разглеждат и от гледна точка на културните различия и вида конструиране на Аз-а (независимо или взаимозависимо) (Kim et al., 2013).

Разбирането за разграниченията в типа на конструиране на Аза дават възможност на изследователите да уточнят по-добре точната роля на Аза в посредничеството и регулирането на поведението (Markus, Kitayama, 1991). Маркус и Катаяма откриват съществени различия в когнициите, емоциите и мотивацията на представителите на Американския или Западния тип култури и тези на Източния или Азиатския. Всички те имат пряка връзка с избора на репертоар от поведения и съответно себепрезентационни тактики. При хората с преобладаващо независимо конструиране на Аза (т.е. представителите на Западния тип култури) социалното взаимодействие почти винаги произтича от необходимостта от стратегическа оценка на начин за изразяване или утвърждаване на вътрешните атрибути на себе си, като се търсят най-добрите такива. Другите или социалната ситуация имат предимно като критерий за отразена оценка или средство за проверка и утвърждаване на вътрешното ядро на Аза. За индивидите с преобладаващо взаимозависимо конструиране на Аза (т.е. представителите на Източния тип култури) се наблюдава известна флуидност в структурата Аза. С други думи, Азът не може да бъде напълно характеризирани като ограничено цяло с определен набор от специфични атрибути, защото променя структурата си спрямо естеството на конкретното социално взаимодействие и социалния контекст. Така Азът може да бъде различен по различен начин в контекста на всяка конкретна социална ситуация. В този случай неговата уникалност е резултат от „специфичната конфигурация на взаимоотношенията, която всеки човек е развил“ и „обективността“ му се дължи не на „... вътрешното Аз, а на взаимоотношенията на човека с другите действащи лица...“ (Markus, Kitayama, 1991, p. 227). Типичното поведение за взаимозависимите личности включва отзивчивост и внимателно отношение към другите, умишлено управление на собствените чувства и желания, ориентирани към другите, с цел поддържане и подобряване на междуличностните отношения със значимите други и явното или имплицитно очакване за реципрочност от тяхна страна. Поведението характерно за независимите личности е изразяването на собствените мисли, чувства и убеждения без непременно и в такава голяма степен да изпитват необходимостта да приемат мислите, чувствата и действията на другите.

Стефаноне и колеги също отбелязват, че културните и половите различия влияят върху начините на себепредставяне не само в реалния свят, но и във виртуалния (Stefanone, Rui, 2013; Rosen, Stefanone, Lackaff, 2010).

Връзка между личностните черти и стиловете на себепредставяне

Изследваният показват, че единствено самонаблюдението и макиавелизмът, като личностни черти са предиктори на продължителното и съзнателно внимание от страна на човека по отношение на неговото самопрезентиране. С други думи, само индивидите с висока степен на самонаблюдението и високи стойности на макиавелизъм са склонни съзнателно, последователно и продължително да управляват впечатленията на околните.

Хората с висока степен на нарцисизъм използват в по-голяма степен само-рекламата изобщо, а и като средство за успех по време на интервю за работа, докато тези с ниска – избягват саморекламата. Изследванията сочат, че в контекста на работно интервю умението на нарцисистичните личности да правят повече положителни коментари по свой адрес и като цяло да използват повече думи, спомага за това да бъдат възприемани като по-компетентни.

От друга страна, всички аспекти на перфекционистичното себепредставяне се свързват с негативна ориентация към проблемите (Besser, Flett, Hewitt, 2010). Перфекционистичното себепредставяне може да се счита за изключително невротична форма на себепредставяне, а невротичните тенденции като цяло са свързани с негативни оценки на способността за решаване на проблеми (Elliott et al., 1994; Besser, Flett, Hewitt, 2010). В проучване относно медиаторния ефект на способността за решаване на социални проблеми върху връзката между перфекционистичното себепредставяне и депресията, са изложени резултати в подкрепа на предположенията, че перфекционистично себепредставящите се индивиди са изложени на риск от психологически проблеми и имат тенденция за негативно себеоценяване и намалена самооценка (Hewitt et al., 2003; Besser, Flett, Hewitt, 2010).

Данните от друго проучване показват, че екстраверсията и отвореността към опит се свързват с употребата на придобиващ (acquisitive) стил на себепредставяне, а невротизмът – с използването на дефанзивни (defensive) тактики. Тези резултати подкрепят предишни изследвания, които са идентифицирали споменатите два стила на самопрезентация и потвърждават полезността на NEO-PI (Costa, McCrae, 1985) като широк инструмент за изследване на личността (Avia et al., 1998).

Също така, има данни, че колкото по-отговорен и съвестен е човек, толкова по-автентично е неговото себепредставяне.

Себепредставянето и връзка с някои релации на Аза

Въпреки потенциалната възможност и способността им да представят фалшив(и) образ(и), само-презентациите по-често са истински и отразяват опитите на човека да накара другите да го възприемат ако не точно, то поне достатъчно близко до начина, по който човек възприема себе си.

Може дори да се твърди, че управлението на впечатленията служи на човек като средство за поддържане на усещането за това кой и какъв е, като наред с това и за затвърждаване и обогатяване на своята концепция за себе си. И макар че хората представят определени образи за себе си, защото по един или друг начин биха могли да се възползват от тях (най-често в междуличностното общуване, убеждаването на и влиянието върху околните или получаването на различни социални награди като одобрение, похвала, признание, власт и пр.), има ситуации, в които дори и при малко или практически никакви очевидни ползи от определена самопрезентация, хората избират да представят даден образ, само защото е съответстващ на начина, по който самите те предпочитат или са свикнали да мислят за себе си.

Според някои източници (Self-presentation: chapter 07, 2013) управлението на впечатленията има три основни функции:

- спомага и като цяло улеснява социалното взаимодействие;
- предоставя възможност за постигане на целите, както и на различни по вид награди – материални и социални;
- спомага за създаване, поддържане или промяна на желаната идентичност от страна на съответната персона.

Пак там се посочват и основните предпоставки за успешната самопрезентация, а именно:

- наличието на съответната мотивация за изграждане на определен имидж, създаване на определено впечатление или себепредставяне по специфичен начин;
- притежанието на определени когнитивни способности, т.е. да са наясно, например с това дали конкретно поведение ще породи желаната отговорна реакция и в каква степен;
- умението и желанието да възприемат и демонстрират конкретното поведение, което би могло да доведе до постигане на желаните резултати.

В тази връзка авторите (на база направените от тях анализи) стигат до извода, че хората, които се самонаблюдават в по-висока степен „... се радват да бъдат различни хора в различни ситуации и притежават когнитивни и поведенчески умения, необходими за адаптиране на тяхното поведение, за да отговарят на изискванията на ситуацията“ (Self-presentation: chapter 07, 2013).. Обратно на тях – тези, които проявяват по-ниски нива на самонаблюдение, действат в унисон със своите основни нагласи и по-малко проявяват склонност за адаптиране на собственото си поведение, така че последното да отговарят в по-голяма степен на изискванията от страна на ситуацията. В този смисъл би могло да се каже, че хората с по-нисък самоконтрол проявяват в по-голяма степен автентичност по време на своето себепредставяне, докато хората с по-висок самоконтрол могат да бъдат определени като „социални хамелеони“ (Self-presentation: chapter 07, 2013, p. 2).

Люис и Нейбърс се позовават на теорията за самоопределение на Дисси и Райън, където последните отбелязват, че „... хората имат основни психологически потребности да изпитват автономност, компетентност и свързаност“ (Lewis, Neighbors, 2005, p. 471) и отдават индивидуалните различия в самоопределението на хронично излагане на среда, „...която улеснява или възпрепятства растежа и задоволяването на потребностите“ (p. 472). В тази връзка Дисси и Райън определят индивидуални различия по отношение на три различни ориентации, а именно: ориентация на автономност, контролирана ориентация и безлична (амотивирана) ориентация. Като всеки индивид притежава и трите вида ориентации, но те могат да бъдат изразени в различна степен и обикновено не се наблюдава връзка между автономната и контролираната ориентации, докато безличната ориентация е в отрицателно свързана с автономността и положително – с контролираната ориентация. Съобразно това и на база моделът, в който Азът се разглежда като относително стабилно ядро (с напълно интегрирани и съгласувани помежду си регулации под формата на основни ценности и интереси на човек) и периферни регулации, Люис и Нейбърс търсят връзката между самоопределението и стиловете на себепредставяне.

Авторите стигат до извода, че в зависимост от степента, в която самооценката на дадена личност се влияе от външни фактори, може да се определи и степента, в която въпросната се ангажира с управление на впечатленията. Колкото по-стабилна е оценката за себе си на индивида и колкото по-автономен е той, толкова по-малко е ангажиран със стратегии за себепредставяне, с изключение на това, че са по-склонни да се извинят. При по-флуидна самооценка има тенденция към по-често прибягва до управление на впечатленията. Като при преобладаваща контролирана ориентация, човек се ангажира с повече стратегии за самопрезентация във всякакъв контекст, докато хората с предимно безлична ориентация, използват често стратегии за получаване на помощ или предотвратяване на високите очаквания от страна на околните. При хората с контролирана ориентация стратегиите за изграждане на желан имидж са по-употребявани, докато при тези с предимно безлична ориентация – по-често представят себе си в неблагоприятна за тях самите светлина. Освен това, резултатите показват, че по-автономните индивиди са и по-автентични, честни и открити в своето себепрезентиране и поемат в по-голяма степен отговорност за действията си, които могат да доведат до вреда за други хора или накърняване на техните интереси. Имат по-малка склонност към самозаблуда и самосаботиране. По-контролираните, от своя страна, избират повече отбранителни тактики и проявяват по-малко честност при социални взаимодействия. Това важи и за безлично ориентираните личности. И двете групи се стремят да сведат до минимум личната си отговорност.

Автентичност и себеразкриване при себепредставяне

Според Лиъри, степента на себеразкриване има ключова роля за създаване и поддържане на социалните контакти, приятелствата и интимните взаимоотношения и връзки (Leary, 1996). То зависи също и от аудиторията, ситуацията и редица други фактори.

Саморазкриването е процес на комуникация, чрез който един човек разкрива информация за себе си на друг. Информацията може да бъде описателна или оценъчна и може да включва мисли, чувства, стремежи, цели, успехи, неуспехи, мечти, страхове и пр. Семантичната разлика между разглежданото понятие и себепредставянето е свързана със степента на контрол. Може да се каже, че в първия случай – когато става дума за себеразкриване – основна предпоставка е откритостта, докато във втория случай – при себепредставянето – фокусът е върху възприятието на околните и управлението на впечатленията на другите по отношение на собственото поведение. С други думи и двете понятия отразяват процес на представяне на информация за себе си пред други хора, но в първия случай същественото е истинността, достоверността и автентичността на предоставената информация, докато във вторият – постигането на желан образ и/или желана цел посредством контролиране и създаване на желано впечатление за себе си у околните.

Елисън, Хейно и Гибс се обединяват около твърдението, че „стратегии за самопрезентация са особено важни по време на започване на връзка, тъй като другите ще използват тази информация, за да решат дали да продължат връзката...“ (Ellison, Heino, Gibbs, 2006, p. 417). И още, авторите обобщават изследваният в областта като заявяват, че „... когато хората очакват да се срещнат за първи път с потенциален партньор, те ще променят поведението си за самопрезентация в съответствие с желаните за предстоящата среща достойнствата / ценности. Дори когато взаимодействат с непознати, хората са склонни да се самовъзхваляват.“ (Ellison, Heino, Gibbs, 2006, p. 417).

От друга страна, за да съществува интимност във взаимоотношенията, е необходимо човек да има усещането, че е разбран от партньора си (Reis, Shaver, 1988; Ellison, Heino, Gibbs, 2006, p. 417). Елисън и колеги определят установяването и поддържането на интимност във взаимоотношенията като динамичен процес на непрекъснат обмен на лична информация, мисли и чувства от страна на субекта, последвана от отговор от страна на партньора и тълкуването на съответния отговор като валидиране, грижа и разбиране (Ellison, Heino, Gibbs, 2006, p. 417). По този начин, в интимните си взаимоотношения, човек освен желанието за себеизтъкване и демонстриране предимно на положителните си качества, изпитва и необходимостта да разкрие пред партньора и близките си своята истинска (автентична) същност. Може да се каже, че стремежът към интимност в дадено взаимоотношение и или връзка, бива съпроводен с нуждата и желанието човек да се чувства приет и разбран от стра-

на на останалите участници в съответното взаимодействие / връзка, което от своя страна подтиква същия този човек към саморазкриване.

Като резултат, себеразкриването често е свързано с баланса между автентичността на човек и управление на впечатленията, които той създава у околните. Така, „вземайки решения за това какво и кога да се разкрива, хората често се борят да примирят противоположни нужди като откритост и автономност...“ (Greene, Derlega, Mathews, 2006; Ellison, Heino, Gibbs, 2006, p. 417). Но дори и да има някакви противоречия между различни нужди и / или цели, авторите са единодушни, че колкото по-дълбоко и ценно за човека е едно взаимоотношение, толкова по-открито и честно е общуването в него и съответно себепредставянето е съпроводено както с автентичност, така и със себеразкриване.

В унисон с посочените данни са някои изследвания за себепредставянето в работен контекст. Палхъс и колеги смятат, че макар понякога да е трудно да бъде установена степента на автентичност и мотивите, за избор на съответна стратегия за себепредставяне по време на интервю за работа, то колкото по-желана е една позиция, толкова по-голяма е степента на автентичност и честност от страна на кандидата (Paulhus et al., 2013). В подкрепа на това са и данните от изследване, в което авторите стигат до извода, че само когато изследваните лица са убедени, че резултатите от тяхното представяне и изпълнението на дадена задача няма да стане достояние на аудиторията, са склонни да афишират високи способности, дори и лично за себе си да не са убедени и да не вярват, че ги притежават в така висока степен. В случаите, когато самопредставящите се са убедени, че действията им, респективно резултатите от изпълнението на дадена задача, биха станали публично известни и те самите очакват, че няма да се справят подобаващо, не преувеличават информацията за себе си и не се представят в изключително положителна светлина.

Негативни страни на себепредставянето

Според някои автори, себепредставянето би могло да повлияе негативно на физическото здравео на човека, както и да доведе до саморазрушително поведение (Leary, Tchividjian, Kraхberger, 1994). Например прекомерното излагане на слънце или честото ползване на солариум, подлагането на изтощителни диети или физически тренировки с цел поддържане на определен образ на тялото, отказ от медицинска или психологическа помощ с цел поддържане на определен имидж и т.н. Освен това, причината за някои видове саморазрушително поведение като например подлагането на диети, пушенето и злоупотребата с алкохол, наркотици и други вещества може както да бъде израз на силната загриженост за себепредставянето на човека (Sharp, Getz, 1996), така и да е част от неговата стратегия за управление на впечатленията.

Някои хора по презумция използват защитен стил на самопрезентация, което рядко води до особено благоприятни ответни реакции, но същевременно и рядко води до силно негативни, което на практика е и тяхната основна цел.

Смята се, че личностните черти (Self-presentation: chapter 07, 2013), които предопределят повишената загриженост за обществена самозащита, са срамежливостта, ниската самооценка, социалната тревожност и депресията. Като макар и в редки случаи, „...страхът от негативни обществени оценки може да доведе до социална изолация (напр. агорафобия) или прекалено саморазрушаващи се модели на поведение“ (Self-presentation: chapter 07, 2013).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата статия хвърля светлина върху таксономията на стиловете за самопрезентация и съответните особености на всеки един от тях. Разгледани са шест модела на себепредставяне, един от които е особено специфичен и се отнася до перфекционизма като личностна черта и начините, ко които тя се проявява във социалното взаимодействие. Независимо от вида таксономия на стиловете за управление на впечатленията, се налага изводът, че част от тактиките са насочени основно в посока изграждане на желан образ за себе си и поддържане на желаните впечатления у другите, докато другата част са съсредоточени в минимизиране на загубите и избягване на вредите от собственото поведение. Може да се твърди, че първият тип тактики представляват по-голям интерес за изследователите в областта, наблюдава се по-голямо нюансиране по отношение на същността на отделните стратегии в тази група и се наричат най-общо проактивни или асертивни. Втората група стратегии са обобщени като дефанзивни или защитни, на някои места се среща определението „избягващи“.

Заедно с това в доклада са разгледани връзките между представянето на себе си и вида конструиране на Аза, влиянието на културата и някои индивидуални различия върху предпочитаните стилове за управление на впечатленията. Разглежда се връзката между автентичността, себе-разкриването и себепредставянето, както и за влиянието на самоопределението, самоконтрола, самочувствието и самооценката при ангажирането с управлението на впечатленията и избора на стратегии. Засяга се темата за тъмната страна на себепредставянето, както и връзката на последното със самочувствието, самооценката и други аспекти на Аза. Не на последно място се отчита и ползата на себепредставянето в посока на запазване на социалните норми и порядки и в посока на възможността и умението на човек за адаптация.

Анализите в областта на стиловете за себе-представяне може да бъде допълнен с по-детайлно разглеждане на връзките между техниките за управление на впечатленията и самочувствието, само-ефективността, самоконтролът и други.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Киряков, М., Зиновиева, И., Иванов, Св.** (2013) Аз-ът в реалния и виртуалния свят, *Психологични изследвания*, том 16, с. 17–23.
[Kiryakov, M., Zinovieva, I., Ivanov, Sv. (2013) Az-at v realnia i virtualnia svyat, *Psihologichni izsledvania*, tom 16, s. 17–23.]
- Abdel-Azim, A.** (2014) Self-presentation strategies among users of social networking sites, *International Journal of Interactive Communication Systems and Technologies*, vol. 4, no. 2, 2014, pp. 64–78.
- Avia, M. D. et al.** (1998) Self-presentation strategies and the Five-Factor Model, *Journal of Research in Personality*, vol. 32, no. 1, 1998, pp.108–114.
- Baumeister, R. F.** (1982) Self-esteem, self-presentation, and future Interaction: A dilemma of reputation, *Journal of Personality*, vol. 50, no. 1, pp.29–45.
- Besser, A., Flett, G. L., Hewitt, P. L.** (2010) Perfectionistic Self-Presentation and Trait Perfectionism in Social Problem-Solving Ability and Depressive Symptoms, *Journal of Applied Social Psychology*, vol. 40, no. 8, pp. 2121–2154.
- Costa, P. T., McCrae, R. R.** (1985) *The NEO personality inventory manual*. Odessa: Psychological Assessment Resources.
- Digital in 2020** (2020) [online] [Accessed 10 November 2020]. Available at: <https://wearesocial.com/digital-2020>.
- Ellison, N., Heino, R., Gibbs, J.** (2006) Managing Impressions Online: Self-Presentation Processes in the Online Dating Environment, *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 11, no. 2, pp. 415–441.
- Goffman, E.** (1959) *The presentation of self in everyday life*. New York, NY: Anchor.
- Hewitt et al.** (2003) The interpersonal expression of perfection: Perfectionistic self-presentation and psychological distress, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 84, no 6.
- Jones, E. E., Pittman, T. S.** (1982) Toward a general theory of strategic self-presentation. In: **Suls, J.** (Ed.) *Psychological Perspectives on the Self*, 1. Hillsdale, NJ: Erlbaum, pp. 231–260.
- Kim, E. J. et al.** (2014) Which self-presentation style is more effective? A comparison of instructors' self-enhancing and self-effacing styles across the culture, *Teaching in Higher Education: Critical Perspectives*, vol. 19, no. 5, pp. 510–524.
- Leary, M. R., Kowalski, R. M.** (1990) Impression Management: A Literature Review and Two-Component Model, *Psychological Bulletin*, vol. 107, no. 1, pp. 34–47.
- Leary, M. R., Tchividjian, L. R., Kraxberger, B. E.** (1994) Self-presentation can be hazardous to your health: Impression management and health risk, *Health Psychology*, vol. 13, pp. 461–470.
- Leary, M. R.** (1996) *Self-presentation: Impression management and interpersonal behavior*. Boulder, CO: Westview Press.
- Lewis, M. A., Neighbors, G.** (2005) Self-Determination and the use of self-presentation strategies, *Journal of Social Psychology*, vol. 145, no. 4, pp. 469–489.
- Markus, H., R., Kitayama, Sh.** (1991) Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation, *Psychological Review*, vol. 98, no. 2, pp. 224–253.

- Paulhus, D. L., Trapnell, P. D.** (2008) *Self-presentation of personality: An agency-communion framework*. In: **John, O. P., Robins, R. W., Pervin, L. A.** (Eds.) *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York: The Guilford Press, pp. 492–517.
- Paulhus, D. L. et al.** (2013) Self-presentation style in job interviews: The role of personality and culture, *Journal of Applied Social Psychology*, vol. 43, issue 10, pp. 2042–2059.
- Renner, K.-H., Heydasch, T.** (2010) Performing humor: On the relations between self-presentation styles, gelotophobia, gelotophilia, and katagelasticism, *Psychological Test and Assessment Modeling*, vol. 52, no. 2, pp. 171–190.
- Rui, J., Stefanone, M. A.** (2013) Strategic self-presentation online: A cross-cultural study, *Computers in Human Behavior*, vol. 29, pp.110–118.
- Sadler, M. E., Hunger, J. M., Miller, Ch. J.** (2010) Personality and impression management: Mapping the Multidimensional Personality Questionnaire onto 12 self-presentation tactics, *Personality and Individual Differences*, vol. 48, pp. 623- 628.
- Schlenker, B. R.** (1980) *Impression management: The self-concept, social identity, and interpersonal relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Self Presentation in Social Media** [online] [accessed 5 September 2020]. Available at: <https://meco6936.wordpress.com/2016/04/21/self-presentation-in-social-media/>.
- Self-presentation: chapter 07** (2013) [online] [accessed 10 November 2020]. Available at: https://faculty.washington.edu/jdb/452/452_chapter_07.pdf.
- Self-Presentation** (no date) [online] [accessed 10 November 2020]. Available at: <http://psychology.iresearchnet.com/social-psychology/self/self-presentation/>.
- Sociological Theory/Impression Management** (2018) [online] [accessed 10 November 2020]. Available at: https://en.wikibooks.org/wiki/Sociological_Theory/Impression_Management.

ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ

ДОКТОРСКИ ПРОГРАМИ
„ПУБЛИЧНА АДМИНИСТРАЦИЯ“
И „ЕВРОПЕИСТИКА“

ТЕОРИИ И ИДЕИ ЗА ХОРИЗОНТАЛНОСТТА В ПУБЛИЧНОТО УПРАВЛЕНИЕ

Ваня Антонова Илиева

Анотация. Понятието „хоризонталност“ навлиза в научния и практическия дебат след реформите от края на 80-те години на XX век, осъществени в духа на т.нар. Нов публичен мениджмънт. Стремещт към увеличаване на ефективността и ефикасността в публичния сектор е съпроводен от комплексен характер на публичните проблеми, влиянието на множество фактори на управленската среда и включването на значителен кръг държавни и недържавни участници при формулирането и осъществяването на публични политики. Поради тези причини целта на настоящия доклад е да се обобщи развитието на теориите и идеите за хоризонталността в публичното управление. Конкретните задачи са да се проследят предпоставките, налагащи нуждата от въвеждане на системен подход, който да отговори на потребностите на гражданите и управлението в съвременните общества, систематизиране на водещите разбирания за понятието и основните им характеристики, както и ползите от прилагането на подхода. Основният изследователски метод е кабинетно проучване.

Ключови думи: хоризонталност; публично управление; публични политики; координация.

THEORIES AND IDEAS ABOUT HORIZONTALITY IN PUBLIC MANAGEMENT

Vanya Antonova Ilieva

Abstract. The concept of “horizontality” enters the scientific and practical debate after the reform of the late 80's of 20th century, carried out in the spirit of the so-called. New public management. The desire to increase efficiency and effectiveness in the public sector is accompanied by the complex nature of public problems, the influence of many factors of the management environment and the involvement of a significant number of state and non-state actors in formulating and implementing public policies. For these reasons, the purpose of this report is to summarize the development of theories and ideas about horizontality in public administration. The specific tasks are to trace the prerequisites for the need to introduce a systematic approach that meets the needs of citizens and governance in modern societies, systematization of leading understandings of the concept and their main characteristics and benefits of applying the approach. The main research method is desk research.

Keywords: horizontality; public management; public policies; coordination.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Оформянето на съвременното общество е съпроводено от редица изменения на естеството на публичното управление, очакванията към публичните власти и комуникацията между държавния сектор, гражданите и бизнеса. В условията на динамични социални, политически и икономически промени изискванията към дейността на публичния сектор включват все по-голям стремеж към ефективност, ефикасност и прозрачност. Наред с това се отчита и разширяване на кръга на непосредствените публични проблеми, които се отличават и със все по-комплексен характер.

През 80-те години на ХХ в. в публичната сфера започват да се развиват нови социално-икономически отношения, които оказват пряко влияние върху идейната рамка на управлението. Редица правителства възприемат парадигмата на Публичния мениджмънт и неговото последно течение – Новият публичен мениджмънт. Реформите на публичния сектор в този дух създават редица положителни резултати като: ограничаване на разрастването на държавния апарат, намаляване на дяла на публичния сектор в брутния вътрешен продукт, ограничаване на публичните финанси, приватизация и ограничаване на участието на държавата на пазара, дерегулация, ограничаване на публичните разходи, оптимизация на администрацията и публичните услуги и др. (Маринов, 2012, с. 120–124). Търсеният ефект от тези начинания е рационализация на управленския процес.

Въпреки ползите, произтичащи от Новия публичен мениджмънт, прилагането на някои правителствени мерки създават и проблеми. Те довеждат до силна фрагментация на държавния апарат. Засилва се вертикалният подход на работа. Управленските мерки се съсредоточават върху предоставянето на услуги, внедряването на бизнес практики в администрацията и оползотворяване на конкуренцията за развитие на политиките. Обособяват се структури, на които се възлага решението на конкретен проблем с публичната политика. Това довежда до затруднения в координацията и комуникацията. Разграничават се формулирането и осъществяването на политиката. Организационните единици възприемат приоритети и цели, които не са достатъчно адаптирани спрямо останалите сектори в рамките на общата управленска система.

В този контекст се налага задълбочаване на съгласуваността на публичните организации с оглед естеството на публичните проблеми. Функционалните сфери на компетентност и правомощията на структурите на държавната администрация се разграничават формално. По този начин се възпрепятства оптималното удовлетворяване на потребностите и нуждите на гражданите и стопанските организации. Управленската практика налага да се отчитат взаимозависимостите между структури, области на управление, политики и др., засилващите се интересекториалност и интердисциплинарност. Въпреки това организациите на изпълнителната власт се структурират въз основа на

области на компетентност, йерархичност и сриктно разграничение на правомощия и задължения. Комуникационните процеси продължават да бъдат наситени с вертикални зависимост и йерархични връзки. Широко застъпен е секторният подход за проектиране и управление на политики и програми, докато управленската среда е по-сложна, диверсифицирана и базирана на взаимозависимост на проблематиката.

При осъществяването на съвместните дейности между няколко звена или отделни администрации се проявява конкуренция за ресурси, влияние в процеса на политиките, ограничаване на намеса в сферата на собствена компетентност и дейност. При разрешаването на проблеми, надхвърлящи границите на секторен микровъпрос, следва да се пристъпи към сътрудничество, създаване на партньорства и да се приложи кооперативен подход. Именно такъв подход спомага за произвеждането и доставянето на публични блага и услуги, които са по-добре адаптирани към нуждите на гражданите, с по-високо качество и на по-ниска цена. Поради тази причина в научния и практическия дебат на преден план излиза необходимостта от въвеждането на хоризонтални практики и хоризонтално управление.

Хоризонталността в публичното управление е общ събирателен термин, който обхваща редица подходи за разработване и осъществяване на публични политики, разрешаване на проблеми в обществената сфера, предоставянето на публични услуги и управленски практики. Понятието се разглежда в едни случаи като характеристика на публичното управление, а в други – като процес, протичащ в рамките на системата на изпълнителната власт. Засяга и се реализира в рамките на една организация между съставните ѝ звена, между самостоятелни структури от един и същ порядък, между различни нива управление, както и между публичния, частния и неправителствения сектор. Хоризонталността замества йерархичното управление и централизацията с коопериране, сътрудничество, координация, споделена отговорност за решения и резултати и готовност за работа чрез консенсус. За обозначаване на понятието в научната литература се срещат множество наименования: междуведомствени действия, съюзи, междусекторни действия, партньорства, хоризонтална координация, „включващо управление“, „споделено управление“, хоризонтално управление, хоризонтален подход, съгласуваност на управлението и др.

2. ОСНОВНИ ИДЕИ И РАЗБИРАНИЯ ЗА ХОРИЗОНТАЛНОСТТА

Сред водещите изследователи на хоризонталното управление е Питърс [Peters]. Той разглежда хоризонталния подход на управление като ефикасен, ефективен и икономичен спрямо публичните проблеми и въпроси, които се разрешават от публичните политики. Хоризонталността създава условия и позволява да се намали противоречивото програмиране и да се подобри постигането на целите на политиката, да пестят ресурси чрез намаляване на вза-

имноизключващи се мерки и дейности, както и дублиращи се програми и услуги. Това създава предпоставки за развитието на по-големи взаимодействия и информираност между административните звена и агенциите в рамките на изпълнителната власт с цел създаване на нови и по-ефективни техники, осигурява по-голяма интеграция на политики и програми и позволяват предоставянето на комплексни услуги на гражданите и бизнеса.

Основно място за Питърс в този подход заема координацията. За целите на своя труд авторът приема разбирането, че тя е породена от „необходимостта да се гарантира, че различните организации – публични и частни – натоварени с осъществяването на публични политики, работят заедно и не създават нито излишъци, нито пропуски“ (Peters, 1998, p. 5). Понятието може да бъде разбрано в широк (принципен) и в тесен (оперативен) смисъл. Необходимият критичен минимум, за да е налице координация, се отнася до положение, при което организациите, включени в една система обменят информация помежду си още на етап дефиниране на проблеми и формулиране на цели, а в последствие и за планираните мерки на останалите структури и породените от тях въздействия. Общият им стремеж се изразява в съвместни усилия за избягване на дублиращи функции и дейности.

Задълбоченото разбиране за координация касае развитието на идентични стандарти за поведение на публичните организации. Те следва да обвързват едновременно всички структури на ниво сектор на управление, а в последствие и цялата управленска системата. Целта се изразява в налагането на специфични механизми на взаимодействие (Peters, 1998, pp. 10–11). Изследвайки канадската система, Питърс отчита, че постигането на подобна степен на задълбоченост на координацията е трудно осъществима поради необходимостта от повече ресурси и засилен контрол.

Спрямо тезите на Питърс координацията при хоризонталното управление може да бъде създадена чрез три подхода – *йерархия, пазар и мрежа*. Разделителната линия между трите е начинът на пораждаване на координация, който се създава чрез налагане (от централно ниво към периферия) или чрез договаряне (между равнопоставени участници). Това означава, че целите на политиките и изпълнението им могат да бъдат дефинирани едностранно от политически или бюрократични институции без активното участие на недържавни субекти в процеса. Договарянето като способ може да бъде пренесено в хоризонталния подход на управление чрез участието на множеството различни по своята същност участници в конкурентния политически процес.

При използването на йерархия е характерно, че „ако има нужда от координация, стимулът ще дойде от върха чрез централни административни и политически фигури, които поемат водеща роля за създаване на необходимото сътрудничество между организациите“ (Peters, 1998, p. 17). Пораждат се отношенията в процеса, които показват асиметрия на власт. Координацията в тези

случаи не възниква като резултат от доброволното включване на участниците в протичащо помежду им взаимодействие. Засилва се централизацията, регулацията, нормативната принуда и задължителност.

Проблем се поражда от това, че тя е в противовес на широко възприемания в публичното управление принцип на децентрализация. Отделните организации могат се възприемат това като намеса в сферата на компетентност. Също така съществува потенциална възможност участниците във формулирането на политиките да не разпознаят необходимост да се включват в процеса. В тези случаи дори участие да се реализира, то може да остане единствено на формално ниво. Това включване по задължение в процеса поставя под въпрос неговия смисъл и успех, тъй като ангажираността на участниците не може да бъде гарантирана.

Положителните ефекти от йерархията произтичат от това, че чрез централизацията се ограничава опасността от отказ за координация. От гледна точка на хоризонталното управление йерархичността намалява разходите, противоречията и конкуренцията между структурите в рамките на институциите (Peters, 1998, pp. 18–19). Координацията също намалява притовопоставянията за включване и представителство. Множеството участници обединяват усилия и капацитет. От своя страна това, както и задължението за координация увеличават ефикасността и намалява възможностите за отказ от такава. От гледна точка на конфликтите, проявяването им може да се случи при дебата около формулиране на целите преди вземането на решение, но отстраняването им се случва чрез централизация.

Следващата алтернатива за координация е чрез пазара. При координацията чрез йерархия се реализира на базата на власт, регулация и нормативни изисквания, то при координация чрез пазар тези движещи сили за заменени от размяна и преговори (Peters, 1998, pp. 19–20). Икономическата наука характеризира пазара с това, че „индивидите ще влязат в доброволни отношения на размяна и всеки ще има шанс да получи максимума от това, което цели, разменяйки го срещу части от това, с което вече разполага в повече“ (Танев, 2008, с. 91). Приема се, че в основата на доброволните отношения е отделния индивид – в определени случаи в ролята на купувач, а в други на продавач. По този начин интересите на отделните агенти са конкуриращи се за ограничени ресурси и противоположни. За рационално поведение се приема това, което „максимизира ползите за себе си при разпределението и преразпределението на ограничените ресурси“ (Танев, 2008, стр. 91). Привнасянето на тези специфики при координацията на управлението не са буквални. Обикновено се организират като квази-пазари. Питърс посочва като пример за подобен процес на координация чрез размяна бюджетната процедура.

Отражението на описаното по-горе в процеса на управление се изразява в доброволно, свободно и равностойно участие. Когато основните актьори

са разположени на еднаква плоскост и йерархичните връзки са загърбени, се намалява дистанцията между тях и принудата. Всеки има възможност да се включи, когато разпознава необходимост от това. Поражда се конкуренция за участие и представителство на интересите, както и размяната на ресурси. Положителна последица е, че доброволното участие може да сплоти общността в управлението. Чрез логиката на размяната се създава предпоставка за постигане на консенсус или поне минимално удовлетворяване на вижданията на всеки от участниците. По този начин се увеличава резултатността от съвместните действия. Друга положителна страна на този вид координация е засилването на децентрализацията. Като един от принципите, към които се придържа съвременното публично управление, именно чрез нея се създават условия за формулиране на цели на политиките и моделиране на публични услуги на нивата, които по-добре познават проблемите и могат активно да участват в изпълнението им.

Слабостите на този подход могат да се изведат от ситуации, при които самият пазар е слаб регулатор. Също така при целепологането пазарният вид координация не може да гарантира, че участниците ще се разпознаят взаимно като необходими и ще изразят желание за обща съгласуваност на целите и тяхното изпълнение. Ако не виждат своята полза от участие, то те могат да останат пасивни. Конкуренцията също създава предпоставки за съперничество между участниците.

В опозиция на координацията чрез йерархия е и тази, осъществявана на принципа на мрежите. Тя също се основава на доброволност и свободно взаимодействие между участниците и предполага взаимно разпознаване на нуждата от координация при хоризонталното управление на политиките (Peters, 1998, pp. 20–21). Това означава, че институционализираните участници разбират защо трябва да протече обмен между тях и каква е ползата им.

Положителните следствия от подхода наподобяват тези на пазарния подход. Отново свободата на действие позволява постигането на консенсус и насърчава общото вземане на решение. Мрежовият подход установява интересите на участниците. Доброволността стимулира неутрализирането на противоречията и обмена на информация и идеи. Като резултат може да се премахнат и дублирането на самостоятелни дейности на организациите, а усиленията да се насочат към общите цели със споделени или допълващи дейности. Слабостите се изразяват в това, че координацията, основана на мрежа, е силно повлияна от организационната култура. Готовността за сътрудничество не може да бъде гарантирана, защото няма задължителни механизми, както при координацията на базата на йерархия. Вътрешната динамика на структурите, отговорни в процеса на вземане на решения, също има пряко отражение върху целите, мерки и дейностите на властта и тяхното отчитане. Потенциална

заплаха е затварянето на мрежата за външни участници, които могат да бъдат полезни за процеса чрез мобилизация на подкрепа, експертиза и др.

Практическите варианти за създаване на механизъм на координация в рамките на публичното управление са представени от Питърс. В тази класификация на възможности се отразява и степента на взаимодействие и сътрудничество между основните политически участници и административни структури, т.е. разглежда се етап, в който политиката вече е институционализирана и „в максимална степен протича в рамките на институционалния ред“ (Томова, 2003, с. 121). Всяко ниво на координация на управлението отразява специфични зависимости. Нивата са разграничени едно от друго в зависимост от степента на общи действия и ангажираност. В зависимост от това авторът обособява 9 равнища (Peters, 1998, р. 7), като прегледът започва от най-слабата проява на координация и завършва с идеален модел на координация на изпълнението политиките.

В организационно отношение Питърс изследва и институционализирането на механизъм за координация при изпълнението на политики. Анализирани са техники, които се разграничават една от друга спрямо инициативата и поддържащата роля в процеса на хоризонталното управление в практически план, а не спрямо нормативните правомощия и компетентността. Водещата роля принадлежи на органите на изпълнителната власт. Една от алтернативите е тази, при която основополагащата роля за създаване на ефективна координация при целеполагането и изпълнението е на самото правителство. Като централен колегиален орган на изпълнителната власт, то има капацитет да насърчава координацията. Нещо повече – притежава необходимата власт да обвързва структурите в общ механизъм. Същевременно правителството носи отговорността за качеството на целите и тяхното изпълнение. Затова то има интерес процесът да се случва резултатно. Министрите и министър – председателят имат възможност да договарят общите цели както помежду си спрямо ресорите си, така и с подчинените им административни структури. Налице е потенциал за обхващане и на заинтересованите страни на всеки етап. Задават се възможности и канали на комуникация, чрез които да бъдат представени и отстоявани интереси от всички сектори на управлението. Разновидност на тази алтернатива е отговорността за хоризонталния подход да бъде само на централния едноличен орган на изпълнителната власт – министър-председателя или президента. От друга страна тези органи често имат множество ангажименти в разнообразни направления и това би попречило на ефективността при оперативните въпроси. Вероятно е ролята да бъде възприета от заместник министър-председател.

Друга техника е оправомощаването на министър без портфейл, който да поеме цялостния процес по координиране на междусекторните въпроси. Тази форма е подходяща, когато определеният ресор е със стеснен обхват и кръг

от съпътстващи дейности. В този случай на органа не са дадени други правомощия извън тези по координация и няма опасност да бъде пренатоварен. Недостатъците ѝ са свързани с това, че често министрите без портфейл не притежават достатъчно влияние в правителството, за да ангажират останалите членове в общата дейност по системно сътрудничество и задълбочена ангажираност, каквито изисква хоризонталността на управлението. Също така не разполагат с достатъчно ресурси за ефективното протичане на процесите. Подобна възможност е заместник-министри да отговарят за координацията при целеполагането и изпълнението на хоризонтални политики. Положителните аспекти на тази форма са свързани с това, че се намалява претоварването на по-високите нива. Негативните обаче наподобяват тези при ангажирането на министър без портфейл – ограничено влияние, недостатъчно ресурси, трудности при договарянето.

Следваща форма е създаването на комисия в рамките на правителството или консултативни комисии между министерствата. Тяхната основна задача е да се създадат благоприятни условия за решаване на хоризонтални проблеми и въпроси. В това число се поставя и вземането на решение за целите. Специфично за формата е, че насърчава вземането на решения с консенсус. Изпълнението на целите обаче е отделено от тях. То се осъществява от отделните секторни министерства или структурите в системата на дадено министерство.

Създаването на министерство и конкретен министър е следваща алтернатива. В тези случаи във сферата на правомощия се включват само хоризонтални политики. Органът на власт разполага с достатъчно ресурси и влияние, за да може да задвижи този процес и да спомага за сближаване на позициите между останалите участници. Някои от недостатъците на формата са свързани с това, че могат да бъдат създавани големи подминистерски организации, които да създават затруднения в координацията и формулирането на цели на политиката и при изпълнението им. Също така ясното оправомощаване на министъра и министерството може да изтласка останалите участници от формулирането на целите и техните съображения и знания да не бъдат взети предвид. По подобен начин могат да бъдат създадени и агенции. Пренасянето на отговорността на координацията на по-ниски нива (подминистерско ниво) придава по-оперативен характер на дейността. Проблемът тук е, че решенията за приоритетите, към които трябва да се стреми политиката, се определят на по-високите нива в йерархията на органите на власт. Подобни агенции са добър модел при изпълнението на хоризонтални политики, но от гледна точка на формулирането на политиките не могат да гарантират резултатност.

Разновидност е създаването на работни групи. В тях се включват основните заинтересовани участници (институции). Проблемът при тях е, че често имат временен характер. Съставът на групата се събира за решаването на отделен въпрос или определена цел във връзка с отделен казус. Те не гарантират

дългосрочност на политиката. Подходящо е използването им, когато решението касае конкретен период от време. Също така спомагат за създаването на недвусмислени цели и задават фокус в процеса на формулиране на политиката, но касаят предимно ограничени проблеми. Подобни са пречките и положителните страни и на междуведомствените комисии.

Сред водещите изследователи на темата за хоризонталността на публично-то управление са Борнгот и Лапиер [Bourgault & Lapierre]. Те възприемат, че хоризонталност е налице, когато двама или няколко ръководители на една или няколко организации адресират въпрос, който вече не се основава изключително на дейностите и функциите, за които са отговорни, а на по-широк подход, целящ включване на интереси, ресурси и ограничения на други заинтересовани страни в тази област (Bourgault, Lapierre, 2000). Те могат да бъдат институции, проектиращи намеса на базата на тематичен обхват на проблемите и регулираните социално-икономически отношения – в дадена управленска област или на териториален обхват – даден регион, административна област, община и т.н. Изисква се обединяване на ресурсите на участниците, съвместно управление и взаимно допълване на действията. В други случаи се съсредоточава върху обмяната на опит, информация и възможности между ръководителите на публични организации, без нормативно задължение за това.

В най-автентичния си израз хоризонталното управление предполага, че всяка държавна организация, натоварена с функции по формулиране и осъществяване на публични политики, анализира отделени случаи и идентифицира други държавни актьори с интереси за разрешаването на публичния проблем или регулирането на съответната тема и се опитва да привлече тази организация. Този подход се различава коренно от традиционния секторен подход, при който проследяването на интересите се използва за идентифициране на заплахи, препятствия, противници, дори врагове. Хоризонталното управление се различава от традиционния подход, тъй като счита „другите“ вече не за потенциални врагове, а за партньори. Според тези автори участниците идентифицират индивидуално и вертикално своите интереси в дадена сделка и възможността да участват на договорна основа в общ проект като партньори. Под „сделка“ в този смисъл се приема доброволното сътрудничество и размяна на ресурси. То предполага и оценяване на очакваните ползи от всеки партньор и неговия принос към общата цел или задача.

В този смисъл хоризонталността е подход за споделено вземане на решения, който насърчава синергията между няколко участници или институции в конкретното, ефективно управление на дейности и проекти, без да има йерархична връзка между тях. Не винаги е задължително да има нормативни ангажменти за формата и степента на задълбоченост на координацията. При тези обстоятелства практиките имат по-голямо значение. Набляга се на отно-

шенията между управляващите органи и недържавните актьори с готовност за създаване на сътрудничества в общ интерес.

Борнгот [Bourgault] разширява обхвата на концепцията за хоризонталност, придавайки по-голяма тежест на включването на съвместни инициативи с участници от гражданското общество. Основните заключения от неговия труд са свързани с разбирането за хоризонталността като опит да надхвърлят **три традиционни граници на публичното управление**: административната граница, възникваща между различните структури на дадена публична администрация; границата между различните нива на управление; и границата между управляващи и управлявани. Борнгот разработва на тази основа типология на девет общи техники на хоризонтално управление (Bourgault, 2002). Тя описва техники спрямо степента на интензивност на взаимодействието между отделните участници като започва от най-слабата форма и завършва с най-силната. Това са: обмен на информация, консултации, консенсус, координация, обединяване на материални ресурси и експертиза, партньорства, съвместни действия, интегрирана намеса, свързана с вертикални задачи и интегрирана намеса в условията на относителна автономия на участниците.

Анализът на Борнгот и Лапиер разкрива ползите и трудностите на хоризонталния подход на управление. Като ползи те отбелязват повишаване на ефективността чрез синергия; споделяне на разходите и допълване; повишена ефективност чрез по-пълни анализи и намаляване на взаимните конфликти; легитимиране на обществения имидж сред гражданите; повишена мотивация на служителите. Като недостатъци и предизвикателства отбелязват налагането на хоризонталността в условията на утвърдения понастоящем секторен (вертикален) модел и противопоставянето и конфликтът, възникващи между интересите на отделните участници, които хоризонталния подход се стреми да обедини.

Според Хопкинс [Hopkins] хоризонталният подход на управлението се влияе от сложността и обхвата на публичния проблем. Спрямо тези фактори идентифицират три „степенни“ на хоризонтални дейности. На първо място диференцира **индивидуалните нагласи**, които се развиват на микро ниво. Те се отнасят до отделните членове на екипи, които следва да възприемат подхода и да полага усилия за изграждането на „неформални връзки, които улесняват споделянето“. На второ място е **координация**. Тя се развива на мезо ниво в структурите и успешното ѝ прилагане води до намаляване на дублирането и разделяне на задачите и отговорностите. На трето място е **сътрудничество**, проявяващо се на макро ниво. То касае разпределението на ресурсите, вземането на решения и интегрирането на услугите между организациите.

Линг [Ling] изследва британския опит при хоризонталността на публичното управление. Неговото проучване се съсредоточава върху рамка за изследване на правителствените подходи за постигане на междусекторни и междуведомствени резултати. В тази рамка дейностите на институциите се подреждат

в четири направления, а именно: нови видове организации, начини за работа в тях, отчетност и стимули и начини за предоставяне на услуги. Линг категоризира дейностите на публичните организации по отношение на прилагането на хоризонталния подход като насочени навътре, навън, надолу и нагоре спрямо отделната организационна структура (Kahlon, 2010, pp. 19–20). Вътрешното измерение се отнася до дейността в организацията и може да включва култура и ценности, информация и обучение. Външното измерение е свързано с работата в организациите и може да включва споделено ръководство, обединени бюджети, обединени структури и съвместни екипи. Дейности, свързани с предоставянето на услуги, като съвместни консултации, споделен фокус върху клиента, комплексни административни услуги и споделен клиентски интерфейс, представляват низходящото измерение. Споделените цели и резултатите, мерките за изпълнение и регулаторните механизми, свързани с отчетността и стимулите обозначават възходящото измерение.

Линдквист [Lindquist] прилага по-широк обхват, който се фокусира върху управленските системи, а не върху хоризонталните дейности. Категоризира своя модел като два типа системи: тип I и тип II. Основният въпрос, който поставя, е свързан с това кой носи отговорност за координиране на хоризонтални въпроси. Разглежда две измерения – необходимост от координация и капацитет за координация. Те илюстрират различията в отговорността за всяка система. Необходимостта от координация се разглежда като възникваща в централните институции или отдели. Капацитетът за координация се определя като висок или нисък. Системите от тип I включват Канада и Обединеното кралство. При тях отговорността е на централните агенции, за които се приема, че имат голям капацитет за координация. Системите от тип II включват Германия или Норвегия. При тях се разпределя отговорността между отделите и агенциите. Счита се, че централните агенции имат нисък капацитет за координация. Линдквист твърди, че макар централните структури да осигуряват на системите от тип I капацитет за прилагане на хоризонталния подход, когато са отговорни и за формулирането и за изпълнението на политиките и управлявайки микроотдели и агенции, възможностите им биват ограничени. От друга страна, при липса на силни централни агенции системите от тип II могат да се считат за по-добър модел, тъй като разпределят административните отговорности, свързани с координирането на политиките и предоставянето на интегрирани услуги. Подобно на системите от тип I, тип II също е ограничен от фиксирани бюджети, технологични възможности, гражданско търсене, групи по интереси и други правителства. И двата типа имат своите положителни и отрицателни черти, с удържък им зависи предимно от адаптирането спрямо националните особености.

Стюарт [Stewart] разглежда хоризонталността като част от четири типа координация: *традиционна, стратегическа, идейна и мрежова*. Мрежова-

та координация е най-подходяща за справяне със съвременните проблеми на публичната политика. При традиционната координация липсва отзивчивостта, необходима за справяне с определени комплексни обществени проблеми. Придържа се към принципите на министерската отчетност и има ограничена връзка с обществеността и недържавните актьори. Притежава предимно процедурно значение. Координиращите органи в този тип могат да включват междуведомствени комисии, които са упълномощени от кабинета да решават политически въпроси.

Стратегическата координация включва използването на целеви групи за координиране на стратегии между министерствата. Тя е ефективна в създаването на условия за реализиране на планирани промени и постига по-добри резултати. Авторът разглежда основно опита в Австралия и Обединеното кралство. Стюарт твърди, че този тип координация зависи до голяма степен от политическото ниво на управление, политическата и управленската култура. По този начин постигането на зададени правителствени приоритети може да насочи министерствата или структурите, натоварени с функции по формулиране и изпълнение на политики, да пренебрегват сътрудничеството помежду си. За да се разгърне капацитета на стратегическата координация е необходимо тя да бъде поддържана от центъра на управлението.

Идейната координацията обединява структури със сродни нагласи, организационна култура, дългосрочни приоритети. Тя може да бъде използвана като инструмент, защото подсилва осъществяването на конкретни идеи и проекти, като същевременно елиминира разногласията при наличие на различия между участниците. Координирането по този начин обаче може да не реши цялата сложност на определените проблеми. Стюарт отбелязва, че за справяне с обхвата на оперативни дисбаланси е необходима адаптация на механизма за координация спрямо спецификите на конкретния случай. При идейната координация се набляга на използването на неформални мрежи като алтернатива на институционалните форми. Този вид координация включва обмен на информация и неформални взаимоотношения между ангажираните служители и държавните структури. Службите на министерствата имат контакт със заинтересованите страни и обществеността, докато държавните служители имат и официален, и неформален контакт помежду си. Споделянето на информация създава по-отзивчив подход към обществените проблеми. Значение придобиват в по-голяма степен практиките и операционализирането на процесите, а не формалните и официалните канали на комуникация и координация. Въпреки това Стюарт предупреждава, че този подход все още се нуждае от усъвършенстване, тъй като е във формиращите години на своето развитие в практиката.

Баквиш и Жулиет [Bakvis & Juillet] дефинират хоризонталността в публичния сектор като процес на „координация и управление на набор от дейности

между две или повече организационни единици, при които отделните звена нямат йерархичен контрол едно над друго и целта е да се получат резултати, които не могат да бъдат постигнати чрез самостоятелната им дейност“ (Bakvis, Juillet, 2004, p. 9). Те разглеждат структурите и процедурите, използвани за постигане на координация, които могат да варираат от неформални мрежи до съвместно управлявани секретариати. Средствата, използвани за прилагане и управление на хоризонталния подход, могат да се изразяват в „координация“, „сътрудничество“ или „партньорства“. Трите понятия не се използват от авторите като синоними, а описват различен механизъм за насърчаване на хоризонталността в практически план.

Баквиш и Жулиет приемат разбирането за координация като практика за привеждане в съответствие на структури и дейности. Целта може да бъде подобряване или улесняване на съвместната работа и възможностите за анализ на проблеми, формулиране на цели и изпълнение. В други случаи се концентрира върху намаляване на дублирането на мерки, припокриване на дейности и съгласуваност на предоставянето на услуги. Минималното условие в този случай е да се гарантира чрез управленски механизми, че целите на една или повече организации няма да бъдат възпрепятствани от други управленски единици в рамките на администрацията. Описват осъществяването на **координацията** с формални и неформални средства в зависимост от три променливи: размера на организацията, нейната мисия (функции) и обкръжаващата среда, в която тя трябва да се осъществи.

Сътрудничеството може да се определи като активен процес не само по координиране на дейности, а също така и на развитие на съгласие и прилагане на стратегия за постигане на поставени цели. То включва споделяне на пълномощия, делегиране на власт и обикновено води до участие на органи на власт. Наборът от общи инициатива или проекти отразява съгласието на две или повече единици да споделят и ресурси. Налице е изразен интерес и висока степен на обвързаност при постигането на планираните дейности. Споделянето на управление на постигнатите договорености обикновено изисква колективна отчетност. Често сътрудничество включва набор от инициатива или проекти, към които две или повече единици се съгласяват ангажират ресурси и имат силен интерес за успешното постигане на целите и желаните ефекти, пряко свързани със собствената им сфера на компетентност.

Партньорството се отнася до формализирането на споразумения за сътрудничество или планови документи. Те могат да приемат формата на споразумения, меморандум, правни договори и др. спрямо степента на задължителност. Предполага по-голяма задълбоченост. Характеризира се с регулирани и конкретни задължения на страните. Такива формализирани договорености е по-вероятно да се използват във връзка с външни организации, както тър-

говски, така и такива с нестопанска цел. По-ограничено в прилагането между структурите на държавната администрация.

3. ПОЛЗИ ОТ ХОРИЗОНТАЛНИЯ ПОДХОД

Основната полза при прилагането на хоризонталността в управлението и успешната координация между участниците е свързана с факта, че общите проблеми могат да бъдат установени с цената на по-малко ресурси. Приемайки идентифицирането на проблемите за отправна точка, всяка от участващите в процеса страни може да представи своите тези и намерения за реакция и съображение за действие или ненамеса. По този начин се създава благоприятна основа за задълбочаване на съгласуваността при разпознаването на водещите теми за управлението, включването им в дневния ред, формулирането на цели и др.

Също така бързо развиващата се и бързо променящата се външна среда, в която съществува публичното управление, е предизвикателство сама по себе си. В условията на ускорени изменения на социалните, икономическите и политическите зависимости в обществото възникват множество междусекторни въпроси (Peters, 1998, pp. 9–13). Тези обстоятелства рефлектират върху целия цикъл на политиките. Това се изразява най-вече по отношение на степента, в която целите са удачно избрани с оглед проблемите на средата, дали ги адресират по същество и в каква степен, ако бъдат постигнати, ще породят очакваните резултати. Хоризонталният подход намалява опасността от капсулиране на дейностите от всеки сектор и залага на цели, които удовлетворяват потребностите на управлението само в съответната област. Координацията допринася и чрез надграждането на капацитети от различни участници. Ограничава се още и възможността да бъдат пренебрегнати въздействията и последиците, както благоприятни, така и неблагоприятни, върху останалите политики.

Хоризонталността създава условия за ефикасност на политиките. При ограничени бюджети и фискална дисциплина се очаква от публичните власти да се стремят към намаляване на разходваните средства. Координацията намалява опасността от припокриване на програми в изпълнение на политиките. Когато участниците задълбочат процеса на координация, е налице възможност за обединяване на разполагаемите ресурси, споделяне на разходи и икономии от мащаба, така че целите да бъдат постигнати в най-пълна степен спрямо заложените бюджети.

Дейността по внедряване на хоризонтален подход се отразява и върху членствата на държавите в наднационални организации. Както отбелязва и Питърс, изисква се по-голяма вътрешна съгласуваност на управлението, за да може то да включва резултатно в дневния ред на политиките на наднационално ниво. Това означава от една страна координацията да се насърчава и контролира на национално ниво, за да може да има успех представянето и обмяната на влияние. На това ниво на управление отново се налага коорди-

ниране на фазите на политиката. Най-характерното е, че процесът не протича самостоятелно, а едновременно на всички нива в многостепенната система.

Хоризонталността има важно значение и за останалите фази на политиките. Продуктът на координацията при целеполагането се отразява върху избора на инструмент, чрез който тези цели да се постигнат. Инструментите, разбирани като „мерките, чрез които официалните власти и бюрократичните институции постигат формулираните на политическо равнище цели“ (Томова, 2003, с. 78) всъщност са пряко свързани с крайния резултат на политиките и тяхната ефективност. Спецификите на поставените цели поражат мотивацията за избор на конкретен вид намеса на държавните институции. Хоризонталността спомага за успешното операционализирането на целите от общото политическо ниво до ниво изпълнители на политиката. Най-често това са служителите в административните структури. Когато всички ангажирани в процеса участници притежават достатъчна по количество и качество навременна информация, се създават предпоставки за ефективно управление.

На следващо място хоризонталният подход спомага за намаляване на конфликтите и ограничаване на строго бюрократичния подход. Това позволява на администрация да реагира по-гъвкаво на съвременните предизвикателства. Обединението на структури в общи дейности рефлектира върху публичността и прозрачността. Всички страни разменят и предоставят повече и по-задълбочена информация. Приемането на планови документи, документи за сътрудничество, меморандуми, нормативни документи и/или политически актове създава яснота за определените отговорности и задълженията на страните. След определянето на целите и механизмите за сътрудничество между институционалните участници е необходимо разработването на механизъм за мониторинг и оценка. Това кореспондира пряко с резултатите и комуникацията между институциите.

Конституирането на органи на власт и административните структури, които подпомагат тяхната дейност, обикновено се осъществява чрез вертикален подход. Респективно и правомощията, и функциите на органите на власт, както и на административните структури, които ги подпомагат, са наситени с вертикални зависимости. Чрез хоризонталната дейност се улеснява достъпът и комуникацията на всички управленски нива. Намалява се вероятността централното ниво да наложи едностранно над останалите своята визия за бъдещо действие.

Друг случай в рамките на управленската система е проявяването на политически фактори, касаещи хоризонталността. Легитимните публични власти не се разглежда от само себе си като един субект на политиките, който представлява държавата. Отделно от това, когато политически органи са инициатор на диалог със заинтересованите страни, се проявяват специфичните политически взаимовръзки. Когато в рамките на изпълнителната власт се състави ко-

алиционно правителство, то действа на базата на коалиционно споразумение. В него се отразяват основните приоритети и области, за които е постигнато съгласи между участниците в коалицията. Въпреки това практиката често показва, че могат да настъпят противоречия между представителите на различни политически актьори в рамките на коалицията. Това създава среда на несигурност при съвместната работа, операционализирането на целите, изпълнението на управленските приоритети, както и при формулирането и осъществяването на политиките. Хоризонталният подход има капацитет да ограничи тези отрицателни последици и да компенсира политическата нестабилност.

На следващо място е положителният ефект върху комуникацията. От една страна, той засяга чисто оперативните страни на организацията. Сред тях да срокове, начини за кореспонденция, съвместими информационни системи и др., за да се гарантира, че информацията е достъпна за всички страни, качеството на информационния поток и надеждността му. От друга страна, това се отнася до неформалните начини за общуване между отделните екипи, регулярността на срещите им, обсъжданията и задълбочеността на разбиранията, споделянето на организационните ценности и др.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Термините „хоризонталност“, „хоризонтално управление“ и „хоризонтален мениджмънт“ в някои случаи се възприемат като съвременни и нови идеи, но същността им и основните принципи при тяхното прилагане далеч не са нововъдение за публичния сектор. Заемащи формите на междуведомствени съвети, консултативни и координационни комитети съществуват от десетилетия. Преходът към процес на изграждане на съвместно действие, размерът на обединенията и участието на различни партньори са типични за концепция за хоризонталността. През последните 30 години потребността от хоризонталния подход на управление се възприема по-отчетливо от все повече участници. Ползите от синергията се разпознават по-добре, признава се многоизмерната страна на проблемите и решенията на властите и интерсекториалността на действията. Въпросите, които са обект на публични дебати, включват разнообразни актьори, а действията на едни заинтересовани страни пряко влияят върху дневния ред на други.

На базата на изложеното, може да се обобщи, че хоризонталността е подход за споделено вземане на решения, формулиране и осъществяване на политики. Обхваща двама или повече участници, в т.ч. и институции, които не се намират в йерархична връзка между си. Осъзната е взаимнообвързаността в целия управленски процес на вътрешноорганизационно ниво, на междуинституционално и междусекторно ниво, както и между представителите на държавата, бизнеса и гражданското общество. Сред основните характеристики на понятието са замяната на линейния и йерархичен подход, възприемане-

то на сътрудничеството и координацията като основополагащи принципи за съвместна дейност.

Посочените характеристики и особености на хоризонталността в публичното управление могат да създадат необходимите предпоставки за изграждане на резултатни механизми за взаимодействие и сътрудничество между публичните власти, увеличаване на ефективността на политиките и рационалността в управлението. Този подход подпомага устойчивостта и последователността на целите и резултатите в публичния сектор. В условията на съвременната среда за управление прилагането на хоризонталния подход се оформя като необходим за системен подход, който да отговори на потребностите на гражданите и управлението в съвременните общества.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Маринов, Ал.** (2012) *Увод в публичната администрация*. София: Флюорит.
[Marinov, Al. (2012) *Uvod v publichnata administratsia*. Sofia: Flyorit.]
- Танев, Т.** (2008) *Анализ на публичните политики*. София: Военно изд.
[Tanev, T. (2008) *Analiz na publichnite politiki*. Sofia: Voенно изд.]
- Томова, Т.** (2003) *Хабилитационен труд*. София.
[Tomova, T. (2003). *Habilitationen trud*. Sofia.]
- Bakvis, H., Juillet, L.** (2004) *The Horizontal Challenge: Line Departments, Central Agencies and Leadership* [online] [accessed January 2020]. Available at: http://www.cspsefpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/P124_e.pdf.
- Bourgault, J., Lapierre, R.** (2000) *Horizontality and Public Management: Final Report to the Canadian Centre for Management Development, the Leadership Network, the Federal Regional Council – Quebec and the École nationale d'administration publique* [online] [accessed January 2020]. Available at: http://www.cspsefpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/P96_e.pdf.
- Hopkins, M., Couture, C., Moore, E.** (2001) *Moving from the Heroic to the Everyday: Lessons Learned from Leading Horizontal Projects* [online] [accessed January 2020]. Available at: <http://dsp-psd.pwgsc.gc.ca/Collection/SC94-81-2001E.pdf>.
- Juillet, L.** (2000) *The Federal Regional Councils and Horizontal Governance: A Report Prepared for the Regional Federal Councils and Treasury Board Secretariat* [online] [accessed January 2020]. Available at: http://www.cspsefpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/W4_e.pdf.
- Kahlon, H.** (2010) *Horizontality: Tools for Integrative, Outcome Focused Community Development with First Nations Communities in British Columbia* [online] [accessed January 2020]. Available at: https://dspace.library.uvic.ca/bitstream/handle/1828/2727/kahlon_herman.pdf?sequence=1.
- Lindquist, E.** (2004) Strategy, Capacity and Horizontal Governance: Perspectives from Australia and Canada, *Optimum Online*, 39, pp. 2–12.
- Peters, B.G.** (1998) *Managing Horizontal Government: The Politics of Coordination* [online] [accessed January 2020]. Available at: http://www.cspsefpc.gc.ca/pbp/pub/pdfs/P78_e.pdf.

РАЙОНИТЕ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ – НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА ЗА РАЗВИТИЕ ИЛИ ЗАТВАРЯНЕ НА ДОБРИТЕ ЖЕЛАНИЯ В КРЪГ?

Станка Стефанова Делчева

Анотация. Докладът изследва промените в подхода на идентифициране на и осигуряване на ресурс за райони за целенасочено въздействие в България след 1999 г. Определянето на територии със специфични характеристики е широко прилаган подход за локализиране и концентриране на ресурси за постигане на определени цели на развитието. Районите за целенасочено въздействие, като части от територията със специфични нужди, са дефинирани във всеки от действащите в периода закони за регионално развитие. Чрез проследяването на използваните класификации и дефиниции, както и критерии за определяне на отделните видове райони за въздействие могат да бъдат идентифицирани основните цели на прилаганата политика за регионално развитие в страната от началото на разглеждания период до настоящия момент. Протичащите в същия период процеси на синхронизиране на стратегическото и пространственото планиране в областта на регионалното развитие разкриват промените в прилагания подход към подобни територии, които за части от тях преминават от намерения за целева национална подкрепа до цялостен отказ от публични инвестиции. Предвижданията в актуализираната през 2019 г. Национална концепция за пространствено развитие на Република България 2013–2025 г. осигуряват възможност за съхраняване на социалните функции на териториите в риск и концентрация на ресурси в зоните за възстановяване и развитие. Направеният преглед извежда необходимостта от национално политическо усилие и осигуряване на национален ресурс като фактор за съхраняването и развитието на райони със специфични характеристики, оставащи извън директните цели на мерките, финансирани от политиката за сближаване на ЕС.

За целите на изследването са използвани дескриптивен анализ и преглед на нормативни и методически документи; хронологичен анализ на промените в разглежданите процеси, вкл. чрез визуализация на хронологията и връзките между процесите; преглед и анализ на стратегическите и пространствени документи; разглеждане на конкретни казуси.

Ключови думи: регионално развитие; райони за целенасочена подкрепа и въздействие, стратегическо планиране; социално-икономическо развитие; територии в риск.

TARGETED IMPACT AREAS – NATIONAL DEVELOPMENT POLICY OR CLOSING GOOD WISHES IN A CIRCLE?

Stanka Stefanova Delcheva

Abstract. The report examines the changes in the approach to identifying and providing resources for areas of targeted impact in Bulgaria after 1999. The identification of areas with specific characteristics is a widely used approach for locating and concentrating resources to achieve certain development goals. Areas for targeted impact, as parts of the territory with special needs, are defined in each of the laws for regional development in force in the period. By following the used classifications and definitions, as well as criteria for determining the different types of areas of impact, the main objectives of the applied regional development policy in the country from the beginning of the considered period to the present can be identified. The processes of synchronization of the strategic and spatial planning in the field of regional development taking place in the same period reveal the changes in the applied approach to such territories, which for some of them pass from intentions for targeted national support to complete refusal of public investments. The provisions in the updated in 2019 National Concept for Spatial Development of the Republic of Bulgaria 2013–2025 provide an opportunity to preserve the social functions of the territories at risk and concentration of resources in the zones for restoration and development. The review highlights the need for national political effort and the provision of national resources as a factor for the conservation and development of areas with specific characteristics that remain outside the direct objectives of measures funded by EU cohesion policy.

For the purposes of the research, descriptive analysis and review of normative and methodological documents were used; chronological analysis of the changes in the considered processes, incl. by visualizing the chronology and connections between the processes; review and analysis of strategic and spatial documents; consideration of specific cases.

Keywords: regional development; areas for targeted support and impact, strategic planning; spatial planning; socio-economic development; territories at risk.

РАЙОНИТЕ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ И ПОДКРЕПА – ОСНОВЕН ИНСТРУМЕНТ В ПЛАНИРАНЕТО НА РЕГИОНАЛНОТО РАЗВИТИЕ

Едно от същностните измерения на регионалното развитие е определянето на райони, в които да бъдат насочвани конкретни мерки с цел постигане целите на развитието. Такива райони могат да бъдат характеризирани както с положителни социално-икономически тенденции (в общия случай дефинирани като райони за икономически растеж или райони с ясен потенциал), така и с негативни тенденции в икономическите и социални показатели – райони в индустриален упадък, разположени в неблагоприятни географски територии и/или в гранични територии и др.

Дефинирането на различни типове райони, разработването на критерии за тяхното определяне, както и разглеждането и анализирането на техни основ-

ни характеристики е предмет на редица научни изследвания и разработки в областта на икономиката и публичното управление. Икономиката разглежда като специфична функция на регионалната политика преразпределението на ресурси между отделните региони – активно чрез пряка алокация на различни типове ресурси и пасивно – чрез насърчаване на положителни тенденции или забавяне на деструктивни процеси в определени региони (Илиев, 2007). В общ план намесата в процесите на преразпределение цели да промени резултатите от пазарния процес, като осигури преразпределение на доходи между отделните региони, както и в самите тях. Погледът върху регионалната политика от гледна точка на публичното управление включва всякакви типове публични интервенции, които целят подобрене на социално-икономическото развитие на конкретния регион (Калфова, 2017). Характеристиките на специфични типове райони – селски и планински райони са обект на широк кръг проучвания поради значителния дял на заемащата от тях територия както на национално, така и на европейско ниво. Характерно за селските райони е изключителното разнообразие по отношение на икономическо и социално състояние, история, традиции, природни и културни особености, от което произтичат и възможните различия при дефинирането им в отделните държави, както и специфичните проблеми в тези райони и търсенето на подходи за тяхното решаване (Георгиева, 2018). Дефинирането на регионалните различия на отделни териториални нива и сравнителните изследвания създават възможности за изготвяне на адекватни оценки, както и за подпомагане провеждането на регионалната политика и разработване на стратегии за управление (Симеонов, Петров, 2007).

В зависимост от целите на политиката за регионално развитие, мерки и подкрепа могат да бъдат насочени към един или повече типове райони, които да бъдат подкрепяни при спазване на предварително определени принципи. Така например, политиката за сближаване на ЕС след 1988 г., въвежда основни принципи, сред които е и съсредоточаване върху най-бедните и най-слабо развитите региони.

В българската политика за регионално развитие след 1999 г. районите за целенасочено въздействие и подкрепа присъстват неотменно в основното законодателство в областта до началото на 2020 г. Планирането на дейности, насочени към тези специфични райони, се разглежда като неразделна част от политиката на регионално развитие.

ОПРЕДЕЛЯНЕ И ОБХВАТ НА РАЙОНИТЕ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ И ПОДДКРЕПА

Новият Закон за регионално развитие¹ (ЗРР-99), приет през 1999 г., за първи път въвежда основни понятия в областта на регионалното развитие, вкл. и терминът „район за целенасочено въздействие“². В него регионалното развитие е определено като **процес на постигане на устойчиво и балансирано развитие чрез насочване на ресурси, инфраструктурно изграждане и икономически дейности в определени райони**. Политиката за регионално развитие е определена като „**елемент на структурната политика**, осъществена чрез целенасочени, планово и финансово осигурени въздействия на държавата и общините върху регионалното развитие“³. Законът определя **видове райони за целенасочено въздействие** (РЦВ), като не дава общо определение, а дефинира всеки един от тях: райони за растеж, райони за развитие, райони за трансгранично сътрудничество и развитие, райони със специфични проблеми и приоритети. Последните са разграничени като район в индустриален упадък, изостанал селски район, планински район. Критериите за определяне на териториалния обхват на РЦВ са определени с Наредба за критериите за определяне на районите за целенасочено въздействие и териториалния им обхват, приета с Постановление на Министерския съвет³. *Конкретните общини, попадащи в обхвата на различните РЦВ са определени в Националния план за регионално развитие за периода 2000–2006 г*⁴.

През 2004 г. е приет нов Закон за регионално развитие⁵ (ЗРР-04), в който районите за целенасочено въздействие се посочват като „**териториална основа за провеждането на държавната политика за регионално развитие** чрез система от мерки, насочени към постигане на устойчив ръст на социално-икономическото развитие и преодоляване на вътрешнорегионалните различия“⁴. Районите за целенасочено въздействие са: район за икономически растеж; район в индустриален упадък; изостанал граничен район; изостанал селски район; изостанал планински район; Столична община. Законът предвижда конкретните показатели за определяне териториалния обхват всеки един от видовете РЦВ, които отчитат нивото и динамиката на икономическо-

¹ Обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.1999 г., в сила от 23.03.1999 г., отм., бр. 14 от 20.02.2004 г., в сила от 20.02.2004 г.

² Чл. 4, т. 1.

³ Постановление № 105 на МС от 2.06.1999 г. за приемане на Наредба за критериите за определяне на районите за целенасочено въздействие и териториалния им обхват, обн., ДВ, бр. 53 от 11.06.1999 г.

⁴ Приет с ПМС № 208 от 22.11.1999 г., обн., ДВ, бр. 106 от 3.12.1999 г., изм. и доп., бр. 24 от 13.03.2001 г., Приложение № 1. Райони за целенасочено въздействие към пълния вариант на Националния план за регионално развитие, приет от Министерски съвет.

⁵ Обн., ДВ, бр. 14 от 20.02.2004 г., в сила от 20.02.2004 г., отм., бр. 50 от 30.05.2008 г., в сила от 31.08.2008 г.

то развитие, структурата на икономиката, заетостта и безработицата, степента на изграденост на техническата инфраструктура, демографската, социалната и селищната структура, географското положение и наличният потенциал за постигане на целите за развитие на съответния вид район. *Териториалният обхват на РЦВ се определя в регионалните планове за развитие.* Територията на една община може да бъде включена към повече от един вид район за целенасочено въздействие в случаите, когато отговаря едновременно на критериите и показателите за тях. Промените в териториалния обхват на районите за целенасочено въздействие се извършват чрез промени в регионалните планове за развитие.

Третият поред Закон за регионално развитие⁶ (ЗРР-08), приет през 2008 г., разглежда обособените **райони за целенасочена подкрепа като териториална основа за концентрация на ресурси за намаляване на вътрешно-регионалните различия в степента на развитие на отделните общини и за постигане на целите на държавната политика за регионално развитие.** Законът не определя различни видове райони за целенасочена подкрепа (РЦП), а предвижда показатели за определянето на териториалния им обхват, които отчитат равнището и динамиката на икономическото развитие, структурата на икономиката, заетостта и безработицата, степента на изграденост на техническата инфраструктура, демографската, социалната и селищната структура, географското положение и наличният потенциал за постигане на целите за развитие на съответната община. При определянето на РЦП се отчита наличието на някой от предвидените осем индикатора. Този подход дава възможност да се определи водеща характеристика на съответната община/ група общини, тъй като три от предвидените показатели са икономически, два са демографски, а останалите три са свързани с наличие и качество на техническа инфраструктура. Териториалният обхват на РЦП се определя в областните стратегии за развитие по данни на Националния статистически институт и на административната статистика на Агенцията по заетостта.

С направените в ЗРР-08 през 2016 г. промени е уточнено, че РЦП обхващат територията на една или повече съседни общини **с неблагоприятни социално-икономически, демографски и географски характеристики.** Съществено изменение е направено по отношение на **показателите за определяне на териториалния им обхват**, като вече се отчитат категориите на общините по реда на Закона за административно-териториалното устройство на Република България и техните географски характеристики по данни на Българската академия на науките. Така, на практика, отново се въвеждат и географските показатели, с които се обособяват общини в планински район, общини в полупланински район, общини в пограничен район.

⁶ Обн., ДВ, бр. 50 от 30.05.2008 г., в сила от 31.08.2008 г., изм. и доп., бр. 21 от 13.03.2020 г., в сила от 13.03.2020 г.

През март 2020 г. с последните промени в ЗРР-08 районите за целенасочено въздействие окончателно отпадат от нормативната уредба в областта на регионалната политика.

Междувременно, с приемането в края на 2012 г. на Национална концепция за пространствено развитие на Република България 2013–2025 г.⁷ се появява първият по рода си документ за устройство на територията през последните три десетилетия, който обхваща цялата страна и се разработва в условията на възстановена собственост върху земята и горите във всичките ѝ форми, увеличен брой участници в процеса на планиране и управление на територията. Концепцията е средносрочен стратегически документ, който дава насоките за устройство, управление и опазване на националната територия и акватория и **създава предпоставки за пространствено ориентиране и координиране на секторните политики**. Заедно с другите документи от системата за стратегическо планиране на регионалното развитие, тя се явява основен инструмент за интегрирано планиране и устойчиво пространствено, икономическо и социално развитие.

Основна цел на Националната концепция за пространствено развитие за периода 2013–2025 (НКПР) е „Пространствено координиране на процесите, протичащи в националната територия чрез създаване на пространствено-устройствена основа и регулатор за осъществяване не само на регионалното, но и на отделните социално-икономически секторни планирания на национално ниво в контекста на общоевропейското пространствено развитие, за постигане на комплексно, интегрирано планиране“. Като един от принципите, въз основа на които е разработен документа е посочен *концентрацията – „тематична, финансова, географска, ресурсна и времева, предлагаща по-адекватно поведение в използването на ограничените ресурси“*. Концепцията разглежда различни варианти на пространствено развитие на националната територия, като след оценката им определя като най-подходящ за страната модела на умерения полицентризъм, който притежава възможности за поетапно развитие във времето, в зависимост от влиянието на външни и вътрешни икономически, геополитически и демографски фактори.

НКПР определя полицентричната урбанистична мрежа на територията като основа на балансираното развитие, като утвърждава йерархизирани урбанистични центрове като основа на избрания модел на „умерен полицентризъм“. Концепцията и моделът използват класификацията на урбанистичните центрове в пет йерархични нива. **Предложеният урбанистичен модел** има за цел да съхрани жизнеността на националната територия и да осигури рационално функциониране на полицентричната мрежа от населени места, обвързано с урбанистичните оси и центрове на развитие в Европа чрез **стимулиране на големи градове – центрове на растеж и целенасочено подпомагане**

⁷ Документът е приет с Протокол № 47.61 на Министерския съвет от 19.12.2012 г.

на малки градове, важни поради своето местоположение в националната периферия.

Определени са градски центрове от 1-во до 3-то йерархично ниво, включително, които са предложени за целенасочена подкрепа от политиката за градско развитие, реализирана чрез финансовите ресурси на Оперативна програма „Региони в растеж“ 2014–2020 г. Посочено е, че стабилизирането на мрежата от малки градове от 4-то йерархично ниво изисква специална национална политика, тъй като от състоянието на тези градове ще зависи насоката на развитие на периферните селски и планински райони, като е предложено тази подкрепа да бъде осъществена чрез мерките в Програмата за развитие на селските райони.

Документът обособява и територии със специфични характеристики, като се посочва, че те са традиционен инструмент за пространствено насочване на политики и програми за постигане на желани цели. В НКПР е възприето като *територии със специфични характеристики да се третират онези части от националната територия, за които е необходимо да се прилага специфична политика на устройство и развитие*. Като такива са определени **крайбрежните територии** (Черноморски и Дунавски), **планинските територии**, **граничните територии**, **териториите в риск** и **териториите за опазване на ландшафта, природните и културни ценности**. Тези територии се определят и като неформални райони. С изключение на Черноморското и Дунавското крайбрежие, които са дефинирани и чието развитие е включено в международни стратегически документи, останалите видове специфични територии се определят като „проблемни“ територии. Специфично териториите в риск са разгледани като територии в демографски, екологичен, икономически риск. Направен е корелационен анализ на трите вида общини – планински, гранични и селски с категорията „обезлюждаващи се територии“. Въз основа на него са определени **четири различни вида ареали на ниво землища с пределно ниски гъстоти на обитаване**⁸, за които е препоръчана съответната политика за провеждане.

С последните изменения в ЗРР-08 (2020)⁹ районите за целенасочена подкрепа престават да бъдат част от инструментите за осъществяване на политиката за регионално развитие, определени със закон или друг нормативен акт. На практика, определянето на специфични територии за подкрепа и функционални зони за развитие е прехвърлено изцяло в Актуализираната Национална концепция за развитие на Република България 2013–2025 г.

Актуализацията на НКРБ 2013–2025 г. е приета с Решение № 306 на Министерския съвет от 07 май 2020 г. Концепцията има водеща роля в обвързването на приоритетите на оперативната програма за развитие на регионите за

⁸ От „нула“ до 100 човека в цялото землище.

⁹ Изм. и доп., бр. 21 от 13.03.2020 г., в сила от 13.03.2020 г.

следващия програмен период 2021–2027 г. с документите за стратегическо регионално развитие и пространствено планиране. Актуализираната концепция предоставя визия за развитието през следващите години, **определя** основните приоритети на политиката за пространствено развитие и **целевите територии за подкрепа** и служи като основа за планирането и програмирането на периода след 2020 г.

Актуализираната Концепция потвърждава и през 2019 г. констатирания преди 7 години поляритет в развитието на общинските територии, както и наличието на засиленият контраст „център – периферия“, който се наблюдава и на областно ниво. Посочва се, че България продължава да се нуждае от обрат към полицентричен модел – на общините, на областите, на районите от ниво 2, на страната, но не за сметка на енергията на установения център, а **чрез подкрепена възможност за оползотворяване на собствените ресурси на перифериите**. По отношение на заложеното постигане на модела за пространствено развитие „умерен полицентризъм“ е направена констатацията, че той все още не е осъществен, като не се забелязват и убедителни доказателства за движение в посока „балансиран полицентризъм“. Изразени са очаквания в следващите 6 години за постигане на необратимо движение към по-балансиран модел, като лостовете за постигане на този модел трябва да бъдат реформиращата се регионална политика, наваквшащото изграждане на ключова инфраструктура и целенасоченото инвестиране на ресурсите.

В Актуализацията на НКПР, като част от териториите със специфични характеристики, се запазват крайбрежните територии (Черноморски и Дунавски), планинските територии, граничните територии, териториите в риск и териториите за опазване на ландшафта, на природните и културни ценности. При разглеждането на проблемните територии е въведена постановката, че *„крайната цел в една част от тези територии не може да бъде „възстановяване“*. **В териториите, обезлюдяващи се с най-бързи темпове, политиката за регионално развитие следва да изпълни най-важната си роля – социалната**, и да предложи основните услуги на останалото население в тях.“ Актуализацията НКПР предлага специална политика и мерки със социална насоченост.

Определените в актуализираната НКПР **функционални зони са структурен елемент и обект на пространственото и социално-икономическото планиране на всички нива** – от националното до общинското. Те са основен елемент от избраната концепцията за **пространствено развитие**, която трябва да даде решение за съхраняване на живота в крайните периферии, а от друга, да предложи подходи/мерки за стимулиране на полицентричното развитие на мрежата от градове, за подобряване на ефективността на връзките между централните и периферните райони, между градовете и прилежащите им селски райони.

Актуализираната Концепция променя подхода за въздействие за постигане на заложения модел на пространствено развитие, като залага на прилагането на „зонов“, а не „точков“ принцип – **инвестиране в части и в цели урбанизационни оси**. Изборът на осите за инвестиране е мотивиран с възможността да се постигнат осезателни ефекти в следващите 7–8 години, както и с наличието на допълнителни благоприятни обстоятелства, като например призната значимост и осигурени ресурси за пътна инфраструктура по основни коридори на ТЕН-Т мрежата.

Обобщението на направения преглед показва, че през целия период 1999–2020 г. определянето на райони със специфични нужди е използвано като инструмент в планирането на регионалното развитие. В периода 1999–2007 г. Законът за регионално развитие определя райони както за растеж или с потенциал за развитие, така и райони със специфични нужди, в общия случай с оставащо социално-икономическо развитие или разположени неблагоприятни географски райони и със слабо развита техническа инфраструктура. След приемането на България в ЕС със Закона за регионално развитие се определят единствено „проблемни“ райони – такива с висока безработица, ниски доходи, малко на брой и застаряващо население, липса на техническа инфраструктура. Не е предвидено разграничение по географски показатели. Този подход се прилага през целия програмен период 2007–2013 г.

ПРОМЕНИ В ДЕФИНИРАНЕТО И ОБХВАТА НА РАЙОНИТЕ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ И ПОДКРЕПА

С разработването на Националната концепция за пространствено развитие 2013–2020 г., дългоочакван документ, поставящ отново на дневен ред прогнози за пространственото развитие, се определя целия набор от територии – центрове за растеж, такива с потенциал за растеж, както и територии със специфични характеристики, които са диференцирани в зависимост от основните влияещи им фактори, както и чрез определяне на зависимостите между тези фактори. Така определените йерархични териториални нива са използвани за насочване на финансирането на Оперативна програма „Региони в растеж“ 2014–2020 г. към централните от 1-во до 3-то йерархично ниво, както и към центрове от 4-то йерархично ниво. Въпреки това, през 2016 г. с промени в ЗРР са направени промени в показателите за определяне на териториалния обхват на районите за целенасочена подкрепа. Актуализираната в началото на 2020 г. Национална концепция за пространствено развитие 2013–2025 г. прави преглед на обхвата на йерархичните нива, както и на териториите със специфични характеристики, като определя прилагането на „зонов“ принцип на насочване на инвестиции – в части и в цели урбанизационни оси.

Таблица 1. Обобщение на промените в определянето на райони за целенасочено въздействие в периода 1999–2020 г.

Дефинирани с нормативен акт	ЗРР-99	ЗРР-04	ЗРР-08 (2008)	ЗРР-08 (2016)		ЗРР-08 (2020)	
Определени в стратегически/планов документ	НПРР 2000–2006	РРР	ОСР	ОСР	НКРР 2013–2015 (2012)		НКРР 2013–2015 (2020)
	Район ЦВ	Район ЦВ	Район ЦП	Район ЦП	5 йерархични нива за градовете	Отпадат РЦП	5 йерархични нива за градовете
					Територии със СХ		Територии със СХ
Район за растеж							
Район за развитие							
Район ТГС/ изостанал граничен							
Район в ИУ							
Изостанал селски							
Планински							
Полупланински							
Столична община							

Следват да се отбележат и разликите във видовете и нивата на документите, в които се определя териториалния обхват на районите за целенасочено въздействие. През 1999 г. показателите за определянето на РЦВ са определени в Наредба на МС, в съответствие с предвижданията на Закона за регионално развитие, а териториалния обхват на отделните видове РЦВ са определени с Националния план за регионално развитие 2000–2006 г.¹⁰ След 2004 г. показателите са дефинирани в ЗРР, но териториалния обхват на РЦВ вече се определят в регионалните планове за развитие. От 2008 г. това се прави в областните стратегии за развитие. С изготвянето на НКРР 2013–2025 г. определянето на различните териториални характеристики е направено на ниво национален планов документ, като в периода дек. 2012 и март 2020 г. съществува дублиране между определяните областните стратегии за развитие райони за целенасочена подкрепа с проблемни профили и определените в НКРР територии със специфични характеристики и по-специално териториите в риск.

¹⁰ Виж Приложение 1 към пълния текст на плана.

Таблица 2. Обобщение на видовете и нивата на документи, в които е определен териториалния обхват на райони за целенасочено въздействие в периода 1999–2020 г.

Вид документ / година	1999	2004	2008	2012	2016	2020
НПРР 2000–2006						
НКПР 2013–2015						
Регионален план за развитие						
Областна стратегия за развитие						

ПРАКТИЧЕСКИ ДЕЙСТВИЯ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЦЕЛИТЕ НА РЕГИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА В РАЙОНИТЕ ЗА ЦЕЛЕНАСОЧЕНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ И ПОДКРЕПА

Финансови механизми за реализация на политиката в районите за целенасочено въздействие и подкрепа

Всеки от разгледаните нормативни актове в периода предвижда мерки и финансови инструменти за постигане целите на регионалната политика в определените райони за целенасочено въздействие и подкрепа.

ЗРР-99 определя проектите, включени в плановете за регионално развитие, да се финансират от: държавния бюджет; общинските бюджети чрез целеви субсидии и собствени приходи; международни програми, проекти и споразумения и други чуждестранни източници; други източници, включително извънбюджетните фондове на държавните органи и бюджетните организации и общините. Предвидено е при разработването на годишната план-сметка на извънбюджетните фондове с предимство се осигуряват проекти, включени в Националния план за регионално развитие. На практика, законът предвижда сравнително широк кръг от финансови инструменти и финансови източници, които могат да бъдат използвани за финансиране на проектите, като една част от финансовите инструменти подлежат на разработване с оглед на тяхното реално прилагане. ЗРР посочва, че за районите със специфични проблеми и приоритети може да се разработват национални програми, които се включват в Националния план за регионално развитие¹¹.

Националния план за регионално развитие 2000–2006 г. съдържа разпределението на финансовите средства по райони за целенасочено въздействие, което отразява стратегията, възприета от плана значителна концентрация в ограничен брой райони на растеж (42%), както и значителна концентрация в „проблемните“ райони, особено в районите за трансгранично сътрудничество и развитие (20%) и в изостаналите селски райони (15%). НПРР специфично посочва, че разпределението на средствата по райони за целенасочено въздействие е ориентируващо, тъй като голяма част от проектите не могат да бъдат отнесени еднозначно към един район. Районите за целенасочено въздействие са определяни на ниво община, което затруд-

¹¹ Чл. 12, ал. 2, т. 7 от ЗРР-99.

нява точното локализиране на линейните обекти на инфраструктурата, както и на други мерки, които се осъществяват на територията на повече от една община.

С предвижданията на ЗРР-04 териториалния обхват на РЦВ се определят в регионалните планове за развитие, но **областната стратегия за развитие определя специфичните дългосрочни цели и приоритети за развитие на областта, както и на районите за целенасочено въздействие**¹². Регионалните планове за развитие съдържат размера на необходимото ресурсно осигуряване, в т.ч. по видове помощи, както и разпределението им по районите за целенасочено въздействие¹³. Законът предвижда **ежегодното планиране на средствата за реализация на дейности в районите за целенасочено въздействие да се осъществява по предложение на министъра на регионалното развитие и благоустройството, съгласувано с регионалните съвети за развитие и с министъра на финансите в рамките на бюджетната процедура, като средствата се осигуряват със закона за държавния бюджет за съответната година**. Средства могат да се изразходват за финансиране на предложените за подпомагане дейности на физическите и юридическите лица в изпълнение на приоритетите по районите за целенасочено въздействие¹⁴. Законът предвижда и регионалното развитие в районите за планиране и в районите за целенасочено въздействие да може да бъде подпомагано в съответствие със Закона за държавните помощи и други инструменти.

Законът от 2008 г. също предвижда **Министерският съвет да одобрява мерките и средствата за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа в рамките на закона за държавния бюджет за съответната година**¹⁵. За целта министърът на регионалното развитие и благоустройството прави предложения за осигуряване на средствата и за мерките за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа, а областният съвет за развитие обсъжда и съгласува инициативите на общините, свързани с ежегодното планиране на средствата и мерките за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа. Ежегодното планиране на средствата за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа се осъществява по предложение на министъра на регионалното развитие и благоустройството съгласувано с областните съвети за развитие и с министъра на финансите в рамките на бюджетната процедура, като средствата се осигуряват в рамките на закона за държавния бюджет за съответната година.

¹² Чл. 10, ал. 3, т. 2 от ЗРР-99.

¹³ Чл. 11, ал. 3, т. 4 от ЗРР-04.

¹⁴ Чл. 30, т. 2 от ЗРР-04.

¹⁵ Чл. 16, ал. 1, т. 3 от ЗРР-08.

Програми, насочени към районите за целенасочено въздействие и подкрепа

През 2009 г. Министерството на регионалното развитие и благоустройството разработва проект на Програма за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа 2010–2013 г. Програмата констатира, че въпреки определянето на обхвата на тези райони в регионалните планове за развитие за периода 2007–2013 г., до 2009 г. не е разработен и не е прилаган финансов инструмент, който да осигури подкрепа за тези райони. Посочено е, че разработването на структурата и съдържанието на една ефективна и ефикасна програма за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа, **ще осигури необходимия организационен и финансов инструмент на Министерството на регионалното развитие и благоустройството и на държавата и ще представлява основа за ежегодното планиране на мерките и средства за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа.**

Програмата има за цел да осигури ясна стратегическа рамка и практически приложим механизъм за разработване, финансиране и изпълнение на конкретни проекти за устойчиво интегрирано местно развитие на общините, попадащи в тези райони. По този начин се цели създаването на предпоставки за намаляване на вътрешно-регионалните различия, диспропорциите и структурните дефицити в районите от нива 2 и 3 (райони за планиране и области). Като инструмент за подпомагане програмата предвижда да осигури възможности на общините в районите за целенасочена подкрепа за разработване и изпълнение на малки проекти (предимно от типа „меки“ мерки), имащи ключово значение, а също и демонстрационен и пилотен характер за постигане на устойчиво интегрирано развитие. *Очаква се подкрепяните проекти да компенсират недостига или липсата на целево финансиране за малките общини по оперативните програми за България, съфинансирани от фондовете на ЕС през периода 2007–2013 г., тъй като интервенциите по тези програми са съсредоточени за решаване на по-малки и структурни проблеми в даден сектор или в регион.*

Програмата предвижда разпределение на планирания бюджет за реализация на дейности в РЦП по мерки и по години за периода 2010–2013 г., както и годишни финансови рамки за периода 2010–2013 г. по области и съответно категории на РЦП. **Програмата за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа 2010–2013 г. не е приета и съответно планираните мерки и влагане на финансови ресурси не са осъществени.**

През януари 2014 г. с ПМС (Постановление № 4 ..., 2014) е одобрена Публична инвестиционна програма „Растеж и устойчиво развитие на регионите“, определени са критериите за избор на проекти и програми, реализирането на които да е насочено към постигане на икономически растеж, устойчиво развитие на регионите, повишаване на конкурентоспособността на икономиката

и създаване на възможност за генериране на заетост и доходи. С Постановлението се определят секторите, в които ще бъдат финансирани проекти и програми – ВиК, управление на отпадъците и други свързани с околната среда дейности; транспортна инфраструктура; социална и културна инфраструктура (училища и обучителни центрове, болници и здравни звена, спортни зали и съоръжения, културни, обществени и др. публични сгради); други сектори, подкрепящи социално-икономическото развитие. Определени са 11 критерии за оценка и класиране на подадените проекти. Сред тях не фигурира такъв, който да определя изпълнението на финансираните дейности да бъде изпълнявано на територията на район за целенасочено въздействие, определен съгласно изискванията на ЗРР. Нещо повече, одитен доклад на Сметната палата (Одитен доклад № 0100200414 ..., 2015), изготвен през 2015 г., като изследва нормативната уредба и вътрешните актове, регламентиращи условията, реда и критериите за избор на проекти и програми по отношение на осигуряване на прозрачност при изразходване на средствата за постигане на целите на Програмата и управленските решения при избора на проекти и програми за целите ѝ, установява, че не са създадени предпоставки за осигуряване на обективност и прозрачност при оценяването и класирането на проектите с регионално и местно значение. Критериите за подбор на проектите са оценени като фрагментарни и твърде общи, за да бъдат добра основа за обективно номиниране и оценяване на проекти и програми, които кандидатстват за финансиране, а не са въведени и допълнителни правила и процедури за избор. Тези изводи поставят под въпрос и доколко изразходваните около 380 млн. лв.¹⁶ са насочени в съответствие с установените нужди и определените стратегически цели за развитие на регионите и общините.

В рамките на настоящия планов период, през 2015 г. Министерството на регионалното развитие и благоустройството възлага на Националния център за териториално развитие АД изготвянето на проект на **Целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа-Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони**. Тя е разработена в изпълнение на Програмата на Правителството за стабилно развитие на Република България за периода 2014–2018 г. и по-конкретно, на Приоритет 13.1. „Преодоляване на икономическата изостаналост на отделни райони в страната“. Основната ѝ цел е: „Повишаване на заетостта на населението и привличане на инвестиции в икономически изоставащите райони в страната“. Целенасочената инвестиционна програма е фокусирана върху най-изоставащите в социално-икономическото си развитие район – Северозападния район и върху географски неблагоприятни територии – Родопи, Странджа, погранични, планински

¹⁶ При разпределени общо 500 млн. лв. около 119 млн. лв. са възстановени в бюджета поради неизпълнение на проекти и дейности (виж <https://www.minfin.bg/bg/892>).

и полупланински райони, които общо обхващат 53,7% от територията на страната и 29,2% от населението ѝ. В края на 2016 г. обаче все още тече дебат относно типа интервенции и проекти, които следва да включва програмата, както и се работи по критериите за подбор на проекти. Въпреки високия обществен интерес към нея в слаборазвитите райони, **тази програма също на е приложена.**

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Само в ЗРР от 1991 г. и НППР 2000–2006 г. е налице директно насочване на мерки и средства в райони с неблагоприятни показатели за развитие. Това се случва поради характера на планирането и все още слабата му обвързаност с политиката на сближаване на ЕС. След 2008 г. подходът при определянето на териториалния обхват на районите за целенасочено въздействие и подкрепа се променя и като такива вече се определят само слаборазвити райони/проблемни територии.

След 2007 г. основният източник на финансиране на регионалното развитие в страната са ресурсите от Структурните фондове на ЕС, насочвани чрез оперативните програми. Оперативните програми за регионално развитие за периодите 2007–2013 г. и 2014–2020 г. като правило финансират мерки, насочени към концентрирани усилия за развитие на градски центрове за растеж и с потенциал за развитие, като в ограничен обем осигуряват финансиране за проекти в градските центрове от 4-то йерархично ниво (2014–2020). Програмата за развитие на селските райони и през двата периода, чрез финансирането от втори стълб на Общата селскостопанска политика, подкрепя проекти и мерки във всички селски райони, като това дали дадена община попада в район за целенасочено въздействие или подкрепа не ѝ отрежда приоритет при получаване на финансиране от програмата. Единствено изключение прави приоритета за подкрепа на мерки и инвестиции в Северозападния район за планиране през периода 2014–2020 г., като той отново не е обвързан с това дали инвестицията или проекта се извършва в район за целенасочена подкрепа.

Изготвените проекти на инвестиционни програми с фокус върху осигуряване на национално финансиране за районите за целенасочено въздействие не са приети и съответно не е осигурено структурирано и ясно насочено финансиране за преодоляване проблемите на така определените райони.

С развитието на регионалната политика, инструментите и финансовите средства за нейното осъществяване се концентрират в районите за растеж и техните околности или се насочват към селските райони като цяло, докато проблемите на РЦВ – слаборазвити райони с различни характеристики и влияещи фактори, остават в голяма степен неадресирани. Нормативната рамка предвижда финансирането на РЦВ да бъде осигурявано чрез годишните държавни бюджети. Изготвените оценки на документите от системата

на регионално развитие от всички нива, както и оценките за изпълнението и въздействието на оперативните програми, изпълнявани със средства от структурните фондове на ЕС, не съдържат анализ, фокусиран върху на средствата, насочвани специфично към райони за целенасочена подкрепа, както и не съдържат анализ на специфично въздействие върху развитието в тези райони. Както е посочено в оценки, изготвени в двата последователни планови периода (Междинна оценка на Националната стратегия за регионално развитие ... 2005–2015 г., 2010; Междинна оценка на Националната стратегия за регионално развитие ... 2012–2022 г., 2018) такъв анализ на практика е невъзможно да бъде направен, доколкото отсъства систематизирана информация за мерките, реализирани със средства само от държавния бюджет и/или бюджетите на общините, и насочени към РЦП. Косвена оценка, която потвърждава липсата на целенасочена подкрепа за тези райони е и продължаващия да бъде актуален извод, формулиран в редица оценки и анализи, за продължаващото нарастване на вътрешнорегионалните различия както на регионално, така и на областно ниво.

Посочените оценки, както и прегледът на капиталови инвестиционни програми на общини, показват, че централният бюджет насочва значителни средства за реализация на публични инвестиционни проекти, които директно допринасят за регионалното развитие в отделните региони, области и общини на страната. Тази практика обаче не притежава основни характеристики на политика, а именно изразходването на тези средства чрез прилагане на принципа на програмиране – финансиране не на отделни проекти, а многогодишни национални програми, съобразени с целите и приоритетите на политиката за регионално развитие.

Въпреки наличие на достъп до значителен финансов ресурс по линията на европейското финансиране, направеният преглед подчертава актуалната **необходимост от национално политическо усилие и осигуряване на национален ресурс за реализация на предварително планирани мерки, като фактор за съхраняването и развитието на райони със специфични характеристики**, оставащи извън директните цели на мерките, финансирани от политиката за сближаване на ЕС.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Актуализация на Национална концепция за пространствено развитие на Република България 2013 – 2025 г., приета с Решение № 306 на Министерския съвет от 07 май 2020 г., (обн. ДВ. Бр.42 от 12 май) [онлайн]. Достъпна на: <https://www.mrrb.bg/bg/aktualizaciya-na-nacionalnata-koncepciya-za-prostranstveno-razvitie-za-perioda-2013-2025-g/>.

[Aktualizatsia na Natsionalna kontseptsia za prostranstveno razvitie na Republika Bulgaria 2013 – 2025 g., prieta s Reshenie № 306 na Ministerskia savet ot 07 may 2020 g., (obn. DV. Br.42 ot 12 may) [onlayn]. Dostapna na: <https://www.mrrb.bg/bg/aktualizaciya-na-nacionalnata-koncepciya-za-prostranstveno-razvitie-za-perioda-2013-2025-g/>.]

Георгиева, С. (2018) Дефиниране на селските райони, *Проблеми на географията*, бр. 1–2, с. 35–51.

[Georgieva, S. (2018) Definirane na selskite rayoni, *Problemi na geografiyata*, br. 1–2, s. 35–51.]

Закон за регионалното развитие, обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.1999 г., в сила от 23.03.1999 г., отм., бр. 14 от 20.02.2004 г., в сила от 20.02.2004 г. (1999).

[Zakon za regionalното развитие, obn., DV, br. 26 ot 23.03.1999 g., v sila ot 23.03.1999 g., otm., br. 14 ot 20.02.2004 g., v sila ot 20.02.2004 g. (1999).]

Закон за регионалното развитие, обн., ДВ, бр. 14 от 20.02.2004 г., в сила от 20.02.2004 г., отм., бр. 50 от 30.05.2008 г., в сила от 31.08.2008 г. (2004).

[Zakon za regionalното развитие, obn., DV, br. 14 ot 20.02.2004 g., v sila ot 20.02.2004 g., otm., br. 50 ot 30.05.2008 g., v sila ot 31.08.2008 g. (2004).]

Закон за регионалното развитие, Обн., ДВ, бр. 50 от 30.05.2008 г., в сила от 31.08.2008 г., изм. и доп., бр. 21 от 13.03.2020 г., в сила от 13.03.2020 г. (2008).

[Zakon za regionalното развитие, Obn., DV, br. 50 ot 30.05.2008 g., v sila ot 31.08.2008 g., izm. i dop., br. 21 ot 13.03.2020 g., v sila ot 13.03.2020 g. (2008).]

Илиев, И. (2007) Ролята на регионалната икономическа политика за устойчиво развитие, *Управление и устойчиво развитие*, том 18, бр. 3–4.

[Iliev, I. (2007) Rolyata na regionalnata ikonomicheska politika za ustoychivo razvitie, *Upravlenie i ustoychivo razvitie*, tom 18, br. 3–4.]

Калфова, Е. (2017) Регионалната политика – предизвикателствата на оценката. В: **Танев, Т., Стефанова, М.** (ред.) *Приноси към теорията и практиката на публичната администрация*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 215–235.

[Kalfova, E. (2017) Regionalnata politika – predizvikatelstvata na otsenkata. V: Tanev, T., Stefanova, M. (red.) *Prinosi kam teoriyata i praktikata na publichnata administratsia*. Sofia: SU „Sv. Kliment Ohridski“, 2017, s. 215–235.]

Междинна оценка на Националната стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2005–2015 г. (2010). София: Агенция Стратегма. Достъпна на: <https://www.mrrb.bg/static/media/ups/articles/attachments/b9272cb7915fb044c1c94240b8df4641.pdf>.

[Mezhdinna otsenka na Natsionalnata strategia za regionalno razvitie na Republika Bulgaria za perioda 2005–2015 g. (2010). Sofia: Agentsia Strategma. Dostapna na:

[https://www.mrrb.bg/static/media/ups/articles/attachments/b9272cb7915fb044c1c94240b8df4641.pdf.](https://www.mrrb.bg/static/media/ups/articles/attachments/b9272cb7915fb044c1c94240b8df4641.pdf)]

Междинна оценка на Националната стратегия за регионално развитие на Република България за периода 2012–2022 г. (2018).

[*Mezhdinna otsenka na Natsionalnata strategiya za regionalno razvitie na Republika Bulgaria za perioda 2012–2022 g.* (2018).]

Наредба за определяне на показателите за обособяване на видове райони за целенасочено въздействие, обн., ДВ, бр. 20, год. 2008, ПМС №30 от 15.02.2008 г. (2008).

[*Naredba za opredelyane na pokazatelite za obosobyavane na vidove rayoni za tselenasocheno vazdeystvie, obn., DV, br. 20, god. 2008, PMS №30 ot 15.02.2008 g.* (2008).]

Национална концепция за пространствено развитие на Република България 2013 – 2025 г. Достъпна на: <http://www.bgregio.eu> › media › files.

[*Natsionalna kontseptsia za prostranstveno razvitie na Republika Bulgaria 2013–2025 g.* Dostapna na: <http://www.bgregio.eu> › media › files.]

Национален план за регионално развитие за периода 2000 – 2006 г., Приет с ПМС № 208 от 22.11.1999 г., обн., ДВ, бр. 106 от 3.12.1999 г., изм. и доп., бр. 24 от 13.03.2001 г., Приложение № 1. Райони за целенасочено въздействие към пълния вариант на Националния план за регионално развитие, приет от Министерски съвет (1999).

[*Natsionalen plan za regionalno razvitie za perioda 2000 – 2006 g., Priet s PMS № 208 ot 22.11.1999 g., obn., DV, br. 106 ot 3.12.1999 g., izm. i dop., br. 24 ot 13.03.2001 g., Prilozhenie № 1. Rayoni za tselenasocheno vazdeystvie kam palnia variant na Natsionalnia plan za regionalno razvitie, priet ot Ministerski savet (1999).*]

Одитен доклад № 0100200414 за извършен одит на процедурата за избор на проекти и програми за целите на Публична инвестиционна програма „Растеж и устойчиво развитие на регионите“ за периода от 01.01.2014 г. до 31.03.2014 г. (2015). София: Сметна палата на Република България.

[*Oditen doklad № 0100200414 za izvarshen odit na protsedurata za izbor na projekti i programi za tselite na Publichna investitsionna programa „Rastezh i ustoychivo razvitie na regionite“ za perioda ot 01.01.2014 g. do 31.03.2014 g.* (2015). Sofia: Smetna palata na Republika Bulgaria.]

Постановление № 4 от 16 януари 2014 г. за условията, реда и критериите за избора на проекти и програми и прозрачното изразходване на средствата по чл. 1, ал. 5, т. 1 от Закона за държавния бюджет на Република България за 2014 г. (Публична инвестиционна програма „Растеж и устойчиво развитие на регионите“) (2014), *Държавен вестник*, бр. 6, 21.1.2014, с 11.

[*Postanovlenie № 4 ot 16 yanuari 2014 g. za usloviyata, reda i kriteriite za izbora na projekti i programi i prozrachnoto izrazhodvane na sredstvata po chl. 1, al. 5, t. 1 ot Zakona za darzhavnia byudzhnet na Republika Bulgaria za 2014 g. (Publichna investitsionna programa „Rastezh i ustoychivo razvitie na regionite“)* (2014), *Darzhaven vestnik*, br. 6, 21.1.2014, s 11.]

Постановление № 105 на МС от 2.06.1999 г. за приемане на Наредба за критериите за определяне на районите за целенасочено въздействие и териториалния им обхват, обн., ДВ, бр. 53 от 11.06.1999 г. (2009).

[*Postanovlenie № 105 na MS ot 2.06.1999 g. za priemane na Naredba za kriteriite za opredelyane na rayonite za tselenasocheno vazdeystvie i teritorialnia im obhvat, obn., DV, br. 53 ot 11.06.1999 g. (2009).*]

Програма за реализация на дейности в районите за целенасочена подкрепа 2010–2013 г.: Проект на Министерство на регионалното развитие и благоустройството (2009). Достъпна на: <http://mrrb.government.bg/docs/9a9a7e2509a7f3f3eec12895390441fc.pdf>.

[*Programa za realizatsia na deynosti v rayonite za tselenasochena podkrepa 2010–2013 g.: Proekt na Ministerstvo na regionalnoto razvitie i blagoustroystvoto (2009). Dostapna na: http://mrrb.government.bg/docs/9a9a7e2509a7f3f3eec12895390441fc.pdf.*]

Симеонов, Д., Петров, Г. (2007) Регионални различия на общините в категорията „Селски райони с планински селища“, България, българите и Европа – мит, история, съвремие, т. 1, кн. 1, с. 215–227.

[*Simeonov, D., Petrov, G. (2007) Regionalni razlichia na obshtinite v kategoriyata „Selski rayoni s planinski selishta“, Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie, t. 1, kn. 1, s. 215–227.*]

Целенасочена инвестиционна програма в подкрепа на развитието на Северозападна България, Родопите, Странджа-Сакар, пограничните, планинските и полупланинските слабо развити райони (2015). София: Националният център за териториално развитие.

[*Tselenasochena investitsionna programa v podkrepa na razvitieto na Severozapadna Bulgaria, Rodopite, Strandzha-Sakar, pogranychnite, planinskite i poluplaninskite slabo razviti rayoni (2015). Sofia: Natsionalnia tsentar za teritorialno razvitie.*]

ЕВРОПЕЙСКИТЕ СТАНДАРТИ ЗА НЕЗАВИСИМОСТ НА СЪДЕБНАТА ВЛАСТ И БЪЛГАРСКАТА РЕАЛНОСТ

Снежина Стоянова Календжиева

Анотация. Когато се позоваваме на международни стандарти за независимост на съдебната власт, то най-често визираме заложените в становищата и препоръките на Съвета на Европа и консултативните органи към СЕ (КСЕС и Венецианската комисия) конкретни изисквания към определени аспекти на независимостта. Това е нормално предвид, първо, значението на тези препоръки и становища конкретно за България, второ, значението на тези документи за развитието на стандартите в областта на европейско и дори международно ниво. Същевременно, различни документи на международно ниво, резултат от работата на експерти от различни страни, също са оказали своето влияние за развитието на стандартите за независимост на съдебната система. В доклада са разгледани кратко основните документи, в които са развити европейските и международните стандарти за независимост на съдебната власт. Представен е и каталог на основните изисквания, които са приети като стандарти за независимост. След това се търси отговор на въпроса, доколко българската уредба и практика отговарят на посочените стандарти, анализирайки законодателството и практиката.

Ключови думи: независимост на съдебната власт; съдебна система в България; съдебна реформа; Висш съдебен съвет.

EUROPEAN STANDARDS FOR THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY AND THE BULGARIAN REALITY

Snejina Stoyanova Kalendjieva

Abstract. When referring to international standards of judicial independence, we most often refer to the specific requirements for certain aspects of independence in the opinions and recommendations of the Council of Europe and the advisory bodies (CCJE and Venice Commission), which is normal having regard to the importance of these recommendations and opinions specifically for Bulgaria and the importance of these instruments for the development of standards on European and even international level. At the same time, various other documents on the international standards resulting from the work of experts from different countries have also had an impact on the development of independence of the judiciary. The report briefly examined the most important European and international instruments for judicial independence. A catalogue of the core requirements, which have been recognized as standards of judicial independence, is also presented. Then after analyzing the legislation and the practice in Bulgaria is answered whether the Bulgarian legislation and practice meet those standards.

Keywords: Independence of the Judiciary; Bulgarian judiciary; judicial reform; Supreme Judicial Council.

Темата за независимостта на съдебната система, която е гарант за върховенството на правото, ще продължава да бъде изключително важна за европейските общества и най-вече тези общества, в които липсват традиции и в които проблемите остават нерешени с десетилетия, въпреки редица промени на законодателно и конституционно ниво. Сред тези държави несъмнено е и България. Пътят, който държавите като България следва да изминат от опита на социализма до осигуряване на независимост на съдебната власт, отговаряща на европейските стандарти, се оказва дълъг и труден по различни причини. Безспорна е ролята на международни и европейски организации, институции и органи, които през последните години изследват проблемите на съдебните системи и се опитват да формулират стандарти за различни аспекти на независимостта на съдебната власт. В множество становища, стандарти, харти са формулирани тези стандарти, които да помагат на държавите да се справят с предизвикателството да осигурят независимостта на съдебната система и на отделните съдии от различни влияния.

Преди да бъде очертан каталогът от основните принципи, за чието спазване следва да следим, когато говорим за независимост на съдебната власт, ще разгледаме накратко най-съществените документи, оказали влияние върху развитието на стандартите през последните 30 години. Първо ще бъдат разгледани актовете с международен характер, а после и европейските такива. Едва след това ще отговорим и на въпроса доколко българската уредба отговаря на общоутвърдените стандарти.

АКТОВЕ, УРЕЖДАЩИ СТАНДАРТИТЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТ НА СЪДЕБНАТА ВЛАСТ

Редица са документите, които се наричат „харта“, „основни принципи“, „препоръка“, „стандарт“ и т.н. Много от тях са с национално или регионално значение и са безспорно качествени документи, изиграли своята роля при развитието на темите и защитата на определени аспекти от независимостта на съдебната власт. Разглеждането или дори споменаването на всички тях не би допринесло за пълнотата или убедителността на текста. Избраните документи, които следва да бъдат представени, са тези, които от една страна са с най-голямо влияние в световен мащаб (видно от препращанията към текстовете в други документи, регламентиращи същите въпроси), но и с най-голямо значение за европейските държави.

Международни актове, уреждащи стандартите за независимост на съдебната власт

Основните принципи на ООН (Основни принципи за независимост на съдебната власт, приети от Седмия конгрес на Организацията на обединените нации за предотвратяване на престъпността и третиране на нарушители, про-

веден в Милано от 26 авг. до 6 септ. 1985 г. и утвърдени с резолюции 40/32 на Генералната асамблея от 29 ноем. 1985 г. и 40/146 от 13 декември 1985 г.) не са правнообвързващи за държавите. Въпреки това тяхното значение за развитието на съдебните системи, по-конкретно за гарантиране на независимостта на самите съдебни системи и на отделните съдии, е безспорно. Документът е цитиран в на практика всички значими последващи международни актове, засягащи различни аспекти на независимостта на съдебната власт.

Централно място при изработване на принципите заема ролята на отделния съдия, без обаче това да означава, че не се засягат въпросите за независимост на системата като цяло, както и такива, свързани с организацията и администрацията на правосъдието.

Основните принципи, 20 на брой, са развити в шест категории, а именно – независимост на съдебната власт; свобода на изразяване и сдружаване; квалификация, подбор и обучение; условия за упражняване на дейността; професионална тайна и имунитет; дисциплинарни производства и освобождаване. Текстът е стегнат, принципите са кратко посочени, без конкретика и примери, каквито могат да бъдат намерени в други документи.

Бангалорските принципи (The Bangalore Principles of Judicial Conduct) са следващият документ с безспорно значение при развитието на международните и европейски стандарти за независимост на съдебната власт, видно и от препратките към тях в редица по-късно създадени документи. Те са резултат от работата преди всичко на съдии от най-високо ниво от редица държави. Работата започва още през април 2000 г. Втората среща е през февруари 2001 г. в Бангалор, откъдето идва и наименованието на принципите. Представители най-вече на държави от Африка и Азия участват в работата по документа на този етап. Впоследствие текстът преминава през задълбочен консултативен процес, включващ магистрати от над 75 държави, в т.ч. и държави-членки на ЕС.

Бангалорските принципи имат за цел да установят стандарти за етично поведение на съдиите. Те са предназначени да предоставят насоки на съдиите и да предоставят на съдебната система рамка за регулиране на съдебното поведение, но също така и да подпомагат членове на изпълнителната власт и законодателната власт, адвокатите и обществеността като цяло, за да разберат и подкрепят по-добре съдебната власт.

Бангалорските принципи, в един много стегнат като изказ и кратък текст, са структурирани като са посочени първо ценностите, след това принципът, който пък е доразвит в няколко точки (приложения на принципа). Формулирани са шест основни за съдебната система ценности – независимост, безпристрастност, интегритет, благоприличие, равенство, компетентност и старание.

Бангалорските принципи засягат и двата вида независимост – индивидуална и институционална. Съдийската независимост е и двете: състояние на ума и набор от институционални и оперативни мерки. Първата засяга съдий-

ската независимост по същество (индивидуалната независимост), докато втората – определянето на връзките между съдебната система и други субекти, но най-вече представителите на изпълнителната власт. Съдията може да има тази нагласа, която да го накара да бъде в индивидуален план независим, но ако съдът като институция не е независим от другите власти, не може да кажем, че и съдията е независим.

Коментарът на Бангалорските принципи обръща внимание и на разграничението между независимост и безпристрастност¹. В коментара са изведени три минимални условия за съдийска независимост – несменяемост на съдиите; финансова сигурност; институционална независимост.

Всеобща харта на съдиите (The Universal Charter of the Judge: Adopted by the IAJ Central Council in Taiwan on November 17th, 1999). Между 1993 и 1995 г. са приети различни регионални харти на съдиите². На 10 ноември 1999 г. в Тайван Международната асоциация на съдиите приема Всеобщата харта на съдиите.

15 години след приемането на хартата е отчетена необходимостта от нейната актуализация на фона на засилващите се заплахи пред независимостта на съдебната власт. Създадена е работна група³, която да подготви проект за нова харта. Официалното приемане на новия текст е едва през 2017 г. в Сантяго де Чили (The Universal Charter of the Judge updated in Santiago de Chile on November 14th, 2017).

Ревизирият вариант на Всеобщата харта е структуриран в 9 члена⁴. Част от разликите са видни дори само от структурата на двата документа (този от 1999 г. и този от 2017 г.). Докато някои от текстовете са останали без никаква промяна, а други са само редактирани, то най-съществената разлика е при разграничението на „външна“ и „вътрешна“ независимост и най-вече новите текстове, посветени на съдебните съвети, които изобщо липсват като понятие

¹ „Безпристрастност“ се отнася до състоянието на ума или отношението на съда във връзка с конкретния случай и конкретните страни. Думата „безпристрастен“ говори за липса на предразсъдък. Думата „независимост“ отразява и въплъщава традиционната конституционна ценност независимост. Като такава, тя насочва не само към състоянието на ума или отношението при упражняването на съдийските функции, но и състоянието на връзките с други органи, най-вече с изпълнителната власт, които почиват на обективни условия и гаранции.

² Харта на съдиите в Европа, приета от Европейска асоциация на съдиите през 1993 г.; Хартата на съдиите в иберо-американските държави, приета през 1995 г. от Иберо-американската група на Международната асоциация на съдиите; Хартата на съдиите в Африка, приета през 1995 г. от Африканската група на Международната асоциация на съдиите.

³ В работната група участие взимат представители на следните държави: Франция, Италия, Словения, Канада, САЩ, Бразилия, Пуерто Рико, Сенегал, Мали.

⁴ Основни принципи; Външна независимост; Вътрешна независимост; Подбор и обучение; Назначаване, Повишаване и оценка; Етика; Дисциплинарна отговорност; Възнаграждение, Социална защита и пенсиониране; Приложимост на хартата.

в първия текст от 1999 г. (в него виждаме само „независим орган“ без да са посочени изисквания за състава или правомощията му). Това е само един от примерите, показващи динамиката при развитието на стандартите през годините и влиянието, което оказват различните документи на Съвета на Европа не само върху документи с европейско значение, а и върху такива с международен обхват. Изричното споменаване на Препоръка CM/Rec (2010) 12, а и начинът, по който са формулирани текстовете за съдебните съвети, не оставят съмнение, че става въпрос именно за влияние в такава посока.

Принципите от Пекин (The Beijing Statement of Principles of the Independence of the Judiciary in the Lawasia Region, adopted by the 6th Conference of Chief Justices, August 1997). Първата конференция на председателите на върховните съдилища от азиатско-тихоокеанския регион е проведена през 1985 г. в сътрудничество със съдебната секция на LAWASIA⁵. На шестата конференция на председателите на върховните съдилища, проведена в Пекин през август 1995 г., 20 върховни съдии приемат съвместна декларация за принципите на независимостта на съдебната власт. Текстът е допълнен и усъвършенстван и приет с измененията през 1997 г. Още тогава е подкрепен от представителите на повече от 30 държави от азиатско-тихоокеански регион. Това е възприето еднозначно като сериозен успех в областта и за региона, предвид огромните различия между държавите, представителите на които са успели да се обединят около един текст, въпреки различните икономически и културни предпоставки и правни традиции, които са налице в тези държави.

Документът е структуриран по следния начин – Независимост на съдебната власт, Цели на съдебната власт, Назначаване на съдии, Мандат, Условия, Юрисдикция, Съдебна администрация, Отношения с изпълнителната власт, Ресурси, Извънредно положение.

Препоръките от Киев (Kyiv Recommendations on Judicial Independence in Eastern Europe, South Caucasus and Central Asia, 2010) са разработени през юни 2010 г. на регионална експертна среща, организирана от Службата за демократични институции и права на човека на ОССЕ, заедно с Института „Макс Планк“ за сравнително публично и международно право. На срещата присъстват около 40 независими експерти, сред които изтъкнати учени и специалисти от 19 държави и от Съвета на Европа и нейната Венецианска комисия.

Киевските препоръки за независимост на съдебната власт са разработени за засилване на върховенството на закона в държави като Руската федерация, Грузия, Туркменистан и Казахстан. Този документ се използва като основа за реформи в този регион.

⁵ LAWASIA е професионална асоциация на представители на адвокатски съвети и правни асоциации, отделни адвокати, адвокатски кантори и корпорации основно от Азиатско-тихоокеанския регион.

Избрани са три теми, които са от особено значение за независимостта на съдебната власт: съдебна администрация (с акцент върху съдебните съвети, съдебните самоуправляващи се органи и ролята на председателите на съдилища); подборът на съдиите – критерии и процедури; отчетност на съдиите.

Документът се различава като структура и съдържание от другите, разгледани до момента. Има въпроси, които не са намерили място в други препоръки, а в Препоръките от Киев са разработени подробно. Такива са например текстовете, посветени на индивидуалните бонуси и привилегии на съдиите, представителство на малцинствата в съдебната власт, конкретни предложения за подобрения на юридическото образование и др.

Европейски актове, уреждащи стандартите за независимост на съдебната власт

Харта на съдиите в Европа. Може би най-лаконичният текст от всички, които разгледахме и които ще бъдат разгледани по-долу, е Хартата на съдиите в Европа (Judges' Charter in Europe), приета от Европейска асоциация на съдиите през 1993⁶. Текстът е на практика само 13 члена. Споменава се „независим орган“ по отношение на подбора на съдиите, без обаче той да се нарича „съдебен съвет“ и без подробно да е развита концепцията. В Хартата на съдиите в Европа се говори за „независим орган, който представлява съдиите“ (чл. 4 и чл. 6). Дисциплинарните производства пък следва да са в ръцете на „орган, който е съставен от членове на съдебната власт“ (чл. 9).

Принципите от Бриони (Brijuni Statement of Principles of the Independence of the Judiciary, 2015). Декларацията за принципите на независимостта на съдебната власт е подписана в Бриони, Хърватия, от участващите съдии на заседанието през 2015 г. на Конференцията на върховните съдии от Централна и Източна Европа⁷. Участници са председателите на Върховните съдилища на двадесет и три държави от Балтийско море до Кавказ, включително Балканския полуостров.

Принципите от Бриони определят ясни цели, които всяка съдебна система трябва да постигне. Също така определят показатели за отношенията между съдебната власт и законодателната и изпълнителната власт, както и между съдебната власт и медиите.

Принципите от Бриони установяват стандарти както за независимостта на съдебната власт като един от трите клона на държавната власт, така и за независимостта на отделния съдия.

⁶ През 1997 е променен чл. 11 и са добавени нови чл. 12 и чл. 13.

⁷ Участват съдии от Албания, Азербайджан, Босна и Херцеговина, Чешката република, Унгария, Косово, Латвия, Литва, Македония, Черна гора, Полша, Руската федерация, Словакия, Словения и Украйна, а през 2016 г. са подписани от страна на Грузия и Сърбия. България се присъединява едва през 2019 г.

Принципите са структурирани в 10 раздела⁸. С изключение на последния раздел (Отношения с медиите) структурата повтаря тази на Принципите от Пекин. Основните положения по посочените теми на практика също съвпадат със заложеното почти 20 години по-рано и предназначено за нуждите на държави от друг регион. Прилики се намират и при състава на конференциите, приели двата документа, и пътя, който е изминат до крайния вариант на текстовете.

Документи на Европейската мрежа на съдебните съвети (ЕМСС)⁹. Резултат от работата на ЕМСС са 11 декларации и резолюции, засягащи въпроси на независимостта на прозрачността и отчетността на съдебната система, стандартите за подбор и назначаване, на съдийска етика и др. Разработени са общи стандарти за правосъдния сектор в ЕС, както и насоки и препоръки по най-различни теми, касаещи съдебната система.

ЕМСС отчита, че всеки съдебен съвет има своето начало в развитието на собствената си правна система, но и че въпреки това всички съдебни съвети са изправени пред общи предизвикателства и се ръководят от едни и същи общи принципи.

Според ЕМСС самоуправлението на съдебната система гарантира и допринася за укрепване на независимостта на съдебната система и ефективното управление на правосъдието (Budapest Declaration on Councils for the Judiciary (Self Governance for the Judiciary: Balancing Independence and Accountability), 2008). Ролята на съдебните съвети за самоуправлението на съдебната система следва да е тази на гарант. Съдебният съвет следва да е съставен изключително от членове на съдебната власт или алтернативно комбинация от членове на съдебната система и други лица. Но когато съставът е смесен, съдебният съвет трябва да се състои от мнозинство от членове на съдебната система не по-малко от 50%. Същевременно в Декларацията от Дъблин относно стандартите за набиране и назначаване на членове на съдебната власт от 2012 г., в противоречие със записаното само 4 години по-рано, се казва, че „Не е задължително съдебната власт да има абсолютно мнозинство сред членовете на такъв орган за подбор и назначение, тъй като в някои от страните на екипа по проекта съществува схващането, че орган за подбор, в който е налице мнозинство на съдебна власт, се поставя в положение да бъде критикуван, че е структура, обслужваща собствените си интереси, като набира само такива

⁸ Независимост на съдебната власт; Цели на съдебната власт; Назначаване на съдии; Несменяемост; Условия; Компетентност; Съдебна администрация; Отношения с законодателната и изпълнителната власт; Ресурси; Отношения с медиите.

⁹ Европейската мрежа на съдебните съвети (ЕМСС) обединява националните институции в държавите-членки на Европейския съюз, които са независими от изпълнителната и законодателната власт и които отговарят за подкрепата на съдебните органи при осигуряване на независимо правосъдие.

потенциални съдии, към които е благосклонна и повишава съдии с протекции от собствените си редици“.

Актове на Съвета на Европа (и на консултативни органи към СЕ)

Европейска харта за статута на съдиите (The European Charter on the Statute for Judges, Council of Europe, July 1998). Необходимостта от изготвяне на европейска харта за статута на съдиите е потвърдена през юли 1997 г. след първата многостранна среща в Страсбург, посветена на статута на съдиите в Европа. Участниците в тази среща са от 13 европейски страни, както и от Ecole Nationale de la Magistrature на Франция (ENM), Европейската асоциация на съдиите (EAJ) и Европейската асоциация на съдиите за демокрация и свобода (MEDEL). Трима експерти (от Франция, Полша и Великобритания) се заемат с изготвяне на първия текст. Проектът е създаден през пролетта на 1998 г. В края на тридневното обсъждане текстът с няколко изменения е приет единодушно.

Текстът на хартата е структуриран в 7 части¹⁰. Както е посочено в самия документ, той си поставя за цел да се формулират „разпоредбите, които предоставят най-високи гаранции за компетентността, независимостта и непристрастността на съдиите“.

Препоръка R (94) 12. В редица от международните актове се споменава изрично и Препоръка R (94) 12 на Комитета на министрите на Съвета на Европа към държавите-членки относно независимостта, ефективността и ролята на съдиите. През 2010 г. е приета Препоръка CM/Rec(2010)12, която заменя Препоръка R (94) 12. За пълнота на изложението не може да не се спрем и на Препоръка R (94) 12.

Документът е структуриран в 6 части, озаглавени „принципи“, а именно – Общи принципи за независимостта на съдиите, Компетентност на съдиите, Подходящи условия на труд, Сдружаване, Задължения на съдията, Неизпълнението на задължения и дисциплинарни нарушения.

Предвид различните правни традиции, съществуващи в държавите-членки, препоръката не цели пълна хармонизация на законодателствата, а предоставя примери или общи правила, които показват посоката, в която трябва да се предприемат стъпки¹¹.

Следва да отбележим, че именно Препоръка R (94) 12 е документът, в който за първи път на такова високо ниво се налага моделът на съдебния съвет като модел на управление на съдебната система, който се препоръчва на дър-

¹⁰ Основни принципи; Подбор, назначаване, въвеждащо обучение; Назначаване, несменяемост; Професионално развитие; Отговорност; Трудово възнаграждение и социална закрила; Освобождаване.

¹¹ Отчитането на правните традиции във всяка страна е изрично спомената повече от веднъж в обяснителния меморандум.

жавите в Европа. Редица от заложените постановки са доразвити в Препоръка CM/Rec (2010) 12, но нито едно от основните положения в Препоръка R (94)12 не е изоставено от Съвета на Европа.

Този подход, предлагащ едно универсално решение за проблемите пред бившите комунистически страни, под формата на „модела на съдебния съвет“, е и критикуван от някои изследователи. Бобек и Кошар виждат в този европейски модел на съдебните съвети силна институционална независимост на малка група от съдии и малко индивидуална независимост за отделните съдии. Според тях вместо съдебните съвети да бъдат рекламирани като решението на съдебната реформа, първо трябва да се установи и гарантира независимостта на отделните съдии, което може да бъде постигнато „без съдебен съвет или особено ако няма съдебен съвет“. За пример авторите дават Чешката република, която е постигнала много повече по отношение на индивидуалната независимост на съдиите в сравнение със Словакия, която прилага европейския модел на съдебен съвет (Bobek, Kosar, 2014). Доколкото обаче други страни (например България) биха се справили по пътя към изграждането на независима съдебна власт, която да осигури и върховенството на правото, без препоръките на Съвета на Европа, Венецианската комисия и др., и без подкрепата като цяло отвън („от Европа“) в определени тежки вътрешнополитически моменти, е въпрос, на който трябва да се отговори за всяка държава отделно и на който може би трудно може да се отговори категорично без преди това да се направи задълбочен анализ и на протеклите политически процеси.

Препоръка CM/Rec(2010)12. Още в началото на обяснителния меморандум към Препоръка CM/Rec (2010) 12 на Комитета на министрите на държавите-членки относно съдиите: независимост, ефективност и отговорности е заявено желанието за съществена ревизия на препоръката от 1994 г. Отчетени са новите идеи и практики, които са се развили в съдебните системи през изминалите години.

Препоръка съдържа осем глави, а именно – Общи положения; Външна независимост; Вътрешна независимост; Съдебни съвети; Независимост, ефективност и средства; Статут на съдията; Задължения и отговорности; Етика на съдиите.

Една от най-съществените промени е засиленият акцент върху ефективността в правосъдната система. Вече не е достатъчно системата да е просто независима и безпристрастна, а е необходимо съдиите да предоставят качествени решения в разумен срок. Търсенето на ефективност никога не трябва да е за сметка на независимостта. Администрацията на съдилищата трябва да помогне за подобряване на ефективността и запазване на независимостта и безпристрастността на съдиите.

Защитата на съдията от неправомерно външно влияние е в основата на концепцията за съдебната независимост. Съдебната независимост е не само

свобода от външно влияние, но и от влияние от страна на съдебната система, било от други съдии или съдебни органи.

Магна харта на съдиите (КСЕС). Консултативния съвет на европейските съдии (КСЕС) е консултативен орган към Съвета на Европа по въпроси, свързани с независимостта, безпристрастността и компетентността на съдиите. КСЕС е съставен единствено от съдии, което го отличава от редица други консултативни органи в европейски и световен мащаб. КСЕС е изработил 22 становища, засягащи различни аспекти от дейността на съдебната власт, както и приема Магна харта на съдиите.

Основната част от документа урежда въпроси, директно свързани с независимостта на съдебната система – независимост на съдебната система (чл. 2–4), гаранции за независимост (чл. 5–12), орган, отговарящ за гарантиране на независимостта (чл. 13). Засегнати са всички най-важни въпроси, свързани с независимостта на съдебната система от законодателната и изпълнителната власт, както и независимостта на съдията вътре в самата система от други магистрати (например от съдии във върховния съд). Съдебният съвет, който според чл. 13 всяка държава създава, за да гарантира независимостта на съдиите, е уреден като орган с „широки компетенции по всички въпроси относно статута, организацията, функционирането и престижа на съдебните институции“. Съставът на съдебния съвет е посочен алтернативно – или изключително и само съдии, или със значително мнозинство на съдии, избрани от колегите си.

Становища на КСЕС. В своите 22 становища (до 2020 г.) КСЕС разглежда разнообразни въпроси, свързани с дейността на съдебната система и на съдиите – от общи стандарти за независимост на съдебната власт и несменяемост на съдиите, през качеството на съдебните решения и специализацията на съдиите, до ролята на съдебните помощници. Становищата са добре аргументирани документи, основаващи се на други важни в областта актове и отчитащи практиката и традициите в различните държави-членки на СЕ. Становищата са и изключително конкретни в изводите и препоръките си, навлизат в детайлите на поставените въпроси, което ги прави лесни за приложение в сравнение с редица международни актове, които засягат доста общо определени въпроси и оставят доста широко поле за тълкуване или изработване на алтернативи. Едно от най-важните становища е Становище 1 (2001) на КСЕС относно стандартите за независимост на съдебната власт и несменяемостта на съдиите.

Венецианска комисия. Европейската комисия за демокрация чрез право (по-известна като Венецианската комисия) е консултативен орган към Съвета на Европа по конституционни въпроси, която действа от 1990 г. Ролята на Венецианската комисия е да предоставя правни становища на държавите-членки като в частност помага на държавите, които искат да приведат законодателството и институциите си в съответствие с европейските стандарти по отношение на демокрация, човешки права и върховенство на правото. За

дейността си през тези 30 години Венецианската комисия е изготвила над 900 становища и доклади.

Важни при разглеждането на стандартите за независимост са двете части на Доклада относно независимостта на съдебната власт, в който са разглеждани основните съществуващи стандарти, уредени в други актове (*Report on the Independence of the Judicial System, Part I: The Independence of Judges, Report on European Standards as regards the Independence of the Judicial System, Part II – The Prosecution Service*). Документът на практика очертава каталог на основните принципи, които следва да са залегнали в законодателството и практиката на дадена държава, за да бъде осигурена независимостта на съдебната власт.

Изводи

Разгледаните дотук източници ни показват, че не става въпрос просто за многобройни такива, а и за разнообразни такива. Разнообразни са и правилата, които са заложили. Обръща се внимание и на двата аспекта – институционалната независимост на съда и индивидуалната независимост на отделните съдии. Изискванията за независимо, безпристрастно разглеждане на делата, без предразсъдъци, от съдии, които са политически независими и работят без страх, които са част от работното определение за независимост на съдебната власт в някои източници (Democracy Reporting International (DRI), Center for Constitutional Transitions at NYU Law, 2013) са засегнати по един или друг начин във всички международни документи.

Често на един проблем различните документи ще ни дадат повече от едно решение. В повечето случаи тези решения не се изключват взаимно, а едното от тях осигурява на много по-високо ниво на защита (или се стреми да осигури такава). Разликите в правилата обаче по-често се крият не толкова в противоречиви правила по една и съща материя, а в уреждането на различни аспекти от независимостта.

На европейско ниво източниците ни представят доста по-детайлна уредба (особено становищата на КЕСС и докладите на Венецианската комисия), в повечето случаи аргументирана с натрупания опит в редица европейски държави, и по-високо ниво на защита на независимостта на отделния съдия и на съдебната система.

През годините се наблюдава развитие на определени институти и принципи (например по отношение на съдебните съвети). Също така се наблюдава и тенденция да се засяга не само независимостта на съдебната власт, а и нейната ефективност и прозрачност. Разбира се, акцентът продължава да е върху независимостта, защото ефективността не може да е за сметка на независимостта.

Сериозни противоречия или взаимоизключващи се положения в заложеното в избраните международни и европейски актове трудно можем да открием. Различни постановки могат да бъдат открити в актове с тясно регионално

значение, но на полето на международните стандарти основните принципи са общоприети. С годините тези принципи биват доразвивани, посочват се конкретно допустимите изключения, уредбата става все по-детайлна и в повечето случаи води до защита в по-голяма степен на независимостта на съдиите.

ОСНОВНИ СТАНДАРТИ ЗА НЕЗАВИСИМОСТ НА СЪДЕБНАТА ВЛАСТ

Във всеки от разгледаните актове има редица положения, които безспорно са част от системата от мерки, които следва да бъдат предприети, за да се осигури в най-висока степен независимостта на съдебната система и на отделния съдия. Целта на настоящия доклад обаче не може да бъде постигната, ако бъде разгледан всеки един от текстовете в подробности.

Прегледът на уредбата на избрани основни аспекти от независимостта на съдебната власт показва, че по тези най-важни въпроси различните актове не влизат в противоречие. В редица случаи сме свидетели просто на различна формулировка на даден принцип или гаранции, а в други на по-подробна уредба.

Да се създаде каталог от основните принципи, за чието спазване следва да следим, когато говорим за независимост на съдебната система, е всъщност задачата на всеки един от вече разгледаните документи. На основа на структурата, избрана от Венецианската комисия в доклада от 2010 г., както и на Становище 1 на КСЕС, и след анализ съдържанието на посочените актове можем да очертаем следните основни гаранции за независимостта на съдебната власт и на отделния съдия, залегнали в международните и европейски източници и придобили вече статута на стандарт за независимост:

- Принципът за независимост на съдебната власт и основните положения на статута на съдиите следва да са уредени на конституционно ниво, а по-специфичните правила – на законодателно ниво.
- Решенията, касаещи подбора и кариерното развитие на съдиите, трябва да се взимат от органа, който отговаря за гарантиране на независимостта, и да се основават на обективни критерии като квалификацията, уменията и капацитета на отделния съдия.
- Съдебният съвет е независим от изпълнителната и законодателната власт орган, който следва да гарантира независимостта на съдебната власт, без да нарушава независимостта на отделните съдии. За да изпълнява функциите си, съдебният съвет разполага с широки правомощия по въпросите, свързани с назначаването, кариерното развитие и дисциплинарните производства на съдиите, както и други въпроси, свързани с организацията и функционирането на съдебните институции.
- Съдебният съвет следва в значителното си мнозинство да е съставен от съдии, избрани пряко от техните колеги, по начин, гарантиращ най-широко представителство на последните. Членовете на съдебния съвет,

- които се избират от парламента, следва да бъдат избирани с квалифицирано мнозинство. Ако прокурорският и съдебният съвети са уредени като един орган, трябва да се гарантира, че прокурорите няма да имат решаващ глас при вземане на решения, засягащи кариерата на съдиите.
- Съдиите се назначават до навършване на законно определена възраст за пенсиониране.
 - Съдиите не могат да бъдат премествани в друг съд или на друга длъжност без тяхното съгласие дори когато преместването е под формата на повишение. Изключения се допускат само при налагане на дисциплинарно наказание, реформа на организацията на съдебната система или с цел временно укрепване на съседен съд.
 - Възнаграждението, което съдиите получават, следва да е законово уредено и да е в достатъчен размер, за да осигури истинска икономическа независимост и да предпазва от опити за повлияване на съдията. Възнаграждението не трябва да зависи от конкретните резултати и изпълнението. Не се допускат финансови и нефинансови бонуси и други стимули, чието разпределение има дискреционен елемент.
 - Държавата е длъжна да осигури необходимите на съдията средства, за да може той да изпълнява задълженията си. Решенията, които са свързани с отпускане на средства на съдилищата, следва да се взимат при стриктно спазване на принципа на независимост на съдебната система и при осигуряване възможност съдебната власт да изрази становище относно предложениия бюджет.
 - Съдията следва да изпълнява своите задължения без социален, икономически или политически натиск и независимо от други съдии и от администрацията на съдебната власт. Всякава намеса в решенията на съдията – неправомерни влияния, стимули, натиск, заплахи или друга намеса, било то пряка или косвена, е изключена. Съдиите се ползват само от функционален имунитет.
 - Съдебните актове не могат да бъдат обект на преразглеждане или отмяна освен в законово предвидените случаи на обжалване или възобновяване на производството в предвидените за това законови срокове.
 - Разпределението на делата става на основата на обективни и прозрачни критерии. Изключенията следва да бъдат мотивирани.

ОТГОВАРЯ ЛИ БЪЛГАРСКАТА УРЕДБА НА КОНСТИТУЦИОННО И ЗАКОНОВО НИВО НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ И МЕЖДУНАРОДНИТЕ СТАНДАРТИ ЗА НЕЗАВИСИМОСТ НА СЪДЕБНАТА ВЛАСТ?

Ако трябва да отговорим само с една дума на поставения въпрос, няма да е трудно. Дори за обикновения наблюдател на обществените процеси в страната през последните десетилетия са видни дефицитите в българската

действителност, посочвани и директно в докладите по Механизма за сътрудничество и проверка и в становищата на Венецианската комисия. Извършени са редица конституционни и законодателни промени в устройството и организацията на съдебната власт, които обаче са ограничени по своя обхват и не постигат цялостен ефект така, че независимостта на съда да е гарантирана, а прокуратурата да е ефективна и отчетна пред обществото. Съдебната система и прокуратурата не постигат целите и резултатите, за които са създадени (Славов, 2017). В настоящия доклад ще разгледаме всеки един от посочените в предишната част стандарти и уредбата на конституционно и законодателно ниво у нас по конкретните въпроси, за да отговорим на поставения въпрос. Не се цели да бъдат разгледани в конкретика всички аспекти на разгледаните въпроси и всички възможни заплахи пред независимостта на съдебната власт, а да се очертаят основните положения и да се отговори дали тези основни положения отговарят на така очертаните минимум международни стандарти.

Нивото, на което са уредени принципът на независимост на съдебната власт и основните положения относно статута на съдиите

Принципът за независимост на съдебната власт и основните гаранции за независимостта са уредени в Конституцията (глава шеста „Съдебна власт“)¹².

Изискването за уредба на конституционно ниво е свързано с по-високите гаранции, които конституциите предоставят. Българският конституционен модел и по-конкретно процедурите за промяна на Конституцията са допълнителна гаранция, че тези основни положения не могат да бъдат лесно променяни по волята единствено на временно обикновено мнозинство в парламента. Конституционният съд е гарантът, че дори да бъдат предприети промени на законово ниво, които да застрашават конституционно заложените гаранции, те ще бъдат пресечени.

Същевременно следва да имаме предвид, че в Конституцията не са уреди само принципни положения, а и конкретни институционални решения, чиято уредба е нормално и дори необходимо през годините да бъде променяна, за да бъде осигурено по-високо ниво на защита на съдиите и на съдебната власт. В тази връзка няма как да не споменем и разширителното тълкуване на „форма на държавно управление“, дадено в Решение №3 от 2003 г. на КС, с което се ограничава кръгът от промени, които могат да бъдат осъществени от

¹² Изрично е уредено, че съдиите се подчиняват само на закона (чл. 117, ал.2), структурата на съдилищата (чл. 119), структурата и правомощията на Висшия съдебен съвет и на съдийската и прокурорската колегия на Висшия съдебен съвет (чл. 130а и чл. 130б), правомощията на министъра на правосъдието (чл. 130в), избора на „тримата големи“ (чл. 129, ал. 2), несменяемостта на магистратите и 5-годишния изпитателен срок преди придобиването на несменяемост, основанията за освобождаване от длъжност (чл. 129, ал. 3), съставът и правомощията на Инспектората към Висшия съдебен съвет (чл. 132а).

обикновено НС. Без да се навлиза в същината на юридическия проблем, ще отбележим, че именно това решение е сочено като аргумент против приемането на конституционните промени от НС през 2015 г. в становищата на ВСС и на ВАС. През 2015 г. конституционните промени са приети от НС, но дали тази практика на КС в комбинация с усложнената процедура по промяна на Конституцията не биха могли да се превърнат от гарант за независимостта в реална пречка пред необходимите за съдебната власт реформи, е спорен въпрос.

В Закона за съдебната власт (ЗСВ) са уредени устройството и принципите на дейността на органите на съдебната система и взаимодействието помежду им, както и взаимодействието между органите на съдебната власт и органите на законодателната и на изпълнителната власт.

И без да бъдат разглеждани в конкретика посочените разпоредби, е безспорно, че основните гаранции за независимост на съдебната власт са уредени на възможно най-високо ниво в съответствие с международните и европейските стандарти.

Основания за решенията, касаещи кариерното развитие на съдиите и органът, който взема съответните решения

Съдиите се назначават, повишават, понижават, преместват и освобождават от длъжност с решение на съдийската колегия на Висшия съдебен съвет. Съдийската колегия прави периодични и други атестации и приема комплексна оценка от атестирането на съдиите. Дейността на съдийската колегия се подпомага от постоянна Комисия по атестирането и конкурсите.

Това е материята, по която са предприети редица изменения през 2016 г. като продължение на конституционната реформа от 2015 г. Тогава изцяло се променя моделът на периодично оценяване на магистратите, на конкурсите за повишаване и на системата за дисциплинарно наказване. През следващите години обаче уредбата претърпява значителни изменения, съществена част от които са по-скоро стъпка назад, отколкото към усъвършенстване на уредбата (Анализ на ефектите от разделянето на Висшия съдебен съвет..., 2020).

Условията, на които следва да отговаря лицето, за да бъде назначено, са посочени в чл. 162. Основанията за освобождаване от длъжност са изрично изброени в чл. 165, ал. 1 ЗСВ, който отговаря на заложеното и в Конституцията (чл. 129, ал. 3).

Заложено е конкурсното начало като основен принцип в постепенното кариерно израстване на магистратите. Критериите за атестиране са правните познания и умения по прилагането им, умения за анализ на правнорелевантните факти, умение за оптимална организация на работата, експедитивност и дисциплинираност и спазване на правилата за етично поведение. При атестирането се вземат предвид показатели като спазването на сроковете, броя на потвърдените и отменени актове и основанията за това, резултатите от про-

верките на Инспектората към ВСС, както и общата натовареност на съдебния район и натовареността на атестиращия съдия в сравнение с колегите му в същия орган.

Видно е, че формално българската уредба предвижда решенията, касаещи подбора и кариерното развитие на съдиите да се взимат от органа, който отговаря за гарантиране на независимостта и се основават на обективни критерии като качествата, квалификацията, уменията и капацитета на отделния съдия. За да можем да твърдим, че това е достатъчно, за да отговаря на международните стандарти, трябва самият орган (ВСС и съдийската колегия към ВСС) да отговаря на посочените стандарти. В противен случай няма как да приемем, че има съответствие между изискванията на Венецианската комисия и други международни и европейски органи по отношение на субекта, който следва да взема решенията за назначаването и кариерното израстване на съдиите.

Следва да отбележим и че при избора на председателите на ВКС и ВАС несъответствието е още по-видно. Техният избор е в компетенциите на пленума на ВСС, в който едва 6 от членовете са съдии, избрани от съдии. Нарушава се и изискването в процедурата по назначаването на съдии да не участват прокурори (такива са 9). Последната проведена процедура за избор на председател на ВАС през 2017 г. е при действието на новите правила, целящи повишена публичност. Тази процедура обаче е и индикация за възможността тези правила да бъдат сведени до една формалност, а повишената публичност да се използва за допълнително легитимиране на предварително известен резултат (Славов, 2019).

Заложените в ЗСВ процедури предвиждат решенията да се основават на обективни критерии в съответствие с минималните международни стандарти. Доколкото и на практика се спазват тези стандарти, предвид вече посочените проблеми със субектите, които са ангажирани с вземането на решенията, е въпрос, който трябва да бъде изследван допълнително. Притеснителни са данните от проучване на ЕМСС сред съдиите (ENCJ Survey on the Independence of Judges 2019, p.41), които показват, че по-малко от 40% от отговорилите съдии от България считат, че първоначалните назначения в системата се основават само на способностите и опита на съдиите. Още по-ниски са стойностите на отговорилите положително на въпросите по отношение назначаването във ВКС и повишаването на съдиите (близо 30%). В допълнение и уредбата на института на командироването създава предпоставки за неспазването на основните стандарти за независимост по отношение критериите за кариерно развитие на съдиите.

Относно съдебния съвет

Уредбата на Висшия съдебен съвет, както на конституционно ниво, така и в ЗСВ, е един от най-проблематичните и дискуссионните за съдебната власт въ-

проси. ВСС е органът, който трябва да осигурява и отстоява независимостта на съдебната власт. За да може да изпълни тази своя задача, той разполага и с широки правомощия. ВСС е сред съдебните съвети с най-широки правомощия сред държавите от ЕС и безспорно може да се причисли към съдебните съвети, изградени по т.нар. южноевропейски модел¹³.

Основната част от критиките както от наблюдатели в България, така и от външни наблюдатели като Венецианската комисия, са насочени към структурата и състава на ВСС. Два са основните рискове пред независимостта на ВСС и на съдиите в това отношение. Първият е свързан със спецификите на българския модел и фактът, че прокуратурата е част от съдебната власт. Рискът кадровите решения, засягащи съдиите, да бъдат взимани с гласа на прокурорите, е избегнат с обособяването на съдийска и прокурорска колегии към ВСС с промените на КРБ от края на 2015 г. Вторият риск обаче – от неправомерни политически влияния при взимането на решенията, остава налице. След сериозно отстъпление от първоначално заявените намерения при обсъждане на реформата на съдебната система, в крайна сметка е прието едва 6 от 14 от членовете на съдийската колегия на ВСС да бъдат избирани пряко от съдии. Други 6 са представители на т.нар. „парламентарна квота“, а останалите двама са членовете по право – председателят на ВКС и председателят на ВАС. Тъй като и председателите на ВКС и на ВАС не са избирани директно от съдии, то необходимото мнозинство на съдии, избрани от съдии, не е налице в българския модел. Така се поставя под съмнение дали ВСС е напълно независим от изпълнителната и законодателната власт, както и дали при това положение е в състояние да осигури независимостта на съдебната система от неправомерни външни влияния, или дори напротив – е проводник за такива политически влияния.

Парламентарната квота вече се избира с квалифицирано мнозинство, което би следвало да изключи задкулисни договорки между партиите от парламентарното мнозинство и да доведе до избор на способни и независими членове на ВСС. Съмненията за задкулисие остават и след последния избор през 2017 г., по време на който народните представители подхождат повече от формално и с мисълта по-скоро за дългото време, което процедурата отнема и как то да бъде съкратено, вместо за отговорността, която носят в този момент.

На ВСС са предоставени широк кръг от правомощия, за да може да осигурява независимостта на съдебната система, но съставът на ВСС, макар и разделен вече на две колегии (съдийска и прокурорска), не съответства на международните стандарти за независимост на съдебната власт и представлява дори реална заплаха за нея.

¹³ По-подробно за моделите на съдебните съвети в Европа (виж Календиева, 2019).

Несменяемост на съдиите – продължителност на мандата

В българския модел съдиите се назначават до навършване на законно определената възраст за пенсиониране – 65 години. Този подход е за предпочитане с оглед осигуряване независимостта на съдебната система. Съдиите придобиват несменяемост след навършване на 5 години стаж и след атестиране с решения на съдийската колегия на ВСС.

Уредбата на периода преди придобиването на статут на несменяемост може да бъде проблематична от гледа точка на независимостта на съдиите. Последните приети промените в чл. 203, ал. 4 ЗСВ по отношение на сроковете, в които следва да се направи предложението за атестиране за придобиване на несменяемост, както и отмяната на чл. 209, в който се предвиждаше задължение за изготвяне на оценката по атестацията да се извършва в едномесечен срок от откриване на процедурата с решение на Комисията по атестирането, поставят под съмнение доколко ЗСВ в тази си част урежда материята по съответстващ с европейските стандарти начин.

Забрана за преместване в друг съд

ЗСВ дефинира преместването като „преминаване на равна или на по-ниска по степен длъжност на съдията в друг съд“ (чл. 189, ал. 3). Както преместването, така и повишаването са допустими само със съгласието на съответния съдия. Преместване без провеждане на конкурс е допустимо при взаимно съгласие за размяна на равна по степен длъжност на съдии в друг съд при съгласие на административните ръководители и с решение на съдийската колегия на ВСС.

Реалният проблем в българското законодателство и практика е командироването, което дълги години се използва като начин за прескачане на принципа на конкурсното начало. И докато в международните актове се обръща внимание по-скоро на защитата от преместване като наказание за съответния съдия, то командироването в България е използвано по-често като форма на нерегламентирано „награждаване“ на съдиите, което крие и огромен корупционен риск. Същевременно прекратяването на командировката може да бъде използвано като своеобразно „наказание“ за съдията.

Командироването безспорно е необходим и полезен институт, благодарение на който може да бъдат преодолявани временни кадрови проблеми. Когато обаче от временен способ за решаване и изключение от принципа, командироването се превърне в способ за заобикаляне на конкурсното начало, от решение този институт се превръща в проблем. Проблем, който поставя под съмнение вътрешната независимост на магистратите, зависими от командированата административен ръководител.

След като години наред се говори за този проблем, през 2016 г. са приети промени в ЗСВ, които ако не напълно, то поне в голяма степен са в състояние да се справят със злоупотребата с института на командироването.¹⁴

За съжаление малко повече от година по-късно законодателят въвежда изменения и допълнения в ЗСВ, с които проблемите с командироването се задълбочават още повече. Почти напълно ограничената възможност за командироване на незаета щатна длъжност е премахната. Нещо повече, добавена е нова ал. 2 на чл. 227, според която предвидените ограничения в ал. 1 (12-месечният срок при съгласие на магистрата, 3-месечният без неговото съгласие и забраната за повторно командироване в същия съд) не се прилагат при командироване на незаета щатна длъжност. Със законови изменение през 2018 г. пък се разширяват правомощията на съдийската колегия на ВСС, която може да прекрати командироването на съдия, когато има нарушения на условията и реда при командироването или когато е възникнала необходимост за кадрово обезпечаване работата на органа, от който съдията е командирован.

Уредбата на института на командироването в ЗСВ към настоящия момент не отговаря на стандартите за независимост и вместо да е основа за решаване на проблеми в съдебната власт – кадрови дефицити с временен характер, е условие за заобикаляне на основни принципи при кариерното израстване на магистратите и крие рискове от поставяне на магистратите в зависимост (от субекти вътре в системата на съдебната власт).

Възнаграждението на съдиите

В ЗСВ е уредено основното месечно възнаграждение на председателите на ВКС и на ВАС като равно на 90 на сто от възнаграждението на председателя на Конституционния съд, както и основното месечно възнаграждение на най-ниската съдийска длъжност в размер на удвоената средномесечна заплата на заетите лица в бюджетната сфера по данни на Национални статистически институт. Възнагражденията на останалите магистрати се определят от пленума на ВСС. Допълнителни възнаграждения се изплащат за продължителна работа в размер две на сто за всяка година трудов стаж, но не повече от 40 на 100. Всяка година се изплащат и средства за облекло или тога в размер на две

¹⁴ Като цяло отпада възможността за командироване на незаета щатна длъжност, с което се гарантира, че тези позиции няма се заемат от дългогодишно командировани магистрати. Командироването следва да е само при необходимост, когато даден магистрат е възпрепятстван да изпълнява задълженията си и няма възможност да бъде заместен от негов колега от същия съд. Условията за командироване за уредени детайлно в чл. 227, където предвидените ограничения преграждат възможността за вечно командироване на съдии. Магистратите не могат да бъдат командировани за повече от 12 мес. с предварително съгласие на магистрата, а магистратът не може да бъде командирован повторно в същия орган на съдебната власт. Командироване без съгласието на съдията е допустимо само в изключителни случаи и за срок до 3 мес., което отговаря на международните стандарти.

средномесечни заплати на заетите лица в бюджетната сфера. Магистратите получават допълнително възнаграждения според ранга.

Разгледаната дотук уредба в ЗСВ не изглежда проблематична. Не така стоят нещата, ако погледнем чл. 233, ал. 6, Правилата за определяне и изплащане на средства за допълнителни трудови възнаграждения и Правилата за индивидуална оценка на резултатите от дейността на съдиите и съдебните служители в Специализирания наказателен съд и в Апелативния специализиран наказателен съд за определяне и изплащане на допълнителни възнаграждения по чл. 233, ал. 6 и чл. 345, ал. 5 от Закона за съдебната власт. Според чл. 233, ал. 6 ВСС определя допълнително възнаграждение на съдия, прокурор или следовател въз основа на степента на натовареност на съответния орган на съдебната власт. Изр. 2 продължава, че съдиите в апелативния специализиран наказателен съд, в специализирания наказателен съд, прокурорите в апелативна специализирана прокуратура, в специализирана прокуратура и следователите в следствения отдел на специализираната прокуратура получават допълнително възнаграждение в размер, определен по утвърдени от съответната колегия на ВСС правила за индивидуална оценка на резултатите от дейността, но не повече от 6 основни месечни възнаграждения. Прави впечатление разликата в уредбата на магистратите от Специализирания наказателен съд и Апелативния специализиран наказателен съд и останалите им колеги. Докато за първите е предвиден максимум от 6 основни месечни възнаграждения, то за „обикновените“ магистрати ограничението е 4 основни месечни възнаграждения. Освен това и основанията са различни – при магистратите в специализираните съдилища (и прокуратури) това са резултатите от дейността, а за останалите магистрати – степента на натовареност на съответния орган. Подробна уредба на определянето на това възнаграждение, която да изключи всякакви съмнения в обективността и справедливостта на допълнителните възнаграждения, към момента няма. Притеснение буди общо формулираното „възнаграждения за постигнати резултати – текущо, за годината; за постигнати резултати по конкретни задачи“. Размерът на допълнителното възнаграждение за постигнати резултати се определя от административния ръководител, като се взема предвид приноса за резултатите, отчетени в съответния орган на съдебната власт за годината.

Притеснително е и че на редица места в посочените правила на ВСС е използвана техника, поставяща магистратите, съдебните помощници, съдебните служители, държавните съдебни изпълнители, съдиите по вписванията, членовете на ВСС, инспекторите в Инспектората към ВСС, служителите в НИП в едно и също положение. Не изглежда като да се взема предвид особенният статут на съдиите и да се прилага различен подход спрямо останалите служители в системата.

Не се поставя под съмнение, че натовареността на съдиите следва да бъде вземана предвид и магистратите, които са значително по-натоварени от своите колеги, следва да бъдат справедливо възнаградени за своя труд. Когато обаче правилата не са достатъчно ясни и конкретни и не са изработени специално за съдиите, остава съмнение, че тези правила не отговарят на международните стандарти. Освен това проблемът с натовареността на съдиите следва да бъде решен категорично с нова съдебна карта, а не с командироване и допълнителни възнаграждения, които могат да създадат допълнително други проблеми, без да решават проблема с натовареността в дългосрочен план.

Последният елемент от този аспект е изискването да не се допускат финансови и нефинансови бонуси и други стимули, чието разпределение има дискреционен елемент. И тук намираме уредба в ЗСВ, която не е напълно в съзвучие с това изискване. Глава петнадесета „Поощрения“ предвижда възможност за награждаване с ордени или медали на магистрати за „изключителни или за големи заслуги за осъществяване на съдебната власт“ от президента по предложение на съответната колегия на ВСС. Самата колегия на ВСС може да поощрява с отличие или награда за проявен висок професионализъм, образцово изпълнение на служебните задължения и високи нравствени качества.

Можем да заключим, че на законодателно ниво е уредено минималното възнаграждение, което съдиите получават. Но в уредбата на допълнителните възнаграждения и на поощренията има пропуски, които поставят под съмнение обективността при определяне на възнагражденията и независимостта на съдиите.

Относно бюджета на съдебната власт

Съдебната власт разполага със самостоятелен бюджет. Проектът на бюджет се предлага от министъра на правосъдието, който го внася за обсъждане в пленума на ВСС. Министерският съвет внася в Народното събрание проекта на закон за държавния бюджет заедно с проекта на годишен проект на съдебната власт, предложен от пленума на ВСС, с подробна обосновка. При приемането на бюджета НС изслушва доклад на пленума на ВСС.

Пленумът на ВСС организира изпълнението на бюджета на съдебната власт. Стопанисването и управлението на недвижимите имоти на съдебната власт е задължение на ВСС, а не на Министерство на правосъдието.

Възможността да изрази мнение относно бюджета е предоставена на съдебната власт чрез ВСС, каквото е изискването и в редица международни и европейски актове. Макар неведнъж да е имало разминаване между „поисканото“ от страна на ВСС и предложението на изпълнителната власт и „даденото“ в крайна сметка от НС, то проблемите би следвало да се търсят по-скоро в процесите на изготвяне и отчитане на бюджета, критикувани от различни наблюдатели като недостатъчно обосновани и прозрачни.

Независимост на съдията от вътрешни за системата и външни влияния

При постановяване на своите актове съдиите, прокурорите и следователите се основават на закона и на събраните по делото доказателства (чл. 3 ЗСВ). При осъществяване на дейността си съдиите, прокурорите и следователите са политически неутрални. (чл. 6 ЗСВ)

В Наказателния кодекс са предвидени също гаранции срещу опити за въздействие върху съдиите, както и други гаранции.

Чл. 132 от КРБ урежда функционалния имунитет на съдиите, които при осъществяване на съдебната власт не носят наказателна и гражданска отговорност за техните служебни действия и за постановените от тях актове, освен ако извършеното е престъпление от общо характер.

Не може да бъде подминат обаче фактът, че са редица случаите, в които остава съмнение за опити за (или осъществен) натиск върху съдиите от страна на политици. Атаките срещу председателя на ВКС Лозан Панов от страна на народни представители и главния прокурор, както и срещу съдии, които биват припознавани от управляващите като неудобни, не могат да се определят по друг начин освен като опит за политически натиск. Примери за съжаление има много през последните години. За съжаление ВСС не проявява нужната смелост в конкретни случаи да защити независимостта на съдиите, с което често поставя под съмнение собствената си независимост от управляващите.

По отношение на този аспект можем да заключим, че уредбата в България отговаря на международните стандарти, но на практика независимостта на съдиите нерядко е застрашавана от публичните действия на различни представители на изпълнителната власт, прокуратурата и медиите.

Краен характер на съдебните актове

Съгласно чл. 10, ал. 3 от ЗСВ влезлите в сила съдебни актове се отменят само в предвидените със закон случаи. Чл. 11, ал. 1 предвижда актовете на по-долната инстанция да бъдат контролирани от по-горна инстанция само в случаите и по реда, предвидени в закон. Това са процесуалните закони (ГПК, НПК и АПК).

Уредбата е в съответствие с международните стандарти.

Разпределението на делата

Разпределението на делата и преписките в органите на съдебната власт се извършва на принципа на случайния подбор чрез равномерно електронно разпределение съобразно поредността на постъпването им и чрез използване информационни системи, одобрени от пленума на Висшия съдебен съвет съгласувано с министъра на правосъдието и председателя на Държавна агенция "Електронно управление" (чл. 9, ал. 1 ЗСВ).

ВСС е изработил и приел Единна методика по приложението на принципа за случайно разпределение на делата в районните, окръжните, административните, военните, апелативните и специализираните съдилища. Целта на методиката е „да се установи ефективно приложение на принципа на случайния подбор и невъзможност за манипулиране, гарантиране документираност и прозрачност при разпределение на делата, отчитане особеностите на отделните видове дела и равномерност при разпределението им“.

С решение на Висшият съдебен съвет от 1 окт. 2015 г. е въведена в експлоатация Централизирана система за разпределение на делата във всички съдилища в РБългария. На страницата на ВСС може да бъде намерен и публичният портал на Централизираната система за разпределение на делата, където всеки има достъп до информация за всяко едно дело и начина, по който е било разпределено то. Системата е въведена с обещания за подобрена сигурност, след като доклад на Българския институт за правни инициативи от 2013 г. показва съществени проблеми със защитата на масово използвания тогава софтуер. Седем години по-късно проблемите все още не са решени. Резюме на доклад за одит на информационната сигурност на централизираната система за случайно разпределение на делата от 2020 г., показва, че са установени 23 технически уязвимости.

Така, въпреки уредения на законово ниво принцип за случайно разпределение на делата, практиката показва, че все още не можем да заключим, че този принцип се прилага ефективно.

ИЗВОДИ

От направения анализ е видно, че уредбата на съдебната власт в България не отговаря на международните стандарти. Най-видно това несъответствие е във връзка със състава на ВСС. Съдиите, избрани пряко от съдии, все още не са мнозинство в съдийската колегия на ВСС, с което се поставя под съмнение независимостта на органа. Същевременно ВСС е натоварен с широки правомощия и част от проблемите в системата могат и трябва да бъдат разрешени именно от ВСС (подобряване процедурите по изготвяне на бюджета, осигуряване случайното разпределение на делата, нова съдебна карта и справяне с натовареността и др.).

Предприетите конституционни промени през 2015 г. и част от последвалите промени в ЗСВ са стъпка в правилната посока към осигуряването на независимост на съда и отделните съдии. Редица от промените в законодателството след това могат да бъдат определени по-скоро като стъпка назад и не съответстват нито на заложеното в Актуализираната стратегия за продължаване на реформата в съдебната система, нито на европейските и международни стандарти, което е видно и от становищата на Венецианската комисия.

Значението на помощта „отвън“ (Венецианска комисия, Европейска комисия) за намиране на правилния път за осигуряване на независимост на съдебната власт по европейски стандарти е несъмнена. Но този път трябва да бъде извървян от българските институции с подкрепата на българското общество.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Анализ на ефектите от разделянето на Висшия съдебен съвет на две професионални колегии в контекста на целите на Актуализираната стратегия за съдебна реформа. София: И.П.И., 2020.

[*Analiz na efektite ot razdelyaneto na Visshia sadeben savet na dve profesionalni koleгии v konteksta na tselite na Aktualiziranata strategia za sadebna reforma.* Sofia: I.P.I., 2020.]

Доклад на БИПИ със Заключение от проверка на приложението на изискването за определяне на съдебния състав на случаен принцип от 2013 г. [онлайн] [прегледан на: 07.11.2020]. Достъпен на: http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/BILI_-_Report_and_Annexes_-_RCA_-_April_2013.pdf.

[*Doklad na BIPI sas Zaklyuchenia ot proverka na prilozhenieto na iziskvaneto za opredelyane na sadebna sastav na sluchaen printsip ot 2013 g.* [pregledan na: 07.11.2020]. Dostapen na: http://www.bili-bg.org/cdir/bili-bg.org/files/BILI_-_Report_and_Annexes_-_RCA_-_April_2013.pdf.]

Календжиева, С. (2019) Модели на съдебни съвети в Европа, *Докторантски четения '2018* [онлайн], том 2, с. 159–172. [прегледана на: 07.11.2020]. Достъпна на: <https://research.uni-sofia.bg/handle/10506/2415>.

[Kalendzhieva, S. (2019) Modeli na sadebni saveti v Evropa, *Doktorantski chetenia '2018* [onlayn], tom 2, s. 159–172. [pregledana na: 07.11.2020]. Dostapna na: <https://research.uni-sofia.bg/handle/10506/2415>.]

Славов, А. (2017) Десет години европейско членство: дефектна демокрация, зависими институции, *Социологически проблеми*, бр. 1–2, с. 119–142.

[Slavov, A. (2017) Deset godini evropeysko chlenstvo: defektna demokratsia, zavisimi institutsii, *Sotsiologicheski problemi*, br. 1–2, s. 119–142.]

Славов, А. (2019) Прилагане на европейските стандарти за независимост на съдебната власт: оценка на въздействието, *Публични политики.bg* [online], vol. 10, no. 1, с. 24–36 [прегледана на: 07.11.2020]. Достъпна от: <http://ejpp.eu/index.php/ejpp/article/view/296>.

[Slavov, A. (2019) Prilagane na evropeyskite standarti za nezavisimost na sadebnata vlast: otsenka na vazdeystviето, *Publichni politiki.bg* [online], vol. 10, no. 1, s. 24–36 [pregledana na: 07.11.2020]. Dostapna ot: <http://ejpp.eu/index.php/ejpp/article/view/296>.]

The Bangalore Principles of Judicial Conduct (2002) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: https://www.unodc.org/pdf/crime/corruption/judicial_group/Bangalore_principles.pdf.

- Basic Principles on the Independence of the Judiciary:** Adopted by the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders held at Milan from 26 August to 6 September 1985 and endorsed by General Assembly resolutions 40/32 of 29 November 1985 and 40/146 of 13 December 1985 (1985) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/independencejudiciary.aspx>.
- The Beijing Statement of Principles of the Independence of the Judiciary in the Lawasia Region** (1997) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/10/Beijing-Statement.pdf>.
- Bobek, M., Kosar, D.** (2014) Global Solutions, Local Damages: A Critical Study in Judicial Councils in Central and Eastern Europe, *German Law Journal*, vol. 15, no. 7, p. 1258.
- Briefing paper 4: International Standards for the Independence of the Judiciary** (2013), Democracy Reporting International [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: https://democracy-reporting.org/dri_publications/briefing-paper-41-international-standards-for-the-independence-of-the-judiciary-2/.
- Brijuni Statement of Principles of the Independence of the Judiciary** (2015) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: https://ceeliinstitute.org/wp-content/uploads/2020/06/CEELI_Brijuni_Statement_Preview-1.pdf.
- Budapest Declaration on Councils for the Judiciary (Self Governance for the Judiciary: Balancing Independence and Accountability)** (2008).
- Dublin Declaration setting Minimum Standards for the selection and appointment of judges,** (2012) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://www.ency.eu/node/271>.
- ENCJ Survey on the Independence of Judges** (2019) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://www.ency.eu/node/250>.
- The European Charter on the Statute for Judges,** Council of Europe (1998) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://rm.coe.int/16807473ef>.
- Judges' Charter in Europe** (European Association of Judges) (1997) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/10/Judges-charter-in-europe.pdf>.
- Kyiv Recommendations on Judicial Independence in Eastern Europe, South Caucasus and Central Asia** (2010) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://www.osce.org/prs/odihr/444829>.
- Magna Carta of Judges (Fundamental Principles) Consultative Council Of European Judges (CCJE)** (2010) [online], Strasbourg, 17 November 2010 [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://rm.coe.int/16807482c6>.
- Opinion no. 1 (2001) of the Consultative Council of European Judges (CCJE)** (2001) [online], Strasbourg, 23 November 2001 [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://rm.coe.int/1680747830>.
- Recommendation No.R (94)12 of the Committee of Ministers on the independence, efficiency and role of judges** (1994) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: https://www.euromed-justice.eu/en/system/files/20090123125232_recR%2894%2912e.pdf.
- Recommendation CM/Rec (2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities** (2010) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: <https://rm.coe.int/cmrec-2010-12-on-independenc>.

Report on the Independence of the Judicial System, Part I: The Independence of Judges Adopted by the Venice Commission at its 82nd Plenary Session (Venice, 12–13 March 2010) (2010).

Report on European Standards as regards the Independence of the Judicial System: Part II – The Prosecution Service Adopted by the Venice Commission at its 85th plenary session (Venice, 17–18 December 2010)(2010) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)040-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)040-e).

Sofia Declaration on Independence and Accountability of the Justice System (2013) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: https://www.encj.eu/images/stories/pdf/GA/Sofia/encj_sofia_declaration_7_june_2013.pdf.

The Universal Charter of the Judge: Adopted by the IAJ Central Council in Taiwan on November 17th, 1999, Updated in Santiago de Chile on November 14th, 2017 (2017) [online] [accessed: 07.11.2020]. Available at: https://www.unodc.org/res/ji/import/international_standards/the_universal_charter_of_the_judge/universal_charter_2017_english.pdf.

ЕТНИЧЕСКАТА МОБИЛИЗАЦИЯ – ОСОБЕНОСТИ И ОПРЕДЕЛЯЩИ ФАКТОРИ ЗА ПОВЕДЕНИЕТО НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ГРУПИ

Ясен Юлианов Лазаров

Анотация. Политическото активиране на етнически идентичности поражда сложни предизвикателства пред социалните процеси в съвременните демократични държави. Въпреки това изтъкването на етнокултурните различия между човешките групи често представлява печеливш подход за консолидирането на големи маси от хора. Т.нар. етнизирание на политиката може да се превърне в инструмент както за дискриминация над определени групи в обществото, така и за налагане на равноправни отношения между етносоциалните колективи. От важно значение следователно е да се разгледат особеностите на този специфичен тип на групово мобилизиране и основните фактори, които могат да оказват влияние върху него. Тяхното структурирано изясняване има приложна значимост за обективния анализ на етническите отношения и за предотвратяването на някои рискове, които са заложили в тези процеси.

Предложената статия ще осветли два важни въпроса: първо – *кога етническата мобилизация спомага за социалната солидарност в националните държави и кога води към тяхното фрагментиране или евентуално разпадане*; и второ – *кои са основните фактори, които оказват влияние върху политическите интереси, поведение и искания на етническите групи*. В тази връзка ще бъде направен синтез между някои основни теоретични възгледи и разбиранията на автора по темата за етносоциалните взаимодействия.

Ключови думи: етническа мобилизация; етнически групи; етносоциални отношения; етническо поведение.

THE ETHNIC MOBILIZATION – FEATURES AND DETERMINANTS FOR THE BEHAVIOUR OF ETHNIC GROUPS

Iassen Julianov Lazarov

Abstract. The political activation of ethnic identities is posing complex challenges ahead of the social processes within many modern democratic countries. Highlighting the ethnocultural differences between the social groups, can often become a winning strategy for the consolidation of large masses of people. Thus, the so-called “ethnicization of politics” can become an instrumental mechanism both for the discriminatory practices against certain groups of the society; and for the requirement of equal rights and opportunities between the different ethnic groups. Therefore it’s important to review the specific features of this type of group mobilization as well as the main factors that can influence it. Their structured clarification has practical importance for the analysis of the ethnic relations

between various social groups and for the prevention of some potential risks that may arise from these processes.

The article will shed some light on two important questions: First – when can the ethnic mobilization become a contributing factor to the social solidarity within the modern nation states and when does it lead to their fragmentation or eventual disintegration? And second – what are the main determinants that influence the political interests, behavior and demands of the ethnic groups? Within this framework, the author will propose a synthesis between some basic theoretical views and his understanding on the topic of ethno-social interactions.

Keywords: ethnic mobilization; ethnic groups; ethno-social relations; ethnic behavior.

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните десетилетия, понятието етническа мобилизация“ доби значимост за обяснението на етносоциалните конфликти като събития, които не възникват спонтанно, а изискват определени нива на организационно планиране и дейност. Широката му употреба обаче не поражда единно разбиране за това, защо етническите групи се мобилизират и какви са причините, поради които противоречията между тях протичат по различни начини. В много случаи от историята този тип консолидиране на социалните групи е пораждал остри конфликти и насилие между тях. В други – той е оставал в рамките на демократичните процедури и е спомагал за осъществяването на реформи, водещи до равноправни отношения между етносоциалните колективи.

Настоящият текст има за цел да разгледа, кога етническата мобилизация може да бъде полезна за социалната солидарност и кога води към обществено фрагментиране с потенциални последици за стабилността на държавите. Наред с това ще се изяснят някои фактори, оказващи важно влияние върху политическите интереси, поведение и искания на етническите групи. Тезата на анализа е, че примордиалните теории – отдаващи основно значение на родствените и културни връзки в общностите – не могат да обяснят конфликтите между тях с помощта на опростения причинно-следствен модел, който предлагат. Етническото политизиране протича по различен начин за отделните групи, защото е резултат от комбинацията на различни структурни и ситуационни предпоставки. Тяхното конкретно проявяване поражда онези социални условия и връзки, които обединяват колективите и допринасят за общите им интереси.

Анализът ще обобщи някои основни теоретични възгледи и разбиранията на автора по темата за етносоциалните взаимодействия. На първо време ще бъде изяснена разликата между т.нар. примордиални и конструктивистки научни възгледи към разбирането за етническите конфликти. Чрез т.нар. теория за центростремителните и центробежните сили в обществата ще бъдат описани основните насоки в етнополитическите интереси на колективите. Впоследствие ще бъдат представени и някои структурни и ситуационни фактори с

определящо значение за насоката на етническото мобилизиране. В края на настоящата статия ще се разгледа един от възможните конструктивистки модели, с чиято помощ могат да се осъществяват прогностични изследвания над този тип политизиране.

1. КАКВО ПРЕДСТАВЛЯВА ЕТНИЧЕСКАТА МОБИЛИЗАЦИЯ

Етническата мобилизация може да бъде определена като обединяването на хора, около черти на тяхната етнокултурна принадлежност, (*напр. цвета на кожата, майчиния език, обичаите и т.н.*) с оглед постигането на политически интереси (Olzak, 1983). Този тип социално организиране притежава една важна особеност – способността му да мобилизира вертикално човешките колективи (Eriksen, 2015). Това най-общо означава, че споделената култура и произход могат да се превърнат в предпоставка за обединяването на хора с различни политически виждания, социален статус, професионални постижения и т.н. Под „шапката“ на етносоциалната принадлежност могат да се консолидират повечето индивиди от етническия колектив – независимо дали те са бедни или богати, неучи или образовани, млади или възрастни, с леви или десни политически разбираня и т.н.

Научният интерес към етническата мобилизация датира от средата на ХХ в., но се засилва едва след избухването на поредица етнически конфликти от неговото последно десетилетие. В съвременната наука съществуват различни теории за това, защо етническите групи се политизират. Основните от тях можем да разделим в условните категории на т.нар. твърди (примордиални и културалистски) и меки (конструктивистки и инструментални) възгледи за етническата принадлежност и свързаните с нея конфликти (Horowitz, 1998).

1.1. Твърдите (примордиални теории) възгледи приемат етническата идентичност като биологично и/или исторически наследена характеристика на общностите, която е почти неизменяема във времето. Поради нейната „зададена“ природа, тази принадлежност представлява и ключов фактор за социално-политическото поведение на групите. Според тези възгледи, родствените връзки водят до последващото натрупване на обща история, език, обичаи, религия, кастови обвързаности, териториални граници и т.н. Тези особености са дълбоко обвързващи за етническите групи, защото са изградени в продължение на хиляди или поне стотици години. Поради това процесите на културна асимилация и интеграция между отделните етнически групи в макрообществата се приемат за невъзможни или за трудно осъществими.

Изследователите примордиалисти изтъкват, че етнокултурната хетерогенност в съвременните общества може да съществува само до определени нива. Ако етническите групи са обвързани с твърде различни култури, тогава и връзките между тях ще пораядат конфликти и противоречия. Според С. Хънтингтън например драстичните разлики в културата на хората пораядат

различаващи се възгледи за почти всички аспекти на общественото съгласие между тях – например за гражданските права и отговорности, за свободата и властта, за равенството и йерархиите, за правилата на стопанските взаимодействия и т.н. (Huntington, 1993). Щом тези разлики обаче са продукт на вековно историческо наследство, тогава и конфликтите, до които те водят би следвало да са много по-устойчиви от рационално аргументираните политически и стопански противоречия. В класовите и идеологически конфликти според американския политолог, основният въпрос пред хората винаги е бил: „На коя страна ще застанат те?“ В конфликтите, основани на културни различия обаче въпросът е: „Какви са всъщност хората?“, тъй като индивидите не могат да променят своята идентичност.

Според твърдите възгледи за етническите групи, техните особености са устойчиво закрепени в тях. Човек може да промени своята политическа принадлежност, местоживеене, професия, приятелски кръгове, материалното си благосъстояние и др. Членството му в етническата група обаче се възприема като постоянно – т.е. българинът не може да стане грък, руснакът – латвиец, индиецът – англичанин и т.н. Ето защо и етнокултурните конфликти според тези теории са силно зависими от споделените групови традиции и от т.нар. афекти – вътрешногрупови емоционални обвързаности и междугрупови антипатии. Щом хората не са способни да променят своята етническа принадлежност това, което остава е да променят начина, по който тя се възприема от останалите общности. Тази особеност поражда силни чувства на познанство, сплотеност и лоялност между членовете на всяка общност, както и латентна враждебност към външните групи и лица. Колкото по-несъвместими са отделните етнокултурни групи в едно общество, толкова по-неизбежни ще бъдат конфликтите между тях¹. В този смисъл за примордиалните възгледи етнополитическата мобилизация се обуславя от наследените родствени и културни връзки във всяка отделна група.

1.2. Меките (конструктивистки) възгледи от друга страна приемат, че етническата принадлежност представлява социално конструирана солидарност². Тя е продиктувана както от модернизацията на обществените взаимоотношения, така и от материалните интереси на групите и на техните елити. Етни-

¹ Като измерител на междуетническата дистанция, финландският социолог Т. Ванханен посочва времето, за което бракове между отделните групи не са били сключени или са били редки. Ако членовете на две етнически общности се женят помежду си достатъчно често, това би означавало, че те са спрели да приемат разликите между тях за значителни.

² Тези възгледи започват да се развиват в годините около Втората световна война, когато за социалните науки става важно да се обясни в дълбочина възникването на явления като междугруповите предрасъдъци и дискриминацията. Всъщност част от най-влиятелните изследователи на расизма и междуетническите конфликти (Ъ. Гелнър, Х. Тайфел, Е. Хобсбаум, Т. Адорно и др.) са белязани пряко от диктаторските режими в европейските държави през този период.

ческата идентичност в такъв случай се оформя „отвън – навътре“ – т.е. от условията на средата в рамките, на които индивидите и техните групи трябва да взаимодействат помежду си. Това означава и, че границите на етнокултурните групи са донякъде изменяеми и пропускливи. В идентичността на хората могат да се инкорпорират нови черти и особености, вследствие на стопанските, социални и политически взаимодействия в рамките на макрообществата.

Конструктивистките теории приемат, че има съществени разлики между регионалната принадлежност на човешките колективи и т.нар. масови национални и етнически идентичности³. Те свързват възникването на втория тип принадлежност с дълбоките стопански и социални промени в модерните урбанизирани общества. Индустриалното стопанско развитие зависи от „свободното придвижване на хора, капитали и идеи от местата, където те са в изобилие, към места, където ще носят печалба“ (Фукуяма, 2018). По този начин индустриализацията трансформира съществувалия преди това аграрен характер на работната сила, който е позволявал на населението да бъде разпределено в широки географски зони. С различни темпове, (но необратимо) тя поражда постепенната географска концентрация на милиони хора в съвременните градове⁴. Миграцията към градовете наред с разделението на труда водят и до налагането на нов тип **договорни отношения** между хората. Те разграждат традиционните йерархични връзки на аристокрацията със закрепеното за земята население и трансформират регионалните особености на новите граждани в масовите етнически и национални идентичности. Новите групови идентичности се оформят чрез системите за масово образование, печатната преса и разрастващия се книжен пазар, създаването на общи митове и традиции⁵ (които често нямат дълбок исторически корен) и т.н.

³ Тази разлика е нагледно описана и в статията на Ив. Хаджийски: „Кога и как е образувана българската нация?“. Според видния български социолог от началото на ХХ в., нациите са „рождби на съвременните разменни общества“ и разделението на труда. Затвореното натурално стопанство преди българското Възраждане прави невъзможно превръщането на българското население в единна нация: „Населението не знаеше, кое е България, защото не бе я видяло нито с очи, нито на карта. От това е песента: От Витоша по-високо нема, от Искъра по-дълбоко и от Бояна по-хубаво. (...) И липсата на национално единство се проявяваше и в най-дребните явления на личния и обществен живот.“

⁴ Националните преброявания в държавите дават ясна представа, докде е стигнал процесът на урбанизация. В края на ХХ в. над половината от населението на Европа, например е съсредоточено в 120-те най-големи градове на континента (според J. Ворја, 1992). Графично оформена база с данни за урбанизирането на държавите на годишна база от 1960 до 2018 г. се поддържа и в регистрите на Световната банка за градското население по света: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL.IN.ZS>.

⁵ Още по темата за масовите идентичности може да се научи от преведените на български език книги на Ъ. Гелнър („Нации и национализъм“, 1999) и на Б. Андерсън („Въобразените общности“, 1998), както и от непреведената книга на Е. Хобсбаум („The invention of tradition“, 2006).

Преходът от преиндустриалните общности с непроменен от векове начин на живот към модерните урбанизирани общества е описан за пръв път от немския социолог Ф. Тьонис през 1887 г. Чрез понятието „Gemeinschaft“ той онагледява връзките от органичен характер в малките аграрни общности. Те са базирани на емоциите, породени от общата кръв на хората, близкото им съседство и духовно братство между тях. Поради това, предмодерните колективи от този тип се характеризират с „максимална интегрираност на отделните човешки индивиди в цялото“ (Фотев, 2002). Социалните връзки в градовете обаче са изкуствено създадени по подобие на първите и по тази причина – външни за човешката природа. Тьонис описва модерните масови общества с понятието „Gesellschaft“. Те изискват мирно съжителство между географски концентрираните колективи, но то не се основава на естествената свързаност между отделните им членове, а на трудовите и разменни взаимоотношения в пазарния свят. В този смисъл според немския изследовател, в урбанизираните общества властва рационалната воля на индивидите, която е свързана преди всичко с техните материални интереси.

Идеята за рационалните взаимоотношения в модерните общества **инструментализира** и възгледите за етническата принадлежност. Редица изследователи приемат, че етносът на социалните групи всъщност представлява платформа за постигане на стопанските и политически интереси на общностите и/или на техните елити. Чрез политизиране на етнокултурните идентичности, групите постигат различни цели – автономност и самоуправление, достъп до власт или до ресурси от държавата, колективни права, признание за техните културни особености и т.н. (Posen, 1993) В този смисъл етническата идентичност се разглежда от изследователите като обект на „стратегическо манипулиране“ от страна на културните и политически елити във всяка общност. Основното научно допускане е, че поведението на етническите групи е целево-ориентирано и базирано на пресмятания за максимизиране на ползите от техните действия (Bakalova, 2013). Политизирането на родствените връзки (или на илюзията за такива) улеснява координацията и мобилизацията в тези колективи като предоставя възможност за приобщаване на членовете им към определени културни особености; за формиране на високо доверие между тях; и за получаване на изгоди в резултат от етническото членство. Ето защо етническата принадлежност донякъде наподобява и на партийно-идеологическото членство в политическите групи, борещи се за интересите на своите симпатизанти.

Идеята, че етнокултурната принадлежност се променя от условията на средата и от материалните интереси на групите в обществото, има важно значение. Тя противоречи на примордиалните разбирания, че етническите различия сами по себе си водят до неизбежни конфликти между отделните общности в държавите. В действителност – ако някои етнически групи са в конфликт помежду си, това не означава, че той винаги е съществувал и/или

че вечно ще определя техните взаимодействия. Щом хората „конструират“ поне отчасти своята идентичност, то и конфликтите между тях могат да бъдат разрешавани чрез „преминаването“ на техните групи към по-слабо заплашващи етносоциални особености и интереси. Според конструктивистките теории този процес може да бъде подтикнат, както от вътрешногрупови трансформации (например по линия на етнокултурните елити), така и от променящите се условия на средата (например в структурата на етническия състав; формата на управленските режими и др.).

2. СПЕЦИФИКА НА ЕТНИЧЕСКИТЕ ИНТЕРЕСИ

2.1. След като описахме накратко основните възгледи за корените на етническата мобилизация, можем да обърнем внимание на спецификата на етнополитическите интереси. За тази цел ще използваме твърдението на френския изследовател Жан Кристоф Руфен, че основните искания на малцинствата могат да бъдат разделени на „центростремителни“ (т.е. обединителни) или „центробежни“ (т.е. изоляционистки) (Rufin, 1991). Центростремителните интереси при тези групи са насочени към постигането на равноправното им и пълноценно включване в държавата и макрообществото. Те могат да бъдат представени графично като насочено движение от периферията на дадена фигура към нейния център. Често наблюдаваният уклон към интеграция и асимилация на имигрантските общности например онагледява подобни групови стремежи⁶. Центробежните искания от друга страна имат за цел да ограничат или скъсат напълно връзките с държавата, формирайки по този начин определена степен на независимост за малцинствените групи. Тяхното движение може да бъде представено с обратна на центъра посока. Интересите на старите и териториално концентрирани малцинства например – превърнати в такива против своята воля⁷ – често са насочени към опазване на груповата идентичност и утвърждаване на нейната институционална автономност.

Описаните групови нагласи са характерни не само за малцинствените общности, но и за етническите мнозинства. Обединителният подход при тях ще цели да постигне асимилация или интеграция на малцинствата – чрез ут-

⁶ Според някои изследователи, напр. Кимлика, Меда и др. (виж Ghanem, 2012), „новите малцинства“ проявяват значително по-силен уклон към културното си асимилиране в приемащото общество. Не са много например мигрантите, които биха възразили срещу задължителното изучаване на местния официален език. Тази и други подобни практики повишават техните шансове да се приобщят пълноценно към социално-икономическите и политически процеси в новите им държави.

⁷ Старите малцинства имат автохтонен характер – т.е. местен произход в държавите, които населяват. Те не са успели да формират своя собствена държавност по различни причини, а са се превърнали в част от други държавни системи. Наред с това обаче тези групи не са били асимилирани в рамките на доминиращото мнозинство, а са запазили своята етнокултурна резистентност и облик (език, религия, традиции и др.).

върждаването на официалния език в държавите; десегрегационни практики в сферата на образованието и жилищните политики; забрани за поддържането на специфични културни обичаи и т.н. Изолационистките стремежи от друга страна ще опитват да запазят или увеличат социално-икономическите и политически разлики между отделните колективи – чрез институционална или неформална сегрегация; затвърждаването на стереотипни нагласи към малцинствата; неравното и дискриминационно третиране на такива общности и т.н.

Теорията за центростремителните и центробежни сили в обществата⁸ обяснява, защо определени тенденции спомагат за обединяване на националните държави, а други водят към тяхното фрагментиране и евентуално разпадане. Тя обаче не дава отговор на въпроса, защо някои етнически групи избират пътя на приобщаването, а други – този на политическия изолационизъм и сепаратизма. Примордиалните възгледи приемат, че причините за това са свързани с наследените културно-исторически особености и антипатии между етносоциалните групи. Родовите връзки например създават обща история, която консолидира общностите чрез обяснението за отминали техни победи, загуби и унижения от „съседите“. В този смисъл тя предпоставя възникването на конфликти с другите етнически групи, поради взаимния страх от доминиране, прогонване или дори избиване⁹. В причинно-следствения модел, който тези възгледи предлагат обаче се съдържат и някои проблеми. Ако в етническите отношения на групите е имало както мирни, така и насилнически периоди, то причините за конфликтите между тях не могат да бъде сведени единствено до културната несъвместимост. От друга страна, етническите разлики – дори, когато са драстични – далеч невинаги се превръщат в основание за обществено фрагментиране, насилие и граждански войни. Вярно е, че етническите общности могат да развият особено силни вътрешногрупови пристрастия, поради факта, че са едни от първите колективи, в които хората се социализират още от своята детска възраст (Horowitz, 1998). Това обаче не означава, че тази солидарност задължително ще се утвърди като водеща или ще остане непроменена през техния живот. В сложните модерни общества, индивидите развиват идентичности, които са основани и на други групови

⁸ Руфен (Rufin, 1991) и други изследователи на етническите отношения стъпват върху концепция от политическата география, която е разработена още през 50-те години на XX в. от Ричард Хартшорн (*The functional approach in political geography*, 1950).

⁹ Много от етнокултурните контакти действително са белязани от историята на предходни конфликти между народите. Взаимодействията между турските малцинствени общности и националните мнозинства в балканските страни например могат да бъдат проследени до XIV в., когато Османската империя нахлува на Балканите. Конфликтите в Ирландия започват дори по-рано – през XII в., когато страната е превърната във васално „лордство“ към краля на Англия. Конфликтите между германци и поляци имат поне шест-вековна история, между руснаци и чеченци тя е четиривековна и т.н.

особености¹⁰ – професионални, идеологически, религиозни, национални, над-национални и т.н. В този смисъл силата на етносоциалната обвързаност зависи и от специфичните условия, в които протича животът на хората. В някои държави етническата принадлежност се пресича и бива измествана от редица други социални идентичности, докато в други – тя остава водещата разделителна линия в обществените взаимодействия.

През последните десетилетия нарасна научният консенсус, че етнополитическото поведение се определя от множество фактори. Между изследователите конструктивисти обаче няма съгласие за това, кои от тях имат водещо значение. Майкъл Ман изтъква, че „*отключваща предпоставка*“ за етническата мобилизация представлява самото демократизиране на управленските режими по света (Mann, 2004). Даниел Поснер свързва този тип политизиране с относителния размер на етническите групи във всяка държава (Posner, 2004). Според Една Бонакич, водещите фактори имат предимно стопански характер (Bonacich, 1972). Ерин Джен приема, че малцинственото поведение се обуславя от отношението на съседните държави и националните мнозинства към тези групи (Jenne, 2007) и т.н. Може да се каже в такъв случай, че конструктивисткият анализ на етническото поведение включва изследването на процеси, дейности и събития от най-разнообразно естество. Този изследователски подход не достига до утвърдено универсално обяснение за причините, поради които етническите конфликти избухват. Предимствата му обаче са свързани с възможността за деконструиране на социалните, стопански и политически хоризонти пред групите, така че да се открият условията на средата и вътрешните отношения, които ги обединяват и допринасят за общите им интереси.

3. КОНСТРУКТИВИСТКИ ФАКТОРИ ЗА ЕТНИЧЕСКОТО ПОЛИТИЗИРАНЕ

Изследователите „конструктивисти“ често свързват етническата мобилизация с груповите усещания или заблуди за наличие на определени предимства (Jenne, 2007). Това тълкуване е важно, защото показва, че етническите колективи са настроени опортюнистично. Те усилват своите искания, ако съществуват възможности за постигането на успех; или ги редуцират в отговор на възникналите неблагоприятни условия. В този смисъл може да се каже, че етническото поведение представлява резултат от калкулацията за това, в каква позиция на социалните, политически и стопански отношения се намират собствените групи на индивидите. За да онагледим посочената зависимост ще

¹⁰ Музикантите, например могат да предпочитат компанията на хора на изкуството вместо тази на етническите им групи или семейства; политическите активисти – тази на техните идейни и партийни сподвижници; вярващите хора биха могли да предпочетат общността на тяхната религиозна деноминация; представители на малцинствените групи могат да изберат общата национална идентичност вместо тази на етноса и т.н.

разгледаме някои структурни и ситуационни особености, които според конструктивистките подходи на изследване оказват влияние над поведението на етническите групи.

3.1. Първата предпоставка е свързана с **влиянието на тоталитарните и демократични управленски системи върху етническото поведение**. Един от белезите на държавите с централна планова икономика е контролът на публичното управление върху стопанските и политически процеси в полза на онези идеологии, които са споделяни от управляващите. В резултат на това, тоталитарните режими могат да ръководят пряко и социалното развитие на населението. Те притежават необходимите инструменти, с които да ограничават поведението на етническите групи до предначертаните на централно ниво приемливи рамки. В демократичните страни обаче стопанските процеси притежават известна автономност от държавната намеса. Тази независимост на пазарната икономика позволява на бизнеса и гражданското общество да формират своето поведение не толкова като управлявани обекти, а като субекти на публичната среда. В съвременните демокрации властта се характеризира и с инклузивност. Това означава, че тя не се съсредоточава в ръцете на единен и неделим политически център, а се разпределя от населението между значително по-широк кръг от участници. Следователно в условията на демокрация етническите групи могат да защитават своите интереси:

- както по стопански път, без да са пряко зависими от тоталитарните директиви на властта¹¹;
- така и чрез инструментите за политическо (*пасивно и активно изборно право*) и гражданско участие в управлението (*застъпничество и граждански инициативи, референдуми, обществени консултации, обсъждания, подписки и др.*).

Важно е да се подчертае, че демократичните и стопански свободи не са безгранични. Първите са ограничени от съществуващите норми и обществено съгласие в държавите, а вторите – от факта, че няма страни, които да се ръководят единствено от принципите на пазарната икономика¹². Следователно етническите регулации в демократичните управленски системи очертават границите, в които етносоциалните взаимодействия могат да протичат – т. нар. от Джовани Сартори „*ниво на функционално съгласие за ръководните*

¹¹ Ако в една демократична държава, например образователният процес е заключен в рамките на нейния официален език, малцинствените общности биха могли да организират изучаването на своите езици чрез читалищни практики, частни училища, граждански организации и т.н.

¹² В действителност почти всички съвременни държави прилагат смесен подход в своето управление, при който част от икономиката се ръководи от публичната власт, а друга е оставена на свободния пазар.

правила в обществото“¹³. По-високата степен на свобода в тези системи обаче позволява на групите – чрез инструментите на политическия плурализъм и на стопанската инициатива – да променят тези правила. В този смисъл демократично изградените норми наподобяват на котва, закрепяща модела на социалните връзки, която различни интереси в обществото могат донякъде да изместят в една или друга посока.

3.2. **Размерът на етническите групи** също представлява важен фактор, който оформя възможните алтернативи пред тяхното поведение. Редица изследователи приемат, че колкото по-голям е дялът на определена етническа група в държавата, толкова по-силни ще бъдат нейните възможности за автономност или за оказване на влияние върху държавното управление (Toft, 2003; Ghanem, 2012). Тези възможности обаче са обвързани и със **степеня на териториална концентрация** за етническите колективи. Дадено малцинство може да има сериозна относителна тежест в макрообществото, но да бъде разпръснато из страната. В такъв случай неговата способност да се мобилизира политически ще бъде затруднена. Изборните прагове например могат да се окажат твърде високи, за да се гарантира представеност на разпръснатата група. Според Д. Хоровиц в подобни етнически общности политическите искания рядко достигат до нивата на екстремизъм, защото партиите, които се ръководят от етнически деления не могат да разширят влиянието си над определени нива (Horowitz, 1998). За сметка на това териториално концентрираните етнически групи често успяват да наложат своята културна идентичност, административно самоуправление и дори политическа независимост в населените от тях региони. Квебек, Каталуня и Косово представляват част от съвременните примери за това, как комбинацията от демографски и географски предпоставки помага на малцинствата да запазят определени нива на своята автономност.

3.3. Размерът и концентрацията на етническите колективи са показателни за потенциала на техните искания. Те обаче не са достатъчни, за да обяснят:

- защо при групи с близки характеристики може да се наблюдава различно поведение?
- и защо едни и същи колективи могат да променят драстично своите политически искания за кратки периоди от време?

Поради тази причина изследователите изтъкват и **ролята на етническите елити и техните интереси**. Теориите за “елита“ приемат, че всяка общност а оттам и макрообществото следват волята на едно затворено¹⁴ или множество

¹³ В своята „Теория на демокрацията“ (Кн. 1, гл. 5) италианският политолог Дж. Сартори описва три нива на обществено съгласие, без които полиархиите биха съществували с редица дефицити – ценностно, функционално и насочено към политическия процес.

¹⁴ Виж Гаetano Моска и Вилфредо Парето.

конкуриращи се¹⁵ малцинства. Тези хора се отличават от масите със своите високи позиции, известност, материално и интелектуално влияние и т.н. Те задават стандартите за успех и моделите за подражание в своите общности, защото могат да вложат нужните ресурси – от време, енергия, репутация, пари и др. – за да наложат своите виждания и позиции. В този смисъл елитите могат да мобилизират своите общности за извличането на специфични ползи от държавата. Според американския политолог Пол Брас този процес се осъществява чрез политизиране на културните различия в обществото, особено когато те са твърде големи.

Можем да различим поне две нива на функциониране на етническите елити. В първото от тях се изразяват процесите на политическа и икономическа конкуренция или сътрудничество извън собствената група, а във второто – на вътрешногруповите властови отношения. В първия случай – според условията на публичната среда и най-вече в регионите с компактно етническо население – малцинствените елити могат да насочват своите общности към сътрудничество или опозиция на институционалната и политическа власт. Мнозинствата от своя страна също са в състояние да модулират публичните политики на основата на етнокултурни деления¹⁶.

Важно условия за влиянието на етническите елити представлява и тяхната **вътрешна консолидация**. Тя им позволява да действат като представители на обединени групи¹⁷. В рамките на етническите елити обаче често съществува конкуренция, която разединява интересите на техните общности. Според някои изследователи основната разделителна черта е свързана именно с отношението на тези хора към взаимодействията с външни групи (Szöcsik, Vochsler, 2012). По този признак елитите могат да бъдат разглеждани като умерени (*защитаващи обединителни интереси*) или радикални (*защитаващи изолационистки интереси*) представители на своите общности. По-прагматичните представители на етническите групи защитават умерени етнополитически позиции, които повишават шансовете им за участие в централната политическа власт – например чрез формирането на коалиции. Радикалите от друга страна приемат курс на поведение, който е критичен към колаборация с партиите на други етнически групи и най-често им отрежда съдбата на политическа опозиция.

¹⁵ Виж Йозеф Шумпетер.

¹⁶ Така например в Латвия се прилагат строги езикови ограничения, забраняващи на държавна служба и на повече от 1300 позиции в частния сектор да бъдат наемани лица, които не владеят официалния език в страната (виж Woolfson, 2009).

¹⁷ Единните малцинства например притежават обща политическа платформа и “споделена визия, както за отношението им към мнозинството, така и за тяхната роля в държавата” (Ghanem, 2012).

3.4. Пореден фактор, свързан с исканията на етническите колективи представляват **интересите на съседни държави към трансграничните общности**, които са част от диаспорите им. Намесата на такива страни в етническите отношения на техните съседи е често срещано явление в международната политика. Причините, които го пораждат са комплексни, но най-общо могат да се обяснят с несъответствието между политическите и културни граници на съвременните нации (Brubaker, 1995). Така например с разпадането на СССР и на Югославия през 90-те години на миналия век, се оформиха големи етнически малцинства в резултат от преназначаване на политическите граници. Трансформацията им от доскорозни представители на доминантните етнически групи към малцинствени такива редуцира техните официални и неформални привилегии в обществата на новите им страни. Този процес породи и част от етническите конфликти в края на ХХ и нач. на ХХІ в. Централно място в тях заеха държави, претендиращи за правото или дори задължението да се грижат за приемането и равноправния статут на своите сънародници зад граница.

В съвременния свят 72 от всички 195 държави могат да бъдат определени като „външни родини“ на етнически групи в съседни страни (Vllasi, 2019). Тази особеност е важна, защото някои политически философи negliжират значението ѝ за етнокултурните отношения. Водени от историческия опит в своите държави и от принципите на либералния плурализъм, те приемат за даденост, че решенията на етническите проблеми трябва да осигурят културна и политическа автономия за малцинствата, граничеща с федерализма (Kymlicka, Opalski, 2001). Опитът в Централна и Източна Европа обаче показва, че тези теоретични възгледи невинаги са приложими. Една от причините за това е, че териториалната цялост на много от съвременните държави не е напълно защитена от външна агресия¹⁸. Връзките между съседните страни разбира се невинаги трябва да са конфликтни¹⁹. Напълно погрешно е обаче да се отрича ролята на тези актьори като фактор в етнополитическите отношения. Поради това и влиянието на етническите родини над транснационалните

¹⁸ Така например, ако след Американската война за независимост (1775–1783 г.), територията на САЩ никога не е била сериозно застрашена от външни противници, същото не е валидно по дефиниция за всяка друга държава. Анексирането на Крим от Русия през 2014 г. е поредният пример за това, че дори в Европа през ХХІ в. има страни, които представляват заплаха за териториалната цялост на своите съседи.

¹⁹ В случая с унгарското малцинство в Румъния (близо 1,3 мил. души), отношенията между съседните страни се подобряват устойчиво с течение на времето. През 1996 г. двете държави подписват споразумение за добросъседство, с което Унгария официално се отказва от териториални претенции към Румъния в замяна на гаранции за малцинствените права. С присъединяването на страните към Европейския съюз техните взаимоотношения допълнително укрепват, поради премахването на граничните ограничения, както и на стопанската и политическа интеграция в рамките на съюза.

общности трябва да бъде задълбочено изследвано – както в случаите, когато то помага за равноправното третиране на малцинствата, така и в онези, при които създава предпоставки за тяхното радикализиране, изолационизъм и сепаратизъм.

3.5. Освен външните родини на малцинствата, влияние върху етническите отношения могат да оказват и други външни субекти, каквито например са **организациите на международната общност**. Членството в тях е доброволно и води до споделена отговорност за разрешаването на комплексни проблеми, които надхвърлят мащаба на отделните страни. Част от тях са свързани например с климатичните промени, със заплахата от ядрена война, с борбата срещу трансграничния тероризъм и т.н. Що се отнася до етническите конфликти обаче най-важните функции на международната общност са свързани с опазването на мира и на човешките права. За тази цел дейността на международните организации се насочва към създаването на колективни правни механизми и политики за превенция, посредничество или дори активна намеса при разрешаването на етнополитически кризи. Сред международните организации и съюзи от страни, работещи в областта на човешките права и поддържането на мира са ООН (193 члена), НАТО (30 държави), Европейският съюз (27); ОССЕ (57 члена) и др.

Първите опити за създаване на международни норми, които да гарантират определени права за малцинствата се осъществяват след Първата световна война²⁰ под контрола на Обществото на народите (ОН) – прототип на съвременната Организация на обединените нации (ООН). Въпреки че са осигурявали известни гаранции за малцинствените групи, въведените норми са страдали и от съществени недостатъци. От една страна е липсвала единна юридическа рамка, позволяваща универсалното им прилагане в различни държави, а от друга – тяхното нарушаване не е пораждало съществени последствия. Едва след Втората световна война, ООН ще започне да приема международни документи с универсална приложимост в тях – Хартата на ООН (1945 г.); Всеобщата декларация за правата на човека (1948 г.); Международният пакт за граждански и политически права (1976 г.) и др.

До края на Студената война ролята на международната общност за разрешаването на етнически конфликти чрез интервенции остава ограничена. Това е свързано както с разпадането на колониалните системи²¹, така и с напреже-

²⁰ При държавите-победители от войната, правилата залягат в специално изработени документи, а по отношение на победените страни, те са включени в мирните договори за всяка от тях. Така например в Ньойския мирен договор от 1919 г. е заложен специален раздел – “Защита на малцинствата”, който задължава България да гарантира живота и свободата на всички свои жители, “без да прави разлика по произход, националност, език, раса или религия”.

²¹ След разпадането на западните колониални системи новите независими страни се противопоставят остро на опитите за намеса в техните вътрешни дела.

нието между социалистическите и капиталистически страни, разделило голяма част от света на два враждебни лагера – Източен (предвождан от СССР) и Западен (доминиран от САЩ и НАТО). Двуполусният свят е поставял граници пред възможностите за международна намеса във вътрешните конфликти на държавите, ползващи протекцията на своите идеологически блокове. Поради това и етническите отношения от този период протичат преди всичко като вътрешно-политически процеси под юрисдикцията на отделни държави. С рухването на Берлинската стена обаче настъпват промени и в описания модел. Те са свързани с демократизацията на тоталитарните страни и приемането на върховенството на правото като един от ръководните принципи в тяхното управление²². Този преход създава възможност за проява на групови интереси, които дълги години са били блокирани от идеологическите режими. В държави като Югославия, Руанда и в част от бившите републики на Съветския съюз те прерастват в етнически прочиствания, довели до брутални нарушения на човешките права. Разрастването им застрашава не само държавите, в които започват, но и регионалната стабилност на близки до тези кризи страни. Поради това и очакванията към международната общност постепенно се усилват – не само да поддържа юридическата система в защита на малцинствата, но и да я прилага чрез активна намеса във вътрешните дела на държавите, когато това се налага. Ето защо сред стратегическите цели на много от етнополитическите организации по света откриваме осигуряването на международна подкрепа и признание за легитимността на техните интереси²³.

4. МОЖЕ ЛИ ДА СЕ ПРОГНОЗИРА ЕТНИЧЕСКОТО ПОВЕДЕНИЕ?

Броят от фактори, които конструктивистките теории разглеждат като определящи за етнополитическите интереси на колективите не е затворен. Към посочените такива може да се добави влиянието на религията, на някои граждански организации, на социалните неравенства в обществото и т.н. Примерите в този текст обаче имат за цел преди всичко да онагледят сложната рамка от структурни и ситуационни предпоставки за поведението на етническите групи. Те показват, че опростеното родово обяснение за неизбежността на ет-

²² В политическите науки, този процес се разглежда като част от т.нар. „Трета вълна на демократизиране по света” (Huntington, 1993). Преди началото ѝ от средата на 70-те години на ХХ в. (в Португалия), около 30 държави по света се управляват чрез демократични системи. До разпадането на Източния блок и СССР, техният брой се удвоява, но същинската вълна на демократизиране настъпва през 90-те години на века. До 2000 г. над 100 държави по света се управляват демократично (Люс, 2017).

²³ *Пример:* Сред основните цели на Организацията за освобождение на Палестина (ООП) е международното ѝ разпознаване като легитимен представител на палестинския народ. По идентичен път и след едностранната декларация за независимост на Косово от Сърбия (2008 г.), обединяваща цел за албанските партии в страната става получаването на международно признание за нейната независимост.

ническите конфликти страда от научни дефицити, защото политизирането на всяка група е резултат от комбинацията на различни фактори. Нещо повече – ползите от конструктивистките подходи за изследване на този тип мобилизация не се изчерпват само с по-доброто ѝ теоретично обяснение. Те са свързани и с възможността пред учените, а оттам и пред публичното управление – в зависимост от условията на средата – да открояват най-вероятните поведенчески линии пред етническите колективи. Така например според Ерин Джен опортюнистичното поведение на тези групи, позволява да различим четири симптоматични състояния на етническите отношения²⁴, в които всеки колектив може да попадне: конфликт, възможност, уязвимост или мир.

	Благоприятни условия за мнозинството (М)	Неблагоприятни условия за мнозинството (М)
Благоприятни условия за малцинството (м)	Висок потенциал за достигането до конфликт в етническите отношения	Възможност за малцинството (м) и уязвимост за мнозинството (М)
Неблагоприятни условия за малцинството (м)	Възможност за мнозинството (М) и уязвимост за малцинството(м)	Висок потенциал за утвърждаването на мирни етнически отношения

В условията на „*конфликт*“ както мнозинството, така и малцинствата възприемат факторите на средата като благоприятни за постигане на техните групови интереси. В това състояние на етническите отношения латентното напрежение между групите лесно може да ескалира до насилие. Ако всяка от тях е убедена в наличието на определени предимства, то и стимулите за радикализиране вместо за отстъпление пред чуждите интереси ще бъдат особено силни. Така например, ако националистически партии са спечелили водещо политическо представителство в държавата, то техните законодателни предложения и промени ще бъдат открито насочени в ущърб на малцинствените групи. От своя страна, ако малцинствата разполагат с подкрепата на съседна държава или на международната общност, те също ще имат стимул да защитават интересите си на всяка цена.

В условията на „*възможност*“ една от групите е поставена в оптимална позиция за постигане на своите цели, докато другата е „*уязвима*“ и поради това, готова да отстъпи пред чуждия интерес. В това състояние на етническите отношения пред групата в изгодна позиция се откриват две възможни

²⁴ Всъщност в книгата си „Ethnic Bargaining: The Paradox of Minority Empowerment“ (2007), Ерин Джен изследва поведението на малцинствата като изолира отношението на съседните държави и това на националните мнозинства към тях. Доколкото обаче всяка етническа група се съобразява със същите и/или с други фактори, можем да приемем, че “условията на средата”, които тя описва са общовалидни. В този смисъл зад понятията “благоприятни” и “неблагоприятни условия” в предложената тук таблица трябва да се разбира комбинацията от множество фактори, които оказват влияние върху етническите перспективи за постигане на политически успех.

линии на поведение – да се съобрази с част от интересите на по-слабата общност; или да наложи едностранно своите искания. Инструменталните възгледи за този сценарий очертават радикалното поведение като по-вероятно. Ако обстоятелствата позволяват едностранно налагане на политическите претенции, то надали силните групи в обществото ще са склонни да отстъпват от своите интереси в полза на чуждите.

Състоянието на „уязвимост“ има обратното значение на „възможността“. То поставя етническата група в позицията на субект, който не разполага с предимства. В този смисъл „уязвимите групи“ могат да избират между – радикалната съпротива с висок потенциал за по-тежки последствия; или отстъплението пред чуждия интерес. Ако групите са склонни да възприемат конформизма като „по-малкото зло“, то в условията на „уязвимост“ вероятният курс на поведение ще бъде умерен в своите искания.

В последното „състояние на мир“, етническите групи не са уверени във своите предимства. Според Е. Джен (Jenne, 2007), тази ситуация повишава тяхната готовност за междугрупово сътрудничество, тъй като шансът за извличане на ползи от радикализиране на собствените общности е нищожен. В този смисъл „състоянието на мир“ насърчава придържането към балансирано групово поведение, зачитащо принципите на свобода и равенство пред закона.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Конструктивистките подходи на изследване приемат, че характерът на етническата мобилизация е свързан с калкулирането на множество разнообразни фактори. Трябва да се изтъкне обаче, че някои предпоставки имат постоянен или бавно променящ се характер (*като размера на групите и тяхното разпределение*), докато при други той е ситуационен и силно динамичен (*например политиката на съседни държави към малцинствата, сформирването на управленски коалиции и т.н.*). В този смисъл, ако етническите общности не могат да разпознаят правилно своите предимства или да се адаптират към постоянно променящите се условия на средата, тогава и поведението им може да бъде неадекватно – т.е. неспособно да произведе търсените политически резултати или ненужно радикално. В по-широк план провалът на етническите претенции може да води не само до запазване на статуквото, но и до сериозни последствия за групите, които са политизирали своите интереси. Известно е, че някои от най-бруталните етнически конфликти през XX в. започват със злополучната радикализация на малцинствата и завършват с жестоката реакция на държавната власт.

Потенциалът на етническите противоречия в съвременните общества да прерастат в мащабни и безмилостни конфликти налага нуждата от изследвания, които да създават все по-задълбочено, отговорно и обективно познание в тази сфера. В статията бе показано, че конструктивистките възгледи за ет-

ническата мобилизация, макар и хетерогенни по своята същност предлагат донякъде коректна рамка за провеждането на тези научни търсения. В допълнение – ако социалните науки могат да рефлектират пряко върху държавното управление, то можем да видим и защо полезността на конструктивистките теории е по-висока от тази на примордиалните. Не трябва да се забравя обаче, че етническата идентичност има съвсем реални измерения. Културните особености на групите обикновено са устойчиви и тяхната промяна представлява бавен процес. Поради това и намесата на държавата в етническите отношения не може да бъде абсолютна, без да ограничава свободата на някои етносоциални групи за сметка на други – т.е. да стане тиранична. Оттук следва и разбирането, че управлението в демократичните страни трябва да се стреми не към окончателно преодоляване на етнокултурните противоречия, а към драстичното редуциране на техните най-остри прояви в обществата.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Сартори**, Дж. (1987) *Теория на демокрацията*. София: Център за изследване на демокрацията, 1992.
[Sartori, Dzh. (1987) *Teoria na demokratsiyata*. Sofia: Tsentar za izsledvane na demokratsiyata, 1992.]
- Фотев**, Г. (2002) *История на социологията*, Том II. София: Труд, 2002.
[Fotev, G. (2002) *Istoria na sotsiologiyata*, Tom II. Sofia: Trud, 2002.]
- Фукуяма**, Фр. (2018) *Идентичност: Борбата за признание и политиката на гнева*. София: „Изток-Запад“, 2019.
[Fukuyama, Fr. (2018) *Identichnost: Borбата za priznanie i politikata na gneva*. Sofia: „Iztok-Zapad“, 2019.]
- Bakalova**, M. (2013) *An Inquiry into the Rationale Behind Violent Ethnic Conflicts: a Rational Choice Perspective* [online] [accessed 15 October 2020]. Available at: <https://www.unwe.bg/uploads/Alternatives/a11.pdf>.
- Bonacich**, Edna (1972) A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market, *American Sociological Review*, vol. 37 no. 5, pp. 547–59.
- Brubaker**, R. (1995) Aftermaths of Empire and the unmixing of peoples: Historical and comparative perspectives, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 18, no. 2, pp. 189–218.
- Eriksen**, T. (2015) The Meaning of We. In: **Kraus**, P. and **Kivisto**, P. (eds) *The Challenge of Minority Integration: Politics and Policies in the Nordic Nations*. Berlin: De Gruyter, pp. 2–22.
- Ghanem**, A. (2012) Understanding Ethnic Minority Demands: A New Typology, *Nationalism and Ethnic Politics*, vol. 18, pp. 358–379.
- Horowitz**, D. (1998) *Structure and Strategy in Ethnic Conflict* [online] [accessed 09 November 2020]. Available at: <http://web.ceu.hu/cps/bluebird/eve/statebuilding/horowitz.pdf>.

- Huntington**, S.P. (1993) The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, pp. 22–49.
- Jenne**, E. (2007) *Ethnic Bargaining: The Paradox of Minority Empowerment*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Kymlicka**, W., **Opalski**, M. (2001) *Can Liberal Pluralism be Exported?: Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press.
- Mann**, M. (2004) *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olzak**, S. (1983) Contemporary Ethnic Mobilization, *Annual Review of Sociology*, vol 9, pp. 355–374.
- Posen**, B. (1993) The Security Dilemma and Ethnic Conflict. In: **Brown**, M. (Ed.) *Ethnic Conflict and International Security*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, pp. 103–124.
- Posner**, D. (2004) The Political Salience of Cultural Difference: Why Chewas and Tumbukas Are Allies in Zambia and Adversaries in Malawi, *The American Political Science Review*, vol. 98, no. 4, pp. 529–545.
- Rufin**, J. (1991) Minorités, nationalités, Etats, *Politique étrangère*, 56, no. 3, pp. 629–641.
- Szöcsik**, E., **Bochsler**, D. (2012) Chapter X: All jointly or everyone on its own? On fissions and fusions of ethnic minority parties. In: *New Nation-States and National Minorities*. Essex: ECPR Press.
- Toft**, M. (2003) *The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests and the Indivisibility of Territory*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Vllasi**, E (2019) *How Motherlands – Homes To Transnational Ethnic Groups — Can Sabotage The Democratization Of Neighboring Countries* [online] [accessed 15 October, 2020]. Available at: <https://scholars.org/contribution/how-motherlands-homes-transnational-ethnic-groups-can-sabotage-democratization>.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Harvey**, F. (2000) Primordialism, Evolutionary Theory and Ethnic Violence in the Balkans: Opportunities and Constraints for Theory and Policy, *Canadian Journal of Political Science / Revue Canadienne De Science Politique*, vol. 33, no. 1, pp. 37–65.
- Kuperman**, J. (2008) The Moral Hazard of Humanitarian Intervention: Lessons from the Balkans, *International Studies Quarterly*, vol. 52, no. 1, pp. 49–80.
- Warren**, T., **Troy**, K. (2015) Explaining Violent Intra-Ethnic Conflict: Group Fragmentation in the Shadow of State Power, *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 59, no. 3, pp. 484–509.
- Yakemtchouk**, R. (1996) La Protection Internationale Des Minorites, *Studia Diplomatica*, vol. 49, no. 2, pp. 3–33.

МЕДИЙНАТА ГРАМОТНОСТ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2020 – МЕЖДУ МЕДИЙНАТА И ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПОЛИТИКИ И ГРАЖДАНСКИЯ СЕКТОР

Иглика Николаева Иванова

Анотация. Докладът разглежда въпроса за медийната грамотност в политиките на публичните власти в България и институциите на Европейския съюз. На дневен ред са транспонирането на Директива (ЕС) 2018/1808 (ДАВМУ) в българското законодателство (септември 2020), чийто чл. 33а предвижда задължение на държавите членки да насърчават и предприемат мерки за развитието на умения за медийна грамотност, и реализацията на проект на Министерството на образованието и науката „Образование за утрешния ден“ по ОП „Наука и образование за интелигентен растеж“, в чиито специфични цели са заложили усвояването на знания и умения за работа в цифровото общество и насърчаването на модернизиранието на образованието и ученето през целия живот. Направен е задълбочен документен анализ на политиките и законодателството в областта на образованието, културата, информационните и комуникационните технологии в България и ЕС. Аналитично са представени и съпоставени значими европейски изследвания, релевантни на темата. Изследването е подкрепено с преглед и анализ на теоретичната рамка, вторичен анализ и визуализация на данни, и има за цел да представи изчерпателно контекста и моментната картина на разработване на политики в областта на медийната грамотност.

Ключови думи: медийна грамотност; цифрова грамотност; медийна политика; образование; културна политика; ИКТ; политики на Европейския съюз; конвергенция.

MEDIA LITERACY IN BULGARIA IN 2020 – BETWEEN MEDIA AND EDUCATION POLICIES AND THE CIVIL SECTOR

Iglika Nikolaeva Ivanova

Abstract. The paper addresses the issue of media literacy in the policies of public authorities in Bulgaria and the institutions of the European Union. On the political agenda are the transposition of Directive (EU) 2018/1808 (AVMSD) in the national law (September 2020), whose art. 33a lays down the obligation of the Member States to promote and take measures for the development of media literacy skills, and the implementation of a project of the Ministry of Education and Science “Education for Tomorrow” under OP “Science and Education for Intelligent Growth” with specific objectives for the acquisition of knowledge and skills for work in the digital society and the promotion of the modernization of education and lifelong learning. An in-depth document analysis of policies and legislation in the field of education, culture, information and communication technologies in Bulgaria and the European Union has been made. Significant European studies relevant to the topic are

presented analytically and comparatively. The study is supported by a review and analysis of the theoretical framework, secondary analysis and data visualization, and aims to present comprehensively the context and current picture of media literacy policy development.

Keywords: media literacy; digital literacy; media policy; education; ICT; European Union policies; convergence.

„Медийното образование е част от основните права на всеки гражданин във всяка държава по света на свобода на изразяване и право на информация и има ключова роля за изграждането и поддържането на демокрацията ...“ (UNESCO, 1999).

През 2018 г. Европейският парламент прие Резолюция относно плурализма и свободата на медиите в Европейския съюз, чрез която, *inter alia*, отправя серия взаимосвързани и взаимодопълващи се препоръки към Европейската комисия и държавите членки, които се отнасят до развиването на медийна грамотност като основно демократично умение, което овластява гражданите. Документът е поставен в контекста на засиления натиск и заплахи срещу журналисти във връзка с конкретни политически събития в различни държави членки, както и на мерките на Европейската комисия за противодействие на дезинформацията. Формулирани са конкретни мерки, които да бъдат предприети на национално ниво, като разработването на цялостна политика за медийна грамотност, насочена към гражданите от всички възрастови групи и всички видове медии. Подчертава се необходимостта от включването на медийната и информационната грамотност в националните образователни системи, насърчаване на инициативите за обучение и образование сред всички граждани и на диалога и сътрудничеството между сектора на образованието и обучението и всички съответни заинтересовани страни, включително работещите в сферата на медиите лица, гражданското общество и младежките организации (Резолюция на Европейския парламент от 3 май 2018 г. относно плурализма и свободата на медиите в Европейския съюз (2017/2209(INI)), 2018).

По същото време Европейската комисия публикува *Съобщение за борба с дезинформацията, разпространявана онлайн COM(2018) 236 final*, в което медийната грамотност е изведена като един от основните принципи, които да ръководят действията на европейско и национално политическо равнище. И в този документ се акцентира върху нуждата от мерки за повишаване на медийната грамотност, включително от страна на самата Европейска комисия (2018). Политически независимият изпълнителен орган в ЕС ръководи работата на Експертната група по медийна грамотност, подкрепя научни изследвания и проекти в областта чрез програмата *Еразъм+* и подготвителното действие *Медийна грамотност за всички (2016–2020)*, през 2019 г. реализира за първи път кампанията Европейска седмица за медийната грамотност, стартира нова програма *Медийна грамотност* по програма „*Творческа Европа*“ –

„Медии“ за периода 2021–2027 г. с увеличен бюджет. В търсене и формулиране на решения на проблемите, свързани с разпространението на дезинформация онлайн, Европейската комисия има особено високи очаквания към академичните среди, чиято изследователска дейност се насърчава и разглежда като важен елемент от общите мерки.

Също през 2018 г. Европейският парламент и Съветът на ЕС приеха новата *Директива за аудиовизуалните медийни услуги*, която въвежда задължение за държавите да предприемат мерки за развитието на умения за медийна грамотност, а с промени в учебната програма на средното образование в България медийната грамотност за пръв път е включена в учебното съдържание. В рамките на 2020 г. *Директивата за аудиовизуалните медийни услуги* (ДАВМУ) трябва да бъде транспонирана в националното законодателство, а Съветът на ЕС прие *Заключения относно медийната грамотност в постоянно променящия се свят*. В документа законодателят приканва Европейската комисия и държавите членки да подпомагат, включително чрез финансиране, систематичните и редовни изследвания на медийната грамотност (и мерките и инициативите за развиването ѝ), въздействието на медиите и дигиталните платформи (Генерален секретариат на Съвета на Европейския съюз, 2018). Четири години по-рано Съветът прие *Заключения относно развитието на медийна грамотност и критично мислене чрез образование и обучение*, чрез които министрите на образованието, културата, младежта, медиите, комуникацията и спорта на държавите членки, *inter alia*, се съгласяват, че диалогът, сътрудничеството и партньорствата между сектора на образованието и обучението и медийния сектор трябва да бъде укрепван, а ефективното развитие на медийна грамотност и критично мислене налага мултидисциплинарен подход (Генерален секретариат на Съвета, 2016).

Казаното дотук, без да дава изчерпателна картина за динамиката в развитието ѝ, свидетелства, че медийната грамотност е тема с висок приоритет в политическия дневен ред както на ниво Европейски съюз, така и в България, в която академията е ключов участник.

МЕДИЙНАТА ГРАМОТНОСТ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ДНЕВЕН РЕД НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Европейски подход към медийната грамотност

В годината на присъединяване на България към Европейския съюз се публикува съобщението „*Европейски подход към медийната грамотност в цифровата среда*“ (Комисия на европейските общности, 2007). Експертната работна група по въпросите на медийната грамотност, в която участват редица европейски експерти от академичните среди, медийната индустрия, международни организации като UNESCO и Съвета на Европа, асоциации, регулатори и други медии институции (филмови институти, медийни съвети и др.), вече

е сформирана (The EU Media Literacy Expert Group 2006–2010, 2011); провеждат се обществена консултация и изследователски проект по картографиране с европейски обхват, чиято цел е да се установят и анализират съществуващите и възможните подходи към медийната грамотност. Съобщението от 2007 г. е отговор на Европейската комисия на инициативите в тази връзка на Европейския парламент, който призовава за разработване и прилагане на програми за медийна грамотност за насърчаване на активното и осъзнато европейско гражданство и е поставено в контекста на европейската аудиовизуална политика. През 2007 г. влиза в сила втората ревизия на *Директива 89/552/ЕЕС „Телевизия без граници“ – Директива 2007/65/ЕО*, която отразява трансформацията в медиите в резултат на цифровизацията и конвергенцията и за пръв път въвежда задължения в областта на медийната грамотност. Както съобщението, така и *Директива 2007/65/ЕО* (в съображение 37) включват дефиниции за медийна грамотност, като тази в съобщението разширява съдържанието, което се съдържа в директивата и определя медийната грамотност като „*способността за достъп до медиите, за разбиране и критична оценка на различни аспекти на медиите и медийното съдържание и за създаване на комуникация в различни контексти*“. Член 26 от директивата задължава Европейската комисия, *inter alia*, да отчете нивата на медийна грамотност във всички държави членки, като още през 2003 г. Европейската комисия прие съобщение относно бъдещето на европейската политика в областта на аудиовизуалното регулиране, в което посочва, че регулаторната политика в тази област трябва, *inter alia*, да разширява обществена осведоменост и медийна грамотност сега и в бъдеще (Commission of the European Communities, 2003). Приетата през 2018 г. трета ревизия на Директивата – *Директива (ЕС) 2018/1808* (ДАВМУ), е най-значимото развитие в процеса на провеждането на целенасочена и последователна политика за развитието на медийната грамотност на гражданите на ЕС.

Европейски изследвания в областта на медийната грамотност

Въпреки нарастващото участие на институциите на ЕС, на Съвета на Европа и UNESCO, на регулаторни органи, гражданско общество и медийна индустрия (Study on the current trends and approaches to media literacy in Europe, 2014) в много държави членки и изложените в редица документи препоръки и насоки за насърчаване на медийната грамотност¹, десет години след свое-

¹ Например в Препоръката на Европейския парламент и на Съвета от 20 дек. 2006 г. относно защитата на непълнолетните лица и на човешкото достойнство, и на правото на отговор по отношение на конкурентоспособността на европейската индустрия за аудиовизуални и онлайн информационни услуги; Препоръката на Комисията от 20 авг. 2009 г. относно медийната грамотност в цифрова среда за по-конкурентоспособна аудиовизуална индустрия и индустрия на съдържанието и за приобщаващо общество на знанието; Препоръката на Европейския парламент и на Съвета от 18 дек. 2006 г. относно ключовите компетентности за учене през целия живот и т.н.; „Медийна и информационна

то присъединяване България не провежда нито образователна, нито медийна политика за медийна грамотност. Страната заема последно (за ЕС) място в сравнителния анализ за нивото на медийна грамотност в Европа, изготвен от Институт „Отворено общество – София“ – *Индекс за медийна грамотност*. За създаването му са използвани индикатори с различна тежест, които измерват свободата на медиите (според индексите на Freedom House и на международната организация Репортери без граници), грамотността и образоваността на населението (по резултатите на PISA за функционална грамотност), доверието между хората, както и показатели на ООН за електронно участие. България заема последно място в четвъртия клъстер по медийна грамотност, в който влизат още Румъния, Сърбия и Гърция (Лесенски, 2018). В следващите две издания на *Индекса за медийна грамотност* – от 2018 и 2019 г., България все така е държавата членка на ЕС с най-ниски нива на медийна грамотност, измерени чрез посочените по-горе индикатори (Лесенски, 2019).

В друго мониторингово европейско изследване, което се осъществява от Центъра за медиен плурализъм и медийна свобода към Европейският университетски институт във Флоренция от 2014 г. (с финансиране от Европейския парламент), медийната грамотност се измерва като индикатор за социално включване в контекста на рисковете за медийния плурализъм. Оценяват се активните мерки, в т.ч. разработване и изпълнение на политики, предприети от държавите за насърчаване на медийната грамотност сред различните групи от населението, така че гражданите им да се развиват личностно като разумни потребители и производители на информация, способни да разпознават как медиите филтрират техните възприятия и убеждения, формират популярната култура и влияят върху изборите и решенията им (Brogi et al., 201, p. 144.). Работи се с измерителя риск – нисък, среден и висок, като нисък е рискът в държавите с политики и подкрепящи мерки в областта на медийната грамотност, в т.ч. и най-вече през образованието, висок – в държави, в които липсват. Като се изхожда от разбирането, че медийната грамотност е условие за универсален достъп до информация, за развитие на критично мислене и за ефективно овластяване на гражданите в едно демократично общество, липсата на политика за медийна грамотност може да се оцени като риск за медийния плурализъм.

През 2014 г. България е сред деветте държави, които участват в мониторинга в неговото пилотно тестово провеждане след преработването на оригиналния инструмент (*Независимо проучване на показателите за медиен плурализъм в държавите-членки – към подход, основан на риска*), разработен и

грамотност: Политически и стратегически насоки“ на UNESCO от 2013 г., където за пръв път е представена съставна концепция, обединяваща информационната и медийната грамотност, и се разглежда правото на свобода на изразяване и достъп до информация чрез комуникационно-информационни технологии.

използван през 2009 г. от консорциум под ръководството на Университета в Льовен. През 2014 г. рискът за медийния плурализъм в страната е на границата между среден и висок, показва анализа на индикаторите в *МРМ2014*; по-специално за медийна грамотност измереният риск е среден. Това измерване отразява обстоятелството, че насърчаването на медийната грамотност не е законово задължение на медийния регулаторен орган в България, но специфични знания, необходими за различните видове цифрова компетентност и медийна грамотност, все пак се предоставят – от академичните центрове и неправителствени организации на гражданския сектор.

МРМ2016 е първото издание на изследването, в което едновременно участват всичките 28 държави от ЕС–28. В това изследване медийната грамотност е дефинирана както въз основа на определението в ДАВМУ, така и върху дефиницията в изследването на Европейската асоциация за интереси на зрителите (EAVI), проведено през 2009 г.: индивидуалната способност да се интерпретират автономно и критично потока, същността, стойността и последиците от медиите във всичките им форми. Използвана е и концепцията на EAVI за двойствената природа на медийната грамотност – комплекс от фактори на заобикалящата среда, където попадат медийната политика и образованието, и индивидуални умения (когнитивен процес, анализ, комуникация). Висок риск е измерен в пет държави, в които липсва политика за медийна грамотност – Италия, Малта, Естония, Румъния и България. Въпреки че е установено наличието на национални политики по отношение на цифровата грамотност, те се фокусират предимно върху включването на технологии в учебната среда, което не бива да се бърка с медийната грамотност *per se*, отбелязва се доклада за Италия (Brogi, 2017, p. 64). В България продължава да липсва правна рамка и да няма определен отговорен орган за развитието на медийна грамотност; медийната грамотност не е включена в учебната програма на формалното образование.

Също през 2016 г. Европейската аудиовизуална обсерватория към Съвета на Европа публикува едно от най-мощните проучвания на практиките и действията в областта на медийната грамотност във всички държави членки на ЕС (ЕС–28). Представени са основните заинтересовани страни и до двадесет значими проекта в областта на медийната грамотност, осъществени във всяка от държавите между 2010 и 2016 г. (Nikolchev, Cappello, 2016). В доклада за България се изтъква липсата на единна професионална организация в областта на медийната грамотност, както и на формална инфраструктура на заинтересованите страни, която да ги обединява на професионална база. Измежду включените в доклада проекти няма нито един, свързан с разработването на политики. Повечето от инициативите са съвместни и междусекторни, с участието на представители на академичните среди, гражданското общество, отделни онлайн платформи.

В изданието на *МРМ* от 2017 г. към понятиятната рамка за медийна грамотност е добавено заключението на UNESCO от 2013 г., в съзвучие с *Всеобщата декларация за човешките права*: медийната и информационната грамотност е предпоставка за хората, общностите и нациите да упражняват своите универсални човешки права и основни свободи, по-специално достъп до информация, свобода на изразяване и право на образование. Добавени са две променливи – оценка 1) на прилагането на политиките за медийна грамотност и 2) на качеството на обучението на учителите по медийна грамотност, тъй като лошото качество на преподаване е определено като потенциален риск както от страна на екипите в *МРМ2016*, така и от консултираните експерти по медийна грамотност. Индикаторът медийна грамотност е съставен от три подиндикатора – политики и дейности за развитие на медийната грамотност и цифрови умения. В България медийната грамотност все така не присъства в образователната програма, нито е обект на образователна или медийна политика, което поставя страната в една група с Хърватия, Кипър, Малта, Италия, Португалия и Румъния – държавите членки на ЕС с висок риск според данните от индикатора за медийна грамотност.

Фигура 1. Оценките за България в областта на социалното включване в *МРМ2017* и *МРМ2020*, представени в съпоставителен план.

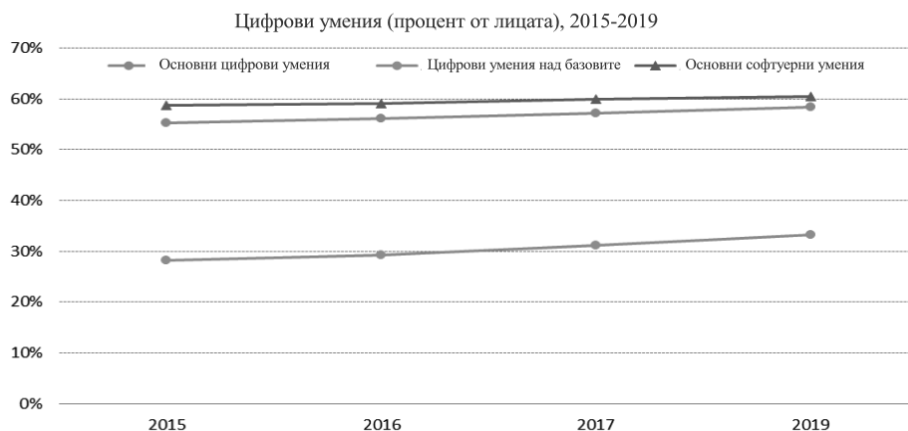
В последното издание на мониторинга *МРМ2020* България е в зона със среден риск по базовите и висок риск по останалите показатели. Резултатите са влошени, като една от причините е в новите индикатори в инструмента, отнасящи се до цифровата среда. Както се вижда от горната инфографика, в която са съпоставени резултатите от докладите за България от *МРМ2017* и *МРМ2020* по петте индикатора, които формират общата оценка (риск) за нивото на социалното включване в страната, влошаване е отчетено по първите

три индикатора, ситуацията остава непроменена в полето на достъпа на жените до медии, докато при петия индикатор (медийна грамотност) се наблюдава известен прогрес. Това се дължи на въвеждането на медийната грамотност в политиките на Министерството на образованието и науката, в т.ч. със създаването на условия за формиране на цифрова медийна грамотност в ежедневната работа на преподавателите чрез модернизиране на материалната база, отбелязват се в доклада за България (Spassov, Ognyanova, Daskalova, 2020). Оценката от 66% поставя медийната грамотност в България на границата между средния и високия риск.

Докато в повечето наблюдавани държави се отчита увеличаване в обхвата и популярността на дейностите, свързани с формирането на медийна грамотност, националните политики в тази област са оценени от анализаторите като всеобхватни едва в шест държави – Белгия, Финландия, Франция, Германия, Нидерландия и Швеция (Brogi et al., 2020). В 21 държави медийната грамотност е включена в задължителната учебна програма само до някаква степен или изобщо не е. Усъвършенствана и всеобхватна обучителна програма по медийна грамотност за преподаватели се прилага само в шест държави – от ново Дания, Франция, Германия, Нидерландия и Швеция, плюс Люксембург.

Между липсата на систематични усилия за повишаване на медийната грамотност на национално ниво и нивото на цифрови умения на гражданите е установена корелация. В *МРМ2020* първото се разглежда като фактор на средата, а второто – като индивидуален фактор за развитието на медийна грамотност. Страните, които имат всеобхватна политика за медийна грамотност, в голямата си част са тези, които имат по-висок дял от населението с основни или над основните цифрови умения в сравнение с тези, които нямат никаква или имат ограничена политика в тази област. Финландия, Швеция, Естония и Нидерландия са държавите с най-високи резултати по индикаторите, формиращи измерението „Човешки капитал“ от *Индекса за цифрова икономика и общество (DESI)* на Европейската комисия за 2020 г. – умения на интернет потребители и напреднали умения и развитие (в т.ч. ИКТ специалисти).

Анализът на резултатите от *МРМ2020* е придружен с препоръки. Стратегиите за медийна грамотност следва да бъдат доразвити по всеобхватен начин и с измерими цели. Това трябва да включва систематичен начин за изграждане на умения за медийна грамотност чрез формално образование, с редовен мониторинг на използването на медии и наблюдения на уменията и компетентността на медийните потребители.

Източник: Eurostat, Общностно проучване на употребата на ИКТ в домокинствата и от отделни лица

Фигура 2. Нарастване на цифровите и софтуерните умения на европейските граждани в периода 2015–2019 г.²

Фигура 3 Индекс за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) за 2020 г.³

МЕДИЙНИ И ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОЛИТИКИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Образованието, професионалното обучение, младежта и спортът са области, в които ЕС разполага с компетентност да предприема действия за под-

² По данни от DESI 2020 в държави като Нидерландия, Финландия и Обединеното кралство трима от всеки четирима притежават поне основни софтуерни умения, докато българските граждани със софтуерни умения са по-малко от една трета от населението (31%). 29% притежават поне основни цифрови умения при средна стойност за ЕС 58%.

³ И през 2020 г. България се нарежда на последно място в Индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI) и заедно с Румъния и Италия отбелязва най-голямо изоставане в измерението човешки капитал. Източник: Европейска комисия, DESI 2020, Доклад за България.

крепа, координиране или допълване на действията на държавите членки⁴ като подпомага подобряването на националните системи чрез предоставяне на общи инструменти и обмен на информация и добри практики. Отговорността за образователните политики, съдържанието на преподаването, организацията на образователните системи и тяхното културно и езиково многообразие са изцяло в ръцете на държавите-членки.

Подобно на образованието, дейността на ЕС в областта на културата е допълваща (чл. 6 ДФЕС). Медиите обаче не са само културен продукт – тяхната двойствена природа ги поставя в сечението между културата и икономиката и именно икономическите аспекти са в основата на решението за хармонизиране на някои аспекти на медийните услуги. В ключово съдебно решение от 1974 г. Съдът на Европейския съюз се произнася (*Italian state v. Sacchi in Case 155/73 Sacchi [1974] ECR 409*), че телевизията (телевизионното разпространение) следва да бъде регламентирана като услуга (една от четирите свободи на движение в ЕС) и това решение е сред юридическите причини, които, наред с културните, икономическите и технологичните, проправя пътя на наднационалната регламентация на медиите (Огнянова, 2014, с. 19). Създава се единен пазар за аудиовизуални услуги (Commission of the European Communities, 1984), който еволюира и разширява обхвата си – от традиционната телевизия (линейна услуга на излъчващи оператори, която е в рамките на редакционната отговорност на доставчик на медийни услуги – *Директива (89/552/ЕИО)*), до онлайн платформите за споделянето на видеоклипове, включително съдържание, генерирано от потребителите, за което доставчикът (на услуги на информационното общество) не носи редакционна отговорност, които са обект на най-новата ревизия на директивата за аудиовизуални медийни услуги от 2018 г.

(за целите на борбата срещу словото на омразата и защитата на непълнолетните от вредно съдържание).

МЕДИЙНА, ЦИФРОВА ИЛИ ИНФОРМАЦИОННА ГРАМОТНОСТ? ДЕФИНИЦИИ В КОНВЕРГЕНЦИЯ⁵

Промяната на технологичните средства е свързана с начина, по който цифровизацията и прехода към цифрово общество едновременно създават и изискват нови взаимоотношения и взаимовръзки между информационно-комуникационните технологии, медиите и телекомуникациите. Паралелно с това технологичните промени са процеси на комуникативна глобализация (интер-

⁴ Виж Консолидиран текст на Договора за функционирането на Европейския съюз [Чл. 6].

⁵ Между медии, телекомуникации и информационни технологии; между култура, цифрови услуги и иновации. Конвергенцията, заедно с интерактивността на цифровите медии и т.нар. нови медии/нови медийни услуги, са ключови характеристики на прехода към информационно общество.

нет, сателит, GPS), която дава предимство на незабавните, отдалечени и интерактивни форми на комуникация и сътрудничество. Взети заедно, промените по отношение на цифровизацията и глобализацията налагат предефинирането на медийната грамотност с едно по-многозначно определение – такова, което интегрира традиционните медии (медийна грамотност) и информационно-комуникационни технологичните (компютърни) компетенции (цифрови умения, цифрова грамотност). Също така в резултат на описаните трансформации се наблюдава изместването към един социално-културен фокус, който отразява конвергенцията в употребите на тези технологии – едновременно във формален (свързан с професия, образование) и неформален (общуване, развлечение) контекст. Тези процеси и модуляции водят до промяна на парадигмата – градацията в усвояването на умения престава да е най-важната цел и все по-голямо внимание се отделя на различните форми на употреба (Drotner, 2011).

Фигура 4. Динамика на популярността на понятията медийна грамотност, цифрова грамотност, информационна и медийна грамотност и медийно образование в сравнителен план чрез инструмента Google тенденции⁶

Водещи имена в полето на медийната грамотност като Дейвид Бъкингам и Рене Хобс поддържат сходни позиции по отношение на дефиницията за цифрова грамотност в ерата на постоянната свързаност, социалните медии и все по-ранното цифрово включване на новите поколения. През 2010 г. проф. Бъкингам публикува статия под заглавие „Дефиниране на понятието цифрова грамотност“, в която отбелязва, че новите цифрови медии вече не могат да се разглеждат просто като преносители на *информация* или *технология* и че в резултат на конвергенцията границите между *информационни* и *други медии* стават все по-размити. Интернет, видеоигрите, цифровото видео, мобилните телефони и други съвременни технологии предоставят нови начини за опосредстване и представяне на света и за комуникация. Извън училище децата се ангажират с тези медии не като технологии, а като културни форми: те не ги възприемат като технически инструменти, а като част от своята популярна

⁶ Географски обхват на данните – в цял свят, език – английски.

култура и от ежедневните им преживявания. Новите медии не могат да бъдат адекватно разбрани, ако бъдат разглеждани просто като машини и техника или като *хардуер* и *софтуер*. Ако преподавателите желаят да използват тези медии в класната стая, те не могат да си позволят да пренебрегнат тези преживявания: напротив, трябва да предоставят на учениците средства за разбирането им, твърди Бъкингам, според когото цифровата грамотност не е просто комплекс от технически умения, а съвкупност от средства за културно разбиране (Buckingham, 2010).

Фигура 5. Динамика в нарастването на научната литература с предмет цифрова и медийна грамотност

Като адресира експлицитно тезата и аргументацията на проф. Бъкингам, за понятието „информационна грамотност“ се застъпва финландският изследовател в областта на информационните изследвания Исто Хувила. В статията си „Информационни услуги и цифрова грамотност“ от 2012 г. проф. Хувила разсъждава върху причината за изместването на дискусията от информационната грамотност към цифровата грамотност и изразява мнението, че това се дължи на съсредоточаването върху схващането за цифровост – как не само в информационната грамотност, но и в свързаните с нея грамотности, имплицитната или явна загриженост е свързана с цифровите технологии и последиците от употребата им при взаимодействието с информация и медии (Huvila, 2012, pp. 25–34).

От съществено значение при разработването на политики е да се гарантира, че терминът „медийна грамотност“ и неговите еквиваленти съдържат като носеща структура и в допълнение на техническите аспекти ядрото на медийната грамотност, а именно способността за критично мислене (анализ, оценка) и културата на участие (създаване, комуникация). Тази задача до голяма степен е постигната с комплексната концепция за спектъра от знания и умения, необходими на гражданите на информационното общество, реализирана от UNESCO чрез *рамката за медийна и информационна грамотност (MIL)*. Понятието медийна и информационна грамотност е дефинирано като „ком-

плекс от знания, нагласи, умения и практики, необходими за достъп, анализ, оценка, използване, производство и съобщаване на информация и знания по творчески, правни и етични начини, като се зачитат правата на човека“ (UNESCO, IFAP, IFLA, 2012).

Дейвид Боудън разглежда въпроса за практическото значение на информационната и медийната грамотност така: „*Информационната грамотност*“ предполага умения за активно намиране и използване на информация в режим на „извличане“, докато „*медийната грамотност*“ предполага способност за работа с информационни формати, „изтласкани“ към потребителя“. В своето изследване от 2008 г. „*Произход и концепции на цифровата грамотност*“ той предоставя задълбочен преглед на развитието на концепцията за цифрова грамотност и нейната връзка с други „видове грамотност, свързани с информация“ (Bawden, 2008). Въз основа на прегледа на няколко автори, той съставя модел, който включва четири основни елемента на цифровата грамотност, между които има известни йерархични отношения: 1) *основи*: (грамотност *per se*, компютърна/ИКТ грамотност); 2) *съпътстващи знания*: (за природата на информационни ресурси, света на информацията); 3) *централни умения* (четене и разбиране на цифрови и аналогови източници, създаване и обмен на цифрова информация, оценка на информацията, систематизиране на знания, информационна грамотност, медийна грамотност); 4) *нагласи и перспективи* (самостоятелно учене, морална/социална грамотност). В тази концепция медийната и информационната грамотност са опорните стълбове на носещата конструкция на цифровата грамотност. Работата на Боудън и по-конкретно изследването му от 2008 г. е анализирана и взета под внимание при разработване на *Европейската рамка за цифрова компетентност*, известна още като *DigComp* (Ala-Mutka, 2011)⁷.

МЕДИЙНАТА ГРАМОТНОСТ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 2020 Г.

Образование

Понятието „*медийна грамотност*“ не се среща в нито един действащ стратегически документ на образователната политика в България и в нито един закон. Цифровата грамотност е маркирана в *Стратегия за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014–2020 г.)* в контекста на аргументацията за иницирирането ѝ „като една от стратегиите с най-комплексно въздействие върху ключови проблеми и аспекти в българското образование и наука – ученето през целия живот, цифровата грамотност на нацията, квалификацията на педагогическите кадри, увеличените възможности за младите учени да из-

⁷ DigComp е проект на Joint Research Centre с възложител Генерална дирекция „Образование и култура“ към Европейската комисия.

вършват сложни научни изследвания, без да са принудени да напускат страната и др.“ (2014).

В Чл. 77. от *Закона за предучилищното и училищното образование* (в сила от 01.08.2016 г.) (1) относно общообразователната подготовка в българското училище дигиталната компетентност⁸ е една от деветте ключови групи компетентности, които трябва да бъдат развивани чрез изучаването на общообразователни учебни предмети, наред със социални и граждански компетентности (6) и културна компетентност и умения за изразяване чрез творчество (8), без обаче да са поставени в контекста на медийната грамотност. В алинея втора от чл. 2. на *Наредба № 5* от 30 ноем. 2015 г. за общообразователната подготовка е уточнено, че ключовите компетентности по ал. 1 са взаимозависими и представляват съвкупност от знания, умения и отношения, необходими за личностното развитие на индивида през целия живот, за изграждането на активна гражданска позиция и участие в социалния живот, както и за пригодността му за реализация на пазара на труда. Подобно развитие не би могло да се реализира без целенасоченото, последователно и интегрирано изграждане на медийната грамотност чрез формалното образование, което обаче не е заложено като цел нито в закона⁹, нито в наредбата. *Наредба № 5* въвежда изучаването на предмета „Гражданско образование“ като част от общообразователната подготовка в средната степен на образование – 11 и 12 клас (чл. 3, ал. 1, т. 11). Разширяването на знанията за *визуалната култура със средствата на електронните медии* е включено в учебната програма по изобразително изкуство в основната и средната образователни степени (виж Учебна програма по изобразително изкуство за VIII клас, без дата). Визуална грамотност, поставена в един смислов ред с „*обработката на информация, решаването на проблеми, мисленето на по-високо ниво, ad hoc сътрудничеството и дълбокото разбиране на това как технологичните инструменти могат да подобрят процеса на обучение*“, е и една от мерките по *Дейност 2.1 Въвеждане на стандарти за добро обучение, ръководени от европейския опит и традиции* от проекта за *Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021–2030 година* (2020). Друг предмет, през който според наредбата за общообразователната подготовка се развива дигиталната компетентност на учениците (основно в прогимназиален и гимназиален етап), е *Технологии*

⁸ Понятията дигитална и цифрова грамотност, дигитални и цифрови медии и устройства са еквивалентни. В България няма консенсус, нито консистентност в използването на едното или другото понятие. Прилагателното име digital (от англ.) има съответствие в българския език – цифров/а/о, в този смисъл дигитален, дигитализация и т.н. са чуждици.

⁹ В Раздел III като цели на предучилищното и училищното образование са формулирани, *inter alia*, придобиването на компетентности за разбиране и прилагане на принципите на демокрацията и правовата държава, на човешките права и свободи, на активното и отговорното гражданско участие (7) и „придобиване на компетентности за разбиране на глобални процеси, тенденции и техните взаимовръзки“;

и предприемачество. Някои от предметните области на компетентност като *Осъществяване на делова комуникация с подходящи средства* и *Планиране и реализиране на проект по зададени критерии* покриват, наред с дигиталната компетентност, граждански и културни компетентности. Тук обаче връзката с медийната грамотност е напълно абстрактна.

На ниво нормативни актове медийната грамотност е въведена за пръв път в учебната програма на формалното образование в България през 2018 г. с *изменението на Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование*. В ал. 1 чл. 11 на нормативния акт на министъра на образованието и науката¹⁰ е добавена т. 10 „*електронното управление и медийната грамотност*“. В Рамковите изисквания за резултатите от обучението по гражданско образование, уредени в приложение 1 към чл. 14, ал. 2, т. 1 от *Наредба № 13*, са определени резултатите от обучението, сред които са свързаните с (произтичащи от) медийната грамотност умения за осъзнаване на ролята на медиите и глобалната мрежа в обществения живот и критично осмисляне на влиянията на културата, традициите, медиите върху взаимоотношенията. Способността за анализ и критично осмисляне на влиянието на медиите, наред със социалните модели, социалната среда, култура, традиции, е проектирана като резултат и от обучението по здравно образование (*Приложение № 2 към чл. 14, ал. 2, т. 2, Рамкови изисквания*), а уменията за критично преценяване на публикации в медиите и изяви в социалните медии, които се отнасят до междуетническите и междурелигиозните отношения, се развиват през обучението по интеркултурно образование (*Приложение № 4 към чл. 14, ал. 2, т. 4*).

На ниво учебна програма медийната грамотност е включена в предметната област „*Електронно управление и медийна грамотност*“, като част от обучението по *Час на класа*¹¹ – по един час в четвърти, пети, шести, седми, девети и десети клас и четири часа в 11 клас (общо 10 учебни часа за двете теми за дванадесетгодишния курс на средното образование в България). Гражданското образование се въвежда за пръв път като самостоятелен предмет през учебната 2020/2021 г., включен в учебната програма за 11 клас, утвърдена през 2018 г. Годишният брой часове за изучаване на учебния предмет е 36, като се препоръчва образователният процес да протича в кабинет, оборудван с компютърна техника и интернет за търсене и обработка на информация и да

¹⁰ Чл. 11 (1) „Гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование в часа на класа освен чрез обучение за придобиване на компетентностите, посочени в рамковите изисквания по чл. 14, ал. 2, се осъществяват чрез занимания, дейности и проекти по тематични области, свързани със [...] 10. (нова – ДВ, бр. 80 от 2018 г., в сила от 28.09.2018 г.) електронното управление и медийната грамотност.“

¹¹ Чл. 92 (2) Часът на класа се използва за последователно развитие на класа, за патриотично възпитание и за изграждане на граждански компетентности, включително чрез ученическото самоуправление.

включва работа по проекти, проучвания, изследователска дейност, която може да се изпълнява извън училището¹². Темите за ролята на медиите за гражданското участие, в която е разгледан въпросът за дезинформацията (*Създават ли медиите нова реалност? Проблемът с фалшивите новини. Как да разпознаваме фалшиви новини*) и проектирането на медиен образ (в т.ч. манипулация на общественото мнение), са включени в първия от трите раздела – *Гражданите, политиката и демокрацията* (другите два са *Граждани, права и отговорности, Идентичност и различия в обществото*) на първия учебник по гражданско образование (Годоров, Грекова, Кабакчиева, 2020).

В раздел II от глава 11 (*Учители, директори и други педагогически специалисти*) от *Закона за предучилищното и училищното образование* са определени правата и задълженията на педагогическите специалисти (е.г. чл. 219 (2) 4. да поддържат и повишават квалификацията си съобразно политиките за организационно развитие на съответната институция и специфичните потребности на децата и учениците, с които работят с цел подобряване качеството на образованието им), а в раздел III са уредени изискванията за повишаване квалификацията на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. В Раздел II (*Подкрепа за личностно развитие на децата и учениците*) от глава 9 (*Деца и ученици*) от закона са уредени задълженията на институциите в системата на предучилищното и училищното образование за осигуряване на подкрепа за личностно развитие на децата и учениците, включително чрез занимания по интереси (чл. 178 (1), т. 7; чл. 181)¹³. Този вид дейности се организират от общинските и държавните училища за учениците от I до XII клас, като всяко училище може да организира заниманията по интереси и изявите на учениците, обхванати в тях, съвместно с физически лица и с юридически лица, чийто предмет на дейност е свързан с тематичните направления на заниманията по интереси. *Дигитална креативност, Технологии, Изкуства и култура, Гражданско образование*, са сред приоритетните тематични направления, определени в Постановление № 289/12.12.2018, като *Технологии и Дигитална креативност*, заедно с *Природни науки* и *Математика* (STEM) трябва да съставляват не по-малко от 40 на сто от общия годишен брой часове за организирани занимания по интереси в училището. Ръководителят на заниманията трябва да има професионален опит/квалификация в областта на заниманията по интереси, а най-малко 5% от часовете трябва

¹² Виж Приложение № 17 към т. 17 Учебна програма по гражданско образование за XI клас (общообразователна подготовка), без дата.

¹³ Чл. 178. (1) т. 7 Общата подкрепа за личностно развитие включва занимания по интереси; Чл. 181. Заниманията по интереси се организират за развитие на способностите и на компетентностите на децата и учениците, за изява на дарбите им в областта на науките, технологиите, изкуствата, спорта, глобалното, гражданското и здравното образование, както и за придобиване на умения за лидерство.

да бъдат организирани от външни за училището физически или юридически лица. Финансирането на заниманията по интереси (от държавния бюджет) е уредено в чл. 16а, 16б и 16в от *Наредбата за финансирането на институциите в системата на предучилищното и училищното образование*, създадени с *Постановление № 289*. До края на учебната 2019 г. заниманията по интереси се провеждат в над 2200 училища в цялата страна, като броят им надхвърля 16 000. Чрез публикация в официалния си сайт Министерството на образованието информира, че за първа година са сформирани групи по *медийна грамотност и стилистичен анализ на медийната реч* (Близко 60% от учениците избират STEM за извънкласни занимания, 2019).

В края на 2019 г. Министерството на образованието и науката започна изпълнението на проект „*Образование за утрешния ден*“, който се реализира по *Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“* (ОП НОИР) 2014–2020 г., съфинансирана от ЕС чрез Европейските структурни и инвестиционни фондове, с конкретен бенефициент – Министерството на образованието и науката¹⁴. „*Образование за утрешния ден*“ е със срок на провеждане до 15.10.2022 г. и предвижда въвеждането и поддържането в национален мащаб и популяризирането на референтен модел за насърчаване на придобиването на по-голяма цифрова компетентност и въвеждането на системен и комплексен институционален подход за интегриране на образователните технологии, както и за насърчаване и мотивация за тяхното използване. Повишаването на качеството на образованието за по-добра цифрова подготовка на учащите се е една от седемте специфични цели на проекта, а квалификацията на педагогически специалисти във връзка с реализацията на тези цели включват обученията за преподаване на знания и умения по дигитална грамотност, нови технологии, продукти и програми, медийна грамотност, онлайн съдържание и поведение. Близко 27 000 директори, заместник-директори и учители трябва да преминат обученията за създаване на цифрово съдържание, за преподаване на знания и умения по цифрова и медийна грамотност, онлайн поведение и др. („МОН ще внедри облачна среда с безплатно образователно съдържание“, 2019). Чл. 222. (1) от Закона за предучилищното и училищното образование определя организацията и участниците в квалификационните курсове за преподаватели: Повишаването на квалификацията на педагогическите специалисти се извършва от специализирани обслужващи звена, от висши училища и научни организации. Повишаването на квалификацията на педагогическите специалисти се извършва и от обучителни организации, чиито

¹⁴ Обща стойност на проекта: 104 959 178,01 лв. (Стартира изпълнението на проект на МОН BG05M2OP001–2.012-0001 „Образование за утрешния ден“, 2019).

програми за обучение са одобрени при условията и по реда на единадесета глава: Учители, директори и други педагогически специалисти¹⁵.

От края на 2017 г., за период от 36 месеца, Софийският университет, представяван от Факултетът по науки за образованието и изкуствата (ФНОИ), Факултетът по журналистика и масова комуникация (ФЖМК) и Факултетът по класически и нови филологии (ФКНФ), участва в изпълнението на международния проект *Европейска инициатива за подготовка на обучители по медийна грамотност* (European Media Coach Initiative), съфинансиран по програмата „Еразъм плюс“ на Европейската комисия¹⁶. Ръководител на проекта за България е проф. Данаил Данов¹⁷. Програмата Media Coach е разработена и доказала ефективността си в Нидерландия, а чрез проекта се адаптира и въвежда в още пет държави, сред които е и България (останалите са Кипър, Гърция, Португалия, Румъния). Основният фокус на проекта е подобряването на нивата на медийна грамотност сред младите хора чрез обучението на медийно грамотни специалисти, работещи с младежи в училища, младежки центрове и в неформален контекст като библиотеки и музеи. Непосредствено след началото на проекта ФНОИ въведе следдипломна програма по медийна грамотност, насочена към студенти, учители, журналисти и други професионалисти, имащи интерес към медийното образование, а обучението по медийна грамотност беше добавено към някои от бакалавърските и следдипломните програми, преподавани в Софийския университет, e.g. Медийна педагогика и художествена комуникация (бакалавърска и магистърска степен); Предучилищна и начална училищна педагогика (магистър); Интеркултурно образование и межкултурна комуникация (магистър) – на ФНОИ; Методика на чуждоезиковото обучение (магистърска степен) и Комуникация: език, литература, медии (магистър) – на ФКНФ; Комуникационен мениджмънт (бакалавър) – на ФЖМК.

Култура

Сред стратегическите документи на национално ниво няма нито един в областта на културата, в чиито приоритетни области и цели да са застъпени медийното образование и медийната грамотност. Действащият стратегически документ относно развитието на културата в България е само един – Концепция за водещи столични музеи от 2010 г. През март 2019 г. е открита об-

¹⁵ „Обучителни организации“ са организации, създадени в съответствие с Търговския закон, Закона за юридическите лица с нестопанска цел или Закона за кооперациите, за осъществяване на дейност по обучение, поддържане и повишаване на квалификацията на педагогическите специалисти. Закон за предучилищното и училищното образование, Допълнителни разпоредби (16).

¹⁶ Повече за European Media Coach Initiative Project на: <http://mediacoacheurope.eu/project>.

¹⁷ Партниращи организации и институции в European Media Coach Initiative България на: <http://mediacoacheurope.eu/portfolio-items/bulgaria>.

ществена консултация по проекта на *Стратегия за развитие на българската култура 2019–2029* – общ рамков документ, който се базира на направен анализ на средата за предходните десет години и чието предназначение е да формулира дългосрочни програмни и управленски цели, както и цели на конкретни политики, заедно с желаните резултати. Повишаването на медийната грамотност е определено като стратегическа цел в областта на аудиовизията, медиите, кино и филмопроизводството, чийто основен приоритет е подпомагане на културния и творческия сектор от гледна точка на възможностите, свързани с глобализацията и цифровата ера, и в областта на книгоиздаването и книгоразпространението и обществените библиотеки (Проект на Стратегия за развитие на българската култура 2019–2029 г., 2019). За постигането ѝ се предвижда разработването на политики, научни изследвания и отчитане на медийната грамотност и цифровото разпространение и превръщането на библиотеките в центрове на местната общност за информация, знания, учене, творчество и социално включване. В библиотеките се провеждат обучения за придобиване на „нов вид грамотност /информационна, медийна, културна/“ и на основните компетентности, необходими на гражданите в XXI в., и се насърчава творчеството и създаването на съдържание. Същевременно сътрудничество между Министерството на културата и Министерството на образованието се споменава изолирано само в контекста на българското кино и филмопроизводство.¹⁸ Въпреки че приемането на национална стратегия за развитие на изкуствата, културните и творчески индустрии, културното наследство и културния туризъм е един от приоритетите за управление на правителството за периода 2017–2021 г. в сектор Култура (виж Програма за управление на правителството на Република България за периода 2017–2021 г. Основни приоритети на правителството, 2017), в края на 2020 г. новият рамков документ все още не е гласуван от Министерския съвет.

В средата на 2020 г. е публикуван за обществено обсъждане и проектът на закон за изменение и допълнение на *Закона за радиото и телевизията*, с който да се въведе в българското законодателство на *Директива (ЕС) 2018/1808* (ДАВМУ). Сроктът за транспонирането на законодателния акт в националните законодателства е 19 септ. 2020 г. (ДАВМУ (ЕС) 2018/1808), като две седмици преди изтичането му новият *Закон за радиото и телевизията* (обн. ДВ. бр. 68 от 31 юли 2020) все още не е гласуван. В становището на дирекция Модернизация на администрацията към Министерския съвет се акцентира върху необходимостта от по-задълбочен анализ и прецизиране на всички аспекти от предварителната оценка за въздействие, като се започне от дефинирането на

¹⁸ Образование, реализиращо се съвместно с Министерството на образованието и науката и включващо [...] обучение по кино (екранни изкуства) за ученици в началните и средни училища; образователна програма за аудиовизуална комуникация в социалните мрежи (р80).

проблема (който изменението на ЗРТ цели да разреши) (виж Становище на администрацията на Министерския съвет Закон за изменение и допълнение на Закона за радиото и телевизията, 2020).

В чл. 33 на *Директива 2010/13/ЕС*, изменена с *Директива 2018/1808*, нормативно е закрепено изискване за наблюдение на нивата на медийна грамотност във всички държави-членки от страна на Европейската комисия като един от критериите за оценка на пригодността и резултатността на този законодателен акт в контекста на развитието в областта на аудиовизуалните медийни услуги. Включената в съображение 47 кратка дефиниция на медийна грамотност – „*уменията, знанията и разбирането, които позволяват на потребителите да използват медиите ефективно и безопасно*“ – е идентична на дефиницията, дадена в съображение 59 от ревизираната директива, в която обаче „*потребители*“ се занемая с „*граждани*“. През 2010 г. европейските законодатели се съгласяват, че развиването на медийна грамотност във всички сектори на обществото следва да бъде *стимулирано*, а неговият напредък да бъде *следен отблизо* (*Директива 2010/13/ЕС ...*, 2010). През 2018 г. е налице консенсус, че „*гражданите се нуждаят от задълбочени умения, свързани с медийната грамотност, която следва да не се ограничава до изучаване на инструменти и технологии, а да има за цел гражданите да придобият уменията за критично мислене, необходими, за да се направят преценка, да се анализират сложни реалности и да се разпознава разликата между мнение и факт*“. За постигането на тази цел държавите членки за пръв път се задължават да насърчават и *предприемат мерки* за развитието на умения за медийна чрез законодателен акт на ЕС (цит. по-горе чл. 33а).

Изискването по чл. 33а от ДАВМУ намира изражение в новия чл. 33а от законопроекта за изменение и допълнение¹⁹ на ЗРТ²⁰. Действащият закон не включва разпоредби, отнасящи се до медийната грамотност на потребителите на аудиовизуални медийни услуги. В новия чл. 33а са посочени очакваните резултати от мерките, определени в националната политика за медийна грамотност, органът, който инициира и ръководи дейността по изготвянето ѝ и докладва (на Европейската комисия) за изпълнението на мерките, и ролята на Съвета за електронни медии. Ако в действащия Закон за радиото и телевизията компетентностите на министъра на културата се свеждат до предлагане на тарифа за таксите по чл. 102, ал. 6, в законопроекта от 2020 г., с който националното законодателство се привежда в съответствие с целите на ДАВМУ, се предвижда министърът на културата да инициира и ръководи дейността по изготвяне на национална политика за медийна грамотност и да докладва на Европейската комисия относно изпълнението на мерките за медийна грамот-

¹⁹ Законопроектът е в изпълнение на мярка 146 от Плана за действие за 2020 г. с мерките, произтичащи от членството на България в Европейския съюз.

²⁰ Обн. ДВ, бр. 138 от 24.11.1998 г.

ност²¹. Според клаузите на ал. 3 от чл. 33а ролята на Съвета за електронни медии²² по отношение на политиката за медийна грамотност – е само спомагателна, но именно медийният регулатор е натоварен с координираща междуинституционална роля от гледна точка на обективното развитие на медийната грамотност в българското общество като *работи в сътрудничество с широк кръг заинтересовани страни, включително Министерството на културата, Министерството на образованието и други органи на публичната власт, доставчици на медийни услуги, академични среди, организации на гражданското общество и потребители*. Съветът участва в Групата на европейските регулатори за аудиовизуални медийни услуги (ERGA), създадена с чл. 30b ДАВМУ, чиито основни функции включват задачата да обменят опит и добри практики относно прилагането на регулаторната рамка за аудиовизуалните медийни услуги, включително относно достъпността и медийната грамотност. В работната програма на ERGA за 2019 и 2020 г. медийният плурализъм и медийната грамотност са основни теми, по които работи една от сформираниите подгрупи: ERGA SG1 (*Вътрешен плурализъм*) – през 2019 г., ERGA SG2 (*Плурализъм. Дезинформация*) – през 2020 г. (ERGA, 2018; 2020).

В своя доклад до министерския съвет министърът на културата в правителството на премиера Бойко Борисов – Боил Банов декларира, че с приемането на новия закон *„ще бъде гарантирана независимостта на медийния регулатор и ще бъдат увеличени правомощията му в ефективната защита при прилагането на правилата за хората с увреждания и насърчаването на медийната грамотност“*. Прави впечатление, че според министър Банов в законопроекта за изменение и допълнение на ЗРТ са предвидени разпоредби за *насърчаване* на медийната грамотност на гражданите, докато чл. 33а урежда предприемане на конкретни *мерки за развитието* на умения и знания, отнасящи се до медийната грамотност. Така формулирана, целта и мерките на политиката за медийна отговорност, за която министърът на културата ще отговаря, кореспондират повече с ангажимента относно медийната грамотност, произтичащ от разпоредбите на директивата от 2010 г., отколкото със значението ѝ в ревизираната директива и с нарасналата роля на националните държави. Да *насърчават* развитието на медийната грамотност във всички части на обществото, на гражданите от всички възрасти и по отношение на всички видове медии се очаква от доставчиците на медийни услуги и доставчиците на платформи за споделяне на видеоклипове. За разлика от тях държавата трябва да обезпечи един непрекъснат, широкообхватен, последователен и из-

²¹ Закон за изменение и допълнение на Закона за радиото и телевизията. Първият доклад по чл.33а, ал.2. трябва да бъде представен на ЕК до 19 дек. 2022 г. – §62 от заключителните разпоредби.

²² Съветът за електронни медии е независим специализиран орган на бюджетна издръжка, който регулира медийните услуги в случаите и по реда, предвидени в ЗРТ.

мерим като резултатност процес, който започва, а не приключва с приемането на нормативни актове.

Министерството на културата и Съвета за електронни медии не са признати като заинтересовани страни в областта на медийната грамотност в доклада за България, включен в изследването на Европейската аудиовизуална обсерватория „Картографиране на медийната грамотност в ЕС“ от 2016 г. (Nikoltchev, Cappello, 2016). Заинтересованите страни в областта на медийната грамотност не се свързват помежду си на професионална основа, липсва официална инфраструктура за подобна цел, отбелязва проф. Добринка Пейчева в доклада си за България, който отразява картината на медийната грамотност към 2016 г. и представя 20 проекта, реализирани между 2010 и 2016 г. Сред тях няма нито един, категоризиран като проект на публичните власти, на медиен регулатор или на доставчик на аудиовизуално съдържание в България – 14 от 20 са изпълнени от организации на гражданското общество самостоятелно или в сътрудничество (предимно с академична структура). Обикновено заинтересованите страни, развиващи проекти в областта на медийната грамотност, са конкурентни единици и участват в различни европейски и международни мрежи поотделно; някои фондации са създали свои собствени центрове или мрежови платформи, които имат относително независимо съществуване, но те са свързани в мрежа от взаимодействия и зависимост, посочва се в доклада.

Гражданско общество

В предварително проучване във връзка със собствено паралелно самостоятелно изследване на проектите на тема медийна грамотност, реализирани след 2016 г., са идентифицирани над 60 проекта, близо половината от които са завършени, изпълнени или се изпълняват през 2020 г. Разгледаните в настоящия доклад развития в областта на медийната грамотност на ниво медийна и образователна политика са съпътствани от появата и утвърждаването на първата мрежова организация за развитие на медийната грамотност на българските граждани – Коалиция за медийна грамотност (КМГ). Коалицията е учредена по инициатива на Центъра за безопасен интернет и Центъра за култура и дебат „Червената къща“ през есента на 2017 г. с участието на още няколко граждански организации, сред които Институтът за прогресивно образование, Асоциацията на европейските журналисти – България, Националната мрежа за децата, Фондация „Приложни изследвания и комуникации“ и Асоциация Родители. Първоначално целта на сдружението е да стимулира обществения дебат по темата, да събере и популяризира съществуващите добри практики за изграждане на базови цифрово-медийни умения у децата на отделни училища, преподаватели и медии.

Основни цели на Коалицията са да допринесе за развитието на медийната грамотност през образователната система, както и през проекти на гражданското общество; да подпомага развитието на методики за преподаване на цифрово-медийна грамотност; да осъществява координация и сътрудничество между всички институции, организации и граждани, работещи в областта на медийната грамотност; да предоставя разнообразни форми на обучение на учители, студенти, експерти, представители на неправителствения сектор и гражданското общество в областта на медийната грамотност; да представлява членските организации пред институции. През 2018, 2019 и 2020 г. КМГ организира провеждането на национална кампания Дни на медийна грамотност, която включва инициативи и събития за запознаване на обществото с важността на медийната грамотност, популяризиране на събития и дейности по развиване на медийна грамотност в училищата, създаване на образователни ресурси, в т.ч. методики, наръчници, игри, планове за уроци по медийна грамотност и безопасно използване на интернет, провеждане на проучвания, привличане на нови партньори. Кампанията през 2020 г. формално е подкрепена както от Министерството на образованието и науката, така и от Министерството на културата. Важен проект, разработван от КМГ, е първата за България *методика за измерване на уменията по медийна грамотност на гимназисти*, и по-конкретно за учениците в десети клас. Тя е резултат от съвместната работа на експерти от PISA, Центъра за безопасен интернет, Софийския университет “Св. Климент Охридски“ и Фондация “Заедно в час“ по модела на *Програмата за международно оценяване на учениците на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (PISA) и Digital Competence Framework for Citizens 2.0* на Европейската комисия. През есента на 2020 г. инструментът ще бъде тестван пилотно в няколко училища. Коалицията предвижда методиката да се използва за годишно оценяване в национален мащаб съвместно с Министерството на образованието и Министерството на културата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След като през 2018 г. медийната грамотност за пръв път бе включена в учебното съдържание на средното образование, през есента на 2020 г. предстои приемането на закон за изменение и допълнение на *Закона за радиото и телевизията*, с който в българското законодателство се въвеждат изискванията по *Директивата за аудиовизуални медийни услуги (2018/1808)* за предприемане на мерки за развиване на медийна грамотност на гражданите от всички възрасти и по отношение на всички медии. Министърът на културата ще ръководи дейността по изготвяне на *национална политика за медийна грамотност*, а Съветът за електронни медии ще има *координираща междуинституционална роля* и ще работи в сътрудничество с широк кръг заинтересовани

страни, в т.ч. органи на публичната власт, доставчици на медийни услуги, академични среди, организации на гражданското общество. Медийната грамотност фигурира като цел и средство и в няколко стратегически документа с хоризонтално действие, както и в проекта за нова стратегия за развитие на българската култура през следващите 10 години.

С голямо закъснение и при значително изоставане както спрямо държавите с утвърдени традиции и най-добри практики в медийното образование и политиките за медийна грамотност, така и спрямо средното ниво за Европейския съюз, първите стъпки в тази посока са предприети. От значение е както последователното развиване на адекватна на динамиката в технологичното развитие и медийната среда политика за медийна грамотност с координираното участие на всички заинтересовани страни, така и извършването на качествена последваща оценка на въздействие от прилаганите мерки. Същевременно очакванията, че медийната грамотност може да предложи решение на всички обществени проблеми, не са напълно реалистични – медийното образование е само част от положителното развитие и би трябвало да е елемент от по-голям, цялостен план за преодоляване на препятствията пред обществото на знанието.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Близо 60% от учениците избират STEM за извънкласни занимания (2019) [онлайн], 24.02.2019 [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://www.mon.bg/bg/news/3483>.

[*Blizo 60% ot uchenitsite izbirat STEM za izvanklasni zanimania* (2019) [onlayn], 24.02.2019 [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://www.mon.bg/bg/news/3483>.]

Генерален секретариат на Съвета на Европейския съюз (2018) *Заклучения относно медийната грамотност в постоянно променящия се свят* 8274/20 [онлайн], Брюксел, 26 май 2020 г. [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8274-2020-INIT/bg/pdf>.

[Generalen sekretariat na Saveta na Evropeyskia sayuz (2018) *Zaklyuchenia относно mediynata gramotnost v postoyanno promenyashitia se svyat 8274/20* [onlayn], Bryuksel, 26 may 2020 g. [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8274-2020-INIT/bg/pdf>.]

Генерален секретариат на Съвета (2016) *Заклучения на Съвета 9641/16: Развиване на медийна грамотност и критично мислене чрез образование и обучение* [онлайн], Брюксел, 1 юни 2016 г. [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9641-2016-INIT/bg/pdf>.

[Generalen sekretariat na Saveta (2016) *Zaklyuchenia na Saveta 9641/16: Razvivane na mediyna gramotnost i kritichno mislene chrez obrazovanie i obuchenie* [onlayn], Bryuksel, 1 yuni 2016 g. [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9641-2016-INIT/bg/pdf>.]

Директива 2007/65/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 11 декември 2007 година за изменение на Директива 89/552/ЕИО на Съвета относно координирането на някои разпоредби, формулирани в действащи закони, подзаконови и административни актове на държавите-членки, отнасящи се до упражняване на телевизионна дейност (Текст от значение за ЕИП)(2007) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32007L0065>.

[*Direktiva 2007/65/EO na Evropeyskia parlament i na Saveta ot 11 dekemvri 2007 godina za izmenenie na Direktiva 89/552/EIO na Saveta odnosno koordiniraneto na nyakoi razporedbi, formulirani v deystvashti zakoni, podzakonovi i administrativni aktove na darzhavite-chlenki, otnasyashti se do uprazhnyavane na televizionna deynost (Tekst ot znachenie za EIP)(2007)* [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32007L0065>.]

Директива 2010/13/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 10 март 2010 година за координирането на някои разпоредби, установени в закони, подзаконови и административни актове на държавите-членки, отнасящи се до предоставянето на аудиовизуални медийни услуги (Директива за аудиовизуалните медийни услуги) (кодифицирана версия) (текст от значение за ЕИП)(2010) [онлайн], *Официален вестник на Европейския съюз*, 15.4.2010 г., L 95/1 [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0013&from=BG>.

[*Direktiva 2010/13/ES na Evropeyskia parlament i na Saveta ot 10 mart 2010 godina za koordiniraneto na nyakoi razporedbi, ustanoveni v zakoni, podzakonovi i administrativni aktove na darzhavite-chlenki, otnasyashti se do predostavyaneto na audiovizualni mediyni usluzhi (Direktiva za audiovizualnite mediyni usluzhi) (kodifitsirana versia) (tekst ot znachenie za EIP)(2010)* [onlayn], *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, 15.4.2010 г., L 95/1 [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32010L0013&from=BG>.]

Директива (ЕС) 2018/1808 на Европейския парламент и на Съвета от 14 ноември 2018 година за изменение на Директива 2010/13/ЕС за координирането на някои разпоредби, установени в закони, подзаконови и административни актове на държавите членки, отнасящи се до предоставянето на аудиовизуални медийни услуги (Директива за аудиовизуалните медийни услуги), предвид променящите се пазарни условия (2018) [онлайн], *Официален вестник на Европейския съюз*, 28.11.2018 г., L 303/69 [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32018L1808>.

[*Direktiva (ES) 2018/1808 na Evropeyskia parlament i na Saveta ot 14 noemvri 2018 godina za izmenenie na Direktiva 2010/13/ES za koordiniraneto na nyakoi razporedbi, ustanoveni v zakoni, podzakonovi i administrativni aktove na darzhavite chlenki, otnasyashti se do predostavyaneto na audiovizualni mediyni usluzhi (Direktiva za audiovizualnite mediyni usluzhi), predvid promenyashtite se pazarni uslovia (2018)* [onlayn], *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, 28.11.2018 г., L 303/69 [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX:32018L1808>.]

- Закон за изменение и допълнение на Закона за радиото и телевизията обн., ДВ, бр. 138 от 1998 г., ..., изм. бр. 68 и 104 от 2020 г. (1998)** [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: <https://www.parliament.bg/bg/laws/ID/163419>.
- Zakon za izmenenie i dopalnenie na Zakona za radioto i televiziyata obn., DV, br. 138 ot 1998 g., ..., izm. br. 68 i 104 ot 2020 g. (1998) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: <https://www.parliament.bg/bg/laws/ID/163419>.
- Закон за предучилищното и училищното образование: В сила от 01.08.2016 г обн. ДВ. бр.79 от 13.10.2015 г., ..., изм. и доп. ДВ. бр.82 от 18.09.2020 г. (2016)** [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/bg/57>.
- Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie: V sila ot 01.08.2016 g obn. DV. br.79 ot 13.10.2015 g., ..., izm. i dop. DV. br.82 ot 18.09.2020 g. (2016) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: <https://www.mon.bg/bg/57>.
- Закон за радиото и телевизията Обн., ДВ, бр. 138 от 24.11.1998 г., ..., доп., бр. 68 от 31.07.2020 г., изм., бр. 104 от 8.12.2020 г., в сила от 1.01.2021 г., изм. и доп., бр. 109 от 22.12.2020 г., в сила от 22.12.2020 г., изм., бр. 20 от 9.03.2021 г. (1998)** [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: <https://www.mtitc.government.bg/bg/category/168/zakon-za-radioto-i-televiziyata>.
- [Zakon za radioto i televiziyata Obn., DV, br. 138 ot 24.11.1998 g., ..., dop., br. 68 ot 31.07.2020 g., izm., br. 104 ot 8.12.2020 g., v sila ot 1.01.2021 g., izm. i dop., br. 109 ot 22.12.2020 g., v sila ot 22.12.2020 g., izm., br. 20 ot 9.03.2021 g. (1998) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: <https://www.mtitc.government.bg/bg/category/168/zakon-za-radioto-i-televiziyata>.]
- Европейска комисия (2018) Съобщение на Комисията до Европейския Парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и комитета на регионите: Европейски подход за борба с дезинформацията, разпространявана онлайн Брюксел 26.4.2018 г. COM(2018) 236 final** [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0236&from=EN>.
- [Evropeyska komisia (2018) Saobshtenie na Komisiyata do Evropeyskia Parlament, Saveta, Evropeyskia ikonomicheski i sotsialen komitet i komiteta na regionite: Evropeyski podhod za borba s dezinformatsiyata, razprostranyavana onlayn Bryuksel 26.4.2018 g. COM(2018) 236 final [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0236&from=EN>.]
- Комисия на европейските общности (2007) Съобщение от Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите Европейски подход към медийната грамотност в цифрова среда Брюксел, 20.12.2007 COM(2007) 833 окончателен** [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52007DC0833&from=BG>.
- [Komisia na evropeyskite obshtnosti (2007) Saobshtenie ot Komisiyata do Evropeyskia parlament, Saveta, Evropeyskia ikonomicheski i sotsialen komitet i Komiteta na regionite Evropeyski podhod kam mediynata gramotnost v tsifrova sreda Bryuksel, 20.12.2007 COM(2007) 833 okonchatelen [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52007DC0833&from=BG>.]

Консолидиран текст на Договора за функционирането на Европейския съюз (2012) [онлайн], *Официален вестник на Европейския съюз*, 26.10.2012 г., С 326/47 [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=BG>.

[Konsolidiran tekst na Dogovora za funktsioniraneto na Evropeyskia sayuz (2012) [onlayn], *Ofitsialen vestnik na Evropeyskia sayuz*, 26.10.2012 г., С 326/47 [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=BG>.]

Лесенски, Марин (2018) *Предпоставки за медийна грамотност и способност на Европа да се справи с феномена „пост-истина“*. София: Институт „Отворено общество“.

Lesenski, Marin (2018) *Predpostavki za mediynna gramotnost i sposobnost na Evropa da se справи s fenomena „post-istina“*. Sofia: Institut „Otvoreno obshtestvo“.

Лесенски, Марин (2019) *Индекс за медийна грамотност 2019: Просто се замислете над това*. София: Институт „Отворено общество“.

Lesenski, Marin (2019) *Indeks za mediynna gramotnost 2019: Prosto se zamislete nad това*. Sofia: Institut „Otvoreno obshtestvo“.

МОН ще внедри облачна среда с безплатно образователно съдържание (2019) [онлайн], 15.11.2019 [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://mon.bg/bg/news/3792>.

[MON shte vnedri oblachna sreda s bezplatno obrazovatelno sadarzhanie (2019) [onlayn], 15.11.2019 [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://mon.bg/bg/news/3792>.]

Наредба № 5 от 30 ноември 2015 г. за общообразователната подготовка Обн. ДВ. бр. 95 от 8.12.2015 г., изм. и доп. ДВ. бр. 80 от 28 септември 2018 г., изм. и доп. ДВ. бр. 71 от 10.09.2019 г., изм. и доп. ДВ. бр. 79 от 8.09.2020 г. (2015) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: https://www.mon.bg/nrdb5-2015_OPP_izm102020.

[Naredba № 5 ot 30 noemvri 2015 g. za obshtoobrazovatelna podgotovka Obn. DV. br. 95 ot 8.12.2015 g., izm. i dop. DV. br.80 ot 28 septemvri 2018 g., izm. i dop. DV. br. 71 ot 10.09.2019 g., izm. i dop. DV. br.79 ot 8.09.2020 g. (2015) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: https://www.mon.bg/nrdb5-2015_OPP_izm102020.]

Наредба № 13 от 21.09.2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование Обн. ДВ, бр. 80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г.; изм. и доп., бр. 80 от 28.09.2018 г., в сила от 28.09.2018 г. (2016) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: https://www.mon.bg/upload/16793/ndbr13_2016_GZEIObrazovanie_280918.pdf.

[Naredba № 13 ot 21.09.2016 g. za grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie Obn. DV, br. 80 ot 11.10.2016 g., v sila ot 11.10.2016 g.; izm. i dop., br. 80 ot 28.09.2018 g., v sila ot 28.09.2018 g. (2016) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: https://www.mon.bg/upload/16793/ndbr13_2016_GZEIObrazovanie_280918.pdf.]

Огнянова, Нели (2014) *Медийна политика и право на ЕС*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Ognyanova, Neli (2014) *Mediynna politika i pravo na ES. Sofia*: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Приложение № 17 към т. 17 Учебна програма по гражданско образование за XI клас (общообразователна подготовка) (без дата) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: https://www.mon.bg/upload/14983/pr_UP_GO_11kl_170418.pdf.

[Prilozhenie № 17 kam t. 17 Uchebna programa po grazhdansko obrazovanie za XI klas (obshotoobrazovatelna podgotovka) (bez data) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: https://www.mon.bg/upload/14983/pr_UP_GO_11kl_170418.pdf.]

Програма за управление на правителството на Република България за периода 2017–2021 г. Основни приоритети на правителството (2017) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: <https://www.gov.bg/bg/pravitelstvo/programa-za-upravlenie-na-pravitelstvoto-na-republika-balgariya-za-perioda-2017-2021-g/osnovni-prioriteti-na-pravitelstvoto>.

[Programa za upravlenie na pravitelstvoto na Republika Bulgaria za perioda 2017–2021 g. Osnovni prioriteti na pravitelstvoto (2017) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: <https://www.gov.bg/bg/pravitelstvo/programa-za-upravlenie-na-pravitelstvoto-na-republika-balgariya-za-perioda-2017-2021-g/osnovni-prioriteti-na-pravitelstvoto>.]

Проект на Стратегия за развитие на българската култура 2019–2029 г. (2019) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпен на: http://mc.government.bg/files/5495_Strategy_culture_.pdf.

[Proekt na Strategia za razvitie na balgarskata kultura 2019–2029 g. (2019) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapen na: http://mc.government.bg/files/5495_Strategy_culture_.pdf.]

Стратегия за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014–2020г.) (2014) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=904>.

[Strategia za efektivno prilagane na informatsionni i komunikatsionni tehnologii v obrazovaniето i naukata na Republika Bulgaria (2014–2020g.) (2014) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?Id=904>.]

Резолюция на Европейския парламент от 3 май 2018 г. относно плурализма и свободата на медиите в Европейския съюз (2017/2209(INI)) (2018) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0204_BG.html.

[Rezolyutsia na Evropeyskia parlament ot 3 may 2018 g. otnosno pluralizma i svobodata na mediite v Evropeyskia sayuz (2017/2209(INI)) (2018) [onlayn] [posledno poseshtenie: 1.11.2020]. Dostapna na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0204_BG.html.]

Становище на администрацията на Министерския съвет Закон за изменение и допълнение на Закона за радиото и телевизията (2020) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=22529>.

[*Stanovishte na administratsiyata na Ministerskia savet Zakon za izmenenie i dopalnenie na Zakona za radioto i televiziyata* (2020) [onlayn] [posledno poseshlenie: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=22529>.]

Стартира изпълнението на проект на МОН BG05M2OP001–2.012-0001 „Образование за утрешния ден“ (2019) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: <https://www.mon.bg/bg/100725>.

[*Startira izpalnenieto na projekt na MON BG05M2OP001–2.012-0001 „Obrazovanie za utreshnia den“* (2019) [onlayn] [posledno poseshlenie: 1.11.2020]. Dostapna na: <https://www.mon.bg/bg/100725>.]

Стратегия за развитие на висшето образование в Република България за периода 2021–2030 година: Проект 22 май 2020 г. (2020) [онлайн], 15.11.2019 [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпно на: <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5238>.

[*Strategia za razvitie na vissheto obrazovanie v Republika Bulgaria za perioda 2021–2030 godina: Proekt 22 may 2020 g.* (2020) [onlayn], 15.11.2019 [posledno poseshlenie: 1.11.2020]. Dostapno na: <https://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=5238>.]

Тодоров, Христо, Грекова, Майя, Кабакчиева, Петя (2020) *Гражданско образование за 11 клас*. София: „Просвета – София“.

Todorov, Hristo, Grekova, Mayya, Kabakchieva, Petya (2020) *Grazhdansko obrazovanie za 11 klas*. Sofia: „Prosveta – Sofia“.

Учебна програма по изобразително изкуство за VIII клас (без дата) [онлайн] [последно посещение: 1.11.2020]. Достъпна на: https://www.mon.bg/upload/2780/arts_8kl.pdf.

Uchebna programa po izobrazitelno izkustvo za VIII klas (bez data) [onlayn] [posledno poseshlenie: 1.11.2020]. Dostapna na: https://www.mon.bg/upload/2780/arts_8kl.pdf.

Ala-Mutka, K. (2011) *Mapping Digital Competence: Towards a Conceptual Understanding*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Bawden, David (2008) *Origins and Concepts of Digital Literacy. In Digital Literacies : Concepts, Policies and Practices*. New York: Peter Lang Publishing.

Brogi, Elda (2017) *Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2016 in the European Union, Montenegro and Turkey. Policy Report*. San Domenico di Fiesole (FI): European University Institute.

Brogi, Elda et al. (2015) *Monitoring Media Pluralism in Europe – Testing and Implementation of the Media Pluralism Monitor 2014 – Policy Report*. San Domenico di Fiesole: European University Institute.

Brogi, Elda et al. (2020) *Monitoring media pluralism in the digital era. Application of the media pluralism monitor in the European Union, Albania and Turkey in the years 2018–2019*. San Domenico di Fiesole: European University Institute.

- Buckingham**, David (2010) Defining Digital Literacy. In: **Bachmair**, B. (eds) *Medienbildung in neuen Kulturräumen*. Berlin: Springer, pp. 59–71.
- Cappello**, Maja (ed.) (2016) *Mapping of media literacy practices and actions in EU–28*. Strasbourg: European Audiovisual Observatory.
- Commission** of the European Communities (1984) *Television without frontiers Green paper on the establishment of the common market for broadcasting, especially by satellite and cable Brussels, 14th June 1984 COM(84) 300 final* [online] [accessed: 1.11.2020]. Available at: http://aei.pitt.edu/1150/1/TV_frontiers_gp_table_COM_84_300.pdf.
- Commission** of the European Communities (2003) *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European economic and social committee and the Committee Of the regions The future of european regulatory audiovisual policy Brussels, 15.12.2003 COM(2003) 784 Final* [online] [accessed: 1.11.2020]. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0784:FIN:EN:PDF>.
- Drotner**, Kirsten (2011) Domains of digital literacy learning: Beyond easy oppositions. In: **Livingstone**, Sonia (ed.) *Media literacy: Ambitions, policies and measures*. Reino Unido: Cost, LSE, pp. 36–38. ISBN 978–2–9601157–2–7.
- ERGA** (2018) *10th meeting of the European Regulators Group for Audiovisual Media Services (ERGA)* [online] [accessed: 1.11.2020]. Available at: https://erga-online.eu/?page_id=367.
- ERGA** (2020) *Subgroup 2 Terms of Reference for 2020* [online] [accessed: 1.11.2020]. Available at: https://erga-online.eu/wp-content/uploads/2020/05/ERGA–2020_SG–2-ToR_Adopted_4-05–2020.pdf.
- The **EU Media Literacy Expert Group 2006–2010** (2011), *Nordicom-Information* [online], 33, 1–2, pp. 57–58 [accessed: 1.11.2020]. Available at: https://www.nordicom.gu.se/sites/default/files/kapitel-pdf/334_ASEU%20media%20literacy%20expert%20group.pdf.
- European Media Coach Initiative Project** [site] [accessed: 1.11.2020]. Available at: <http://mediacoacheurope.eu/project>.
- Huvila**, Isto (2012) *Information Services and Digital Literacy: in Search of the Boundaries of Knowing*. Chandos Publishing.
- Spasov**, Orlin, **Ognyanova**, Nelly, **Daskalova**, Nikoleta (2020). *Monitoring media pluralism in the digital era. Application of the media pluralism monitor in the European Union, Albania and Turkey in the years 2018–2019 Country report: Bulgaria* [online]. San Domenico di Fiesole: European University Institute, 2020 [accessed: 1.11.2020]. Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9bceb540-dd0d-11ea-adf7-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF/source-204827147>.
- Study** on the current trends and approaches to media literacy in Europe (2014), *Publications Office of the EU* [online] [accessed: 1.11.2020]. Available at: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4815621e-3057-4be5-96a4-cfd013d879a5/language-en/format-PDF/source-77154575>.
- UNESCO** (1999) *Виенски конгрес Образование за медиите и за цифровото време*.
- UNESCO, IFAP, IFLA** (2012) *The Moscow Declaration on Media and Information Literacy (Moscow, 28 June, 2012)* [online] [accessed: 1.11.2020]. Available at: <https://www.ifla.org/files/assets/information-literacy/publications/moscow-declaration-on-mil-en.pdf>.

**ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ
ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА
„ПОЛИТОЛОГИЯ“**

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ PR В ДИГИТАЛНА СРЕДА. ИНТЕРНЕТ ДЕМОКРАЦИЯ. ПРОТЕСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ ОТ ЛЯТОТО НА 2020 Г.

Ивелина Петрова Боевска

Анотация. Предмет на доклада е връзката между дигиталните технологии в политиката и политическия PR. Обект на изследването се явява политическия PR в дигитална среда и предизвикателствата при изграждане на публичния образ по време на протестите в България от лятото на 2020 г. Разглежда се политическия PR в качеството си на обособен конструкт, чиято роля е ключова за създаване на доверието между политиците и гражданите в новата комуникационна среда, в която конвенционалните медии са изместени от социалните мрежи. Изследват се връзките между демокрация, интернет, обществено мнение и политическа комуникация. Обособява се практико-приложна част, в която се поставя особен акцент върху начина на структуриране и водене на политическата комуникация на „Отровното трио“, БОЕЦ и кръга около Христо Иванов в интернет, както и по отношение на политическото поведение на двата основни властови центъра – правителство и президент, поляризирани по оста корупция и морални ценности.

Ключови думи: политическа комуникация; политически PR; интернет демокрация; протест; дигитална среда; доверие; знание; поколение.

POLITICAL PR IN A DIGITAL ENVIRONMENT. INTERNET DEMOCRACY. THE PROTEST IN BULGARIA OF THE SUMMER OF 2020

Ivelina Petrova Boevska

Abstract. The subject of this paper is the connection between digital technologies in politics and political PR. The object of the study is the political PR in a digital environment and the challenges in building the public image during the protests in Bulgaria of the summer of 2020. The political PR is considered as a separate construct, whose role is key to building trust between politicians and citizens in the new communication environment in which conventional media has been displaced by social networks. The connections between democracy, the Internet, public opinion, and political communication are being studied. There is a practical – applied part, in which special emphasis is placed on the way of structuring and conducting the political communication on the Internet of the ‘Poison Trio’ BOEC, and the circle around Hristo Ivanov, as well as on the political behaviour of the two main power centres – government and president, polarised on the axis of corruption and moral values.

Keywords: political communication; political PR; internet democracy; protest; digital environment; trust; knowledge; generation.

ВЪВЕДЕНИЕ

Фокусът на доклада не е върху обширен теоретичен анализ на понятието PR, а върху неговата функционална пригодност към съвременната комуникационна среда. Сложността и комплексността на практиката PR изисква по-дълбочинен изследователски поглед, насочен отвъд научното познание и терминологичната идентификация на понятието. Това определя интердисциплинарен подход на изследването, съчетан с актуални примери от новата технологично-комуникационна действителност, които водят по концептуализирането на съвременните тенденции в политическия PR. Анализът на протестите в България от лятото на 2020 г. онагледява политическата комуникационна практика и функционирането на интернет демокрацията у нас.

Собствената позиция не се ограничава в еkleктична рамка, а предлага авторово тълкуване, както и техника на ретроспективни и проспективни препратки с цел изследвателска цялост на доклада. Изследването на политическия PR в дигитална среда позволява въвеждането на работни термини и неологизми, в опит да се очертае нов поглед върху съвременното изследователско поле в областта на политическата комуникация. Сред елементите на общата конструкция са и емпирични аналитични процедури (авторово изследване на предмета) и обобщения, и препоръки.

Изследователският проблем произтича от необходимостта за доверие и устойчива връзка между политици и граждани – задължително условие за развитието на демокрацията – и трудностите на политическата комуникация да го изгради и запази. Политическият PR, макар и възникнал не толкова отдавна, създава нови форми и комплексни действия не само за изграждане на доверие, но и за неговото стратегическо функциониране.

В настоящата комуникационна среда доверието следва да се разглежда като нетъргуем актив, подобно на репутацията, който към момента в България е химеричен и неартикулиран достатъчно ясно от специалистите по политическа комуникация (с някои изключения), имайки предвид конфронтационната политическа среда от лятото на 2020 г. и оспорваната легитимност на политически лица, действия и институции. Освен това за целите на анализа трябва да се отбележи, че генерализирането на теми, личности и ценности ориентири като манипулативна техника и опит за убеждаваща комуникация, с цел политическо израстване и спечелване на доверие, води до изкривени интерпретации и асиметрична комуникация с видими дефицити. В тази връзка, доверието трябва да се гради от личности с ясен идеен профил, способни за политически дебат с аргументи и факти, извън чисто личните амбиции и позиции във властовата пирамида. Доверието е жизненоважна спояваща единица както между обществото и политиците, така и между самите граждани.

Важна проблемна област, която предизвиква изследователски търсения, е и комплексността, неопределеността и бързите обороти на настоящата комуни-

кационна среда (Стоянов, 2017). Това е всъщност голямото предизвикателство пред изграждането на публичния образ на политика и у нас. При тези бързи обороти доверието се превръща в имажинерна величина, защото нагласите все по-трудно се запазват, а негативните действия и грешките в политическата реторика придобиват ефекта на доминото. Как да използваме ефективно новите комуникационни технологии и как чрез тях да повишаваме ефективността на изграждане и управление на публичен образ, който да създава трайна и устойчива връзка политик – гражданин в дигитална среда – това са въпроси, които, макар че са обект на интерес от различни учени, се развиват изключително динамично и заслужават още по-задълбочени научни усилия. Дизайнът на доклада предполага представяне на многоаспектен и широкообхватен анализ, в резултат на който да се появят нови теоретични идеи и научни дискусии по темата.

Проучването по отношение на политическите и комуникационни процеси у нас и по света, развитието на новите информационни технологии, съвременните предизвикателства пред политическия PR в днешния дигитален свят показват, че вече и в България определено може да се говори за начало на изследователски традиции, както и за отчетлив и траен интерес към изследване на процесите в политиката и комуникациите.

Предвид „съкратените“ времена, в които живеем, ние трябва да приоритизираме съжденията на политици и изследователи в политическия спектър, които имат явно преимущество по следните параметри: проспективност, обективизация, междудисциплинарност, възможности от практически характер и не на последно място да бъдат обосновани и да създават доверие у реципиента.

Структурата на доклада онагледява системните процеси и проблеми по отношение на политическата комуникация по света и в частност в България и цели да докаже, че дефицитът на доверие се дължи както на политиците, така и на техните комуникационни експерти. Все по-рехавата кадрова банка в областта на политическия PR и невъзможността за адаптация към новата комуникационна среда в резултат на технологичния бум са пречка за развитие и на политиката. От тук следва и хипотезата, че комуникационните проблеми в дигитална среда са свързани с незапознатостта на едно общество с инструментите за дигитална манипулация. Свързани са и с незнанието и непросветеността за осъществяване на двустранна симетрична комуникация и балансиран поток от информация, извън псевдосъбития (Бурстин, 1998),

spin doctors¹, създаване на „ехо стаи“² и „постистина“ (Айолов, 2018), hate speech (език на омразата), fake news (фалшиви новини) и др.

Другата хипотеза, която има отношение към изследването, е в корелация с промяната, която новите комуникационни технологии налагат не само върху представата и разбирането на политиците, но и по отношение на представата и разбирането на самите граждани за политиката. И това е най-видимо в отношението на отделните групи граждани към протестите и действащия политически елит в България.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ PR В ДИГИТАЛНА СРЕДА

Същностни измерения на политическия PR

Политическата комуникация не е нов феномен, тя се развива още от древността („Ораторът“ на древния Рим – Цицерон), през първата печатна книга – 1454 г., вестниците – 1605 г., радиото – 1900 г., телевизията – 1935 г., интернет – 1983 г. до наши дни, когато политическият PR придобива съвършено нови дигитални измерения.

Александър Македонски никога не би бил толкова известен, ако не бил съпроводен от Калисфен, смятан за един от първите имиджмейкъри.

PR е свързан с политическото още от зората на употребата на понятието. Един от първите, използвали словосъчетанието, е президентът Томас Джеферсън. Публицистът на президента Кливланд – Паркър е основната фигура в първите опити за политически PR. Друг оставил значима следа първопроходец в дебрите на PR е Айви Лий, свързан с появата на първата PR агенция в света „Паркър и Лий“ през 1904 г.

Според Едуард Бернайс (2019, с. 1), „бащата на PR“ и племенник на Зигмунд Фройд, „съзнателната и интелигентна манипулация на масовите обичаи и мнения се превръща в неотменима черта на демократичното общество“. Той за първи път в своята книга „Пропаганда“ пише за невидимо правителство, което направлява живота, визирайки именно консултантите в областта на връзките с обществеността.

Терминологичната индентификация на PR, освен с Бернайс, се свързва с Груниг и Хънт (Grunig, Hunt, 1984, р. 6) – „управление на комуникацията“, Рекс Харлоу – „управленска функция“ (Harlow, 1976, р. 36), с познатите в науката модели на Буркарт, Бребнър и т.н.

¹ Според речника „Уебстър“ за медии и комуникации SPIN е „термин, който се използва за промяна на гледна точка, изопачаване или манипулиране на позиция, концепция или събитие, или интерпретация или модификация, чиято цел е да промени възприятията на публиката. Идва от въртенето на топката. Това е техника, която кара нещата да „потръгнат“, да започнат да се въртят.“

² Този тип пространства в интернет се свързват с идеята за обмен на информация, която потвърждава нагласите.

Крайната цел, според пионерите в PR, е социален, глобален контрол на съзнанието на гражданите, както и постигане на общо съгласие по значими за хората проблеми и хармонизиране на техните взаимоотношения, но и държане в подчинение на огромни маси хора с помощта на интелигентни комуникационни практики, пише българският изследовател Руси Маринов (2003; 2012). А концепцията на Минка Златева (2008) за съвременната роля на PR като комуникационен мениджмънт, т.е. механизъм за трансляция на политическите послания между различните публики, в основата на които стои политическият PR, е друг важен аспект предвид авторовите изследователски търсения.

Според Росен Стоянов (2013) PR заема и основно място в съвременната промоционална култура като осъществява задължителната връзка на и чрез медиите с обширната структура и система на властта. Тази връзка води до увеличаване на медийното покритие и медийно въздействие, като негово закономерно последствие е и създаването на медиатизирано общество.

Политическият PR от своя страна е част от съвременната политическа култура, смята още Стоянов. „Същината на PR, особено когато става въпрос за употребата му в сферата на политиката, се изявява в две основни направления – от една страна PR практики, осъществявани от страна на правителството, и от друга – от неправителствени организации, представители на лобистки фирми и интереси, като тези комуникации се осъществяват в контекста на политическия процес“.

Политическият PR често днес обаче се отъждестява със заблуда и манипулация. Според Густав Льобон (1995) от зората на цивилизацията хората непрекъснато са попадали под влиянието на заблудите. Неслучайно Ерих Фром твърди, че всяко общество само си подготвя капаните, в които после попада и трудно може да се измъкне от там. А Хана Аренд смята, че съвременните маси не вярват в нищо видимо, а в истиността на собствения си опит.

PR – дигитална среда– знание – комуникативна власт

„Неграмотните през XXI в. няма да са тези, които не могат да четат и да пишат, а онези, които не могат да учат, да забравят наученото и да учат наново“. Тази мисъл на футуриста Алвин Тофлър е изцяло приложима в дигитална среда, когато технологиите се развиват ежедневно и водят до все по-голяма неспособност да се правят дългосрочни предсказания. Това може би е случващият се свят на Алвин Тофлър, за когото информационното общество ще създаде ново равнище на демокрация, за когото т.нар. от него „трета вълна“ в развитието на обществото ще произведе нова когнитарна класа, основана върху знанието и използването на ума (Стоянов, 2016).

Днес сериозен прогрес отбелязва т.нар. „дълбоко учене“ (deep learning) – машините да „мислят“ и „действат“ като хора, без допълнителни инструкции (Де-

тев, 2016). На път е да се потвърди и прогнозата на Маршал Маклуън от преди повече от половин век за превръщането на средствата за масова комуникация в суровини и природен ресурс (цит. в: McLuhan, Lapham, 1994, p. 389).

„Ценностната инвестиция в бъдещето – формирането на младите като решителни и отговорни граждани – дава плодове и в настоящето: гражданите все по-малко разчитат на държавата и все повече взимат живота си в свои ръце“ (Кръстева, 2019). И единственото наказание, на което трябва да се подлагат тези, които се заблуждават, е да се заставят да учат (Платон). „Четящата общественост“ е фундаментът за развитието на човека и обществото и свидетелство за разпространение и разширяване на границите на знанието“ (Върбанова-Денчева, 2018).

Още Жак Елюл твърди, че пропагандата въздейства върху човека тогава, когато той притежава минимум култура. Не е случайно, че комуникативната власт е най-силната власт в днешно време. Който владее комуникациите, той владее всичко. „Комуникативната власт се упражнява подобно на обсадата. Тя влияе върху преценката и вземането на решения в политическата система, без намерение да я завладее. Тя има за цел да защити своите императиви с единствения език, който обсадената крепост разбира: поема отговорност относно причините, с които административната власт може да се справи инструментално, но не я игнорира, предвид нейната юридическа структура“ (Habermas, 1996, p. 486).

Според Мануел Каstelс (2004) символното насилие в съвременния свят се превръща в основна функция на властта и нараства, в случаите, когато обществата се опитват да ограничат физическия тип насилие. Манипулацията на модерните технологии корелира с новия тип *символна икономика* – програмиране на умовете в епохата на символни комуникации.

Маршал Маклуън (MacLuhan, 1962) налага термина „*глобално село*“ и предвижда необходимостта от медия като интернет 30 години преди интернет да се появи. Той формулира един много прагматичен принцип в комуникациите: „Медията е посланието“³.

Комуникациите в киберпространството са интерактивни, гъвкави, асиметрични, нелинейни и базирани на електронния хипертекст и най-простото и същевременно най-въздействащото съобщение е образът (Маринов, 2003). А образът се създава в ума посредством речта. Още Квинтилиан казва, че колкото е по-малко умът, толкова е по-натруфена речта, Теофраст, че ухото е най-страстното сетиво, а Аристофан, че късият ум е с дълъг език. Това и до ден днешен остава непонятно за някои политици.

³ „The medium is the message.“

Предизвикателства пред политическия PR в дигитална среда

Предизвикателствата пред съвременните практики в политическия PR се определят от паралелните изменения и дефицити в медийния модел и конвенционалните медии, водещи до все по-морално обезличената и флексибилна форма на публичния образ в масовото съзнание. Неизбежна промяна днес е повишаване на медийната грамотност, усъвършенстване на образователните модели, развиване на дигитална грамотност и не на последно място превръщане на „дигиталния гражданин“ – актуална теория, разработена от Анна Кръстева (2013) в „дигитален читател“, не само в мрежата, но и на обществените процеси. Тук водещи отново са знанието, моралът и доверието. Открояване начините на манипулация от политическия PR в дигитална среда и по-специално липсвата на принуда, но и отсъствието на контрол в мрежата също е предизвикателство.

В епохата на дигитална трансформация и новите социални мрежи/медии специалистите по политически PR трябва да приемат, че нищо не може да бъде скрито завинаги и ежедневните скандали в политиката го доказват красноречиво. Зачестилите имиджови и репутационни проблеми в политическата и обществена среда, въпреки дигиталните възможности за създаване и реализиране на адекватна PR стратегия, показват наличието на системен проблем в развитието на политическата комуникация, който би могъл да бъде овладян само при наличие на опит, експертни и технически познания, стига да не се надхвърлят нормите на морала и етиката, за което се наблюдават примери в целия свят.

Налагането и усъвършенстване на PR професията е в корелация с нивото на демократизация в обществото. Според политолога Стойчо Стойчев, младите днес са по-активни по отношение на политиката, макар у нас да има *фасадна демокрация* (У нас има фасадна демокрация: 28 години от създаването на СДС, 2017). Партиите трябва да променят модела си, а дневният ред на обществото често се разминава с този на политиците, смята още той. Тенденциите в българския политически процес след 1990-та г. показват ясно, че с демокрацията се борави често, за лични цели и без ясен смисъл и направление.

Днес дори и партийните сайтове не са актуален инструмент за комуникация. Все по-често в социалната мрежа политиците създават собствена информационна територия, която моделират и модерират ежедневно според желанията си. С новата комуникационна реалност се появява и феноменът, наречен „ехо стай“ – пространства в интернет, свързвани с идеята за обмен на информация, потвърждаваща нагласите. Потребителите на интернет и социални мрежи влизат в общности, групи, сайтове, чиито идеи и нагласи споделят и на които имат най-голямо доверие. Все повече растат опасенията, че платформи като Фейсбук и Туитър помагат за създаването на тези „ехо стай“, както и за разпространение на fake news (фалшиви новини).

В борбата с дезинформацията, особено по време на избори, са създадени множество инициативи. Например в контекста на изборите за Европейски парламент през май 2019 г. бюрото на Европейския парламент в България представя проекта за борба с дезинформацията на групата East StratCom, както и платформата Who targets me, която осъществява мониторинг на използването на политически реклами в социалните мрежи.

Все по-актуален става журналистическият и PR похват „crowdsourcing“ (краудсорсинг). Целта му е подбор на източници от тълпата, и успешно се използва при събития, където достъпът на журналисти и медийни експерти е ограничен. Книга, посветена именно на тази т.нар. колективна мъдрост, пише българският изследовател Десислава Бошнакова (2016). Тя цитира и теорията за мравешката колония на Джеймс Суroveňки, която олицетворява и част от съвременните измерения на процесите в политическата комуникация.

Професионалните PR-и предупреждават за невъзможността да се замени PR-ът със социалните медии, тъй като технологиите не могат да заменят комуникативната философия (Почепцов, 2010). Въпреки това според Вакари и Валериани неформалната политическа дискусия в социалните мрежи задълбочава ангажираността, предлага нови пътища, чрез които членовете на партията могат да осигурят подкрепа, обратна връзка и ресурси, като подпомагат тези, които не са членове на партията, да се включат (Vaccari, Valeriani, 2016).

Фикционални наративи има навсякъде около нас, обикновено политически наситени с безброй казионни фрази и словесна еквилибристика. Може би, защото „бедата е, че след краха на комунизма „разкрсяващото огледало на лъжата“ не беше счупено, а само смени рамката“ (Михайлов, 2019). Пътищата за решение са много. Но изводите на комуникационно ниво са очертани ясно. Политическият PR в дигитална среда е изправен пред необходимостта от радикални промени, ако иска отново да бъде сред най-ефективните комуникационни инструменти в политиката. Политическият PR не може да бъде активен комуникационен инструмент, ако прилага старите и класически средства в дигитална среда, тъй като това не носи ефективност, нито на политиците, нито за PR (повече виж в Касабова, 2014).

Днес, в дигитална среда, политическият PR специалист не е само професия, нито пък би могъл да се постави само в рамките на една наука. В България обаче експерти от подобен ранг са заети предимно в академичната сфера, отбягват политическите „нечистоплътни“ занимания и теоретизират същността на имиджмейкинга и репутационния мениджмънт.

ИНТЕРНЕТ ДЕМОКРАЦИЯ

„На интернет се придава всякакво политическо несъзнавано“, смята френският изследовател Доминик Кардон (2012, с. 15) и озаглавява уводната си част в книгата „Интернет демокрация“ – „Интернет една демократична рево-

люция“. Според него интернет се явява като лаборатория на алтернативите на представителната демокрация. Историята на интернет би могла да се разчете като безкрайно разширяване – от общуване лице в лице към общуване на множество с множество, което накрая опира до всички. Не става дума само за технологии, а за *нов тип връзка*.

Осъществява се двойна революция: правото да се вземе публично думата до цялото общество, от друга страна – известен дял от частните разговори влизат в публичното пространство. “Рядко концепцията на една технология е ангажирали толкова политиката, колкото концепцията за интернет“, смята още Кардон (с. 21). Тези, които са измислили мрежата, не са я развили за другите, а за самите тях.

През 80-те години се появяват първите виртуални общности на интернет. „Демократизацията на интернет се извършва чрез прогресивното изграждане на тази принуда за дистанциране: нови публики не до там културни изразяват себе си по разговорен наичн, като оставят да се филтрира много по-лесно това, което са, което правят и което казват във всекидневния си живот“, допълва френският изследовател (с. 37).

Интернет отваря пространство за видимост на публикации, които не подлежат на контрол. „Родената през XVIII в. „ограничена публична сфера“ се оформя през следващия век с професионализацията на издатели, журналисти, интелектуалци или експерти, на които се дава запазен достъп до публичното слово с цел да отчитат дейността на други публични личности като политиките, бизнесмени и др. [...] Успоредно с тази ограничена форма на обществена сфера развитието на пресата и фотографията през XIX в. предизвиква появата на друг тип вземане на думата, при който професионалисти правят обществено достойние информацията за всякакви хора“ (Кардон, 2012, с. 53). Днес вратите на публичното пространство са отворени. Интернет отваря кутията на Пандора, но разбиран като демократичен принцип, интернет е много повече шанс, отколкото опасност, много повече печалба, отколкото гибел, по мнението на Доминик Кардон. Демократизацията на интернет (и на публичната сфера) е неразривно свързано с множеството форми на видимост, които допуска. „Също както руските матрьошки влизат една в друга, потребителите на социалната мрежа съставят периметър на своята публика чрез последователни разширения“ (с. 76).

ПРОТЕСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ ОТ ЛЯТОТО НА 2020 Г.

(9 ЮЛИ – 2 СЕПТЕМВРИ)

„Има истини, които не са за всички хора, нито за всички времена.“ (Волтер)

„За да разбереш кой те управлява, виж кой ти е забранил да го критикуваш.“ (Волтер)

„Никой проблем не може да устои на нападението на трайното мислене.“ (Волтер)

„Няма нищо по-силно от идея, чието време е дошло!“ (Виктор Юго)

Неслучайно посоката на анализа на протестите в България започва с няколко изречени преди векове мисли – на Волтер, интелектуалец, посветен на свободата на мисълта и авторитет във френската културна история и на Виктор Юго – емблематична фигура на Третата френска република. Думите на Волтер и Юго са ретроспективна препратка към политическата криза в България от 2020 г. Те са изключително важни и акуратни във времена, когато повече от всякога трайното мислене, идеите и истината трябва да бъдат коректив в политиката. Дали обаче начинът на водене и провеждане на протестите има капацитет да го постигне е въпрос на сериозна полемика, затова настоящият анализ се насочва към авторов прочит, непретендиращ за изчерпателност, предвид невъзможността да постави точни темпорални рамки и да обхване протестната комуникация в цялост. Но задаването на посоката на разсъждение доказва по същество част от предложените хипотези в началото на изследването.

В политическата история на България протестът не е нов тип на изразяване на недоволство, дори напротив. Променят се обаче средствата и начинът на изразяване, както и позиционирането на политици, партии и протестиращи, променят се средата, медиите и технологиите. Променят се дори скоростта на интернет, възможностите за онлайн/дигитално представителство и стрийминг. Видоизменят се и мисленето, ценностите и представата за политиката – мисловната конструкция, за чийто връх винаги е достоен и честен един, перифразирайки наложени политически образи и лидери. И не на последно място – трябва да се има и предвид, че промените са резултат не само от технологиите и глобалните процеси, а и от друго много съществено място – новите поколения. Тази теза застъпва Детелина Смилкова – председател на УС на Българската асоциация за управление на хора (2016, с. 13). Тя смята също, че ще се използват несъществуващи до сега технологии и че методите на обучение ще имат подход като този при интернет търсачките – ще дават точната информация на поискване. Дори собственикът на най – големия частен изследователски холдинг в Руската федерация социологът проф. Андрей Мильохин казва в свое интервю през 2020 г.: „Идва поколенчески преврат“ (с. 48).

Изхождайки от идеята за поколенческата промяна, следва да се вземе под внимание и мнението за промените в PR, въз основа на което да се изведе неологизъм, който е нарация на връзките с обществеността по отношение на протеста в България от лятото на 2020 г.

Българският PR специалист Максим Бехар изказва мнение още през 2011 г., според което Public Relations полека-лека ще започне да се нарича Social Relations. „И второто са двата „крака“, на които PR бизнесът винаги се е кре-

пял през годините и ще продължи и занапред да се крепи – моралът и етиката“ (Бехар, 2019). Днес тази негова формулировка, без да губи посочените ценностни ориентири, би могла да се трансформира в друга евристична хипотеза за „GR“ („generation relations“), преведено буквално като “отношения на поколението“, която отчасти се препотвърждава и в последващия прочит на протестите в България.

„Отношенията на поколението“ са предпоставка за осъществяване на PR революция (актуална теория в едноименна книга на Максим Бехар), която има възможността да се заяви като пета по ред революционна промяна, предвид четвъртата индустриална революция, на чийто праг се намираме. Дали петата революция не е тази в PR?

Общ план на събитията преди и по време на протеста

Хронологията на събитията от правителството „Борисов 3“ в България до лятото на 2020 г. показва, че то се изправя пред две по-сериозни в политически аспект протестни вълни – едната на майките на деца с увреждания, довела и до оставката на действащ вицепремиер и другата на спорадично народно недоволство на територията на много градове, което не прераства в организиран метеж (2018–2019 г.). И макар първото да се асоциира предимно с женската сила и енергия и да се бори против определен тип дискриминация и политики, предимно обаче със социални искания, то не би могло да се постави на една плоскост с никое друго до сега. Обединението на майките на деца с увреждания не е със затихващи функции и продължава да функционира и през лятото на 2020 г., символно подслонено в палатки около Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и в бял бус, чиято асоциация с белия автобус от протестите срещу правителството на Пламен Орешарски или дори с белите бусове от предизборните кампании на ДПС може да се експлицира в един последващ анализ. Вторият посочен протест, вече на граждани в различни градове на страната, въпреки политическия заряд, който демонстрира, не прераства в по-сериозен по ред организационни и идейни причини.

Ерупцията на общественото недоволство на улицата през 2020 г. е пряко следствие на години наред трупано напрежение, както поради нереализирани граждански искания от предишни протестни действия срещу правителството на Бойко Борисов, така и обусловено от поредица регистрирани дефицити в съдебната власт и регулаторните институции в държавата. И това се доказва с обществения отговор на действията на лидера на „Да, България“ и съпредседател на „Демократична България“ Христо Иванов в Росенец, както и с мигновената реакция срещу влизането на прокуратурата в президентството. Тези събития се оказват и водещите двигатели за започване на протестни действия и лакмус за солидарността.

Протест без ясно изразен един лидер, в рамките на който сюжетните линии ежедневно търпят промени и метаморфози, е призмата, през която се четат в най-общ план процесите в държавата, изнесени на улицата. Това само по себе си създава хаотичност на действията и води до дефицити по отношение на политическата комуникация. Тук следва да се отбележи, че политическият PR е сложна мисловна конструкция, в рамките на която трябва да се прецизира всяко едно послание в бурната политическа обстановка в България и войнствената реторика, и провокацията нямат трайната способност да обединяват мирни граждани.

Протестите от лятото на 2020 г. по същество се характеризират с няколко отчетливи процеса и събития. В тях, видно от редица медийни изяви, особено в първия месец от протеста, дейно участие взимат млади и образовани българи, с ерудирана реч и високо ниво на интелигентност и компетентност, дори и във високотехнологични сфери. Не липсват и примери в противоположната посока, но те по-скоро биха могли да се възприемат и идентифицират като по-малобройна група граждани, поне в началния етап. Протестите се реализират в изцяло нова дигитална среда, с нови изразни средства и методи, в сравнение както с мащабните действия срещу правителството на Пламен Орешарски, така и със спорадичните вълни и гражданска енергия срещу правителствата на Бойко Борисов, в рамките на трите му мандата. Освен това народното недоволство за първи път се осъществява по време на пандемия в целия свят. Протестите са не само против действащо правителство, но и насочени към оставка на главен прокурор. Гражданската сила е съсредоточена в борбата за справедливост и възстановяване на доверието в обществото, на скъсаната връзка между граждани и политици, дори и между самите граждани. В този процес водещо се оказва знанието на новото поколение – ерудицията на отделната личност и начинът на водене на политическа комуникация, дали посланието ще намери своя адресат или ще остане пожелателно, в нечий фейсбук профил или медия.

Народното недоволство от лятото на 2020 г. е подкрепено от президента, който дори няколко пъти отива при протестиращите в умело подбрани от политически PR гледна точка моменти и заявява открито непримиримостта си спрямо действащия модел на управление на Бойко Борисов. Непрестанните словесни престрелки между президент и правителство създават дискомфорт и у двете страни по време на протестите. Макар Румен Радев да регистрира значителен имиджов превес пред всички представители на правителството, включително и пред премиера, който стига до седмо място по рейтинг в държавата при изследване на общественото мнение в края на месец авг. 2020 г., той не рамкира видим хоризонт на своите действия. От друга страна, премиерът, за разлика от президента, който без никакви притеснения преминава няколко пъти пред събралото се множество протестиращи и разговаря с тях,

не се явява нито в Парламента, нито сред гражданите. Изключения правят негови спорадични акции с емблематичния му джип, както и видео записани обръщения, снимки с внуците му и др. Макар и без дигитална комуникативност и компетенция като негова иманентна характеристика, Бойко Борисов е в „непрестанен диалог“ с обществото. Но този диалог не е двупосочен – изпращач на послание – реципиент, в своя чист вид. Той е комуникация с предизвестен резултат. За разлика от първия си мандат, във втория и в третия си мандат той е по-флексибилен и значително по-устойчив, до бурното протестно лято на 2020 г., в което демонстрира хаотичност и все по-редки медийни изяви.

Протестът ежедневно се променя. „Случващото се по улиците вече прилича много повече на предизборна кампания, отколкото на протест“, смята Първан Симеонов (Първан Симеонов: Протестът прилича на предизборна кампания, триото подкрепи Манолова, 2020), което води до извода, че политическата комуникация следва да се разглежда и като предизборна. Според мнението на Татяна Буруджиева начинът на държание и цялостното поведение на протестиращите много наподобява този на антиглобалистите, а искането за подаване на оставки на премиера и главния прокурор не издържа политически, защото, ако правителството подаде оставка, а главният прокурор не – какво се случва с протеста (2020). Освен това протестът е морален, но страда от липса на лидерство. По нейните думи на улицата е поколението на социалните мрежи и политиките трябва да се научат да говорят с него. „Това са граждански протести. За първи път в България имаме граждански протест. Този процес партиите не могат да го овладеят. Те само призовават хората да протестираат“, казва в БНТ Татяна Буруджиева в средата на месец юли 2020 г.

Политическата комуникация на субекти от протестното ядро

Между протестиращите се регистрират няколко субекта с водеща роля, която е ключова за бъдещото развитие на протестния потенциал и съответните кореспондиращи политически действия и реторика – „Отровното трио“, БОЕЦ, кръгът около Христо Иванов (партия „Да, България“, част от „Демократична България“), политическият проект на Мая Манолова „Изправи се.БГ“, организацията на майките от „Системата ни убива“, няколко неправителствени организации със заявка за реформа в правосъдието и ред други политически формации и гравитиращи около тях дейци. Партията на Слави Трифонов, макар и със сериозен електорален потенциал, регистриран и от социологически изследвания, не дава явни и преки заявки на протеста чрез участие на лидера си, а посредством присъствие на членове на телевизионния му екип и съмишленици, които ежедневно отразяват събитията в личната телевизия 7/8 ТВ. БСП присъства спорадично и не провежда необходимото ниво на политическа комуникация предвид опозиционния си характер и заявена алтернатива на управлението на Бойко Борисов.

Докладът обръща основно внимание на три водещи субекта („Отровното трио“, БОЕЦ и кръга около Христо Иванов) в организацията на протестите, вземайки предвид публичното им говорене и открити опити за политическа комуникация и политически PR. Не се акцентира върху точно определени фрази от политическия им език, а се цели очертаване на цялостна многопластова картина, която да концептуализира актуален прочит на тенденциите.

Водещите личности в „Отровното трио“, БОЕЦ и кръга около Христо Иванов са участници в българския политически и партиен живот, не са аполитични, пробудили се през лятото на 2020 г. дейци за промяна и трансформация на политическия господстващ модел. Даже напротив. И тримата представители на „Отровното трио“ подкрепят Мая Манолова в борбата ѝ за кмет на София. Арман Бабилян е политически PR с не една или две кампании зад гърба си, притежава компания за стратегически комуникации и PR. А проф. Велислав Минев, скулптор и творец, е бил член на партията на Меглена Кунева „Движение България на гражданите“ (ДБГ), която и към момента на започване на протестите, без да е лидер обаче Меглена Кунева, стои открито зад структурите на Мая Манолова. Водещата фигура около БОЕЦ е Георги Георгиев – бивш активист и член на ГЕРБ от Видин, който според различни информации, лансирани в медиите, е напуснал или изключен от партията на Бойко Борисов. Христо Иванов е бивш правосъден министър в два последователни кабинета – служебен с премиер проф. Георги Близнашки, (в който е и вицепремиер) и редовен на ГЕРБ. Политическата му метаморфоза преминава през основаване на собствена партия „Да, България“ и след това в общ проект с „Демократи за силна България“ (ДСБ), (от които е излъчен за министър на правосъдието в кабинета „Борисов 2“), наречен „Демократична България“.

„Отровното трио“ е рупорът на протеста, този, който концентрира много на брой звукови вълни и мнения и ги насочва в една посока на действие. Рупорът обаче може да има и негативна конотация, следвайки етимологията на думата – да е изразител на чужди мисли или идеи, проводник на чуждо влияние, за което е обвиняван от контрапротестиращи и кръгове около управляващото мнозинство.

За разлика от класическото музикално трио, в политиката много рядко три изяви личности създават дълготрайна група с дълготрайно сътрудничество и доверие, макар да нямат пряко заявена амбиция за собствена партия с определен политически уклон.

Избирането на точното наименование на групата от три силно изяви личности – Арман Бабилян, адвокат Николай Хаджигенов и проф. Велислав Минев води до полемика относно целите на организацията. В българския политически живот, пропит и символно пробит от раздори, скандали и антиморални действия, намесата на „отрова“ в игра на думи води със себе си и не толкова положителни асоциации. Възможен прочит на използването именно

на дума с подобен оттенък би могъл да бъде в търсенето на антидот за държавното тяло, пропито от корупционни практики според триото. Една от публичните изяви на Арман Бабилян, в която той преповтъря част от изявления на българския премиер, търсейки точно обратния ефект в разбирането от страна на слушателите си, оправдава донякъде подобна хипотеза.

Арман Бабилян е не просто PR специалист, той е бил и е политически PR експерт. Участието на професионалист в сферата на политическата комуникация в пряката организация на протеста води до нов начин на избор на теми и позициониране. Въпросът е на кого говори, коя аудитория търси и как ще го припознае. Дали хората ще търсят лидер в негово лице или думи, които да „облекат“ бъдещ лидер, който той експлицира?

„Отровното трио“ ежедневно почти в рамките на протеста е активно посредством предварително организирани брифинги, на които поставя вербално акцентите от своите действия. Излъчва „лайф“ моменти от протестни действия, както и споделя мнение по актуални въпроси на страницата си. Понякога триото обикаля и във вътрешността на страната в подкрепа на една или друга акция, дава изявления, интервюта и мнение за редица процеси в държавата.

Николай Хаджигенов използва нееднократно инструмент на социалната мрежа Фейсбук – „лайф“ за включване от собствената си кола, чрез който в реално време се обръща към хората и споделя актуални моменти от протестната организация и действия на „Отровното трио“ по време на пътуванията си в страната. Той прави препратки към редица мейнстрийм медии и политици. Демонстрира добра професионална лексика, но с изявен радикален елемент в комуникацията. Неговата ораторска сила и характерност допринасят за запазване на интереса към триото. Категоричността на идеите му и абсолютното хладнокръвие по отношение на критиката му към действащата власт са водещ елемент в комуникацията му.

Макар и трета по активност в триото, личността на проф. Велислав Минев е не по-малко колоритна предид политическия партиен бекграунд, културната идентичност и революционния изказ на скулптора, които в цялост създават едно противоречиво впечатление за тези, наблюдаващи изявите му онлайн. Той владее словото си и говори спокойно, ерудирано, но често и с войнствен елемент. Политическата му реторика е контрапункт на квазикултурата в България.

Политическата комуникация на Христо Иванов е най-цялостно и професионално структурирана, въпреки че и в нея се регистрират пропуски и пукнатини. Днешната дигитална среда дава както много преимущества пред опонента, така и е риск за използвания я. Въпреки това Христо Иванов е изключително последователен в медийното си политическо присъствие, както и в комуникацията си в социалните мрежи и платформи. Той „говори“ с хората през Фейсбук, Инстаграм и Туитър. Сайтът на партията му също дава адек-

ватна информация за дейността и идеите му. Медийните му изяви говорят за политическа подготовка и добра „речева конфекция“, перифразирайки експерта по реторика проф. Донка Александрова.

Неговата най-успешна от PR гледна точка акция е тази на плажа в Росенец. Въпреки физическата разправа между предвожданата от него група, акостираше с лодка в близост до къщата, свързана с почетния лидер на ДПС Ахмед Доган, и служители на НСО, тази акция е в центъра на последвалия протест в столицата, възпламенява и редица други във вътрешността, дори и в гранични райони на страната. Групата около Христо Иванов е и в двигател на придобилото популярност „масово плажуване“ на плажа в Росенец, „пиене на кафе“ пред хотел Берлин, считан за резиденция на медийния олигарх и депутат от ДПС Делян Пеевски, както и на други емблематични масови мероприятия, чийто замисъл сам по себе си се оказва запомнящ се в масовото съзнание и е предпоставка за натрупване на още електорална мощ. Към края на лятото на 2020 г. посочените мероприятия имат кумулативен ефект и отреждат значимо място в налагането на бъдещ нов политически дневен ред. Кръгът около Христо Иванов е и инициатор на промени в съдебната власт и пряко заявява позицията си спрямо главния прокурор Иван Гешев, срещу който също осъществява не малко на брой протестни акции.

Развитието на технологиите позволява смесване на виртуално и физическо присъствие. Това се наблюдава при политическата комуникация на кръга около Христо Иванов ежедневно. „Масовото къпане“ на плажа в Росенец и „масовото пиене на кафе“ в хотел Берлин показват, че за насочване на общественото внимание в определена посока са необходими и подобен род символни мероприятия, на които дори и без реално присъствие, гражданите се чувстват съпричастни и неделима част от тях. Почти всяко едно събитие в дните преди, след и по време на протестните акции се предава „лайф“ в социалната мрежа Фейсбук. „Лайф“-ът най-често е добре режисиран комуникационен акт, дори се превърна в нарицателно за медийния съветник на премиера Бойко Борисов, предвид честото му използване в монологичен или диалогичен режим с предварително подбрана аудитория и реплики. Този инструмент за политически PR е необходим, но и води със себе си сериозни рискове от намеса на външен комуникатор, чието поведение и реч е неконтролируемо и има потенциал да създаде сериозни имиджови щети. Такъв случай се регистрира именно при Христо Иванов, с който се опитва да говори бивш депутат от НДСВ и посочва прякор на известен сред ъндърграунд средите бизнесмен.

Насочвайки вниманието към следващия активен субект в протестите – БОЕЦ, следва да се отбележи на първо място, че акронимът не е намерен или измислен случайно. И това самоопределение като наименование има негативна конотация, свързана с разлом, борба и бой. Използването на акроними и жаргони в българския политически живот е честа практика, свързва се с по-

литическо инженерство и дори модерния криейтив подход. Но дали „бойците“ имат имиджов превес срещу наречените от тях „гербери“ или „калинки“ е въпрос, чийто отговор не търпи еднозначен отговор. Даже напротив, тази символика не води до радикална трансформация на публичния политически дебат, а по-скоро задълбочава негативните аспекти на политическата комуникационна криза.

При опитите за политически PR около БОЕЦ се наблюдава значително пониско ниво на професионализирана политическа комуникация. Това би могло да се дължи на няколко фактора: каква е търсената целевата аудитория в дългосрочен аспект, предвид вече няколкогодишната устойчивост на обединението и непрестанна дейност срещу кръга около правителството; има ли политически амбиции да се преформатира в партия, бореща се за властова позиция или прозират други цели? Отговорите на тези въпроси рамкират цялостния публичен образ на БОЕЦ и неговия лидер Георги Георгиев. Въпреки стилистични и изразни пропуски в комуникационния поток на организацията му, тя успява да се наложи подобно на „бренд“, като патентованата търговска марка на борбения обикновен български гражданин с революционен плам и хъс. Включването на репресиите, постоянните съдебни процедури около името на Георги Георгиев, както и отказаното лечение на болната му съпруга, поражда позитивни граждански асоциации спрямо накърнената му персонална идентичност и семейство и обединява нов тип симпатизанти около него, борещи се срещу хроничната липса на справедливост в обществото.

По отношение на представителството на отделните разглеждани субекти – двигатели в протеста, следва да се проследи дигиталното им присъствие и влияние. Най-скорошно създадената страница във Фейсбук е на Христо Иванов – 22 май 2019 г. (8 дек. 2016 г. на „Да, България“) с 30 хил. последователи, преди нея на „Отровното трио“ – 16 ян. 2020 г. с над 60 хил. последователи, а най-стара е тази на БОЕЦ – 5 май 2014 г. с над 64 хил. последователи. Този процес е обясним предвид хода на политическите им изяви. От „Отровното трио“ фейсбук страници имат Николай Хаджигенов – от 21 окт. 2017 г. с над 10 хил. последователи, а Арман Бабилян, може би предвид политическия си бекграунд като експерт по политически PR, създава такава още на 10 юли 2013 г. и регистрира над 16 хил. последователи. Проф. Велислав Минев няма страница до 10 авг. 2020 г., само личен профил, както и Георги Георгиев – водещото лице около БОЕЦ, който управлява своя комуникационен поток през страницата на гражданската организация и посредством личния си профил. Сред трите разглеждани субекта в анализа единствен по-активен извън социалната мрежа Фейсбук е Христо Иванов. Той има профили в инстаграм и дори в твитър, с последния инструмент, от който оперира и главният прокурор, макар с рестрикции спрямо коментари под негови публикации в някои моменти от кариерата му. Мая Манолова, чиято политическа реторика не е

ведеща за целите на анализа, също има значително присъствие в инстаграм с 12 хил. последователи. А Слави Трифонов регистрира сериозно влияние във Фейсбук, както и телевизионно такова в 7/8 ТВ.

Една важна за политическата комуникация амалгама се получава при смесването на няколко образа в политически диалог. Това се случва на 19 авг. 2020 г. в ефира на 7/8 ТВ. Слави Трифонов, основател на партията „Има такъв народ“, кани дъщерята на Арман Бабикиан в своето вечерно шоу предаване, пример за политейнемът в България. Участието ѝ е символно от гледна точка на ерудицията, дипломатичността и добрия изказ, който демонстрира младото момиче. Този пласт или подниво на политическа комуникационна практика не се артикулира така умело от премиера, който също намесва дъщеря си и дори внучетата си, като вмения вина на протестиращите, че са се доближили до дъщеря му в семейния му дом и за която в последващи интервюта уточнява, че владее английски, за разлика от него, но не смята, че с това си знание е способна да управлява (Атанасова, 2020). Явно Арман Бабикиан е на противоположна позиция спрямо изявите на свой родственик, в рамките на полето, в което той самият действа.

След повече от 40 дни протести „Отровното трио“ публикува пост във Фейсбук, в който прави публично финансирането на организацията. По сметката на триото, с титуляр Николай Хаджигенов, са постъпили 65 553.96 лв., от които са изразходвани 17 570 лв. за разходи от различно естество, упоменати в публикацията. Към тях са включени и разходи за “популяризация в интернет“, с което се имат предвид и т.нар. спонсирани публикации. Подобен похват е често използван в политическия и корпоративен PR, цели засилване на публичния ефект на предоставената информация чрез достигане на сегментирана група хора, предварително определена чрез настройки, за които се изискват и умения, извън чисто теоретичните. Правилното насочване на една комуникация е жизненоважен аспект за нейния ефект върху масата. Не е случайно, че се борава именно и чрез спонсирани публикации, чийто идеолог и насочващ „правилно“ би следвало да е политическият PR Арман Бабикиан и екип комуникационни експерти от неговия кръг.

По същество, днес, в България политическата комуникация и на трите субекта – „Отровното трио“, БОЕЦ и кръга около Христо Иванов е отражение на състоянието на медиите и свободата на словото.

Свободата на словото

Политическа комуникация без свободно слово не съществува! „Свободата на словото е предпоставка, характеристика и мярка за демокрацията, такава каквато я разбираме днес, и извървява дълъг път до своето утвърждаване“, пише в своята едноименна книга „Свобода на словото“ Симона Велева (2020, с. 11) – доктор по конституционно право, често присъстваща в медийното

пространство, с цел изразяване на професионално мнение на конституционалист относно спорните конституционни промени, инициирани от ГЕРБ по време на протестите през 2020 г. Според нея „гарантирането на свободата на словото като основна ценност на конституционализма е предпоставка за участие в политическия процес“ и „управляващите са по-скоро в ролята си да бъдат в служба на обществото, отколкото негови господари“ (с. 23). „Именно посегателствата върху честта, достойнството и доброто име на лицето са най-често прекрочваните граници чрез свободата на словото“ (с. 207).

Симона Велева смята, че интернет е еманация на свободата, но и на отговорността. Затова е нужен контрол, но и спазване на три комуникационни права – право на мнение, свобода на печата и средствата за масова информация, право на търсене, получаване и разпространяване на информация, техният обхват и граници (с. 309).

Мейнстрийм медии в България нанасят и понасят ежедневно имиджови щети по отношение на свободата на словото, поради обвързаности с едни или други личности и политики, които оставят негативен имиджов отпечатък, сподобен да разруши дори и дълго градена репутация. Това създава дълбок системен и структурен проблем в комуникацията, който към момента изглежда без изход. Примерите от лятото на 2020 г. са в няколко посоки, предвид намесата и на държавното финансиране, и на бизнес ориентирани интереси, но със сходен търсен резултат. Действията на протестиращите около БНТ кореспондират с желанието за изкореняване на държавно финансирания модел на действие, управляван от идеите и визията на властимащите партии. А ситуацията около Нова ТВ и действията на недоволните граждани издига на повърхността още един структуроопределящ проблем – не трябва в съзнанието на хората телевизията да се възприема като олигархична собственост, в противен случай обществото е особено чувствително и готово на радикални действия – не задължително от силов характер, прибегва се до окарикуряване и ирония, за което се регистрират не един или два примера, дори по време на живи включвания от протестните нощи. Негативни нагласи се регистрират и спрямо медийната империя – вестници, радиа и телевизия, свързвани с дефутата Делян Пеевски.

Насочвайки вниманието към иронията, следва да се отчете нейната значима роля по отношение на политическата комуникация и PR по време на протестите. Иронията, която по същество е стилистично – изобразителен похват, се превръща в адекватен изразен инструмент на недоволство, оставящ сериозен отпечатък в съзнанието и водещ до мисловна конструкция със символен характер, чиито интерпретации варират от смях до своеобразно отрезвяване. Арман Бабикиян е един от най-умело боравещите с нея по време на протестите. Неговата личност се запомня от мнозина след участието му в сутрешен блок

на Нова ТВ, в което той толкова адекватно си служи с този похват, че успява да остави ментален отпечатък дори и сред най-върлите си противници.

Въпреки проблемите със свободата на словото в България, за първи път от много години протестът и негови говорители или оратори са толкова видими и назовават личности и събития с висока обществена значимост без притеснения. Това се дължи на бурното развитие на технологиите и на отчетливото им представителство в социалните мрежи. Но това не бива да се върприема само и единствено в положителен аспект, даже напротив. Мнозина все още не са запознати с инструментите за дигитална манипулация, не притежават необходимата дигитална политическа култура, както и не притежават нужното знание. Това изкрystalизира правопрпорционално на политическите словесни и писмени изяви в мрежите.

И тук изниква няколко въпроса, първият от които е – словесен волунтариъм или словесна еквилибристика се наблюдава по време на протестите? Отреждане на първостепенна роля на човешката воля, доброволното сътрудничество в човешките отношения и естествените закони, а не на политическия натиск посредством словесен акт или умение да се говори много, а да се казва малко и да се заобикалят неудобните въпроси, тип йезуитска комуникация, често идентифицираща се дори с премиерското тяло? Не е ли това своеобразен прочит на част от демонстрираната политическа комуникация – от една страна на протестиращите (словесен волунтариъм) и от друга диаметрално противоположна – на управляващото мнозинство (словесна еквилибристика).

Следващият въпрос – *PR-локутивен* (перлокутивен) ли е PR по време на протестите? „На съвременния етап на изследвания се счита, че е подходящо текстът да се приеме като едно от проявленията, формите, страните на дискурса, като един негов междинен резултат – крайната цел на дискурса е не създаването на самия текст, а постигането на перлокутивен ефект“, пише Росен Стоянов (2005, с. 72–77), един от българските експерти по политическа комуникация. Според Джон Остин (1996) в едно изречение могат да бъдат извършени едновременно три речеви акта: локутивен: казване на нещо със смисъл и референция, като значението му е само информацията, която то носи; илокутивен: извършване на преднамерен езиков акт с определена конвенционална сила, целящ дадено въздействие върху другия, например да предизвика раздразнение, заблуждение, противопоставяне, подчинение; перлокутивен: възнамеряваният краен ефект върху другия, резултатът от извършения езиков акт; завършената комбинация между 1) казване и 2) извършване, която води до получаване на някаква реакция, например отговор на въпрос. А „успешен перлокутивен акт се отчита, когато постигнатият перлокутивен ефект съвпада с желаната (целена) реакция на слушащия – пристъпване към исканото действие. Останалите перлокутивни ефекти, които не са плод на устремените действия на говорещия, се разглеждат като интерактивни резултати в потока

на взаимодействието, но не се окачествяват като успех или неуспех в словесното общуване“, смята Донка Мангачева (2012).

В тази връзка, спорен и нееднозначен се оказва отговорът на въпроса в края на лятото на 2020 г. Предвид събитията около всички партии и политици, около протестиращите и не на последно място около пасивните наблюдатели на случващото се, по-скоро не е утвърдителен. Поляризацията в обществото е ясен индикатор за недостигането в пълнота на посланията на условно разделените две страни по оста корупция – антимафия в изпълнителната и съдебната власт. При политическия PR в България продължава да е водещ убеждаващият наратив, който често се смесва и с модерния криейтив подход. Затова и идеите в мрежата влизат в конфликт с идеала на представителната демокрация. Провокацията ръководи всички сфери на живота. Политическият дебат се изпразва целенасочено от смисъл. Няма как такъв тип деструктивни практики да не са част и от политиката и комуникацията.

Известната фраза „Нито ден без ред“⁴, произлизаща от по-старата древногръцка фраза със същия съвет: „Пишете всекидневно“, насочена към писателите и изобщо грамотните хора, днес е валидна единствено в социалните мрежи и то не в стандартния печатен формат. У нас предимно във Фейсбук и значително по-рядко в твитър. Затова в България неологизми от рода на „туйпломация“⁵ нямат политическа почва, тук се преформатират по време на протестите в „триопломация“ във Фейсбук.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В обобщение, тектоничните процеси задълбочават конфронтационната комуникация и линиите на разлом в обществото. Липсата на авторефлексия у политическия елит и играта ва банк обаче са индикатор за удължаване на политическата криза в България. Страната е изправена на прага на една дистопия – един политически антиутопичен сюжет, в който Министерство на истината обаче липсва. Оставката на Бойко Борисов и Иван Гешев се възприема като аксиома за развитие на държавата. Развитието на протеста доказва, че редуцирането на кадровия дефицит в правителството не води до намаляване на градуса на напрежение сред протестиращите.

Емпиричен маркер за липсата на доверие в управляващата политическа класа са изследвания на общественото мнение и нагласи от няколко социологически агенции, които категорично регистрират намаление в електоралния потенциал на ГЕРБ и Патриотичната формация, както и последвалият обществен отглас по отношение на промяна на основния закон на страната. Смяната

⁴ Лат. Nulla dies sine linea.

⁵ През авг. 2012 г. компанията за пбблик афеърс и PR Бърсън-Марстелър въвежда термина „туйпломация“ във връзка с изследване, което прави за това как световните лидери комуникират с обществността.

на Конституцията по същество е свързана с етатистки уклон, т.е. значително увеличаване на полето на интервенция на държавата върху обществото.

Подобен род радикални промени не се осъществяват без кредит на доверие, както и без доверие между хората на улицата. Ружа Смилова (2020, с. 19–20) обяснява дефицита на „хоризонтално“ доверие по следния начин: „У нас има ниско доверие не само към институциите, но и между гражданите. Протестиращите вече показваха способност за обединение „срещу“, но ще имат ли сили и за позитивен проект?“. Тя цитира изследване върху популизма по програма Хоризонт 2020 на Европейската комисия, което идентифицира разочарованията от прехода и тежестта на структурните реформи в постсоциалистическите страни – включително и в България – като един от факторите, допринесли за възхода на популистките партии в тези страни. Това от своя страна води до влошаване на качеството на институциите, включително и на съдебната система.

И не на последно място, интернет се превръща в първоизточник на всякаква информация, което е *опасно*, както за *хората*, така и за *науката* – отдалечаваме се от традиционните източници на информация, вярваме на електронната информация и на това разчитат и политиците. Затова се появява и ORM⁶ и др. съвременни тенденции в PR. Не се търси корелацията знание – наука – доверие – обществено мнение, чете се само началото, след това се преминава на друг информационен източник. Хората мислят, че всичко знаят, защото информацията е на един „клик“ разстояние. Така протестите са много по-силни в мрежата, отколкото на улицата. И макар мнението в мрежата да оказва влияние върху общественото мнение, то не е задължително да промени хода на процесите и събитията. Защото гражданите нямат тази реална власт, която изглежда, а и често поведението им се моделира. Въпреки това политиците са облагодетелствани от това, че могат да четат мнения в социалните мрежи, защото така имат възможност за действие в краткосрочен аспект, немислимо дори преди десетилетие. И макар мнозинството граждани, особено в България, да изглеждат аполитични по своята същност и характер, изследването на политиката и комуникацията показва, че управлението води повече виртуална държава, отколкото реални граждани, а контролът на гражданското общество е засилен именно благодарение на условията за директните канали за участие в управлението, които му се предоставят.

Тенденциите у нас и по света показат, че днешните политици не „пишат“ история, те я създават в дигитален формат и конструират друг неологизъм – *дигитално копие политик*: политици, чиято идентичност съвсем скоро може да бъде заменена с виртуални политици и политици роботи, първият сред които на име Сам е вече факт, макар и в друг континент. А дигиталното копие много лесно се мултиплицира и фалшифицира. Така един по един много от полити-

⁶ ORM (Online Reputation Management) – онлайн репутационен мениджмънт.

ците изглеждат дело на едно и също копие – дали ще е на един или друг лидер за гражданите има все по-малко значение. И изборите го показват – българите не харесват какво прави ГЕРБ, но не намират и алтернатива в най-голямата опозиционна партия БСП. Така продължават да получават от същото. И това в обзиримо бъдеще изглежда няма да се промени, каквото и да направят специалистите по политически PR, но те са длъжни да развиват дигитални компетенции, за да превърнат тази сфера в истинско съвременно политическо комуникационно поле на дебат и полемика, каквото към 2020 г. не е.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Айолов, Петър** (2018) „Краят на истината“ и технологията на интернет медиите, *Медialog* [онлайн], бр. 4 [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпно от: <https://www.medialog-bg.com/?p=1528>.
[Ayolov, Petar (2018) „Krayat na istinata“ i tehnologiyata na internet mediite, *Medialog* [onlayn], br. 4 [pregledan na: 8 avg. 2020]. Dostapno ot: <https://www.medialog-bg.com/?p=1528>.]
- Атанасова, Видка** (2020) И дъщеря ми знае английски, но не бих ѝ дал да управлява, *Дневник* [онлайн], 17 авг. [прегледан на: 1 септ. 2020]. Достъпно от: https://www.dnevnik.bg/citat_na_denia/2020/08/17/4103264_citat_na_denia_i_dushteria_mi_znae_angliiski_no_ne_bih/.
[Atanasova, Vidka. (2020) I dashterya mi znae angliyski, no ne bih y dal da upravlyava, *Dnevnik* [onlayn], 17 avg. [pregledan na: 1 sept. 2020]. Dostapno ot: https://www.dnevnik.bg/citat_na_denia/2020/08/17/4103264_citat_na_denia_i_dushteria_mi_znae_angliiski_no_ne_bih/.]
- Бернайс, Едуард** (2019) *Пропаганда*. София: Изток-Запад.
[Bernays, Eduard (2019) *Propaganda*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Бехар, Максим** (2019) *Световната PR революция*. София: Ентусиаст.
[Behar, Maksim (2019) *Svetovnata PR revolyutsia*. Sofia: Entusiast.]
- Бошнакова, Десислава** (2016) *Колективната мъдрост (Краудсорсинг)*. София: Рой Комуникейшън.
[Boshnakova, Desislava (2016) *Kolektivnata madrost (Kraudsorsing)*. Sofia: Roy Komyunikeyshan.]
- Бурстин, Даниел** (1998) История на образите: От псевдосъбитията до виртуалната реалност. В: *В края на века*. София: Труд.
[Burstin, Daniel (1998) Istoria na obrazite: Ot psevdosabitiyata do virtualnata realnost. V: *V kraja na veka*. Sofia: Trud.]
- Буруджиева, Татяна** (2020) Протестите и възможностите за излизане от политическата криза. *ТВ Европа* [онлайн видео], 21.07.2020 [прегледано на: 1 септ. 2020]. Достъпно от: <https://www.tvevropa.com/2020/07/tatyana-burudzhieva-protestat-emoralen-no-nyama-lideri-da-go-oglavvyat/>.

- [Burudzhieva, Tatyana (2020) *Protestite i vazmozhnostite za izlizane ot politicheskata kriza. TV Evropa* [onlayn video], 21.07.2020 [pregledano na: 1 sept. 2020]. Dostapno ot: <https://www.tvevropa.com/2020/07/tatyana-burudzhieva-protestat-e-moralen-no-pyuama-lideri-da-go-oglavuyat/>.]
- Велева, Симона** (2020) *Свобода на словото*. София : Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Veleva, Simona (2020) *Svoboda na slovoto*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Върбанова-Денчева, Кристина** (2018) Дигиталната трансформация на читателя – между традицията и модерността, *Проблеми на постмодерността*, т. 8, бр. 3.
- [Varbanova-Dencheva, Kristina (2018) Digitalnata transformatsia na chitatelya – mezhdu traditsiyata i modernostta, *Problemi na postmodernostta*, t. 8, br. 3.]
- Детев, Ивайло** (2016) *Виртуална публичност и делиберативна демокрация: Дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор“*. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- [Detev, Ivaylo (2016) *Virtualna publichnost i deliberativna demokratsia: Disertatsionen trud za prisazhdane na nauchna stepen „doktor“*. Sofia: SU „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Златева, Минка** (2008) *Мостове към консенсуса. Пъблик рилейшънс, журналистика и медии: проблемни области и конфликтни зони*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Zlateva, Minka (2008) *Mostove kam konsensusa. Pablik rileyshans, zhurnalistika i medii: problemni oblasti i konfliktni zoni*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Касабова, Иглика** (2014) *PR в социалните мрежи – успешни и неуспешни реторически практики в онлайн пространството* [онлайн] [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпно от [Kasabova, Iglika (2014) *PR v sotsialnite mrezhi – uspesni i neuspeshni retoricheski praktiki v onlayn prostranstvoto* [onlayn] [pregledan na: 8 avgust 2020]. Dostapno ot http://ebox.nbu.bg/ssc14/view_lesson.php?id=20.]
- Кардон, Доминик** (2012) *Интернет демокрация*. София: Аскони.
- [Kardon, Dominik. (2012) *Internet demokratsia*. Sofia: Askoni.]
- Кастелс, Мануел** (2004) *Възходът на мрежовото общество*. София: ЛИК.
- [Kastels, Manuel (2004) *Vazhodat na mrezhovoto obshtestvo*. Sofia: LIK.]
- Кръстева, Анна** (2013) *Дигиталният гражданин*. София: НБУ.
- [Krasteva, Anna (2013) *Digitalniyat grazhdanin*. Sofia: NBU.]
- Кръстева, Анна** (2019) От пост-комунизъм към пост-демокрация [блог] *Anna Krasteva Blog for active citizenship and innovative political research* [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпно от https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/16/civic-protests_e-democracy_new-mobilisations/.
- [Krasteva, Anna (2019) *Ot post-komunizam kam post-demokratsia* [blog] *Anna Krasteva Blog for active citizenship and innovative political research* [pregledan na: 8 avg. 2020]. Dostapno ot https://annakrasteva.wordpress.com/2013/12/16/civic-protests_e-democracy_new-mobilisations/.]
- Льобон, Густав** (1995) *Психология на тълпите*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- [Lyobon, Gustav (1995) *Psihologia na talpite*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

- Мангачева, Донка** (2012) Комуникативният успех в диалогичното взаимодействие, *Чуждоезиково обучение* [онлайн], XXXIX, кн. 1 [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпно от: http://lita-edu.eu/wp-content/uploads/2015/10/D_Mangatcheva-Komunikativniat-uspeh.pdf.
[Mangacheva, Donka (2012) Komunikativniyat uspeh v dialogichnoto vzaimodeystvie, *Chuzhdoezikovo obuchenie* [onlayn], XXXIX, kn. 1 [pregledan na: 8 avg. 2020]. Dostapno ot: http://lita-edu.eu/wp-content/uploads/2015/10/D_Mangatcheva-Komunikativniat-uspeh.pdf.]
- Маринов, Руси** (2003) *PR бял черен реверсивен*. София: ИК Ваньо Недков.
[Marinov, Rusi (2003) *PR byal cheren reversiven*. Sofia: IK Vanyo Nedkov.]
- Маринов, Руси** (2012) Пропаганда – комуникации – медии, *Годишник на департамент Масови комуникации*. София: НБУ.
[Marinov, Rusi (2012) Propaganda – komunikatsii – medii, *Godishnik na departament Masovi komunikatsii*. Sofia: NBU.]
- Мильохин, Андрей** (2020) Идва поколенчески преврат, *Business BGlobal*, август 2020, бр. 1.
[Milyohin, Andrey (2020) Idva pokolencheski prevrat, *Business BGlobal*, avgust 2020, br. 1.]
- Михайлов, Николай** (2019) *Българинът е смален човек. Прегънатият свиква със своето нищожество* [онлайн] [прегледан на: 3 авг. 2020]. Достъпно от <https://analizi.bg/българинът-е-смален-човек-прегънатия/>.
[Mihaylov, Nikolay (2019) *Balgarinat e smalen chovek. Preganatiyat svikva sas svoeto nishtozhество* [onlayn] [pregledan na: 3 avg. 2020]. Dostapno ot <https://analizi.bg/balgarinat-e-smalen-chovek-preganatia/>.]
- Остин, Джон.** (1996) *Как с думи се вършат неща*. София: Критика и хуманизъм.
[Ostin, Dzhon. (1996) *Kak s dumi se varshat neshta*. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Почепцов, Георгий** (2010) ПР в системата на новите комуникативни технологии, *Медия и комуникации* [онлайн], май 2010, бр. 6 [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпно от: <https://media-journal.info/?p=item&aid=111>.
[Pocheptsov, Georgiy (2010) PR v sistemata na novite komunikativni tehnologii, *Media i komunikatsii* [onlayn], may 2010, br. 6 [pregledan na: 8 avg. 2020]. Dostapno ot: <https://media-journal.info/?p=item&aid=111>.]
- Първан Симеонов:** Протестът прилича на предизборна кампания, триото подкрепи Манолова (2020), *Монитор* [онлайн], 11 авг. 2020, 09:51 [прегледан на: 1 септ. 2020]. Достъпно от: <https://www.monitor.bg/bg/a/view/pyrvan-simeonov-protestyt-prilicha-na-predizborna-kampanija-trioto-podkrepi-manolova-218762>.
[Parvan Simeonov: Protestat prilicha na predizborna kampania, trioto podkrepi Manolova (2020), *Monitor* [onlayn], 11 avg. 2020, 09:51 [pregledan na: 1 sept. 2020]. Dostapno ot: <https://www.monitor.bg/bg/a/view/pyrvan-simeonov-protestyt-prilicha-na-predizborna-kampanija-trioto-podkrepi-manolova-218762>.]
- Смилкова, Детелина** (2016) Ще се ползват несъществуващи досега технологии, *Икономика*, юли, бр. 63, с. 13.

- [Smilkova, Detelina (2016) Shte se polzvat nesashtestvuvashiti dosega tehnologii, *Ikonotika*, yuli, br. 63, s. 13.]
- СМИЛОВА**, Ружа (2020) От каква промяна имаме нужда, *BGlobal*, август 2020, бр. 1, с. 19–20.
- [Smilova, Ruzha (2020) Ot kakva promyana imame nuzhda, *BGlobal*, avgust 2020, br. 1, s. 19–20.]
- СТОЯНОВ**, Росен (2005) Същност на политическия дискурс, *Годишник на Департамент Масови комуникации* [онлайн]. София: НБУ, с. 72–77 [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпна на: <https://masscomm.nbu.bg/bg/godishnici/godishnik-na-department-masovi-komunikacii-2005>.
- [Stoyanov, Rosen (2005) Sashtnost na politicheskia diskurs, *Godishnik na Departament Masovi komunikatsii* [onlayn]. Sofia: NBU, s. 72–77 [pregledan na: 8 avg. 2020]. Dostapna na: <https://masscomm.nbu.bg/bg/godishnici/godishnik-na-department-masovi-komunikacii-2005>.]
- СТОЯНОВ**, Росен (2013) *Съществува ли „Политически PR“?* [онлайн] [прегледан на: 8 авг. 2020]. Достъпно от : http://ebox.nbu.bg/ssc13/view_lesson.php?id=15.
- [Stoyanov, Rosen (2013) *Sashtestvuva li „Politicheski PR“?* [onlayn] [pregledan na: 8 avg. 2020]. Dostapno ot : http://ebox.nbu.bg/ssc13/view_lesson.php?id=15.]
- СТОЯНОВ**, Росен (2016) *Комуникационна демокрация*. София: Унив. изд. НБУ.
- [Stoyanov, Rosen (2016) *Komunikatsionna demokratsia*. Sofia: Univ. izd. NBU.]
- СТОЯНОВ**, Росен (2017) *Политически комуникационни практики*. София: Унив. изд. НБУ.
- [Stoyanov, Rosen (2017) *Politicheski komunikatsionni praktiki*. Sofia: Univ. izd. NBU.]
- У** нас има фасадна демокрация: 28 години от създаването на СДС (2017) *Директно*. Bulgaria On Air, 07.12.2017 [онлайн видео] [прегледан на: 1 септ. 2020]. Достъпно от: <https://www.bgonair.bg/a/157-direktno/79564-u-nas-ima-fasadna-demokratiya>.
- [U nas ima fasadna demokratsia: 28 godini ot sazdavaneto na SDS (2017) *Direktno*. Bulgaria On Air, 07.12.2017 [onlayn video] [pregledan na: 1 sept. 2020]. Dostapno ot: <https://www.bgonair.bg/a/157-direktno/79564-u-nas-ima-fasadna-demokratiya>.]
- Grunig**, J.E., Hunt, T. (1984) *Managing Public Relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Habermas**, Jurrgen (1996) *Between Facts and Norms*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Harlow**, Rex F. (1976) Building a Public Relations Definition, *Public Relations Review*, 2, no. 4, p. 36.
- MacLuhan**, Marshall (1962) *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. London: Routledge & Kegan Paul.
- MacLuhan**, Marshall, **Lapham**, Lewis H. (1994) *Understanding Media: the Extensions of Man*. Cambridge Mass: MIT Press.
- Merriam-Webster Dictionary** [online] [accessed 3 august 2020]. Available at: www.merriam-webster.com.
- Vaccari**, C., **Valeriani**, A. (2016) Party Campaigners or Citizen Campaigners? How Social Media Deepen and Broaden Party-Related Engagement. *The International Journal of Press/Politics*, vol. 2, № 3.

ПРЕДСРОЧНИТЕ ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ 2013/2014 Г. – МОТИВИ ЗА ВЪЗДЪРЖАНЕ ОТ ГЛАСУВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ

Боряна Стефанова Петкова

Анотация. Целта на темата е да се направи анализ на основните мотиви за отказ от гласуване в периода на парламентарните избори 2013/2014. На базата на осъществения анализ да се направят мотивирани препоръки за повишаване на избирателната активност и приобщаване на гражданите към участие в политическия живот. Разглежданият проблем предизвиква интерес поради значението на изборния процес от една страна и от друга, поради значението на електоралното поведение като индикатор за политическа представителност. Мотивите, които негласуващите изтъкват са резултат на изградено у гражданите недоверие към политическата система като цяло (политически актьори; партийни програми и институции, организиращи изборния процес). От направеното проучване става ясно, че негласуващият избирател влиза в по-широки възрастови рамки, образован е и макар и да не се интересува от политически процеси, ги възприема като смислени дейности. Тъкмо това е и основният извод от проведеното проучване: макар и силно дистанцирани от обществено-политическите процеси, негласуващите са склонни в определен момент и при определени обстоятелства да се включат в изборния процес. Темата би могла да допринесе към теориите за политическо участие и по-конкретно за разбирането за нарастването на отчуждението от конвенционално политическо участие за сметка на неконвенционалното.

Ключови думи: избори; изборна активност; гласуване; негласуване; политическо поведение; изборен процес; мотиви.

EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS 2013/2014 – REASONS FOR ABSTAINING VOTING BY BULGARIAN CITIZENS

Boryana Stefanova Petkova

Abstract. The purpose of the topic is to make an analysis of the main reasons for refusing to vote in the period of the parliamentary elections 2013/2014. Based on the analysis, to make motivated recommendations for increasing voter turnout and involving citizens in political life. The problem under consideration is of interest due to the importance of the electoral process on the one hand and due to the importance of electoral behavior as an indicator of political representation. The motives that non-voters point out are the result of the citizens' distrust of the political system as a whole (political actors; programs and institutions organizing the election process). The survey shows that the non-voting voter enters a wider age range, is educated and, although not interested in political processes, perceives them as meaningful activities. This is the main conclusion of the survey: although

strongly distanced from the socio-political processes, non-voters tend to be involved in the election process at certain times and under certain circumstances. The topic could contribute to theories of political participation, and in particular to the understanding of the growing alienation from conventional political participation at the expense of unconventional.

Keywords: elections; elective activity; voting; non-voting; political behavior; election process; motives.

Изборният процес в демократична България се разделя на два периода: първият период обхваща годините от 1990 г. до 2001 г., а вторият – след 2001 г. Това разделяне се дължи предимно на политическите партии като участници в изборите, както и на произтичащото следствие от това участие – изборната активност. Характерно за периода до 2001 г. е наличието на двупартиен модел. След 2001 г., този двуполусен модел е прекъснат с появата на нови партии. Независимо от разширяването на политическия спектър, участието на гражданите в изборния процес намалява. С изключение на изборите през 2001 г. и 2009 г. процентният дял на отказващите се хора да гласуват съществено нараства. Оказва се, че мобилизацията на гражданите в периода до 2001 г. е по-машабна, макар и при по-ограничена партийна представителност, докато увеличението на партийните регистрации след 2001 г. не успява да предизвика електорален интерес. С този парадокс се мотивира и изборът на настоящата тема. Намаляващата избирателна активност е явление, характерно за демократичните страни и в западна Европа, което явление се развива предимно след 2000 г. и занимава все повече експертното внимание. В България, отказът да се гласува е един динамичен фактор в изборния процес от 2001 г. до 2009 г., след което се установява като трайна тенденция. Значимостта на ниската избирателна активност се определя с проявата ѝ като обществена нагласа. Негласуването все по-често се възприема за поведение от нарастващ брой българи, което води до съмнения относно легитимността на изборния процес. Събитията, предшествващи изборите, под формата на протестни обществени прояви, предвещават граждански реванш на политическата ситуация в изборния ден. Но изборните резултати и през 2013 г. и през 2014 г. не показват гражданска мобилизация, напротив – електоралното поведение става все по-пасивно. Обект на настоящата разработка е нарастващият брой негласуващи граждани, отчетен на избори 2013/2014 като актуален проблем на българската политическа система. Темата е посветена на развиващия се процес на негласуване в рамките на България. Електоралното поведение на българите, живеещи в чужбина не е отчетено, поради недостъпността на техните нагласи. Ето защо, изследването се концентрира върху отказа от гласуване на национално ниво. Целта, поставена в разработката е да се направи анализ на причините, поради които българите отказват да дадат своя вот. За по-пълноценен анализ е направено следното:

1. Проучване на експертното мнение относно мотивите за негласуване;
2. Проучване на мотивите на негласуващите според гласуващите;
3. Проучване на мотивите на негласуващите.

Избраният качествен метод, чрез дълбочинни интервюта е предпочетен метод поради възможността за сравнително кратък период и при директен контакт да бъде получена информация. При този тип техника, няма изискване да се спазва редът и формулировката на отворените въпроси, което позволява събиране на информация, непредвидена при подготовката на изследването. Основен мотив за избора на този метод на изследване е получаването на експертиза, която се придобива чрез един по-свободен регламент, предразполагащ респондентите към диалог, в който те да бъдат искрени и детайлни.

Представената тук тема е част от широко изследване, включено в магистърска теза на автора и проведено в периода 2014–2016 г. на процеса на негласуване, в което са включени следните характеристики – профил, нагласи и мотиви за отказа от гласуване, както и отражението на този отказ върху изборния процес и съответният резултат. С цел краткост и логичност, в представената тема са засегнати мненията на експерти, гласуващи и негласуващи само засягащи мотивите на въздържане от гласуване, както и акцент върху един от въпросите от двете анкетни карти, ползвани в изследването.

1. ПОЛИТИЧЕСКО УЧАСТИЕ – ТЕОРИИ ЗА ОТКАЗ ОТ ГЛАСУВАНЕ

Когато политическата апатия засегне активните политически животни (Тодосиадис, 2014), те спират да се възприемат като отговорни за вземането на решения. Подобна политическа апатия, повече изразена с нежеланието за участие в избори, се мотивира с три типа състояния на гражданите: състояние на изключване; на отчуждение и на изолиране от политиката (Тодоров, 2014).

Отказът от гласуване (Brady, Verba, Schlozman, 1994, p. 271) е в резултат на отдръпването на гражданите от политическо участие, защото те не могат, не искат или не са стимулирани към такова участие. Политическата ангажираност на индивида, зависи както от адекватната му оценка на политическите процеси (т.е. неговата психологична настройка за общностна принадлежност), така и от отношението на политическите субекти, които са отговорни за качеството на демократичните процеси. За да прояви индивидът гражданска компетентност по обществено значими теми е необходимо наличието преди всичко на вътрешни стимули. Тези стимули се формират и контролират както от политическите актьори, така и от средствата за масова комуникация, които в последно време са силен манипулативен механизъм. И все пак, средствата за информираност в днешния технологичен свят са многобройни, което позволява една всеобхватна и добра компетентност, която да служи за аргумент в изборния процес.

Антъни Даунс (Downs, 1957) въвежда понятието „парадокс на изборите“ като едно положение, в което гласуващите изпадат, а изборният процес той определя като безсмислен акт. В този случай, гласуването се възприема като нещо нетипично, а отказът от гласуване като естествено поведение. Тази теза е част от теорията за рационалния избор, според която, гласуването няма смисъл, тъй като единичният вот не би могъл да повлияе на крайния резултат от изборите. Изборите обаче са всенародно дело и тяхна цел е да покажат индивидуалното отношение на гражданите към политическия живот, което формира в крайна сметка общите нагласи на обществото.

Относно видовете отказ от гласуване, интерес представлява да се разгледат и трите процеса отнасящи се до отказа от гласуване, които Пиер Брешон определя: интегриране на човек в обществото (социален); проява на отвращение от политиката (антиполитически) и липсата на залог (конюнктурен) (Bréchon, 2009). Социалният процес предполага наличието или отсъствието на останалите два, което отвежда до важността на интегрирането на човек в обществото.

Все по-разпространена става тезата за протестен отказ от гласуване, развита от Паскал Перино (2014, с. 64). Поведението на отказ от гласуване засяга във все по-голяма степен високообразовани млади хора с добър социален статус, дори и политически активни. Този тип граждани не разпознават себе си в политическата система, поради което изразяват несъгласието и протеста си към политиката като отказват да гласуват.

Намаляващата избирателна активност е характерна и за други демокрации. След 2000 г. отказът от гласуване е фактор с по-голяма тежест и в Германия. В своя статия Манфред Гюлнер разграничава четири типа мотиви, с които немските граждани обуславят нежеланието си да дадат своя вот: недоволство от политиците, които не желаят да се ангажират с грижите на хората; недоволство от предложенията на партиите и техните програми; недоволство от цялата политическа система; лични мотиви, сред които и нагласата, че с гласа си нищо не могат да променят (Güllner, 2013). Трайно негласуващите (предимно млади с по-ниско образование и по-ниски доходи) в Германия отдават своето поведение като реакция на отчуждението между политици и граждани, което рефлектира върху цялостната политическа система. Немският негласуващ гражданин би могъл да прояви политическо отношение тогава, когато политиците и партиите започнат да отразяват действителните грижи и нужди на хората.

В анализ, публикуван във Виена, Герхард Танцер обобщава нагласите сред негласуващите, които не вярват, не се интересуват и не мислят, че могат да променят нещо с гласа си (Tanzer, 2007). Обясненията за намаляващата избирателна активност се концентрират в две тези – теза за нормализиране и теза за криза (Jonas, 2008). Възприятието за нормализиран процес се осно-

вава на аргумента, че незаинтересованите не трябва на всяка цена да гласуват. Т.е. успешно развиващата се демокрация трябва да разчита на реални и адекватни електорални настроения, като по този начин негласуващите, които са такива тъкмо поради недъзите на демократичния модел биват отхвърляни от обществото. Тезата за криза от друга страна, поддържа разбирането, че една демократична държава функционира стабилно само когато избирателната активност е голяма. Колкото повече бюлетини бъдат открити в изборните урни, толкова по-демократично е управлението. И все пак, бюлетините могат да бъдат и невалидни / бели – значи ли, че при висока изборна активност с преобладаващи недействителни бюлетини демокрацията функционира стабилно? Едва ли. Изборите, като механизъм на представителната демокрация са индикатор за електоралните настроения. Разбира се, това не е единственият процес, с който се характеризира качеството на демокрацията, а по-скоро процес, описващ отношенията между политическите актьори и гражданите. Липсата на подобни взаимоотношения, които да изградят връзката между политик и гражданин води до ниска избирателна активност. В този случай не биха могли да се отчетат обществените настроения и става невъзможно да се осъществи обратна връзка за това от какъв вид политика имат нужда гражданите. Факторите, играещи важна роля за привличането на гражданите към политическо участие са възраст, образование и социална интеграция (Тодоров, 2012, с. 354). В последно време нараства тенденцията за все по-слабо участие на по-младите хора в изборите, като по-образованите граждани също отказват да участват в изборния процес.

Ниската избирателна активност не би следвало да се възприема като процес на нормализация, не защото всички граждани трябва по задължение да гласуват, а поради мотивите, с които се аргументира решението за отказ от гласуване. Отдалечаването на хората, все по-млади и по-образовани, от политическите събития е по-скоро криза на представителността на обществото, което най-често се проявява като апатия към изборния процес.

Как експертите обясняват въздържанието от гласуване?

Високата изборна апатичност, залегнала сред обществото през 2013 г., според експертите е резултат освен на общественото недоверие, така и силно повлияна от провежданата предизборна кампания. Политическото поведение в кампанията е провокирало единствено отвращение сред обществото и в резултат до изборните урни отиват само най-твърдите поддръжници на партиите (Тодоров, 2013). Една от причините хората да не гласуват е развитото отвращение към политиката, провокирано от скандалната предизборна кампания. Друг аргумент за отказа от гласуване е, че хората не припознават вече себе си във функционирането на партии и институции (Минчев, Гълъбов, 2013). Според социолога Антоний Гълъбов, профилът на негласуващите е категоризиран като млад, градски и образован човек.

Образът на негласуващите и през 2014 г. не е по-различен от този през 2013 г., като се има предвид и краткия период между двата избора. Отказващите да гласуват са убедени песимисти относно развитието на страната, като основен фактор за негласуване е бедността (Захариев, 2015). Конкретните причини младите да не гласуват са: влияние оказва липсата на целенасочена и адекватна предизборна кампания спрямо младите; липсата на връзка между партиите и обществото; младото поколение е строго индивидуализирано и е необходим индивидуален подход; дълбоката икономическа пропаст в малките населени места и подмладяване на партиите, което по-скоро отглежда едни послушковци, забравили принципите и ценностите си (виж С. Делийски). Сред експертното мнение място намира и това на психолозите, които разглеждат 12 типа негласуващи (конструктивно и дефанзивно негласуващи (Димитров, 2014). Най-разпространеният тип негласуващ е т.нар. властохотлик. Хората от тази група са интелигентни, комуникативни, стремящи се към личностно развитие. Отказващите да гласуват от този тип хора следят политическите процеси и поведението на политиците, т.е. те се намират „в политическата игра“ и поради високата си квалификация разчитат на задълбочен анализ. Независимо, че се интересуват от политиката, те стоят настрана от политическия живот, тъй като не виждат нуждите на обществото да бъдат отразени във водената политика.

Профилът на негласуващите български граждани на парламентарни избори 2013/2014 е съставен от хора, които като цяло се интересуват от политика. Все по-млади и по-образовани хора смятат, че с отказа си от гласуване демонстрират критичното си отношение към политическата система, която дори и в процеса на предизборна кампания „нехае“ за техните мнения. Експертите определят като основен мотив за негласуване отчуждението на гражданите от политиката, което е в следствие както на липсата на заинтересованост към обществото от страна на политическите актьори, така и в следствие на омерзението, което предизборните кампании провокират в хората.

2. МОТИВИ ЗА ОТКАЗ ОТ ГЛАСУВАНЕ СПОРЕД ГЛАСУВАЩИТЕ ГРАЖДАНИ

В тази част на изследването се анализират резултатите от интервюта, в които взеха участие 15 респондента. Участниците в проучването са гласуващи граждани, ангажирани да коментират негласуването като избор и процес. За целта на темата ще бъде подробно разгледан един въпрос от анкетната карта – 8 въпрос: Какви са причините, според Вас, хората да не гласуват?

Таблица 1. Данни за статуса на гласувалите 2013–2014¹

Възрастови групи	До 30 г.	31–40 г.	41–50 г.	51–60 г.	61–70 г.	71–80 г.	Общо
Участие на гласувалите	6	2	5	1	-	1	15
Мъже	4	2	2	1	-	-	9
Жени	2	-	3	-	-	1	6
Образование	висше						15

Както се вижда от табл. 1, 6 от респондентите са жени, 9 – мъже, всички те са с висше образование като възрастовият диапазон на участниците е 25–75 г. Преобладават хората на възраст от 28 г. до 50 г. Интересът към политиката е споделен от 14 от гласуващите, като само един от респондентите заявява, че не е особено политически заинтересован. Политиката присъства като тема и в личния живот на участниците, като отново 14 от интервюираните споделят, че обсъждат политически въпроси, както в семейството си, така и с приятелите си.

В направеното анкетно прочуване, гласуващите се определят като активни гласоподаватели, интересувачи се от политика, която често е и тема на разговори, предимно сред мъжете, притежаващи висше образование и в активна възрастова група. Така изглеждат гласуващите.

Таблица 2. Какви са причините, според Вас хората да не гласуват?

Няма за кого	3
Недоверие (в партии, политици, институции)	7
Опорочен изборен процес	1
Няма смисъл	1
Недостатъчна политическа грамотност	3

Според отговорите на респондентите причините да не се гласува са групирани в 5: няма за кого; недоверие към политиките; опорочен изборен процес; няма смисъл и недостатъчна политическа грамотност на негласуващите.

Гласуващите приемат, че четирите причини да не се гласува, са взаимозависими и се обуславят взаимно. Под липса на политическа грамотност (пета причина) се разбира липса на познание за политики, актьори и процеси, които са от обществена значимост. Нежеланието на хората да се информират политически би могло да се обвърже с недоверието към партии и политици, както и със съмнения за честността на изборния процес. В резултат на разочарованието си от политическото говорене, което не води към желаните от обществото резултати, в хората се формира безразличие към политиката, изразяващо се в отказ от информираност. Другото възможно обяснение на политическата неграмотност на негласуващите би могло да бъде отношението

¹ Таблиците са по данни на автора.

им към политиката като към нещо, което не ги засяга. В този случай обаче, приобщаването на хората към политиката би бил по-труден и продължителен процес, в сравнение с разочарованите от политиката.

Обясненията на респондентите, свързани с причините да не се гласува, могат да се обобщят като причини на неосъществен демократичен процес, в който са налице – липсата на избор; недоверие в политиката; съмнения в честността на изборния процес, което определя и неговото обезсмисляне и недостатъчна политическа грамотност. Всичко това формира безразличното отношение на негласуващите към гласуването като демократичен механизъм.

3. МОТИВИ ЗА ОТКАЗ ОТ ГЛАСУВАНЕ СПОРЕД НЕГЛАСУВАЩИТЕ ГРАЖДАНИ

Профилът на участниците в проучването е по-разнообразен и по-обхватен, в сравнение с този на гласуващите респонденти във втора глава, което се дължи на големия интерес към причините за негласуването.

Таблица 3. Данни за статуса на негласувалите 2013–2014

Възрастови групи	До 30 г.	31–40 г.	41–50 г.	51–60 г.	61–70 г.	71–80 г.	Общо
Участие на гласувалите	9	5	7	3	1	-	25
Мъже	5	4	3	3	1	-	16
Жени	4	1	4	-	-	-	9
Образование	Висше – 8		Средно – 17				25

Данните от табл. 3 показват превес на респондентите от мъжки пол – 16, докато жените са 9. За разлика от анкетата с гласуващи респонденти, в тази анкета, участие са взели както хора с висше – 8, така и хора със средно образование, които са и мнозинство – 17. Възrastовият диапазон на негласуващите е от 19 г. до 63 г., като по-представени са респондентите до 30 г. – 9. Интерес към политиката проявяват едва 4-ма от участниците в проучването, докато за 21 от тях политиката не стои на дневен ред.

За по-коректно сравнение и в тази част ще се акцентира върху един въпрос от анкетната карта – 7, а именно: Какви са причините, поради които не гласувахте?

Причините, които участниците в проучването споделят като основателни, за да не пуснат бюлетина в изборния ден се групират в три категории причини:

- липса на подходящ кандидат, за който да се гласува (причината известна като „няма за кого“);
- неразпознаване на стойностни и смислени партийни програми („няма за какво“);

- възприемане на изборния процес като опорочен и предвидим, т.е. – без-смыслен (известното „няма смисъл“).

Таблица 4. Какви са причините, поради които не гласувахте?

Няма за кого	13
Няма за какво	5
Няма смисъл	7

Най-съществената пречка, която застава на пътя на негласуващите респонденти е невъзможността да намерят сред кандидатите удачен и алтернативен избор. Това може да се изтъкне по два начина: на избори се явяват едни и същи кандидати, които не са подкрепили думите си с действия, както и явяване на кандидати различни от очакванията на негласуващите.

Мотива „няма смисъл“ е произведен на приемането на изборния процес, като нечестен и манипулиран вот. Негласуващите, които поддържат тази теза, имат известно право, като се има предвид неуредиците с бюлетините през 2013 г., както и множеството регистрирани нарушения и на двата извънредни избора през 2013 г. и 2014 г. Респондентите не виждат в провеждането на избори механизъм за демократично управление, поради което го възприемат като безсмыслен процес.

Последният мотив „няма за какво“ е събирателен, като в него се съчетават от една страна партиите, а от друга страна политическите платформи – обещаения, като част от политическото говорене. Имайки предвид вече описаното отношение на негласуващите към кандидатите, е разбираемо рефлексивното на негативите и върху партиите, които ги издигат. Колкото до предизборните платформи – те също понасят последиците от неосъществени политически обещаения – разочарование и недоверие.

Представеният анализ е върху мотивите, отвеждащи до отказ от гласуване, а съответно и до деполитизиране на българските граждани. В следващите редове са изложени резултатите и изводите, основащите се на анализа на причините за негласуване от една страна, а от друга страна се извеждат препоръки за повишаване на избирателната активност.

Причините, които имат централна роля в отказа от гласуване са формулирани по следния начин:

- причина „няма за кого“;
- причина „няма за какво“;
- причина „няма смисъл“.

Трите мотива за отказ от гласуване говорят за изградено от гражданите недоверие към политическата система като цяло (политически актьори; партийни програми и институции, организиращи изборния процес). Причината „няма за кого“ обединява нагласите на по-голямата част от негласуващи-

те. Причините „няма за какво“ и „няма смисъл“ са доказано основателни. Предизборните обещания под формата на партийни програми отблъскват българският гражданин със своята краткотрайност и неизпълнимост, като с предизборните си кампании, партиите сякаш целят да останат „под прикритие“ и доказателство за това са кампаниите в разглеждания в разработката период 2013/2014 г., които се отличават с липса на дискусии сред политическите актьори, липса на политическо говорене и отношение към гражданите и най-вече с агресивен език, отблъскващ и отвращаващ обществото. Нарушенията, които се регистрират в изборния процес придобиват все по-висок процентен дял, като характерни за избори 2013/2014 са контролирания вот и купуването на гласове, което съвсем естествено повдига въпрос доколко легитимни са резултатите от изборите. В този смисъл, мотивите „няма за какво“ и „няма смисъл“ са аргументирани. Важно е да се отбележи, че негласуващите не са трайно негласуващи, което позволява да се отбележат перспективите за привличането им към изборния процес.

Изводът, който анализът в разработката показва е: деполитизиране на българските граждани, изразяващо се в систематичен отказ от гласуване.

Изборният период 2013/2014 г. оставя след себе си силно фрагментирано общество, което не намира алтернативен кандидат или партия, които да го представляват и да управляват от негово име и в негова полза. Ето защо отчуждението и недоверието се превръщат в естествени реакции на поведението на негласуващите по време на избори. Участието в избори е една от възможностите за политическа ангажираност на гражданите, но в същото време е и най-отчетлива величина що се отнася до нагласите в обществото.

Негласуващите граждани сами изтъкват мотиви, които могат да ги „приобщат“ към процеса на гласоподаване. За едни, това са нови личности, нови програми; за други, мотивите се състоят в положителна промяна на начина им на живот; за трети, това са промени в изборните правила. Каквито и условия да поставят за да дадат гласи си, важно е да се отчете като оптимистично наличието на подобни мотиви в полза на представителната демокрация.

В действителност съществуват различни механизми за привличане на негласуващите в изборния процес: от промени в Изборния кодекс до промяна в политическата система. Но дори и да се реализират част от тези механизми проблемът с ниската избирателната активност няма да бъде решен. Решението се състои в привличането на гражданите да участват активно в политическия живот. Дали това участие ще се изразява във формиране на граждански инициативи и форуми или в организиране на обществени дискусии по наболели социални проблеми, интересът на гражданите към политическите събития трябва да бъде провокиран под формата на някаква кауза, която да бъде стимул за обществена ангажираност. Само когато хората се чувстват значими и чути, когато бъдат отразени техните нужди, само тогава обществото ще бъде

политизирано, а „входният“ процес в политическата система ще се превърне в практика, която ще заздравя качеството на демокрацията. Ето защо, за намаляването на процента на негласуващи граждани и съответно увеличаване на изборителната активност е необходимо вниманието да се концентрира върху изграждането на връзка между граждани и политици, както и мотивиране на гражданска инициативност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Димитров**, Пламен (2014) Няма мнозинство бойкотира партиите, *Стандарт* [онлайн], 16 септември [Прегледан на 1 септ. 2020] Достъпно от: http://www.standartnews.com/mneniya-intervyuuta/nyamo_mnozinstvo_boykotira_partiite-254092.html.
[Dimitrov, Plamen (2014) Nyama mnozinstvo boykotira partiite, *Standart* [onlayn], 16 septemvri [Pregledan na 1 sept. 2020] Dostapno ot: http://www.standartnews.com/mneniya-intervyuuta/nyamo_mnozinstvo_boykotira_partiite-254092.html.]
- Минчев**, О., **Гълъбов**, А. (2013) Изборителната активност-статистически ниска, но и некачествена, *BTV Новините* [онлайн], 14.05.2013 [прегледан на: 15 септ. 2020]. Достъпно от: <http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/politika/parlamentarni-izbori-2013-107.html>.
[Minchev, O., Galabov, A. (2013) Izbiratelnata aktivnost-statisticheski niska, no i nekachestvena, *BTV Novinite* [onlayn], 14.05.2013 [pregledan na: 15 sept. 2020]. Dostapno ot: <http://btvnovinite.bg/article/bulgaria/politika/parlamentarni-izbori-2013-107.html>.]
- Захариев**, Б. (2015) *Негласуващите – опит за „портрет“* [онлайн] [прегледано на 15 септ. 2020]. Достъпно от: http://politiki.bg/?cy=285&lang=1&a0i=224111&a0m=readInternal&a0p_id=1108. [Zahariev, B. (2015) *Neglasuvashтите – opit za „portret“* [onlayn] [pregledano na 15 sept. 2020]. Dostapno ot: http://politiki.bg/?cy=285&lang=1&a0i=224111&a0m=readInternal&a0p_id=1108.]
- Перино**, П (2014) Разочарованието от демокрацията. В: **Канев** Д., **Тодоров**, А. (състав., ред.) *Качество на демокрацията в България*. София: Изток-Запад.
[Perino, P (2014) Razocharovanieto ot demokratsiyata. V: Kanev D., Todorov, A. (sastav., red.) *Kachestvo na demokratsiyata v Bulgaria*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Теодосиадис**, М. (2014) Политическата апатия като симптом, *Живот след капитализма* [онлайн], 09 Юли 2014 12:04 [прегледан на 25 окт. 2020]. Достъпно от: <http://www.lifeaftercapitalism.info/critique/395-politicheskata-apatiq-kato-simptom>.
[Teodosiadis, M. (2014) Politicheskata apatia kato simptom, *Zhivot sled kapitalizma* [onlayn], 09 Yuli 2014 12:04 [pregledan na 25 okt. 2020]. Dostapno ot: <http://www.lifeaftercapitalism.info/critique/395-politicheskata-apatiq-kato-simptom>.]
- Тодоров**, А (2012) *Елементи на политиката*. София: НБУ.
[Todorov, A (2012) *Elementi na politikata*. Sofia: NBU.]
- Тодоров**, А. (2013) Очаквам нови избори, българите са отвратени, *Мениджър.News* [онлайн], 13.05.2013 [прегледан на 25 окт. 2020]. Достъпно от: <https://tinyurl.com/yue3vxfz>.

- [Todorov, A. (2013) Ochakvam novi izbori, balgarite sa otvrateni, *Menidzhar.News* [onlayn], 13.05.2013 [pregledan na 25 okt. 2020]. Dostapno ot: <https://tinyurl.com/yue3vxfz>.]
- Тодоров**, А. (2014) *Абстенционизмът в България след 2000 г.* [онлайн] [прегледан на: 17 ноември 2020]. Достъпно от: <https://tinyurl.com/3fwt9jsj>.
- [Todorov A.(2014) *Abstentionizmat v Bulgaria sled 2000 g.* [onlayn] [pregledan na: 17 noemvri 2020]. Dostapno ot: <https://tinyurl.com/3fwt9jsj>.]
- Brady**, H., **Verba**, S. and **Schlozman**, K. L. (1994) Beyond SES: A resource model of political participation, *American Political Science Review*, vol. 89, no. 2, June 1994, p. 271.
- Bréchon**, P. (2009) *La France aux urnes: soixante ans d'histoire électorale*. Paris: La Documentation française.
- Downs**, A (1957) *Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Güllner**, M. (2013) *Nichtwähler in Deutschland* [online] [accessed: 27 october 2020]. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, Forum Berlin. Available at: <http://library.fes.de/pdf-files/dialog/10076.pdf>.
- Jonas**, A. (2008) Die Nichtwähler. Aktuelle Trends der Wahlenthaltung in Deutschland. In: *Einführung in die politischen Systeme der Niederlande und Deutschlands im Vergleich Münster, den 31. März 2008* [online] [accessed 7 october 2020]. Available at: http://alexjonas.de/uni/nichtwaehler_web.pdf.
- Tanzer**, G. (2007) Der NichtwählerInnenwille. In: *Forum Politische Bildung (Hg.): Der WählerInnenwille* [online] [accessed 12 may 2020]. Informationen zur Politischen Bildung, Heft 27, s. 77–82. Available at: http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/Bildung/Unterrichtsbeispiele/Politik%20und%20Wahlen/Tanzer_U-Bsp_27_NichtwaehlerInnenwille.pdf.

ОТНОШЕНИЕТО НА УКРАИНЦИТЕ С БЪЛГАРСКИ ПРОИЗХОД В УКРАИНА И НА УКРАИНЦИТЕ С БЪЛГАРСКИ ПРОИЗХОД В БЪЛГАРИЯ КЪМ ХИБРИДНИТЕ ВОЙНИ СРЕЩУ УКРАИНА СЛЕД НАЧАЛОТО НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ Ъ ПРОМЕНИ

Ирина Олексиивна Островска

Анотация. В настоящата статия е направен аналитичен преглед на проведеното от автора на статията анкетно проучване сред украинците с български произход в Украйна и украинците с български произход в България относно отношението им към хибридните войни срещу Украйна след обявяването на независимостта ѝ, и техните предположения за бъдещето развитие на страната.

След анексията на Крим и въоръжените конфликти в Донбас стана очевидно, че хибридните войни срещу Украйна наистина оказват голямо влияние върху гражданите на тази държава. Както стана ясно, дори няколко дни са достатъчни за нарушаване на териториалната ѝ цялост, а в най-лошия случай и до разпадането на страната. Съвременна Украйна е полинационална държава и населението ѝ се състои от различни етнически групи, които силно влияят върху развитието на страната и нейното политическо направление. Затова мненията и позициите на всяка една от тези групи са много важни за изграждането на мирна и стабилна вътрешна и външна политика на Украйна. Етническите българи са шеста по численост народност в Украйна и политическата им подкрепа е от голяма значимост не само за Украйна, но и за България.

Ключови думи: България; история; политика; Украйна; украинците с български произход; хибридна война.

THE ATTITUDE OF THE UKRAINIANS OF BULGARIAN ORIGIN BASED IN UKRAINE AND OF THE UKRAINIANS OF BULGARIAN ORIGIN BASED IN BULGARIA TO THE HYBRID WARS AGAINST UKRAINE AFTER THE BEGINNING OF ITS DEMOCRATIC CHANGES

Iryna Oleksiivna Ostrovska

Abstract. This report provides an analytical review of the survey made by the author of the research between Ukrainians of Bulgarian origin in Ukraine, and Ukrainians of Bulgarian origin in Bulgaria on their attitude to hybrid wars against Ukraine after its independence and their assumptions about the future development of the country.

After the annexation of Crimea and the armed conflicts in Donbass, it was clear that hybrid wars against Ukraine have indeed a great influence on the country's citizens. As we could understand, this, even for a few days, could lead to the secede of its territories and, in the worst case, to the disintegration of the country. Ukraine nowadays is a multinational state

and consists of various ethnic groups that strongly influence the development of the country and its political direction. That is why the opinions and positions of each of these groups are very important for building a peaceful and stable domestic and foreign policy of Ukraine. Ethnic Bulgarians are the sixth largest ethnic group in Ukraine, and their political support is highly important not only for Ukraine, but also for Bulgaria.

Keywords: Bulgaria; history; politics; Ukraine; Ukrainians of Bulgarian origin; hybrid war.

ВЪВЕДЕНИЕ

Изборът на темата на статията е обусловен от два фактора: първият е желанието ми за мой личен принос, като таврийска българка от Украйна и възпитаник на Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ за бъдещите взаимоотношения между България и Украйна; вторият е, че темата на статията съответства на моето професионално направление и на предмета на дисертационния ми труд „Специфика на хибридните войни срещу Украйна след независимостта ѝ“.

Както е известно, в Украйна, още от началото на нейната независимост, се водят политически и икономически битки, а след 2013 г. и военни действия, които са придружени от нестабилна икономическа и политическа обстановка. Затова **актуалността на темата** е неоспорима, тъй като българското общество в Украйна е едно от най-големите национални малцинства и оказва доста силно влияние върху развитието на държавата. Българите, които са се завърнали от Украйна в България, оказват влиянието си не само върху Украйна, но и върху България посредством гласовете си на различни избори на държавно и местно ниво, а също така в социален, икономически, културен и демографски план.

Поради икономически, политически и социални проблеми, Украйна е една от тези страни от Общността на независимите държави с най-редки и нередовни **преброявания на населението**. Според първото и засега единствено преброяване на населението в независима Украйна от 2001 г. в страната живеят 48 240 902 човека, от които 204 574 са българи (0.42% от населението), като по-голяма част от тях са съсредоточени в южната част на Бесарабия (в Одеска област) – около 129 023 българи (20,68% от общото население), или 63,06% от общия брой на българите в Украйна. Следващото общо преброяване на населението беше планирано за 2020 г., обаче пак беше отложено. Според приетото на 9 дек. 2020 г. решение на правителството на Украйна, следващото Всеукраинско преброяване трябва да се проведе през 2023 г. Приемането на това решение дава възможност да се осигури подходящото ниво на подготовка и реализация на общото преброяване след две години, по време на Световния кръг от преброявания на населението и жилищата (2015–2024 г.), резултатите от които ще бъдат използвани при формирането на държавната политика за икономическо и социално развитие на Украйна и регионите, бю-

джет и миграционна политика, при изграждане на демографски прогнози, за международни сравнения и др.

Мога да предположа и дори смятам, че **числеността на етническите българи в Украйна ще намалее драстично в сравнение с 2001 г.** поради масовото преселване на хора в България и в други държави заради етническата принадлежност към България и съответно други държави, хибридни войни и други причини.

В настоящата статия ще анализирам и ще обобща отговорите от анкетното проучване относно това, дали в Украйна се водят хибридни войни, какви са предпоставките им и причините на преселванията на украинци с български произход от Украйна в България и други. Таргет група на попълващите анкетното проучване е случайна извадка от генерална съвкупност – представителите на българското малцинство от Украйна, които живеят в Украйна и в България.

Смятам, че е важно да се уточни, **как е формирана случайната извадка в текущата статия.** Извадката в тази работа се състои от типичните данни на общата съвкупност, т.е. тя съдържа приблизително всички особености на генералната съвкупност и възпроизвежда нейната структура. По този начин направих опит да получа достоверни изводи за обобщените информационни данни от извадката. За да мога да нарека това изследване представително и репрезентативно, планирам да продължа да развивам темата и в дисертационния си труд. Точно в тази работа се опитах да направя максимално достоверна, представителна и репрезентативна извадка, доколкото е възможно, според всички условия, актуални по време на работата ми по статията. Смятам, че е необходимо да се отбележи, че **извадката е изместена**, защото не представя цялата генерална съвкупност, а само някакъв неин слой. Изместването на извадката се дължи на големия брой откази за участие поради страх и притеснение, че тези отговори могат впоследствие да окажат негативно влияние върху живота на респондентите. Дори и при условие, че имената на респондентите няма да се разгласяват. В тази работа, **като метод за получаване на случайни извадки, аз използвах случаен подбор.** А чрез простия случаен подбор се получи **проста случайна извадка.** Това е вероятностна извадка, която отговаря на следните две условия: Всички елементи на генералната съвкупност (или всички комбинации от елементи с фиксиран обем) имат равни вероятности да попаднат в извадката (Условие за равните вероятности.); Изборът на всеки отделен елемент не оказва влияние върху вероятността за избор на всеки друг елемент (Условие за независимост.). Също така, за да получа резултатите от някои от въпросите, използвах и стратифициран подбор, който се прилага в случаите, когато генералната съвкупност не е хомогенна и може да се разглежда като съставена от няколко подмножества от подобни елементи (напр. във Въпрос 4.)

Основното понятие в статията е „хибридна война“, затова искам да предложа работна дефиниция за понятието, за да дам яснота на читателите-

те, какъв смисъл съм вложила, когато подготвях проучването си. „Хибридна война“, като термин, се появява в края на ХХ в. в САЩ за обозначаване на нестандартна военна стратегия, инкорпорираща в себе си бойните действия, диверсия и кибервойна. Днес хибридната война е най-модерната версия и форма на военен конфликт, в който се използват всички познати на човечеството средствата и методи за унищожаване на противника, от най-старите примитивни похвати до най-новите технологии за водене на война. В света винаги има война, а въоръжената борба е само една от формите (фазите) на войната. Хибридната война представлява предварително планирани на стратегическо ниво, комбинирани симетрични и асиметричните действия с широко използване на информационни и психологически операции. Хибридните операции целенасочено смесват комбинации от политически, военни, икономически, социални, психологически, информационни способности и конвенционални, нередовни, терористични и криминални методи за водене на конфликт.

Същността на хибридната война е война на „недържавни“ военни формации срещу държавата и без официалното участие на правителствени въоръжените сили по метода на въоръжено нашествие, което ги прави атрактивни от гледна точка на това, че могат да бъдат използвани, без да предизвикват съмнение за вина на прилагашите ги, т.е. това става, когато явните действия не са за предпочитане. Противниците, прилагачи хибридни стратегии се стремят да останат неясни и неразпознати при преследване на легитимни цели и се опитват да запазят своето въздействие под праг, не предизвикващо явно нарушаване на международни норми и предпазващо от координирана реакция на международната общност, т.е. с избягване при възможност на пряка военна конфронтация.

Целта на хибридната война не е унищожаване на противника, а силово завземане на властта в страната за преразпределение на ресурсите и ролите в социума от новото правителство в интерес на друга страна. Основната печалба в съвременната война не са ресурси, територия или власт, а новите промени в националния манталитет на победената нация. По този начин победителят печели бъдеще за своята цивилизационна култура.

Следващият важен термин в тази статия е „**национално малцинство**“. Въпросът за определяне на дефиницията за национално малцинство е спорен и все още не съществува общоприетата правна норма. Определения за национално малцинство съществуват само в препоръки, но не и в закони. Предполагам, че поради липсата на обобщено общоприето за всичките държави по света понятие за национално малцинство в различните жанрове и направления, съществуват доста различни дефиниции и семантични определения на хората, които са родени в Украйна, имат украинско гражданство, но български корени. За да е ясно, каква категория хора обхваща извадката от генералната съвкупност в анкетното ми проучване, аз ще дам определение, с което ще боравя в дадената работа.

Определението е основано върху **Дефиниция в Препоръка 1201 на Европейския парламент и Дефиниция в Препоръка 1134 на Съвета на Европа**. В Препоръка 1134 през 1990 г. на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа (ПАСЕ) се дава следното определение на понятието национално малцинство: „Обособена и утвърдена на територията на съответната страна група от хора, членовете на която са граждани на държавата и проявяват отличителна религиозна, езикова, културна или друга характеристика, различаваща ги от мнозинството от населението“.

Хората, които са попълнили даденото анкетно проучване, съответстват на следните характеристики: Те са се преместили в Украйна или са родени в Украйна; Притежават украинско гражданство; Притежават български произход (етнически български корени); Имат трайни връзки както с Украйна, така и с България, притежават типични български етнически, културни, религиозни или езикови характеристики; Достатъчно репрезентативни са, бидейки по-малко от останалата част на популацията в страната или даден неин регион; Проявяват обща воля и тенденции към запазване на общностната им идентичност, в частност културата, религията или езика.

Според Конституцията на Украйна, украинците са източнославянски етнос, **основното и коренно население на Украйна и всичките граждани на Украйна също се наричат украинци**.

Според всички изброени особености и липсата на общоприета терминология, темата на тази работа може да бъде формулирана по различен начин, според различни официално потвърдени документи – като аргументи, основани върху различни политически и исторически предпоставки.

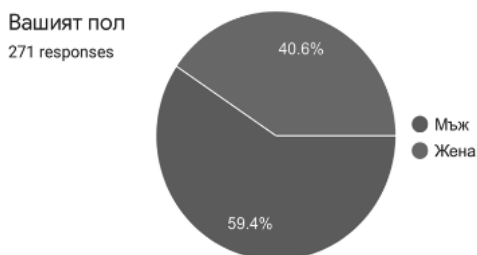
Аналитичен преглед на анкетно проучване сред украинците с български произход в Украйна и украинците с български произход в България относно отношението им към хибридните войни срещу Украйна след началото на демократичните ѝ промени и техните предположения относно бъдещето развитие на страната

За да се направи **обективен и достоверен анализ** относно мненията на украинците с български произход, които живеят в Украйна и на украинците с български произход, които вече са се преместили в България, беше направено анкетно проучване. В проучването са включени въпросите, които биха могли да подпомогнат да станат ясни демографските характеристики и мнения на хората.

Периодът на наблюдението е избран във връзка с ключовия събитиеен момент – хибридните войни срещу Украйна след независимостта ѝ. **Периодът на попълване на анкетното проучване е два месеца** – от началото на август до края на септември 2020 г. Мненията на представители на извадката по темата: „Отношението на украинците с български произход в Украйна и на украинците с български произход в България към хибридните войни срещу Украйна след началото на демократичните ѝ промени“ са регистрирани чрез

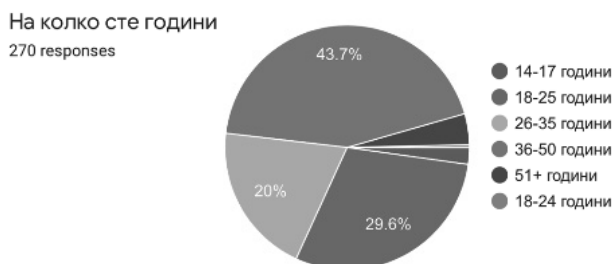
анкетно проучване, съдържащо 20 показатели (въпроса), които отговарят на темата. Общото **количество отговори е 271.** В тази статия се регистрира само онова, което има в анкетното проучване, а не познанията, преценките или мнението на регистриращия.

1. Първият въпрос беше зададен **за определяне на количественото преобладаване на пола на отговарящите (мъже/жени).** Както можем да видим на диаграмата, 161 (59,4%) от отговорилите са мъже, докато 110 (40,6%) са жени.

Диаграма 1¹

2. Резултатите на отговорите на втория въпрос показват **на каква възраст са отговарящите и какво е количественото им съотношение.** Както можем да видим на диаграмата, най-много отговорите са на хората между 36 и 50 г. – 118 отговора (43,3%); най-малко отговори от общото количество са на хората от 14 до 17 г. – 6 отговора (2,2%) от общото количество отговори; (29,6%) от респондентите са от 18 до 25 г.; 54 отговора (20%) са от 26 до 35 г.; 11 отговора (4,1%) са над 51 годишна възраст.

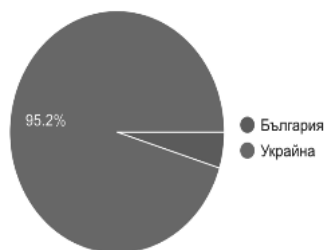

Диаграма 2.

3. Третият въпрос показва **колко души от отговарящите са родени в Украйна и колко – в България.** Както виждаме, 258 отговора (95,2%) са родени в Украйна; 13 (4,8%) – в България.

¹ Диаграмите са част от анкетното проучване на автора по темата на статията.

В коя държава сте роден(а)?
271 responses

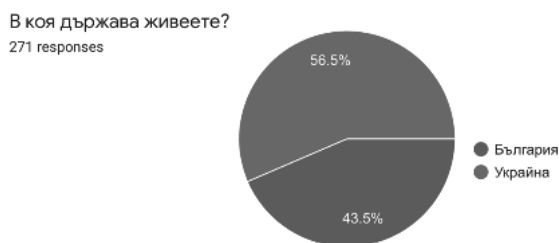
Диаграма 3.

4. Този въпрос „**В кой град и област сте роден(а)?**“ беше с отворени отговори. Най-много са представителите на Одеска област (Одеса – 33, Болград – 40, Измаил – 80, Новоивановка – 1, Калчева – 1, Суворово – 6, Арциз – 2, Лощинивка – 2, Рени – 1, Делжилер – 1, Заря – 1, Каменка – 3) – 170 (63%); по малко са от Запорожка (Мелитопол – 17, Запорожие – 11, Приморск – 7, Бердянск – 7, Якимовка – 1, Богдановка – 1) – 44 (16,3%); Николаевска област – 13 (4,8%), Херсонска – 2 (0,75%); Харковска – 2 (0,75%); Днепропетровска – 4 (1,5%); Донецка (Донецк – 4, Горловка – 1) – 5 (1,8%); Луганска – 2 (1,5%); Киевска – 3 (1,1%); Кировоградска – 1 (0,4%); Ивано-Франковска (Снятин – 1, Калуш – 1) – 2 (1,5%); Полтава – 1 (0,4%); София – 9 (3,3%); Добрич – 1 (0,4%). Трима човека са отговорили, че са родени в други държави: Казахстан – 1 (0,4%); Киргизия – 1 (0,4%); Молдова – 1 (0,4%).

Степен на представителност на извадката е тествана с анализ на отговорите на текущия въпрос – доколко географското разпределение на респондентите от раждането им кореспондира на географското разпределение на българите в Украйна. Генералната съвкупност е стратифицирана според местораждането на изследваните лица. Налице са дванадесет страти, представители на които са родени в Украйна: родени в Одеска област – 63%; в Запорожка област – 16,3; в Николаевска област – 4,8%; Херсонска – 0,75%; Харковска – 0,75%; Днепропетровска – 1,5%; Донецка – 1,8%; Луганска – 1,5%; Киевска – 1,1%; Кировоградска – 0,4%; Ивано-Франковска – 1,5%; Полтавска – 0,4 %;

Обемът на извадката е 271 човека, от които 4,8% не са родени в Украйна. Тогава извадката ще съдържа 170 души родени в Одеска област; 44 души в Запорожка област; 13 в Николаевска област; 2 в Херсонска; 2 в Харковска; 4 в Днепропетровска; 5 в Донецка; 2 в Луганска; 3 в Киевска; 1 в Кировоградска; 2 в Ивано-Франковска и 1 – Полтавска област. Най-много етнически българи в Украйна са родени в Одеска област и отговорите на този въпрос го потвърдиха.

5. Петият въпрос ни дава представа, **в коя държава живеят респондентите**: 153-ма (56,5%) от отговорилите живеят в Украйна; 118 (43,5%) – в България. Преобладаващото количество от респондентите все още живее в Украйна.

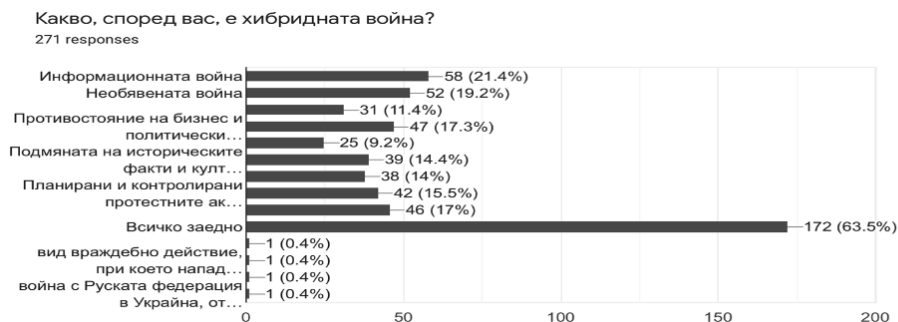

Диаграма 4.

6. Въпрос: „**В кой град и област живеете?**“ е с отворени отговори. В България сега живеят 121 респонденти (44,8%): в София – 92 (34%), във Варна – 9 (3,3%), в Бургас – 6 (2,2%), в Пловдив – 3 (1,1%), в Плевен – 3 (1,1%), в Русе – 1 (0,4%), в Стара Загора – 2 (0,75%), в Благоевград – 1 (0,4%), във Велико Търново – 1 (0,4%), в Перник – 1 (0,4%), Добрич – 1 (0,4%), в Плевен – 1 (0,4%). В Украйна сега живеят 150 (55,2%) от отговорилите, като разпределението е следното: Киев – 1 (0,37%), Одеска област (Одеса – 32, Измаил – 58, Болград – 27, Каменка – 2. Овидиопол – 1, Чушмелей – 1) – 121 (44,8%), Запорожка област (Запорожье – 7, Мелитополь – 1, Бердянск – 2, Приморск – 1) – 11 (4%), Николаевска област – 6 (2,2%), Винница – 2 (0,75%), Днепропетровск – 1 (0,4%), Ивано-Франківск – 1 (0,4%), Луганск – 1 (0,4%), Харьков – 2 (0,4%), Херсон – 1 (0,4%).

В отговорите на този въпрос можем да видим разлика в отговорите на 3 човека по пети въпрос – в коя държава сега живеят респондентите. Тази погрешност обаче не влияе глобално на общия показател, че повечето от респондентите живеят в Украйна.

7. „**Какво, според Вас, е хибридна война?**“ 58 човека (21,4%) смятат, че това е информационна война; 52 човека (19,2%) – необявена война; 31 (11,4%) – война без конкретни воюващи страни; 47 (17,3%) – противостояние на бизнес и политически елити посредством формиране на манипулативни мнения и политически позиции сред гражданите; 25 (9,2%) – локални въоръжени конфликти; 39 (14,4%) – подмяна на историческите факти и на културни ценности; 38 (14%) – използване на криминалните групировки за дестабилизиране и ескалиране на напрежението; 42 (15,5%) – планирани и контролирани протестни акции; 46 (17%) – създаване на критически обстановки за култивиране на паника сред обществото (като например глобалните природни (глобалното затопляне) или икономически заплахи и хуманитарна (коронавирус, свински грип), техногенна криза (ядрена) и т.н.); 172 (63,5%) – всичко заедно; 1 (0,4%) – човешка саморазрушителна природа; 1 (0,4%) – вид враждебно действие, при което нападателят не прибегва до класическа военна инвазия, а потиска противника си, използвайки комбинация от тайни операции; 1 (0,4%) – държавно управление срещу гражданите си; 1 (0,4%) – война с Руската Федерация в Украйна, от открити военни действия до информационна война.

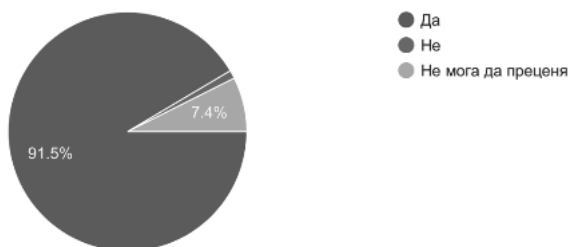

Диаграма 5.

8. „В Украйна водят ли се хибридни войни?“. Преобладаващото мнозинство – 248 човека (91,5%) е отговорило с „да“, с „не мога да преценя“ са отговорили 20 човека (7,4%) и 3 (1,1%) човека смятат, че в Украйна не се водят хибридни войни.

Според вас, дали в Украйна се водят хибридните войни?

271 responses

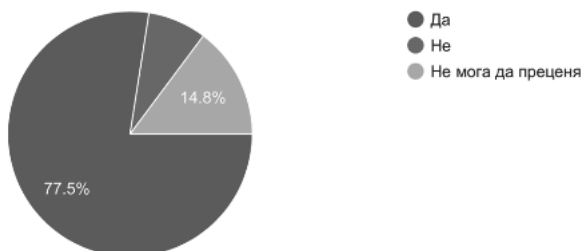

Диаграма 6.

9. „Оказват ли влияние хибридните войни пряко или косвено влияние върху живота ви?“. 210 човека (77,5%) смятат, че хибридни войни оказват влияние върху живота им; 40 (14,8%) не могат да преценят и 21 (7,7%) смятат, че хибридните войни не оказват влияние върху живота им.

Оказват ли хибридните войни пряко или косвено влияние върху живота ви?

271 responses

Диаграма 7.

10. Десети въпрос **„Ако смятате, че да, моля, отговорете с едно – две изречения, по какъв начин?“** е отворен и отговорите са най-различни. Важно е да се отбележи, че респондентите, които още живеят в Украйна са с по-малък брой отговори, отколкото тези, които вече живеят в България. Това може да ни демонстрира, че хората, които вече са извън Украйна, се чувстват по-свободни в изразяването на позициите си.

Мненията на хората от извадката, които сега живеят в Украйна общо взето могат да се типологизират по следните характеристики: Влошаване на жизнения стандарт; Информационна война (фалшиви новини); Застрашаване на живота (много хора са загинали в резултат на АТО); Икономически спад (криза) и девалвация; Нестабилност и неизвестност; Ръст на ксенофобия, шовинизъм и други негативни тенденции.

Мненията на хората от извадката, които сега живеят в България са по-общири и по-конкретизирани, отколкото на тези, които са в Украйна: Психологическо влияние; Финансовото благосъстояние (икономическа криза); Различни политически мнения в семействата, което води до морално напрежение; Хората не могат да си отидат вкъщи в Украйна, защото там се водят военни действия; Пандемия; Затваряне на важни възлови пътища; Протести; Увеличаване на броя на емигрантите; Голяма безработица; Грешни и предубедени представи за украинците като отделни индивиди и нация; Значителен спад на качеството на живот; Информационна война.

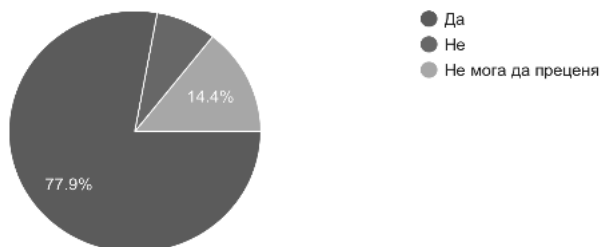
Мога да обобща, че всички тези притеснения на хората наистина директно се отнасят към хибридните войни. И, въпреки, че хората разбират, че това са манипулативни хибридни действия, те са значително повлияни от въпросните хибридни фактори.

11. Единадесетият въпрос: **„Ако не, според вас, защо?“** е отворен и отговорите са следните: *„Не ме засяга; Лошо е, но е било и по-лошо, свикнали сме; Не живея в Украйна; Не, защото не живея в Украйна и имам привилегията да наблюдавам и анализирам отстрани; Аз не знам; Не знам; Навсякъде е неспокойно, в такъв век живеем, това е днешната норма.“* Само един отговор на този въпрос беше от респондент, който сега живее в Украйна, и той е: *„Аз не знам“*. И няколко отговора на живеещи на България: *„Не живея в Украйна; Навсякъде е неспокойно, в такъв век живеем, това е днешната норма; Лошо е, но е било и по-лошо, свикнали сме; Не, защото не живея в Украйна и имам привилегията да наблюдавам и анализирам отстрани; Не ме засяга; Не знам.“* Тези отговори показват, че хората, които смятат, че хибридната война не ги засяга предимно или не живеят в Украйна или не могат да аргументират мнението си.

12. Благодарение на отговорите на дванадесети въпрос можем да разберем, че **според 211 човека (77,9%) хибридните войни оказват влияние върху българското общество в Украйна; 39 (14,4%) не могат да преценят; 21 (7,7%) смятат, че, не оказват.**

Според вас, оказват ли хибридните войни някакво влияние върху българското общество в Украйна?

271 responses

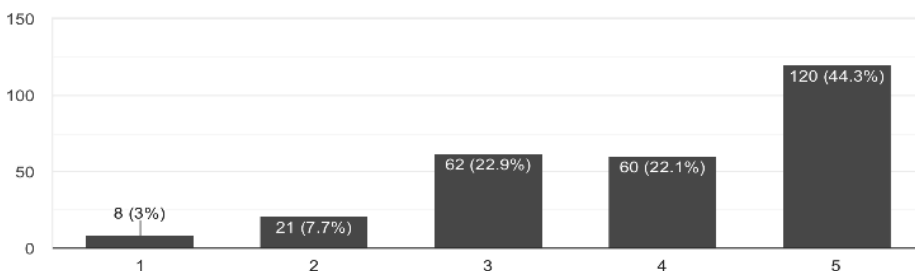

Диаграма 8.

13. Тъй като най-много българи в Украйна са бесарабските и таврийските, този въпрос беше конкретен относно влиянието на хибридните войни в Украйна върху тях. За възможните отговори избрах скала с оценки от 1 до 5, като 1 е най-малкото, а 5 е най-високото. Както виждаме от диаграмата, 120 души (44,3%) смятат, че хибридните войни оказват много високо влияние върху бесарабските и таврийските българи; 8 души (3%) смятат, че влиянието е много ниско; 21 (7,7%) – ниско; 62 (22,9%) – средно; 60 (22,1%) – високо влияние.

Какво влияние оказват хибридните войни в Украйна върху бесарабските и таврийските българи? (скала с оценката от 1... като 1 е най-малкото, а 5 е най-високото)

271 responses

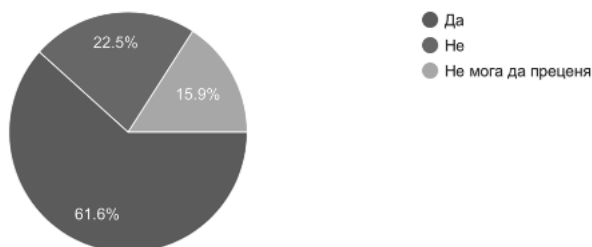

Диаграма 9.

14. Благодарение на отговорите на този въпрос можем да направим извод, че 167 човека (61,6%) усещат влиянието на хибридните войни като българин/българка; 61 (22,5%) не го усещат; 43 (15,9%) не могат да преценят.

Усещате ли влиянието на хибридните войни върху вас като българин/българка?

271 responses

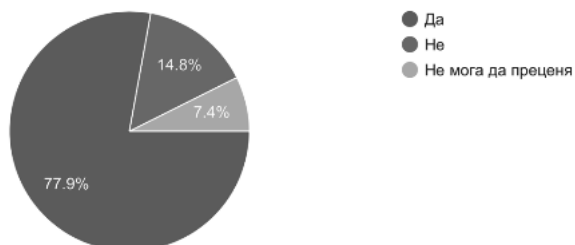

Диаграма 10.

15. Този въпрос беше зададен, за да се изясни дали хората се притесняват от хибридните войни. Отговорите ще могат да ни покажат доколко сериозно хората възприемат влиянието на хибридните войни върху живота им. 211 човека (77,9%) се притесняват от хибридните войни; 40 (14,8%) не се притесняват; 20 (7,4%) не могат да преценят.

Притеснявате ли се от хибридните войни?

271 responses

Диаграма 11.

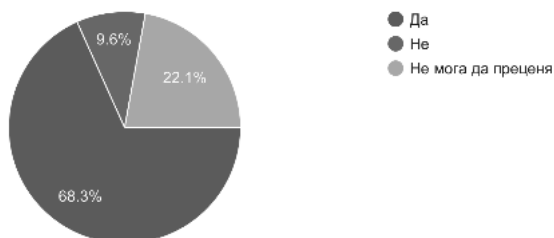
16. Този въпрос ни дава представа, от какво най-много са повлияни хибридните войни, според респондентите. 56 (20,7%) от тях смятат, че те са повлияни от правителството на Украйна; 90 (33,2%) – от правителствата на други държави; 51 (18,8%) – от бизнес елита на Украйна; 53 (19,6%) – от бизнес елита на други държави; 29 (10,7%) от глобалната ситуация в света; 21 (7,7%) – от така нареченото скрито „световно правителство“; 150 (55,4 %) – от всичко изброено; 2 (0,8%) – от правителството на Руската федерация; 1 (0,4%) – Русия; 1 (0,4%) – хибридните войни в Украйна се водят от руски правителствени кръгове и свързания с тях бизнес елит в Украйна; 1 (0,4%) – от от корупция.

Диаграма 12.

17. „В случая, ако усетите влиянието на хибридните войни върху себе си (и/или семейството ви) бихте ли се замислил(а) да се преместите в друга държава?“. 185 (68,3%) респондента биха се преместили; 60 (22,1%) не могат да преценят; 26 (9,6%) не биха.

В случая, ако усетите влиянието на хибридните войни върху себе си (и/или семейството ви) бихте ли се замислил(а) да се преместите в друга държава?
271 responses

Диаграма 13.

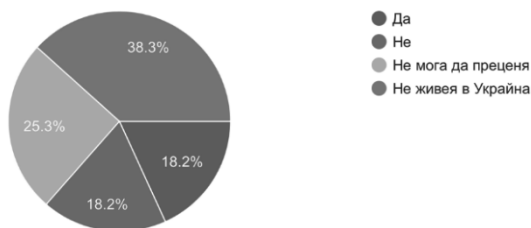
18. „Ако вече сте се преместил(а) в България, то защо?“. Имам български произход и реших да се върна в историческата си родина – 89 (32,8%) респондента; реших да уча тук – 74 (27,3%); поради конфликтната ситуация в Украйна след 2013 г. – 32 (11,8%); семейни причини – 21 (7,7%); роден съм в България – 6 (2,2%), не съм се преместил(а) в България – 136 (50,2%); имам българско гражданство от малък – 1 (0,4%); за сега в България е по-стабилна ситуацията, отколкото в Украйна – 1 (0,4%); Както много други хора, търсех по-спокоен, сигурен живот – 1 (0,4%); роден съм в България и работя в Украйна – 1 (0,4%); не съм се преместила в България още – 1 (0,4%).

Диаграма 14.

19. От този въпрос можем да разберем, дали респондентите планират да се преместят в България, ако в момента още живеят в Украйна. 103 човека (38,3%) не живеят в Украйна; 49 (18,2%) планират да се преместят в България; 68 (25,35) не могат да преценят; 49 (18,2%) не планират да се преместят в България.

Ако живеете в Украйна, планирате ли да се преместите в България?
269 responses

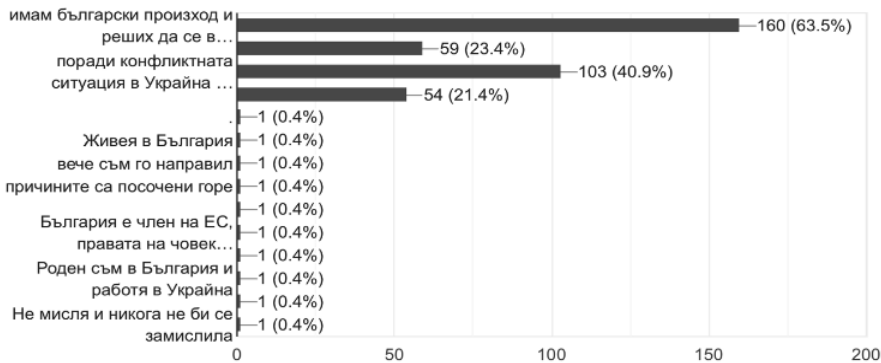

Диаграма 15.

20. „Причината, поради която бихте се замислил да се преместите в България? (ако още не сте го направили)“. Както можем да видим от диаграмата, отговорите на респондентите са следните: 160 (63,5%) – имам български произход и реших да се върна в историческата си родина; 59 (23,4%) – да уча в България; 103 (40,9%) – поради конфликтната ситуация в Украйна след 2014 г.; 54 (21,4%) – семейни причини; Друго: 1 (0,4%) – поради окупация на родната ми земя в Украйна от руски терористи; 1 (0,4%) – Не мисля и никога не бих се замислила; 1 (0,4%) – причините са посочени горе; 1 (0,4%) – България е член на ЕС, правата на човека са гарантирани в по-висока степен; 1 (0,4%) – точка (т.е. без отговор); 1 (0,4%) – вече съм го направил; 1 (0,4%) – живея в България; 1 (0,4%) – роден съм в България и работя в Украйна; 1 (0,4%) – може само ако стане нещо такова, което да ме предизвика.

Причината, поради която бихте се замислил(а) да се преместите в България?(ако още не сте го направил(а))

252 responses

Диаграма 16.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Като **резултат от изследването** става ясно, че промяната на демографския (и др.) фактор влияе на мнението на хората с украинско гражданство, и/но с български произход относно хибридните войни в Украйна. А именно, че хората с украинско гражданство и български произход, които в момента на отговарянето на анкетното проучване живеят в Украйна и хората с украинско гражданство и български произход, които в момента на отговарянето на анкетното проучване вече живеят в България, имат гледни точки, отличаващи се според различните им териториални особености.

Обобщавайки всичко казано до тук, мога да направя извода, че повечето от респондентите (хора с украинско гражданство и/но български произход), които са отговорили на въпросното анкетно проучване, към момента на попълването вече са се преместили да живеят в България. А тези, които сега живеят в Украйна, се стремят да се преместят в България, поради хибридните войни в Украйна и благодарение на наличието на български произход. Този извод е направен основно върху съпоставянето и анализирането на отговорите на 9-ти въпрос с тези на 18-ти и 20-ти, в който се проследява връзката между въздействието на хибридните войни върху живота на респондентите и евентуалните мотиви за преместването им в България. Т.е. именно хибридните войни до голяма степен са фактор за това преместване. Като потвърждение можем да видим в отговорите на 9-ти въпрос, че 210 човека (77,5%) смятат, че хибридните войни оказват влияние върху живота им. А резултатите от 18-тия въпрос ни показват, че тези 89 (32,8%) респондента, които вече са се преместили в България, са го направили предимно поради това, че имат български произход и са решили да се върнат в историческата си родина. Също можем да видим, че

голям брой респонденти – 74 (27,3%) са се преместили, за да получат образование в България, или поради конфликтната ситуация в Украйна след 2013 г. – 32 (11,8%). Сравнително по-малко са поради семейни причини – 21 (7,7%).

Повечето от респондентите от извадката са мъже от 36 до 50 г., предимно родени в Украйна, в Одеска област, които се притесняват от хибридните войни. Преобладаващото количество от респондентите все още живеят в Украйна и смятат, че хибридната война се състои от следните показатели: информационна война; необявена война; война без конкретни воюващи страни; противостояние на бизнеса и политическия елит посредством формиране на манипулативни мнения и политически позиции сред гражданите; локални въоръжени конфликти; подмяна на исторически факти и културни ценности; използването на криминалните групировки за дестабилизиране и ескалиране на напрежението; планирани и контролирани протестни акции; създаване на критически обстановки за култивиране на паника сред обществото (като например глобалните природни (глобалното затопляне) или икономически заплахи и хуманитарна (коронавирус, свински грип), техногенна криза или ядрена и т.н.); човешка саморазрушителна природа; вид враждебно действие, при което нападателят не прибегва до класическа военна инвазия, а потиска противника си, използвайки комбинация от тайни операции; държавно управление срещу гражданите си; война с Руската федерация в Украйна, от открити военни действия до информационна война. Повечето от респондентите са на мнение, че в Украйна се водят хибридните войни и оказват пряко или косвено влияние върху живота им. Основно хибридните войни оказват негативно влияние върху икономическото благосъстояние върху гражданите на Украйна, поради което се понижава качеството на живота на населението. Също така хибридните войни ограничават възможността на свободно придвижване и създават морално напрежение между близките хора. Според 211 от 271 човека, хибридните войни оказват голямо влияние върху българското общество в Украйна. И повечето от респондентите усещат влиянието на хибридните войни като българи и смятат, че най-много хибридните войни в Украйна са повлияни от: правителството на Украйна; от правителствата на други държави; от бизнес-елита на Украйна; от бизнес-елита на други държави; глобалната ситуация в света; така нареченото скрито „световно правителство“. Тези етнически българи от Украйна, които вече са се преместили в България, предимно са го направили благодарение на това, че имат български произход и са решили да се върнат на праисторическата си родина. Основната причина е в икономическия спад в Украйна, поради хибридните войни.

От наблюденията на събитията в Украйна след независимостта ѝ могат да се отличат няколко основни методи за хибридна война, които съответстват и на мненията на респондентите по същата тема. Поради реализирането на тези методи за хибридна война в Украйна, според мен, делът на българското малцинство в Украйна ще продължава да намалява и то доста ак-

тивно. **Методите са следните:** въоръжена борба чрез традиционния сблъсък със смъртоносни оръжия; провеждане на информационни и психологически операции; масово използване на кибер-атаки за нарушаване на гражданската стратегическа инфраструктура, военно командване и управление и логистичната поддръжка; конфронтация в областта на дипломатията; финансова и икономическа война; използване на социални, психологически и политически аргументи; идеологически сблъсъци на културно и религиозно ниво; технологично противоборство; поведенческа война – целенасочено въздействие върху поведението на големи групи и структури в противостоящата страна, които са потенциални източници на заплахата; местни граждански конфликти, съпроводени от терористични атентати, грабежи, организирана престъпност и страх; тотална въоръжена борба срещу всички несъгласни под лозунга на борба със съществуващия недемократичен режим или лидер; изостряне на отношенията между гражданите и правителството.

Също така искам да отбележа, че въпреки единодушието и трайните връзки както с Украйна, така и с България, а също и притежанието на типични български етнически, културни, религиозни и езикови характеристики и проявяване на обща воля към запазване на общността българска идентичност, по време на попълването на анкетното ми проучване, 15 респондента са изразили несъгласието си с моята формулировка по темата. Поради тази причина още във въведението аргументирах причината да формулирам темата си по този начин.

Допълнителна стойност на направеното проучване се състои в това, че този въпрос е слабо разглеждан в рамките на научния дебат, а на български език изобщо липсват подобни изследвания в тази посока.

Резултатите от анкетното проучване са публикувани и на друго място.

Темата на статията подлежи на обсъждане и ще я доразвия в дисертационния си труд.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

В Украине перенесли перепись населения (2015), *Korrespondent.net* [онлайн]., 21 декември 2015, 16:03 [прегледан на: 09.09.2020]. Достъпен на: <https://korrespondent.net/ukraine/3605807-v-ukrayne-perenesly-perepys-naseleniya>.

[V Ukraine perenesli perepisy naselenia (2015), *Korrespondent.net* [onlayn]., 21 dekabrya 2015, 16:03 [pregledan na: 09.09.2020]. Dostapen na: <https://korrespondent.net/ukraine/3605807-v-ukrayne-perenesly-perepys-naseleniya>].

Владимиров, А. (2015) *Гибридные войны в Общей теории войны: Доклад ... на конференции Гибридные войны XXI века, Военный университет МО РФ 28 января 2015 г.* [онлайн] [прегледан на: 11.09.2020]. Достъпен на: http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/Gibridn_voiny_VUMORF_28.012015.pdf.

[Vladimirov, A. (2015) *Gibridnye voyny v Obshtey teorii voyny: Doklad ... na konferentsii Gibridnye voyny XXI veka, Voennyy universitet MO RF 28 yanvary*

2015 g. [onlayn] [pregledan na: 11.09.2020]. Dostapen na: http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/Gibridn_voiny_VUMORF_28.012015.pdf.]

Держстат: Відповідно до рішення Уряду Всеукраїнський перепис населення має відбуватися у 2023 році (2020), *Урядовий портал* [онлайн] [прегледан на: 01.2020]. Достъп на: [tps://www.kmu.gov.ua/news/derzhstat-vidpovidno-do-rishennya-uryadu-vseukrayinskij-perepis-naselennya-maye-vidbutisya-u-2023-roci](https://www.kmu.gov.ua/news/derzhstat-vidpovidno-do-rishennya-uryadu-vseukrayinskij-perepis-naselennya-maye-vidbutisya-u-2023-roci).

[Derzhstat: Vidpovidno do rishennya Uryadu Vseukraïnsykiy perepis naselelnya maе vidbutisya u 2023 rotsi (2020), Uryadoviy portal [onlayn] [pregledan na: 01.2020]. Dostap na: [tps://www.kmu.gov.ua/news/derzhstat-vidpovidno-do-rishennya-uryadu-vseukrayinskij-perepis-naselennya-maye-vidbutisya-u-2023-roci](https://www.kmu.gov.ua/news/derzhstat-vidpovidno-do-rishennya-uryadu-vseukrayinskij-perepis-naselennya-maye-vidbutisya-u-2023-roci).]

Димов, П. (2016) Основни характеристики на операционната среда и алгоритъм на хибридна война, *Военен журнал* [онлайн], бр. 1, с. 86–96 [прегледан на: 08. 2020]. Достъп на: <https://postvai.com/publications/jurnal-hybrid-war.pdf>.

[Dimov, P. (2016) Osnovni harakteristiki na operatsionnata sreda i algoritam na hibridnata voyna, Voenen zhurnal [onlayn], br. 1, s. 86–96 [pregledan na: 08. 2020]. Dostap na: <https://postvai.com/publications/jurnal-hybrid-war.pdf>.]

Интегриране на малцинствата в образователния процес (2004). В: *Студентска програма за законодателни проучвания* [онлайн] [прегледан на: 08. 2020]. Достъп на: <https://tinyurl.com/4e72d3y9>.

[Integrirane na maltsinstvata v obrazovatelnia protses (2004). V: *Studentska programa za zakonodatelni prouchvania* [onlayn] [pregledan na: 08. 2020]. Dostap na: <https://tinyurl.com/4e72d3y9>.]

Конституция України (1991), *Верховна Рада України. Законодавство України* [онлайн] [прегледан на: 08. 2020]. Достъп на: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

[Konstitutsiya Ukraïni (1991), *Verhovna Rada Ukraïni. Zakonodavstvo Ukraïni* [onlayn] [pregledan na: 08. 2020]. Dostap na: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.]

Люцканов, Е. (2014) Хибридниите „войни“ – отражение и съставна част на глобалната среда за сигурност, *Военен журнал* [онлайн], год. 121, бр. 4 [прегледан на: 01.2021]. Достъп на: http://rnda.armf.bg/wp/wp-content/uploads/2015/03/VG_br-4-2014.pdf.

[Lyutskanov, E. (2014) Hibridnite „voyni“ – otrazhenie i sastavna chast na globalnata sreda za sigurnost, *Voenen zhurnal* [onlayn], god. 121, br. 4 [pregledan na: 01.2021]. Dostapen na: http://rnda.armf.bg/wp/wp-content/uploads/2015/03/VG_br-4-2014.pdf.]

Стешенко, В. С. (2016) *Переписи населения* [онлайн] [прегледан на: 08. 2020]. Достъп на: <https://tinyurl.com/9s89nwax>.

[Steshenko, V. S. (2016) *Perepisi naselelnya* [onlayn] [pregledan na: 08. 2020]. Dostapen na: <https://tinyurl.com/9s89nwax>.]

The **distribution** of the population by nationality and language except mother tongue, Population Census'2001 (2001), *State Statistics Committee of Ukraine* [online] [accessed: 09. 2020]. Available at: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/>

Fleming, Brian P. (2011) The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art [online] [accessed: 09.2020]. Available at: <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA545789>.

СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ОРГАНИЗАЦИЯТА ЗА СИГУРНОСТ И СЪТРУДНИЧЕСТВО В ЕВРОПА (ОССЕ) И ЕВРОПЕЙСКИЯТ СЪЮЗ (ЕС) ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ЕФЕКТИВНА ПОЛИТИКА ЗА СИГУРНОСТ В ЕВРОПА СЛЕД КРАЯ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА (1994–2004)

Росица Георгиева Филатова

Анотация. Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (до 1994 г. – Съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа) води началото си от подписването на Заключителния акт от Хелзинки през 1975 г., който съдържа политически обвързващи принципи и ангажименти за сигурността на европейския континент. Една от основните задачи на ОССЕ е да осигури механизми за мониторинг на мерките за изграждане на доверие и сигурност в Европа. След края на Студената война ОССЕ и ЕС разработват стратегии с широк обхват и инструменти за справяне с кризи и укрепване на европейската сигурност. В тях се акцентира върху необходимостта от превенция спрямо неконвенционалните заплахи и подобряване на регионалната сигурност. ЕС и ОССЕ се допълват и взаимодействат в процеса на управление на кризи, давайки по-широка платформа за вземане и реализиране на политически решения. Тясното сътрудничество между ОССЕ и ЕС е важен елемент в развитието на международен всеобхватен подход към управлението на кризи, който изисква ефективно прилагане както на военни, така и на граждански средства.

Ключови думи: ОССЕ; ЕС; Европа; Югоизточна Европа; сътрудничество; регионална сигурност; кризи; конфликти.

COOPERATION BETWEEN THE ORGANIZATION FOR SECURITY AND COOPERATION IN EUROPE (OSCE) AND THE EUROPEAN UNION (EU) TO IMPLEMENT AN EFFECTIVE SECURITY POLICY IN EUROPE AFTER THE END OF THE COLD WAR (1994–2004)

Rositsa Georgieva Filatova

Abstract. The Organization for Security and Cooperation in Europe (until 1994 – Conference on Security and Cooperation in Europe) has been launching since the signing of the Helsinki Final Act in 1975, which contains politically binding principles and security commitments on the European continent. One of the OSCE's main tasks is to provide mechanisms for monitoring confidence and security-building measures in Europe. Since the end of the Cold War, the OSCE and the EU have been developing broad-based strategies and tools to deal with crises and strengthen European security. They focus on the need to prevent unconventional threats and improve regional security. The EU and the OSCE complement each other and interact in the crisis management process, providing a broader

platform for political decision-making and implementation. Close cooperation between the OSCE and the EU is an important element in the development of an international comprehensive approach to crisis management that requires effective implementation of both military and civilian means.

Keywords: OSCE; EU; Europe; South-East Europe; cooperation; regional security; crises; conflicts.

ВЪВЕДЕНИЕ

Международните отношения след края на „Студената война“ се отличават с особена динамика. Разпада се системата на Варшавския договор, на територията на страните от бившия Съветски блок и бивша Югославия възникват около двадесет нови държави. Всички тези събития се разиграват на фона на цялостната вътрешна трансформация и външна еманципация (политическа, социална, икономическа и културна) в посткомунистическите страни. В тази нестабилна и трудно предвидима среда в началото на 90-те години на XX в. ЕС започва да изгражда нова архитектура на своята сигурност (Недев, 2017).

След края на Студената война, СССЕ, благодарение на възможностите на своя широк обхват се очертава като основна институция на новата система за европейска сигурност. На срещата в Будапеща през 1994 г. Съвещанието се преименува на Организация за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ). Преимущество на ОССЕ пред други европейски съглашения и органи, с които Съветът за сигурност на ООН може да взаимодейства, е нейният общоевропейски обхват. ОССЕ е инструмент, преди всичко за превантивна дипломатия. Тя работи за снижаване на напрежението още преди то да прерасне в отворен конфликт и има дял при обновяването на стабилността и мира в области с международнационални или вътрешнополитически конфликти (Недев, 2017).

С преименуването на Европейското политическо сътрудничество (ЕПС) в Обща външна политика и политика на сигурност (ОВППС) чрез Договора от Маастрихт (1992 г.) се поставя началото на една уникална система за сътрудничество на държавите-членки на ЕС по въпросите на международната политика. (Обща външна политика и политика за сигурност (ОВППС), 2014)

За постигане на повече ефективност на външната и отбранителна политика на ЕС е необходимо трансформиране на военните формирования на страните-членки в по-гъвкави мобилни сили; както и по-качествено използване на ресурсите и общите активи. Обединяването и споделянето на капацитета на страните членки би имало в резултат по-ефективно справяне с новите заплахи за сигурността.

Основанието за избрания изследователски период е продиктувано от необходимостта да бъде разгледано сътрудничеството между ОССЕ и ЕС в период, в който двете организации преминават през организационни изменения в своите структури в сферата на сигурността и мироопазването,

приносът към демократизацията и проблемите на развитието. Избраният изследователски период е породен и от нуждата от разглеждане на два значими конфликта, а именно в Босна и Херцеговине и Косово чрез сравняване и анализиране постижения и провали на двете международни организации, регистриране на индивидуални организационни заслуги, както и обосноваване на необходимостта от тяхното сътрудничество.

ИЗМЕРЕНИЯ НА СЪТРУДНИЧЕСТВОТО МЕЖДУ ОССЕ И ЕС

Сътрудничеството между ОССЕ и ЕС се задълбочава и разширява с развитието на Общата политика за сигурност и отбрана на ЕС и със започването на първите европейски операции за управление на кризи в рамките на тази политика. Процесът се развива съвместно с нарастващия ангажимент на ЕС към страни-участнички в ОССЕ, посредством подписването на споразумения за стабилизиране и асоцииране на региони като Балканите, Южен Кавказ и Източна Европа (Спасов, 2012).

Формулиране са оперативни приоритети в отношенията ЕС-ОССЕ:

- Дейности за ранно предупреждение, предотвратяване на конфликти, следконфликтно възстановяване;
- Разширяване на обхвата на дейности на ОССЕ в политико-военното измерение с т.нар. мека сигурност;
- Прилагане на ценностите и стандартите на ОССЕ в евро-атлантическата зона;
- Разпространяване на модела на благосъстоянието на ЕС чрез икономическото и екологичното измерение;
- Подкрепа за приспособяването на ОССЕ към новите обстоятелства, за което според Съюза са необходими реформи, които да подобрят политическото и административното управление на Организацията (Спасов, 2012).

ЕС и ОССЕ като големи регионални организации споделят общи ценности и имат общи интереси. Взаимодействието помежду им е постоянна характеристика в тяхната най-нова история, подкрепяйки се в своите индивидуални усилия да укрепват европейската сигурност, посредством разгръщане на операции за управление на кризи в зоните на конфликти или при мироопазващи мисии в нестабилни региони.

ЕС има съществено значение върху формулирането на дневния ред и процеса на вземане на решения в ОССЕ, тъй като неговите членове са почти половината от държавите-участнички в ОССЕ. Държавите-членки на ЕС и Европейската комисия, са сред основните партньори на ОССЕ във финансирането и изпълнението на проекти в трите измерения от дейността на Организацията в цялата зона на нейното действие, осигурявайки почти две трети от бюджета ѝ. Сътрудничеството включва съдебна и полицейска реформа, обществена

администрация, антикорупционни мерки, демократизация, институционално изграждане и човешки права, развитие на средствата за масово осведомяване, развитие на малки и средни предприятия, управление на границите и борба с трафика на хора, наблюдаване на избори (Спасов, 2012).

Европейският съюз (ЕС) и Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) имат дълга история на сътрудничество. Програмите на организациите се припокриват в ерата след Студената война, особено в общата им цел за предотвратяване на обшоевропейски конфликти. Сътрудничеството между ЕС и ОССЕ допринася значително за европейската сигурност чрез предотвратяване на конфликти и насърчаване на политическата и икономическата стабилност в Югоизточна Европа (Stewart, 2008).

Сътрудничеството между ОССЕ и ЕС става съществена част от дейността на Организацията. Този принцип се потвърждава както от приетата като част от Хартата за европейска сигурност през 1999 г. в Истанбул Платформа за сигурност чрез сътрудничество, която определя инструментите на партньорството с регионални групи, така и от Стратегията за посрещане на заплахи към сигурността и стабилността през XXI в., приета през 2003 г. в Маастрихт, която доразвива този инструментариум (Спасов, 2012).

На политическо и работно ниво отношенията между ОССЕ и ЕС се поддържат чрез:

- Консултации между съответните „тройки“ и генералния секретар на ОССЕ – на ниво министри и на посланическо ниво/политическо ниво на Комитета за сигурност; Обръщания от Председателството на ЕС да Постоянния съвет на ОССЕ;
- Покани до генералния секретар/Върховния представител и комисаря за външните отношения за обръщания към съветите на министри и постоянни съвети на ОССЕ;
- Покани към представители на ОССЕ за неформални срещи със съответните комисии и работни групи на ЕС;
- Контакти между генералния секретар и комисаря за външните отношения на ЕС и генералния секретар/Върховен представител за Общата външна политика и политиката за сигурност;
- Участие на Европейската комисия в работата на органите на ОССЕ чрез своята делегация във Виена;
- Годишни разговори на ниво персонал по актуални въпроси, които са в дневния ред на всяка организация (Спасов, 2012).

Сътрудничеството е особено силно изразено при осъществяването на постоянна връзка и координация между ръководителите на операции на ОССЕ и представителите на ЕС в приемащата страна – например специалните представители на ЕС и ръководители на делегациите на Европейската комисия (Спасов, 2012).

Засилването на взаимоотношенията се разглежда през призмата на стратегиите за сигурност на двете организации, които очертават основния дневен ред за принос към сигурността и стабилността в и около Европа. ЕС ползва максимално потенциала на трите измерения на ОССЕ, съизмеримо със заявените от ОВППС цели, ангажирайки се да продължи да утвърждава сигурността и стабилността в зоната на ОССЕ на основата на принципите на демокрацията, доброто управление, върховенството на закона и спазването на правата на човека (Спасов, 2012).

Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) е един от най-важните – но понякога най-малко разбрани – компоненти на европейската сигурност днес. Като единствената общоевропейска организация за сигурност, ОССЕ играе решаваща роля за изграждане на ефективно политика за сигурност. ОССЕ придобива все по-голямо значение, поради видимата и ефективна роля, която играе за повишаване на цялостната сигурност в Европа (Sapiro, 1997).

След края на Студената война ЕС, както и ОССЕ разработват стратегии с широк обхват и инструменти за справяне с кризи и укрепване на европейската сигурност. ЕС и ОССЕ се допълват и взаимодействат в процеса на управление на кризи, давайки по-широка платформа за вземане и реализиране на политически решения, използвайки разнообразен инструментариум при осъществяване на политиките в сферата на кризисния мениджмънт (Спасов, 2012).

Мисиите на ЕС и ОССЕ се основават на ясни процедурни правила за тяхното изготвяне и провеждане, като се спазват всички норми, обуславящи намесата във вътрешните работи на независима държава, с ясното съзнание, че всяко нарушаване на международните договори и споразумения крие риск от задълбочаване и мултиплициране на кризата вместо нейното разрешаване (Спасов, 2012).

Тясното сътрудничество между ОССЕ и ЕС е важен елемент в развитието на международен всеобхватен подход към управлението на кризи, който изисква ефективно прилагане както на военни, така и на граждански средства (създаване на капацитет за полицейски операции, в т.ч. обучение и подпомагане на дейността на местни полицейски структури; изграждане на цивилна администрация чрез експертни екипи). Всеобхватните похвати и инструменти на тези организации са положителни стъпки в адаптацията им към новия сценарий за сигурност след събитията от 11 септември 2001 г. ОССЕ и ЕС разполагат с превантивни възможности за справяне с традиционните и неконвенционални заплахи, идентифицирани в техните програми за сигурност (Спасов, 2012).

Благодарение на своята широка членска и функционална величина ОССЕ постепенно става естествена рамка за координация на отношенията между институциите на европейската сигурност. През 1997 г. ОССЕ приема Обща концепция за развитие на сътрудничеството между взаимно подкрепящи се

институции. Тя препоръчва създаването на ефективни контакти и създаване на система за взаимна информация. Целта е да се създаде среда на взаимно доверие и прозрачност, в която ще може да се решават потенциални конфликти още преди тяхното възникване (Недев, 2017).

Все повече нараства ролята на провежданите от ОССЕ мисии на място, при които е придобита съществена експертиза и които оказват съществен принос за насърчаване на напредъка по трите измерения. Мисиите на организацията допълват дейността на тези на ЕС за насърчаване на демократизацията и процесите на реформи, подпомагането на националното помирение и подкрепата за развитието на гражданското общество. За успеха на операциите се залага на механизмите за ранно предупреждение и превенцията на конфликти (Спасов, 2012).

СТРАТЕГИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ НА ОССЕ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА СИГУРНОСТТА В ЕВРОПА

Контекстът и еволюцията на концепциите за сигурност в рамките на ОССЕ очертават интересна траектория. ОССЕ се опитва да поддържа баланс между „твърдите“ и „меките“ измерения на сигурността, което и дава възможност за успешно концептуално и стратегическо развитие, за да е пример за авторитетна и уважавана организация, предоставяща добри практики и политики кризисни райони. Всеобхватният поход към сигурността намира развитие в стратегическите документи на ОССЕ (Спасов, 2012).

Още от началото на Хелзинкия процес Европейската общност/ Европейският съюз играе жизненоважна роля в работата на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа/Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа. Европейската комисия има съществен принос в преговорите по Заключителния акт от Хелзинки от 1975 г., подписан от италианското председателство на Съвета от името на Европейската общност. В ОССЕ е стандартна и редовна практиката да се добавя „Председателство/ЕС“ на табелката на държавата, която на ротационен принцип го поема. Председателите на Комисията подписват Хартата от Париж за Нова Европа, както и Хартата за европейска сигурност, заедно с Председателството на ЕС (Спасов, 2012).

Парижка харта за Нова Европа от 1990 г. С края на Студената война, държавните глави на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа (СССЕ) са оптимисти, че дългите години на разделение и конфронтация може най-сетне да бъдат поставени зад тях, когато те се срещат в Париж през 1990 г. (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, без година).

В Парижката харта участващите държави подчертават, че „сигурността е неделима и сигурността на всяка участваща държава е неразделно свързана с тази на всички останали“. Парижката харта отразява споразумение за „сътрудничество за укрепване на доверието и сигурността“ между участващи-

те държави, както и за сътрудничество „в насърчаването на контрола върху оръжията и разоръжаването“. В това отношение трябва да се даде нов тласък на балансирано и всеобхватно развитие на сътрудничеството между участващите държави. По-специално, участващите държави решават да продължат преговорите за мерки за изграждане на доверие и сигурност и за Договора за конвенционалните въоръжени сили в Европа (CFE); да си сътрудничи по въпроси, свързани с невоенни заплахи за сигурността, като незаконни дейности, включващи външен натиск, принуда или подривни дейности, които подкопават териториалната цялост, тероризма и незаконния трафик на наркотици; да се разработят механизми за предотвратяване и разрешаване на конфликти между участващите държави, включително определяне на механизми за мирно разрешаване на спорове, които също биха могли да доведат до задължително участие на трети страни; да се подобри положението на националните малцинства и да се признае пълното зачитане на правата на лицата, принадлежащи към национални малцинства; да се подобри механизмът за човешкото измерение чрез включване на нови процедури, като например включването на експерти или списък на изтъкнати личности. Участващите държави също така подчертават, че сътрудничеството в икономическата област, науката и технологиите представлява важен стълб на СССЕ, и подкрепят използването на рамката на КССЕ за формулиране на ангажиментите в областта на околната среда. (Спасов, 2012)

Документ от Хелзинки 1992 г. — Предизвикателствата на промяната (среща на върха в Хелзинки, 1992 г.). Документът от Хелзинки от 1992 г. потвърждава понятието за неделима сигурност, а участващите държави се съгласяват да направят СССЕ по-оперативно и ефективно. „The OSCE Concept of Comprehensive and Co-operative Security“ (An Overview of Major Milestones, SEC.GAL/100/09, 17 June 2009).

От първостепенно значение в документа от Хелзинки от 1992 г. са решенията за развитие на нови структури и инструменти, свързани с укрепването на ранното предупреждение, предотвратяване и управление на кризи. В усилията да се предотвратяват и да решават конфликти, държави членки подчертават, че СССЕ следва да работи в тясно сътрудничество с ООН. „The OSCE Concept of Comprehensive and Co-operative Security“ (An Overview of Major Milestones, SEC.GAL/100/09, 17 June 2009).

Участващите държави също така решават, че "ще се стремят да установят помежду си отношения на сигурност, основани на кооперативни и общи подходи към сигурността". Освен това те се споразумяват да започнат нови преговори относно контрола над оръжия, разоръжаването на мерки за изграждане на доверие. „The OSCE Concept of Comprehensive and Co-operative Security“ (An Overview of Major Milestones, SEC.GAL/100/09, 17 June 2009).

СССЕ и Новата Европа – Нашата сигурност е неделима (Съвет на министрите в Рим, декември 1993 г.). На срещата на Съвета на министрите в Рим отново се изразява подкрепата за цялостна концепция за сигурност и се договарят „да засилят ролята на СССЕ като общоевропейски и трансатлантически форум за кооперативна сигурност“. Министрите потвърждават убеждението, че проблемите, свързани с човешкото измерение, са от основно значение за цялостната концепция на СССЕ за сигурност, както и въпроси, свързани с икономическата трансформация, развитието и сътрудничеството. Декларация по въпроси, свързани с агресивен национализъм, расизъм, шовинизъм, ксенофобия и антисемитизъм също е приета, като се отбелязва важната роля, която СССЕ трябва да поеме в тези усилия. Като част от засилването на политическата ефективност и оперативните способности на СССЕ е договорено, че участващите държави ще предоставят привилегии и имунитети на институциите на СССЕ, постоянните мисии на участващите държави, представители на държавите-членки на СССЕ, длъжностни лица от СССЕ и членове на мисии на СССЕ. Освен това министрите правят промени в съществуващите структури на СССЕ (Спасов, 2012).

Министрите взимат решение за по-нататъшно развитие на способностите на СССЕ за предотвратяване на конфликти и за управление на кризи, включително увеличаване на ресурсите и укрепване на „инструментите за предотвратяване на конфликти и ранно предупреждение, които са на разположение в рамките на човешкото измерение на СССЕ“. Поради това се споразумяват, че въпросите, свързани с човешкото измерение, следва да бъдат включени в мандатите на мисиите на СССЕ и в последващите действия във връзка с докладите за мисиите, че въпросите, свързани с разселените лица и бежанците, са разгледани в контекста на предотвратяването на конфликти и управлението на кризи (Спасов, 2012).

Освен това министрите решават да установят кооперативни споразумения на СССЕ, с цел да гарантират, че ролята и функциите на военни сили на трета страна в дадена конфликтна област са в съответствие с принципите и целите на СССЕ. Постигнато е съгласие и за засилване на консултациите и координацията с международните организации с цел засилване на краткосрочното и дългосрочното предотвратяване на конфликти и управлението на кризи (Спасов, 2012).

Към истинско партньорство в нова ера (среща на върха в Будапеща, декември 1994 г.). Документът от Будапеща съдържа редица решения, включително укрепването на СССЕ, наред с другото, чрез предоставяне на директиви относно бъдещата роля и функции на Организацията. В това отношение е договорено, че при изключителни обстоятелства участващите държави могат съвместно да решат, че спорът ще бъде отнесен до Съвета за сигурност на Организацията на обединените нации от името на СССЕ. Държавните глави

решават да продължат по-систематично и практическо сътрудничество между СССЕ и европейските и други регионални и трансатлантически организации (Спасов, 2012).

Кодексът за управление по политическите и военните аспекти на сигурността, приет също на срещата на високо равнище, съдържа нови норми, по-специално по отношение на ролята на въоръжените сили в демократичните общества. В Кодекса за управление участващите държави подчертават зачитането си на суверенното равенство на другите и заявяват, че ще основават своите взаимоотношения на взаимни отношения на сигурност и на един сътруднически подход. Те също така потвърждават ангажимента си да продължат да развиват допълващи се и взаимно подсилващи се институции, които включват европейски и трансатлантически организации, многостранни и двустранни предприятия и различни форми на регионално и подрегионално сътрудничество. Кодексът за управление потвърждава решимостта на участващите държави да действат в солидарност, ако нормите и ангажиментите на СССЕ са нарушени, и се позовава на задължението за липса на помощ на държави, които прибегват до заплахата или използването на сила срещу териториалната цялост или политическата независимост на която и да е държава. Подчертава се правото на всяка участваща държава да избира свои собствени мерки за сигурност и ангажира участващите държави да поддържат само военните способности, които са съизмерими със законните индивидуални или колективни нужди от сигурност. В Кодекса за управление участващите държави подчертават, че ще изпълняват добросъвестно всеки от своите ангажименти в областта на контрола върху оръжията, разоръжаването и изграждането на доверие и сигурност като важен елемент от тяхната неделима сигурност (Спасов, 2012).

Срещата на върха в Будапеща променя името на СССЕ на ОССЕ. Промяната отразява решимостта на участващите държави да дадат на нов политически тласък. Промяната в името на ОССЕ отразява както еволюцията ѝ в по-стабилна политическа структура, така и очакването, че тя ще играе още по-голяма роля за поддържането на регионалната сигурност и укрепване на стабилността през идни години (Sapigo, 1997).

Декларация от Лисабон относно общ и всеобхватен модел за сигурност в Европа през двадесет и първи век и Рамка за контрол на въоръженията (среща на високо равнище в Лисабон, декември 1996 г.). На срещата на върха на държавните ръководители на ОССЕ в Лисабон се приема декларация за обща и всеобхватна сигурност на модел за Европа (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, без година).

В Декларацията от Лисабон се очертават предизвикателствата пред сигурността, пред които са изправени участващите държави и възможностите за съвместни подходи при тяхното постигане. В нея се казва, че „ние сме решени

да се поучим от трагедиите от миналото и да превърнем в реалност нашата визия за едно сътрудничество в бъдеще, като създадем общо пространство за сигурност, без разделителни линии, в които всички държави са равни партньори“ (Спасов, 2012).

Макар че в много отношения Декларацията от Лисабон допълва взаимно подсилващите се усилия на други европейски и трансатлантически институции и организации в тази област, текстът подчертава централната роля на ОССЕ за постигането на целта за общо пространство за сигурност. Освен това в Лисабонската декларация се потвърждава "присъщото право на всяка участваща държава да бъде свободна да избира или да променя договореностите си за сигурност, включително договорите за съюз, в момента на тяхното развитие". В тази връзка в Декларацията от Лисабон се посочва, че всяка участваща държава зачита правата на всички останали. Освен това, се отбелязва, че нито една държава, организация или обединение в рамките на ОССЕ не "носи по-голяма отговорност за поддържането на мира и стабилността в региона на ОССЕ или да разглежда която и да е част от региона на ОССЕ като своя сфера на влияние". Макар да се посочва в Декларацията от Лисабон, че европейската сигурност изисква широко сътрудничество и координация между участващите държави от ОССЕ и други европейски и трансатлантически организации, отбелязва се, че ОССЕ е особено подходящ като форум за засилване на това сътрудничество. С Лисабонската декларация бе поставено началото на процеса, водещ до приемането на Хартата за европейската сигурност (Спасов, 2012).

Участниците в Лисабон приветстват решението, взето от държавите от ОССЕ, подписали Договора за конвенционалните сили в Европа, да започнат преговори за адаптиране на Договора към променящата се среда на сигурност в Европа (Sapiro, 1997).

Рамка за контрол върху въоръженията, приета също на срещата на върха, е решение, което има за цел създаването на мрежа от взаимно свързани задължения за контрол върху въоръженията, които дават израз на принципа на неделима сигурност. В него също така се определят насоки за бъдещи преговори за контрол на оръжията; достатъчност (поддържане на военни способности, съизмерими с легитимни индивидуални или колективни нужди от сигурност); прозрачност чрез обмен на информация, проверка и, когато е необходимо, ограничаване на силите. Въпреки че рамката за контрол върху въоръженията признава взаимосвързаността на съществуващите документи и решения относно контрола върху оръжията, тя отбелязва, че "Форумът за сътрудничество в областта на сигурността играе ключова роля в начина, по който ОССЕ свързва многото отделни усилия, които поотделно и колективно допринасят за сигурността и благосъстоянието на всички участващи държави". Освен това рамката за контрол върху въоръженията потвърждава също

така ангажимента на участващите държави по отношение на предишните спорушения, както и тяхната готовност за по-нататъшно развитие на мерките за контрол върху въоръженията (Спасов, 2012).

Харта за европейска сигурност (среща на върха в Истанбул, ноември 1999 г.). На срещата на върха през 18–19 ноем. 1999 г. ръководители на ОССЕ се събират в Истанбул за среща на високо равнище и подписват Хартата за европейска сигурност (Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, без година).

Хартата за европейска сигурност предприема редица важни крачки за укрепване на способността на ОССЕ да предотвратява конфликти, както и способността ѝ да урежда конфликти и да реабилитира общества, опустошени от война и унищожаване. Освен изброяване на редица предизвикателства пред ОССЕ (като въоръжени конфликти, международен тероризъм, организирана престъпност и икономически и екологични проблеми), Хартата за европейска сигурност се стреми да допринесе за създаването на общо и неделимо за сигурността пространство без зони с различни нива на сигурност. Освен това Хартата за европейска сигурност насърчава разширяване и укрепване на диалога за сигурност във всички области на ОССЕ чрез призив към Постоянния съвет и Форума за сътрудничество в областта на сигурността „да се следва концепцията на ОССЕ за всеобхватна и неделима сигурност“ (Спасов, 2012).

В Хартата за европейска сигурност участващите държави се съгласяват да използват по-активно инструментите на ОССЕ; да развива ролята на ОССЕ в мироопазващи операции; да създаде екипи за бързо експертно сътрудничество (REACT), като по този начин дава възможност на ОССЕ да реагира бързо на искания от участващи държави за граждански и полицейски експертни познания в конфликтни ситуации; да разшири способността на ОССЕ да извършва дейности, свързани с полицията; и да работи в по-тясно сътрудничество с партньорите за сътрудничество (Спасов, 2012).

Правата на човека, включително правата на лицата, принадлежащи към национални малцинства, също представляват важна част от Хартата за европейската сигурност. Така например участващите държави отхвърлят всяка политика на етническо прочистване или масово експулсиране, потвърдиха ангажимента си да продължат международната закрила на лицата без гражданство и обещават да предприемат мерки за премахване на всички форми на дискриминация срещу жените и за прекратяване на всички форми на трафик на хора (Спасов, 2012).

По-важна част от Хартата за европейска сигурност е „Платформата за кооперативна сигурност“, която има за цел да засили сътрудничеството между ОССЕ и други международни организации и институции въз основа на равенството, споделените ценности и взаимно укрепващия характер на техните отношения. Платформата включва условия, чрез които ОССЕ и другите меж-

дународни организации и институции да работят съвместно в дух на партньорство и за всеки отделен случай в отговор на конкретна криза, както и на нови рискове и предизвикателства (Спасов, 2012).

Стратегия на ОССЕ за справяне със заплахите за сигурността и стабилността през двадесет и първи век (Съвет на министрите от Маастрихт, декември 2003 г.). В Маастрихтската стратегия участващите държави се обединиха, че през XXI в. сигурността в целия регион на ОССЕ все повече се застрашава от заплахи. Така стратегията от Маастрихт признава, че „заплахите за сигурността и стабилността в региона на ОССЕ днес са по-склонни да настъпят като отрицателни, дестабилизиращи последици от събитията, които пресичат политическите, икономическите и екологичните и човешки измерения, отколкото от всеки голям въоръжен конфликт“ (Спасов, 2012).

По-специално в стратегията от Маастрихт се посочва, че ОССЕ, с широкото си членство на държави и „многоизмерната си концепция за обща, всеобхватна, кооперативна и неделима сигурност“, е особено добре оборудвана, за да се справи с новите качествени предизвикателства в областта на сигурността, които се появиха през последните години. В стратегията от Маастрихт се отбелязва също, че слабото управление и липсата на адекватни и функциониращи демократични институции, които насърчават стабилността, могат да представляват място за развъждане на редица заплахи. В него се посочва, че организираната престъпност често протича успоредно с тероризма и може да представлява заплаха за стабилността и сигурността, както в рамките на ОССЕ, така и извън него. Участващите държави също подчертават, че тероризмът е една от най-важните причини за нестабилността в настоящата среда на сигурност и че „справянето с проявлението му, както и на социалната, икономическата и политическа среда, в които се случва“, изисква глобален подход. Един от подходите на сътрудничество, предложени в стратегията от Маастрихт, е да се преодолеят проблемите, които пораждат тези така наречени нови заплахи, като слабо управление, нетърпимост и икономически различия. Впоследствие стратегията от Маастрихт подкрепя цялостната концепция за сигурност на ОССЕ, като я обвързва с мерки, свързани с човешката сигурност (Спасов, 2012).

В стратегията от Маастрихт се призовава също така за продължаване на търсенето на договорени решения на нерешените конфликти в района на ОССЕ. Освен това в документа се подчертава, че настоящите фактори, засягащи сигурността и стабилността, рядко се ограничават до зоната на ОССЕ. В него се посочва, че координацията между всички съответни организации е от съществено значение, защото нито една държава или организация не са способни сами по себе си да се справят с тези предизвикателства (Спасов, 2012).

Документи под управлението на ОССЕ: Договор за конвенционалните въоръжени сили в Европа (ноември 1990 г.) и Договор за открито небе

(март 1992 г.). Двата документа са от ключово значение за военната сигурност в Европа и допринесоха значително за насърчаването на откритостта и сигурността, както и за повишаването на сигурността и доверието в областта на ОССЕ, бяха приети от – и са валидни за – само някои държави, участващи в ОССЕ. Такъв е случаят с Договора за конвенционалните въоръжени сили в Европа и Договора за открито небе. Въпреки че не са официални документи на СССЕ/ОССЕ, и двете са тясно свързани с Организацията, тъй като те са договорени съвместно с разговори между участващите държави в СССЕ относно мерките за изграждане на доверие. Чрез насърчаване на по-голяма откритост и прозрачност във военните дейности и засилване на сигурността и двата договора допринасят за по-нататъшното развитие и укрепване на мира, стабилността и кооперативната сигурност в района на ОССЕ (Спасов, 2012).

Договорът за конвенционалните въоръжени сили в Европа е една от най-мощните мерки за контрол на оръжията, разоръжаването и укрепването на доверието, които са договорени, и често се нарича „крайъгълен камък на европейската сигурност“. Това е правно обвързващ инструмент, който осигурява система от ограничения за притежаваните съоръжения и осигурява военна прозрачност чрез задължително уведомяване за някои военни дейности и съоръжения (Спасов, 2012).

Договорът за „Открито небе“ определя рамката за режим на невъоръжени полети с наблюдение над териториите на държавите – страни по него. Основната му философия за откритост и прозрачност във военните дела отразява тази на режима за изграждане на доверие и сигурност, разработен от ОССЕ. Вследствие на това в специална декларация на Съвета на министрите от Хелзинки от 24 март 1992 г. държавите, участващи в ОССЕ, приветстват подписването на Договора за „Открито небе“ и признават неговата важност за повишаване на сигурността и доверието в Европа (Спасов, 2012).

ЕВРОПЕЙСКА СТРАТЕГИЯ ЗА СИГУРНОСТ, 2003 Г. – СИГУРНА ЕВРОПА В ЕДИН ПО-ДОБЪР СВЯТ

Европейската стратегия за сигурност е приета през дек. 2003 г. и отбелязва повратен момент в развитието на външната политика и политиката за сигурност на ЕС. За първи път ЕС постига съгласие за обща оценка на заплахите и постави ясни цели за развиване на интересите на ЕС в областта на сигурността въз основа на най-важни ценности (Съвет на ЕС, 2009).

Съгласно стратегията, европейските държави са решени да се стремят към мирно разрешаване на спорове и да си сътрудничат чрез общи институции. Европа все още е изправена пред заплахи и предизвикателства, свързани със сигурността. Избухването на конфликтите на Балканите напомни, че войната продължава да застрашава нашия континент (Съвет на ЕС, 2009).

Обстановката след Студената война се характеризира с все по-голямо отваряне на границите и с неразривна обвързаност на вътрешните и външните аспекти на сигурността. Регионалните организации укрепват и управлението в глобален мащаб. Влиянието и ефикасността на ОССЕ са от особено значение за Европейския съюз (Съвет на ЕС, 2009).

Европейският съюз отбелязва напредък в провеждането на съгласувана външна политика и ефективно управление на кризи. Има на разположение инструменти, които могат да бъдат ефективно използвани, както това стана видно на Балканите и в други региони (Съвет на ЕС, 2009).

При преследването на стратегическите цели ЕС трябва проявява по-голяма активност. Това се отнася за целия наличен набор от инструменти за управление на кризи и предотвратяване на конфликти, в т.ч. дейностите в политически, дипломатически военен и граждански план, както и тези в областта на търговията и развитието (Съвет на ЕС, 2009).

Докато ЕС повишава способностите си в различни области, следва да разгледа възможността за един по-широк набор от мисии. Това би могло да включва съвместни операции за разоръжаване, оказване на подкрепа на трети страни в борбата срещу тероризма и реформа в областта на сигурността. Реформата в областта на сигурността ще бъде част от по-мащабно институционално изграждане (Съвет на ЕС, 2009).

Същността на общата външна политика и политика на сигурност, както и на европейската политика за сигурност и отбрана, се състои в това, че сме по-силни, когато действваме заедно. През последните години се създадоха редица различни инструменти, всеки от които има собствена структура и обособеност (Съвет на ЕС, 2009).

Нужно е политиките на регионално равнище също да бъдат съгласувани, по-специално при разрешаването на конфликти. Проблемите рядко биват разрешавани от една държава или без регионална помощ, за което свидетелства по различен начин опитът на Балканите (Съвет на ЕС, 2009).

СЪТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ОССЕ И ЕС ЗА ПОДДЪРЖАНЕ НА СТАБИЛНОСТТА В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА (ЮИЕ) СЛЕД КРАЯ НА СТУДЕНАТА ВОЙНА

Европейската общност не е достатъчно подготвена за кризата в Югославия. Това е времето, когато членовете на Европейската общност започват заключителната фаза на преговорите, довели до срещата на върха в Маастрихт през дек. 1991 г. Засилването на сътрудничеството във външната политика между членовете на Европейската общност и превръщането на това сътрудничество в обща външна политика са спорни въпроси. Първите дипломатически инициативи на Европейската общност са под т.нар. Европейско политическо сътрудничество (ЕПС), документ от 1970 г. формализиран през 1987 г. ЕПС

е заменено от общата външна политика и политика на сигурност (ОВППС) през 1992 г. в рамките на Договора от Маастрихт, а същата политика е допълнително определена и разширена през 1997 г. благодарение на Договора от Амстердам (Caruso, 2017).

СССЕ е в процес на трансформация, посветена на поддържането на кризисната стабилност от Студената война в Европа и в превръщането и постоянна организация, способна да осигури колективни мерки за сигурност в Европа. СССЕ е първата международна организация, която реагира на югославската криза (Декларация на Съвета на министрите за Югославия, Берлин, 20 юни 1991 г.). През същата година Комитетът на висшите служители провежда пет извънредни сесии относно ситуацията в Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ) и организацията успешно подтиква ООН да създаде оръжейно ембарго в района и ЕО за създаване на мисия за наблюдение в Югославия, която е интегрирана от наблюдатели на 8 август 1991 г. (Caruso, 2017).

Европейската общност и СССЕ са двата основни участника, освен ООН, които се опитват да съдържат десегрегацията на Социалистическа федеративна република Югославия на политическо равнище. Първоначалното намерение на Европейската общност е да предотврати развитието на дестабилизираща верижна криза в Източна Европа. Като се има предвид, че няма основание да се намесва в Източна Европа, Европейската общност се обръща пред СССЕ да търси одобрение за своите действия. СССЕ подкрепя дипломатическите инициативи на Европейската общност (Caruso, 2017).

На 3 септември 1992 г. е открита сесия в Женева, председателствана от лорд Дейвид Оуен, представляващ Европейската общност, и Сайръс Ванс, представляващ Обединените нации. Целта е да се сложи край на кръвопролитията и да се изготви договорено споразумение относно положението в Босна. В светлината на тези цели е създадена работна група с цел прекратяване на враждебните действия, демилитаризиране на Сараево и изготвяне на конституция, която да отговори на стремежите на трите съставни нации, като се предоставя защита на правата на човека и на малцинствата чрез механизми за прилагане (Caruso, 2017).

През 1992 г. членовете на Европейския съюз се ангажират да се създаде обща външна политика и политика на сигурност, главно като отговор на обединението на Германия и края на Студената война. Въпреки това, цялостното управление на различните балкански кризи подчерта недостатъците на външната политика на ОВППС. Първоначалната политика на Европейската общност има за цел да поддържа югославската федерация заедно. Освен това ЕС се опитва да уреди споразумения за прекратяване на огъня между воюващите страни и да изпрати невъоръжени наблюдатели. Те обаче не успяват да доведат до желаните ефекти и не попречат на продължаването на борбата и на намаляването на нивото на насилие (Caruso, 2017).

Ангажирането в международното подпомагане за преодоляване на конфликтите в Западните Балкани и укрепване на регионалната стабилност е приоритетна цел на ЕС в отношенията със страните от ЮИЕ. Обстановката в Западните Балкани става един от основните фактори, които допринасят за началото, а впоследствие за развитие на европейска политика на ЕС за сигурност и отбрана (Цачевски, 2007).

По отношение на икономическата помощ, Европейската общност отговаря на промените в Източна и Централна Европа със създаването на Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР) през май 1990 г. Банката осигурява икономическа и финансова подкрепа (PHARE, TEMPUS) на държави по индивидуализиран начин (Caguso, 2007).

Мисията на ОССЕ в Босна и Херцеговина, създадена от декември 1995 е най-голямата мисия на ОССЕ. Отделът за демократизация на мисията си сътрудничи с ЕС по Европейската инициатива за демокрация и права на човека (ЕИДПЧ) и предоставя подкрепа при избора на местни НПО.

Босна отбелязва най-голямото оперативно предизвикателство на ОССЕ. Мисията на ОССЕ поема отговорност за провеждането на национални и общински избори, преговори за контрол на оръжията и наблюдение на правата на човека (Sapigo, 1997).

Проблемът на превантивната дипломация се състои в това, че тя често е невидима с невъоръжено око. Критиците на ОССЕ посочват преди всичко нейната „видима“ неуспяла превенция (например предотвратяването на войните на Балканите); по-малко известни са „невидимите успехи“. ОССЕ организира изборите в Босна и Херцеговина и следи за изпълнението на ангажиментите по разоръжаването, които произтичат от Дейтънското споразумение (Недев, 2017).

Европейският съюз (ЕС) и неговата мисия за наблюдение в Босна и Херцеговина изиграва важна роля в наблюдението на разпоредбите за правата на човека в мирното споразумение. ЕС стартира първите си три операции в рамките на така наречените „задачи от Петесрберг“, една от които всъщност е Полицейската мисия на ЕС в Босна и Херцеговина (EUPM).

Всички участващи организации осъзнават, че ще успеят заедно, а сътрудничеството е от решаващо значение за постигане на примирие и овладяване на напрежението. Именно сътрудничеството между ОССЕ и ЕС, предоставената подкрепа и инициативи имат положителен резултат в потушаването на конфликта.

Мисията на ОССЕ в Косово от 1999 г. се ръководи от важноста на постигането на взаимно уважение и помирение между всички етнически групи в Косово и от създаването на жизнеспособно мултиетническо общество, в което правата на всеки гражданин се зачитат напълно и еднакво ([Twenty] 20 years of milestones [OSCE Mission in Kosovo], no date).

Една от основните цели на мисията е да се доразвие демократичното и мултиетническо общество в Косово, където се зачитат правата на всички хора. В това отношение мисията предлага експертни познания и насоки на институциите в Косово и се стреми към общностите, в съответствие с мандата на мисията (OSCE Mission in Kosovo, no date). Мисията участва и в създаването на редица ключови институции, включително Асамблеята на Косово, институцията омбудсман, Централната избирателна комисия, Службата на езиковия комисар, органи за защита на общинските общности, наред с много други. Поддържа тесни работни отношения с всички общности и местни институции и е силен защитник на местните общности в насърчаването и защитата на техните права (OSCE Mission in Kosovo, no date).

Обменът и споделянето на информация са основната дейност на сътрудничеството между ОССЕ с мисията на Европейския съюз за наблюдение в Косово.

ЕС започва да възприема по-регионален подход в Югоизточна Европа, като през декември 1995 г. започва процесът на стабилност и в Югоизточна Европа, както и програми на ЕС за подпомагане в региона от юли 1996 г.

Идеята за създаване на Пакт за стабилност в Югоизточна Европа е лансирана от министъра на външните работи на Франция Юбер Ведрин пред Постоянния съвет на Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ) на 12 февр. 1998 г. Френската инициатива има за цел да подпомогне страните от региона при разрешаване на вътрешните и двустранните им проблеми, да ги подготви за интегриране в европейските структури и да стимулира сътрудничеството и икономическата стабилност, на основата на обединение на всички досегашни регионални инициативи за ЮИЕ. Министърът на външните работи на Германия Йошка Фишер лансира идеята за Пакт за стабилност през апр. 1999 г. Тя е официализирана по време на Съвета „Общи въпроси“ на Европейския съюз като официална позиция на ЕС. Пактът за стабилност е окончателно приет на конференцията на министрите на външните работи на страните от Европейския съюз, Г-8, държавите от ЮИЕ и представителите на други международни организации, състояла се през месец юни 1999 г. в Кьолн. Паралелно с пакта, Европейският съюз лансира допълващата го Инициатива за Западните Балкани, насочена главно към възстановяване на Косово и подпомагане на Албания, Македония и други постюгославски държави за преодоляване на последствията от кризата в Косово и за наваксване изоставането им от интеграционните процеси в Европа. Европейският съюз пристъпва към реализирането на Пакта за стабилност в ЮИЕ, разглеждайки го като мащабен проект, който трябва да доведе до траен мир, просперитет и сигурност в региона (Stability Pact for South Eastern Europe, 1999).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Историческите промени след края на Студената война свързани с трансформациите в областта на сигурността, разпадането на СССР, повишеното напрежение и въоръжени конфликти карат ОССЕ и ЕС да реагират бързо на възникналите промени. Усилията за гарантиране на регионалната стабилност са от първостепенно значение. Това е период, в който сътрудничеството между ОССЕ и ЕС като взаимно допълващи се организации е от изключително важно значение. Тяхното взаимодействие води до превенция и регулиране на конфликти и сътрудничество по въпроси, свързани с демократичното управление. Всяка една от двете организации полага достатъчно усилия за преодоляване на международното напрежение и се опитва да допълни своите отбранителни възможности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Недев, С.** (2017) Европейската архитектура за сигурност след края на Студената война, *E-Journal VFU Политически науки и обществени комуникации* [онлайн], бр. 10 [последно посещение на: 01.09.2020]. Достъп на: https://ejournal.vfu.bg/bg/politicheski_nauki.html.
- [Nedev, S. (2017) Evropeyskata arhitektura za sigurnost sled kraya na Studenata vojna, *E-Journal VFU Politicheski nauki i obshtestveni komunikatsii* [onlayn], br. 10 [posledno poseshenie na: 01.09.2020]. Dostap na: https://ejournal.vfu.bg/bg/politicheski_nauki.html.]
- Обща външна политика и политика за сигурност (ОВППС)** (2014) [онлайн] [последно посещение на: 01.09.2020]. Достъп на: <http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=149>.
- [*Obshta vanshna politika i politika za sigurnost (OVPPS)* (2014) [onlayn] [posledno poseshenie na: 01.09.2020]. Dostap na: <http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=149>.]
- Организация за сигурност и сътрудничество в Европа** (без година) [онлайн] [последно посещение на: 25.08.2020]. Достъп на: <https://ikonomika.dokumentite.com/art/organizaciq-za-sigurnost-i-sytrudnichestvo-v-evropa/87120/p2>.
- [*Organizatsia za sigurnost i satrudnichestvo v Evropa* (bez godina) [onlayn] [posledno poseshenie na: 25.08.2020]. Dostap na: <https://ikonomika.dokumentite.com/art/organizaciq-za-sigurnost-i-sytrudnichestvo-v-evropa/87120/p2>.]
- Спасов, С.** (2012) *Европейска архитектура за сигурност*. София: УНСС.
[Spasov, S. (2012) *Evropeyska arhitektura za sigurnost*. Sofia: UNSS.]
- Цачевски, В.** (2007) *Балканите. Европейският избор*. София: Изток – Запад.
[Tsachevski, V. (2007) *Balkanite. Evropeyskiyat izbor*. Sofia: Iztok – Zapad.]
- Caruso, Ugo** (2007) Interplay between the Council of Europe, OSCE, EU and NATO. In: *Report, MIRICO: Human and Minority Rights in the Life Cycle of Ethnic Conflicts*.

The OSCE Concept of Comprehensive and Co-operative Security (2009), An Overview of Major Milestones, SEC.GAL/100/09. Vienna: OSCE Secretariat, Conflict Prevention Centre, Operations Service.

OSCE Mission in Kosovo [online] [accessed: 26.05.2020]. Available at: <https://www.osce.org/mission-in-kosovo>.

Sapiro, M. (1997) *The OSCE: An Essential Component of European Security* [online] [accessed 14 February 2021]. Available at: <https://www.asil.org/insights/volume/2/issue/2/osce-essential-component-european-security>.

Stability Pact for South Eastern Europe, Cologne, SN 18/4/99 REV 4, 10 June 1999.

Stewart, E. (2008) *Restoring EU–OSCE Cooperation for Pan-European Conflict Prevention* [online] [accessed 15 February 2021]. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523260802284126>.

[Twenty] 20 years of milestones [OSCE Mission in Kosovo] [online]. [Accessed 26.05.2020]. Available at: <https://www.osce.org/mission-in-kosovo/440837?download=true>.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

Кръстев, Д. (2010) *Политика на ЕС в областта на сигурността*. София: Военно изд. [Krastev, D. (2010) *Politika na ES v oblastta na sigurnostta*. Sofia: Voенno izd.]

Съвет на Европейския съюз (2009) *Европейска стратегия за сигурност. Сигурна Европа в един по-добър свят* [онлайн] [последно посещение на: 2.09.2020]. Достъп на: <https://www.consilium.europa.eu/media/30803/qc7809568bgc.pdf>.

[Savet na Evropeyskia sayuz (2009) *Evropeyska strategija za segurnost. Sigurna Evropa v edin po-dobar svyat* [onlayn] [posledno poseshtenie na: 2.09.2020]. Dostap na: <https://www.consilium.europa.eu/media/30803/qc7809568bgc.pdf>.]

Buzan, B., Waever, O. (2003) *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge: University Press.

Keil, S., Arkan, Z. (2015) *The EU and Member State Building. European Foreign Policy in the Western Balkans*. London: Routledge.

Mincheva, L. „Strategic Coercions“: *Modus operandi In Inter-Institutional Cooperation in Peace Enforcement*. The Case of Bosnia. Manuscript under review.

Rehrl, J., Glume, G. (2017) *Handbook on CSDP Missions and Operations. The Common Security and Defence Policy of The European Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ

**НАСЛЕДСТВО НА СОЦИАЛИЗМА.
30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО
НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ**

МАСОВА ПРИВАТИЗАЦИЯ И СОЦИАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ 20 ГОДИНИ ПО-КЪСНО: ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕФЕКТИТЕ ВЪРХУ ПРИВАТИЗИРАНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Антоанета Георгиева Гетова

Анотация. Приватизацията, проведена у нас в началото на 90-те години се счита-ше за основен инструмент на трансформацията на икономическите отношения, тъй като основната ѝ цел беше да превърне почти изцяло доминираната от държавата икономика в частна. Сред различните подходи на раздържавяване на предприятията, масовата приватизация се считаше за ключова, доколкото при нея акцентът беше именно във включването на повече хора в процеса на раздържавяване, т.е. като икономически играчи. Двадесет години по-късно обаче, равностметка на проведената тогава масова приватизация на практика все още не е направена. Изследванията относно нейните резултати и последствия са малко, което е обяснимо предвид че информацията за резултатите от приватизацията, в частност на съдбата на самите приватизирани предприятия е оскъдна и разхвърляна. Настоящият текст разглежда възможностите за провеждане на подобно изследване и систематизиране на наличната, макар и некохерентна информация в работещи индикатори за изследване на проблема.

Ключови думи: приватизация; социална трансформация; анализ на документи; изследователски индикатори.

MASS PRIVATIZATION AND SOCIAL TRANSFORMATION 20 YEARS LATER: OPPORTUNITIES FOR RESEARCHING THE EFFECTS ON THE PRIVATIZED ORGANIZATIONS

Antoaneta Georgieva Getova

Abstract. The privatization, conducted in Bulgaria in the beginning of the 90ties, was considered as main instrument of the transformation of the economic relations as its purpose was to convert the almost completely dominated by the state economy into private one. Amongst all the privatizing approaches, the so called mass privatization was considered as crucial because it emphasized on mass participation of the citizens in this process, i.e. as economic actors. 20 years later the reckoning about the mass privatization is still missing. The research regarding its results and effects are few, which can be explained with the fact that the information for the privatization results and especially the fate of the privatized enterprises is insufficient and chaotic. The paper describes the opportunities for conducting such survey and systematizing the present although incoherent information in functional indicators to research the problem.

Keywords: privatization; social transformation; document analysis; research indicators.

Преди малко повече от 20 години у нас започна процес на приватизиране на държавните предприятия: процес който беше считан за един от най-ванителните инструменти за трансформация на икономиката от планово към пазарно стопанство и като такъв е разгледан в контекста на настъпилите социални трансформации от множество изследователи (Чалъков, Бунджулов, 2008, с. 204–206). Макар че първото законодателство за приватизацията беше прието още през 1992 г., приватизационният процес у нас първо започна със закъснение спрямо планираното, което доведе до редица проблеми; освен това продължи доста дълго във времето, което също повлия върху резултатите от приватизацията, най-малкото поради интензивните икономически промени и проблеми, които се случиха междуременно у нас.

Към настоящия момент, по официални данни, над 90% от активите предвидени за приватизация, вече са раздържавени, поради което е и възможно да се направи цялостна оценка и рекапитулация на този ключов за социалната ни трансформация процес. Разбира се, приватизацията не е еднопорядков или монолитен процес, ето защо е необходимо нейните различни проявления да бъдат анализирани поотделно.

Масовата приватизация заема особено място в приватизационния процес. За разлика от т.нар. касова приватизация например, където основната цел при всяка сделка е продажбата на предприятието при възможно най-изгодните условия, целта на масовата приватизация е включването на възможно най-голям брой субекти в това раздържавяване или казано с други думи, ключово в масовата приватизация е възможността за участие на гражданите в нея. В този смисъл, провеждането на масова приватизация в страните от бившия социалистически блок с считаше за основен инструмент за включването на гражданите в икономическия живот тъй като се очакваше че поне част от тях ще се превърнат в макар и дребни собственици на индустриален капитал¹. Ето защо и анализът на резултатите от масовата приватизация би хвърлил светлина върху това доколко масовата приватизация в България успя в тази си цел.

За да бъдат анализирани смислено резултатите от масовата приватизация, е необходимо да бъдат разгледани поотделно ефектите ѝ върху всички участници: в случая, държавата, като продаваща активите от една страна, гражданите като потенциални получатели на активите, от друга и от трета, самите предприятия, от които тези активи са част. Подобна задача надхвърля рамките на един кратък текст; тук ще се занимаваме по-конкретно с приватизираните предприятия.

Тук трябва да се изтъкне и втория важен аргумент, който налага провеждането на подобно изследване. Самостоятелните изследвания за масовата приватизация са малко. Тя най-често се разглежда в контекста или като част

¹ Това е и ефектът на приватизацията в Англия (Rodhes, C., Hough, D., Butcher, L., p. 12).

от големия процес на приватизация² като респективно оценките на ефектите от приватизацията се правят именно върху целия процес, от който масовата приватизация с счита за органична част, или приватизацията в цялост е разглеждана в макроконтекста на цялостната икономическа трансформация, която протече в България през 90-те години, от която приватизацията респективно представлява неразделна част като ключов инструмент на трансформиране на съществуващите вече икономически субекти (предприятията) от държавни в частни.

Третият аргумент е че една от причините за тези немногочислени изследвания по темата е разпръснатостта и нееднородността на информацията за процеса на масова приватизация у нас, което поставя серия предизвикателства и ограничения през изследователите, които се заеман с тази тема. Основната цел на настоящия текст е да хвърли светлина върху този въпрос и да предложи подход за справяне с проблема с некохерентността на тази информация.

Някои специфики на масовата приватизация в България

Първо, следва накратко да се опише какво всъщност представлява масовата или както още е популярна като бонова или ваучерна приватизация. Този подход (с различна успеваемост) беше приложен в множество страни от Източна Европа, включително и у нас. В България безналичните инструменти, които служеха като платежно средство по време на масовата приватизация бяха наричани инвестиционни бонове, като всеки гражданин имаше право на един и същ брой бонове чрез които можеше да закупи акции, с цел осигуряване на равен старт за участниците, но тъй като броят на боновете беше ограничен, гражданите имаха право да се включат и в т.нар. приватизационни фондове, които бяха единствените юридически лица, които имаха право да участват в масовата приватизация³.

За разлика от другите два подхода на приватизация, приложени у нас, масовата приватизация не се проведе от институцията, натоварена с това да следи и организира приватизационния процес у нас, а именно Агенцията за приватизация⁴, а от специално създадения за целта Център за масова приватизация, който отдавна не съществува. Центърът беше наследен от т.нар. Централен депозитар, но за разлика от предшественика си, тази институция се занимава изключително и само с контрол на ценните книжа и не упражнява

² Отново може да дадем за пример тезата на Чалъков и Бунджулов в мрежите на прехода.

³ Още подробности за използваните подходи на приватизация в България вж. в: Privatization and Post-Privatization as a Type of Industrial Policies, www.ime.bg, доклад на ИП, 2000 г.

⁴ Самият орган също претърпя няколко трансформации през годините, като понастоящем се нарича Агенция за публичните предприятия и контрол.

следприватизационен контрол. Тук трябва да се отбележи и още един факт: в оригинала си този подход на раздържавяване се провежда чрез емитиране на ценни книжа на фондовата борса (Rodhes, C., Hough, D., Butcher, L., 2014, p. 23), но тъй като в България до 90-те години на миналия век не съществуваше борсова търговия, се очакваше първата вълна на масовата приватизация да доведе и до реалното започване на такава, което обаче не се случи, тъй като стартирането на фондовата борса също се отложи във времето спрямо предвиденото. По-късно, там бяха изтъргувани акции от т.нар. втора вълна на масовата приватизация, но тъй като по време на втората вълна се предлагаша основно миноритарни пакети, може да се заключи, че основното раздържавяване чрез масова приватизация се случи именно по време на първата вълна.

Друг проблем е че самата първа вълна протече в периода 1996–1997 г., когато беше време на драстична икономическа криза, обезценяване на националната валута, хиперинфлация и политическа криза. Това се отразява и на финансовия резултат от масовата приватизация⁵.

Трети проблем е забавянето на самата приватизация: независимо че законодателната рамка на приватизационния процес е приета още през 1992 г., основният дял на сделките по данни на Агенцията за приватизация е след 1995 г. (респективно, първата вълна на масовата приватизация протича през 1996–1997 г.) което също води до серия проблеми като неадекватна оценка на активите на предприятията, особено с оглед на обезценката на лева и др.

Всички тези особености на проведената масова приватизация поставят под съмнение нейната успешност спрямо зададените цели, т.е. възниква въпросът доколко тя изобщо е била в състояние да привлече достатъчен брой граждани да участват като собственици на индустриален капитал от една страна и от друга: доколко този капитал изобщо е имал някаква стойност предвид изброените тежки икономически проблеми, през които минава страната ни през споменатия период.

За отговор на първия въпрос следва да се направи анализ на участието на гражданите в приватизационния процес: проект, който настоящия автор започна през предишната година (Гетова, 2019, с. 498–503). Тази година проектът за изследване беше разширен в посока на отговор на втория въпрос, който е неразривно свързан с въпроса за съдбата на предприятията, които бяха раздържавени по време на масовата приватизация. Трудността за правенето на подобна оценка идва от факта, че Агенцията за приватизация не следи и не контролира този процес, включително и не поддържа в доскоро наличния в интернет публичен регистър на приватизираните дружества досиета на пред-

⁵ По данни на Агенцията, паричните постъпления от първата вълна съответстват на около 71 400 нови лв. Донякъде този резултат се дължи на изброените икономически проблеми и най-вече на бързото обезценяване на българската национална валута в началото на 1997 г.

приятията, раздържавени по време на масовата приватизация. Това поставя множество предизвикателства пред реализирането на подобно изследване на съдбата на приватизираните предприятия. Към това трябва да се добави и обстоятелството, че Агенцията не поддържа подробна статистика за резултатите от масовата приватизация, освен за броя направени сделки и паричния им еквивалент.

Някои методологически ограничения и ефекта им върху провеждането на самото изследване

От казаното по-горе следва да се заключи, че първото ограничение в провеждането на подобно изследване е достъпът до информация за процеса на приватизация на отделните предприятия. Съществува предварително определен списък с около 1000 предприятия за раздържавяване, който е обявен в Държавен вестник през 1996 г. и респективно сходно е числото на предприятията, чиито акции се предлагат на първата вълна, но в същото време няма обобщена статистика за това какво се случва с предприятията след това: дали приватизационните програми се изпълняват, дали предприятията оцеляват по време на и след изтичането на периода на следприватизационен контрол и пр., което именно би отговорило на въпроса за това какво се случва с предприятията след приватизацията. *Първото предизвикателство пред това изследване е да намери систематичен начин за сдобиване с такива информация.*

Не е без значение и доколко и дали предприятието претърпява сериозни трансформации след приватизацията: не само във формата на управление, а и в сферата на извършваната дейност или други определящи характеристики. Тук разбира се, възниква и другият проблем – за откриване на информация за предприятията от предприватизационния им период, което допълнително усложнява поставената задача. Не на последно място стои въпросът и каква част от предприятието е раздържавено по време на масовата приватизация и от кого (приватизационен фонд, който има възможност да закупи по-голям брой акции или от физически лица). В самия списък с предприятия е посочено какъв дял от активите следва да се раздържави чрез масова приватизация: има случаи, при които този дял достига до 90% от капитала, при които е очевидно че тя следва да се счита за на практика единствения подход за раздържавяване на съответното предприятие, докато за други предприятия първоначално има заложен едва 25%, откъдето следва да се заключи че основният подход на приватизация ще бъде друг (касова или РМД), което също може да повлияе върху съдбата на предприятията.

Също така, върху съдбата на предприятията могат да повлияят „извънприватизационни“ фактори като проблеми или промени в сектора или региона в който оперира предприятието, което също трябва да бъде взето предвид при крайната оценка за резултатите на приватизацията спрямо самите предприятия.

Съществува и още едно ограничение: при раздържавяване следва предприятието да бъде подложено на следприватизационен контрол в следващите няколко (най-често пет) години. В общия случай това означава, че в този период не би следвало в предприятието да има големи съкращения, разпродаване на активи или просто закриване, т.е. това се приема за гратисен период. Въпреки че с раздържавяването на предприятията от списъка за масова приватизация казусът е малко особен⁶, тъй като сделките не са под егидата на основния орган (Агенцията за приватизация) и като цяло следприватизационния контрол е занижен, то фалирането на предприятието или изпадането му в сериозни затруднения именно в периода, в който следва да с гарантира съществуването му е на практика безусловен симптом за неуспешна приватизационна сделка. *А именно оцеляването на предприятието следва да се счита за успех на приватизацията* (т.е. по-добро управление). Разбира се, макар това да изглежда като относително прост критерий за успешност, има множество други фактори които могат да повлияят негативно и да доведат до закриване: проблеми в сектора, обща икономическа криза и др. Те също трябва да се вземат предвид при оценка на резултатите от приватизацията, особено за времето след изтичането на следприватизационния контрол (независимо от ефективността му).

Тъй като не съществува обобщена статистика, единственият възможен подход е събиране на информация за предприятията поотделно и обобщаването ѝ. Разбира се, изчерпателното изследване на всички предприятия е твърде амбициозна задача, постижимата е изследване на извадка от предприятия, която следва да бъде достатъчно голяма, за да включва предприятия от различни сектори и с различен дял на раздържавяване по време на масовата приватизация. С цел избягване на други изкривявания (като например изследване на предприятия само от един регион или сходни сектори) трябва включването на тези предприятия в извадката да се направи на принципа на случайния подбор: какъвто подход и беше предпочетен от автора.

Що се отнася до възможностите за набиране на информация на ниво предприятие, тук се намесва проблемът с разхвърляността и ограничеността на информацията, от една страна и отдалечеността във времето на процеса от друга: на този етап, събирането на такава информация е възможно само чрез метода анализ на документи (Bowen, 2009, pp. 27–40).

Предвид изложеното по-горе, тези документи няма как да бъдат еднопородкови, което поставя под въпрос възможността тази информация да бъде директно обработена количествено, което също така означава да се ползва предварително зададен списък от индикатори, спрямо който да се събере тази

⁶ Един от основните проблеми на първия закон за приватизацията. Това наложи и приемането на ново законодателство след 2003 г. именно следприватизационният контрол, който е уреден неясно и непълно само в един член. Повече за това може да се види при Гетова, 2012, с. 246–253.

информация. Ето защо в това изследване беше предпочетен обратния подход: в началото да се съберат наличните документални данни, съществуващи за тези предприятия, след което да се направи първоначално обобщение на информацията, от което, освен създаване на обща картина на процеса, следва да се изведат смислените количествени индикатори, чрез които да се направи респективно и оценката на предприятията, раздържавени по време на масовата приватизация⁷.

Използвани източници на информация. Първични индикатори за набиране на информация

Използваните и най-вече достъпните документални източници на информация са определящи за подобен вид изследвания, тъй като предопределят типа налична информация и респективно възможните използвани индикатори за набирането и обобщаването ѝ. Ето защо, накрая на тази част ще бъдат представени и типовете индикатори, които участваха в това първоначално обобщение на информацията.

Първият такъв източник за документален анализ следва да бъде Държавният архив. Той съдържа документи, касаещи статуса на държавните предприятия или поне до времето, в което са били държавни. Оттук следва че държавният архив е основен източник на информация за предприятията в предприватизационния им период: информация, която трудно би се намерила другаде. За съжаление, работата по документите показва, че информацията за доста предприятия е непълна, а за някои изобщо липсва. Освен това, индикаторите, по които е създаден архивът за предприятията, не се покриват с тези, които са необходими за предприватизационна оценка, затова информацията за предприятията от него е недостатъчна. Все пак, в повечето записи на архива се съдържа информация за: година на основаване на предприятието, основен предмет на дейност за съответните периоди, форма на управление и седалище, разширения и промени в дейността (ако има такива), преобразуване на формата на управление (ако има такива), както и информация за изпадане в несъстоятелност или ликвидация.

Можем да определим тези индикатори като принадлежащи към групата „*основна информация за предприятието в предприватизационния период*“. За съжаление, почти липсват детайлни икономически индикатори като брой заети, финансови отчети или други финансови данни, които да дадат идея за състоянието на предприятието преди приватизацията. Единственият ориентир тук може да бъде дали предприятието е изпадало в несъстоятелност или ликвидация, но не и дали е изпитвало други икономически затруднения преди приватизацията.

⁷ Настоящият текст представя именно резултатите от това първоначално обобщение.

В записите за някои предприятия е посочена и оскъдна информация за приватизацията, обикновено само с годината на провеждането ѝ. Обикновено това са предприятия, чийто мажоритарен пакет е продаден по време на първата вълна на масовата приватизация (за другите е посочено годината на раздържавяването на основния пакет, независимо че е чрез друг подход, а не чрез масова приватизация). Често обаче липсва информация за типа приватизация, както и за новия собственик/собственици. При някои е посочена само смяната на управление (от ЕАД в АД, например), която действително е неизбежна при приватизиране на активите, но не е упоменато изрично че това е станало заради приватизация. Ето защо този източник не може да бъде считан за основен при набиране на информация за процеса на приватизация на конкретно предприятие.

Друг основен източник за информация за приватизираните предприятия се явява Търговският регистър (ТГ). Архивите на ТГ са достъпни от дигитализацията и преобразуването му през 2008 г., но не и по-рано, поради което той може да се използва за източник на информация за предприятията по време и скоро след приватизацията, а само за актуалното им или евентуално към 2008 г. състояние. Това също е ценна информация: доколкото ТГ съдържа изчерпателен списък на всички предприятия, то следва че ако предприятието не съществува в ТГ, то най-вероятно е закрито преди 2008 г., което е един от ключовите критерии за проблеми по време на или в следприватизационния период.

Що се отнася до съществуващите/оцелелите след този период предприятия, в ТГ може да се намери информация за: актуалното състояние на предприятието, включително форма на управление, актуални собственици (които респективно може да са различни от първите купувачи), дали предприятието все още развива дейност или не и в каква сфера, също дали има някакви сериозни затруднения като изпадане в несъстоятелност, ликвидация, наложени запори и залози.

В този смисъл, ТГ се явява основен източник на информация за предприятията от времето за 2008 г. към днешна дата.

Също така е възможно предприятието да е сменило името си след приватизацията или да се е сляло с друго предприятие в следприватизационния период, поради което за него не се намира информация в ТГ. Тук на помощ идва третия основен източник на информация и това са потенциалните медийни публикации, свързани със съдбата на определени предприятия, в частност и тяхната приватизация.

Всъщност, може да се заключи че именно този източник е ключов за историята на самата приватизация на предприятията, дори и само поради факта, че търговете се обявяват именно чрез медийни публикации. Повечето медии с икономически профил имат дигитализиран архив/сайт още преди времето на масовата приватизация, поради което и все още има запазени доста медийни публикации с интерес по темата. От друга страна, този източник съдържа

най-малко систематизираната информация, предвид че медиите не отразяват последователно всяка приватизационна сделка. Все пак, именно чрез медийни публикации може да се получи информация за: типа приватизация, приложен в определено предприятие, неговите нови собственици, дали основният собственик е приватизационен фонд или не, евентуална препродажба и/или други промени които са предприети (включително смяна на дейността или името), изпадане във финансови/икономически затруднения, а някои случаи и информация за евентуална несъстоятелност или фалит.

Освен тези три основни източника, информация беше търсена от всякакви допълнителни документални източници, свързани с предприятията като: интернет страници на предприятията (ако има такива), справочници и други икономически и финансови търсачки, икономически бюлетини и др. Допълнителните източници обаче могат да бъдат използвани само и единствено за допълнение и потвърждение на информацията, събрана от основните, поради простата причина че в тях обикновено се намират само откъслечни данни за предприятията.

Предприятията от масовата приватизация: какво може да се изследва 20 години по-късно

На база на горния предварителен анализ на потенциалните източници на информация може да се заключи най-напред, че информацията за раздържавяването на предприятията, обект на масова приватизация е доста непълна и разхвърляна в множество некохерентни източници, което само по себе си е симптом на потенциални проблеми в организирането на този процес.

Отделно от това, наличната информация не дава достатъчно възможности да се проследи историята на предприятията преди, след и по време на приватизацията, тъй като липсват или почти не се намират данни за ключови икономически показатели като печалба, направени инвестиции, брой работещи в предприятието и пр. Такива могат да се открият в годишните финансови отчети на фирмите, присъстващи в Търговския регистър, но това важи само за времето от 2008 г. насам. Това изключително много затруднява правенето на задълбочен анализ на потенциалните причини, довели до успех (или не) приватизацията на конкретно предприятие. Какви биха могли в такъв случай да бъдат измеримите или казано по-прецизно, възможните за регистриране критерии за успешност?

Първият от тях е оцеляването на предприятието. Предвид някои макроикономически фактори като кризата от 2008 г. която засегна България, а също и наличието на „гратисния период“ на следприватизационния контрол, да се различат следните етапи в историята на всяко приватизирано предприятие:

- Оцеляване на предприятието към наши дни (независимо дали формата на управление, предмета на дейност или собствениците са променени междуременно).
- Оцеляване на предприятието в годините след „гратисния период“ на контрол.
- Оцеляване на предприятието непосредствено след приватизацията.
- Оцеляване на предприятието до приватизацията. При първоначалния анализ в наличната извадка имаше няколко предприятия, които не биват приватизирани, защото са в състояние на ликвидация. Макар и по-рядък, този сценарий следва също да бъде взет предвид.

Вторият критерий може условно да бъде наречен „липса на тежки икономически затруднения“. Тук се има предвид неналичие (в съответния период) на залози/запори и други тежести.

Третият важен критерий, който следва да се включи в анализа, са промените в ключови характеристики на предприятието, а именно: форма на управление; седалище; основна дейност; допълнителни дейности; промени в собствеността, включително сливания, поглъщания, препродажби.

Сами по себе си гореизброените не следва да се считат за пряк критерий за успешност, но са важен фактор, който следва да се регистрира за да се изясни доколко предприятието изобщо е предприемало стъпки в подобна посока, които да гарантират оцеляването му (например препродажба).

Респективно, критериите за неуспешност ще бъдат следните:

- Ликвидация на предприятието в някой от изброените по-горе периоди.
- Зачиване поради липса на дейност в периода непосредствено след приватизацията. При някои предприятия е възможен сценарий, при който приватизацията може да се счете в най-общ план за успешна (т.е. предприятието просъществува след приватизацията), е възможно то да прекрати дейността си по-нататък поради някакви външни за него фактори (като икономическа криза и др.).
- Изпадане в несъстоятелност по време на някой от изброените по-горе периоди. Макар че изпадането в несъстоятелност не значи непременно че предприятието няма да оцелее (ще фалира), наличието ѝ говори за сериозни икономически проблеми за съответната стопанска организация.

Има един междинен сценарий, на който попаднахме по време на първичната обработка на информацията: казус, при който предприятието фалира, но в последствие активите му са закупени от друго предприятие, което възстановява (или пък не) дейността му. Въпреки че този казус не следва да се приема като успешна приватизация, е важно да се установи доколко предприятието изобщо има шанс да възстанови дейността си, въпреки неуспешната приватизация (защото неговите активи отново се ползват).

Разбира се, не на последно място трябва да се вземат предвид факторите, свързани със самата приватизация. Най-важните от тях са следните:

- Какъв дял от предприятието е раздържавен чрез масова приватизация (както се спомена по-горе, тук се има предвид изключително първата вълна, тъй като по време на втората са продавани само миноритарни пакети). Този критерий цели да определи какво е „влиянието“ на масовата приватизация върху предприятието или казано по-просто дали тя е основният подход за раздържавяването на предприятието. За всички, за които не е (т.е. под половината от акциите са раздържавени по друг начин) следва да се изясни кой е основният подход на приватизация и при възможност кой е купувачът при него. Възможен е сценарий, при който предприятието фалира/не оцелява, но това става в следприватизационния период, свързан с основния приватизационен подход (който не е масова приватизация).
- Какви са новите собственици на предприятието след извършване на масовата приватизация, или казано с други думи, дали предприятието е закупено то приватизационен фонд или не. Тук следва да се отвори още една голяма скоба: анализът на съдбата на бившите приватизационни фондове (в последствие преобразувани в инвестиционни) сам по себе си би дал доста интересни факти за масовата приватизация. Този анализ обаче излиза извън рамките на настоящия проект. По отношение на самите предприятия закупуването от фонд означава че е възможно значим дял от акциите да се концентрират в ръцете на един собственик (фонда), за разлика от казуса, при който физическите лица участват директно и което, впрочем, е по-редкия вариант. Интересен също е въпросът каква част от тези предприятия в последствие са препродадени на други собственици.

Количественото измерение – вместо заключение

Макар текстът да се занимава с изясняване на индикаторите на ниво предприятие след обобщение на набраната първична информация, следва да се поясни, че всеки един от споменатите критерии би могъл да се включи в инструментариум за количествено изследване, с който биха могли да се изяснят следните въпроси:

- Какъв дял от предприятията оцеляват след приватизацията?
- Какъв дял биват закрити непосредствено или скоро след приватизацията?
- Какви собственици извършват това закриване и съвпадат ли те с първите купувачи?
- Има ли сектори, региони или типове предприятия, при които има по-голям дял на фалитите?

Макар и базисни по същността си, отговорите на тези въпроси ще хвърлят известна светлина върху най-малко изследвания приватизационен подход, а именно –масовата приватизация.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Гетова, А. (2012) Приватизацията като механизъм за социална трансформация в България. В: *Обществената трансформация в България, Европа и света: сборник с доклади*. София: УНСС, 2012, с. 246–253.
- Getova, A. (2012) Privatizatsiyata kato mehanizam za sotsialna transformatsia v Bulgaria. V: *Obshtestvenata transformatsia v Bulgaria, Evropa i sveta: sbornik s dokladi*. Sofia: UNSS, 2012, s. 246–253.
- Гетова, А. (2019) Социалните ефекти на масовата приватизация, *Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art*, с. 498–503.
- Getova, A. (2019) Sotsialnite efekti na masovata privatizatsia, *Multidisciplinary Journal of Science, Education and Art*, s. 498–503.
- Чалъков, И., Бунджулов, А. (2008) *Мрежите на прехода*. София: Изток-Запад.
- Chalakov, I., Bundzhulov, A. (2008) *Mrezhite na prehoda*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Bowen, Glen A. (2009) Document Analysis as Qualitative Research Method, *Qualitative Research Journal*, vol. 2, no. 2, pp. 27–40.
- Privatization and Post-Privatization as a Type of Industrial Policies (A Report of the Institute for Market Economics)* (2007) [online], 26.01.2007 [viewed: 1.11.2020]. Available at: <https://ime.bg/en/articles/privatization-and-post-privatization-as-a-type-of-industrial-policies/>
- Rodhes, C., Hough, D., Butcher, L. (2014), Privatization, *Research paper*, 14/61, pp. 1–23.

КРАТЪК АНАЛИЗ НА ПОПУЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ ОТ 1989 ГОДИНА ДО ДНЕС

Таня Георгиева Глухчева

Анотация. 1989 г. е ключова година в българската история. С настъпването на демократичните промени, с преминаването от еднопартийна към многопартийна система, политическата сцена се превръща в интересно поле за изследване. Работата проследява в кой момент се появява и започва да има ключова роля в страната. Изследват се различни популистски лидери, общото и различното между тях, с какво привличат или отблъскват избирателите. За целта, използваните методи са: сравнителен анализ, контентанализ, дедуктивен подход, изследване на език, стил, поведение. Разглежда се също така и колко време успяват да просъществуват подобни партии и колко дълго продължава доверието в техните лидери. Заключение, което се прави, след подробно разглеждане на темата е, че в България няма ясно разграничен ляв от десен популизъм и повечето от популистките партии не се задържат дълго на политическата сцена.

Ключови думи: България; популистки партии; демократични промени; Западна Европа; ляв популизъм; десен популизъм; популист лидер.

POPULISM IN BULGARIA SINCE 1989 TO TODAY

Tania Georgieva Glouhtcheva

Abstract. 1989 is a key year in the Bulgarian history. With the democratic changes and having more than one political parties, politics becomes a very interesting field for research. The following paper shows in which moment populism begins in Bulgaria and its key role. Many populist leaders are analyzed to see the similarities and the differences between them and what they do to attract or repulse the voters. The used methods are: comparative analysis, content analysis, deductive method, research on the language, style and attitude. Another part of the paper is dedicated to how long such parties exist and how long the people trust their leaders. In conclusion, after a detailed research of the topic, one sees that in Bulgaria there is almost no difference between left and right populism and most of the political parties don't exist long.

Keywords: Bulgaria; political parties; democratic changes; Western Europe; left populism; right populism; populist leader.

Настоящият доклад е структуриран по следния начин: увод, в който се дават най-използваните определения за популизма, съпоставка между „ляв“ и „десен“ популизъм, какъв е той по света и по-конкретно в България, предста-

вят се жените лидери на системни и популистки партии, прави се съпоставка с жените лидери на крайнодесни популистки партии в Западна Европа, следват изводи защо в България няма жени лидери на крайнодесни популистки партии, заключителна част и библиография. За написването на труда е използван предимно методът на сравнителния анализ. Изследват се различните популистки партии в България, кога и как възникват, поради какви причини се появяват на политическата сцена, приликите и разликите между тях и техните лидери. В изводите и заключението се посочва дали популизъмът има почва у нас и какво му е бъдещето.

Първоначалният вариант на доклада беше „Популизъмът в България от 1989 г. до днес“, но тъй като заглавието на текста предполага обемна тема, която не би могла да бъде обхваната в една статия, в последствие беше променено на „Кратък анализ на популизма в България от 1989 г. до днес“ като се слага акцент върху жените лидери на популистки партии.

Актуалността на темата е безспорна. „Популизъм“ е най-често употребяваният политически термин от началото на века. По данни на британския вестник „Гардиън“ през 1998 г. едва 300 статии били посветени на популизма, а през 2016 г. са 2000 (*Why is populism suddenly all the rage?*, 2018). За него са писани монографии, студия, книги. Свидетели сме как ролята на популистите става все по-значима, независимо колко добре е или не е развита някоя страна. Според Даниел Смилов (2008), не може да се говори за популизъм в единствено число, защото той има много лица, измерения. Най-лесното деление е на „ляв“ и „десен“. Но сред това деление има много други (крайноляв, крайнодесен и др.), в зависимост от държавата и обществото.

Още Карл Маркс през 1852 г. е казал: „Историята се случва два пъти: първият път като трагедия и вторият като фарс.“ Според Даниел Матюс – Фереро (2018) вълната от радикални политики, които са се появили след Първата световна война е трагедията, а съвременният популизъм е фарсът. По време на междувоенния период, са се появили фашистки движения, имащи за цел да предпазват разпространението на революционни идеи, а днес сме свидетели на възхода на популизма като реакция срещу провала на тези идеи при разпада на СССР. Ако фашизмът е бил противопоставяне на еманципаторски възможности през миналия век, то съвременният популизъм е реакция срещу липсата на идеи и политики.

Идеологиите не се раждат от нищото, както и съвременният европейски популизъм. Той е част от историческа криза. Байкърт и Инверници Ачети (2017) посочват, че „за популизма винаги се е говорило като за независим феномен, т.е. е напълно изолиран от други политически характеристики“. Освен, че противопоставя добродетелния народ на лошите елити, неговата легитимност е повече от политическа, тя е вечна.

Исторически погледнато той се появява в периоди на политически преходи и управленческа нестабилност. Появата на харизматични лидери, противопоставящи се на традиционната политическа класа и държавните институции. Имат две стратегически цели: да мобилизират масите посредством установяването на пряка връзка с народа; и да подсилат националистическия уклон, посредством утвърждаването на националните ценности и възвеличаването на народа като техен единствен носител.

В политическата теория ще намерим много и различни дефиниции за популизма. Той има проявление във всички партии и има чисто предизборни цели. Също така се опира на нагласите за протест, които приемат едни или други форми сред определени социални групи. Има неидеологизиран профил. Той е отражение на настроенията на дадена общност. „Паразитира“ върху идеите на други познати системи и доктрини. Добива различно съдържание в различните общества. Обикновено възниква като движение и се формира около харизматичен лидер и се изгражда на базата на авторитарни и силно централизирани структури. Важно уточнение е, че той е безразличен към съдържанието на идеите си. Единственото условие е да са представителни на настроенията на хората. Важното е да не разделят народа: каквито и да са те, голямото мнозинство от хората трябва да е зад тях и само малцина да им се опълчват. Как е възможно това да се постигне? Възможно ли е? Оказва се, че е възможно по три начина:

1. Използване на националистически и моралистки аргументи, които не разделят населението, а се отнасят „до всички“ – например: „магистрални за всички“.
2. Минимизира се съдържанието, което се свежда до лозунги.
3. Подкрепят се всякакви идеи, дори и противоречиви, стига те да са популярни и да имат подкрепа.

Популизмът като феномен започва да се изследва непосредствено след Втората световна война и е определян като протофашизъм (Карасимеонов, 2008). Темата придобива значимост едва в нашата съвременност, през 50-те, 60-те, 70-те години, но най-вече през 90-те години на миналия век, при преминаване от тоталитарна система на управление, към демокрация. Той е многолик и многостранен, като има своите прояви на всички континенти. Ражда се в резултат от политически кризи, но няма за цел да ги тушира, а напротив – има изгода от това, те да се задълбочават. Крепи се на стремежа за сливане на миналото и бъдещето и превръща това сливане във факт. Представява заплаха за механизмите на демократичното представителство, въпреки, че дължи съществуването си на тях.

Както гласи темата, докладът е за популизма след 1989 г. в България. Затова ще започна с разглеждането на посткомунистическия популизъм. Той се разделя на две вълни. Първоначалният антикомунистически популизъм е масов

феномен и се основава на промяна, отхвърляне на всичко старо. Затова някои политолози посочват СДС като първата популистка партия след промените. Втората вълна на посткомунистическия популизъм е от съвсем различен характер и отразява прехода към пазарна икономика, при която съвсем ясно се открояват „губеци“ и „печелещи“. Първите, значително надвишават вторите.

Според Антоний Тодоров (2008), думата „популизъм“ е синоним на много неща, все лоши и изрежда цял списък: лъжовен, подвеждащ, евтин, параден, елементарен, опростителски. Ученият твърди, че до известна степен днес в България, терминът се използва със същата цел – да дискредитира политическия противник, както след 1945 г., се е използвал етикетът „фашист“, а след 1989 г. – „комунист“.

В българската история популизмът винаги се проявява в моменти на промяна на политическата система, дори е едновременно симптом и инструмент на такава промяна. Ако трябва да търсим популистка партия в миналото, то това несъмнено е БЗНС през 20-те години на миналия век. Характеризира се със силна популистка реторика, чрез което постига политизация на широките селски маси, както и чрез въвеждането на задължителното гласуване.

От друга страна, Даниел Смилов, допълва към определението за „популизъм“, че неговите представители се показват винаги в по-добра светлина, като чисти, некорумпирани, за разлика от опонентите си. Новите партии изпитват силна зависимост от харизматични лидери, които се опитват да капитализират натрупаните негативни отношения на гражданите. Политологът посочва българските модификации на популизма, като ги разделя основно на три:

1. Експресионистичен популизъм – изразява чувство, смисъл. Използват се много символи, залага се на патриотизма, използва се простоват език.
2. Импресионизъм – разчита на внушението. Важни са впечатлението, внушението, които се постигат с външен вид, изказ, маниери. За „родоначалник“ на този вид популизъм се счита Симеон Сакскобургготски.
3. Неоромантизъм – в речите непрекъснато се говори за национализъм, увеличение на доходите, ренационализация и др.

Пак според него и Иван Кръстев, (Smilov, Krastev, 2008) в България има 3 вълни на популизма. Първата започва с идването на власт на НДСВ (против корумпирания елит в лицето на БСП и СДС; разчита се на личната харизма на лидера, както и достъпния език, с който борави). Втората вълна е появата на партия „Атака“, която освен, че е срещу корумпираните елити и харизмата на лидера, набляга на въпроса за национализма и говори за българския народ като едно цяло. Последната, трета вълна, започва със създаването на ГЕРБ – отново се разчита на харизмата на лидера, който винаги се обръща директно към народа.

Георги Карасимеонов посочва три основни причини за съществуването на съвременния популизъм у нас. На какъв принцип възникват популистките партии в България?

На първо място това са **регионално-икономическите различия** между столицата и другите по-големи градове и по-изостаналите райони, села и малки градове. Тази „опорна точка“ е заложена в програмата на всички партии.

Конфликтът между националистическата тенденция и процесът на интеграция в евроатлантическите структури. На този принцип, „за“ и „против“ евроатлантическите ценности, се появяват различни популистки партии, например „Атака“, „Воля“ и др.

Поколенческата причина – младото поколение се стреми да утвърждава нов тип политическа култура, основана на предизвикателствата на XXI в. Като примери, политологът посочва политическите партии „Гергьовден“ и „Новото време“.

Според Атанас Ждребев (2020), в новата българска история, първата политическа формация от популистки тип е Българският бизнес блок – оглавен от харизматичния лидер Жорж Ганчев. Умело се кръстосват елементите на патриотизма, бизнеса и политическия театър. Следващият пример е от 2001 г., когато Симеон Сакскобургготски вече има изграден ореол на обединител и покровител на нацията, което е и най-печелившият политически образ. Той е подсилен от стратегията на противопоставянето „народа“ срещу „корумпираните политически партии“.

През 2005 г. се ражда партия „Атака“. Наследява името си от политическо обзорно предаване, водено от тогавашния журналист, а впоследствие неин лидер – Волен Сидеров. Той разчита на опозицията и екстремната поляризация „ние – вие“, „приятели – врагове“, „българи – чужденци“. Националпопулистката реторика използва тезата, че неблагоприятията на народа са резултат от световен заговор, в който местните управляващи са продали националните интереси. Като алтернатива за спасение е защитата на родината.

Година по-късно, през 2006 г., се създава ГЕРБ, където се наблюдава идентификация на една конкретна личност с народно множество, простоватото заиграване с масата „Аз съм прост и вие сте прости, затова се разбираме“, отъждествяване на един лидер – Бойко Борисов, с цялото партийно представителство.

През 2014 г. се създава нов радикален десен националпопулистки проект – „България без цензура“ – ББЦ, на журналиста Николай Барев. Идеята му е за национално възмездие и реваншизъм, освободен от всякакви политически, морални, медийни предразсъдъци.

Периодът 2016–2017 г., ражда последната, засега парламентарно представена популистка партия – „Воля“ на Веселин Марешки. Адаптирайки техниките на търговската реклама към политическия пазар, бизнесменът буквално

закупува симпатиите на средния българин с примамливи цени на лекарства и горива. Популистките му обещания са: „да превърне България в страна, управлявана в полза на хората“, „да спре тенденцията за намаляване на българското население“, „да подобри живота на българина“, „да възроди българската икономика“, „да пребори корупцията и партиите на статуквото“.

При популистките партии обикновено лидерът олицетворява партията, поради което сравнение между партии и сравнение между лидери – силно се припокриват. Характерна особеност на популистките партии е липсата на идеологични различия между тях, поради което, в името на властта, те са склонни към всевъзможни съглашателства.

Какво е мястото на жените лидери на политически партии в България? В табл. 1 са представени жените, които са били лидери на партии от 1989 г. до днес.

Таблица 1. Жени партийни лидери в България 1989–2020 г.

Година	Лидер	Системна партия	Лява популистка партия	Дясна популистка партия	Крайнодясна популистка партия
1989–1993	Елка Константинова	+			
1992–1997	Анастасия Мозер	+			
2002–2005	Надежда Михайлова*	+			
2008–	Мария Капон	+			
2009–2013	Христина Христова*	+			
2013–2015	Антония Първанова	+			
2011–	Татяня Дончева	+			
2012–2017	Меглена Кунева	+			
2013–	Илияна Раева			+	
2016–	Корнелия Нинова	+	+		
2020–	Мая Манолова		+		

* Надежда Михайлова и Христина Христова стават лидери на популистки партии, когато те вече са станали системни. Когато популистка партия е на власт по-дълго време, тя става системна. СДС и НДСВ се появяват на политическата сцена като популистки, но постепенно стават част от статуквото.

Съдейки от табл. 1, в България има жени лидери на политически партии, но те са предимно системни партии. Има и други жени лидери, на по-малки политически партии, като например, Екатерина Атанасова („Обединен блок на труда – български лийбъристи“), но те не са разгледани в доклада, където акцентът е върху формациите, които са имали или имат значение в политическия живот на страната.

Ако през 1989 г. е имало една жена лидер на политическа партия, то постепенно, с напредването на демокрацията, все повече жени заемат лидерския пост, като най-много са били в периода 2010–2020 г. – 7, а към момента, след 2020 г. са 4, но десетилетието е в началото, така че, ако тенденцията с увеличаването на жените лидери продължава, към 2030 г., ще бъдат повече от 7.

Друг важен извод, който можем да направим от таблица 1 е, че броят на популистките партии също се увеличи, но жени стават техни лидери, когато партиите са вече в своя залез и вече са станали системни (Надежда Михайлова, Христина Христова, Антония Първанова) или, когато сами ги учредяват (Илияна Раева, Мая Манолова).

Политическата сцена в България се променя значително след 10 ноем. 1989 г. Появяват се много нови партии, както в лявото, така и в дясното пространство. Има две крайнодесни партии „Атака“ и „Воля“ и въпреки че в техните редици има жени (в „Атака“ са 10), нито една от тях не е лидер. За разлика от Западна Европа, където крайнодесните формации имат властова тежест и значимост след всеки следващи проведени избори, заемат все повече места в парламента и играят все по-важна роля в политическия живот на съответната страна. В табл. 2 са посочени най-влиятелните крайнодесни популистки партии в Европа. Четири от 7-те посочени, имат жена лидер.

Таблица 2. Най-влиятелните крайнодесни популистки партии в Европа

Партия	Национален съюз	Шведски демократи	Златна зора	Италиански братя	АфД	Датска народна партия	Фидес
Г. на основаване	1972	1988	1985	2016	2013	1995	1988
Държава	Франция	Швеция	Гърция	Италия	Германия	Дания	Унгария
Място по важност	Втора сила	Трета сила	Трета сила	?	Трета сила	Втора сила	Първа сила
Имат жена лидер	+	-	-	+	+	+	-

Каква е причината в Западна Европа жени да стават лидери на крайнодесни популистки партии? По дефиниция, лидер на крайнодясна популистка партия трябва да е харизматичен мъж от авторитарен тип и такава партия е насочена изцяло към мъжете избиратели. Какво изисква подобна промяна – мъжът да бъде заменен от жена? Наричат ги още „ново поколение на гневни, бели жени“ (в. „Гардиън“, 2019).

За разлика от системните партии, които в по-голямата си част са се изчерпали откъм идеи, популистките непрекъснато се променят. Приемат наболените проблеми, припознават се в тях и веднага намират решение. Какви са проблемите, пред които Европа е изправена през последните няколко години?

Освен характерните за всяка една държава по отделно, учените обръщат специално внимание на следните:

- Бежанската вълна, започнала през 2013 г. и непрестанното идване на нови бежанци и имигранти.
- Недостатъчно работни места.
- Липсата на равнопоставеност между мъжете и жените.

На този етап, проблемите в България не са свързани с горепосочените и това би могла да бъде едно от обясненията, ако не и основното, при нас крайнодесните популистки партии да не играят важна роля в политическия живот.

Популистският език. Нели Стефанова в книгата си „Политическа реторика: съвременни тенденции“ (2017), отбелязва, че се налага нов политически стил комуникация, който помага да се открият индивидуалности и личности. Стига се до персонализиране на политическата битка, която изкарва на повърхността нови фигури – те произлизат вече не от света на професионалните и потомствени политици, а от други сфери: университетски преподаватели, предприемачи, икономисти, артисти, юристи. Цялото внимание на публиката се фокусира върху персоналните качества на политиците. Личните ценности доминират и ги трансформират в харизматични лидери. Езикът, който използват е „неполитически“ и цели да задоволи очакванията на най-широката и универсална аудитория, да намери общовалидни аргументи, приемани от всички. Изграждат се образи, в които всеки избирател лесно би могъл да разпознае себе си.

Наблюдава се семплификация или опростяване на езика – това е тенденциозното налагане на един неформален, директен и спонтанен стил, наситен с елементи на битово-разговорна лексика. Най-често това са диалектизми и вулгаризми – символ за спонтанност и отдалеченост от „досадните“ езикови модели. Използва се един нетрадиционен политически език, споделящ общата народна лексика, което само по себе си представлява един подривно-пропаганден акт. Чарлз Морис твърди, че „споделянето на общ език с други хора, доставя най-фините и мощни инструменти за контролиране поведението на тези хора за собствена изгода: за подстрекаване на съперничество, за постигане на лични цели, за експлоатация на останалите“.

Като цяло, според Атанас Ждребев, общите характеристики между популистките партии са следните:

- Реторика близка до народа.
- Политическият език е превърнат в битово-разговорна лексика.
- Идентифицират се с честния и трудолюбив български народ.
- Те не са само опозиция, но и алтернатива на действащата политическа система.
- Разкриват пороците на управляващия елит и системните политически партии.

- Имат примамливи идеи като национализъм, неофашизъм.
- Представяват протест срещу действащата политическа система.

Заклучение: Има ли перспективи популизмът в България? На този етап – да, поради задълбочаващата се криза в партийната демокрация и представителните институции. Друг важен фактор е бавното формиране на средна класа, която е социалната основа на съвременните развити демокрации. Третият фактор е утвърждаването на медийната демокрация, която е мощен инструмент за създаване на кумири и харизматични политически дейци, а това стимулира политическия феномен.

Парламентарните избори през 2005 г. и особено през 2009 г., само потвърждават, че се извършва дълбока трансформация в партийната система и тя има нови системни характеристики. Влезлите в парламента популистки партии на извънредните избори през 2014 г. показват как те могат да имат относително кратък живот, като БДЦ – да изчезнат малко след появата си, но народът продължава да търси „спасение“, „месия“. През 2020 г. Слави Трифонов, Мая Манолова, Цветан Цветанов заявиха своите политически проекти и амбиции да влязат в следващия парламент. Особено на първия, социологическите проучвания дават сигурни данни, че ще влезе. Популизмът в България определено има бъдеще. Нови партии и движения се регистрират всяка година през последните години. За съжаление това само ще доведе до много разнообразен парламент, където трудно ще се вземат решения.

Според Даниел Смилов, популизмът днес е доминантната политическа тенденция: това е новият елемент в неговата политическа кариера, защото той така или иначе не ни е напуснал като епизодичен или маргинален елемент.

Популистът е печелившият политик. Популизмът ще продължава да съществува, докато на политическата сцена не се установи стабилно и ефективно политическо управление, отговарящо на потребностите на избирателите. Дотогава, единствено, което ще се променя са лицата на популистите. Пороците на съществуващата политическа система поражда непрекъсната необходимост от промяна, а популизмът със своите гъвкави способности, щедро подхранва илюзията за появата на нови алтернативи. Популистките формации обединяват симпатиите на различни социални слоеве, като устойчива тенденция е провеждането на референдуми.

Популизмът винаги е бил и ще бъде израз на нарастващата политическа несигурност и голям спад в гражданското доверие към политическата власт и държавните институции. Той е крещяща нужда от промяна. Очевидно пороците на действащите политически системи поражда перманентни промени, а популизмът със своята доктринална празнота, организационна лекота, масовост и харизма – услужливо и щедро предлага обещанията за тяхното изпълнение.

В България няма ясно разграничение между „ляв“ и „десен“ популизъм. Въпреки че на европейската политическа сцена се засилва крайнодесният популизъм, в България, на този етап всяка една партия предлага смес от двата вида. Основната характеристика на популистките партии е харизматичен лидер. Една от основните причини в страната популистки партии с жени лидери, а и повечето изброени в доклада, да съществуват за кратък период от време или да нямат властова тежест е липсата на харизматичен лидер.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ждрев, А.** (2020) *Популизмът като фактор за дисфункция на политическите институции в България (2001–2018)*. София: Изток – Запад.
[Zhdrebev, A. (2020) *Populizmat kato faktor za disfunktsia na politicheskite institutsii v Bulgaria (2001–2018)*. Sofia: Iztok – Zapad.]
- Карасимеонов, Г.** (2008) Има ли понятието „популизъм“ научна стойност?, *Политически изследвания*, бр. 1, с. 3–11.
[Karasimeonov, G. (2008) Ima li ponyatiето „populizam“ nauchna stoynost?, *Politicheski izsledvania*, br. 1, s. 3–11.]
- Карасимеонов, Г.** (2010) *Партийната система в България*. София: Ник, с. 245–260.
[Karasimeonov, G. (2010) *Partiyната система v Bulgaria*. Sofia: Nik, s. 245–260.]
- Смилов, Д.** (2008) Популизмът като идеология, *Политически изследвания*, бр. 1, с. 21–40.
[Smilov, D. (2008) *Populizmat kato ideologia*, *Politicheski izsledvania*, br. 1, s. 21–40.]
- Стефанова, Н.** (2017) *Политическа реторика: съвременни тенденции*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 370–391.
[Stefanova, N. (2017) *Politicheska retorika: savremenni tendentsii*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 370–391.]
- Тодоров, А.** (2008) Популизмът: за и против демокрацията, *Политически изследвания*, бр. 1, с. 13–19.
[Todorov, A. (2008) *Populizmat: za i protiv demokratsiyata*, *Politicheski izsledvania*, br. 1, s. 13–19.]
- Smilov, D., Krastev, I.** (2008) The Rise of populism in Eastern Europe: Policy Paper. In: *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs, pp. 13–38.
- Why is populism suddenly all the rage?** (2018), *The Guardian* [online], Tue 20 Nov 2018 14.00 GMT [viewed: 1.11.2020]. Available at: <https://www.theguardian.com/world/political-science/2018/nov/20/why-is-populism-suddenly-so-sexy-the-reasons-are-many>.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Mudde, C., Kaltwasser, C. R.** (2012) Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis. In: *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–26.

ПО ДИРИТЕ НА ЛИНГВИСТИЧНИЯ ВЕКТОР „ПОЛИТИКА – ПОЛИТИКИ“ В БЪЛГАРСКИ ПРЕХОД

Нина Ангелова Чавдарова

Анотация. В доклада се представят реторически аспекти на Прехода, а чрез лингвистичния вектор „политика – политики“ се проследяват езиковите промени, настъпващи с трансформацията на комунистическото управление в демократично, социализма в капитализъм, плановата икономика в пазарно стопанство. Изхожда се от постановката, че езикът е менталност, задаваща и отразяваща обществения дискурс, и представляваща сърцевината на всеки тип идентификация. Систематизират се тенденции в политическите езици, констатирани и описани в научната литература, като унификация, семплификация и профанизация, агресивни вербални практики и вулгаризация на речта. Езикът на лъжата с неговите маркери – неологизми, евфемизми и дисфемизми, професиолект и бомбастичен брюкселски „новоговор“, съпътства преходната политическа реторика. Установяват се постоянни теми от технологичен и технически характер, чиято цел е да се отклони общественото внимание от важните въпроси за същността на политиката. Парадигмата „политика – политики“ може да се интерпретира като езикова проекция на битката за микро- и макроисториите за света.

Ключови думи: политическа реторика; реторика на прехода; политически езици; политика; политики.

ON THE TRAILS OF LINGUISTIC VECTOR “POLITICS – POLICIES” IN THE BULGARIAN TRANSITION

Nina Angelova Chavdarova

Abstract. The report presents rhetorical aspects of the Transition and traces the linguistic changes, occurred within the transformation of communist regime into democracy, socialism into capitalism, the planned economy into a market economy, through the linguistic vector “politics – policies”. It is based on the statement that language is a mentality that sets and reflects public discourse, and represents the core of any type of identification. Trends in political languages, ascertained and described in the scientific literature, such as unification, simplification and profanation, aggressive verbal practices and vulgarization of speech, are systematized. The false language with its markers – neologisms, euphemisms and dysphemisms, professionalism and bombastic Brussels doublespeak, accompanies the transitional political rhetoric. Permanent themes of a technological and technical nature are identified, the aim of which is to turn aside public attention from important issues of the essence of politics. The politics – policies paradigm could be interpreted as a linguistic projection of the battle for micro- and macro-stories of the world.

Keywords: political rhetoric; transition rhetoric; political languages; politics; policies.

Всяка кръгла годишнина от датата 10 ноември 1989 г. става повод за научни и медийни форуми, на които се разискват събитията, анализират се резултатите и се обсъжда възможността за окончателния край на т.нар. български преход. На 31-годишнината от началото на това преломно време академичната общност все още няма единно мнение за историческото събитие, започнало с „перестройката“ на последния съветски лидер Михаил Горбачов. Всеки сериозен опит за периодизация и класификация на българския преход, респективно за крайна оценка на същността му, изглежда частично правдоподобен, въпреки солидната аргументативна подплатеност на авторите. Затова дискусиите по съдържанието на българския преход продължават и понастоящем.

ОТ СОЦИАЛИЗЪМ КЪМ ДЕМОКРАЦИЯ – ПАРАМЕТРИ НА ПРОМЯНА

Изхождаме от постановката, че епохата на социализма, рухнала с императивното „45 години стигат!“, е резултат от синкретичното действие на външни и вътрешни фактори, които обективно се наслагват или биват наслагвани, за да трансформират комунистическото управление в демократично, социализма в капитализъм, плановата икономика в пазарно стопанство. Под мотото „Свобода и демокрация“ се ражда нова Конституция, раздържавява се собствеността, приватизират се цели производствени структури, реформират се управленски сектори, учреждения и финансови институции. Висшата ценност плурализъм декретира раждането на няколко стотин политически партии. Свободата на словото подхранва медийната среда и разбива държавния монопол в средствата за масова информация. Пропагандата по съветски образец се „преоблича“ в новите дрехи на западната концепция за публични комуникации. Рухването на Източният блок и победата на Запада в Студената война трансформират двуполусния свят в еднополюсен и трасират спасението на капиталистическата система от собствената ѝ кризисна цикличност. Това обаче остава скрито за средното обществено съзнание, изпаднало в еуфория от новите възможности. Капиталистическата доктрина за свободното придвижване на хора, услуги и капитали е най-очарователната представа на масовия българин за лично щастие и икономическо благополучие. Движението се оказва само в една посока – на Запад, а резултатите от това движение имат дори количествени и качествени измерители като демографския срив и разпад на социалната тъкан, наречена народ. Параметрите на икономиката днес структурно подреждат България до страни от третия свят. Системата на образование продуцира все повече нискоквалифициран човешки ресурс, независимо от степента на притежаваната диплома. Здравеопазването е търговско ориентирана дейност, в която пациентът има характер главно на финансов източник. Това са само аспекти от „революционните“ промени, които донесе „невидимата ръка на пазара“. Формулировка на Адам Смит е онзи смокинов лист, който да прикрие бандитското ограбване на натрупаните за 45 години

обществени блага. С падането на Берлинската стена се демонтира и „системата, за да бъде ограбена от държателите на същата тази система в лицето на комунистическата номенклатура“, твърди проф. Иво Христов. Замисълът е конструиран през 80-те години в Москва и се реализира с различен успех в сателитните държави от Източния блок (Христов, 2016, с. 17). В България е приложен в пълнота съветският образец, при който висшите комунистически кадри и стопански ръководители, които чрез офшорни фирми и чрез подставени лица, придобиват статут на собственици на натрупаните народни ресурси. Цената плаща българското население, а тя е престъпна приватизация и дирижирани вълни на инфлация, банкови кризи и финансови фалити, които изсмукват варварски остатъчните му ресурси – човешки и материални. Този процес продължава да тече с различна степен на интензивност, дори и днес – под благовидната форма „борба с корупцията“. В такива моменти се разиграват едни и същи реторически упражнения с константни теми – нова конституция, смяна на системата, нов модел, пряка демокрация, мажоритарни избори, 120 депутати, президентска република, антикорупционни политики и прочие елементи от правно-технически или технологичен аспект. Целта е отклоняване на вниманието от важните и същностните обществени проблеми, а на реторически език тази логическа манипулация се нарича *non causa pro causa* (Петрински, 2017).

РЕТОРИКА НА ПРЕХОДА – ТЕНДЕНЦИИ

Темата за реториката на прехода като изследователско поле е в ползването на академичния интерес, но тя е толкова обширна, че предлага огромен материал за проучвания. Реториката от древността е известна с потенциала си да мобилизира за дадено политическо действие или събитие. От гледна точка на политическия език преходът е обект на изследване за редица български авторитети в областта на социалните науки. Тъй като политическият език има огромна власт, той е на върха в йерархията на публичната комуникация. Политическите езици са продукт и средство на властта, а в преломни времена те са в състояние да преобръщат пластове на социума (Мизов, 2019а). Те са своеобразен хронотоп на човешкото отношение към определени минали, настоящи или бъдещи реалности, нрави и субектни прояви в тях.

Според Максим Мизов (2019а, с. 9) всеки политически език има жизнен цикъл, който зависи и от успеха му в борбата за видимост на политическата сцена. Проф. Петър-Емил Митев (2011, с. 29) казва, че у нас новият политически език се ражда на Кръглата маса през 1990 г. с лексемите дискусия, дебат, консенсус, демократични избори, с което се подчертава и мирният характер на българския преход. А проф. Донка Александрова нарича политическия език след социализма „перестроечен“, а не преходен. Според нея „преходът,

първо е фактическа „реставрация на капитализма; второ е ехо на Горбачовата контрареволуция, заляла бившия соцлагер“ (2019, с. 109).

Историческата наука определя хронологически граници за преходния политически език т.е. от 1989 г до 2007 г. (Марчева, 2019). Проф. Илияна Марчева държи на единственото число с аргумент за по-адекватно отразяване на фактическото положение. Нарича го официален, защото в този период започва да се налага езикът на победилата страна. В нашия случай, това е неолибералната политическа философия и идеология. Днес можем да признаем „пълната хегемония на неолиберализма върху политическото и идеологическо слово, което напомня времето на социалистическия период с политическия/идеологически език на комунистическата партия“ (Мизов, 2019а, с. 5–108), разбира се, с отчитане на обратния идеологически заряд в неговия семантичен, лексикален и пр. арсенал и репертоар в публичния и частния живот на съвременните хора. Дифузията и господството на неолибералните идеологеми и митологеми са не само очевадни, а и ефективни, което се показва и доказва чрез тяхното влияние в политическата вербалност на идеологии и партийно-политически идентичности от най-различно естество. В този върлуващ в нашата историческа съвременност процес кога по-явно, кога по-завоалирано личи и господството на *постмодернистката рефлексивност*, свеждаща почти всичко в историчността и всекидневието на хората до разнообразни типове езикови съперничества, лингвистични агоналности или вербални игри, които „обясняват“ всичко случващото се. В „органиката“ на тази рефлексивност водещо място заема неистовостта всичко да бъде *конструирано, де- или реконструирано*, а това най-лесно може да се осъществи чрез езиците. Така за неопитното, непосветеното в подобни мистерии човешко съзнание историята на политическите езици се представя във формата на атрактивна феноменология на езиците на политическата история, които сякаш притежават собствено битие, а и интимна телеология. Политическата история се свежда до реклама и фаворизация, или стигматизация и репресия над отделни речници и граматика, които могат да бъдат волунтаристично конструирани, инструментално легитимирани и експлоатирани, подменяни или заменяни с други такива.

В реториката на политическите партии на прехода доминира неолибералната езиковост, а това в голяма степен корозира собствената им смислово и ценностно-нормативна идентичност. Тя ерозира битността и битийността, ефективността и специфичната атрактивност, която покорените от неолибералната вербалика други политически езици са притежавали преди това похищение. Левите и десни езикови територии се сливат в един общ лингвистичен терен, оперирането на който е симулативен процес, а не ценностен двубой. В подобен контекст е констатацията на д-р Николай Михайлов, отбелязващ, че „българското „ляво“ и „дясно“ са напълно обезсмислени политически антропологии, защото „не мислят, а говорят език, който ги „говори“ (Михай-

лов, 2010). „На електоратите се сервира думи, за да се хранят с илюзии“, допълва той, пояснявайки, че политическият елит има една екзистенциална цел – собственото си възпроизводство. „Лявото“ и „дясното“ у нас са етикети, а политическите партии не отговарят на основното изискване за политически организации, представляващи легитимен групов интерес със съответните носители (Христов, 2016, с. 68). Ще се съгласим с двамата анализатори, че политиката като процес често е сведена до дива борба за достъп до властови и икономически ресурси. Нейната съдържателна част за представителството и защитата на определени обществени групи е подменена с безсъдържателни или перфидни дискусии, чиито дискретни телеологии са много трудно разгадаеми от масовата психика и политизираното групово/обществено съзнание.

Политическата борба травестира в полемика, чиято цел не е откриване на истината, а крайната победа, затова реторическият дискурс на българския политически модел е доминиран от демагогия. Затова не е случаен фактът на появата, разпространението и изкуствено катализираната дискусия по темата за *постистината* или *фалшивите новини*. С други думи, „липсата на политика се замества с демагогия“ (Христов, 2016), която израснала от популизма, взема на въоръжение целия му арсенал от средства, за да гарантира на всяка цена политическата победа. И двете явления – популизъм и демагогия, са дълбоко присъщи на българския преход, а като реторически технологии се използват в глобалния ход на обществената манипулация. Сред преобладаващите тенденции в преходния политически език изследователите констатират инструментална унификация, семплификация и профанизация на речта, враждебно политическото говорене, агресивна политическа комуникация, отсъствие на ясно експлицирани тези и аргументация по същество. Почти единодушно се регистрира и парадоксалния факт, че в условията на глобализацията и информационната революция политическият език се клишира, прагматизира, фрагментира и доста осезаемо обеднява (Александрова, 2019, с. 123). Отсъствието на конструктивни политически решения умело се прикриват в одеждите на „бонизма“ (Стефанова, 2019). В налагането на съмнителни политически идеи се включват хлъзгави вербални тактики с цел подкрепа или одобрение на пропонента или за стигматизация и обругаване на опонента. „Комунисти – антикомунисти“ е реторически трафарет, който се активира традиционно като се допълва с известни нюанси на стереотипни качества, но в същността си остават непроменен до клишираност. Въпреки това се идентифицира като сигурна вербална стратегия в дясното политическо говорене. В известен смисъл тя не представлява опасност и за левия политически език, който се освобождава конюнктурно и охотно, публично демонстрирайки стремеж към откъсване от тоталитарната езиковост. Заради всичко това, масовата аудитория нерядко реагира с „искейпизъм“, загърбвайки безотговорно и с отвращение общите дела, които най-много се нуждаят от нейното участие, или демонстрирайки,

че не разбира какво собствено ѝ се говори чрез налаганите ѝ от политическата класа езици. „Всеки обществен строй, всяко обществено устройство, има нужда от легитимност“, подчертава доц. Герасим Петрински в статията си „Хляб, референдум и пропаганда“. Посочените в нея примери илюстрират инструментализма и „социалното инженерство“ в сферата на политическите езици (Петрински, 2016). Тук няма да се спираме на езиковите портрети на българските политици, но констатацията за красноречието на представителите от зората на прехода до реторическия „феномен Борисов“ е неизбежна и тя е: постоянна деградация на речевата култура. В реторическите практики се открояват две странни тенденции: тоталитарният номенклатурен език е ориентиран „нагоре“ към възвисяване, консервативност и официалност, докато „демократическата“ реторика лесно изпада в движение „надолу“ на снизяване, банализиране, фамилизирание и вулгаризиране.

Демонтажът на тоталитарния режим и конструирането на привидно нов демократичен свят, зад който все по-ясно надзърта примитивен, компрадорски, олигархичен тип капитализъм, пряко рефлектира в езика по логиката на законите за неологизация и архаизация. Тези закони встъпват в правомощията си без особена съпротива, поради наличните белези на преднамерено, но и изкуствено поддържано свръхполитизирано и идеологизирано слово на прехода. Детронацията на комунистическата партийно-политическата пропаганда и внедряването на неолибералната езикова доктрина фактически доведе до имплантацията на термини и езикови ангажменти без аналог. Сама по себе си, инфилтрацията на нови понятия в даден език не е исторически непозната, но в нашата съвременност нейната радикалност, честота и мащабност разкриват много повече от стандартно исторически познатото за такива „обновления и усъвършенствания“ на семантиката и лексиката на конкретни езици. Повече от 5000 нови думи стават част от речниковия фонд на българския език, за да отговорят на модерния западен мироглед за развитие на света. Терминологично се установяват редица чуждици, за които няма еднозначен български еквивалент. Наред с думите реанимати се позиционират и думите пришелци, като брандинг, маркетинг и джендър например.

ОТ ПОЛИТИКА КЪМ ПОЛИТИКИ – ШАГРЕНОВАТА КОЖА НА ДЕМОКРАЦИЯТА

Лингвистичният вектор политика – политики е идея за описване на дълбоката социална трансформация, която настъпва с края на една епоха и началото на нова. Изхождаме от постановката, че езикът е менталност, задаваща и отразяваща обществения дискурс, и представляваща сърцевината на всеки тип идентификация. Не бива да се изпуска от внимание и задължителен анализ на иманентно присъщата на постмодернистката рефлексия тангенция към формално и инструментално гастролиращия плурализъм, в т.ч. в сферата на ези-

ците. В разрез с някогашната, органично присъща на епохата на Модерността, склонност към ясна визуализация на качествената определеност на феномените, днес очевидно и преднамерено се залага „ва банк“ на демонстриране на разнокачественост, на различни възможности и способности да се променят, да мутират или да пролиферират лингвистичните дадености (Мизов, 2019в, с. 103–106). Някогашната политика в единствено число символизираше именно тази монокачественост и иманентна телеология, докато в съвременните умножени или размножени (по ясни или неясни причини и сценарии) политики трябва да се подразбират съвсем различни феномени. Фаворизираният *постмодернистки сингуларизъм* дискретно се противопоставя на някогашния *модернистичен тоталитаризъм*, а опозицията „политика – политики“ е олицетворение и въплъщение на именно подобна перфидна конкуренция. Политиката е символ и реализация на определена, качествено цялостна, завършена и целенасочена в една посока идейна и практическа феноменология, докато политиките са изкуствено афиширан в публичното време – пространство – битие еталон и съответно обективация на множественост, обявена, притаена и премълчава конфронтация между различни видове политики и даден контекст и пр.

Грамматическата релация „политика – политики“, макар и неправилна от гледна точка на българската езикова норма, но интернализирана до степен на автоматичност в политическото говорене, може да се разгледа като реторическа проекция и перспектива на политическите процеси на постсоциалистическия преход. Събития с дискурсивна рефлексия върху общата езикова панорама, по наше мнение, са Кръглата маса от 1990 г., новата Конституция, приемането на Република България в НАТО, присъединяването на страната ни в Европейския съюз. Смятаме, че те формулират езикови употреби, които променят, формират и дори контролират човешко поведение, задавайки и създавайки реалности, въпреки циркулацията на правителства, партии и лидери на българската политическа сцена от прехода. Тези реалности са не само исторически нови, но и инструментално завоалиращи своята дълбока иманентност и телеология. Затова все повече расте броят на хората, които слушат едни и същи лингвистични менюта, но не ги разбират по еднакъв начин, или въобще не проумяват какво им се казва, т.е. между слушането и чуването на езиците се откриват бездни, а именно това се цели чрез насаждането и консумацията на подобна лингвистична материя.

Като инструмент и символ на преходните периоди българската кръгла маса постига целта да се овладее кризисната ситуация, да се удържи и намали общественото напрежение, да се предложи адекватно решение. Може да се каже, че Кръглата маса от 1990 г. с нейните 19 консултации между управляващи (БКП) и опозиция (СДС) има фундаментални заслуги за политическата комуникация у нас с налагането на лексемите плурализъм, демокра-

ция, диалог, консенсус, избран процес, пазарно стопанство. Участниците се обръщат един към друг със социалистическото „другарю“ до 23 ян. 1990 г., когато първа Елка Константинова, лидер на радикалдемократите, употребява обръщението „господин“ към Андрей Луканов, а той ѝ отговаря с „госпожо“. Идеологическата деноминация се развива широкомащабно и засяга общата политическата рамка на промените. Политическият плурализъм, декретиран с приетата на 12 юли 1991 г. от 7 Велико народно събрание Конституция, ражда няколко стотин партии. Без значение леви или десни, техните политически езици са доминирани от либералната идеология. Върховенството на демократичното право заменя чл. 1 от „Живковата конституция“, поставящ ръководната роля на партията. Семейството вече не е основна клетка на общество, но е забранена всяка дискриминация в т.ч. на база сексуалната ориентация. Триумфът на постмодернистката еуфория по умножаване на идентичностите е очевиден – след две-три десетилетия вече публично се дебатира джендър идеологията, постулираща и прокламираща прогресивно растящи полово-сексуални разновидности, които в предишната историческа епоха биха предизвикали масов смях и публично забавление, но сега, в новите реалности предизвикват напълно сериозни и разпалени коментари.

Постмодернисткото цунами изтласква и мултикултуралистката идеология и съответно обслужващите я политически практики. Малцинствата конституционно не съществуват, има конституционни гаранции за различните етнически общности, но под влияние на мултикултурализма и постмодернизма новите лидери на българските турци претендират за легитимация на статута им като малцинства и учредяват и няколко партии. Неслучайно и разгорещените дебати около ратификацията на Конвенцията за равнопоставеност на малцинствата инфилтрират много неологизми и евфемизми, чиято вербална експлоатация има определени цели, респективно и властови сценарии в конюнктурата. В последствие етническият генезис на Движението за права и свободи прозорливо се „зачиства“ от основоположника и влиятелен политик А. Доган, а ДПС се дефинира като либерална партия с евроатлантически ценности. Приоритет, визия, ресурси, готовност, споделена отговорност са лексемите, които стоят в основата на политическите езици и са техен комуникационен фундамент. Очевиден е и процесът на интензивно конструиране и пролиферация на многобройни и разнородни етнически, етнокултурни, етнорелигиозни, етнолингвистични и други неправителствени организации, афиширани публично като хуманитарно защитаващи *човешките права и свободи* на дискриминирани или политически репресирани малцинства. Те също инфилтрират в разговорния език много лингвистични иновации, които в предишната епоха са или напълно непознати, или са табуирани и репресирани по политически причини.

С подготовката и приемането на страната ни в НАТО (29 март 2004 г.) политическото говорене е завладяно от настояването за евроатлантически ценности. Вербалното експлоатиране на лексикалния конструкт е причината за клиширането му до степен на баналност, означавана като „дървен език“¹. Днес почти никой не се сеца, че т.нар. евроатлантически ценности са утвърдените през Просвещението общочовешки ценности: свобода, мир, независимост, справедливост, равенство, хуманизъм, търпимост. Те са фундамент на всяка демократична конституция по света, включително и българската. В хода на модерността постепенно се конкретизират и конституират до права като: правото на лична свобода и неприкосновеност; правото на живот; правото на личността на свободно развитие, достойнство и сигурност; правото на закрила и убежище; правото на защита; правото на свободно придвижване; правото да се търси, получава и разпространява информация; правото на сдружения; правото на труд; правото на безплатно образование; правото на здравно осигуряване, достъпна медицинска помощ и безплатно медицинско обслужване; правото на здравословна и благоприятна околна среда и т.н. Тези ценности и права са разписани в Конституцията на Република България, конкретизирани са императивно в глава Втора още през 1991 г., далеч преди страната ни да стане член на НАТО и ЕС.

Когато започват преговорите за присъединяването на страната ни към ЕС, нови езикови особености намират отражение в политическата реторика. В политическото красноречие нахлуват и експанзивно доминират думи и изрази от терминологичния апарат на Евросъюза. Наблюдава се свръхупотреба на думи като хармонизиране, прозрачност, енергийна ефективност, синергия, интеграция, реинтеграция, фондове, стоков пазар, конкуренция, стратегия, стартиране, финализиране и др. Със самия акт на официалното включване на България в ЕС се засилва употребата на брюкселският административен език. В научната литература този бомбастичен бюрократичен език вече се означава с термина *еврореторика*. Тя носи същите белези на скучна, безизразна, безакцентна реч като казионния тоталитарен език, а бягството от ясно експлицирана и ангажираща конкретика създава одиозното усещане за фалш.

Характерна особеност на брюкселския новогovor (Ефремова, 2014) е стриктното спазване на политическото коректно изразяване чрез изобилие от евфемизми (човек в неравностойно социално положение, уязвими социални групи, хора с когнитивни проблеми), чрез наситеността с интернационална лексика (мониторинг, конфронтация), чрез абстрактни термини (заедността, нормалността) или професионален жаргон (интервенция, консултиране). В този контекстуален момент на прокламираната европейска ценност *мултикултурализъм* в българския език официално влиза в употреба формата за

¹ Терминът „дървен език“ е предложен от изследователката на политическия език Франсоаз Том.

множествено число на лексемата политика. Възможно ли е тази граматическа иновация да представлява съставна част на поредна вълна за идеологическа обработка на езика като средство за конструиране на политическо хегемонно съзнание? Или в резултат на свръхстарение от страна на родните проевропейски транслатори „политики“ придобива гражданственост въз основа на автоматичния превод на английската дума „policies“? Бързаме да уточним, че понятието политики е в активния речников оборот и на научния дискурс, което го дефинира като граматически правилно, макар да липсват сведения откога. Тъй като в българския език се употребява една и съща дума за понятията „policy“ и „politics“ – „политика“, уместно е да разграничим съдържанието на двата термина. Бившият министър на образованието проф. Тодор Танев в книгата си „Анализ на публичните политики: науката за създаване на конкретни политики“ отбелязва, че „под политика (policy) се разбира едновременно: 1) конкретният обществен проект като прагматичен план – кое след кое следва, кое колко струва; 2) по-широкото политическо значение на резултатите – избраната линия на поведение, мотивирана от допълнителни аргументи извън конкретната ситуация, свързани с особената обществена стратегия на тези, които осъществяват прагматичния план“. Основната мисия на политиките е решаването на обществени проблеми, които засягат конкретни групи и публики. Според Танев понятието „конкретна политика“ (policy) не се изравнява по степен на общност с политика изобщо (politics) и не означава политическа сфера на обществото. Конкретните политики реализират наложената форма на общия (т.е. политически определения) интерес. Политиките (policies) превръщат във факти потенциала, заложен от политиката (politics). Политиката (politics) се реализира на най-високото, общественото равнище, докато конкретните политики са на по-ниско и широко ниво и посредничат между общественото, публичното и частното начало. Заслужава да се отбележи позицията на автора за XX в. като века на конкретните политики, заменящ XXI в., века на политиката. В Античността и Средновековието доброто управление е определяно като морално, докато съвременният рационализъм го свързва с елементите на демокрацията, които пък са обекти на научни направления като изследване на политики (policy study) и анализ на политики (policy analysis). Всяка конкретна политика обаче има същностни морални пълнежи, а и последствия, защото реализира ценности и се вписва в стратегически контекст (Николова, 2015). В семантичното поле на доброто европейско управление термините политика и политики, по наше мнение, се намират в йерархично отношение. Политиката е стратегически запазена територия за Брюксел, а политиките са тактическите терени на локални и регионални ангажменти, възложени от управленския връх. Съгласно Лисабонския договор те са групирани в 20 области според категориите и областите на ЕС, на които няма да се спираме тук. Прави впечатление, че българският елит е семпло запознат

с тази класификация, иначе нямаше да се натъкваме на лингвистични спекулации с богатия набор от мерки, програми, стандарти, проекти и планове, номинирани като „европейски политики“. В резултат медийният дискурс е наситен с вербални конструкти като „политики за борба с агресията“, „политики за закрила на децата“, „политики за равнопоставено участие на жените в управлението“, „политики за паритет и солидарност“, „джендър политики“ и др. Преходът у нас идва с нови социални роли и индивидуални претенции, които търсят легитимация на своите искания, а платформата „политики“ дава шанс за осъществяването на техните интереси.

В академичните среди се срещат настоявания, че в българския език понятието „политика“ има само единствено число, а употребата му в множествено число носи идеологическата украска на западната визия за света. Замяната на политиката с политики е реторически израз на промяната в политическата парадигма и обществения дискурс, в който колективът се подчинява на индивида, малцинството диктува на мнозинството, глобализмът е еманация на отчужденост, въпреки всеобщото настояване за обратното. Политическата реторика притежава потенциала и силата да реконструира политическата действителност за членовете на аудиторията, на базата на която те вземат решения и действат в съответствие с тях (Александрова, 2017). В контекста на теориите за връзката „език – мислене“ се изказва хипотезата, че парадигмата „политика – политики“ илюстрира разностранни процеси на деконструкция на глобалния поглед за света и фрагментаризация на големите разкази, сведени днес най-вече до малки локални картини. Всъщност *битката между макро- и микроисториите* има свои проекции и в езиковите съперничества, хоризонтални или вертикални корелации и привидно „съвместни“ обитания. Така реалността се конструира чрез езикова решетка и възприятието за нея е модерирано, селектирано и форматирано, като целта е заместването на истината с алтернативни факти. Може би не случайно най-модерният западен автор Ювал Ноа Харари обяви, че думата „алгоритъм“ е централна за бъдещето развитие на човечеството. С каскадата от кризи в европейското пространство, с повече политики и по-малко политика демокрацията заприлича на Балзаковата „Шагренова кожа“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Демокрацията с нейната почти неограничена свобода за индивида е ключов вербален конструкт, върху който се изгражда дизайна на обществената система, чийто резултати живеем днес. В голямата си част те са негативни и се изразяват в тенденции като унификация, семплификация и профанизация на политическия език, агресивни вербални практики и вулгаризация на речта. Установяват се постоянни теми от технологичен и технически характер, за да се отклони общественото внимание от важните въпроси за същността на по-

литиката. В резултат българският общественно-политически живот се оказва доминиран от демагогия и манипулация. Езикът на лъжата с неговите маркери – неологизми, евфемизми и дисфемизми, професиолект и бомбастичен брюкселски новогovor, съпътства преходната политическа реторика. Парадигмата „политика–политики“ е реторическа проекция и перспектива на политическите процеси в постсоциалистическия преход. За масовия български бенифициент, казва д-р Николай Михайлов, преходът е хроника на разбитите илюзии и допълва, че той, преходът ще свърши когато българската олигархия се „европеизира“ (2010).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Д.** (2017) Тенденции в политическата реторика на българския преход. В: *Реторика на времето*. Габрово: Екс_Прес, с. 223–237.
[Aleksandrova, D. (2017) Tendentsii v politicheskata retorika na balgarskia prehod. V: *Retorika na vremeto*. Gabrovo: Eks_Pres, s. 223–237.]
- Александрова, Д.** (2019) Маркери на перестроечния новогovor или новите и стари корени на политическите езици на прехода. В: **Мизов, М.** (ред.) *Преходът и политическите езици*. София: Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество“, с. 109–127.
[Aleksandrova, D. (2019) Markeri na perestroechnia novogovor ili novite i stari koreni na politicheskite ezitsi na prehoda. V: Mizov, M. (red.) *Prehodat i politicheskite ezitsi*. Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, Balgarska asotsiatsia po retorika, Fondatsia „Solidarno obshtestvo“, s. 109–127.]
- Ефремова, А.** (2014) Doublespeak: политическа коректност или език на лъжата в политическия дискурс (Анализ на медийните му прояви), *Електронно списание LiterNet* [онлайн] 08.08.2014, № 8 (177) [прегледана на: 20 авг. 2020]. Достъпна на: <https://litenet.bg/publish9/aeftimova/doublespeak.htm>.
[Efremova, A. (2014) Doublespeak: politicheska korektnost ili ezik na lazhata v politicheskia diskurs (Analiz na mediynite mu proyavi), *Elektronno spisanie LiterNet* [onlayn] 08.08.2014, № 8 (177) [pregledana na: 20 avg. 2020]. Dostapna na: <https://litenet.bg/publish9/aeftimova/doublespeak.htm>.]
- Марчева, И.** (2019) Политически език на прехода и историческата наука в България. В: **Мизов, М.** (ред.) *Преходът и политическите езици*. София: Център за исторически и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество“, с. 214–227.
[Marcheva, I. (2019) Politicheski ezik na prehoda i istoricheskata nauka v Bulgaria. V: Mizov, M. (red.) *Prehodat i politicheskite ezitsi*. Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, Balgarska asotsiatsia po retorika, Fondatsia „Solidarno obshtestvo“, s. 214–227.]
- Мизов, М.** (2019а) Исторически дефилета и пируети на политическите езици. В: **Мизов, М.** (ред.) *Преходът и политическите езици*. София: Център за истори-

чески и политологически изследвания, Българска асоциация по реторика, Фондация „Солидарно общество“, с. 9.

[Mizov, M. (2019a) Istoricheski defileta i pirueti na politicheskite ezitsi. V: Mizov, M. (red.) *Prehodat i politicheskite ezitsi*. Sofia: Tsentar za istoricheski i politologicheski izledvania, Balgarska asotsiatsia po retorika, Fondatsia „Solidarno obshtestvo“, s. 9.]

Мизов, М. (2019б) *Политически езици в „прехода“ към демокрация*, т. 1–2. София: Авангард Прима.

Mizov, M. (2019b) *Politicheski ezitsi v „prehoda“ kam demokratsia*, t. 1–2. Sofia: Avangard Prima.

Мизов, М. (2019в) Реторика на омразата. В: *Реторика в съвременното общество*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 103–106.

[Mizov, M. (2019v) Retorika na omrazata. V: *Retorika v savremennoto obshtestvo*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 103–106.]

Митев, П.-Е. (2011) Преходът и поуците за българската левица. В: *Изследвания по история на социализма в България. Преходът*. София: Фондация „Фридрих Еберг“, с. 29.

[Mitev, P.-E. (2011) Prehodat i poukite za balgarskata levitsa. V: *Izsedvania po istoria na sotsializma v Bulgaria. Prehodat*. Sofia: Fondatsia „Fridrih Ebert“, s. 29.]

Михайлов, Н. (2010) Наблюдение в огледалото на отчаянието, *Либерален преглед* [онлайн], 15 Януари 2010 [прегледана на: 5 септ. 2020]. Достъпна на: <http://www.librev.com/index.php/prospects-bulgaria-publisher/804-2010-01-15-13-38-41>.

[Mihaylov, N. (2010) Nablyudenie v ogleдалoto na otchayanieto, *Liberalen pregled* [onlayn], 15 Yanuari 2010 [pregledana na: 5 sept. 2020]. Dostapna na: <http://www.librev.com/index.php/prospects-bulgaria-publisher/804-2010-01-15-13-38-41>.]

Николова, Елица (2015) Същност и специфика на науката за изработване и прилагане на политики (policies), *Реторика и комуникации* [онлайн], брой 20, ноември 2015 [прегледана на: 5 септ. 2020]. Достъпна на: <https://tinyurl.com/z2c9xf4>.

[Nikolova, Elitsa (2015) Sashtnost i spetsifika na naukata za izrabotvane i prilagane na politiki (policies), *Retorika i komunikatsii* [onlayn], broy 20, noemvri 2015 [pregledana na: 5 sept. 2020]. Dostapna na: <https://tinyurl.com/z2c9xf4>.]

Петрински, Г. (2016) Хляб, референдум и пропаганда, *Гласове* [онлайн], 29.11.2016 14:57 [прегледана на: 5 септ. 2020]. Достъпна на: <https://glasove.com/categories/komentari/news/hlyab-referendumi-i-propaganda>.

[Petrinski, G. (2016) Hlyab, referendum i propaganda, *Glasove* [onlayn], 29.11.2016 14:57 [pregledana na: 5 sept. 2020]. Dostapna na: <https://glasove.com/categories/komentari/news/hlyab-referendumi-i-propaganda>.]

Петрински, Г. (2017) Кой убива идеологиите?, *Земя* [онлайн], 08 Юни 2017 [прегледана на: 31 авг. 2020]. Достъпна на: <https://tinyurl.com/ybje5tpv>.

[Petrinski, G. (2017) Koy ubiva ideologiite?, *Zemya* [onlayn], 08 Yuni 2017 [pregledana na: 31 avg. 2020]. Dostapna na: <https://tinyurl.com/ybje5tpv>.]

Стефанова, Н. (2019) Реторика на прехода и политически „бонизъм“. В: **Мизов, М.** (ред.) *Преходът и политическите езици*. София : Център за исторически и политологически изследвания, с. 128–140.

[Stefanova, N. (2019) Retorika na prehoda i politicheski „bonizam“. V: Mizov, M. (red.) *Prehodat i politicheskite ezitsi*. Sofia : Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania, s. 128–140.]

Христов, И. (2016) *Пред пепелището на нестаналото българско общество*. Пловдив: Студио 18.

[Hristov, I. (2016) *Pred pepelishteto na nestanaloto balgarsko obshtestvo*. Plovdiv: Studio 18.]

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

Александрова, Д. (2013а) *Метаморфози на реториката през XX век*. 2. прераб. и доп. изд. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Aleksandrova, D. (2013a) *Metamorfozi na retorikata prez XX vek*. 2. prerab. i dop. izd. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Александрова, Д. (2013б) *Основи на реториката*. 2. прераб. изд. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Aleksandrova, D. (2013b) *Osnovi na retorikata*. 2. prerab. izd. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Бондигов, В. (2011) *Манипулация и публична комуникация: Митове и реалности*. София: Парадокс.

[Bondikov, V. (2011) *Manipulatsia i publichna komunikatsia: Mitove i realnosti*. Sofia: Paradoks.]

Митев, П.-Е. (2017) *Преходът. Политически ракурси*. София: Изток-Запад.

[Mitev, P.-E. (2017) *Prehodat. Politicheski rakursi*. Sofia: Iztok-Zapad.]

Стефанова, Н. (2015) *Кратък терминологичен справочник по обща и политическа реторика*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Stefanova, N. (2015) *Kratok terminologichen spravochnik po obshta i politicheska retorika*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Стефанова, Н. (2017) *Политическа реторика. Съвременни тенденции*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

[Stefanova, N. (2017) *Politicheska retorika. Savremenni tendentsii*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]

Фуко, М. (2016) *Генеалогия на модерността*. София: Изток-Запад.

[Fuko, M. (2016) *Genealogia na modernostta*. Sofia: Iztok-Zapad.]

СОЦИАЛИЗЪМ И АЛГОРИТЪМ: АФЕКТИВНИ ПОЛЯРИЗАЦИИ

Райко Павлов Байчев

Анотация. Текстът прави опит за преосмисляне на политическата поляризация в дебата за социализма през последните тридесет години през перспективата на социалните мрежи и алгоритмичното разпределение на съдържание в тях. Неговата основна хипотеза е, че радикализацията в конфликта по отношение на социализма е естествена само до определена степен – отвъд нея действа магнитуд, зададен много повече по алгоритмични, тоест технически и икономически причини. Изследването е провокирано и от съвпадение, което не би могло да бъде подминато – че засилването на сантиментите в дебата за социализма през последните години се препокрива с възхода на големите технологични платформи и състезанието им в постигането на икономически ефективния, но политически проблематичен идеал за максимална „релевантност“ в консумацията на съдържание.

Ключови думи: социализъм; алгоритъм; социални мрежи; поляризация; големи разкази; медии.

SOCIALISM AND ALGORITHM: AFFECTIVE POLARIZATION

Rayko Pavlov Baychev

Abstract. The following research aims to reflect on the rise of political polarization towards the socialism's past. We would hypothesize that the recent antidemocratic backlashes are shaped not solely by extreme political narratives (which have already existed), but for them being greatly enhanced by the data-driven media consumption that sprung to life in the recent decade. There is a coincidence that is not to be overlooked – the amplification of nostalgic sentiments in the last few years overlaps historically with the emergence of attention ranking ecosystems, susceptible to being raided by populist actors. For that reason, exploring the slow push of extreme narratives from the margins to the mainstream political scene should be juxtaposed with studying the algorithmically delivered information packages that are personalized to maximize the economically proliferative, but politically problematic value of “content relevance”.

Keywords: socialism; algorithm; social networks; polarization; grand narratives; media.

УВОД

Настоящият текст ще свърже две годишнини и ще се опита да интерпретира наследствата на първата – по-очевидна – спрямо втората – по-малко очевидната, но решаваща за изследването. Първата годишнина са 30-те години

от началото на прехода и наследството на социализма, съпътстващо по неизбежност самия преход, негова интегрална част. Втората обхваща годините от 2010-та до 2020-та; периодът на експанзия на популярните Big Tech платформи, декадата на разгръщане на социалните мрежи, постепенното всмукване на огромни човешки басейни в тях. Тази „технологична“ годишнина ще бъде по-важна тук – текстът ще провери как дебатът за социалистическото минало функционира в “икономиката на вниманието“ (т.нар. attention economy) и ще предположи, че тази икономика и задаващите я алгоритми имат фундаментален принос към поляризацията на споровете в публичната сфера. За тази цел изследването най-общо ще допусне, че радикалните сблъсъци по отношение на социалистическото минало, бинарните противопоставяния на силна носталгия или яростна критика, лекотата в екстраполяцията на същото минало към много по-широк набор от други обществени теми, е процес, който е естествен само до определена степен – отвъд нея, ще твърдим тук, действа магнитуд, зададен много повече по алгоритмични, тоест технически и икономически причини. Затова и ключовият въпрос, който ще бъде водещ в изследването, е как форсирането на бихевиористични модели през компютърни изчисления – базовият подход на всеки крупен актант в т.нар. Attention Wars¹ – води по неизбежност и до крупни политически поляризации, особено характерни и ясно забележими тъкмо по отношение на дебата за социалистическото минало у нас.

Горните хипотези са провокирани от следните най-общии наблюдения:

1. Тридесет години след промените дебатът за социалистическото минало функционира като основен материал в изграждането на тъй наречените „социален балон“ или „ехокамери“ – т.е., групиране на политическия дебат около бинарни мнения, инфилтрирали се дълбоко в социалните мрежи.

2. Това групиране около бинарни мнения води до следния парадокс: приветстваният като радикално нов плуралистичен идеал на социалните мрежи в течение на времето произвежда неочаквано и елементарно разпределение на силите и мненията, което е всъщност познато и характерно за ранните медийни войни от 90-те между „Дума“ и „Демокрация“.

3. Основният демократичен рефлекс спрямо тази съвременна, но преповтаряща миналото поляризация спрямо социализма бе в това да я разчете предимно като „възраждане на популизъм на носталгията“, описвайки различни причини за появата му, без да отчете онази, която тук ще считаме за основна – архитектурата на социалните мрежи и алгоритмичното разпределение на съдържанието в тях.

Важността тези поляризации да бъдат обяснени като естествен резултат от състезанията в икономиката на вниманието за завземането на по-големи часо-

¹ „Войни за вниманието“ – тук ще визираме сблъсъците за вниманието на потребителите между Facebook, Twitter, Google и др.

ви дялове и съответно по-голям рекламен пазар, е повече от належаща у нас – понеже е и локално проявление на широкия дебат за връзката между политическата поляризация и алгоритмите, които допринасят за нея; дебат, който продължава вече няколко години в Европа и САЩ, а е все още твърде далеч от консенсус там и твърде слабо започнат тук. В този смисъл текстът си поставя и второстепенната задача да предложи инструмент за анализ на събития и сътресения от по-широк характер, доколкото те също се развиват в средата на големите платформи за съдържание като Facebook, YouTube, Twitter и др.

Подобно изследване неизбежно ще трябва да поеме немалко рискове. То ще се движи интердисциплинарно между различни научни полета – медиазнание, икономика, технологии, опитвайки се да осъществи изследователски срез между тях. Подходът ще предполага и смяна на перспективата – онова, което най-общо се преживява от потребителите на социалните мрежи като сблъсък на мнения, организирани през лични профили, страници, групи, медийно съдържание и съдържание на статуси – т.е. персонализацията на слогана „Connecting People“ – да бъде изследвано от гледна точка на самите платформи, тоест като информационен капитал, фрикция и гравитация между база данни, чиято стойност е измервана с количеството внимания, които са предизвикани – основният ресурс, който задвижва конкуренцията на технологичните гиганти. *Ще твърдим, че демократичният рефлекс спрямо дебата за социалистическото минало все още пропуска близкото наблюдение на архитектурата на социалните мрежи, а и имплицитно споделя представата за тях като неутрална плуралистична възможност; представа, част от ранния патос на информационната епоха, която обаче е многократно атакувана от разбирането за „икономика на вниманието“ и поляризиращите публичната сфера следствия от появата ѝ.*

I. ДЕБАТЪТ ЗА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОТО МИНАЛО – ОБЩИ ПОЛОЖЕНИЯ И ОБЩИ ДЕФИЦИТИ

Целта ни тук няма да бъде да постигнем изчерпателност по отношение на проблема с дебата за социалистическото минало – за това е писано предостатъчно – а да посочим един общ дефицит в реакцията срещу него, който е и повод за този текст. Нека резюмираме някои общи положения – те са съвсем познати.

Някъде след 2010 г. в публичното пространство както в България, така и по света, демократичните общности започват да заемат особена дефанзивна позиция. Тя, накратко, гласи: отправяне на предупреждение за постепенно надигане на популистки вълни, възраждането на крайнолеви, крайнодесни идеи и движения, нарастващото одобрение към авторитарни фигури и авторитарни програми, подпечатано със съответна електорална подкрепа, по-ниска приемственост по отношение на малцинствени и бежански групи; въобще

ерозираща съвкупност от подривни процеси, подети и закрепостени от, както бяха наречени от Цветан Тодоров, „интимните неприятели на демокрацията“; ситуация на нов конфликт, в който след „краят на историята“ демократичните общности са започнали да преживяват кризи и произвеждат опасности вътре в себе си – за Тодоров тези опасности бяха *популизма, ултралиберализма и месианството* (2013).

Тази демократична дефанзива бе реактивна спрямо също толкова познати събития: победата на Тръмп в САЩ, отделянето на Великобритания от Европейския съюз, мандатите на Орбан в Унгария, по-високите нива на евроскептицизъм, класически и хибридни войни и различните ѝ проявления в световен и локален мащаб, натрупването на умора от годините на преход и неговата незавършеност. Впечатлението бе за общ дискурс на демократични заплахи, както организирани, така и хаотично пораждащи се, пропукващи особен защитен вал, имал за неочаквано кратко време определена устойчивост и политически и социален престиж след промените.

Като част от този подривен дискурс, негово емоционално проявление и особен вид политически ресурс, бе разчетена носталгията към социализма – идеалистичен образ за близкото минало, който е в „огледално-враждебни“ отношения с образа за прехода и промяната от социализъм към демокрация; двата образа, увлечени в бинарна игра на радикални противопоставяния, произвеждат серия от идеализации и демонизации един за друг, изводими от сблъсъка им на абсолюти. (Кюосев, 2017, с. 119) Производството на тези два големи разкази след промените е сложен проблем, породен от множество причини, които тук ще маркираме мимоходом: 1) раждането на тотален отричащ епохата „син разказ“ веднага след промените и антагонизма му с „червения“ разказ, възникнал по същото време и отричащ самите промени (Кюосев, Колева, 2017), крупни наративи, получили непосредствено след 89-та както политически (СДС и БСП), така и прилежащия медиен („Дума“ и „Демокрация“) естаблишмънт; 2) функционирането на прехода като особен „постмодернизъм без икономическа основа“, при който се активират принципните постмодерни дефицити на въображението за бъдещето и оттам допълнителна уязвимост към носталгични разкази по икономически причини и икономически неуспех (Спасов, 2000, с. 32); 3) процесът на недоверие, при който преходът произвежда единствено „холографичен образ на демокрацията“ (Минев, Кабакчиева, 1996, с. 32); 4) промените в медийния дискурс в ранните 90-те години и вливането в режим на серийно производство на катастрофични разкази, свързани с възхода на криминалните групировки и тяхната героизация; процес, оставил печат и в самия медиен език (Знеполски, 1997а; 1997б) Носталгичният разказ спрямо социализма, както и неговият негатив на пълно отричане, въобще започват да функционират много по-малко като репрезентация, а като „борби за

идеологически смисъл, които конструират различни версии за същността на прехода“ (Попова, 2002, с. 9).

С времето и на базата на периодични социологически проучвания става ясно и че носталгията към социализма е статистически проследима. 41% от българите по проучване на „Тренд“ от 2017 г. твърдят, че в периода 1944–1989 г. България се е развивала в правилната посока, 16% твърдят обратното, докато 43% не дават отговор²; недвусмислен превес на соцносталгията и над два пъти преобладаваща позитивна оценка пред негативната. Видяна в сравнение, оценката периодично се регистрира като растящ социологически тренд; в проучване от 2014-та на „Алфа Рисърч“ се установява, че докато две години след промените 76% от българите имат негативна оценка към управлението на Тодор Живков, то над 20 години по-късно предстои обрат – 55% одобрение.³

Тази социологически зрима картина бе вписана от демократичните общности към общото предупреждение за популизма въобще. Реактивният им отговор накратко настояваше, че *носталгията към социализма е популизъм* и че този популизъм се закрепостява както от антагонистични на демокрацията външни и вътрешни сили, за да бъде готов и използван за политическа употреба, така е и екстремно следствие от незадоволителния успех на прехода. Съответно в дебата за социалистическото минало усилията на демократичните общности се насочиха към демистифицирането на носталгията, изтъквайки ред причини за възникването ѝ, масовата ѝ популярност и следствията от нея – една твърде добре позната дискусия, захранваща непрекъснатото медийното поле и предизвикваща добре познати ожесточени спорове.

Можем да изброим десетки текстове, сходни помежду си и вливащи се в този общ дефанзивен патос. В тях соц носталгията е видяна като следствие от „пропагандата на старата номенклатура“, част е от умелата работа на „мениджърите на соцносталгията“, предизвикана е от определени инерции на прехода, в които „все още не успяваме да изживеем пораженията, нанесени от живота преди“; освен всичко и елементарна логическа грешка, при която податливостта на носталгията лъжливо прескача от твърдението, че „щом сега животът е зле, това и автоматично означава, че преди е бил по-добре“ (Лозанов, 2019а). Разочарованието от прехода, твърди още Лозанов, действа в комбинация с остатъчен и продължаващ „стокхолмски синдром“, развит в тоталитарното минало, който води постепенно до нещо, което нарича „организация на забравата“; памет, при която започват да се просмукват единствено позитивите на социалистическата епоха, докато целият ѝ репресивен апарат е или пропускан, или приеман като фон (Лозанов, 2019б). Към този прочит на

² Изследване на социологическа агенция „Тренд“, 2017 г.

<https://tctrend.bg/project/нагласи-на-българите-за-исторически-п/>

³ Изследване на социологическата агенция „Алфа Рисърч“, 2014 г. https://alpharesearch.bg/userfiles/file/Prehod_press_release__091114.pdf.

носталгията към социализма се присъединяват и други – за „надделяването на разказа за загубения рай на социализма“, заместен от „ада на глобалния либерален капитализъм“; като това става по ред причини, описвани като „нездрава и перверзна радост от катастрофичните разкази“, постепенно утаявана в народопсихологията „със столетия“, в които има „забрани на бедняшката култура“, при които да заявиш, че всичко ти е наред „е все едно да поканиш злото“ (Александров, 2020). Иван Кръстев допълва тълкуванията на носталгията както с преpraщането ѝ към класическата постмодерна ситуация, в която хоризонтите на бъдещето работят с нисък интензитет, така и с по-обикновената причина на демографската криза – носталгията към социализма, твърди той, е и неизбежно следствие от застаряващото население в Европа и у нас (2019).

Казано най-общо, в медийната среда носталгията към социализма бе разчетена от демократичните общности като феномен, свързан с все още действаща агентура, инвазивни методи на хибридната война, политическо проявление на демографската криза, елементарна логическа грешка, мощни инерции на катастрофичните разкази от началото на 90-те и закрепоставянето им до днес, както и много други сходни причини.

Този общ корпус от отговори към дебата за социализма обаче все още има слаб фокус върху наблюдението за медиума. Ако социалните мрежи и други големи платформи, превърнали се в основен басейн за информация, бъдат „заподозряни“ в определена проблематичност, то тази проблематичност рядко нарушава представата за тях като възникнала по естествен път технологична неизбежност. В случай, че тя произвежда дефект, то този дефект е по-скоро свързан с поведението на потребителите, отколкото със самите платформи. Общото допускане е, че определени негативни процеси в социалните мрежи се случват по външни причини, сред които значителното инфилтриране на фалшиви новини в тях, определена необиграност на потребителите и неумението им да ги разпознават като такива, политическия и медиен режим на пост истина – сбор от произшествия, които „потъват“ в пасивната технологична инфраструктура и тя пасивно ги отразява и завръща към публичното поле със своите изменения и хиперболизации. В този смисъл критиката към социалните мрежи се съсредоточава около предписването на мерки, които да ограничават агресивните спрямо тях агенти, да усъвършенстват разпознаването на фалшива информация от самите алгоритми, да предоставят система за докладвания на съмнителна информация и удостоверяване на автентичността на ползвателите – серия от механизми, които са безспорно необходими, но пропускащи големия дебат за алгоритъма на самите мрежи и вероятността той да произвежда огромни поляризации дори без намесата на фалшиви новини и хибридно участие в тях. Все още се допуска, че публиката се е озовала в някаква ситуация в социалните мрежи „изведнъж“, разразили са се яростни спорове както по отношение на социалистическото минало, така и спрямо други въпроси, но

внезапната промяна в магнитуда на настроенията и тяхната ескалация има многобройни причини, вън от самия медиум. Пример: „Хора, които доскоро са били неразделни, изведнъж се смразяват, започват да се нападат, нараняват, хейтят, охулват в социалните мрежи, сякаш са си загубили ума. Тази омраза и нетърпимост е знак за остра криза на модела на социално свързване. От гледна точка на социалния капитал ние сме в преход между два режима на свързване – родово племенната солидарност, която налага двойни стандартни и подхранва корупцията, клиентелизма и вулгарния национализъм, и модерния тип свързване в общности и организации на базата на споделени ценности и договорени интереси, което трудно си пробива в нашето фамилистко общество, пронизано от кланово-семеини връзки.“ (Александров, 2020).

Във версията на Александров – цитирана, защото илюстрира най-общо и представата за социалните мрежи като сравнително пасивен медиум за съдържание – изглежда така сякаш моделът на социално свързване е претърпял серия от кризи, които социалните мрежи просто са направили видими – „изведнъж“. Самите мрежи изглеждат единствено като неутрални приемници на съдържание, в които внезапно са се озовали „сякаш загубили си ума“ хора – доскоро неразделни, но изведнъж смразени и готови за „хули“ и „хейт“. Социалните мрежи имат общо с този процес, доколкото го правят видим, но той е по неизбежност „потребителска вина“. Допуска се имплицитно, че алгоритмите нямат прекалено участие и принос към поляризации, носталгии, социални кризи; те сякаш дават неутрална възможност за разразяването им и осигуряват технологичната им видимост, без да имат повече общо със самия процес освен с технологията на неговата публичност. Грубо казано, хората „са си загубили ума“, а социалните мрежи са направили така, че да го научим; определени „налудни“ хейт групи са излезли от анонимност и удостоверяват с хули както присъствието си, така и кризите, на които появата им се дължи: дали и доколко в тези процеси участие има самата платформа за съдържание, остава неясно, неважно.

В контекста на дебатите за социалистическото минало този текст ще се опита да разгърне противоположното – че поляризацията и популизма намират в социалните мрежи тъкмо силен съюзник, вместо пасивен приемник. Това подозрение, макар и по-малко популярно в позициите на демократичните общности, все пак е изразявано. Например тук: „Пазарът на вниманието стана изключително конкурентен. В публичното поле се появиха много състезатели, които се опитват да се борят за нашето внимание. В този процес роля има демократизирането на обществото, но от друга страна и новите технологии, които позволяват пред нас мигновено, безплатно да има огромно количество информация, огромно количество дразнения... Някои наричат това „дигитален дарвинизъм“ – оцеляват само най-шумните и най-агресивните.“ (Дичев, 2020).

Много или малко настоящето изследване ще се опита да разгърне този пасаж – в контекста на алгоритмично разпределение на политическото съдържание като задвижващ поляризацията технологичен фундамент.

II. АЛГОРИТЪМ И ПОЛЯРИЗАЦИЯ

В медиазнанието на 90-те и политическите дебати в ранните години на прехода съществуват текстове, чиито приложение към поляризацията в дискусиите за социалистическото минало днес, изглежда съвсем актуално – въпреки че тези текстове са изведени от архаична спрямо медийната ситуация днес информационна среда. Става дума за бинарния сблъсък между „Дума“ и „Демокрация“, при който политическият печат започва да възпроизвеждат катастрофична визия за отсрещния, дал началото на ненюансирани, ожесточени атаки и разделяне на „лагери“, оставили отпечатък и социална инерция до днес. Конфликтът е продължително наблюдаван и анализиран в медиазнанието и културологията през 90-те у нас, а и след това – в контекстите на освобождаването на медийния език, „мутризацията“ на журналистическия сленг, свиването на идеята за действителност в тавтологични катастрофични разкази, стесняването на репрезентационните възможности на печата въобще; на тези процеси са посветени немалко текстове на Георги Лозанов, Ивайло Знеполски, Александър Кьосев, Орлин Спасов, Снежана Попова, Ивайло Дичев и др.

Тези ранни анализи на медиите и публичната сфера през 90-те биха могли да бъдат все още изключително функционални – независимо от това, че от тях до днес са се случили изключително важни процеси като онлайн четенето, появата на социалните мрежи, плуралистичните възможности на профилираната публика и пр. Нещо повече: ако ние съпоставим двуполусния „взрив“ от началото на 90-те към съвременни социологически допитвания, които установяват как ядрата на мнения спрямо социалистическото минало се разбягват към полюсите си особено силно в последните години, ще видим, че става дума за кръгово завръщане към полюсните политически разкази въобще. Впечатлението най-общо е: в ранните 90-те години социалистическото минало се е разказвало чрез бинарни разкази, последвали са известни нормализации във второто десетилетие на прехода и сме се завърнали отново към полюсните разкази в края на третото десетилетие от началото на промените.

Това, разбира се, е не само български феномен – на т.нар. „афективна поляризация“ са посветени многобройни изследвания, тъй като тя постепенно пронизва и западните общества. Проучване за политическите настроения за последните 20 години в САЩ установява сходен процес. С хората, които поддържат позициите на републиканците и тези на демократите, постепенно са започнали да се регистрират две промени. Силно намалява броят на онези, които са успявали да поддържат „микс“ от двете страни, тоест, както да се съ-

гласяват с определени идеи на демократите и републиканците, така и да бъдат критични към други техни. Паралелно с това започва да расте и друг процент; онези, които считат, че конкурентната на тяхната политическа сила е “заплаха за благополучието на нацията“ са вече два пъти повече (De-Wit, Linden, Brick, 2019), а от 70-те години до днес афективната поляризация на публичната сфера е станала двойно по-голяма (Boxell, Gentzkow, Shapiro, 2020). Накратко: политическите и социални настроения, макар и свързани с много детайли и различен контекст, имат нещо общо: радикализирали са се.

За да разберем тази радикализация трябва да направим нещо контраинтуитивно: да изведем политическите дебати от тяхната същност и да прехвърлим наблюдението към алгоритъма, който ги опосредства. Това ще отложи за момент анализа на радикализацията в дебатите за социализма, но само, за да ги обясни по-ясно по-късно.

Изследването на алгоритъма е сложна задача по няколко причини. Първата е очевидна: че алгоритмите на социалните мрежи никога не са били публично оповестявани в детайл, тяхната задача и намерения е добре охранявана, опознаването им докрай е невъзможно, тъй като бидейки основен корпоративен инструмент за функциониране на технологиите, той е пазен в тайна.

Втората, е че самият алгоритъм подлежи на непрекъсната промяна. Алгоритмичните промени в социалните мрежи се извършват толкова често, че евентуалният коментар върху тях, който да има безупречна актуалност, да бъде up-to-date, изглежда невъзможен. Възможен е обаче преглед на общата несигурност, която те създават.

Алгоритъмът отговаря за дестилацията на съдържанието, тоест компютърната задача да филтрира огромния обем от информация в екосистемата на социалните мрежи и да извършва непрекъснати предположения за това какво би могло да ангажира съзнанието на потребителя с най-голяма вероятност. Този компютърен анализ е двоен процес: изучавайки поведението на потребителя изгражда представа за него, спрямо която му доставя съдържание, като по реакцията на потребителя към предоставеното съдържание преценява какво да бъде следващото; един непрекъснат опознавателен процес, чиято цел е да стане все по-пристиягащ около интересите му, да извършва точно компютърно изчисление на „алгоритмичния аз“ и да насочва към този алгоритмичен „аз“ необходимата му информация. Много или малко алгоритъмът обгрижва задачата по квантифициране на човешкото поведение; както частното, така и в отношенията му към колективните патерни от дигитални идентичности; задачата да организира огромните полета на Big Data, тоест, големите количества информация за потребителите и тяхното поведение, през определени срезове; да ги структурира и направлява. Опознавателен „лъч“ от изчисления, който подрежда и пресява по важност съдържанието, класирайки го във вече познати на потребителя системи (newsfeeds). От успеваемостта на алгоритъм-

ма в изпълнението на тази задача зависи и икономическото представяне на всяка от големите Big Tech платформи; тяхната икономическа конкуренция е и конкуренция на по-добри проучвателни механизми. Това неизбежно състезание по наблюдение е много по-напреднало и много по-проблематично, отколкото обикновено се предполага: по различни данни броят фактори, които алгоритъмът взема предвид, когато трябва да ранкира и „сервира“ определено съдържание към потребителя на Facebook е 150 000, от които 100 000 са силно персонални; само така Facebook успява да постигне максималната „релевантност“ – основният критерий в инфраструктурата на информацията (Usher-Layser, 2016).

Ако детайлите на алгоритмите обаче остават под въпрос, неговата принципна роля в произвеждането на афективни поляризации е сравнително позната.

Появата на афективната поляризация и нейния възход са предположени още през 1996 г. от Николас Неграпонте. Той предполага, че дигиталната революция ще започне да променя медийното съдържание по такъв начин, че ще се появи вестник, който ще бъде четен от всички. Този вестник ще може да се назове така: Daily Me/„Аз днес“ (Negraponte, 1995).

„Аз днес“, предполага той, би включвал персонално селектирана информация, която да засяга максимално четящия и да декласира останалата като ирелевантна. „Аз днес“ тогава изглежда като дигитална възможност, която Неграпонте противопоставя на Daily Us/„Ние днес“ – масовият медиен стандарт допреди дигиталната революция, чиято представа за релевантност се изгражда от колективната преценка на редакторските екипи за това, което в най-голяма степен засяга всички. Този редакторски екип обаче, макар и да има представа за публиката си, не може да персонализира съдържанието докрай; един вестник например би включил икономически, политически, спортни и културни новини, като към поне един сегмент от тях читателят вероятно няма особен интерес; неговият „Аз днес“ изключва част от предположенията за колективното „Ние днес“. Неграпонте обаче предполага, че дигиталната революция ще се движи в баланс между четенето на „Аз днес“ и „Ние днес“, като към двете ще се редуват въодушевление и умора, и ще бъдат едновременно проследявани, тъй като нито единият „вестник“ не може да замести ползите от другия.

С по-късния възход на социалните мрежи става ясно, че това предположение е било донякъде оптимистично – заради по-големите шансове по впримчване на вниманието на „Аз днес“ той многократно надвишава дигиталния си обсег от четенето на „Ние днес“; вместо това вторият се замества от хиперперсонализирани News Feed-ове, които окончателно детронират генерализиращото съдържание.

Как „Аз днес“ обаче довежда до афективни поляризации и „ехо камери“? Причините за феномена на ехокамерите са многобройни; социологически, медийни, културни, математически и статистически. В основата са ясни и познати психологически и социални експерименти от втората половина на ХХ в., посветени на т.нар. Confirmation bias – конформистко предразположение, при което селекцията на информацията и нейната интерпретация се изграждат под влиянието на предварителните нагласи. По отношение на социалните мрежи и техният ефект обикновено се посочва предшестващият ги експеримент в Колорадо през 2005 г. По няколко важни за САЩ въпроси, типично разделящи либералните и консервативни възгледи, се оформят пет групи от първите и пет групи от вторите, които ги обсъждат за не много дълъг период от време. В засичането на мненията преди и след експеримента и при двете групи се вижда обща промяна: по-ниски нива на нюансираните представи, затвърждаване на хомогенността на мненията и силен тласък към по-екстремна форма на убежденията. Накратко: либералите стават все повече либерали, консерваторите все повече консерватори, като освен това всяка от двете групи започва да вижда убежденията на противостоящата като все по-несъстоятелни (Reed, 2014, p. 18).

Ролята на социалните мрежи в афективната поляризация е съответно изводима както от предположението на Неграпонте, така и от колорадския експеримент, които действат в колаборация. Тъй като алгоритъмът разпределя текущото съдържание към потребителя на базата на начина, по който той се е отнасял към него в миналото, то постепенно и затваря четящия в съдържание, произтичащо от установени вече предразположения към него, което тавтологично препотвърждава мнението му, но и го довежда до по-екстремни форми (Settle, 2018, p. 36). Този алгоритмичен метод е построен върху идеята за максимална релевантност, но релевантността постепенно създава процес, афористично обяснено от Рийд така: ситуация, в която харесванията (likes) се превръщат в информационни заключвания (locks). Така т.нар. Tech Wars непрекъснато „пристягат“ потребителя около заключването в определено съдържание, за да постигнат максимално дълго взаимодействие между потребител и платформа, понеже то води и до максимална вероятност за излагане на рекламно съдържание; този процес е едновременно доброволен, но и сугестиран. Процесът е и подсилен от самата мрежа и по много по-елементарен, но ефикасен начин – от самия дизайн на мрежите, който довежда до свръхупотреба различни типове „сръчквания“ – т.нар. *Nudging* (термин в поведенческата икономика, свързан с възможностите на дизайна за насърчаване на потребителско действие – в контекста на социалните мрежи това са пуш нотификации, оцветени в червено лайкове, мощна система от различни *call to action* визуални стимули за участие (Thaler, Sunstein, 2008).

Този „алгоритмичен наклон“ действително постига високи икономически резултати, но и непроследими и неясни политически и хуманитарни последици. Възходът на „Аз днес“ по естествен път атрофира към хомогенни струпвания, при които свръхперсонализацията на информацията не само не допринася за неговото многообразие, а се превръща в основен фактор за изграждане на „ехо-камери“, тъй като алгоритъмът на социалните мрежи форсира към потребителите онзи тип съдържание, за което е предположил, обработвайки поведенческите им „следи“, че биха проявили интерес. Подобен алгоритъм, фаворитизиращ предварителни предразположености, неминуемо довежда и до идеологически силози, характерни с това, че колкото повече време прекарва човек в тях, толкова повече активира възможността за „киберкаскада“, в която нагласите се ескремизират поради липсата на слабата им изложеност към различни гледни токи. Последствието е информационна архитектура, която задава групови поляризация заради формирането на „ограничени аргументативни басейни“ (Sunstein, 2017). Можем да си ги представим така: вниманието започва да „потъва“ в много разнообразни вариации от мнения, но тези вариации не напускат хомогенния аргументативен басейн, към който мрежата е отчела силна предразположеност.

По този начин социалните мрежи проявяват неминуем латентен, но много мощен политически дефект – способстват за „изчезващ център“ и поляризация, конфликтна с идеята за демокрация въобще, доколкото демокрацията предполага сравнително равна изложеност и равнопоставеност на различни аргументативни басейни (Vaidhyanathan, 2018; Abramowitz, 2010).

Така медийният стандарт за „всички гледни точки“ претърпява парадокс: те съществуват и са максимално налични, но са до известна степен блокирани – не могат да се срещнат, понеже алгоритмичният модератор има икономически интерес да потапя потребителите в една и съща ехокамера, тъй като досегът с друга би довел до по-малка интеракция с мрежата, евентуална тяхна неудовлетвореност и в крайна сметка угрозата да изпаднат от платформата и да се прехвърлят от комфорта на удобство към друга. Това постепенно води и до разпада на контекста на Daily Us/Ние днес – на практика той вече не съществува.

От казаното дотук може да изведем следното обобщение. Изучаването и критиката на поляризацията в социалните мрежи включва две основни школи. Първата се фокусира върху ограничаването на достъпа на фалшивите новини до тях, стопирането на фалшиви профили, усъвършенственото на алгоритъма да разпознава манипулативно съдържание и осигуряването на по-висока защита от т.нар. *data breach* – пробив в данните от типа на „Кембридж Аналитика“. Тази школа защитава идеята, че основната заплаха за мрежите и съответно общностите, които ги ползват, е най-вече *външна* и чрез непрекъснатата адаптация те биха могли постепенно да подобряват услугите и възможностите си.

Втората школа обаче настоява друго. Според нея мерките за fact-checking, взети както от Google, така и от Facebook, временната забрана на профили и пр. е палиативен опит, под който прозира следното съществено наблюдение: „че основният проблем зад дезинформацията е поляризацията на потребителите онлайн“ (Schmidt et al., 2017). Това ще рече, че дори при напълно достоверна информация социалните мрежи на практика играят изключителна роля в дезинформацията, доколкото модерират съдържанието с алгоритъм, който поставя участниците в ограничени аргументативни басейни и способства за екстремизацията ѝ. Тази школа е песимистична за бъдещето на демокрацията, доколкото публичната сфера става все по-обвързана с поляризацията като естествен резултат от разпределящите съдържанието алгоритми. Накратко, твърди се, че „проблемът с Facebook е Facebook“ (Vaidhyanathan, 2018, p. 1) и, че поляризацията в социалните мрежи е следствие *от самия дизайн* на мрежите. Този текст принадлежи към втората школа.

III. СОЦИАЛИЗЪМ И АЛГОРИТЪМ: ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ И ОПРОВЕРЖЕНИЯ

Анализът оттука насетне по необходимост ще бъде рисков. Рисков, защото големите изследвания на афективната поляризация, спрямо които той се опита да се движи, преминават в наблюдения за конкретната среда, в която екстремните ѝ произшествия се разразяват – САЩ, Европейския съюз, Великобритания. Разработеният модел, който търси допирни точки между икономиката на вниманието и поляризиращите алгоритми, обаче не е прилаган за политическите настроения в България и дебата за социалистическото минало. Извън общата интуиция, че социалните мрежи имат малко или много общо с този дебат, липсват съществени натрупвания, върху които да се движим.

Рисков и заради условието да поканим читателят да се откаже тъкмо от онова, към което дебатът за социалистическото минало отправя покана: да протича в напрежения, поставили като залог както политически и икономически ценности, така и поколенчески биографии, сблъскващи памет и травми – от социализма и от прехода. Вместо това ще се откажем от този подход и ще направим опит за вникване в конфликтите по повод наследството на социализма *от гледна точка на платформата*.

Изглежда възможно и необходимо да прегледаме медийните условия, в които съществува всяка хипотетична публикация, засягаща проблема на изследването. Нека предположим, че това е пост, свързан с девети септември или десети ноември в социалните мрежи. Този пост може да принадлежи на определени десни или на определени леви елити; може да е емоционална реакция на обикновен човек, може да е приканваща за споделяне снимка на Тодор Живков, който „говори“ от миналото и „пита“ „докъде я докарахме“; може да засяга съветска армия, паметници, банани, мутри, олигарси, куфар-

чета, сирена, Чернобил, домати, ДС и лагери. Отношението на алгоритъмът и серията от действия спрямо публикацията е следното:

1. Алгоритъмът на социалните мрежи разглеждат публикацията като информационен капитал под общото название *content* – съдържание. Алгоритъмът си поставя задача да постигне максимума от този информационен капитал, ако той има способността да увеличи публиките. Индексът, с който стойността на публикуваното съдържание е измервана, е количеството внимание, което публикацията натрупва. Публикуваният статус е обработен от компютърен анализ, който проверява способността му да предизвиква внимание и оперенява същия анализ непрекъснато в сесии. При положителни първоначални резултати започва да го разпространява в концентрични кръгове, показвайки го първо на профилите с най-голяма вероятност да реагират на публикацията – онези, които принципно са „близки“ на автора на публикацията, често са се ангажирали с публикациите му, както и онези, които са проявявали принципно по-висок интерес към ключовите думи от публикацията – социализъм, девети септември, политика и т.н. Ако първият концентричен кръг ранкира добре съдържанието – тоест фокусират вниманието си по-дълго върху него, харесат го, споделят и т.н., дават знак на алгоритъма за разпространение на публикацията на водещо място в NewsFeed-a на следващите по-вероятност да проявят интерес кръгове от профили. По този начин алгоритъмът снабдява статуса с все по-разширяващ диаметър си персонален „мегафон“, изчислявайки рейтинговата му сила и увеличавайки тиража му, ако тази рейтингова сила започне да се реализира в социални интеракции. Въпросният пост, свързан със социализма, има шанс да „расте“, ако изпълни тези критерии.

2. Социалната мрежа запазва неутралитет по отношение на съдържателната стойност на статуса по три причини. Техническа – алгоритъмът не е достатъчно софистициран да прониква в дълбочината на контекстите. Икономическа – рейтингообразуващата му сила се измерва чрез предизвиканите внимание, а не в проникновеността или аргументацията на съдържанието. Политическа – невъзможността на социалната мрежа да изгради единен алгоритмичен инструмент, който да обхваща многообразието от политически дискурси в целия свят и да осмисля последиците им. Макар и да остават налични, *fact-checking* системите нито могат да бъдат достатъчно ефективни в разпознаването на популизма като такъв, нито биха могли да извършват евентуални санкции срещу него без да навлязат в изключително проблематични ситуации в глобален мащаб.

В резюме: ако потребителите проявяват висок интерес към статуса, свързан със социалистическото минало, то мрежата ще се опита да нагнети максимално вниманието им върху този тип съдържание както към всяко друго (снимка, котка и т.н.), за да го задържи за по-дълго в платформата и увеличи ангажимента му с нея.

Преходът от изясняването на тези технологични стъпки по разпространение на съдържанието към поляризацията на публичната сфера трудно би могъл да пропусне извода, че по този начин алгоритъмът се превръща в машина за производство на големи разкази, доколкото непрекъснато прибъчва фрагментирани и нюансирани публикации към ниските разделителни способности на ограничените аргументативни басейн. Оттам очаквано споровете за социалистическото наследство – спорът за боядисването на социалистическите паметници, спорът за качеството на живот по време на социализма в сравнение с това по време на прехода и пр. – са предразположени към загуба на нюанс, нормализация на омразата, застиване на публиките в ехо камери, „изчезващ център“ на дебата, който постепенно застива в радикализацията на полюсите.

Стигнахме и до основния плуралистичен парадокс. Медиите преди възхода на социалните мрежи предразполагат към много по-ниски възможности за разслояване на читателските си публикации, по индивидуализирането на читателските гласове, вписването им в хоризонтална и свободна инфраструктура на мненията и достъпа до информация. Носителите на тази промяна, социалните мрежи, обаче постепенно оформят собствени „издания“, в които алгоритмичната сложност предизвиква и засилва познат и спрямо способността му да произвежда хомогенни разкази архаичен резултат – публиките са обединени около нови – нека си ги представим така – нов алгоритмичен в. „Дума“, нов алгоритмичен в. „Демокрация“ и нов алгоритмичен в. „Атака“.

В първото алгоритмично „издание“ хиляди профили ще бъдат споени около „следването“ на съдържание и автори, които се противопоставят на демонтирането на паметници, тълкуват епохата на социалистическото минало като епоха на благоденствие, социална сигурност, силна държава. Читателите на алгоритмичната „Дума“ ще оставят на алгоритъма все по-богата и предвидима находка от база данни, насочени към такъв тип съдържание, ще изграждат собственото си профилиране по релевантността на съдържанието. Постепенно ще станат членове на страници и групи, излъчващи такъв тип съдържание, ще последват профили, произвеждащи подобни мнения и информации и ще се абонираат за сайтове, споделящи този голям разказ. Вестник „Дума“, образно казано, ще се синхронизира сам, без главен редактор и гейткийпър, чрез алгоритмична организация, което да скрепи тези читателски публии в общност. Колкото повече време читателските публикации прекарват в публикациите на тази общност, толкова повече ще се екстремизират (по колорадския експеримент).

Други хиляди профили ще се скрепят по същия начин в нов в. „Демокрация“ – конфигурация от профили, страници и сайтове. Сборът от това съдържание ще е яростно отричащ епохата на социализма, ще предлага богата вариативност на собствената си хомогенност чрез профили, медии и мнения,

скрепени около този аргументативен басейн и постепенно също ще екстремизира своите публики.

Към тях ще се присъедини трета – в новия „Атака“ ще се изгради аргументативен басейн от съдържание, свързано с недопускане на бежанци в България, връщане на наборната служба, атака срещу истанбулската конвенция и т.н. Алгоритъмът няма икономически интерес да смесва трите типа публики, тъй като така би намалил ангажимента със самата социална мрежа. Няколкото читателски публики постепенно ще изграждат свои екстремни аватари, свои екстремни големи разкази, които ще се сблъскват все по-яростно и ще водят до изчезването на определен „хладен“ модератор, който да се опита да разшири експозицията им към другите аргументативни басейни.

Всяка от читателските публики вероятно ще бъде и разслоена на етажи: елитният етаж ще чете най-авторитетните представители на своя ограничен аргументативен басейн. По-ниските етажи ще стимулират политическото си мнение чрез споделяне на снимки, кратки съобщения и призови, някаква най-обща политическа „мийм“ култура. Независимо от етажите обаче те ще функционират в общи големи разкази, в крупните наративи на „изданията“, които алгоритъмът е формирал. Самите политически сили също по инстинкт или по наблюдение ще започнат да се борят за завладяването на някой от големите аргументативни басейни, което допълнително ще намали и без това ниската им предразположеност към нюанс, неизгодна както във войните за вниманието между технологичните гиганти, така и в изграждането на по-голямо политическо представителство. В този смисъл „идеологията“ на алгоритъма допълнително форсира популистките политически идеологии, доколкото капиталите на двете зависят и разчитат все повече на изграждането на афективни поляризации.

Ако ние допълним сравненията с печата на 90-те ще забележим още нещо. Всъщност в социалните мрежи е изчезнал тъкмо моделът на масовия печат, най-популярната форма на медийно съдържание, която след промените приема формата на т.нар. „национален всекидневник“ – „Труд“, „24 часа“, „Стандарт“ и т.н – медиите, чиито подробен в информационния поток и тълкуващите го мнения поне на теория изхожда от представата за „център“, който би могъл да обедини различни гледни точки, да сблъска две противоположни мнения на страниците си. Независимо от печално известни злоупотреби и политическо влияние върху този медиен център, той поне по дизайн предразполага към много по-широки включвания на спореци аргументативни басейни, отколкото начина, по който функционира Newsfeed-ът в социалните мрежи. Нещо повече: в „средните години“ на прехода тиражът на т.нар. „национален всекидневник“ започва да надминава внушително този на полюсните издания – „Труд“, „24 часа“, „Стандарт“ изпреварват многократно „Дума“ и „Демокрация“. С появата на социалните мрежи обаче медийният център отново се от-

тегля към афективните полюси, докато самите национални всекидневници постепенно започват да се монетизират по единствения останал възможен начин в пренебрегващата „Ние днес“ икономика на вниманието – като пропагандни инструменти, разчитащи, че набраният престиж на национален всекидневник е натрупал и някакви инерции на доверието, което може все още да се монетизира – „националното представителство“ се маскира като обгърнат от влияния медиен ред. Това обаче също не е възможно за прекалено дълго – Daily Us вече се е „разбягал“ към полюсите на поляризацията.

Оптимизмът на „Аз днес“ е в способността му да „изреже“ нерелевантното за потребителя съдържание и да го задълбочи в интересите му по начин, по който генерализираната информация не успява. Песимизмът е в хипотезата, че той постепенно скрепя по релевантност множества от „Аз днес“ в сблъсък между отделни „хиперреалности“, които се борят за доминация. В този смисъл принципният неутралитет на мрежите спрямо политическите процеси е подвеждащ. Дори алгоритъмът да отваря възможности към всякакъв тип политическо съдържание и широк достъп за участниците в политическите дебати, начинът на закрепването в стените на внимание и техния NewsFeed следва икономическа логика, водеща до поляризация.

Оттам дебатът за социалистическото минало претърпява допълнителен интензитет на „махалото“. Колкото по-дълго той протича през посредничеството на алгоритъма на социалните мрежи, толкова повече нагнетяващите дебати вниманието ще се радикализират – по начина, по който две прави с първоначална малка разлика в посоката разширяват разстоянието помежду си в процеса си на удължаване. Тази хипотеза съвпада и с резултатите от самите социологически проучвания от последните години, забелязали увеличаване на амплитуда в сантиментите спрямо епохата преди 89-та. Полемиката на този текст е в опита да докаже, че тази ножица не се дължи на по-висока обиграност на т.нар. „мениджъри на соцносталгията“ или техните антиподи, да кажем „мениджърите на соцомразата“, а на поляризиращите мощности на социалните мрежи въобще. На мениджъра-алгоритъм.

Близо десетилетие след „Интимните неприятели на демокрацията“ на Цветан Тодоров описанието на „неприятелите“ изглеждат особено валидно – предупреждението за популизма и предупреждението за слабия контрол върху ултралибералния капитал се сливат на общия терен на социалните мрежи, където ултралиберализмът, доколкото манифестира в закъсняващите регулации спрямо проектите на Силициевата долина в най-ранния им период, създава и условията за засилващ се популизъм и екстремизъм – самият Тодоров отделя специално място на „туитър политиката“ и то в години, когато алгоритъмът на социалните мрежи все още не е толкова предразположен към създаването на големи разкази както днес. В това отношение има нов парадокс на „неприятелите“: ултралибералният капитал и капиталите на носталгия към социализма

не са в предпологаем антагонизъм, доколкото носталгията към социализма е в принципен конфликт с капитализма въобще; те пролиферират взаимно. Първият печели от вниманието на втория и монетизацията им на рекламния пазар, а вторият от алгоритъма на първия, доколкото способства за по-високите му тиражи. Изпускането на това противоречие бе причината за този текст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Как може да си представяме бъдещето на дебата за социалистическото наследство в условията на икономиката за вниманието?

Изследванията на афективната поляризация обикновено посочват и известно нейно предимство. То е в способността ѝ да ангажира повече политически, доколкото успява да активира участието на голяма част от различни пасивни мнозинства в политическия живот. След изострянето на „контрастта“ в публичната сфера пасивните мнозинства започват да проявят по-голям интерес към политиката въобще и да възприемат политическата си ангажираност и демонстрацията ѝ както в социалните мрежи, така и по време на избори, като изключително важна (Netherington, 2008, pp. 1–51). Афективната поляризация увеличава гравитационните мощности на метатага „политика“ въобще, оттам и политическото участие. Това е и причината определени общности и гласове да бъдат възприемани като „изведнъж“ появили се, „изведнъж“ станали видими (по цитата на Александров). Тяхната „внезапна“ поява обаче е пряко следствие от количествените натрупвания на афективна поляризация по алгоритмичен път, която просто за определен период е показвала привидно незначителния спрямо масата под него връх на айсберга. Предположението ни е, че пасивните мнозинства все пак са притежавали някакъв първоначален политически „наклон“; този наклон е бил уловен от алгоритъма, който постепенно е започнал да натрупва подобно релевантно съдържание, за да превърне наклона в полюс. Този полюс може да бъде и в двете посоки на екстремизация по проблема за социалистическото минало – вероятността обаче социалната мрежа да организира съдържанието си така, че да доведе до еднаква изложеност към двете страни на дебата и да ги поддържа в равновесие вместо да осъществи полюсен тласък към единия е пренебрежимо ниска.

Това означава, че дебатът за социалистическото минало по всяка вероятност ще става все по-популярен, доколкото е гравивна информационна единица от политическия метатаг принципно. Алгоритмичното производство на организирани около нова „Дума“, „нова „Демокрация“, нова „Атака“ общности ще нагнетява допълнително вниманието върху дебата за социалистическото минало и ще увлича много по-млади публики от очакваното, доколкото те са най-активните потребители на социалните мрежи – оттам и лесната обяснимост на парадокса „носталгия, към времена, в които не си живял“ или „яръстна омраза към същите“. Неминуемо обаче самият дебат ще се радикализира все по-

вече заради ефекта на „нормализация на омразата“ в ехокамерите. В синхрон с общите тенденции на поляризацията въобще както по света, така и в България, отричащите социалистическото минало ще го отричат все по-яростно, а приемащите го като епоха на благоденствие все по-убедени в благоденствието му; в сблъсъка между двата големи разказа образите ще се „пикселизират“ все повече, ставайки все по-активни политически и работещи с все по-слаба разделителна способност.

Регулацията на този процес все още изглежда слабо възможна, въпреки че е отчетливо критикуван и изследван. До момента критикуващите го общности се обединяват около идеята за смесен NewsFeed, при който социалните мрежи да предоставят освен оптимизирано спрямо персоналните предпочитания на потребителите съдържание и друго, генерализирано съдържание, което алгоритъмът да изгражда, за да възвърне баланса между „Аз днес“ и „Ние днес“. Най-общо това означава социалните мрежи да увеличат експозицията на съдържание, което бихме могли да наречем „икономика на чужденеца“ („Economy of a Stranger“ виж Odell, 2019), в която алгоритъмът да ранкира несвързано с персоналния „алгоритмичен аз“ съдържание. Завръщането на генерализираното съдържание обаче би довело до икономически загуби за социалните мрежи, доколкото отслабва вниманието на потребителите и оттам приходите от реклами. Предвид зачестяващите изслушванията на водещите фигури на платформите, решението, изглежда, ще зависи от демократичните общности и способността им за критика върху икономиката на вниманието и непрекъснатата адаптация на критиката спрямо технологичните промени, които я следват.

Невъзможността на този текст да бъде Up-To-Date налага и той да приключи преждевременно.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Александров, Х.** (2020) Българите вярват, че щастието идва с парите, но не и, че парите идват с работа, *24 часа* [онлайн], 06.01.2020 07:00 [прегледано на: 12.11.2020]. Достъпно на: <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/8039087>.
- [Aleksandrov, H. (2020) Balgapite vyarvat, che shtactieto idva s rapite, no ne i, che rapite idvat s rabota, *24 chasa* [onlayn], 06.01.2020 07:00 [pregledano na: 12.11.2020]. Dostapno na: <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/8039087>.]
- Дичев, И.** (2020) У нас пандемията изглежда като медиен феномен, *Българско национално радио, Програма Хоризонт* [онлайн], публикувано на 05.05.20 в 12:07 [прегледан на 12.11.2020]. Достъпно на: <https://bnr.bg/horizont/post/101270459>.
- [Dichev, I. (2020) U nas pandemiyata izglezhda kato medien fenomen, *Balgarsko natsionalno radio, Programa Horizont* [onlayn], publikuvano na 05.05.20 v 12:07 [pregledan na 12.11.2020]. Dostapno na: <https://bnr.bg/horizont/post/101270459>.]
- Знеполски, И.** (1997а) *Езикът на имажинерния преход*. София: Литературен форум.
- [Znepolski, I. (1997a) *Ezikat na imaginernia prehod*. Sofia: Literaturen forum.]

- Знеполски, И.** (1997б) *Новата преса и преходът*. София: Дружество „Гражданин“.
[Znepolski, I. (1997b) *Novata presa i prehodat*. Sofia: Druzhestvo „Grazhdanin“.]
- Кръстев, И.** (2019) Емиграцията влияе на политическия процес в Източна Европа, *Българско национално радио, Програма Хоризонт* [онлайн], публикувано на публикувано на 30.11.19 в 08:27, обновено на 30.11.19 в 17:04 [прегледано на 12.11.2020]. Достъпно на: <https://tinyurl.com/mfja2vdc>.
[Krastev, I. (2019) Emigratsiyata vliyaе na politicheskia protses v Iztochna Evropa, *Balgarsko natsionalno radio, Programata Horizont* [onlayn], publikuvano na publikuvano na 30.11.19 v 08:27, obnovenо na 30.11.19 v 17:04 [pregledano na 12.11.2020]. Dostapno na: <https://tinyurl.com/mfja2vdc>.]
- Къосев, А.** (2017) Как си спомняме социализма: носталгия и омраза. В: *Какво се случи преди '89-та : исторически сборник за комунизма в България*. София: Софийска платформа.
[Kyosev, A. (2017) Kak si spomnyame sotsializma: nostalgia i omraza. V: *Kakvo se sluchi преди '89-ta : istoricheski sbornik za komunizma v Bulgaria*. Sofia: Sofiyska platforma.]
- Къосев, А., Колева, А.** (2017) *Трудният разказ*. София: Сиела.
[Kyosev, A., Koleva, A. (2017) *Trudniyat razkaz*. Sofia: Siela.]
- Лозанов, Г.** (2019) Лъжата за хубавия живот в НРБ, *DW* [онлайн], 15.08.2019 [прегледано на 12.11.2020]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/3Nxgi>.
[Lozanov, G. (2019). Lazhata za hubavia zhiivot v NRB, *DW* [onlayn], 15.08.2019 [pregledano na 12.11.2020]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/3Nxgi>.]
- Лозанов, Г.** (2019б). Скандалът с учебниците и истината за комунизма, *DW* [онлайн], 26.06.2019 [прегледано на 12.11.2020]. Достъпно на: <https://p.dw.com/p/3L6kZ>.
[Lozanov, G. (2019b). Skandalat s uchebnitsite i istinata za komunizma, *DW* [onlayn], 26.06.2019 [pregledano na 12.11.2020]. Dostapno na: <https://p.dw.com/p/3L6kZ>.]
- Минев, Д., Кабакчиева, П.** (1996) *Преходът – елити и стратегии*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Minev, D., Kabakchieva, P. (1996) *Prehodat – eliti i strategii*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Попова, С.** (2002) *Социално време и медиен разказ*. София: ЛИК.
[Popova, S. (2002) *Sotsialno vreme i medien razkaz*. Sofia: LIK.]
- Спасов, О.** (2000) *Преходът и медиите*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Spasov, O. (2000) *Prehodat i mediite*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Тодоров, Ц.** (2013) *Интимните неприятели на демокрацията*. София: Изток-Запад.
[Todorov, Ts. (2013) *Intimnite nepriyateli na demokratsiyata*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Abramowitz, A.** (2010) *The disappearing center: engaged citizens, polarization, and American Democracy*. Yale: Yale University Press.
- Boxell, L., Gentzkow, M., Shapiro, J.** (2020) Cross-Country Trends in Affective Polarization, *National Bureau of Economic Research* [online], January 2020 [accessed: June 5 2020]. Available at: <https://www.nber.org/papers/w26669#fromrss>.

- Hetherington**, M. J. (2008) Turned Off or Turned On? How Polarization Affects Political Engagement. In: *Red and Blue Nation? Consequences and Correction of America's Polarized Politics*, pp. 1–51.
- Negraponte**, N. (1995) *Being Digital*. London: Hodder&Stoughtoner.
- Odell**, J. (2019) *How To Do Nothing: Resisting The Attention Economy*. New York: Melville House.
- Reed**, T. (2014) *Digitized Lives: Culture, Power and Social Change in the Internet Era*. Abingdon: Routledge.
- Schmidt**, A., et al. (2017) Anatomy of news consumption on Facebook, Proceedings of the National Academy of Sciences [online], Mar 21, 114, 12, pp. 3035–3039 [accessed: June 5 2020]. Available at: <https://doi.org/10.1073/pnas.1617052114>.
- Settle**, J. (2018) *Frenemies: How social media polarizes Amerika*. Cambridge: University Press.
- Sunstein**, C. (2017) *Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University Press.
- Thaler**, R., **Sunstein**, C. (2008) *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. London: Yale University Press.
- Usher-Layser**, N. (2016) Newsfeed: Facebook, Filtering and News Consumption, *Phi Kappa Phi Forum*, vol. 96, issue 3, p. 18.
- Vaidhyanathan**, S. (2018) *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- De-Wit**, L. **Linden**, S. Van Der, **Brick**, C. (2019) Are social media driving political polarization, *Greater Good Magazine* [online], january 16 [accessed: June 5 2020]. Available at: https://greatergood.berkeley.edu/article/item/is_social_media_driving_political_polarization.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Маклуън**, Е. (1995) *Зако̀ни на медиите*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Constine**, J. (2016) How Facebook News Feed Works, *Tech Crunch* [online], September 6 [accessed: June 9 2020]. Available at: <https://techcrunch.com/2016/09/06/ultimate-guide-to-the-news-feed/>.

ТЕНДЕНЦИИ ПРИ КОНТРОЛИРАНОТО ГЛАСОПОДАВАНЕ – 30 ГОДИНИ СЛЕД НАЧАЛОТО НА ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРИЯ

Анита Симеонова Стефанова

Анотация. Текстът си поставя за цел да концептуализира най-разпространените корупционни схеми и тенденции за оказване на влияние върху вота на избирателите. Като за целта е включен богат набор от теоретични и емпирични научни изследвания по темата. Фокусът е поставен върху трансформиращите се механизми за контрол и натиск върху все по-големи групи от избиратели. Тенденция през последните 30 години порочното явление да разширява своя мащаб и да придобива форми на организираност. Все повече към преките форми на купуване на гласове се включва и „търговията със зависимости“, базирана на различни заплахи от санкции и натиск. Осъществяваните схеми за оказване контрол на гласоподаването на части от избирателите и манипулирането на изборните резултати са съществени дефицити за изборния процес, функционирането на институциите и невъзможността на гражданското общество да противодейства на тези явления.

Ключови думи: избори; купен вот; контролиран вот; изборни правила; брокери; гласоподаване; демократични промени.

TRENDS IN CONTROLLED VOTING – 30 YEARS AFTER THE BEGINNING OF DEMOCRATIC CHANGES IN BULGARIA

Anita Simeonova Stefanova

Abstract. This article aims to conceptualize the most common corruption patterns and trends in influencing voter voting. For this purpose, a wide range of theoretical and empirical research on the topic is included. The focus is on transforming mechanisms of control and pressure on growing groups of voters. The tendency in the last 30 years of the vicious phenomenon to expand its scale and acquire forms of organization. Increasingly, direct forms of vote buying include "addiction trading" based on various threats of sanctions and pressure. The implemented schemes for controlling the voting of parts of the electorate and the manipulation of the election results are significant deficits for the electoral process, the functioning of the institutions and the inability of the civil society to counteract these phenomena.

Keywords: elections; bought vote; controlled vote; election rules; brokers; voting; democratic change.

ВЪВЕДЕНИЕ

Честността на изборите е основна тема на дискусията от началото на прехода и до настоящите моменти. Основните насоки на политическите спорове по този въпрос се отнасят до границите срещу неправомерното въздействие върху избирателите, наблюдението върху честността на изборите и валидирането на резултатите.

Икономическото гласуване в посткомунистическите страни и преходите през, които те преминаха също получава значително внимание и като цяло съществуват достатъчно подкрепящи доказателства за тези практики (Colton, 2013).

България е сред страните, които са най-потърпевши от криминалната вълна, съпътстваща трансформацията на тоталитарната държава (Безлов, 2007). Понятието организирана престъпност в страната и като цяло на Балканите, се е превърнало в метафора за обяснение на връзката между политика, бизнес и икономическа престъпност. Преди 1989 г. наличието на това, което можем да определим като организирана престъпност, е незначително малко. Така е поради факта, че във всички социалистически държави действат установени неформални мрежи, характерно за тях е, че водещи са не парите, а услугите и лоялността към патрони. Социалните и икономически основи на организираната престъпност са положени по време на прехода към пазарна икономика, когато протичат няколко паралелни процеса – приватизация на почти 100% от държавните активи; трансграничната контрабанда на потребителски стоки, катализирана от ембаргото върху вноса на петрол и други продукти от съседна Югославия; рухването на системата на правоприлагане и наказателно правосъдие и хаоса, произтичащ от прехода към пазарно стопанство, дава път на голям дял сива икономика (Bezlov, Gounev, 2012a; 2012b).

Както бе отбелязано от Световната банка: Докато корупцията едва се споменава в началото на 90-те години, то в края на десетилетието и 30 години по-късно е призната като централно предизвикателство за напредъка в много страни от Централна и Източна Европа. Корупцията се оказва и важен въпрос в дискусиите около Разширяването на ЕС и на първо място в политическите кампании, като все повече провокира загриженост както за гражданите, бизнеса, така и за международните организации.

Политическата корупция през първите години на прехода се явява ключов момент за трансформацията на силовите форми на организирана престъпност в изцяло сенчести икономически структури, които са тясно свързани с политическия елит. На практика това дава силно и трайно отражение върху политическия процес и функционирането на демократичните институции (Стойчев, 2017, с. 57). В тази връзка слабото присъствие на гражданите в политическите процеси на страната е видно и от увеличаване процента на негласуващите по време на избори, опитите на политическия елит да осъществи контрол вър-

ху гласоподаването и засилването на популисткия дискурс в обществото и появата на все повече нови популистки партии, които печелят електорална подкрепа и одобрението на избирателите.

Изборите несъмнено са един от най-важните инструменти на съвременната представителна демокрация, нейна централна процедура (Huntington, 1993, р. 6). В рамките на изборния процес съществуват множество нерегламентирани практики, които са в разрез с политическите права на гражданите и подкопават доверието в демократичните институции. В настоящия текст ще стане въпрос именно за най-разпространените корупционни схеми за оказване на влияние върху вота на избирателите и по какъв начин са се видоизменили през последните три десетилетия.

Съществена роля за възникналите корупционни практики допринасят не-престанните и хаотични промени в изборните правила с облагодетелстване на управляващия елит. Като водещо при измененията е не да се гради стабилна, прозрачна и демократична система от правила и норми, а по-скоро ситуативно извличане на интерес. Постоянното усложняване на изборните правила затруднява хората и не им позволява да изградят установен начин, по който се гласува.

ПРОМЕНИ В ИЗБОРНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В БЪЛГАРИЯ

В този ред на мисли интересно е да се проследят промените в изборното законодателство от началото на прехода, които имат за крайна цел овладяване на целия процес и в последствие завладяване на цялата държава и властовия ресурс. Тези схеми успешно се реализират благодарение на тенденциозно осъществената деинституционализация на изборния процес в следствие на честите промени в Изборния кодекс (Цонева, Георгиев, Лазарова, 2011). Опитите за електорални реформи и създаването на изцяло нови изборни закони са не просто чести, а са се превърнали в тенденция всяко парламентарно мнозинство да предлага и приема нови такива. Като мотивите са да се осигури повече прозрачност, да се защити изборния процес от всевъзможни опити за манипулиране, да се преустановят практиките на купуване и контролиране на гласоподаване. Крайният резултат обикновено са промени, които не кореспондират с духа на съществуващото изборно законодателство, ненужно усложнени процедури, затрудняващи избирателите и изборната администрация. Те се оказват и предпоставка за извършване на множество схеми за фалшификация на изборните резултати.

Българският опит с реформи в изборното законодателство до този момент показва, че политическите елити са инициатори на електоралните реформи. Всяко едно управление е налагало своето виждане за необходимите промени и така сме ставали свидетели на изборни абсурди. Парадоксален се оказва фактът, че в повечето случаи след като управляващото мнозинство се възползва

от политическото отчуждение на обществото и инициира подобен тип промени, то в следствие те далеч не са в тяхна полза и не донасят очакваните резултати. Така промените в Изборния кодекс са чести и на парче, без цялостна визия и стратегия в каква посока искаме да вървим и целящи контрол върху изборния процес.

В този контекст можем да обобщим, че електоралните промени са изключително интензивни, неефективни и на парче, единствената умисъл в тях е какъв ще бъде интересът за облагодетелстване на инициралите промените. Липсва цялостна визия и дебат в обществото как искаме да изглеждат изборните правила, този съществен елемент от представителната демокрация.

Хронологичен преглед – изборите в практиката на българската демокрация

През 1991 г. е приет първият изборен закон, регулиращ изборните процедури, като това се случва едва няколко месеца преди вота. Целта е да се премахнат споровете и съмненията относно достоверността на изборния резултат, свързани с проблемите при администрирането на вота, както и опитите за осъществяване на контрол върху гласоподавателите. Решението, което тогава се взима, можем да наречем елегантно-избирателната процедура комбинира национален избирателен район (НИР) с листи в 31 многомандатни избирателни райони (МИР). През 2001 г. отново се приема нов закон, като се извършват технически нововъведения в избирателната процедура- въвеждат се триплатови секционни протоколи, с което да се повиши надеждността на изборния резултат и да се ограничат опитите за влияние.

Промяна на изборното законодателство се повтаря и през 2005 г., като отново това се случва броени месеци преди провеждането на изборите. През 2009 г. са налице нови промени, изборите започват да се провеждат по смесена избирателна система. С тези нововъведения страната е разделена на 31 едномандатни избирателни района, в които се избират 31 депутати по мажоритарна система, а останалите 209 по пропорционална. Тези промени в изборните правила непосредствено преди провеждането на изборите не само не носят очакваното за политическия елит, който ги инициира, но и до този момент винаги го ощетява. Такъв е и случаят с въпросните промени през 2009 г., когато БСП загуби най-много от тях, въпреки че е техен инициатор.

С първия изборен кодекс от 2011 г. се провеждат местните и президентските избори и предсрочните парламентарни избори през май 2013 г., като преди всеки избор кодексът е променян по веднъж. През 2014 г. се приема нов изборен кодекс, познат като „Кодексът Манолова“, на следващата година той вече търпи промени, като основни акценти тук са преференциалното гласуване. Нововъведенията от 2016 г. засягат въвеждането на задължителното гласуване, за което мотивите са, че ще доведе до ограничаване влиянието на

купения и контролиран вот. Резултатите от него обаче се оказват крайно незадоволителни, поради невъзможността за налагане на санкции. Задължителното гласуване е в противоречие с основните политически права на гражданите и не бива да се приема като задължителен акт.

Промените около преференциалния вот също породиха разгорещени дебати дали да се запази, или да се повиши прагът. В крайна сметка управляващите гласуваха за запазване на досегашните проценти на преференцията. Промени обаче има при начина на изписване на кандидатите в бюлетината, а именно номерата на преференциите да започват със сто. Според инициаторите на конкретната промяна, това е скрит образователен ценз, усложнява изборния процес и ще доведе до намаляване на контрола върху избирателите. За никого не е тайна, че преференциалното гласуване често се използва като механизъм за проследяване на гласа и допълнително спомага за организиране на контролирано и купено гласоподаване (Стойчев, 2017, с. 75).

Схемите прилагани при изборното инженерство и контролираното гласоподаване биват подпомагани от наличието на деинституционализацията на изборния процес в следствие на честите промени в Изборния кодекс. Изборните манипулации във всички етапи на изборния процес и контролираното гласоподаване са вече трайна тенденция и все повече по този начин се изместват провежданите политически кампании, базиращи се на политически платформи (Цонева, Георгиев, Лазарова, 2011). Използването на много от средствата на политическите формации за купуването на гласове – една практика, която придобива особено масови размери от местните избори през 2007 г. насам. Купуването на гласове е само една от разновидностите на контролирания вот, но вероятно най-дразгестната, когато става дума за качество на демокрацията и изборния процес. Най-често дискутираните въпроси касаят разходи за незаконни практики като купуване на гласове. “Цената на изборите” е дискутирана в българската политология тема, един от авторите Георги Манолов посочва, че законът за политическите партии продължава да поддържа “едни от най-злокачествените” модели на нерегламентирано партийно финансиране (Манолов, 2013).

Основен проблем, който се появява пред анализа на контролираното гласоподаване, е невъзможността да се определи точният мащаб на явлениято. Липсата на богат набор от теоретични и емпирични научни изследвания по темата е от една причините за това.

Следващите редове са опит за концептуализация на порочните явления, свързани с осъществяването на контрол в изборното законодателство. Дефинирането на понятийния апарат ще е от полза при опита за анализ, причините за появата и разширяването на явлениято. Фокус ще бъде поставен и върху затвърждаващата се тенденция все по-широк кръг от избиратели да се превръщат в обект на натиск да гласуват в противоречие със своите политически

убеждения. Наблюдава се по-старателно подготвяне на механизмите за купуване на гласове, като към преките форми на предлагане на пари се включват и методи на осъществяване на контрол, чрез стимули и заплахи.

КОНТРОЛИРАН И КУПЕН ВОТ

Изборните машинации като „търговия с гласове на избиратели“ не е убягвала на изборджиите след Освобождението. Тези изпитани методи отдавна са се превърнали в основен „закон“ за българската политическа действителност. По време на предизборни кампании са се предоставяли най-различни по тип „привилегии“ за селяните, които се изразявали във възможността част от избирателите да секат безплатно дървен материал от държавния и общински фонд в замяна на това да гласуват за тогавашните правителствени кандидати (Пешев, 1993, с. 845–846). По този начин българската държава е взимала участие в купуването на парламентарните избори.

Практиката за включване основно на ромското население в търговията с гласове, намира почва още преди век у нас. Още в началото на XX в. циганските гласове са се търгували най-евтино, като за тях са си плащали по-заможните кандидати, с цел повлияване на резултата в тяхна полза. Вследствие на това въпросното етническо население му се отнемат изборителните права (1901 г.) въпреки грубото нарушение на Търновската конституция чл. 86, с който се уредени правата на всички граждани над 21-годишна възраст (Касазов, 1968, с. 211).

В рамките на изборния процес феномените контролиран и купен вот не са откъснати явления, които съществуват сами по себе, те са взаимосвързани помежду си, а корените на проблема следва да се търсят в състоянието на съвременната българска държавност. Контролираният вот и купуването на гласове са реалност, която наблюдаваме във всички видове избори, провеждани у нас. Затвърждаването и усъвършенстването им е стигнало до такава степен, че са се превърнали в естествен и приемлив процес, който трудно може да се преустанови изцяло. Репресивните действия трудно биха оказали съществено влияние, необходима е структурна промяна, която да поведе в правилната посока за ограничаването на този феномен, придобил цивилизационен характер в България. Усещането и осъзнаването на обществото, че това не е нормална и приемлива практика, ще поведе овладяването на този процес, ще промени мисленето, а всеки гражданин ще подхожда отговорно и ще прави информиран избор, а усещането за предопределеност на изборния резултат ще бъде преустановени (Тодоров, 2012, с. 309).

Купуването на изборителни гласове е престъпление срещу политическите права на гражданите, при което избирателите биват склонявани да упражнят гласа си в полза на посочен кандидат или партия срещу получаване на материална облага. Като под материална облага следва да се има предвид не само

парично изражение, но и стоки, вещи и услуги, които се предоставят на избирателите като размяна за направения „правилен“ избор. Дефиницията е на Асоциация „Прозрачност без граници“.

Процесът е двустранен и засяга, както предлагащия, така и получаващия материална облага. Да продадеш гласа си е също материализирано като престъпление по смисъла на Наказателния кодекс. Предвид факта, че тези практики са от незаконосъобразен характер, те се извършват в условията на неписани и тайни договорки и при създадени механизми за осъществяване на контрол дали избирателят ще спази уговорката и ще гласува по „правилния начин“. По този начин поръчителите успяват за създадат зависимости у големи групи от населението.

С цел да бъде максимално изяснен характерът на този вид въздействие се налага и дефинирането на още едно понятие, а именно „контролиран вот“, отново въведено от Асоциация „Прозрачност без граници“. Понятието описва практиките и механизмите на оказване на незаконен натиск, целящ да принуди гражданите да гласуват за партия или кандидат, като това е в противоречие с волята и политическите им предпочитания. Според асоциацията контролираният вот е оказване на противозаконно въздействие върху избирателите, което цели да ги принуди да гласуват против волята си в полза на кандидат или партия, посочени от друго лице. В тази връзка е необходимо да се отбележи, че субектите, оказващи въздействие върху избирателите, разполагат с властови ресурс, който принуждава избирателите да постъпят против собствената си политическа воля (Кашукеева-Нушева, 2016, с. 143–156).

Съблазнително е купуването на гласове да се разглежда единствено и само като икономическа размяна. Правото на избор буквално се „купува“ или „продава“ в зависимост от коя перспектива се намира даден човек – на избирател или кандидат за пост. Акът на купуването от тази гледна точка е разглеждан като договор или може би търг, в който избирателят продава своя вот към най-високостоящия участник в търга – кандидата. Този вече установен пазарен модел намира място не само в ежедневието ни език (на англ. ез. наричано купуване на гласове), но и в научната литература, където все по-често бива разглеждан. Купуването на гласове следва да разглеждаме не просто като икономическа транзакция, а като комбинация от икономически обмен и социален ритуал. В различните части на света това носи естествено и различна стойност.

Проблемът с корупционните практики в изборния процес не просто се е задълбочил през последните десетилетия, а е придобил и форми на тенденциозност и организираност, като по този начин се дискредитира целият изборен процес и това представлява своеобразна заплаха за демократичните институции и свободата и политическите права на българските граждани. Най-остро това се откроява при провеждането на избори от първостепенно значение, а именно парламентарни и местни, където участието и усещането за ангажи-

раност е най-високо. Тогава се наблюдават опити за сериозно включване на огромни потоци от парични средства, които са с неясен произход и се използват за финансиране на предизборните кампании (Кашукеева-Нушева, Христова-Вълчева, Тонева-Методива, 2017).

Като все по-съществен проблем започва да се очертава контролирания вот. Наблюдение на Асоциация „Прозрачност без граници“ за изборите 2009–2013 г. констатира съдържанието на това понятие: „Сигналите за контролиран вот, получени в рамките на изборния ден, открояват три основни групи, осъществяващи контрол: представители на работодателите, които упражняват натиск върху икономически зависими от тях лица с цел да упражнят право на глас в подкрепа на предпочитан от работодателя кандидат; местни политически лидери или представители на местната власт, които разполагат с властови ресурс и влияние на местно ниво; неформални лидери на общности, които живеят с ограничени икономически ресурси и са социално уязвими“. В този случай става дума за контролиран вот, който мобилизира значителен ресурс, за да държи под контрол тези групи от избиратели.

Данните от наблюдения на изборния процес, също и анализи на експерти по темата дават основание за комплексно разглеждане на двата феномена – купуване на гласове и контролиран вот. И двете обаче могат да бъдат установени като самостоятелни форми и следователно да се разглежда като отделни нарушения на изборния процес. От политологичната призма, купуването на гласове и контролираният вот представляват взаимосвързани компоненти на едно изключително сложно и дълбоко социално явление и оказват комплексно и трайно влияние върху демократичния изборен процес, представителните институции и гражданското общество. Пряко изражение на тези все по-разширяващи се феномени е нарушаването на фундаментални политически права на гражданите и подкопаването на основни принципи, на които се базира съвременния демократичен ред, а именно върховенство на закона, правова държава и политически плурализъм (Асоциация „Прозрачност без граници“, 2015).

Фасадният характер на изборния процес е гарант, че се шири корупция по всички негови етапи. Това съществено рефлектира и върху избирателите и тяхното поведение, които на практика адаптират своите стратегии на гласуване към средата (Klasnja, Tucker, Deegan-Krause, 2016). Манипулациите се адаптират съобразно социалнополитическите и технологичните особености на избирателните системи. Като най-разпространени механизми за оказване на влияние и манипулиране на изборите са купуването на гласове и контролираното гласоподаване. Необходимо е да се отбележи, че това е характерно за ранния етап на демокрацията.

ТЕНДЕНЦИИ ПРИ КОНТРОЛИРАНОТО ГЛАСОПОДАВАНЕ

Изборният ден винаги е съсредоточавал огромно внимание относно използваните техники на участниците в изборния процес, а именно злоупотреба с гласуването (подмяна или унищожаване на бюлетини, подправяне на изборни протоколи, купуване на цели изборни секции). В тази връзка оплакванията от международни наблюдатели на всички избори са многобройни и говорят за нарушения с установен системен характер.

Технологията за купуване и контролиране на гласоподаването има различни форми и структурни елементи, които условно могат да се разделят на две групи: 1) директни плащания и 2) обещания за бъдещи компенсации (включително помощи, назначения, обществени поръчки, достъп до услуги). При първата ситуация, директното плащане се извършва на основание акта на гласоподавателя, като не се отчита изборният резултат. При втория случай компенсациите са обвързани с крайния изборен резултат, като идеята е да се гарантира контролът над разпределението на публичните и властови ресурси (Dekel, Jackson, Wolinsky, 2008).

От своя страна, директните плащания също бихме могли да ги типологизираме по следния начин: заплащане, подарък, влияние или знак. Заплащането, разбрано като вид сделка, която има задължаващ характер за избирателя да гласува съгласно първоначалната договорка.

Схемите прилагани при изборното инженерство и контролираното гласоподаване биват подпомагани от наличието на деинституционализацията на изборния процес в следствие на честите промени в Изборния кодекс. Изборните манипулации във всички етапи на изборния процес и контролираното гласоподаване са вече трайна тенденция и все повече по този начин се изместват провежданите политически кампании, базиращи се на политически платформи (Цонева, Георгиев, Лазарова, 2011).

Купуването на гласове е най-често дебатираната практика на манипулация на изборите, поне от местните избори през 2007 г. насам. Причината е, че тези избори се характеризират и с масова практика на покупка на гласове – нещо, което дотогава е по-скоро маргинално явление, отколкото строго установена практика. Новото от този избор е, че продават гласове не само маргинализираните групи (ромите например), а все повече граждани, които не са под линията на бедност, което очевидно е проява на граждански цинизъм към политиката (Тодоров, Канев, 2014).

Това предполага наличието на търсене и съответно предлагане на този тип „услуги“, тоест наличието на пазар, заради който се заражда нуждата от създаването и поддържането на механизми, но и ангажирани лица, занимаващи се с предлагане и изпълнение на тези услуги. Подизпълнителите задоволяват тази пазарна нужда, като най-често това са: групировки или брокери, ромски

тартори, работодатели – характерно е за малките населени места, в които икономическата зависимост е голяма, а намирането на работа става трудно.

Групите, които стават обект на контрол и са въввлечени в криминалния пазар на гласове, са обикновено социално маргинализирани етнически роми и турци, работници и служители, намиращи се в малките населени места. Там осъществяването на контрол и създаването на зависимости се извършва много по-лесно. Социалните зависимости, които се поддържат от мрежите, завладели и разпределили криминалния пазар, са умишлено поддържани. Фактът, че хората в малките населени места се познават отлично изключва възможността да се скрият или да откажат да изпълнят „заръките“. Липсата на качествена заетост прави тези групи силно зависими от работодателя и работните им места, което от своя страна позволява на работодателя да се възползва и да упражнява форми на контрол. Целта на заплахите е създаване на усещане за подчинение и зависимост, като по този начин се пороци страх и несигурност у работника, че е възможно да бъде санкциониран или дори лишен от работното си място.

Мащаб и изразни форми на контролирания вот

За периода 1989–2020 г. са проведени всички видове избори в България. Като това ни позволява да проследим по няколко цикъла от вид избор и да изследваме тенденциите в контролираното гласоподаване – как протича организацията, кой взема участие, кои са таргетираните групи и последващия контрол.

Формите за осъществяване на контрол върху избирателите са изключително адаптивни и иновативни, като най-често зависят от типа избори. Постоянно биват усъвършенствани методите все повече хора взимат участие в организацията, като го правят с цел лична икономическа изгода. Самата подготовка, ако преди 2014 г. е отнемала около две седмици преди изборен ден, то последните четири години тя стартира месец до два. Като целта е да се набавят необходимите гласове и от рано да се започне работата по осъществяването на натиск. Все повече се наблюдава комбинирани методи за влияние върху гласоподавателите, а не само един способ.

При второстепенните избори, каквито са президентските и европейските поръчителите залагат на директни плащания на относително по-големи суми стимули. При изборите от първи порядък – за местна власт и народни представители обаче се влагат много повече усилия за в организацията и набавянето на гласове, като основно става чрез предлагане на пари, търговия със зависимости, заплахи и стимули.

Факт е, че явлението придобива особено застрашителни мащаби и изразни форми през последните няколко избора в периода 2014–2017 г., затова е необходимо по-задълбочен анализ на причините за развитие на тези порочни способности. Все по-голям брой хора се превръщат в жертва на натиск как да уп-

ражняват правото си на глас. Контролираното гласоподаване се превръща в добре организирано и структурирано явление.

Наблюдение, проведено през периода 2009–2015 г. от Асоциация „Прозрачност без граници“ успява да извлече следните форми на купуване на гласове: предлагане директно на пари, непосредствено пред изборната секция; раздаване на пари в непосредствена близост до секциите; раздаване на облекла и обувки; безплатно пазаруване на нуждаещи се; изборен туризъм; превеждане на допълнителни премии към заплатите на работещите; раздаване на енергийни помощи и средства за отопление в натура; купуване на гласове под формата на застъпници и наблюдатели. Очертава се тенденция, при която все по-усложнени за разкриване методи се използват от организаторите. Процесът включва по-добра и по-продължителна подготовка за осъществяване на нерегламентираните практики на купуване и контролиране на вота. Съществена и най-важна е промяната, при която до определен момент се разчитало само на директно предлагане на пари и материали облаги, а последните години се използват все по-често търговия със зависимости, различни заплахи и стимули. Изразяват се в зависимост от решенията на местната власт, на местния бизнес, лидери на общности, достъп до енергийни помощи, достъп до социални помощи и плащания) (Асоциация „Прозрачност без граници“, 2015).

През 2014 г. се наблюдават нови форми на натиск и контрол, като възпрепятстване на гласуването, отнемане на дебитни карти, по които се извършват социални плащания, опрощаване на дългове, заплахи от уволнение и неизплащане на заплати. Този тип зависимости биват осъществявани именно от представители на местната власт, бизнеса, политически партии, неформални лидери на общности, застъпници и наблюдатели.

За сравнение преди 2014 г. мобилизацията на застъпници има сериозна роля за начина, по който се осъществи контрол върху избирателите. След това обаче тази роля на застъпници се запазва и допълва от представители на местната власт, политически партии и бизнеса, които си позволяват да оказват пряк натиск върху избирателите. През 2014–2015 г. се затвърждава тенденцията, при която се осъществява все по-интензивен натиск върху избирателите по отношение на политическите им права, като това е придружено с различни заплахи за загуба на работното място или саморазправа и санкции.

През 2014 г. се наблюдава процес на по-старателно подготвяне за осъществяване на натиск върху групи от населението, като към преките форми на купуване на гласове се добавят и безплатно пазаруване в магазини, изплащане на допълнителни премии към заплатите, безплатно зареждане на гориво на бензиностанции. Тази тенденция продължава и през 2013–2014 г. като организаторите на тези незаконни практики изобретяват нови и по-завоалирани форми на купуване на гласове като регистриране на застъпници и наблюдатели, които не само упражняват контрол върху членовете на СИК, но и са

легално купени избиратели; предоставяне на енергийни помощи в натура; опрощаване на дългове; купуване на гласове чрез посредници на принципа на пирамидата.

С цел да бъде затруднено откриването на тези практики, организаторите стават все по-старателни и изобретателни, а подготовката на схемите за купуване на гласове започва месеци преди изборите. Прибягва се към размяна на услуги, предоставяне на материални блага, отправяне на заплахи и други форми за оказване на натиск.

Оказва се все по-интензивен натиск върху избирателите, като той се осъществява от разширяващ се кръг от субекти – представители на ПП, местни лидери на общности, лихвари, работодатели, представители на местната власт, застъпници и наблюдатели, членове на СИК, а избраните от тях форми придобиват все по-криминален характер. Кметовете са също сред най-важните играчи и почти винаги участват под една или друга форма в контролирания вот, а дори и в търговията. Те често са най-големият работодател в по-малките градове, защото държат общинските фирми – сметоизвозването, ВиК, горско и т.н., както и подизпълнители или концесионери.

През последните 10 години основателно можем да твърдим, че се преминава от преки форми на даване на пари срещу гласа към практики, които бихме могли да дефинираме като „търговия със зависимости“. Като за целта се изисква мобилизация на широки мрежи от посредници, които успяват да създадат неформални канали за достъп до институциите. Става въпрос за онези институции, които предоставят социални услуги на местно ниво, като в последствие изпълняват роля на посредници в изборния процес. Този механизъм е често използван от кметове, местни лидери на общности.

Схемите и способите постоянно се адаптират и променят в зависимост от условията и ситуацията, това прави тяхното улавяне почти невъзможно от страна на правораздавателните органи. Контролирането на изборния процес до такава степен е разширило своя обхват, че се е разпростряло във всевъзможни сфери на ежедневието човешки живот – социални услуги, работно отношение, здравни услуги и най-различни битови проблеми. За целта е необходимо организацията да започва поне два месеца по-рано.

Като първостепенни изборите за парламент и местните избори, при тях и контролираният и купен вот достигат най-големи размери. Това лесно се вижда при сравнение на купения вот при проведените европейски избори през май 2014 г., където той е бил 3,03% от всичкият вот и този при предсрочните избори през същата година – 8,17%. Данните за установените практики на осъществен контролиран вот показват доста стряскащи тенденции, около 15,65% и 15,98%. Това е показателно, че големи групи от населението биват целенасочено поставяни в роля на зависимост (Асоциация „Прозрачност без граници“, 2014).

Теренно изследване, проведено от доц. Стойчо Стойчев, непосредствено след местните избори през есента на 2015 г., на база предходното проучване, проведено след предсрочните парламентарни избори 2014 г. Данните оказват, че около 13% от респондентите са били обект на натиск да гласуват по конкретен начин. По-висок е процентът на хората, които имат близък или роднина, върху който е бил упражнен натиск да гласува (19%). Тъй като има разлика от това да си подложен на натиск и да си се подал на него, затова не бихме могли и да твърдим, че 1/3 от вота е купен или контролиран, смята авторът на изследването.

Относно методите, които се използват за упражняване на натиск, става ясно, че първенец остава предлагането на пари (77,3%), като се наблюдава спад в сравнение с предходните избори през 2014г. следващата мярка, предлагана от поръчителите, е предлагане на стоки от първа необходимост (6,2%). Следващите няколко метода са изражение на опитите да се оказва натиск върху избирателите: психически тормоз (6,2%); заплахата за уволнение обещания за просперитет във фирмата (3,6%); бъдещи бонуси, аванси повишения (3,6%); заплахата или налагане на парични санкции (2,1%). Наблюдава се тенденция, при която хора с властови ресурси, се повече оказват натиск върху хората.

Наблюдава се и нарастваща склонност все повече гражданите да продават гласа си. Не е тайна, че всички политически партии използват способите за осъществяване на контрол върху гласоподаването. Като средната сума е 36 лв. за глас, която избирателят получава. Запазва се и тенденцията от предходните избори сумите да варират от 30 до 50 лв., като отново партиите с по-голям ресурс отделят повече и го правят по-мощно. На местните избори 2015 г. най-честото предложение към гражданите е било да гласуват за кандидат на ГЕРБ, отколкото за други партии два или четири пъти по-голям (29,6%). Управляващата партия притежава организационен, административен и властови ресурс, на който друга партия трудно може да бъде конкурент. От толкова засилена мобилизация става ясно, че местната власт е изключително важна за ГЕРБ и затова се впрягат всички възможни механизми и способности, за да бъде овладяна тя. Втори и трети в това отношение са ДПС (14,8%) и БСП (7,4%). Като за местните избори е характерно и участието на сформирани местни коалиции, които също предлагат наравно с по-малките парламентарно представени партиите и оказват натиск върху избирателите. Несъмнено страхът в малките населени места е най-голям от местни лидери, поради факта, че всички се познават и са в личен контакт, за разлика от големия град.

От всички интервюирани респонденти 1/3 са посочили, че са станали обект на натиск от действащ кмет или някой от общинските съветници. В останалите случаи натиск е бил оказван от работодатели, лихвари, приятели или познати. Половината от респондентите заявяват, че са изпълнили инструкциите на поръчителите как да гласуват, като водеща причина е вероятно е стра-

хът от налагане на санкции. Като изпълняващите са най-често хора с ниско образование, докато 1/2 от тези с висше – отказват или не спазват уговорката. По етнически признак, ромските и турските общности са най-изпълнителни, което е ясен показател, че тези групи от населението биват държани умишлено в социална маргинализация, с цел по-лесно да бъдат манипулирани. Това позволява лесно да се осъществява контрол върху цялата група, без влагане на допълнителни усилия това се случва на индивидуално ниво.

Можем да заключим за местните избори, че контролираният вот на база изследването е приблизително 8%, средната предлагана сума е 41 лв. При активност на тези избори от 3 млн., вотът на около 240 000 души е бил обект на контрол. Като в това число се включват както ромските и турските купени гласове, контролът върху работници, но и легално купените застъпници, наблюдатели техните семейства (Стойчев, 2019).

Групи от населението, застрашени от контролиран вот

Случващото се в периода на прехода у нас е характеристика на фасадната демокрация, при която установените клиентелсткни отношения позволяват осъществяване на контрол върху големи групи от населението, като целта е те да бъдат умишлено държани в условия на зависимост и социална маргинализация. В резултат на засилваща се етническа дискриминация, големи групи от населението са маргинализирани и изключени от пазара на труда.

Такива застрашени групи са: ромите, турската етническа общност, работниците в малките населени места в някои райони на страната. Като цяло липсата на средства, с които да се осигури оцеляване или изобщо нормално съществуване, в съчетание с усещане за несигурност и непредвидимост дори за настоящия момент поставя множество хора в ролята на зависими. Именно това подчинение е предпоставка за невъзможността да имаме укрепнало и критично гражданско общество.

Безработицата, макар и намаляваща в национален мащаб, е сериозен икономически и социален проблем в много райони. Явлението има етнически нюанс и играе съществена роля за формирането на електоралните нагласи (Янков, 2006).

Ромите са най-честият обект на контролирано гласоподаване, техните гласове са се затвърдили и като най-купувани и продавани. Като общност те са силно затворени и често враждебно настроени към външни хора и институции, най-важна роля за оцеляването на цялата група и налага вътрешни правила и норми. Така устроени те са се превърнали в основен ползвател на социални услуги на държавата (Тилкинджиев, Миленкова, Петкова, Милева, 2009, с. 87).

Ромската общност се превръща в изключително лесна за манипулация и склоняване към всевъзможни престъпни дейности, като купуване на гласове и осъществяване на контрол на свободния им избор. Като това най-често се

случва по волята на лидера на група, той се „пазари“ за гласовете с различни партийни лидери и кандидати. Рядко е някой от общността да прескочи тартора и да се договоря индивидуално. Лидерите са тези, които осъществяват контакти и посредничат при самата продажба и по този начин се създава зависимост на ромската общност от политическите партии. Често кметове и местна власт остава пасивна и си „затваря очите“ за някои от престъпленията, които те извършват, защото ромските групи са удобни и получава техните гласове в замяна на определен тип политически протекции. Това довежда до напрежение между етническите групи в страната, защото остава усещането за несправедливост и беззаконие.

Поради факта, че ромските групи се намират под абсолютния контрол на техните лидери и гласуват като една група, техните гласове са и най-желаните от всички занимаващи се с организация престъпни мрежи, кметове и местни лидери. За тяхното печелене се договарят обикновено само с авторитета на общността и това улеснява процеса по организация, защото ромите са изпълнителни и слушат заръките на лидера си. Дръзналите да прескочат тартора и да се „пазарят“ самостоятелно биват санкционирани, заплашвани или дори отлъчени от общността. Това поддържа чувство на страх у членовете и се използва от лидерите за осъществяване на контрол.

Изключително интересни в тази връзка са интервютата с обекти на контролиран вот, които нагледно обясняват какви инструкции получават да гласуват: „На който е грамотен, му казват да зачертае верния номер. За другите дават въже и казват да разпънем от първото квадратче и където свърши да зачертаем. Понякога дават и готови листове“ (Стойчев, 2018, с. 185). Други инструкции, които се дават на неграмотните роми, са посредством използването на кибритена клечка, с която да се измери правилното квадратче за зачертаване. Неграмотността изисква организаторите да прибегват именно до такива елементарни и първични способности, като обяснението с конец или въже.

Друга група, която се оказва обект на контролиран вот са работниците в по-малките населени места, като това е широко разпространено явление в северозападната част на страната. Поради бедността на тези райони и липсата на работа е особено осезаема, е възможно осъществяването на натиск върху вота на работниците. Основен проблем и заплаха за тази група се оказва икономическата зависимост и трудното оцеляване. Неправомерно работодатели, кметове и местни лидери се възползват и наслагват това усещане на страх и налагат определен тип санкции. Като в зависимост от изборите и колко оспорвани ще бъдат, се прибегва до различни способности за оказване на натиск. Понякога се изплащат заплати бавени с месеци, подаряват се ваучери за храна, правят се обещания за увеличаване на възнагражденията. В дните преди изборите, за да се подсигурят гласовете, се назначават хора от групировките, които да следят във всяка изборна секция как протича гласуването. Работниците се

страхуват да не изпълнят заръките на своите работодатели, които от своя страна, използват властта за печалба на привилегии, и политически протекции от партиите с които търгуват гласовете. Дръзналите да не изпълнят заръките, често биват санкционирани с неизплащане на социални помощи, заплати, уволнение, а дори в някои случаи се стига и до физическа саморазправа.

Друга застрашена от осъществяване на контрол е турската етническа общност, която представлява 10% от населението на България, по данни на НСИ. Характеризира се със затвореност, ниска степен на образование, неграмотност, в определени райони на страната български език дори не се използва. Това силно затруднява участието на тази група от хора в обществения живот на страната и ги поставя в социална маргинализация. Подобно на ромската общност турското население също изпитва икономически и финансови затруднения, често живеят под прага на бедността.

Присъщо на турската общност е винаги да гласува, като обикновено това става по указание. Партията, която изцяло държи монопола на гласовете на тази общност е ДПС. Вменено е усещането, че това е партията, която единствено се интересува от проблемите на тази група, а държавата и останалите партии са ѝ обърнали гръб. Контролът се осъществява на две нива, от турските местни лидери, които са неформални, но с авторитет сред турците и по втора линия потисничеството се осъществява от ръководството на партията. Способите, с които ръководството на партията успява да държи хората зависими са да поддържа политическата лоялност и да насажда усещането за принадлежност към общността, това често се постига и със създаването на изкуствен враг, около който е необходимо обединение и това има мобилизиращ ефект. Като цяло общността е затворена и строго консервативна, изисква се спазване на създадените правила, местните лидери са се погрижили да създадат страх у хората, че могат да бъдат отлъчени или санкционирани, ако не се съобразяват с тяхната воля или решат да гласуват по друг начин. Религията има допълнително сплотяващ ефект, засилва се чувството за принадлежност към общността и така успешно се поддържа изолирана. Предотвратена е по всякакъв начин възможността друга политическа партия да прокара своето влияние и да застраши установения монопол, да се превърне в представител на турските интереси.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблемът за контролирания и купен вот се оказва все по-мощен за българския изборен процес. От политологична призма представляват взаимосвързани компоненти на едно изключително сложно и дълбоко социално явление и оказват комплексно и трайно влияние върху демократичния изборен процес, представителните институции и гражданското общество. Пряко изражение на тези все по-разширяващи се феномени е нарушаването на фун-

даментални политически права на гражданите и подкопаването на основни принципи, на които се базира съвременния демократичен ред, а именно върховенство на закона, правова държава и политически плурализъм.

В рамките на научния текст обстойно бяха анализирани двете явления, като акцент беше поставен на причините за използване на нерегламентираните практики, участниците, времето за организация и потърпевшите групи. Периодът на прехода е изключително благодатен от политологична гледна точка, защото са проведени всички възможни избори. Тяхното анализиране ни предоставя възможност да се типологизират способите за контрол на гласоподавателите, като от съществено значение е какъв е видът на избори. Беше установено, че за парламентарните и местните избори се влага много по-голям ресурс, отколкото за европейските и президентските.

Все по-големи групи от населението се оказват жертва на натиск как да гласуват, като това основно е свързано с икономическото им състояние и насаждения страх от санкции, който ще последва. Тенденциите, които се наблюдават за анализирания период, са свързани с преминаването от директни плащания към търговия със зависимости от най-различен тип. Важен момент се оказва и последващия контрол и дали заставените избиратели са спазили уговорката да гласуват по определен начин. Отново методите тук са най-разнообразни и добре измислени от организаторите.

Проблемът е мащабен и поставя пред изпитание демократичните ценности и гражданското общество у нас. Решаването на корупционните практики изисква не само достатъчно време и воля от страна на политическите елити, но и нуждата от осъзнаване на заплахите, пред които е изправено гражданското общество. Необходими са комплексни мерки за справяне на проблема, като следва да сме наясно, че промените в процедурните правила не са достатъчни. Необходимо е силно гражданско общество, осъзнаващо демократичните ценности и оказващо натиск върху всякакви опити да бъдат нарушени политическите му права.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Асоциация „Прозрачност без граници“ (2014) *Изборния процес в България: Нерешени проблеми: доклад от наблюдението на изборите за 43-то Народно събрание, проведени на 5 октомври 2014 година* [онлайн] [последно посещение на: 20 септ. 2020]. Достъпен на: <http://old.cik.bg/f/1127>.

[Asotsiatsia „Prozrachnost bez granitsi“ (2014) *Izbornia protses v Bulgaria: Neresheni problemi: doklad ot nablyudenieto na izborite za 43-to Narodno sabranie, provedeni na 5 oktombri 2014 godina* [onlayn] [posledno poseshtenie na: 20 sept. 2020]. Dostapen na: <http://old.cik.bg/f/1127>.]

Асоциация „Прозрачност без граници“ (2015) *Купуването на гласове и контролираният вот в България: предизвикателство към институциите и демократичните*

- станданти в изборния процес* [онлайн] [последно посещение на: 20 септ. 2020]. Достъпен на: http://transparency.bg/wp-content/files/2019-2015_Policy_Paper_Vote_Buying_2015_I_P.pdf.
- [Asotsiatsia „Prozrachnost bez granitsi“ (2015) *Kupuvaneto na glasove i kontroliraniyat vot v Bulgaria: predizvikelstvo kam institutsiite i demokratichnite standarti v izbornia protses* [onlayn] [posledno poseshtenie na: 20 sept. 2020]. Dostapen na: http://transparency.bg/wp-content/files/2019-2015_Policy_Paper_Vote_Buying_2015_I_P.pdf.]
- Безлов, Тихомир** (2007) *Организираната престъпност в България: пазари и тенденции*. София: Център за изледване на демокрацията.
- [Bezlov, Tihomir (2007) *Organiziranata prestapnost v Bulgaria: pazari i tendentsi*. Sofia: Tsentar za izledvane na demokratsiyata.]
- Казазов, Д.** (1968) *Улици, хора, събития*. София: Наука и изкуство.
- [Kasazov, D. (1968) *Ulitsi, hora, sabitia*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Кашукеева-Нушева, Ваня** (2016) *Мащаби и изразни форми на купуването на гласове и контролираният вот в България*. В: **Предизвикателства пред представителната демокрация в България: доклади от Годишната национална конференция на Българската асоциация по политически науки**. Велико Търново: Европейски информационен център, с. 143–156.
- [Kashukeeva-Nusheva, Vanya (2016) *Mashtabi i izrazni formi na kupuvaneto na glasove i kontroliraniyat vot v Bulgaria*. V: *Predizvikelstva pred predstavitelnata demokratsia v Bulgaria: dokladi ot Godishnata natsionalna konferentsia na Balgarskata asotsiatsia po politicheski nauki*. Veliko Tarnovo: Evropeyski informatsionen tsentar, s. 143–156.]
- Кашукеева-Нушева, В., Христова-Вълчева, К., Тонева-Методива, Л.** (2017) *Почтеност в политиката и ефективно противодействие на корупцията в България*. София: Фондация Фридрих Еберт.
- [Kashukeeva-Nusheva, V., Hristova-Valcheva, K., Toneva-Metodiva, L. (2017) *Pochtenost v politikata i efektivno protivodeystvie na koruptsiyata v Bulgaria*. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert.]
- Манолов, Г.** (2013) *Политическият пазар и цената на изборите* [онлайн] [последно посещение на: 15 септ. 2020]. Достъпно на: <https://www.newmedia21.eu/analizi/politicheskiyat-pazar-i-tsenata-na-izborite/>.
- [Manolov, G. (2013) *Politicheskiyat pazar i tsenata na izborite* [onlayn] [posledno poseshtenie na: 15 sept. 2020]. Dostapno na: <https://www.newmedia21.eu/analizi/politicheskiyat-pazar-i-tsenata-na-izborite/>.]
- Пешев, П.** (1993) *Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес*. София: БАН.
- [Peshev, P. (1993) *Istoricheskite sabitia i deyateli ot navecherieto na Osvobozhdenieto ni do dnes*. Sofia: BAN.]
- Стойчев, Стойчо** (2016) *Контролираният вот в България*. София: Институт за регионални и международни изследвания.
- [Stoychev, Stoycho (2016) *Kontroliraniyat vot v Bulgaria*. Sofia: Institut za regionalni i mezhdunarodni izsledvania.]

- Стойчев, Стойчо** (2017) *Контролираният и купен вот*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Stoychev, Stoycho (2017) *Kontroliraniyat i kupen vot*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Стойчев, Стойчо** (2019) Купеният вот на местните избори е около 8% от гласовете, *Дневник* [онлайн], 16 дек. 2019 06:41 [последно посещение на: 20 септ. 2020]. Достъпно на: https://www.dnevnik.bg/intervju/2019/12/16/4005174_politologut_stoicho_stoichev_kupeniit_vot_na_mestnite/.
[Stoychev, Stoycho (2019) *Kupeniyat vot na mestnite izbori e okolo 8% ot glasovete*, *Dnevnik* [onlayn], 16 dek. 2019 06:41 [posledno poseshtenie na: 20 sept. 2020]. Dostapno na: https://www.dnevnik.bg/intervju/2019/12/16/4005174_politologut_stoicho_stoichev_kupeniit_vot_na_mestnite/.]
- Тилкинджиев, Н., Миленкова, В., Петкова, К., Милева, Н.** (2009) *Отпадащите роми*. София: Институт Отворено общество.
[Tilkindzhiev, N., Milenkova, V., Petkova, K., Mileva, N. (2009) *Otpadashtite romi*. Sofia: Institut Otvoreno obshtestvo.]
- Тодоров, А.** (2012) *Елементи на политиката. Трактат върху политическото*. София: НБУ, 2012.
[Todorov, A. (2012) *Elementi na politikata. Traktat varhu politicheskoto*. Sofia: NBU, 2012.]
- Тодоров, А., Канев, Д.** (2014) *Качеството на демокрацията в България*. София: Изток-Запад.
[Todorov, A. Kanev, D. (2014) *Kachestvoto na demokratsiyata v Bulgaria*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Цонева, А., Георгиев, Св., Лазарова, И.** (2011) Рискове пред честното и свободно протичане на Местните избори. В: **Стойчев, С., Цонева, А., Георгиев, С., Лазарова, И.** (2011) *Изборният процес в България – основни дефицити и рискове* [онлайн]. София: Фондация РискМонитор [прегледан на: 20 септ. 2020]. Достъпен на: https://riskmonitor.bg/js/tiny_mce/plugins/ajaxfilemanager/upload/Reports/RM-24-Elections.pdf.
[Tsoneva, A., Georgiev, Sv., Lazarova, I. (2011) *Riskove pred chestnoto i svobodno protichane na Mestnite izbori*. V: Stoychev, S., Tsoneva, A., Georgiev, S., Lazarova, I. (2011) *Izborniyat protses v Bulgaria – osnovni defitsiti i riskove* [onlayn]. Sofia: Fondatsia RiskMonitor [pregledan na: 20 sept. 2020]. Dostapen na: https://riskmonitor.bg/js/tiny_mce/plugins/ajaxfilemanager/upload/Reports/RM-24-Elections.pdf.]
- Янков, Р.** (2006) *Електорална география на България*. София: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“.
[Yankov, R. (2006) *Elektoralna geografia na Bulgaria*. Sofia: Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.]
- Bezlov, Tihomir, Gounev, Philip** (2012a) Bulgaria Corruption and organized crime in flux. In: **Gounev, Philip, Ruggiero, Vincenzo** (eds) *Corruption and Organized crime in Europe: Illegal Partnerships*. London: Routledge, pp. 95–107.

- Bezlov**, Tihomir, **Gounev**, Philip (2012b) Corruption and criminal markets. In: **Gounev**, Philip, **Ruggiero**, Vincenzo (eds) *Corruption and Organized crime in Europe: Illegal Partnerships*. London: Routledge, pp. 69–92.
- Colton**, Timothy (2013) *Economics and Voting in Russia*. Harvard: Harvard University Press.
- Dekel**, Eddie, **Jackson**, Matthew O., **Wolinsky**, Asher (2008) Vote Buying: General Elections, *Journal of Political Economy*, vol. 116, no. 2, April 2008, pp. 351–380.
- Huntington**, Samuel P. (1993) *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Klasnja**, Marko, **Tucker**, Joshua A., **Deegan-Krause**, Kevin (2016) Pocket book vs. Sociotropic Corruption Voting, *British Journal of Political Science*, vol. 46, no. 1, pp. 67–94.
- ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА
- Inman**, Kris, **Andrews**, Josephin T. (2015) Corruption and voting in Senegal: Evidence from experimental and survey research, *African Journal of Political Science and International Relations*, vol. 9, no. 3, pp. 100–114.
- Nichter**, Simeon C. (2010) *Politics and Poverty: Electoral Clientelism in Latin America*. UC Berkley Electronic Theses and Dissertations.

СОЦИАЛНА МОБИЛНОСТ В МАЛКИЯ ГРАД В НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РЕШЕНИЯ

Димитър Благов

Анотация. Статията представя основните теоретико-методологически предпоставки за разработването и прилагането на един иновативен подход за социологическо изследване на социалната мобилност в българския „малък град“ в началото на XXI век. В тази перспектива мобилността се разглежда като модели за промяна на разполагането в социалното пространство на равнището на локалните социалности. Дискутират се няколко основания за необходимостта от обновяване на концептуалния апарат за социологическо разбиране на социалната мобилност, включително и в нейния пост-социалистически контекст в българската социалност. В текста се предлага концептуална перспектива, през която мобилността може да бъде социологически изследвана и анализирана като гъвкав механизъм за промяна на социални позиции. Този механизъм може да се разглежда като резултат от динамично взаимодействие между индивидуалните, семейните, общностните, груповите социални ресурси, от една страна, и контекстните, вкл. институционални условия на тяхната практическа действеност в конкретни локални социалности, от друга страна. Аргументират се теоретико-методологически ходове, които да направят възможна социологическата аналитична реконструкция на модели на социална мобилност в малкия град. На тази основа в статията са разработени и три групи изследователски хипотези, чието верифициране има потенциал да доведе до преориентация на разбирането за социална мобилност, което да е по-релевантно на своя предмет в перспективата на промените в начините за разполагане в социалното пространство като модели на мобилност.

Ключови думи: Социална мобилност; модели на мобилност; пост-социалистическа социална трансформация; реконцептуализация; малък град.

SOCIAL MOBILITY IN “MIDDLETOWN” AT THE BEGINNING OF XXI CENTURY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CHALLENGES AND SOLUTIONS

Dimitar Blagoev

Abstract. Paper presents some of the main theoretical and methodological prerequisites for developing and applying of an innovative research approach to social mobility in Bulgarian ‘Middletown’ at the beginning of XXI century. The necessity of reconceptualization of social mobility in general, and in its post-socialist contexts in particular, is discussed and first steps toward such are taken with the mobility is being proposed to be studied and analyzed as flexible *patterns* of changing of social positioning processes in local social

spaces. These patterns are understood as a dynamic outcome of mutual interplay between individual, or family/community, or group social resources, and the contextual conditions of respective local social milieus for activation of those resources thus generating life chances. Theoretically and methodologically grounded are three sets of research hypotheses, which are developed in order their forthcoming analytical verification to help revisiting the social mobility concept in terms of its relevancy to the changing patterns of dynamics of social positioning in small towns' spaces.

Keywords: Social mobility; mobility patterns; post-socialist social transformation; reconceptualization; "Middletown".

ВЪВЕДЕНИЕ

Социологическият интерес към социалните трансформации, разгръщащи се при разпадането на „бившите режими“ в Централна и Източна Европа след 1989 г. рядко и нестройно се ангажираше със стратификацията като поле на предполагаемо фундаменталната структурна промяна, с важното изключение на (свръх)фокусирането си върху средната класа (виж напр. Нончев, 2000; Тилкиджиев, 2002; Domański, 2000; Tilkidjiev, 1998). И тъй като в много от класическите социологически парадигми разбирането на стратификационната динамика (и опосредствано – интензитетът на обществена промяна) в голяма степен се осъществяваше чрез изследвания на социалната мобилност, дефицитът в познавателното постигане на стратификационните промени сякаш изглежда лесно обяснение за оскъдицата на *mobility research* по отношение на тези трансформиращи се социалности. Нещо повече, от началото на новия век насам единственият по-категоричен научно-изследователски ангажимент в това поле е основно към пространствената мобилност в измерението ѝ на миграционни процеси, а не към социалната динамика в проявлението ѝ на индивидуални и групови придвижвания в стратификационните пространства на конкретни пост-социалистически общества.

Както недостатъчността, така и пре-фокусирането на остатъчния изследователски и аналитичен интерес едва ли са случайни, имайки предвид социологическата традиция в областта на изследвания на социалната мобилност. Тази традиция се разгръща постъпателно през цялата втора половина на ХХ в. както в западноевропейската социология, така също и в емблематичния пример на социалистическа Полша. Нещо повече, в степента, в която субективната цененост на възходящата мобилност в нарастваща степен се превръща в интегрална част от процесите на социална динамика, социалната мобилност би трябвало да е важен предмет за социологическия интерес към социалните трансформации. Тоест, трансформационни изследвания, фокусирани върху мобилността, биха носили в себе си потенциал за познание и по отношение на ценностните трансформации като вътрешно условие и на структурните. Ако се стеснят очертаванията на предметното поле до пост-социалистически-

те социални трансформации в България, трябва да може да се отговори на въпроса как е възможен скицираният по-горе парадокс концептуализациите, изследванията и анализите на социалната мобилност да изглеждат трайно negliжирани в рамките на социологическия интерес към това поле?

Основните предметно-познавателни предпоставки на този парадокс могат да бъдат резюмирани накратко. От една страна, идеологическо-научният свръх-акцент върху „възпроизводството на социалната структура“ до 1989 г. (в България, но и в бившия СССР, което в голяма степен е същото) и свързаната с него недостатъчност в теоретизирането и изследването на социалната мобилност неизбежно води до незаобиколим дефицит на социо-исторически предпоставки на собствено научно знание за тази предметна област в българската социология на прага между XX и XXI в.¹ От друга страна, част от същия контекст е идеологическата санкция върху „неравенствата“ (и стратификационните – в частност) като поле на научен интерес до 1989 г. Отприщените икономически промени след началото на 90-те години на XX в. са свързани с избликването на нови и (пре)легитимирането на поражданите в недрата на българския социализъм неравенства. Затова е обясним (донякъде и като компенсаторен ефект на този фон) социално-научният уклон през последните три десетилетия към първия от полюсите в обичайната, макар и рядко дискутирана в социологията предметна опозиция „социални неравенства – социална мобилност“. Налице е и следното противоречие с дълготрайни ефекти по отношение на избора на предметна ориентация: Глобализационните процеси се осъществяват и като интензивна „де-национализация“ на социалното пространство, а доминиращата научна традиция разглежда мобилността като проекция на стратификационна динамика в структурата на конкретните национални общества. Нещо повече, все по-хибридният характер на социалността в началото на XXI в. (съ-съществуване на разнородни социални логики при разгръщането на съвременността) също възпрепятства прилагането на една класическа парадигма за социологическо разбиране на социалната мобилност в последните няколко десетилетия.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Когато за изследване на мобилност в една пост-социалистическа социалност в процес на качествена промяна се използват породените от (и познавателно релевантни към) класическото индустриално общество социологически подходи (напр. Blau, Dunkan, 1961; Goldthorpe, 1980), приложението им към подобна предметна реалност поражда серия от епистемологически и методологически предизвикателства (срв. Domański, 1995; 1999). Например,

¹ Единствената монография върху социалната мобилност през социализма в България е публикувана през 2010 г., а хронологичните граници на предмета ѝ са трите десетилетия между 1967 и 1997 г. (виж Златков, 2010).

доколкото някои от процесите на трансформация пораждат нестабилност на социалните позиции и/или ерозия на принципите на тяхната йерархия (Благоев, 2019), тогава и концептуализацията, и изграждането на понятийна рамка (и нейната операционализация), и анализът на придвижванията в стратификационните пространства стават много проблематични.

В степента, в която в изгражданите концептуални рамки се допуска, че стратификационните промени са свързани с качествени преобразувания в механизмите на разполагане в социалното пространство, се налага социологическите подходи към социалната мобилност да бъдат преосмислени така, че да се справят с нов комплекс от познавателно-предметни предизвикателства. Например – с нарастващата противоречивост на резултатите от изследванията на между-поколенската мобилност, в което доминира класическата традиция на социологията на индустриалното общество, разчитаща на сравнително отчетливото групиране на занятията (Erikson, Goldthorpe, Portocarero, 1983). По-малкият проблем тук е, че тя е с ниска степен на релевантност за аналитичното реконструиране на стратификационна динамика в относително кратък период. Всъщност, основната теоретико-методологическа и изследователска проблематичност в изследване на мобилност, измервана между две поколения е, че те са положени в две предполагаемо *разнородни* социалности – „социалистическа“ и „пост-социалистическа“. В българския случай проблематичността на изследването на промените на социалното разположение на икономически активните в началото на XXI в. спрямо това на родителите им в (късния) български социализъм е двояка. От една страна, тя произтича от неприложимостта *в този случай* на използваните предварително дефинирани (предимно статични) класови схеми, в които придвижването на различните кохорти между отделни „класови групи“ е в основата на измерването на между-поколенската мобилност. От друга страна, проблематичността може да бъде илюстрирана по-конкретно, например, чрез *съдържателните разлики* през тези два периода *в социалните значения* на образованието, занятието и дохода – три от най-използваните в класическите изследвания параметъра на между-поколенската мобилност в капиталистическите индустриални общества.

Дали преориентиране на изследователската програма към вътрешно-поколенската мобилност би било възможно решение на това предизвикателство? Подобна дискусия предполага да се проблематизира не само понятийния, но и концептуалния фундамент на посочената по-горе социологическа традиция, в които занятието е конститутивно за социалната позиция, а мобилността е придвижване в структурата от позиции, изводима от структурата на занятията. Това разбиране обаче трудно може да бъде включено в концептуализацията на мобилността в българската социалност след началото на XXI в. в перспективата на следните нейни условия на възможност: Първо, това са *качествените трансформации в занятията и в тяхната структура*, вслед-

ствие на протичащите фундаментални промени в собствеността, в степента на икономическата свобода, в характера и системата на икономическите дейности, в наличните – индивидуални, семейни, институционални – стопански ресурси, и в технологичната инфраструктура на производствените и преразпределителните процеси. Немаловажно условие за тези трансформации е и постоянстващата тенденция за емиграция на икономически активните, която оказва все по-усилващо се обратно въздействие върху възможните икономически дейности и – косвено – върху набора от занятията и тяхната взаимно-обвързаност. Второ – високият дял на „сиви“ и неформални икономически дейности в осъществяването на разнообразие от икономически процеси в производството и услугите (виж Чавдарова, 2001), при който както „класическото“ социологическо разбиране на занятието, така и (най-вече) операционализирането му за изследователски цели стават проблематични. Трето – два значими ефекта на икономическите трансформации като част от предметно-пораждащите условия на възможност за познавателно постигане на „занятието“ също подкопават приложимостта на една класическа перспектива към социалната мобилност в българската социалност в началото на XXI в. От една страна това са относително високите, макар и намаляващи в последните години, равнища на оставане извън заетост най-вече в ниските възрастови категории на икономически активните, а от друга – честата смяна на работно място при заетите, която в контекста на спомената вече трансформация в занятията допълнително възпрепятства прилагането на всяка социологическа перспектива към мобилността, организирана около тях.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ РЕШЕНИЯ

Щрихираните дотук предметно-познавателни предизвикателства правят трудно изпълним всеки опит за социологическо разбиране на мобилността като движение между позиции, определени от занятието и привидно дисквалифицират също и изследванията на вътрешно-поколенската мобилност като по-адекватна изследователска стратегия. От друга страна, обаче, за преодоляване на заварената научна традиция на статични йерархии на социални позиции или на класови схеми, предпоставени от занятия, към края на XX в. бяха направени теоретико-методологически и изследователско-аналитични опити за социологическо разбиране на вътрешно-поколенската мобилност в т.нар. *life history approach* (виж напр. Bertaux, Thompson, 1997). Стремещът към предметно-познавателни обновявания чрез съвместяване на пре-фокусирането върху мобилността в рамките на житейската траектория и на прилагането на качествени методи за изследването ѝ, е симптом за поне две предизвикателства, които все още не са получили социологически обосновани решения: Първо, да се отговори на отчетливата необходимост от промяна в концептуализациите на социалната мобилност и, второ, да се разработят специфични изследователски под-

ходи, приложими към конкретна предметна реалност във все по-турбулентната съвременна социалност. Едно възможно решение, условие за което се съдържа в разгръщащите се в нея процеси на „глокализация“ (Robertson, 1995), е да се реконцептуализира мобилността през динамиката на взаимодействията между индивидуална история и социален контекст, като се пренасочи понятийният инструментариум към локалното равнище на промяната в разполаганията в социалното пространство, успоредно с пренастройването му към изследователска методология с доминиране на качествени методи. От една страна, индивидуалното измерение на социалната мобилност може да е интегрална част от предмета на социологически интерес в степента, в която „преминаването между етапите на жизнения цикъл преконфигурира социалните позиции“, а „промяната в житейските шансове е социална мобилност“ (Rytina, 1989, p. 910). От друга страна, контекстните условия на мобилността могат да влязат във фокуса на изследователската задача за обновеното ѝ социологическо разбиране, когато интересът се насочи към обозрими локални социални пространства, например конкретен град (срв. Бътлър, 1999; Butler, 2002). По този начин, вторично, може да се преодолее и предизвикателството с ограниченията при идентифициране на границите на предмета, съдържащи се в изпълнената с противоречия опозиция „глобално – национално“ социално пространство.

Ако целта на възнамерявания иновативен подход за социологическо изследване на социалната мобилност е той да е по-релевантен на нейния динамичен характер като елемент на процесите на социална промяна в началото на ХХІ в. в българската социалност, тогава изниква въпросът за условията му на възможност и за границите на научната му приложимост. Като следствие от дискусията дотук, едно от тези условия може да е ограничаването на предмета до т.нар. „малък град“. Неговата социална и историческа амбивалентност (Благоев, 2019) предоставя на изследователя специфичен контекст, в който са положени и в чието съ-изграждане участват типологично различни персонални и семейни истории с характерните им индивидуални / общностни / групови начини за разполагане в това конкретно социално пространство. Второто условие е социалните позиции, придвижванията между които ще бъдат във фокуса на изследователския интерес, да бъдат разбирани като „обективация на житейски шансове“, като шансовете са проекция на взаимодействията между персонални/ общностни социални ресурси и потенциали на локалната социалност (Благоев, 2008; 2015).

Тази перспектива предефинира основния социологически въпрос от това какви са относителните дялове на възходяща и низходяща вътрешно-поколенска мобилност в българската социалност, към това дали и как са възможни „модели на социална мобилност“ в малкия град. Насочването към модели на промяна на социалното разположение предполага да се изследват евентуалните промени в типологично характерни за конкретен град структури от житей-

ски шансове. Това означава да се изследват и анализират – в рамките на типове житейски траектории, разгръщащи се в съответната локалност – съдържателни различия в „резултатите“ от предполагаеми динамични взаимодействия между относително сходни набори от индивидуални потенциали, валидни в местната социалност като ресурси за социално разполагане, от една страна, и пораждани, възпроизвеждани или променяни контекстни потенциали за вписване на персоналната биография в това социално пространство, от друга. Социологически важно в такъв случай е да се изследват както различната относителна тежест на индивидуалните, семейните, груповите потенциали в конфигурацията от „персонални“ потенциали, така и вътрешните преобразувания във всеки от елементите в този набор, имайки предвид, че те придобиват практическа действеност *само* в контекстните, вкл. институционални, условия на конкретните локални социалности. От друга страна, обаче, интензивните процеси на пространствена мобилност (миграции), които несистематично, но трайно пулсират между „място“ и „свят“, създават полета от значения, в които локалността придобива различен смисъл както за (все по-невкоренените) „нейни“ обитатели, така и за социологическата рефлексия (виж напр. Кабакчиева, 2010). Тогава подходът, фокусиран върху социално валидните в една локалност ресурси за мобилност трябва да отчита и че „обитаването“ на тези социални пространства може да черпи своите основания (в смисъл на персонални / семейни ресурси) и извън потенциалите, достъпни в структурата на социалното пространство на малкия град. Социологическата рефлексия върху тези процеси на „глокализация“ може да допринесе за ре-концептуализацията на вътрешно-поколенската социална мобилност, включително и за методологическата работа по формулиране на нови изследователски хипотези за нея, и за изработване на релевантни за тяхното верифициране понятийни и емпирични индикатори. В такъв случай като част от предмета „модели на мобилност в малък град“ може да бъде включена и вероятната обективация на „глокални мобилности“, особено в град, в които са ерозирани потенциалите за позитивна промяна в житейските шансове, и оттук – за промяна на индивидуалното разположение в социалното му пространство.

В тази нова концептуална рамка изследователските допускания за модели на мобилност в малък град могат да се скицират в няколко условни групи така: Първо, хипотези, които насочват изследователския интерес към различната степен на структуриране на локални потенциали, включително и в по-широк регионален контекст, в които се съдържат условия за динамика на житейските шансове, а така – и на процесите на социално разполагане. Второ, хипотези, предполагащи изследване на релевантни – на предполагаемо променящите се градски контексти – композиции от индивидуални способности и възможности за „задвижване“ на социални ресурси (включително и обективирани извън градската социалност) за промяна на разположението в конкретното социално

пространство. Трето, хипотези, които позволяват дълбочинен социологически анализ на наличието или липсата на типологично-характерни за местната социалност нагласи към промяна, включително и на ценности, свързани с „успех“ или „издигане“ като вътрешен импулс на житейски шансове.

Тези изследователски допускания както пряко, така и косвено рамкират възможното проучване и анализ на модели на мобилност като социални конструкции, в които се пресичат смислово и съдържателно разграничимите модел-структура („pattern“) и модел-образец („model“). Първият – под формата на валидна в местната социалност и характерна за нея структура на персонални и контекстни потенциали, и ресурси за социално разполагане. Вторият – под формата на съвкупност от актуални и потенциални действия, чрез които се определят конкретни житейски шансове през призмата на специфични ценности. В този смисъл конкретни житейски стратегии или структурни сили, осъществяващи се чрез различни поведенчески модели, могат да доведат до различни модели на социална мобилност в малкия град. Основните изследователски хипотези, които трябва да се подложат на проверка в едно тяхно изследване предполагат използването предимно на качествени методи като дълбочинно или полу-структурирано интервю и фокус-групови дискусии, чрез които да се достигне аналитично до качествените измерения на предмета. Тяхната верификация има потенциал да доведе до преориентация на разбирането за социална мобилност, което да е по-релевантно на своя предмет, най-вече в перспективата на промените в начините за разполагане в социалното пространство като модели на мобилност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Благоев, Д. (2008) Житейски шансове и статусна динамика. В: *Състояние на обществото*. София: Институт „Отворено общество“.

[Blagoev, D. (2008) Zhiteyski shansove i statusna dinamika. V: *Sastoyanie na obshtestvoto*. Sofia: Institut „Otvoreno obshtestvo“].

Благоев, Д. (2015). „Средната класа“: между „производството“ и „потреблението“ на житейски шансове. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Книга „Социология“, том 105, с. 92–118.

Blagoev, D. (2015) „Srednata klasa“: mezhdu „proizvodstvoto“ i „potreblenieto“ na zhiteyski shansove. *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“*, *Kniga „Sotsiologia“*, tom 105, s. 92–118.

Благоев, Д. (2019) *Стратификационни промени в българската социалност в началото на XXI век: Динамизиране, стабилизиране, ерозиране на социални позиции: дисертация в ръкопис*. [Blagoev, D. (2019). *Stratifikatsionni promeni v balgarskata sotsialnost v nachaloto na XXI vek: Dinamizirane, stabilizirane, erozirane na sotsialni pozitsii: disertatsia v rakopis*].

Бътлър, Т. (1999) „Да наваксаш“ или тиранията на избора: намерения и резултати при лондончаните от средната класа през 90-те години, *Социологически проблеми*,

- бр. 1/2, с. 81–103. [Batlar, T. (1999). „Da navaksash“ ili tiraniyata na izbora: namerenia i rezultati pri londonchanite ot srednata klasa prez 90-te godini, *Sotsiologicheski problemi*, br. 1/2, s. 81–103.]
- Златков, Ц.** (2010) *Промените на социалната структура и динамизма на междугенерационната социална мобилност в България 1967–1997*. София: ОМДА.
[Zlatkov, Ts. (2010) *Promenite na sotsialnata struktura i dinamizma na mezhdugeneratsionnata sotsialna mobilnost v Bulgaria 1967–1997*. Sofia: OMDA.]
- Кабакчиева, П.** (2010) Пространствена мобилност и социални неравенства, *Годишник на СУ, Книга Социология*, том 102, с. 111–120.
[Kabakchieva, P. (2010) Prostranstvena mobilnost i sotsialni neravenstva, *Godishnik na SU, Kniga Sotsiologia*, том 102, s. 111–120].
- Нончев, А.** (2000) *Средната класа и социалните трансформации в България*. София: ИК „В. Недков“.
[Nonchev, A. (2000) *Srednata klasa i sotsialnite transformatsii v Bulgaria*. Sofia: IK „V. Nedkov“.]
- Тилкиджиев, Н.** (2002) *Средна класа и социална стратификация*. София: ЛИК.
[Tilkidzhiev, N. (2002). *Sredna klasa i sotsialna stratifikatsia*. Sofia: LIK.]
- Чавдарова, Т.** (2001) *Неформалната икономика*. София: ЛИК.
[Chavdarova, T. (2001). *Neformalnata ikonomika*. Sofia: LIK.]
- Bertaux, D., Thompson, P.** (eds.) (1997) *Pathways to Social Class. A qualitative Approach to Social Mobility*. Oxford: Clarendon Press.
- Blau, P. M., Duncan, O. D.** (1961) *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Butler, T.** (2002) Thinking Global but Acting Local: The Middle Classes in the City, *Sociological Research* [online], vol. 7, no. 3 [viewed: 1.11.2020]. Available at: <http://www.socresonline.org.uk/7/3/butler.html>.
- Domański, H.** (1995). Social Mobility Barriers in Six East European Countries: Basic Continuity, *Polish Sociological Review*, no. 112, pp. 303–324.
- Domański, H.** (1999) Major social transformations and social mobility: the case of the transition to and from communism in Eastern Europe, *Social Science Information*, vol. 38, no. 3, pp. 463–491.
- Domański, H.** (2000) *On the Verge of the Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*. Budapest: CEU Press.
- Erikson, R., Goldthorpe, J. H., Portocarero, L.** (1983) Intergenerational class mobility and the convergence thesis: England, France and Sweden, *British Journal of Sociology*, 34, no. 3, pp. 303–343.
- Goldthorpe, J. H.** (1980) *Social Mobility and Class Structure in Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Robertson, R.** (1995) Glocalization: Time-space and Homogeneity-heterogeneity. In: **Featherstone, M., Lash, S., Robertson, R.** (eds.) *Global Modernities*. London: SAGE.
- Rytina, S.** (1989) Life Chances and the Continuity of Rank: An Alternative Interpretation of Mobility Magnitudes over the Life Cycle, *American Sociological Review*, 54, 910–928.
- Tilkidjiev, N.** (ed.) (1998) *The Middle Class as a Precondition for a Sustainable Society*. Sofia: LIK Publishing House.

ТЕМАТИЧНА ОБЛАСТ

**COVID-19 И НЕГОВОТО ВЛИЯНИЕ
В ОБЩЕСТВОТО**

ПАНДЕМИЯТА ОТ КОРОНАВИРУС COVID-19 И ВЛИЯНИЕТО Ѐ ВЪРХУ ЕВРАЗИЙСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ

Владимир Руменов Трифонов

Анотация. В текста се анализират актуални икономически и политически тенденции, възникнали или ускорили се в резултат от кризата, предизвикана от пандемията COVID-19. Разглежда се как те могат да се отразят върху опитите за интеграция на евразийското пространство. Маркирани са някои от най-важните предизвикателства, с които държавите от ЕАИС трябва да се справят, за да изградят пълноценно икономическо обединение.

Ключови думи: COVID-19; криза; интеграция; Евразийския икономически съюз (ЕАИС).

THE CORONAVIRUS COVID-19 PANDEMIC AND ITS IMPACT ON EURASIAN INTEGRATION

Vladimir Rumenov Trifonov

Abstract. The text studies the current economic and political trends that appeared or significantly evolved as a result of the crisis caused by the COVID-19 pandemic. The purpose of the analysis is to examine and describe how these major trends influence the integration of the Eurasian space. The present work also outlines some of the most important challenges that the countries of the Eurasian Economic Union (EAEU) face in order to build a fully-fledged economic union.

Keywords: COVID-19; crisis; integration; Eurasian Economic Union (EAEU).

УВОД

Пандемията от коронавирус COVID-19 промени света. Нанесен бе сериозен удар по процеса на глобализация, осезаемо намаляха продажбите на редица стоки, тежко засегнат е секторът на услугите. Сред малкото изключения са хранителните продукти и лекарствата. Разразилата се криза подежда отрязващо за най-оптимистичните очаквания за бъдещето на евразийската интеграция. Членовете на Евразийския икономически съюз (ЕАИС) избраха различни подходи за справяне с възникналите предизвикателства. Някои от тях, като Русия, Казахстан и Армения, заложиха на строга карантина, а други – например Беларус – реагираха по-либерално в създалата се ситуация и не наложиха ограничения, които съществено да се отразят на обществената и на икономическия живот в страната.

В първите месеци от кризата в Евразийския икономически съюз, подобно на Европейския съюз, се забелязва подем на национал-популизма и усиляване на икономическия егоизъм на отделните държави, които са пречка за интеграцията. Нанесен бе сериозен удар по свободното движение на стоки, услуги, капитали и работна сила, като най-силно пострадна общият пазар на услуги и общият пазар на труда. От друга страна кризата създава нови възможности да се осмислят слабостите на ЕАИС и помага да се разработят механизми, които да подобрят работата му в редица важни аспекти като икономическите, миграционните, информационните и други.

Бъдещето на евразийската интеграция до голяма степен зависи от това дали държавите от Евразийския икономически съюз ще обединят усилията си и ще намерят ли заедно ефективни средства за преодоляване на кризата.

I. КЛЮЧОВИ ГЛОБАЛНИ ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕНДЕНЦИИ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19

Пандемията от коронавирус COVID-19 е силно негативен фактор за глобалната икономика през 2020 г., а в частност и за държавите от евразийското пространство. Налице са сериозни проблеми – прекъсната е веригата на глобалните доставки, понякога това е по обективни причини, но в други случаи е умишлено направено от отделни правителства с цел държавите им да защитят пазарите си и собствените си производители. В крайна сметка спирането на промишленото коопериране прави ситуацията по-неблагоприятна за всички. Предвид наложените ограничения може да се очаква, че в обозримо бъдеще икономиката на планетата ще бъде по-малко глобализирана, но повече цифровизирана. Рисковете за веригите за доставки се увеличават, а това, както и автоматизацията на производството, навежда на мисълта, че производителите ще се стремят да произвеждат продукцията си на места, които са по-близо до потребителите.

Международни структури като Световната здравна организация се опитват да координират реакцията на глобалната криза по целия свят, но нямат възможност да направят това поради действията на някои националистически настроени правителства, пред които те често са безсилни.

Налице са и тревожни проблеми във финансовите и стоките пазари. Във второто тримесечие на тази година се наблюдава навлизане на световната икономика в тежка рецесия (виж World Trade Organization, 2020), макар, че е по-точно да се говори за застои и за преструктуриране на търговските връзки между държавите. Евразийската банка за развитие красноречиво отразява този спад през първата половина на 2020 г. (виж Евразийският банк развития, 2020).

Още през пролетта Международният валутен фонд направи прогноза, че световната икономика ще навлезе в по-мощна криза от кризата, разразила се през 2008–2009 г. (Gopinath, 2020) Засега е много трудно да се предвиди, кога ще започне процеса на икономическо възстановяване, това до голяма сте-

пен зависи от времето, което ще бъде необходимо, за да се пребори коронавирната инфекция. Важно е и колко силни ще бъдат новите вълни на разпространението ѝ. Тенденцията през есента на 2020 г. определено не дава особени основания за оптимизъм – броят на заразените от COVID-19 се увеличава, а много държави отново въвеждат сериозни ограничителни мерки.

Ситуацията допълнително се усложнява от колапса на системата за глобално икономическо регулиране, от усиляващата се конкуренция на енергийния пазар, както и от очертаващото се сериозно обедняване на значителна част от населението на планетата (World bank, 2020).

Макар и вече да са направени редица предвиждания и разчети, трудно може да се даде категорична прогноза как и кога ще бъде преодоляна настоящата криза, която не само че засегна глобалната икономика, но и драстично увеличи политическата конфронтация и социалното напрежение, както в отделните държави, така и в международните отношения. Новата реалност, подхранвана от продължаващите тревожни съобщения в медиите и противоречивите прогнози на борсовите анализатори, дава основания да се направят някои предварителни изводи за спецификата на глобалните политически и икономически тенденции.

На фона на извънредната епидемиологична ситуация и въведените санитарни мерки, глобалната икономика навлезе в тежка рецесия. Протича дълбока промяна на цялата система на икономическите връзки и отношения, които бяха характерни за първото десетилетие на XXI в. и първата половина на второто. Отсега нататък догонващото потребление на глобално ниво, а и на ниво отделни държави, включително и в пространството на бившия Съветски съюз, трудно ще бъде движеща сила за развитието на икономиката.

Пандемията показва слабите страни на глобализираната производствена система. Някои от проблемите се забелязваха и преди, но сега те са очевидни. Съществуват сериозни индикации, че се осъществява преход от изглеждащия като непоклатим, в периода 1980–2010 г., неолиберален икономически модел, за който а характерна свободната търговия, към неомеркантилизъм, към епоха на съперничеството на отделните икономически центрове, прагматизъм, протекционизъм и регионална интеграция.

Разбира се, извънредната ситуация, възникнала поради COVID-19, не е единствената причина за изброените тенденции, но тя стана допълнителен и много силен стимул за тяхното задълбочаване.

Конкуренцията за нови пространства се изостря

Събитията през 2020 г. показаха, че новата икономическа реалност ще се оформя с активно използване на политически и административни средства, а най-вероятно и с помощта на военна сила. Примерите с продължаващите санкционни и търговски войни, както и отново възпламенилия се конфликт

между Азербайджан и Армения за контрола върху Нагорни Карабах, са повече от красноречиви, още повече, че зад локалните сблъсъци между малки държави често стоят интересите на по-големи геополитически играчи, особено на сили, които се стремят да формират нов, многополюсен световен ред. Кризата предизвикана от COVID-19 определено способства за прехода към свят, в който конкуренцията за пространствено влияние ще бъде не по-малко важна от конкуренцията за технологическо лидерство, която бе характерна за първите две десетилетия на настоящия век.

В създалата се нова реалност ключови характеристики на външнополитическата конкуренция са стремежът да се постигне контрол върху най-важните технологични възли в глобалните производствени вериги, както и борбата за лидерството на собствените компании на най-перспективните пазарни ниши. Сега не по-малко важно е и да се изгради пространство, което да е устойчиво на кризи и на външен натиск, а технологично и промишлено да бъде самодостатъчно.

Със сигурност конкуренцията между технологиите ще остане важен елемент в регионалните и в глобалните съперничества. Но това ще се случи едва след като новата пространствената и геоикономическа конфигурация на света придобие устойчивост. Както отбелязва Андрей Кортунов „Според широко разпространеното мнение, сред дългосрочните последици от сегашната криза ще бъде „регионализацията“ на международния икономически живот, формирането на частично затворени интеграционни групировки на фона на ерозицията на глобалните институции и принципите на свободната търговия, чиито символ си остава Световната търговска организация (СТО)“. Той пояснява, че „ако тези прогнози са верни, за повечето развиващи се страни формирането на собствен икономически регион може да се окаже непосилна задача“ (Кортунов, 2020, с. 87–117).

Някои важни особености на новата икономическа реалност

Коронавирусната пандемия COVID-19 оказва силно влияние върху международната политика и световната икономика. Тук ще маркирам някои от най-значимите явления и тенденции.

Срив на системата за глобално икономическо регулиране. Първата вълна от COVID-19 доведе до частична деглобализация на световната икономика, а организации като СТО и Международния валутен фонд се забавиха с реакцията си на изненадващо бързо развиващите се процеси. В най-тежките първи месеци от кризата управлението бе предимно в ръцете на националните правителства. Тенденцията към деглобализация се усилва от все по-острите санкционни и търговски войни, чиито мишени най-често са Китай, който е възприеман от управляващата през изминалите четири години във Вашингтон администрация на президента Доналд Тръмп, като най-сериозен икономиче-

ски и геополитически конкурент, както и Русия, която запазва важната си роля в международната политика, най-вече благодарение на военната си мощ.

След постепенното овладяване на първата вълна на COVID-19 се създаде впечатление за спиране на процеса на деглобализация, но съществува вероятност той да се активира отново, в зависимост от мащаба и развитието на втората вълна от коронавирусната инфекция през есента и зимата. Тенденцията към затягане на противоепидемичните мерки, която е налице в десетки държави през септември, октомври, ноември и декември е индикация, че икономическите проблеми вероятно ще се задълбочат. Може да се очаква, че ще бъде необходимо време, за да се възстановят глобалните интеграционни механизми. Трудно е да се предвиди какъв срок ще е необходим за това, но със сигурност и да се случи, то ще е със съществени изменения, в сравнение с първите петнадесет години от началото на третото хилядолетие.

Сериозно преструктуриране и промяна на правилата на глобалния енергиен пазар. Кризисните процеси в Организацията на страните износителки на петрол (ОПЕК) са налице от няколко години, а пандемията от COVID-19 стана причина за икономически спад в Китай. Сериозна борба се води и за контрола върху новооткритите находища (например в близост до остров Кипър, в Средиземно море), а всичко това вероятно ще доведе до съществени сътресения на глобалния енергиен пазар, където конкуренцията продължава да се изостря, както и на значими промени в структурата му.

Показателна е ситуацията в Европа, борбата за достъпа до нейния пазар се води предимно с политически и административни механизми. Това се вижда от санкциите, които администрацията на САЩ въвежда срещу фирми, които си сътрудничат с Русия, а по този начин Вашингтон на практика проправя път на американските компании за добив на шистов газ, стремящи се да заемат водеща роля на пазара на Стария континент. Не бива да се изключва възможността след време САЩ да използват подобен подход и срещу другите доставчици на нефт и газ в Европа.

Спад на жизнения стандарт за значителна част от населението. Налице е тенденция към ерозия на средната класа, която е застрашена от изчезване. Това се дължи на перспективата за свиване на финансовия сектор, на сферата на услугите и на развлекателната индустрия.

Автоматизацията във финансовия сектор стана причина за намаляване на дяла на заетите в него хора още преди пандемията, но развлекателната индустрия и услугите получиха тежък удар именно заради инфекцията COVID-19.

Големите градове са изправени пред сериозни предизвикателства. Пандемията от коронавирус COVID-19 показва, че градската постиндустриална среда е уязвима – въведената карантина и сривът в сферата на услугите са сериозна заплаха за социалната стабилност. Вълната от протести в САЩ и ЕС вероятно се дължи и на усилилото се социално напрежение след мерките за осигуряване на дистанция или изолация на гражданите. Те са причина зна-

чителна част от населението да остане без работа (предимно ангажираните в сферата на услугите). Пред тази заплаха са изправени всички държави, засегнати от пандемията COVID-19.

Борба за контрола върху световната финансова система. САЩ се стремят да запазят своята глобална хегемония и за целта са готови да нарушат някои демократични традиции, ако преценят, че е необходимо. Най-вероятно те ще направят всичко възможно, за запазят контрола си върху глобалните финанси, а доларът да остане световна резервна валута. Затова може да се очаква усилване на тенденцията САЩ да разширяват териториалния обхват на собствените си юридически норми, независимо, че това би означавало, че действията им ще са в разрез с демократичните принципи.

Може да се обобщи, че основна особеност на създалата се ситуация е възникването на остра конкуренция между най-влиятелните центрове на сила, преди всичко между Съединените щати и Китай, както и липсата на общо виждане за глобалното развитие. През 2020 г. рязко бе вдигнат прага на допустимост спрямо прилагането на административни мерки за решаване на политически и икономически задачи.

II. ПРОБЛЕМИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ДЪРЖАВИТЕ ОТ ЕАИС

Възникналата извънредна ситуация изведе на преден план ролята на националните държави и постави под въпрос бъдещето на глобализацията, но от друга страна стимулира укрепването на различни регионални обединения, тъй като икономиките на малките държави няма как да издържат за по-дълъг период, в който глобалния търговския обмен, промишленото коопериране и технологичното взаимодействие са замразени. Пандемията и последствията от нея не свалиха от дневния ред евразийската интеграция. Напротив – те дадоха допълнителни аргументи, че тя е необходима, ако държавите от евразийското пространство искат да сформират самостоятелен център на сила и макрорегион, който ще им даде допълнителни възможности, за да се справят с предизвикателствата в условията на задълбочаваща се глобална икономическа рецесия и все по-опасна политическа нестабилност. Разбира се, евразийската интеграция е изправена пред много изпитания, тя продължава да се сблъсква със сериозни проблеми. Нейното развитие и успех до голяма степен зависят от това ще съумее ли да се справи със съществуващите досега и с възникналите заради епидемиологичната обстановка препятствия.

Изброените в първата част от текста глобални тенденции до голяма степен засягат Русия и другите държави от ЕАИС, а и почти всички страни от пост-съветското пространство. През 2020 г. те регистрираха икономически спад, предизвикан от въведената в целия свят карантина, както и от последствията от нея. Според данните за първото шестмесечие БВП на Армения е намалял

с 6% (виж ВВП Армения в първото полугодие сократил се на 6,8%, 2020), на Беларус с 1,7% (виж ВВП Беларуссия за I полугодие сократил се на 1,7% , 2020), на Казахстан с 1,8% (виж Нацбанк: По итогам първото полугодие ВВП Казахстана сократил се на 1,8%, 2020), на Киргизстан – 5,3% (Каримов, 2020).

В края на авг. 2020 г., общият брой на безработните в ЕАИС, които са отчетени, се е увеличил, спрямо същия месец от миналата година – от 1,45 млн. души до 4,12 млн. души – почти четирикратно. През авг. 2019 г. незаетите са едва 1,1% от общия брой на работната сила, а година по-късно вече са 4,3% (виж Евразийская економическая комиссия, 2020а). Резкият ръст на безработицата в периода от началото на март до края на август е пряко следствие от пандемията COVID-19 и предизвиканата от нея икономическа криза, настъпила през март, когато започнаха да се въвеждат ограниченията. Показателно е, че с най-много безработни са двете най-големи икономики в съюза – икономиките на Русия и на Казахстан. Така в Русия през септември безработицата е 4,8 млн. души, което е общо 6,3% от работната сила (виж Безработица в России в септември снизилась впервые с начала пандемии, 2020).

Историческият опит отдавна е показал, че по време на криза е много важно да се взимат бързи и действени решения, които да защитават националното, социалното и политическото пространство. Нещата се усложняват от сравнително високата степен на свързаност на повечето евразийски държави с глобалната икономика, както и със световните тенденции за развитие. Все пак трябва да се отбележи, че зависимостта на Русия е по-малка, отколкото на другите държави в ЕАИС и от постсъветското пространство изобщо.

Анализ на събитията след началото на пандемията COVID-19 позволява се направят някои важни изводи и предположения за евентуалните бъдещи политически и икономически решения на държавите от ЕАИС.

а) Моделът за развитие на държавите от постсъветка Евразия, който залагаше на износа на природните ресурси е изчерпан.

Икономиките на някои държави-членки на ЕАИС в голяма степен разчитат на износ на суровини, но през 2020 г. карантината нанесе удар не само на сферата на услугите, а и на глобалните пазари за нефт и природен газ. Проблеми има и пазарът на металите. Показателно е, че извън пределите на интеграционното обединение, държавите, членуващи в него, изнасят предимно суровини (различни минерали) – около 65% от общия си износ, поне по данните за 2019 г. (Евразийская економическая комиссия, 2020б). През нея дялът на износа на метали например е около 8,8% от общия износ (Евразийская економическая комиссия, 2020б).

Това в най-голяма степен важи за богати на суровини държави като Русия и Казахстан. На транзитните такси разчитат по-бедни на ресурси страни – например Беларус. Ако държавите от ЕАИС не се откажат от тази икономическа политика, те рискуват в още по-голяма степен да изостанат от страните с най-развити икономики.

Създалата се ситуация поставя членките на ЕАИС пред предизвикателството да търсят нови пътища, да осъществят реиндустриализация, на базата на коопериране помежду им, за да получат възможност да осъществяват сами пълния производствен цикъл. Това може да се разглежда и като положителен ефект за тях от създалата се ситуация, тъй като те на практика са принудени да се разделят с един порочен модел, който задържа индустриалното им развитие. Още повече, че намаляването на износа на непреработени суровини и реиндустриализацията отдавна са декларирани като цели – както от Руската федерация, така и от други страни от Евразийския икономически съюз.

За Русия и партньорите ѝ от ЕАИС е актуален въпроса за създаване на нов модел за социално развитие, а сега решаването на този проблем става още по-наложителен. Едва ли е случайно, че бившият руски премиер Дмитрий Медведев обърна внимание на идеята за безусловен базов доход (Медведев предложил обсъдить въведение в Русии базового дохода, 2020). Изказването му предизвика най-различни коментари, включително и критични, но то е сигнал, че руските елити сериозно обмислят възможностите за алтернативен социален модел, който да отговаря на предизвикателствата, възникнали след пандемията COVID-19 и настъпилите глобални промени. Вероятно ще се търсят и алтернативи на неолибералната икономическа парадигма, към която се придържа финансово-икономическия блок в правителството на Руската федерация. Съществуват достатъчно индикации, че в новите условия постепенно може да се премине към икономически модел, който ще съчетава пазарните механизми и стратегическото планиране. Подобна промяна изглежда много вероятна предвид все по-обтегнатите отношения на Москва с Брюксел и тенденцията към ограничаване на достъпа на руските енергоизточници до европейските пазари.

б) Задълбочаването на съществуващото промишленото коопериране може да даде тласък за ускорение на евразийската интеграция.

Пандемията от коронавирус COVID-19 нанесе сериозен ущърб на глобалните промишлени връзки. Тя показва уязвимостта на твърде дългите и прекалено сложните вериги за индустриално производство, които са застрашени и от влошаването на политическите отношения между водещи икономически държави на планетата, например между САЩ и Китай.

Налице са достатъчно основания да се смята, че след пандемията големите технологични вериги за производство ще бъдат реструктурирани. Вероятно страните ще отделят по-голямо внимание на намаляването на уязвимостите и зависимостите си, а регионалният характер на технологичните вериги ще укрепне и ще се развие по-задълбочено. Държавите от ЕАИС могат да използват тази възможност за създаване на по-тясно регионално промишлено коопериране, което да им донесе стабилни икономически и социални изгоди и да послужи като важна движеща сила на регионалната интеграция.

в) Една от най-сериозните слабости на ЕАИС е, че засега държавите, които членуват в него в по-голяма степен са ориентирани към износа, а не на вътрешния пазар.

Дялът на Русия във взаимната търговия с държавите от ЕАИС през 2019 г. бе 8,9% от общия обем на външната ѝ търговия, останалите 91% са с други държави. Аналогичните показатели при Казахстан са 22%, при Армения – 30,2%, при Киргизстан – 39,3%, а при Беларус – 50,8% (Евразийская экономическая комиссия, 2020в), като основна причина за високите показатели на Беларус е търговията с Руската федерация.

з) Евразийският икономически съюз се нуждае от собствени източници на финансиране.

Приведените по-горе данни показват, че държавите в ЕАИС до голяма степен са зависими от търсенето на стоки от външните икономически играчи. Това е препятствие за икономическите връзки в обединението. Зависимостта на търговско-икономическите връзки извън него съществува още от създаването на ЕАИС. В по-благополучните за икономиката времена Русия, Казахстан, а и други държави получаваха солидни приходи от износа или транзита на суровини. Днес за всички държави от Евразийския икономически съюз е много важен въпросът как да подкрепят икономиките си, които вървят надолу и как да покрият бюджетните си дефицити.

Един от възможните варианти за запълване на „дупките“ в бюджетите е увеличаване на данъците, девалвиране на националната валута, намаляване на социалните разходи. Друга опция, която е неприложима за Русия заради наложените ѝ санкции, но е възможна за останалите четири държави от ЕАИС, е да се вземат заеми от международни финансови институции или от по-богати страни.

Чуждите заеми крият рискове за ЕАИС. Без значение дали са взети от Запад (Международният валутен фонд, Световната банка, Европейската банка за реконструкция и развитие) или Източна Азия (Азиатската банка за развитие, финансови институции от Китай), те могат да доведат до постепенна ерозия на обединението, което и днес не може да се определи като особено сплотено.

Много трудно е положението на разкъсвания от политически противоречия Киргизстан, който изпитва сериозни проблеми с обслужването на собствения държавен дълг, който е близо 5 млрд. долара и значителна част от него е към китайски банки. При създалата се ситуация и политическата нестабилност в страната може да се очаква, че Пекин ще настоява да се провежда желаната от него политика в Централна Азия, както и за подкрепа на неговите позиции по всички спорни международни въпроси. Важно е да се отчита, че интересите на ЕАИС и интересите на Китай в Централна Азия невинаги съвпадат, а често са противоположни.

Може да се направи изводът, че за Евразийският икономически съюз са необходими собствени и добре подплатени със средства финансови институции. Те биха могли да окажат съществена помощ и да съдействат за засегнатите от кризата финансови отрасли на икономиката на държавите членки на обединението. Това би способствало за укрепване на единството на ЕАИС и ще

спести на страните-членки необходимостта да се обръщат към други финансови институции и изпълняването на искания, които могат да възпрепятстват евразийската интеграция. Понастоящем в ЕАИС функционират Евразийската банка за развитие (ЕБР) и Евразийският фонд за стабилизация и развитие (ЕФСР). Те имат своята роля – дори сега финансират отделни инфраструктурни и производствени проекти в държавите от ЕАИС, но тези институции имат ограничени възможности. Учредителният капитал на ЕБР е едва 7 млрд. долара, а на ЕФСР е 8,5 млрд. долара. Това стига само за отделни търговски или инфраструктурни проекти, при това не от голям мащаб, няма възможности да се постигне нещо повече. Очевидно създаването се положение трябва да се промени, за да има прогрес в интеграционните процеси.

д) Пандемията COVID-19 постави под съмнение жизнеспособността на концепцията интеграцията да се ограничи само в икономическата сфера.

Разразилата се криза показва много от слабостите на досегашната интеграционна политика, недостатъчно ефективното сътрудничество във важни сфери като здравеопазването, липсата на синхрон в действията на държавите от ЕАИС по борба с коронавирусната инфекция. Отделните членки на Евразийския икономически съюз избраха различни подходи – от най-либералния, на Беларус, до изключително строгия, който предпочете Армения – от 16 март до 11 септ. 2020 г в страната бе въведено извънредно положение, а след това продължи режимът на карантина. Носенето на предпазни маски за лица на публичните места е задължително.

От една страна различните подходи в борбата с коронавирусната пандемия COVID-19 могат да се обяснят с факта, че всяко правителство отговаря пред своите граждани за правилността на избраната стратегия. Но от друга – липсата на достатъчно синхрон между държавите членки на ЕАИС създава не само здравни, но също така и политически, социални и икономически рискове. Подобни проблеми се забелязаха и в едно далеч по-развито интеграционно обединение като Европейския съюз.

Мудното развитие на ЕАИС след учредяването му в началото на 2015 г. води и до извода, че за да се ускори евразийската интеграция, е необходимо и да се осигурят повече движещи сили за интеграционните процеси. Това не е краткосрочна необходимост, възникнала само с появяването на COVID-19, а въпрос на дългосрочно развитие. Географската близост на евразийските страни прави още по-наложително укрепването на сътрудничеството в тези не толкова популярни сфери на сигурността. Общите интереси са налице, а и взаимодействието е сравнително лесно постижимо. Прогрес в това направление ще има съществено промишлено, научно и технологично значение, може да доведе значими икономически ползи, а и да се превърне в нов стимул за евразийската интеграция. Възможни направления за сътрудничество са в сферата на здравеопазването, в профилактиката на инфекциозните заболявания, в отстраняването на последствията от стихийни бедствия, борбата с болести

по животните и растенията и др. Държавите от ЕАИС биха могли да си взаимодействат по-добре на техническо ниво, при санитарния контрол и при други противоепидемични мерки, при решаването на проблема с многобройните трудови имигранти в Русия и други предизвикателства. „Икономическите фактори са приоритетни за регионализацията, но не са единствените. Интеграцията може да се основава и на екологични цели, насърчавани чрез т.нар. социална регионализация. Такива са борбата с опустиняването, риболовът, опазването на биоразнообразието и други общи за региона проблеми. Проблемите в екологичното пространство, които имат държавен характер, засягат пряко държавната система (например опустиняването води до миграция)“, отбелязва по този повод Вихра Павлова (2020, с. 26). Изглежда логично през следващите няколко години да има и повече конкретни действия за разширяване и задълбочаване на партньорството извън икономическата сфера между държавите, които членуват в Евразийския икономически съюз.

е) Може да се търси по-голямо политическо сътрудничество.

За Евразийския икономически съюз 2020 г. бе изключително тежка. Проблемите му се дължат не само на икономическата криза, а и на неприятната политическа ситуация в повечето от членуващите в него държави. Напрежението в отношенията между Русия, която е с водеща роля при евразийската интеграция и държавите от колективния Запад все повече се изостря. Руската федерация отдавна има сериозни противоречия със САЩ, но 2020 г. показва, че засега няма никакви изгледи за изграждане на стратегическо партньорство с Европейския съюз или поне с водещи държави в него като Франция и Германия. Напротив, отношенията между Москва и Берлин стигнаха до най-ниската си точка през последните 40 години.

Обстановката в Беларус е нестабилна, протестите след президентските избори, проведени на 9 авг. 2020 г., продължават, а дори либералният режим за борба с COVID-19 и липсата на сериозни ограничителни мерки не намаляват общественото напрежение. Значителна част от гражданите са недоволни от президента Лукашенко, който управлява 26 години, но изглежда неспособен да се справи с новите предизвикателства. Победата му в изборите не е призната от повечето западни държави, които, както и опозицията в страната, го обвиняват във фалшифициране на вота. Преди това пък имаше много проблеми във взаимодействието на Минск с Москва, които вече няколко години не могат да съгласуват как ще продължи процеса на изграждане на Съюзна държава между тях. През есента на 2020 г. отношенията им започнаха да стават по-конструктивни, но това е най-вече поради отчаяната необходимост на властите в Беларус от външна легитимация и подкрепа, а спорните въпроси в отношенията с Русия тепърва ще трябва да се решават. Взаимодействието между Русия и Беларус е от ключово значение за интеграционните процеси в Евразия. Затова изглежда малко вероятно Москва да изпусне Минск от своята орбита на влияние след очертаващите се политически промени.

Киргизстан е друг член на ЕАИС, в който имаше сериозни политически вълнения през есента, довели до анулиране на резултатите от изборите. Военните действия между Армения и Азербайджан, в техния спор за контрола върху Нагорни Карабах, дестабилизираха обстановката в Южен Кавказ. Това предизвика наемсатата на Русия, която бе изправена пред риска да загуби авторитета си на водеща сила в региона. Дипломатическата ѝ инициатива и изпратения от нея миротворчески контингент способстваха за прекратяването на въоръжения сблъсък, но бъдещето ще покаже дали мирът между Баку и Ереван ще е траен.

Засега сравнително стабилна е обстановката в Казахстан, но и тя крие рискове, предвид все още не напълно осъществения транзит на властта и възможното напрежение, ако кризисните процеси, предизвикани от коронавирусната инфекция COVID-19 се задълбочат.

Може да се направи изводът, че опитите за интегриране на част от бившето постсъветско пространство се сблъсква с противодействието не само на САЩ и ЕС, а и на отделни страни-членки на ЕС (напр. Полша и Литва). Те не са очаровани от перспективата за създаване на самостоятелен макрорегион на част от територията на бившия СССР, а и сами имат амбицията да разширят своето влияние в това пространство като отслабят позициите на Русия. За плановете на Брюксел и Варшава е показателна инициативата „Източно партньорство“, а САЩ насърчават усилията за Централноазиатска интеграция.

В създалата се ситуация държавите от ЕАИС сериозно трябва да се замислят и да потърсят възможности как да запазят поне частична субектност в очертавания се бъдещ постглобален свят. За целта членките на ЕАИС могат да разработят проекти как да защитят съвместно своето информационно пространство. Това е сфера, в която, както показват първите две десетилетия от настоящия век, те са особено уязвими и са далеч от най-добрите световни стандарти. Тяхната слабост крие рискове за политическата им стабилност.

Възможно е в близко бъдеще на дневен ред да бъде поставен и въпросът за изменение на концепцията на ЕАИС. През изминалите пет години в основата ѝ бе това, че ЕАИС е преди всичко икономически съюз, чието призвание е да решава предимно търговско-икономически въпроси, а политиката не влиза в компетенциите му. Това до голяма степен успокоява Армения, Беларус, Казахстан и Киргизстан, които се притесняват, че Русия ще доминира в обединението, ако политическият елемент започне да играе важна роля.

Но подобен подход има и сериозни недостатъци, които се забелязват по-отчетливо именно в период на криза. Проблемите, с които днес се сблъскват държавите в ЕАИС, както и самият ЕАИС, имат комплексен характер. Те засягат икономическата, хуманитарната и политическата сфера и затова не могат да бъдат преодоляни само с помощта на икономическо взаимодействие. Освен това текущите предизвикателства изискват решения, които не могат

да бъдат взети от органи, чиито икономически пълномощия са ограничени и вършат само рутинна бюрократична работа.

Кризисните събитията през 2020 г., които до голяма степен бяха предизвикани или ускорени от феномена COVID-19, са индикация, че в близко бъдеще страните от ЕАИС вероятно ще търсят начини да се задълбочи тяхното политическото и хуманитарно сътрудничество. Те се нуждаят от икономическа и от политическа стабилност в региона, от реализацията на големи съвместни антикризисни планове и на инфраструктурни проекти, от координиране на усилията си, от източници на финансиране, от технологии и от работна сила, които ще улеснят партньорството им. Общите им интереси са предпоставки за задълбочаване на интеграционните процеси.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Пандемията от коронавирус COVID-19 постави началото на тежка глобална икономическа криза, която може да се проточи с години. Общата заплаха обаче не доведе до намаляване на геополитическото напрежение. Напротив – противоречията между водещите политически сили и борбата им за пазари, пространство, ресурси и влияние се изостриха и се открояват все по-отчетливо.

Създалата се икономическа и геополитическа ситуация е стимул за страните от ЕАИС да задълбочат и разширят обхвата на сътрудничеството си. Те са изправени пред необходимостта да преодолеят сериозни трудности, да изготвят ефективна стратегия за своето икономическо възстановяване. За тях е изключително важно да си гарантират политическа стабилност, която да им позволи да се адаптират по-добре към динамично променящия се свят. Изглежда наложително и да изработят привлекателни и прозрачни правила за коопериране на икономиката и на социалното им развитие. За да построят едно пълноценно интеграционно обединение, ще са необходими сериозни реформи и усъвършенстване на вече съществуващите институции и интеграционни механизми, които да помогнат на ЕАИС да се впише в съвременните глобални тенденции. Актуална е задачата да се осигури сравнително високо ниво на защита на територията на ЕАИС от външна намеса, както и от опитите да се „откъснат“ отделни държави от него.

Бъдещето на Евразийския икономически съюз зависи от това как ще се справи с натрупалите се предизвикателства. Ако намери правилната формула – той може да се превърне в пълноценен макрорегион и самостоятелен център на сила в един бъдещ многополюсен свят. При неуспех, съществува голяма вероятност обединението да се разпадне, а части от неговото пространство да бъдат заети от други геополитически играчи – Китай или Европейският съюз например.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Безработица в России в сентябре снизилась впервые с начала пандемии** [онлайн] [прегледан на 6.11.2020]. Достъп на: <https://www.finam.ru/analysis/newsitem/bezrobotica-v-rossii-v-sentyabre-snizilas-vpervye-s-nachala-pandemii-20201020-193345/>.
[*BezrobotitsavRossiivsentyabresnizilasvpervyesnachalapandemii*] [onlayn] [pregledan na 6.11.2020]. Dostap na: <https://www.finam.ru/analysis/newsitem/bezrobotica-v-rossii-v-sentyabre-snizilas-vpervye-s-nachala-pandemii-20201020-193345/>.
- ВВП Армении в первом полугодии сократился на 6,8%** [онлайн] [прегледан на 5.11.2020]. Достъп на: <https://news.myseldon.com/ru/news/index/237155808>.
VVP Armenii v pervom polugodii sokratilsya na 6,8% [onlayn] [pregledan na 5.11.2020]. Dostap na: <https://news.myseldon.com/ru/news/index/237155808>.
- ВВП Белоруссии за I полугодие сократился на 1,7%** [онлайн] [прегледан на 3.11.2020]. Достъп на: <https://regnum.ru/news/polit/3012390.htm>.
[*VVP Belorussii za I polugodie sokratilsya na 1,7%*] [onlayn] [pregledan na 3.11.2020]. Dostap na: <https://regnum.ru/news/polit/3012390.htm>.]
- Евразийский банк развития (2020), Информационно-аналитический обзор, Июль 2020** [онлайн] [прегледан на 2.11.2020]. Достъп на: <https://eabr.org/analytics/monthly-review/iyul-2020-informatsionno-analiticheskii-obzor/>.
[*EvrAziyskiy bank razvitiya (2020), Informatsionno-analiticheskii obzor, Iyuly 2020*] [onlayn] [pregledan na 2.11.2020]. Dostap na: <https://eabr.org/analytics/monthly-review/iyul-2020-informatsionno-analiticheskii-obzor/>.]
- Евразийская экономическая комиссия (2020а) Экспресс-информация 5 октября 2020 О безработице в Евразийском экономическом союзе** [онлайн] [прегледан на 6.11.2020]. Достъп на: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Express_Unemployment/expressunemp202008.pdf.
[*EvrAziyskaya ekonomicheskaya komissia (2020a) Ekspress-informatsia 5 oktyabrya 2020 O bezrobotitse v Evraziyskom ekonomicheskome soyuze*] [onlayn] [pregledan na 6.11.2020]. Dostap na: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Express_Unemployment/expressunemp202008.pdf.]
- Евразийская экономическая комиссия (2020б) Аналитический обзор 25 февраля 2020 г. Об итогах внешней торговли товарами Евразийского экономического союза** [онлайн] [прегледан на 6.11.2020]. Достъп на: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2019Analytics_E_201912.pdf.
[*EvrAziyskaya ekonomicheskaya komissia (2020b) Analiticheskii obzor 25 fevralya 2020 g. Ob itogah vneshney torgovli tovarami Evraziyskogo ekonomicheskogo soyuza*] [onlayn] [pregledan na 6.11.2020]. Dostap na: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2019Analytics_E_201912.pdf.]
- Евразийская экономическая комиссия (2020в) Аналитический обзор 2 сентября 2020 г. Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза** [онлайн] [прегледан на 8.11.2020]. Достъп на: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2020Analytics_I_201912_180.pdf.

[Evraziyskaya ekonomicheskaya komissia (2020v) *Analiticheskiy obzor 2 sentyabrya 2020 g. Ob itogah vzaimnoy trgovli tovarami Evraziyskogo ekonomicheskogo soyuza* [onlayn] [pregledan na 8.11.2020]. Dostap na: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2020/Analytics_I_201912_180.pdf.]

Каримов, Д. (2020) *Тренд на снижение* [онлайн] [прегледан на 1.11.2020]. Достъпно на: <https://rg.ru/2020/08/05/ekonomika-kirgizii-zamedliaetsia-chetvertyj-mesiac-podriad.html>.

[Karimov, D. (2020) *Trend na snizhenie* [onlayn] [pregledan na 1.11.2020]. Dostap na: <https://rg.ru/2020/08/05/ekonomika-kirgizii-zamedliaetsia-chetvertyj-mesiac-podriad.html>.]

Кортунов, А. (2020) Кризата на световният ред и глобалният Юг, *Геополитика*, бр. 6, с. 87–117.

[Kortunov, A. (2020) Krizata na svetovniyat red i globalniyat Yug, *Geopolitika*, br. 6, s. 87–117.]

Медведев предложил обсудить введение в России базового дохода (2020) [онлайн] [прегледан на 6.11.2020]. Достъп на: <https://www.rbc.ru/society/08/09/2020/5f57acb d9a7947fc9ba4d3c8>.

[Medvedev predlozhl obsudity vvedenie v Rossii bazovogo dohoda (2020) [onlayn] [pregledan na: 6.11.2020]. Dostap na: <https://www.rbc.ru/society/08/09/2020/5f57acb d9a7947fc9ba4d3c8>.]

Нацбанк: По итогам первого полугодия ВВП Казахстана сократился на 1,8% [онлайн] [прегледан на: 5.11.2020]. Достъп на: https://www.inform.kz/ru/nacbank-po-itogam-pervogo-polugodiya-vvp-kazahstana-sokratilsya-na-1-8_a3674719.

[Natsbank: Po itogam pervogo polugodiya VVP Kazahstana sokratilsya na 1,8% [onlayn] [pregledan na: 5.11.2020]. Dostap na: https://www.inform.kz/ru/nacbank-po-itogam-pervogo-polugodiya-vvp-kazahstana-sokratilsya-na-1-8_a3674719.]

Павлова, В. (2020) *Ролята на Азиатско-тихоокеанския регион в глобалната геополитическа трансформация*. София: „Изток-Запад“.

[Pavlova, V. (2020) *Rolyata na Aziatsko-tihookeanskia region v globalnata geopoliticheska transformatsia*, Sofia, „Iztok-Zapad“.]

Gopinath, Gita (2020) The Great Lockdown: Worst Economic Downturn Since the Great Depression. *IMF Blog* [Accessed 2 November 2020]. Available at: <https://blogs.imf.org/2020/04/14/the-great-lockdown-worst-economic-downturn-since-the-great-depression/>.

The **World bank** (2020) *COVID-19 to Add as Many as 150 Million Extreme Poor by 2021*, Press Release October 7, 2020 [online] [accessed 5 November 2020]. Available at: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/10/07/COVID-19-to-add-as-many-as-150-million-extreme-poor-by-2021>.

World Trade Organization (2020) *Goods barometer confirms steep drop in trade but hints at nascent recovery* [online], 19 august 2020 [accessed 1 November 2020]. Available at: https://www.wto.org/english/news_e/news20_e/wtoi_19aug20_e.htm.

ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19 ВЪРХУ АКТИВНОСТТА НА ТЕРОРИСТИЧНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ – РЕКРУТИРАНЕ, ЛОГИСТИКА, АТЕНТАТИ

Дора Ярославова Стойнова

Анотация. Целта на доклада е да изследва влиянието, което пандемията COVID-19 оказва върху активността на терористичните организации в глобален мащаб. Представени са някои от основните задачи, цели и дейности на терористичните организации. Изследването, също така представя примери, въз основа на актуални статии, чрез които се разкриват данни за нивото на успеваемост на тези цели и задачи, както и за цялостната дейност и активност на организациите. Прави се опит да бъдат разкрити цялостните тенденции в поведението на занимаващите се с престъпна терористична дейност организации, като за целта са разгледани някои конкретни групировки. Дейностите са представени поотделно, с цел постигане на по-висока степен на яснота. Използвана е качествена методика, включваща основно анализ.

Ключови думи: активност; тероризъм; радикализация; епидемия; противодействие.

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC OVER THE ACTIVITY OF TERRORIST ORGANIZATIONS – RECRUITING, LOGISTICS, ASSASSINATIONS

Dora Yaroslavova Stoynova

Abstract. The aim of the report is to reveal the influence of the COVID-19 pandemic over the activity of terrorist organizations in global aspect. The report gives a brief description of the changes, which have taken place after the occurrence of the pandemic, in concern of social changes and medical services. It also presents a number of examples based on contemporary reports, which reveal the efficiency of those aims and targets as well as the whole activity of the organizations. Two main terrorist organizations are discussed for the purpose of this paper and each of the aims is analyzed separately in order to be achieved better understanding of the problem. The paper is based on qualitative analysis and has mainly theoretical purposes.

Keywords: activity; terrorism; radicalization; epidemic; counteraction.

УВОД

Усложнената епидемична обстановка неминуемо оказва влияние върху всички сфери и области. Секторът на сигурността, в това число въпросите и проблемите, свързани с радикализацията и тероризма, не прави изключение.

С разпространението на COVID-19 бяха наложени редица ограничения, както на локално и национално равнище, така и на ниво Европейски съюз, а също така и в глобален мащаб. С цел ограничаване на увеличаването на броя заразени беше спряно свободното предвижване на гражданите. Увеличиха се призивите за хуманитарна помощ, в това число в страните от Близкия изток. Това, от своя страна, се превръща в предпоставка за създаване на допълнителен трафик за незаконно разпространяване на оръжия. Бяха премахнати дори и част от вече твърдо установените забрани, наложени върху тези държави, касаещи именно свободното придвижване на оръжия.

Част от международната общност се обяви твърдо против тази отмяна. Въпреки това наложените промени са факт. Именно това налага и необходимостта от подробно изследване в тази насока, което да представи обективни данни, въз основа на които посредством качествен и количествен анализ да бъдат изведени, анализирани и обобщени основните рискови фактори и негативни последици, до които подобна либерализация би могла да доведе.

На този етап, обаче, е твърде рано да се правят прогнози. Към настоящия момент, разглежданата проблематика се намира по-скоро в сферата на публицистиката, журналистиката и политиката, отколкото на проблемите по сигурността. Въпреки това, с времето, тези събития, ще дадат своето отражение и ще намерят отзвук и в тази сфера. Затова от първостепенно значение е да се обърне внимание на тези проблеми, а по възможност, на този етап, дори би могла да бъде изготвена прогнозна оценка за влиянието, което ще окажат върху радикализацията и тероризма.

За целта, обаче, е необходимо да се отчетат и редица други фактори и особености, характерни за епидемичната обстановка, сред които политически, икономически, социални и психологически предпоставки, които потенциално биха могли да доведат до увеличаване или намаляване на броя на провежданите терористични атаки в световен мащаб.

Настоящата разработка поставя хипотезата, че разпространението на пандемията, както и всички мерки, предприети по отношение на нейното напълно спиране или поне частично забавяне, както и опитите, които се правят да бъде предотвратено прекалено рязкото покачване на заболяемостта, ще дадат своето отражение и върху дейността, която изпълняват терористичните организации, като това би могло да доведе до изменение на задачите, които си поставят тези организации, както и до промяна в цялостното ниво на тяхната активност, която може да бъде понижена в някои аспекти, но повишена в други.

СЪЩНОСТ НА ТЕРОРИЗМА, ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ТЕРОРИСТИЧНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Една от основните задачи, на „тероризма“ и на хората, които упражняват терористична дейност и осъществяват насилствени атентати е да провокират чувство на страх, паника и несигурност. Тази идея присъства в почти всички съвременни дефиниции и определения за понятието „тероризъм“. Тази задача се намира и в пряка зависимост с целта на радикализираните се и на множеството крайноислямистки терористични организации, а именно – налагането на определени промени в политически, държавен и международен аспект. Именно предизвикването на подобни усещания се приема от радикализираните се лица като предпоставка за налагането на желаните от тях промени.

За възникването им, обаче, са необходими определен набор от условия. На първо място, страхът представлява силно и остро, т. е. характеризиращото се с определен пик състояние. Колкото по-интензивен е този пик, толкова по-дълъг е и периодът на възстановяване или преодоляване на последващото състояние на несигурност. В обстановка, която по-принцип се характеризира като рискова, каквато е епидемичната, като цяло, се наблюдава повишена степен на тревожност сред гражданите на държавите и най-вече сред демократичните общества, които са свикнали да ползват привилегиите на определени права и свободи, които биват ограничавани при настъпването на критични ситуации. По този начин, на фона на един такъв социално-политически и обществен ред, задачите и целта, които си поставя извършването на определен терористичен акт, биха били в по-малка степен ефективни.

На второ място следва да се отбележи влиянието, което епидемия с подобни мащаби оказва върху икономиката. Предприетите противоепидемични мерки неминуемо се отразяват негативно върху свободната търговия и износа на всички държави, независимо от това дали дадена страна е предприела даден пакет от мерки и независимо от това кои и какви са те. Поради глобалния характер, с който се отличава съвременната търговия, икономиките на повечето държави се намират в пряка зависимост помежду си и са тясно свързани една с друга. По тази причина и износът на петрол от страните от Близкия изток се намира в криза по време на пандемията. От една страна продажбите намаляват, а от друга вътрешното потребление нараства. За сметка на увеличеното вътрешно потребление, страните от Близкия изток претърпяват крах на международните пазари, като се наблюдава рязък спад в цените на петрола – фактор, който се оказва неблагоприятен за и без това нестабилната политическа обстановка в региона и което благоприятства развитието на терористичните организации. От друга страна, обаче, добре известен факт е, че част от тези организации биват поддържани именно от политическият елит на страните. При възникването на подобна кризисна ситуация, в която държавите претърпяват определени финансови затруднения, финансирането на зад-

кулисни извъндържавни структури, също бива възпрепятствано. Дали, обаче, горните обстоятелства могат да бъдат съотнесени към честотата на провежданите от терористичните организации атентати?

По своята същност терористичните актове се отличават именно със сравнително високата ефективност, както се има предвид съотношението между резултата и вложените средства. Въпреки това, обаче, би могло да се твърди, че тоталната или почти абсолютна липса на каквото и да било финансиране, затруднява цялостната организация и дейност на радикалните движения поради няколко основни причини.

На първо място следва да се посочи обстоятелството, че самият процес по рекрутиране и радикализация на нови членове, в това число чуждестранни бойци, изисква определени средства за пропаганда, придвижване и обучение в тренировъчните лагери на ИД и останалите терористични организации. Набирането на нови членове е постоянен и непрекъснат процес и съответно основна функция за радикалистите. Ако се използва метафората за живия организъм, това е своеобразното „захранване“, без което организацията залянява и не може да живее. Нейното оцеляване е тясно свързано с набирането на нови кадри поради самото естество на дейността им и най-вече заради самоубийствените атентати и постоянните арести на вече действащите ѝ членове.

По тази причина би могло да се твърди, че набирането на средства оказва не жизненоважна, но относително висока степен на влияние върху функционирането на терористичните организации. Възникването на пандемична обстановка от световен мащаб и придружаващата я здравна, социална, икономическа криза оказва неблагоприятно въздействие върху финансовата стабилност на световните правителства. Ограничените средства и финансови постъпления в държавния апарат, неминуемо, водят до необходимостта определени политики да бъдат преосмислени и ревизирани, с оглед по-бързото и ефективно излизане от кризата. Подобен тип „приоритизиране“ често води до отмяна на влагането на средства в дадени сектори или области от вътрешно или външнополитически план. Кой или какви точно биват те също е въпрос, който се решава на микроравнище и има строго индивидуален характер за всяка отделна държава. Тук, обаче, биха могли да бъдат направени някои хипотези, а именно, че повечето страни насочват ограничените си финансови средства и ресурси приоритетно към вътрешната политика и решаването на проблеми, които са свързани по-скоро със социално-икономически аспекти, в това число кризи на здравната, образователната, съдебната и други системи, за сметка на финансирането на международни и други проекти, имащи наднационален характер и такива, които касаят експанзионистични амбиции и печелене на сфера на влияние.

Терористичните организации, които биват финансирани от определени правителства и действащи на териториите на различна от държавата спонсор,

могат да се приемат именно за такива. Ако се следва поставената хипотеза, това означава, че в условията на световна пандемична криза, следва да се наблюдава спад в броя на извършваните атентати и понижена активност по отношение на активността по рекрутирането и радикализацията на нови членове.

ПРОМЕНИ В ЦЕЛИТЕ И ЗАДАЧИТЕ НА ТЕРОРИСТИЧНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Хизбула

В статия на Юри Коен, озаглавена „Протестиращи с искане Насала да смени курса си по отношение на здравната и икономическа криза“, пенсиониран израелски лейтенант, твърди, че „Хизбула е изправена пред едно от най-големите си предизвикателства“ (Cohen, 2020). Като най-тревожен фактор той определя гражданското неподчинение.

Тези проблеми не следва да се разглеждат само в материално отношение. Моралните последствия, които имат също представляват съществен фактор, който оказва влияние върху дейността на терористичните организации. Един от ключовите елементи за успешното функциониране на радикалните движения е техният имиджов образ. Той има не само пряко, но и косвено отношение към постигане целите на извършваните атентати и терористични актове.

По тази причина, може да се твърди, че усложнената пандемична обстановка и настъпилите от нея последици оказват силно негативно влияние върху терористичната дейност, като по този начин отслабват влиянието на подобен тип престъпни формирания, като засягат пряко самата същност на тези организации, както и основните цели и задачи, които те си поставят, а именно да бъде постигнат определен политически резултат.

Финансовите ограничения, загубата на политически капитал пред целевата аудитория, както и потенциално заниженият здравен статус, представляват съвкупност от предпоставки, които не благоприятстват развитието и ръста по отношение броя на извършваните атентати. Нещо повече, количественото натрупването на неблагоприятни фактори, може да доведе и до по-дългосрочни изменения в структурно отношение, което да доведе до качествена промяна в дейността и методите, с които си служат дадените организации.

Един от основните поддръжници на организацията, осигуряващ значителна финансова подкрепа е Иран. По данни на Ройтерс, Иран е една от най-заsegnатите страни от COVID-19 в Близкия изток. Това е допълнителен фактор, който би могъл да затрудни и възпрепятства дейността на Хизбула, не само с оглед на така създалата се усложнена епидемична обстановка, но и в дългосрочен план. Въпреки че така представеният фактор спада към косвените, влиянието, което би могъл да окаже върху активността на организацията, не е по-малко по степен и значение от влиянието, което оказват преките фак-

тори. Неслучайно настоящата разработка не прави разделение между преките и косвени фактори от гледна точка на тяхното значение. Разделението им е условно и има за цел единствено да направи по-лесно проследяването на взаимовръзките между отделните фактори, което би улеснило в значителна степен изготвянето на един цялостен план и стратегия в борбата за противодействие с радикалния ислям и проявленията на тероризма. Както беше споменато по-горе, икономическите измерения на кризата COVID-19 нямат мигновен резултат. Тяхното проявление следва да бъде отчетено като последствие в един бъдещ период, а предвид факта, че пакетът от мерки по дерадикализация е срочен и се изготвя предварително, е важно да бъдат отчетени евентуалните промени, които биха могли да възникнат в дейността на дадена терористична организация.

По думите на трима паравоенни командващи в Ирак и представител на местните власти, запознат с дейността на Иран в Ирак „Неудобствата, причинени от вируса, включително затварянето на граници, за да бъде спряно разпространението на болестта, е довело до драстично намаляване на средствата на Техеран, отделяни за военни групи през последните месеци“ (Reuters, 2020). Това идва на фона на санкциите и ограниченията, които САЩ налага на Иран, а също така и пониженията в цените на петрола. В случая, може да се говори за натрупване на неблагоприятни икономически фактори, т. е. вероятността за намаляване на финансови постъпления към терористичните организации, в това число и Хизбула е много висока.

Недостигът на финансиране и занижения приход на постъпващите финансови средства, със сигурност ще доведе до подобни качествени изменения в дейността на организацията. Възможен е, разбира се и друг сценарий. Ако Хизбула спре да получава финансова подкрепа от Иран или в случай, че тя значително намалее, е вероятно, организацията да потърси алтернативен метод за сдобиване със средства. Не случайно се използва термина „метод“, а не начин за финансиране, тъй като се има предвид, че съществува вероятност да бъде потърсена форма за генериране на собствени средства. Това, от своя страна, може да доведе до допълнителна заплаха, поради високата степен на вероятност, тези средства да идват от криминални и всякакви други дейности, с нелегален характер.

Направеното основно допускане, а именно, че кризата COVID-19 ще даде своето негативно отражение върху осъществяването на целите и дейността на Хизбула по отношение на разглеждания финансов фактор, по никакъв начин не изключва и не би следвало да изключва възможността и алтернативната контрахипотеза, че икономическата криза и липсата на средства биха могли да доведат до определени промени и изменения в задачите, които си поставя организацията, а не до изменения в процента на количествения риск, който специалистите отчитат. Напротив, трябва да се разгледат и двете хипотези, за

да се предприемат мерки, които в оптимална степен да кореспондират на зададените ситуации и да удовлетворяват изискванията и нуждите на службите по сигурност от адекватен план за действие.

Взаимовръзката между иранската държава и Хизбула не се изчерпват до тук. Безспорно, финансовият фактор е един от най-важните при изследването на влиянието, което епидемичната обстановка оказва върху дейността на терористичните организации, но не и единствена. Съществуват и редица не толкова очевидни и невидими фактори. Следващият такъв, върху който настоящата разработка ще се спре, с цел по-подробното му изследване, са последствията от затварянето на джамиите. Ограничаването на достъпа до църкви и джамии беше сред обсъжданя пакет от мерки за борба с настъпилата криза в много държави и въпреки че в много от тях не се стигна до предприемането на действия в тази насока, Иран е една от страните, в които по решение на управляващите органи, се взе решение джамиите да бъдат затворени. Макар и не пряко свързани с дейността на терористичните организации, това решение би могло да има определени негативни последствия върху процесите на радикализация. Основната причина, поради която се поставя подобна хипотеза е свързана със значението, което има за мюсюлманите джамията. Тя е не само пространство, което вярващите посещават по повод различни религиозни обреди и ритуали, но и духовно средище, свързано с мюсюлманската култура. Много често джамията може да има значение на духовно училище. Но най-важната ѝ характеристика, разбира се, остава, фактът че тя представлява умерения ислям, а не неговите радикални форми. От тази гледна точка тя може да бъде възприета като регулатор – функция, която е особено важна при отчитането на радикализацията като процес. Липсата на подобен регулатор, макар и временна, тъй като пакетът от мерки за борба с COVID-19, биват приемани за определен срок, може да даде негативно отражение върху този феномен. Тъй като терористичните организации не са пряко обвързани с държавните закони, регулирането на техните действия и налагането на каквито и да било правила и закони бива затруднено, може да се приеме, че това се отнася и до пакета от мерки, наложени в борбата с епидемията. По тази причина би могло да се очаква, че терористичните организации ще запазят своята активност по отношение на рекрутирането на нови членове и повишаването на степента на радикализация на други, които вече са членове или са на път да се присъединят към редиците им. В същото време, работата на духовните представители на умерения ислям, който, както беше изказано по-горе, биха могли да бъдат възприети в ролята на регулатор. Към настоящия момент, вече са проведени редица изследвания в други области на науката, които доказват, че социалната изолация има негативни психологически последствия и може да доведе до депресивни състояния. Според настоящата разработка, в контекста на ислямската култура, значението на този факт е от особено значение, предвид

потребността на мюсюлманите от обреди и ритуали, които имат масов характер. Нещо повече, затворени са не само джамиите, но са забранени всякакви други публични събирания, които също спадат към важни за мюсюлманите, техните вярвания, обичаи, традиции и начин на живот ритуали. Според статия на Ройтерс, цитираща Рухани „Трябва да бъдат забранени всички церемонии и събирания в цялата страна, били те храмови празници, сватби или увеселителни мероприятия“ (Reuters, 2020). Това от своя страна е пряко свързано с един от факторите за появата на радикализация, а именно когнитивния, както и за започването на такъв процес, поне що се отнася до неговите начални етапи и форми.

Иран преминава през няколко последователни етапа на затягане и разхлабване на мерките. Горецитираното изказване на Рохани се отнася до планирания втори период на затягане, който се предшества от разхлабване на мерките. Това, от своя страна, свидетелства за един друг феномен, който не бива да се подценява при изготвянето на план за противодействие на тероризма и радикализацията, а именно, че на този етап не би могла да бъде предвидена продължителността на пандемията. Съществуват различни прогнози, изготвени от специалисти в областта, но всички те, все още, се намират в сферата на предполагаемото и на научната хипотеза, а това би затруднило в значителна степен изготвянето на стратегия, тъй като продължителността на епидемията се намира в пряка корелация с всеки един от разглежданите фактори. Очевидно е, че Иран осъзнава негативните ефекти, които социалната изолация би могла да има и че по тази причина се опитва да ги ограничи в минимално кратки срокове. (Последното важи и за повечето държави по света). Също така, обаче е факт, че опитите за разхлабване на мерките водят до покачване на нивото на новозаразените с COVID-19, което прави прогнозите неясни и неточни. Трудността в прогнозирането не е фактор, а характеристика на разглежданите фактори. Тя е обща за всички тях, а също така важи не само за изследваната в настоящата глава терористична организация (Хизбула), а има универсален характер.

Допълнително затруднена е дейността на Хизбула и от затварянето на границите, което също е част от наложения пакет от мерки за борба с COVID-19. Логистиката и свободното придвижване е основополагащо за извършването на мисии от организацията. Въпреки, че при самият трансфер често се прибегва до нелегални дейности, забраната за свободно придвижване на гражданите е поредният негативен фактор, който се отразява на активността на терористичните организации, като може значително да я понижи, като намали възможностите ѝ за действие под формата на рекрутиране на нови членове, осигуряване на тренировки, извършването на атентати и покушения срещу стратегически цели, военни части и дори мирни граждани.

Логистичната дейност, сама по себе си, е многокомпонентна и също включва няколко основни подфактора. На първо място това е придвижване

на човешки ресурс – бойци, с цел обучението им в специализирани тренировъчни лагери, изградени на съответни места и придвижване на нови членове, с цел придобиване на основни базисни умения и повишаване степента им на радикализация. На второ място, но не по степен на важност, следва да бъдат поставени материалните ресурси, които включват широк набор, както от чисто битови, така и от компоненти, пряко свързани с нуждите на пряката терористична дейност и осъществяването на атентати и покушения, включващи всякакъв вид оръжия и военни боеприпаси, както и редица химични елементи, със забранен обществен достъп.

Освен разгледаните по-горе фактори (външни за организацията) е важно да се отчетат и вътрешноструктурните особености на организацията. В главата посветена на Ислямска държава (по-надолу в разработката) те биват описани и разгледани по-обстойни, поради особености на самата организация. По отношение на Хизбула, обаче, също действат вътрешни сили. Членската маса, съставляваща организацията би могла да окаже определено въздействие и да доведе до взимането на дадени решения или пък до отмяната на вече взети такива. Вътрешният натиск, породен от кризата и свързаните с нея проблеми и ограничения, биха могли да доведат до изменения в плана за действие и задачите, които Хизбула си поставя. В зависимост от това, какви са тези задачи, също биха могли да бъдат отчетени промени в дейността и активността на организацията, като не се прави уточнение за знака на тези промени. Казано с други думи, за да се определи дали степента на активност на организацията ще се увеличи или намали, е необходимо да бъдат проведени допълнителни изследвания и анализи, които биха могли да дадат повече светлина върху конкретния фактор.

Ислямска държава

Като пример за терористична организация, в чиято дейност вече се наблюдават промени, може да бъде посочена Ислямска държава. Преориентирането в задачите, които си поставя групировката започват още преди настъпването на усложнената пандемична обстановка, но появата ѝ ги затвърждава. Организацията губи своя ресурс и потенциал, чрез който би могла да налага административен контрол на територията на суверенни държави. За сметка на това, обаче, не се наблюдава спад в броя на извършваните атентати.

За разлика от разгледаната по-горе групировка, Ислямска държава съумява да реструктурира приоритетите си като за сметка на традиционните цели, които са фокус на формирането, насочва своята дейност към средносрочни и дори близкосрочни задачи, за които е необходим сравнително по-нисък разход на финансов и човешки ресурс. По този начин организацията съумява да намали и смекчи негативното влияние, което усложнената епидемична обстановка оказва и дори да трансформира част от възникналите дефицити в позитиви.

Ислямска държава извършва атентати и убийства към въоръжени сили и режимите в страните, които окупира. Една от най-засегнатите територии е Ирак. Целите, които си поставя организацията там са сходни с останалите държави, над които оказва влияние. Отново мишени са високопоставени в държавната йерархия служители и военни лица и полицаи, т.е. служители на реда.

Имайки предвид, че терористичният акт никога не следва да бъде разглеждан като едностранчиво действие или самоцел, може да се заключи че промяната в динамиката и целите на Ислямска държава в контекста на настъпилата усложнена епидемиологична обстановка издават определени послания. Групирането за пореден път демонстрира желанието да измести държавните структури в региона. Нещо повече, тя демонстрира, че може да се възползва от настъпилите промени, в резултат от една непозната световна криза, което показва на първо място определена гъвкавост във вътрешноструктурен план и за пореден път доказва, че Ислямска държава представлява част и е фактор от съвременната международна политическа обстановка и световен ред. На второ място това свидетелства за определени управленски качества и умение за менажиране в променлива и динамична среда. За втория извод е важно да се отбележи и контекста, в който той се наблюдава. Всички тези обстоятелства се случват в много кратък срок след принудителната смяна на лидера на организацията (след залавянето и убийството на Ал Багдади). Това свидетелства за изградена политика на приемственост между лидерите, както и за наличието на постоянна готовност от страна на организацията да реагира в кризисна ситуация, което е и пореден аргумент, подкрепящ хипотезата за сравнително ниската степен, в която пандемията COVID-19 засяга дейностите, с които се занимава организацията и нейната цялостна активност.

В исторически план Ислямска държава през по-голяма част от своето създаване се отличава от останалите терористични организации именно по своята структура и управленски умения, които далеч надвишават потенциала на познатите към момента групировки. По тази причина и допускането на гореизложената хипотеза не е неочаквано, а напротив – то е логически обосновано. Тези особености няма как да бъдат пренебрегнати при изготвянето и на бъдещи пакети от мерки за противодействие и неутрализиране на бойците от организацията. Независимо от създалата се пандемична обстановка, Ислямска държава разполага със своите ресурси, високоразвито структурно и мрежово разпределение на тези ресурси и добри организационни умения, унаследени от предишни периоди, по време на които групировката е разполагала със значителна териториална и административна мощ.

Дотук бяха представени някои от основните последиствия, които COVID-19 оказва върху дейността и цялостната активност на терористичните организации. Всички те, обаче, биват обединени от една основна характеристика, която притежават, а именно, това че могат да бъдат видени като вторични на

настъпилата усложнена обстановка. В тази връзка следва да се разгледа, може би, най-важното и базово последствие от пандемията, което оказва пряко, а не косвено влияние и чиито показатели са ясно измерими от статистическа гледна точка.

На макроравнище, т.е. в глобален мащаб, безспорно най-прякото негативно последствие от COVID-19 е влошеното здраве на гражданите и повишеният брой смъртни случаи, в съпоставка с периода преди кризата. От гледна точка на работата и дейността на терористичните организации, обаче, наблюдаваната ситуация е малко по-различна. При извеждането на данните и анализа за влиянието, което оказва пандемията по отношение на тази характеристика, трябва да се има предвид, че влошената здравно-медицинска обстановка, както и цялостното медицинско и здравно обслужване за територията, на която терористичните организации действат, не отговарят на определени стандарти и изисквания. Отново като пример за по-подробно изследване анализът се спира върху терористичната групировка Ислямска държава. От доклад на Ройтерс, направен още през 2019 г., е видно, че в споменатите територии се наблюдава недостиг на медицински ресурс, изразяващ се, както в липсата на работна сила, така и на леглова база и други по-дребни консумативи. Докладът съобщава за лоши болнични условия и опашка от чакащи да бъдат приети за да им бъде оказана съответно необходимата медицинска помощ, сред които жени и деца. По-надолу статията продължава с интервюта на част от засегнатите лица. Според доклада „Тези, които са в критично състояние (най-вече недохранени бебета, родени по време на войната до съпруги на загинали бойци на Ислямска държава) се закарват до най-близката болница – двучасов маршрут по неравен път. Други хора се трупат в предверие с паянтов покрив на все по-голяма опашка от чакащи за основни медицински манипулации“ (Reuters, 2019). При съпоставка на така представените данни с настоящата обстановка могат да бъдат направени няколко основни извода. На първо място, видно е, че опазването живота и здравето на бойците от Ислямска държава не е сред приоритетите на нейните лидери и не оказва пряко влияние върху организацията. Ясно е, също така, че групировката разчита в по-голяма степен на непрестанното набиране на нова сила, изразяващо се в постоянен стремеж и провеждане на активни акции по радикализиране и рекрутиране на допълнителна членска маса, в това число и чуждестранни бойци, отколкото на завишаване стандарта на вече присъединените членове. Въпреки че един от мотивите, който често бива изтъкван като причина за радикализирането на граждани от различни страни, е твърдението, че Ислямска държава им осигурява определени социални удобства и по-висок стандарт на живот, това е по-скоро полемика и реторика, посредством, която се печели политически капитал и доверие сред вече маргинализирани членове на обществото. В този контекст наличието на криза, в чиято основа лежи проблемът за опазване жи-

вота и здравето на гражданите, не представлява пряка заплаха за обичайния ритъм и начин на функциониране на организацията не смущава ежедневното разпределение на дейностите.

Както стана ясно по-горе, последствията от усложнената епидемична обстановка, настъпват в следствие на косвени фактори. Не бива да се забравя, че Ислямска държава, както и всяка една организация от подобен характер, не би могла да функционира изолирано. Напротив, тя се намира в непрекъснато взаимодействие и пряка зависимост с редица субекти от международната сцена. Основните последствия и промени в активността на организацията настъпват вследствие именно на тази корелация. Казано с други думи последствията, които Ислямска държава търпи в следствие на избухналата епидемия са предимно косвени, а не преки. Посочените по-горе примери и направените въз основа на тях изводи потвърждават така представената хипотеза, от която пък е видно, че процесът по противодействие на дейността на Ислямска държава става все по-трудно предвидим. Доказаната многокомпонентност от фактори, както и изготвянето на една бъдеща стратегия и мерки в борбата с радикалния ислям ще става все по-сложно.

Необходимо е да бъдат отчетени не само преките промени, които настъпват в рамките на самата организация и нейното менажиране, цели и задачи, но и на цялостния фон и промените, които настъпват в световен мащаб в следствие кризата COVID-19.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Действащите терористични организации извършват определен набор от задачи, който да удовлетворява в максимална степен целите, които си поставят. Тези задачи варират спрямо състоянието, в което се намира международната обстановка за даден момент. Между двете съществува пряка зависимост. Въпреки че в същността си основната цел на радикалните части да не търпи съществени изменения, средствата, които биват използвани за нейното постигане могат да варират значително, а спрямо тях се определя и стратегията и мерките за противодействие.

Бяха разгледани основно две терористични организации, като беше направена съпоставка с периода непосредствено преди настъпването на пандемията COVID-19 и периода след него. От така направения анализ е видно, че съществува набор от фактори, които са пряко или косвено свързани с епидемиологичната обстановка и които водят до качествена промяна в близкосрочните и средносрочни задачи, които си поставят организациите, както и до промени в цялостната им дейност и активност. По този начин основната хипотеза, поставена в началото на изследването се доказва.

Настъпването на една сравнително нова и непозната здравна обстановка, която налага съществени изменения в живота, в това число на западните об-

щества, неминуемо ще доведе до промени и изменения в действащите планове и организацията на атентаторите. Именно това налага и ревизирането на досега действащите стратегии за борба с радикализма, при което да бъдат отчетени промените в активността на терористичните организации. Важно е, също така да се отбележи, че под активност в настоящата разработка се има предвид цялостната дейност, която се извършва от радикалистите по отношение на постигането на определени политически цели. Казано с други думи, тези дейности не се характеризират с еднотипност и понижената активност на една от тях не води неминуемо до понижена активност в друга такава. Това, от своя страна, допълнително усложнява в значителна степен методиката, посредством която да бъдат отчетени необходимите промени в плана за действие за борба с тероризма. Намаленият брой на реализираните атентати, не означава непременно понижена цялостна активност. Поради тази причина е важно всяка една дейност да се разгледа, както поотделно, така и в нейната свързаност с останалите задачи. Само по този начин биха могли да бъдат преценени и оценени реалните последици от настъпилата усложнена епидемична обстановка върху активността на терористичните организации и биха могли да бъдат предприети адекватни действия, които да въздействат в положителна посока и биха довели до евентуални качествени промени в самосъзнанието на членовете на тези групи и до тяхната дерадикализация и успешна реинтеграция в обществото.

Освен това, всеки един от тези фактори се определя посредством набор от характеристики. Част от тези характеристики са общи и се отнасят до повече от един или всички фактори, докато други, бидейки специфични се отнасят само до конкретен такъв. По-голямата част от всички тях, обаче, притежават свойството да варираат спрямо мерките, които се предприемат в борбата с епидемията COVID-19, което в допълнителна степен би могло да затрудни изготвянето на стратегия и план за противодействие на тероризма и радикализацията. Това предполага, при неговото изготвяне да бъдат отчетени всички тези фактори, както и техните характеристики, в едно с тяхната вариативност и неустойчив характер. При отчитането им следва да се прецени максимално неблагоприятния вариант, при който опасността от разпространението на радикалния ислям и терористичната заплаха са най-големи и биха могли в най-висока степен да застрашат световния мир. По този начин планът и стратегията биха постигнали в оптимална степен своите цели и задачите, които си поставят.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Cohen, Uri** (2020) Protesters force Nasrallah to shift course amid economic, health crisis, *The Jerusalem Post* [online], July 14, 2020 06:22 [view 14 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com/middle-east/protesters-force-nasrallah-to-shift-course-amid-economic-health-crises-634974>.
- Reuters** (2019)
- Iraq sentences Belgian man to death for belonging to Islamic State, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 583816, March 2019 [viewed 13 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Islamic State claims killing of Canadian geologist in Burkina Faso, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 585608, April 2019 [viewed 1 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Islamic State defeated, 'caliphate' eliminated – U.S. – backed SDF, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 584338, March 2019 [viewed 13 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Islamic State fighters pinned on Syrian riverbank, warplanes fly above, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 583995, March 2019 [viewed 13 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Starved infants, wounded women crowd Syrian hospitals after ISIS defeat, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 586000, April 2019 [viewed 1 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Timeline: the rise and fall of Islamic State in Iraq and Syria, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 584339, March 2019 [viewed 13 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- U.S. air force strikes ISIS fighters in Somalia, killing three, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 588004, April 2019 [viewed 31 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Reuters** (2020)
- Afghanistan arrests regional ISIS leader, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 627647, May 2020 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Coronavirus and sanctions hit Iran's support of proxies in Iraq, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 633640, July 2020 [viewed 21 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Coronavirus: Iran's daily death toll tops 100 for first time in 2 months, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 631477, June 2020 [viewed 21 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Egypt offers reusable face masks in state subsidy plan, *The Jerusalem Post* [online], July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Iran imposes new curbs as coronavirus toll rises, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 633840, July 2020 [viewed 21 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Iran rial slides to new low as coronavirus, sanctions weigh, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 633866, July 2020 [viewed 21 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

- Iran to reopen religious, cultural sites Eid al-Fitr – president, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629036, May 2020 [viewed 23 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Iran's president calls for ban on weddings, wakes to halt virus spread, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 634704, July 2020 [viewed 20 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Iran's Rouhani says 25 million Iranians infected with COVID-19, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 635478, July 2020 [viewed 19 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Islamic State confirms leader al-Baghdadi is dead, vows revenge, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 606452, October 2019 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Lebanon records new coronavirus infection high with 166 cases, *The Jerusalem Post* [online], July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Mosques in Iran to resume daily prayers – president, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629734, May 2020 [viewed 23 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Patriarch: Lebanon must be neutral in Mideast conflicts to fight poverty, *The Jerusalem Post* [online], July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Tunisian woman jailed for posting Koran-style coronavirusjoke on Facebook, *The Jerusalem Post* [online], July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Who warns of 'second peak' in areas where COVID-19 declining, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629323, May 2020 [viewed 26 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Frantzman, Seth** (2018) Iraqis celebrate one year after since victory over ISIS, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 573958, December 2018 [viewed 25 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Frantzman, Seth** (2019)
- After ISIS 'defeat', what comes next? – analysis, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 584346, March 2019 [viewed 2 April 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Burning fires blanket last ISIS stronghold in Syria, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 583170, March 2019 [viewed 13 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- The failures of the war on ISIS – analysis, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 581654, February 2019 [viewed 14 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- German woman on trial for ISIS crimes is terror group's face in Europe, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 586355, April 2019 [viewed 31 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Is ISIS planning a comeback? Latest fighting shows it may be on the ropes, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 608382, November 2019 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Three ISIS suicide bombers detonate near Iraq's Sinjar, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 584438, March 2019 [viewed 2 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Frantzman, Seth (2020)

Coronavirus: 1.2 million COVID cases in MidEast, 30,000 deaths, *The Jerusalem Post* [online], July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

How Iran is responding to the coronavirus outbreak, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 622026, March 2020 [viewed 24 March 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Iran: Amazing qualities of our new long-range ballistic missiles. *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 627123., May 2020 [viewed 09 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Iraqi Shi'ite paramilitaries seek to clear ISIS from Syrian border – report, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 688494, May 2020 [viewed 30 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

ISIS is on track to double its attacks in Iraq and Syria, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 626617, May 2020 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Misinformation and leaks: The love-hate Russia-Iraqan relationship in Syria, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 627293, May 2020 [viewed 09 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

More than 360, 000 coronavirus cases in Middle East, *The Jerusalem Post* [online], May 2020 [viewed 09 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Secret airstrike destroys Iran'sAlbukamal base, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 621798, March 2020 [viewed 23 March 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Will coronavirus bring more peace in Middle East this year? – analysis. *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 622037, March 2020 [viewed 24 March 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Gomes-Hochberg, Cassandra (2018) German female ISIS member lets 5-year-old 'slave' die, faces charges, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 575817, December 2018 [viewed 25 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Inbar, Efraim (2020) An assessment of coronavirus in the Middle East, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 627316, May 2020 [viewed 09 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Jaffe-Hoffman, Maayan (2020) COVID-19 immunity lasts only six months, reinfection possible – study, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629575, May 2020 [viewed 28 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Jerusalem Post Staff (2020)

Simon Wiesenthal Center asks EU to focus on ISIS, not Israel, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 633799, July 3 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Woman who helped normalize Izrael – Sudan relations dies of coronavirus, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629576, May 2020 [viewed 28 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

18-year-old killed by brother for marrying older man – report, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629587, May 2020 [viewed 28 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

Joffre, Tzvi (2020) COGAT warns of waves of violence as annexation plans progress, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629312, May 2020 [viewed 26 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

- Klasra, Kaswar** (2019) Largely Defeated in Middle East, ISIS Creates Presence in South Asia, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 590664, May 2019 [viewed 30 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- The **Media Line** (2019) ISIS 'Resurging' in Syria and 'Consolidating' in Iraq, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 598177, August 2019 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Mintner, J. Terrance** (2019) Tunisia claims 1, 000 ISIS Recruits Have Returned Home, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 581637, February 2019 [viewed 14 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Nahmias, Omri** (2020) Danon to 'Post': UNSC must consider outcome of ending Iran arms embargo, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 627432, May 2020 [viewed 09 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Perez, Gad** (2018) Egyptian army believes ISIS using SIM cards from Israeli phone company, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 545181, March 2018 [viewed 25 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Pew Research Center** (2009) *Mapping the Global Muslim Population* [online], October 2009 [viewed 14 August 2020]. Available at: <https://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population/>.
- Reuters** (2018) ISIS takes Damascus area after rebels pull out, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 54548, March 2018 [viewed 25 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Reich, Aaron., Zonshine, Id.** (2020) COVID-19 no longer infectious after 11 days, new study claims, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 62912, May 2020 [viewed 26 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Siegal, Tobias** (2020) Jordan's King Abdullah: Coronavirus under control, time to boost economy, *The Jerusalem Post* [online] July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Spyer, Jonathan** (2020) ISIS and coronavirus: Will terrorist exploit COVID-19?, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 624913, April 2020 [viewed 17 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Toameh, Khaled Abu** (2020) Coronavirus hits Palestinian refugee camps in West Bank, *The Jerusalem Post* [online], July 2020 [viewed 15 July 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Toameh, Khaled Abu** (2020) 'Dramatic' announcement brings Abbas back into the limelight, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629245, May 2020 [viewed 26 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Weinthal, Benjamin** (2020) Hezbollah brought time of port storage – report, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 639266, August 2020 [viewed 20 August 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.
- Winston, Alex** (2020) 'Honor killing' of 14-year-old girl in Iran sparks outrage, *The Jerusalem Post* [online], Etext. No. 629573, May 2020 [viewed 28 May 2020]. Available at: <https://www.jpost.com>.

ГРАЖДАНСКОТО УЧАСТИЕ В БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА COVID-19

Светлин Винченцо Тачев

Анотация. Пандемията от коронавирус постави демократичните политически системи пред изпитание. Нуждата от незабавна реакция наложи използването на рестриктивни мерки, чрез които да се ограничи заразата. Страхът от вируса по естествен път накара хората временно да се откажат от част от своите права и да застанат зад своите правителства. Действията на Китай за справяне с кризата, откъдето тръгна COVID-19, бяха приветствани от СЗО, а много държави от Източна Азия, а и от Европа поеха по техния път.

Въвеждането на извънредно положение, ограничаването на права и затварянето на граници породиха един централен въпрос в много изследователи – върви ли демокрацията към своя залез? Опасенията им от запазване на по-рестриктивни методи на управление и след края на пандемията имат своите основания, но не съвсем. Важен индикатор за състоянието на демокрацията в условията на кризата с коронавирус е наличието на гражданско участие. Чрез него може да се установи дали политическите системи губят демократическия си рефлекс или точно обратното – създават поле за засилване на гражданската активност.

България не беше подмината от кризата с COVID-19. Българското правителство въведе спешни мерки, които трябваше да отговорят на предизвикателствата, но също така създадоха и предпоставки за съмнения, че властта може да се възползва от одобряваните от хората мерки. На тази база в настоящото проучване се поставя за основна цел – изследване на гражданското участие в България в условията на COVID-19. Поставят се и следните задачи – да се установят формите на гражданско участие и въздействието им върху обществото и демокрацията.

Ключови думи: коронавирус; COVID-19; демокрация; взаимопомощ; солидарност; гражданско участие; протести.

CIVIC PARTICIPATION IN BULGARIA DURING COVID-19

Svetlin Vinchentso Tachev

Abstract. The coronavirus pandemic has put democratic political systems to the test. The need for an immediate response necessitated the use of restrictive measures to limit the infection. Fear of the virus has naturally led people to temporarily relinquish some of their rights and stand behind their governments. China's action tackling the crisis led to COVID-19 has been welcomed by the WHO, and many countries in East Asia and Europe have followed suit.

The state of emergency, restriction of rights and the closure of borders have raised a central question in many researchers: is democracy heading for its decline? Their fears

of maintaining more restrictive management methods after the end of the pandemic are justified, but not entirely. A significant indicator of the state of democracy in the context of the coronavirus crisis is the presence of civic participation. It can be used to determine whether political systems are losing their democratic reflex or, on the contrary, are creating a field for increasing civic activism.

Coronavirus crisis did not miss our country. The Bulgarian government introduced urgent measures that had to meet the challenges but also created preconditions for doubts that the government could take advantage of the measures approved by the people. On this basis, the study aims to examine civil participation in Bulgaria in the conditions of COVID-19. The following tasks establish the forms of civic participation and their impact on society and democracy.

Keywords: coronavirus; COVID-19; democracy; mutual aid; solidarity; civic participation; protests.

Пандемията от COVID-19 хвана елитите неподготвени. Коронавирусът бързо се разпространи из почти всички континенти и постави света пред изпитание. Рестриктивните мерки на Китай за овладяването на заразата се оказаха успешни и това беше отчетено от Световната здравна организация (СЗО). Китайското управление използва видеонаблюдение, масиви от данни и мобилни приложения, чрез които да придобива пълна информация за всеки свой гражданин. Контролът над населението възпря разпространението на вируса, но и породя морална дилема – редно ли е технологиите да се ползват по този начин. Според Ювал Ноа Харари (Harari, 2020) това може да е крачка към едно тотално следене на гражданите. Рестриктивни мерки взеха и някои държави в Източна Азия и Европа, което породя страх от възможност за засилване на авторитарни механизми на управление както в консолидирани, така и в консолидиращи се демокрации. В Унгария на практика беше суспендирана демокрацията, когато парламентът прие Виктор Орбан да управлява временно с декрети. В определен момент пък в Гърция хората излизаха само след подаване на текстово съобщение, а на някои места, като в Сърбия например, беше въведен вечерен час, а по улиците бяха изкарани въоръжени части на полицията и армията.

Коронавирусът въвлече в криза не просто по-голямата част от страните по света, но и най-влиятелната наднационална структура – Европейският съюз. Обединението на 27-те беше изправено пред тежкото изпитание да докаже, че ценностите, които така гръмогласно провъзгласява – свобода и солидарност – не са просто фрази, изпразнени от смисъл. Липсваше единна стратегия за борба с пандемията и държавите се изолираха зад стените на физическите граници. Това позволи на теоретици-евразийци като Александър Дугин (2020) да предвиждат края на глобализирания свят и да вещаят въздигането на разединени и силно централизирани държави. Наистина, ЕС не беше готов

и му трябваше време да се съвземе от надигания се изоляционизъм и все по-голям финансов раздор – кой ще плаща сметката накрая.

COVID-19 се пренесе твърде бързо от Азия в Европа и част от страните закъсняха с превенцията, което позволи неконтролно разпространение на заразата и в резултат – бяха изгубени хиляди човешки животи. Италия, Испания, Франция и Великобритания бяха сред най-засегнатите. Други, сред които и България, действаха по-бързо. А трети като Швеция, не въведоха сериозни мерки, а заложиха на стаден имунитет. Въпреки различните подходи за превенция, коронавирусът наложи въвеждането на извънредно положение в почти всички западни демокрации, а хората го приеха, в една или друга степен, без никаква съпротива.

Гражданите започнаха да живеят в реалността на коронакризата, отвъд политическия дневен ред. Изолирането на големи групи от хора, забраната на публични мероприятия и невъзможността за свободно предвижване, временно прекрати обществената динамика. Сякаш човекът „*animal sociale*“ изчезна, за да бъде преобразен в атомизиран и изолиран индивид, действащ в нематериалното виртуално пространство. Нещо повече, страхът от заболяването породил и известни съмнения между хората, създавайки нова форма на предразсъдъци – подозрения към лица, идващи от държави, в които коронавирусът беше изпуснат извън контрол.

Безпрецедентните мерки, невиджани от Втората световна война насам, които бяха наложени от правителствата срещу COVID-19, наистина доведоха и до временно забавяне на демократичните процеси. Различни видове избори и референдуми бяха отложени във всички точки по света, което обаче постави въпроса и за изместването на правото на избор във виртуалното пространство (Цеков, 2020).

Коронакризата не просто затвори милиони, дори милиарди, хора по домовете им, не просто наруши ежедневните ни контакти и забави демократичните процеси, но притъпи и ограничи възможностите за съпротива на гражданите срещу елитите. Второто десетилетие на XXI в. бе белязано от две вълни на социално недоволство, които бяха отговор на несоциалните мерки на правителствата спрямо техните граждани в редица държави. С въвеждането на извънредно положение, протестните мобилизации временно спряха своите действия под общата вирусна заплаха и мерките за физическа дистанция. Въпреки че ситуацията го изискваше, Иван Кръстев е на мнение, че изчезването на гневните тълпи в западните общества може да „размие разликите между либералната демокрация и нейните отровни двойници“ (2020, с.72).

Сериозните рестрикции за овладяване на заразата естествено породиха съмнения, че елитите ще се възползват от извънредното положение и ще засилят авторитарните методи за контрол над хората, като постепенно ще ликвидират либералната демокрация и познатия ни до момента глобализиран свят.

Подобни страхове бяха подхранени и от дезинформационната война с фалшиви новини, и от реториката на популистки играчи, които бързо започнаха да набират симпатизанти. COVID-19 изправи в битка за надмощие официалната наука с конспирациите. Според Иван Кръстев тези страхове са напълно основателни на фона на това, че „либералните демокрации през последното десетилетие страдат от сериозна дисфункция поради драматичния спад на доверието в техните демократични системи“, а популистите намират почва точно там – „в гневните и обезсърчени общества“ (2020, с. 58).

Във време на рестрикции е естествено да се смята, че кризата рефлектира върху всичко, което ни е познато до момента – върху политическата ни система, върху личните ни отношения, върху всеки един аспект от живота ни. И въпреки че демокрацията месеци наред работеше на половин оборот, бяха ли съвсем основателни страховете за нейното оцеляване? Мерките блокираха временно възможността хората да гласуват, но успяха ли да спрат изцяло гражданската активност? Има индикатор, чрез който може да се даде отговор на тези въпроси – гражданското участие – един от основните стълбове на демокрацията.

Настоящата статия ще се фокусира основно върху ситуацията с COVID-19 в България, тъй като темата е обширна и може да е база за дисертационен труд. Основната цел, която се поставя е – изследване на гражданското участие в България в условията на COVID-19. Поставят се и следните задачи – да се анализират формите на гражданско участие и въздействието им върху обществото и демокрацията. За нуждите на изследването са проведени две проучвания с анкетни карти с отворени въпроси – сред действащи инициативи за взаимопомощ по време на извънредното положение и сред млади хора, участващи в антиправителствените протести. Анкетните проучвания не претендират за представителност, а единствено за отразяване на първични гледни точки и мнения.

ВРЕМЕ НА ПАНИКА И НЕСИГУРНОСТ

Кризата с коронавируса постави западните демокрации и свободните общества под изпитание. Внезапното и бързо разпространение на COVID-19 изплаши както правителствата, така и обикновените хора. Психологически, страхът от неизвестното притъпи социалните конфликти и накара хората да потърсят закрилата на държавата. Този рефлекс се наблюдаваше не само сред българските граждани, а и сред една голяма част от народите по света, което беше отчетено и от изследвания на световната Асоциация „Галъп интернешънъл“.

Опасенията на редица мислители, че мерките за предотвратяване на заразата, могат да доведат до въздигане на национализма, поставянето на физически граници и авторитарни методи на контрол, чрез които да се суспендира демокрацията, си имат своите основания, но дори и според тях, това е само

един от вариантите в посткризисния свят. Изходът от кризата, пишат те, има различни посоки – от авторитарни практики до преосмисляне на настоящата система в един по-чужден контекст. Това, разбира се, до голяма степен зависи и от самите граждани.

Пандемията се разпространи с различна скорост по целия свят. Българските граждани имаха възможността да наблюдават бързонарастващия брой на заразени и умрели и да събират информация как да се пазят, а властта действително и наложи извънредно положение в момент, когато в страната имаше само няколко случая на заразени с COVID-19. Това позволи на управляващите да ограничат сравнително бързо заболяемите, но и да не позволят здравната система да изпадне в колапс.

В този първи етап на кризата с коронавирус гражданите имаха по-скоро пасивна позиция, в която преорганизираха личния си живот. Опашките пред големите хипермаркети бяха илюстрация на страха от неизвестното. Българите все пак вече бяха сравнително подготвени как да се пазят още преди да се въведе извънредно положение – използване на маски, дезинфектанти, ръкавици и т.н. Това се случи до голяма степен заради глобализацията и технологиите, които в реално време ни предоставят информация за всичко случващо се по целия свят. В Китай технологиите безспорно бяха използвани с контролираща цел. Ювал Ноа Харари обаче вижда в тях и добра възможност – да предоставят научни данни и факти, чрез които ясно да се обяснява на хората защо трябва „да спазват полезни за самите тях указания“ (Harari, 2020).

Въведеното извънредно положение доведе и до структурни промени в работата на институциите. Образователните учреждения бързо преформатираха учебния процес от физически в дигитален. Общинските и държавни администрации пък въведоха възможност за дистанционни услуги, за да се избегне опасността от струпвания на много хора на едно място. Екстремната ситуация в България разреши до някаква степен една дълго отлагана иновация – дистанционните административни услуги.

Безспорно националните правителства бяха овластени с неимоверно повече правомощия, но според Иван Кръстев и отделният индивид също е бил овластен да сравнява и да приема – „дали неговото правителство се справя по-добре или по-зле от другите“, тъй като „успехът на която и да е правителствена политика зависи от активната подкрепа на гражданите“ (2020, с. 76–77). Този феномен се наблюдаваше и в България, а социологическите изследвания на общественото мнение само го потвърдиха. И правителството се съобразяваше донякъде с обществените настроения, което създаде временен синхрон между власт и граждани. Това в никакъв случай обаче не доведе до загуба на демократичен рефлекс в българското общество. Изследване на световната Асоциация „Галъп интернешънъл“, проведено през пролетта, сочи, че мнозинството от хората у нас не се съгласява с провокативното твърдение, че „демократията не е ефективна при такава криза“.

ОТ ПАНИКА КЪМ ВЗАИМОПОМОЩ

От векове тече дебат дали хората са добри по природа, или не са. Според Томас Хобс те са лоши и са врагове на самите себе си, според Жан-Жак Русо – те са родени добри. Два века по-късно Пьотър Кропоткин (1995) представя и доказателства, че всъщност в основата на човешката същност е *взаимопомощта*. Още в преддържавни времена, а и след това, установява Кропоткин, хората са се групирани и са действали заедно, единно, обединено, когато срещу тях има общ враг и заплаха. Така са успявали да преодолеят проблемите си и да се запазят като вид. В наши дни това чувство на солидарност към ближния се наблюдава по-трудно, тъй като живеем в атомизирани общества със забързано ежедневие, но подобни примери не липсват и те се проявяват точно в момент на кризи. Например, при всяко едно природно бедствие, катаклизъм или авария. В подобни случаи, първото нещо, което правят хората след първоначалния шок, е да си помогнат. Случаят с пандемията обаче е по-различен, тъй като пред нас няма ураган, земетресение или цунами, а вирус, който е невидим за човешкото око. Невидимият враг, за съвсем кратко време, успя да затвори почти целия свят и да дистанцира хората един от друг. Възможно ли беше гражданско участие в такава ситуация?

Първоначалната паника от COVID-19, която се превърна в борба за лично предпазване и преорганизиране на обществените процеси, постепенно започна да отстъпва място на поетапно солидаризиране с най-рисковите групи. Вирусът вместо да ни дистанцира, започна да ни обединява. Получи се дори парадокс, при който властовите елити не можаха да се солидаризират помежду си, но хората успяха. Нещо повече, в статията си „Филмите на ужасите се объркаха. Този вирус ни превърна в грижовни съседи“, публикувана в „Гардиън“, Джордж Монбиот описва десетки примери на солидарност между хората по целия свят – от Индия до Латвия и от САЩ до Китай. Например, в Прага студенти гледат деца на лекари и медицински сестри, в Норвегия, прекарвали COVID-19 извършват услуги, които биха били рисковани за неболедували, а почти навсякъде доброволци помагат на уязвими групи от обществото.

Ситуацията в България не се оказа по-различна. Първоначалният шок от случващото се премина бързо – в рамките на няколко седмици. Страната ни има немалък опит във взаимопомощта между хората, която е в основата на зараждащото се гражданско общество. През 2012 г. избухна огромен пожар на Витоша, който засегна хиляди декари гори. Тогава стотици доброволци се вляха в редиците на пожарникарите, заедно да се борят с огнената стихия – и успяха. През 2014 г. наводнения тежко засегнаха Босна и Херцеговина, Сърбия, Хърватия, както и България. Бяха потопени градски квартали и цели селища в страната. Мобилизацията на голям брой доброволци и дарители помогна на стотици хора да излязат възможно най-бързо от създалата се ситуация. Заради тези си прояви, доброволците и дарителите получиха наградата

„Човек на годината“, а председателят на журито коментира, че „реакцията на доброволци и благодетели от цялата страна е силен пример за категоричен граждански ангажимент...“ (Доброволците по време на наводненията са „Човек на годината“ 2014).

Ситуацията в България с COVID-19 не се оказа по-различна и хора започнаха да си сътрудничат, въпреки опасността от заразяване. Формираха се доброволчески екипи, които носеха храни, лекарства и предпазни средства на най-уязвимите групи. Студенти по медицина заминаваха на първа линия, за да помагат на лекарите в борбата с вируса. Дарителството беше във възход. Специалисти в различни сфери даваха безплатни виртуални уроци. Народният театър и Софийската опера излъчваха в интернет откъси от представленията си. Театър „Възраждане“, Театър „София“, Държавният куклен театър във Варна и т.н. играеха спектаклите си без публика и ги излъчваха онлайн. Актьори създадоха инициативата „Приказка ми разкажи“, насочена към децата. Софийската Филхармония стартира проект „Без маски“ – срещи, в които комуникират виртуално с публиката. Регионалният природонаучен музей в Пловдив пък провеждаше виртуални обиколки и излъчваше онлайн уроци за учениците.

В Благоевград беше създадена група в социалната мрежа Фейсбук „Педагогическа солидарност/COVID-19“ от Савина Топурска. В нея десетки професионалисти даваха безплатни уроци на ученици. Савина споделя, че след първоначалния шок от тоталното затваряне на обществения живот заради вируса, тя решава, че трябва да възстанови комуникацията си с обществото и да действа в негова полза. Според нея епидемичната обстановка е успяла да приземи хората и да ги сплоти, тъй като човечеството „все по-лесно забравя основните ценности, съблазнявано от капиталистически практики и нарцисизъм“. Чрез групата за педагогическа взаимопомощ, Топурска започва и кампания за набиране на технически средства за онлайн обучение на ученици от социално слаби семейства в област Благоевград. Съвместно с РУО-Благоевград, сдружение „Алтернативи интернешънъл“ и дарители, е осигурена техника и достъп до интернет за над сто деца от областта. За Савина подадената ръка към тези деца е била нужна, за да създаде положителното чувство, че не са сами. Затова тя се надява, че инициативата ще стане устойчива и ще се разпространи из цялата страна, за да не се увеличават неравенствата при подрастващите, които са изключително чувствителна социална група.

В София пък, групата „Храната, не война“ действа от години по „солидарно приготвяне и споделяне на веган храна и други насъщни ресурси с хора в неравностойно положение“, както я описва един от членовете ѝ Галина Лачева. Те не целят благотворителност, а проактивно включване на маргинализирани групи в активността на инициативата, която представлява училище по устойчива самоорганизация и солидарност между хората. В условията на коронавирус, дейността на групата е изложена на риск, но активистите

не се отказват. При строги епидемиологични мерки за безопасност, акциите им продължават, а те са от изключителна важност за хората в неравностойно положение, особено в моменти като настоящата криза. И както казва самата Галина – „колкото по-голяма е кризата, толкова по-нужна е дейността ни“. Групата среща трудности, но участниците в нея смятат, че въпреки всичко – си струва – защото „винаги си струва да бъдем промяната, която искаме да видим осъществена“.

Трудности среща и създателят на фейсбук страницата „Дари добро“, който от години вдъхва живот на стари компютърни конфигурации и ги подарява на социално слаби семейства – посегателства над даренията, липса на физическа подкрепа и т.н. В условията на коронавирус, инициативата подготвя компютри за деца, които нямат възможност да си ги позволят. Създателят на „Дари добро“ не се отказва и по думите му – помага винаги, когато може, без значение дали има пандемия, или няма. И смята да продължи, защото „всичко, което е за доброто на другите, си струва усилието“.

Това са само малка част от инициативите, които се сформираха на територията на България. Страхът отстъпи място на солидарността. Хората се обединиха, макар и временно, и станаха по-сплотени. Коронавирусът изкара истинската същност на човешката природа. И както пише Джордж Манбиот: „... в момента расте нещо, което ни липсваше: неочаквано вълнуващата и преобразяваща сила на взаимопомощта“ (Manbiot, 2020).

ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ НОРМАЛНОСТТА

Рестриктивните мерки, наложени от правителствата по целия свят, постепенно започнаха да се премахват в края на месец май, което беше неизбежно. Затварянето на икономиките доведе до временен ръст на безработицата, а с нея и до повишаване на напрежението сред хората. Краят на второто десетилетие на XXI в. беше белязан от нова вълна на протестно недоволство срещу несоциалните действия на редица правителства. COVID-19 принуди хората от улиците временно да се оттеглят, но протестният потенциал остана. Промесен с недоволство срещу мерките за справяне с вируса и евентуални икономически последици, потенциалът за нови мобилизации започна да намира все по-ясни очертания в общественото пространство.

Първият протест срещу затварянето се проведе в САЩ в средата на април. Подобни протести се състояха в Германия и Русия. В Израел пък гражданите излязоха на улицата заради корупцията на правителството. В началото на юни в щатите бе убит чернокожият Джордж Флойд от полицаи, което доведе до опустошителни безредици, придружени с насилие. Според анализатори бунтовете са били по-големи от тези, избухнали през 1992 г. в Лос Анджелис заради полицейския побой над Родни Кинг. Антиправителствени протести започнаха и в Ливан, където взрив отне живота на стотици. Недоволството в

Израел срещу правителството не стихна. Германия отново стана арена за протести срещу затягането на мерките срещу коронавируса, последвана от други европейски държави. В Беларус пък избухна недоволство срещу президента Александър Лукашенко заради съмнения във фалшификация на изборите за президент.

Гневните маси се завърнаха, защото се завърна нормалността. Страхът от заразата остана на заден план, въпреки че пандемията от COVID-19 няма изгледи да приключи скоро. Разхлабването на мерките раздвижи обществената динамика и постепенно хората започнаха да напускат реалността на коронкризата и да се завръщат към политическия дневен ред, съпътстван от нерешени проблеми – корупция, злоупотреби с власт, расизъм, несоциални политики и т.н. Нещо повече, според Савина Топурска коронакризата е дала няколко месеца, в които хората да помислят върху тях какво да се прави: „Благодарение на тези няколко месеца, всеки успя да се спре, да преосмисли, да се съсредоточи, да стане по-човечен именно заради черните статистики, стряскащите прогнози и неясните политически подходи за справяне с настъпилата многопластова криза.“

Българското правителство успя да се справи сравнително адекватно с превенцията на заразата от COVID-19 в условията на извънредно положение. По-голямата част от българския народ го оценяваше, което беше отчетено и от социологическите проучвания. Нещо повече, властта получи бонус доверие, което предвещаваше спокойно завършване на мандата. Изпреварващите превантивни мерки изиграха своята роля и единственото недоволство, което можеше да се предвиди, беше от противниците на рестрикциите, които поддържаха тезата, че са прекалени и неналожителни.

На 13 май правителството свали извънредното положение и го преобразува в извънредна епидемична обстановка, чрез която да продължи да налага част от мерките срещу COVID-19. Ден по-късно започна няколкодневен политически протест на партия „Възраждане“ заради рестрикциите, който послужи като клапа за изпускане на напрежението в следствие на ограниченията, наложени по време на извънредното положение.

Завръщането към нормалността отново вкара третия кабинет на Бойко Борисов в нова серия от политически скандали. От началото на мандата си, правителството създаваше проблем след проблем, които придобиха ритмична цикличност. Някои от тях доведоха до протести (казусът с Пирин, майките на деца с увреждания, горивата, тол системите и т.н.), а други до политическо напрежение и оставки (срив на Търговския регистър, опит за обезсилване на преференциалния вот, „Апартаментгейт“, изтичане на данни от НАП, безконтролното източване на язовири, нерегламентирано горене на боклук и т.н.).

Строежът на подпорна стена на плаж „Алепу“, която се оказа всъщност подготовка за издигане на няколкоетажен хотел, създаде предпоставки за натрупва-

не на ново протестно недоволство. Опазването на българската природа е чувствителна тема, която неведнъж е водила до големи протестни мобилизации от 1990 г. насам. Последва акостиране на Христо Иванов с надуваема лодка в парк „Росенец“, където бе блокиран от гардове на НСО заради лятната резиденция на Ахмед Доган. Действието на лидера на „Да, България“ беше добре планирана акция, която смеси национализъм (разказ за блокиран достъп до български плаж) и екология (незаконни строежи по Черноморието) и успя да напипа пулса на българското общество. Критиките към властта, от страна на президента Румен Радев, и последвалото нахлуване на прокуратурата в президентството пък беше кулминацията, която отприщи недоволство, сравнимо с това от лятото на 2013 г., когато беше назначен Делян Пеевски за шеф на ДАНС.

2020 срещу 2013 – прилики и разлики

Повечето български анализатори сравняват протестите от последните месеци с тези от 2013 г. По същество те си приличат, но и не съвсем. Недоволството през 2020 г. обедини хора с различни политически възгледи – и леви, и десни. Летните протести от 2013 г. започнаха по същия начин, но разделението по оста „комунизъм–антикомунизъм“ отказа голяма част от лявоориентираните граждани от физическо присъствие и недоволството остана по-скоро дясноориентирано. По тази причина протестът се позиционира главно в София, а днес наблюдаваме разпространение на недоволството и в останалите части на страната – Пловдив, Варна, Стара Загора, Велико Търново, Бургас и т.н., което пък напомня на антимонополните протести от февруари 2013 г.

Сегашните протести се различават и по това, че „връщат легално партиите на протестната сцена“, както добре отбелязва Деян Божидаров (2020), за разлика от вълните на недоволство през 2013 г. Мобилизацията продължава да е гражданска, но на площада са както партийни лидери, така и техните симпатизанти. Този факт много напомня на опитите за обединение на различни опозиционни сили в Унгария и Турция по време на местните избори. Унгарската опозиция издигна единен кандидат за кмет в Будапеща и победи кандидата на ФИДЕС. В момента шестте най-големи опозиционни партии, които включват леви, десни и либерали, подготвят широко обединение, което цели победа над Виктор Орбан на парламентарните избори през 2022 г. заради това, че отдалечава все повече страната от ЕС и налага авторитарни методи на управление. В Истанбул пък опозиционният кандидат Екрем Имамоглу победи кандидатът на управляващата партия – Бинали Йълдъръм, след безпрецедентна подкрепа на опозиционните сили, сред които бяха и кюрдите. В България все още липсва ясно политическо обединение на опозициите, както в Унгария и Турция, освен на улицата. В София, на местните избори, беше направен опит, но неуспешен, тъй като непримиримото разделение между леви и десни не го позволи.

Протестите от юни 2013 г. се различават от сегашните и по формата на протест. Тогава недоволството, въпреки числеността си, залагаше главно на пърформанси, а сега първоначалната мобилизация с шествия премина в нова фаза – на блокади, които на няколко пъти бяха разчиствани от полицията. Това разбира се има своите предимства, но и недостатъци. Ежедневните протести се превърнаха в рутина, което пък води след себе си и до умора сред участниците. Затова трябваше да се търси нов етап на надграждане. Недоволството се радикализира – започнаха блокади на кръстовища. Тук обаче се появи друг проблем – конфронтация и напрежение между гражданите. Например, случаят на булевард „Ситняково“.

Най-съществената разлика обаче е съставът на протестиращите. Въпреки че протестът е разнороден на база убеждения и възраст, в по-голямата си част той е съставен от млади хора, принадлежащи към поколението Z (Канев, 2020).

Младите и протестите

Тези младежи са родени след втората половина на 90-те години на XX в. Те не помнят големите митинги от началото на промените, те не помнят и протестите срещу правителството на Жан Виденов. Нещо повече, дори не са участвали в протестите от 2013 г. Поколението Z не помни друго управление освен това на Бойко Борисов, тъй като към момента, когато той дойде на власт през 2009 г., те са били невръстни деца. Тези млади хора са символ на сменящите се генерации.

В по-голямата си част те са образовани, интелигентни, някои от тях учат в чужбина. Техният протест не е социален, не е и политически, а морален. COVID-19 принуди част от тях да се завърнат в България, с което имаха възможността да наблюдават политическите процеси, от които по принцип са били далеч. Част от тях искат един ден да се завърнат и да продължат живота си тук, без да се съмняват дали са направили правилния избор.

Други пък са активни в България и нямат намерение да я напускат, а търсят реализация в страната. Протестите за тях също са начин да се борят за по-добро бъдеще и да не си задават въпроса – дали не трябваше да избягам в чужбина. Младите искат промяна, защото сегашната политическа система е „пропита от корупция и остарели модели на обществена организация, при които връзките, а не уменията и кадрността, издигат...“ [Микаела, 23 г.].

Първоначално управляващите не приемаха бунта на младите, а го обвързваха главно с платени агитки и политически активисти. Постепенно обаче започнаха да сменят реториката към тях – „там май има едни млади хора, които искат промяна и ние ги чуваме“ и „май си заслужихме гнева им“.

Недоволството на младите е насочено срещу погазването на законите, срещу корупцията, срещу незавидните позиции на медийната свобода, срещу купуването на гласове за печелене на избори, срещу партизирането на инсти-

туциите, както и срещу липсата на състезателен характер при избирането на главен прокурор.

Някои от тях се притесняват от COVID-19 заради струпването на много хора на едно място, други не толкова, но всички споделят, че спазват предписаните мерки и ще отстояват правата си.

Поколението Z е настроено оптимистично. Дори и тези протести да не постигнат целите си, те не смятат да се откажат, защото както смята 25-годишният Кристиан: „Промяната на политическия модел е възможно в по-дългосрочен план като процес, в който сегашните протести засилват тенденцията към конструиране на гражданско общество и демократични ценности.“

Завръщането към нормалността обърна погледа на хората към старите проблеми, а с това разпали и стари конфликти. Страховете за възможно налагане на авторитарни практики, на този етап, изглеждат по-скоро преувеличени. Властта се изправя пред серия от естествени спирачки, които ще направят почти невъзможна реализацията на подобен сценарий. Точно обратното, наблюдаваме засилване на гражданското участие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Кризата с COVID-19 рефлектира върху всичко, което ни беше познато досега. В рамките на седмици животът ни се промени изключително бързо. Довчерашният глобализиран свят беше временно ограничен от мерките за справяне с вируса, а хората трябваше да се справят с физическата дистанция и дори със социална изолация.

Коронавирусът обаче ни даде шанс и да се научим да използваме технологиите в екстремална обстановка. Иновации като електронното обучение, административните дистанционни услуги и т.н. станаха възможни заради физическото дистанциране. Функционалността им доказва, че хората могат да се учат изключително бързо, което дава предпоставка да се мисли и за разширяване на демократичната политическа система с въвеждането на нови механизми за включване на гражданите във вземането на решения.

Коронакризата ни отдели от политическия дневен ред, за да ни вкара в дневния ред на COVID-19. По този начин хората заживяха в нова реалност, в която преоткриха взаимопомощта и солидарността между тях. Представените примери са добра илюстрация на човешката природа, от които трябва да се извлекат важни поуки – кризите сплотяват, а не разединяват. Човекът си взаимодейства и помага, за да оцелее.

Кризата с COVID-19 даде и още нещо на хората – да преосмислят ценностните си системи и да помислят какво бъдеще искат за себе си. Затова и избухнаха редица протести след отпускането на мерките и поэтапното завръщане към нормалността.

Ситуацията в България не е по-различна от тази в останалите държави по света. Страната е отражение на тенденциите в глобален мащаб. По този начин можем да си направим цялостни обобщения, разбира се, с някои условности. В никакъв случай обаче не може да се говори за отстъпление на демокрацията и настъпление на авторитаризма.

Пандемията от коронавирус, рано или късно, ще отmine. Науката е достатъчно напреднала, за да се преборим и с това изпитание. Тепърва предстои да се видят какви ще са последствията за световната икономика. Отражението от коронавируса върху демокрацията също ще се види в близкото бъдеще, тъй като предстоят важни избори и референдуми, които в една или друга степен ще предупределят посоката на цели народи, а дори и нещо повече – на цели политически и икономически съюзи. Последствията от коронавируса ще се усетят, но едно е почти сигурно – демокрацията няма да умре.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Божидаров**, Деян (2020) Тези протести са по-честни от предишните, *Sega* [онлайн], 11 Avg. 2020 [прегледана на: 20 септ. 2020]. Достъпна на: <https://www.segabg.com/category-observer/tezi-protesti-sa-po-chestni-predishnite>.
[Bozhidarov, Deyan (2020) Tezi protesti sa po-chestni ot predishnite, *Sega* [onlayn], 11 Avg. 2020 [pregledana na: 20 sept. 2020]. Dostapna na: <https://www.segabg.com/category-observer/tezi-protesti-sa-po-chestni-predishnite>.]
- Доброволиците по време на наводненията са „Човек на годината“** (2014). *Новините на NOVA* [онлайн видео], 10 дек. 2014 [прегледано на: 10 септ. 2020]. Достъпна на: <https://bit.ly/3n7m36L>.
[*Dobrovolitsite po vreme na navodneniyata sa „Chovek na godinata“* (2014). *Novinite na NOVA* [onlayn video], 10 dek. 2014 [pregledano na: 10 sept. 2020]. Dostapna na: <https://bit.ly/3n7m36L>.]
- Дугин**, Александър (2020) Постглобалният ред е неизбежен, *Гласове* [онлайн], 24.03.2020 10:08 [прегледана на: 20 септ. 2020]. Достъпна на: <https://glasove.com/categories/komentari/news/postglobalniyat-red-e-neizbezhen>.
[Dugin, Aleksandar (2020) Postglobalniyat red e neizbezhen, *Glasove* [onlayn], 24.03.2020 10:08 [pregledana na: 20 sept. 2020]. Dostapna na: <https://glasove.com/categories/komentari/news/postglobalniyat-red-e-neizbezhen>.]
- Канев**, Евгений (2020) Шансът на поколението Z, *Дневник* [онлайн], 22 авг 2020 08:18 [прегледано на: 20 септ. 2020] Достъпно на: https://www.dnevnik.bg/analizi/2020/08/22/4105191_shansut_na_pokolenieto_z/.
[Kanev, Evgeniy (2020) Shansat na pokolenieto Z, *Dnevnik* [onlayn], 22 avg 2020 08:18 [pregledano na: 20 sept. 2020] Dostapno na: https://www.dnevnik.bg/analizi/2020/08/22/4105191_shansut_na_pokolenieto_z/.]
- Кропоткин**, Пьотър (1995) *Взаимопомощта фактор на еволюцията*. София: Арт-издат–5.

[Kropotkin, Pyotar (1995) *Vzaimopomoshtta faktor na evolyutsiyata*. Sofia: Artizdat–5.]

Кръстев, Иван (2020) *Утре ли е вече?*. София: Обсидиан.

[Krastev, Ivan (2020) *Utre li e veche?*. Sofia: Obsidian.]

Цекъв, Петьо (2020) Вирусът разказа играта на демокрацията, *Sega* [онлайн], 18 април 2020 [прегледана на: 20 септ. 2020]. Достъпна на: <https://www.segabg.com/category-observer/virusut-razkaza-igrata-na-demokracyata?fbclid=IwAR24csUPFnib0SpYrc5Gazb4sAW0dO46mzY0tVnQHwnfikAX2ACHNldQHRA>.

[Tsekov, Petyo (2020) Virusat razkaza igrata na demokratsiyata, *Sega* [onlayn], 18 april 2020 [pregledana na: 20 sept. 2020]. Dostapna na: <https://www.segabg.com/category-observer/virusut-razkaza-igrata-na-demokracyata?fbclid=IwAR24csUPFnib0SpYrc5Gazb4sAW0dO46mzY0tVnQHwnfikAX2ACHNldQHRA>.]

Harari, Yuval Noah (2020) The world after coronavirus, *Financial Times* [online], march 20 2020 [accessed: 20 September 2020]. Available at: <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75>.

Monbiot, George (2020) The horror films got it wrong. This virus has turned us into caring neighbours, *The Guardian* [online], Tue 31 Mar 2020 15.10 BST [accessed: 20 September 2020]. Available at: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/31/virus-neighbours-COVID-19>.

СОЦИАЛНО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ВЪВ (ВРЕМЕ НА) КРИЗА

Мила Александрова Станчева

Анотация. Извънредната обстановка, породена от разпространението на вируса COVID-19, поставя в риск съществуването на голяма част от социалните предприятия в България. В продължение на няколко месеца много от типичните за тези организации дейности стават невъзможни за практикуване – арт ателиета и т.нар. защитени кафенета затварят врати, кетъринг услуги не са нужни, провеждането на базари и фестивали е най-малкото противопоказно. В същото време ситуацията предлага нови хоризонти – развиване на онлайн търговия, преориентиране на производството и услугите спрямо актуалните търсения. Настоящият доклад предлага поглед върху отделни опити за адаптация на социалното предприемачество към тези нови условия, които някои наричат „криза“. Текстът обръща внимание и на част от негативните последици, които тя предизвиква, отнасяйки ги към по-общата тема за противоречивия характер на тази икономическа стратегия, имаща за цел да реши конкретни социални проблеми с инструментите на пазара.

Ключови думи: социално предприемачество; неправителствените организации (НПО); социална икономика; COVID-19; извънредно положение.

SOCIAL ENTERPRISES IN (TIME OF) CRISES

Mila Aleksandrova Stancheva

Abstract. The state of emergency declared by the Bulgarian state in response to the COVID-19 outbreak put the existence of many social enterprises in risk. Many of these enterprises' activities were impossible to practice – art workshops and the so called sheltered cafes, for example, were closed; there was no demand for catering services as many events were cancelled; fairs, festivals and public events in general were not allowed or at least avoided. On the other hand that non-typical environment opened new business horizons – for developing new products and services, going online, etc. This short analysis offers a look at some individual efforts from the part of non-for-profit organizations and social enterprises to adapt their business and social activities to the new context of “crisis”. The text also draws attention to some of the negative consequences the lockdown caused, referring to the more general topic of the controversial nature of this economic strategy, which aims to solve specific social problems with market instruments.

Keywords: social entrepreneurship; NGOs; COVID-19; lockdown.

ВЪВЕДЕНИЕ

За незапознатия с темата читател е важно да започнем с някои уточнения около понятието „социално предприемачество“ и контекста, в който този модел се появява и развива. Терминът е въведен през 60-те години на XX в. от американеца Бил Дрейтън, основател на фондация Ashoka, която е сред популярните в световен мащаб организации, подкрепящи социалното предприемачество (Sen, 2007, p. 534). Под социално предприемачество днес се разбира алтернативна икономическа стратегия, чрез която – в контекста на роботизацията, автоматизацията и дигитализацията, се цели решаване на съвременните социални проблеми с инструментите на пазара, вместо посредством държавата. Ключово за едно социално предприятие е въвличането на съответната изключена социално и/или икономически група в дейността и процесите по вземане на решения. Социалното предприемачество според някои автори е пряко свързано и с развитието на дигиталната икономика, тоест използването на дигитални технологии за изпълняване на поставените икономически цели (Prodanov, 2018, pp. 123–125).

Смята се, че 2006 г. е за ключова за повишаване популярността на социалното предприемачество като проблем в различни сфери на науката, но и чисто практически – към прилагането му като „алтернативен модел за „социална промяна, социално и икономическо развитие и в частност като подход, избягващ зависимостта от социалното подпомагане“ (Pearson, 2002 cit. in Mort, Weerawardena, 2008, p. 220). Според някои автори социалното предприемачество правят организации, търсещи печалба, които същевременно демонстрират ангажимент към правенето на добро (Mort, Weerawardena, 2008, p. 224). Други наблягат на това, че често изборът на организационна форма се ръководи от практическите нужди за реализиране на социалната цел и не се фиксира самоцелно във въпроса за (*отказа от – бел. авт.*) печалбата (Battle Anderson and Dees, 2006). Накрая, за Европейската комисия всеки бизнес, който предоставя социални услуги и/или блага и услуги на хора от уязвими групи, е типичен пример за социално предприемачество¹. Според Комисията социалните предприятия работят основно в четири направления – „интеграция в пазара на труда“ на хора с увреждания и безработни, „предоставяне на социални услуги“, „местно развитие на непривилегирани зони“ и „други“².

Някъде в 70-те години на XX в., когато се оформят и с времето стават все по-интензивни глобализационните процеси, почва т. нар. криза на социална държава. Според Пиер Розанвалон тази криза преминава през няколко етапа, като в последните няколко десетилетия сме свидетели на идеологическа или криза на легитимността на държавата, тоест нарастващо съмнение към

¹ “Supporting entrepreneurs and the self-employed – Social entrepreneurship” виж на: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=952&intPageId=2914&langId=en>.

² “Social enterprises” виж: <https://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises/>.

способността на институциите да решават ефективно социалните проблеми. Приоритети пред социалната държава – феномен на XX в., който все пак има своите разновидности (Prodanov, 2018, p. 125), основно са декомодификацията на труда, ограничаването на социалната стратификация и лимитирането на безработицата (Esping-Andersen, 1990). Проблеми, за които се смята, че възникват покрай Първата индустриална революция (Polanyi, 2001). Говоренето за криза на социалната държава идва от засилващите се от края на миналото хилядолетие съмнения за нейната ефективност и дали действително чрез инструментите ѝ се постигат и гарантират повече социални права, включване, еманципация. В демографско отношение населението става с по-дълга средна продължителност на живота – един от положителните резултати от напредъка на медицината и технологиите. От друга страна, обаче, нараства броят на хората, за които трябва да бъдат осигурени пенсии, но намаляват онези, които да допринесат за солидарното осигуряване (Rosanvallon, 2000). Това е само един пример за напреженията, които характеризират периода на глобализация и своеобразното задъхване на социалната държава. Автоматизацията на труда и изчезването на определени професии за сметка на поява на нови също имат своето отражение.

В същото време и колективният образ на бизнеса търпи негативи, вследствие от обвинения към различни свои представители, чийто корен можем да търсим в противопоставянето между корпоративен и обществен интерес: лоши условия на труд, замърсяване на околната среда и други. Не на последно място, нараства броят на неправителствените организации (НПО), които като елемент на гражданското общество търсят все по-активно участие в процесите по вземане на политически решения и/или като наблюдател и коректив и на официалната власт, и на бизнеса.

Описаните горе са все признаци за това, че съществуващият модел на взаимодействие между държава, бизнес и общество има нужда от преформулиране; че е необходим „трети път“, който да обединява най-доброто от капитализма и държавата (Giddens, 2005; 2007). Тук някъде, в опит да проверим кои са възможните варианти за предефиниране на средата, би следвало да позиционираме социалното предприемачество – хибридността на феномена е и това, което предизвиква изследователския интерес.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ПРОБЛЕМАТИКА

Идеята на този текст е да опише как разпространението на вируса COVID-19 в страната се отразява върху работата на социалните предприятия у нас. На основание чл. 63 от Закона за здравето и обявеното с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г. извънредно положение, министърът на здравеопазването нарежда със заповед да се преустановят всички масови ме-

роприятия, посещенията в кафенета, ресторанти и търговски центрове³. Това означава, че много от типичните за тези организации дейности стават невъзможни за практикуване. Центровете за социална рехабилитация и интеграция (ЦСРИ), Дневните центрове (ДЦ) и Центровете за обществена подкрепа (ЦОП) следва да предоставят услугите си дистанционно – по телефон, електронна поща или през избрана онлайн платформа за комуникация⁴. С други думи арт ателиета, ресторанти, т.нар. защитени кафенета и пр. затварят врати, кетъринг услуги не са нужни, провеждането на базари и фестивали е най-малкото противопоказно.

Невъзможността за работа, логично, застрашава самото съществуване на социалните предприятия – също както при останалите форми на бизнес. Същевременно, в новата среда се създават и нови нужди. Въвлечените в много социални предприятия представители на уязвими групи изпадат в необходимост от нов тип грижа, нови хора попадат в уязвими групи. От друга страна, в тези условия, които и в медии, и сред социални предприятия се определят като „криза“, се откриват както предизвикателства, така и други хоризонти – например за онлайн търговия, смяна на предмета на дейност или типа продукция и др.

Целта тук е през една реална, а не хипотетична ситуация да потърсим отговори на някои въпроси, които принципно стоят пред социалното предприемачество. Един от тях касае ефективността на предприятията в социалната икономика. Независимо че организации от разглеждания тип би следвало да се ръководят социални цели, а не от преследване на печалба, пазарният елемент на техните дейности извиква темата и за социалната им цена. Под понятието се разбира цена, резултат от бизнес активност, която обременява трета страна или обществото като цяло, без да е била предвидена в първоначалния бизнес план на организацията (Dovas, Mavridakis, Stergiou, no date; Kapp, 1978). В настоящия текст фокусът е върху последиците за уязвимата група, представители на която са ангажирани в дейността на даденото предприятие. Това, което ни интересува, е как би се отразил един неуспех (фалит) на инициативата заради ограниченията на извънредно положение; какъв ефект биха имали евентуалните опити на едно социално предприятие да оцелее над онези, за чиято кауза то работи. Въпросите важат независимо дали говорим за заети в

³ Заповед № РД-01-124/13.03.2020 г. на министъра на здравеопазването Кирил Ананиев. Достъпна в интернет: http://tran.bg/site/e107_files/downloads/rd_01_124_protiepidemichni_merki.pdf.

⁴ По информация от интернет страницата на Министерство на труда и социалната политика това е записано в писмо на директора на Агенция за социално подпомагане до кметовете на общини (виж <http://www.mlsp.government.bg/public/index.php/tsentrovete-za-obshchestvena>). Изброените структури могат да бъдат както общински, така и да се управляват от сдружения с нестопанска цел. Такива центрове се поддържат от фондациите „Светът на Мария“, „Каритас“ и др., които развиват и едни от най-познатите социални предприятия у нас.

дадено предприятие уязвими хора, т.е. „вътрешни“, или за останалите поне формално „извън“ – кауза е благоденствието на цялата група.

С други думи, вълнува ни и пазарното поведение на социалните предприятия в разглеждания период, и общественополезната им дейност, по какъв начин отговарят на променената ситуация. Правят ли опити за адаптиране и какви – преориентиране на производството и потребителските услуги спрямо актуалните търсения, да речем; преформатиране на предлаганите социални услуги и т.н. И още: от какво зависи тяхната устойчивост на пазара в необичайната среда (конкурентоспособност, проекти, дарения). Каква е реакцията на други ключови актьори в това поле – финансиращи организации (търговски или нестопански), институции и как взаимодействат те.

Текстът предлага анализ през два конкретни примера – социалното предприятие на фондация „Глобална инициатива в психиатрията – София“ (ГИП) и дейността на фондация „Български център за нестопанско право“ (БЦНП) в сферата на социалното предприемачество, включително поддържаната от тях онлайн платформа за продажба на продукти на социални предприятия „Дар Пазар“. Изследването отразява наблюдения, направени в период от няколко месеца – от обявяването на извънредно положение в средата на март 2020 г. до края на август с. г., тоест включва и времеви отрязък, в който в сила е „извънредна епидемиологична обстановка“⁵.

МЕТОДОЛОГИЯ

В продължение на няколко месеца теренът на това антропологично микро-изследване се намираше предимно в интернет, поради което онлайн етнографията е основен метод. Освен проследяване на публикации в сайтове и социални мрежи, то включва още участие и в онлайн дискуссионен форум „Социални иновации и потенциалът на социалната икономика за възстановяване от кризата с COVID-19“, организиран от Български център за нестопанско право в партньорство с Министерството на труда и социалната политика, Балкански институт по труда и социалната политика и Национална школа по мениджмънт. Проведени са и редица неформални разговори, както и дълбочинни интервюта с представители на ГИП – София и БЦНП.

Защо точно тези примери? Случаят на обществена пералня „Зелена“ и изобщо дейността на „Глобална инициатива в психиатрията – София“ е централен за все още текущото ми дисертационно изследване върху развитието на социалното предприемачество в България. Проследяването на тази организация и социално-предприемаческите ѝ занимания (обществена пералня „Зеле-

⁵ Решение № 325 от 14.05.2020 г. на Министерски съвет за обявяване на извънредна епидемична обстановка на територията на Република България, с което се въвеждат временни противоепидемични мерки „с цел защита и опазване живота и здравето на гражданите“. Удължавана на няколко пъти. Виж на: <https://coronavirus.bg/bg/389>.

на“ и арт ателие „Творилницата“), насочени към подкрепа на лица с психични заболявания, в този различен контекст изглежда логична стъпка.

В същото време, досегашната работа по темата показва БЦНП като един от основните актьори в полето на социалната икономика. Фондацията вече от няколко години развива разнообразни дейности в тази сфера – организира базари за социални предприятия, води обучителна програма по темата, провежда ежегоден конкурс с парични награди за социални предприятия и е един от създателите на онлайн магазина „Дар Пазар“, в който се предлага продукцията на десетки предприятия със социална цел. Не на последно място, БЦНП е важен фактор в разработването на Закон за предприятията в социалната и солидарната икономика (ЗПССИ). Фондацията, както впрочем и ГИП – София, е участник в работната група за уреждане на правния документ, автор е на редица становища и предложения по темата, включително по законовата рамка, предшестваща ЗПССИ⁶. Поведението на БЦНП в извънредната ситуация – като организация с подобна ангажираност към проблема, следователно, е от значение за изясняване на процесите, които протичат в сферата при този необичаен контекст.

С КАКВО СЕ ЗАНИМАВАТ СОЦИАЛНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ В БЪЛГАРИЯ: КРАТЪК ПРЕГЛЕД

Тази част съвсем общо представя типовете дейност, с които се занимават изследваните социални предприятия в България. Изследването на тази сфера до момента показва, че понятието „социално предприятие“ все още няма съвсем ясна дефиниция и се прикачва към структури от най-разнообразен характер – това в голяма степен е резултат от възможностите, които самият Закон за предприятията на социалната и солидарна икономика отваря⁷. Поради тази причина правя уговорката, че макар изводите в този текст да се базират на повече от две години наблюдения върху това поле у нас, тук не претендирам

⁶ Според становище на самата организация става дума за промени в Закона за социално подпомагане 2002–2003 г., Закон за предучилищно и училищно образование (2015), предложения за промени в Закона за здравето (2017) и др.: <http://bcnl.org/uploadfiles/documents/statment%20BCNL%20Regulation.pdf>.

⁷ Според чл. 5 от ЗПССИ „субекти на социалната и солидарна икономика са кооперациите, юридическите лица с нестопанска цел за осъществяване на общественополезна дейност и [курсив авт.] социалните предприятия“. Нататък в закона вече се говори само за социални предприятия, които биват клас А и А+ в зависимост от това на какви критерии отговарят и независимо от правноорганизационната си форма. Така в Регистъра на социалните предприятия към МТСП можем да намерим както например ЮЛНЦ в обществена полза, предоставящи социални услуги, така и консултантски фирми за счетоводство и одит, туроператорска дейност и др., включили дейност, която да „произвежда социална добавена стойност“ (чл. 7 ал. 1 от ЗПССИ) виж на: <https://secprod.mlsp.government.bg/index.php?section=REG>.

за изчерпателност. Отново уточнявам и че в настоящия текст се разглежда социално-предприемаческата дейност на/ към нестопански организации.

Социалните предприятия, не само у нас, често се развиват в областта на услугите и производството. Едни от може би най-познатите в България примери в услугите са почистване и осигуряване на кетъринг. Откриват се и по-специфични предприятия в услугите – интересна е идеята за незрящи масажисти на фондация „Синергия“, също и така нареченото „солидарно“ месене на хляб на мрежата „Хлебни къщи“, както и обществената пералня „Зелена“ на фондация ГИП-София. При продуктите често става дума за ръчно изработени стоки като играчки, мартеници, бижута, различни по вид и предназначение текстилни изделия, свещи. Повечето от тях са сувенири и премети за украса, предназначени по-скоро за подарък⁸. От наблюденията досега остава впечатлението, че при продуктите липсва особено разнообразие. За това споделят и някои от респондентите („произвеждаме кажи речи едно и също всички“, Б. Л.), а може да бъде потвърдено и при най-общ преглед на щандовете по време на изложения, на собствените търговски канали на организациите (уебстраници и профили в социални мрежи), както и в обединяващата продукция на 26 социални предприятия онлайн платформа „Дар Пазар“. Това е обяснимо. Много от тези организации работят с хора с физически увреждания и/или интелектуални затруднения, което свежда възможностите за труд до ограничен брой дейности, подходящи за състоянието им. Самият труд обикновено е част от тяхната терапия, като в общия случай е организиран в специални работилници. Предприятие, което се отличава със своите продукти, е например пчелинът на сдружение „Закрилници“ в Монтана, като лицата от уязвимата група са ангажирани в отглеждането на пчели и производство на мед.

Една немалка, но все още неизследвана от автора група, е тази на организациите, които развиват социално предприемачество в „зелената“ сфера. Примери за такива са примерно Българско дружество за защита на птиците и Българска фондация биоразнообразие. Основна причина те да останат встрани от изследването на този етап е изборът за фокус върху предприятия, работещи с хора с увреждания („Работят здрави хора там обикновено“, Б. Л.), макар че по думите на една от респондентките „организациите за опазване на природата са много силни“ (Л. С.). Включването им в по-нататъшни изследвания без съмнение ще допълни картината на социалното предприемачество в България, разгръщайки я отвъд темата за труда като инструмент за социална интеграция.

⁸ Думата „подарък“ се среща доста често както в разказите на респонденти, така и в съдържанието на платформата „Дар Пазар“: „ДарПазар е място, което обединява *подаръци* [курсив авт.], които имат смисъл, носят послания“, „публикуваме тематични каталози с подаръци с кауза“ и т.н. виж на: <https://www.darpazar.bg/bg/news/za-kompanii-novo-v-darpazar-myastoto-za-za-podarci-s-kauza>.

ВРЕМЕТО НА „КРИЗАТА“

Да се прави генерална оценка за влиянието, което периодът на извънредно положение и последвалата го „извънредна епидемиологична обстановка“ имат върху сферата на социалното предприемачество у нас, разбира се е твърде рано. Трудно е на този етап да определим и точно кой период от време след обявяването на извънредно положение може да се категоризира като „криза“, имайки предвид парадоксалната перспектива за трайна извънредност. В този смисъл самото заглавие на настоящия текст носи известна провокация. Можем обаче все пак да проверим непосредствената реакция на някои от актьорите спрямо тази неочаквана промяна в условията, в които социалните предприятия оперират.

Глобална инициатива в психиатрията – София.

В периода след обявяването на извънредно положение дейността на социалното предприятие на ГИП-София се развива двупосочно. Пералня „Зелена“ затваря („абсолютно спряхме да работим всички“), като по думите на Б. Л., която е сред ръководещите пералнята, вследствие на това този клон на социалното им предприятие „си беше тръгнал назад доста“. Част от персонала, който се състои почти напълно от хора с психично-здравни проблеми, излиза в отпуск, една от служителките се налага да съкратят, а друга – да преназначат. Очаквано това се отразява върху приходите и оттам цялостното развитие на предприятието от бизнес гледна точка: „*Пералнята бяха почнали да излизат [на печалба, бел. авт.], докато не стана кризата. [...] Сега⁹ пак почнахме да работим.*“

Арт ателие „Творилницата“, където отново са наети хора с психични разстройства, определят като нов клон на социалното им предприятие. Продават платове и текстилни изделия, които сами изработват. И преди са правени опити тази работилница да стартира и то под различни правни форми – като стопанска дейност към фондацията, като дейност към регистрираното търговско дружество (ГИП – София ЕООД). За идеята информантката споменава и в първото интервю, което проведох с нея преди две години. По разказа на Б. Л., обаче, дълго време не са успяват да намерят и задържат хора, които могат да вършат това, което се изисква („*Защото трябва да имаме икономическа устойчивост, иначе никому не сме полезни*“). В крайна сметка печелят финансиране по проект и почват работа по ателието в началото на 2020 г., т.е. непосредствено преди масовото разпространение на COVID-19 и без да имат съвсем ясен план за дейността си: „*Нас кризата не ни свари неподготвени, защото ние не бяхме в период, в който очаквахме точно сега изведнъж да развием някакви предприемачески дейности [...] Това време отделихме да мислим какво да шием. Истински имахме тоя дефицит на концепция. Това,*

⁹ Интервюто е проведено в средата на месец авг. 2020 г.

че бяхме позаклучени и нямахме клиенти ни помогна да помислим за алтернативни продажби.“

Започват все пак да шият предпазни маски – една от най-търсените стоки от началото на пандемията. Подобна стъпка предприемат и други социални предприятия: например шивашкото ателие на Национален алианс за работа с доброволци, предприятието към социален център за подкрепа на жени в неравностойно положение на фондация „Каритас“ – „Рождество Христово“ и други. Б. Л. казва, че сертификат за маските не им е трябвал – не били медицинско изделие. Проблематично е друго – обемът на производство: *„Можем да произвеждаме големи количества от нещо, но това ще ни коства друго. Най-вероятно ще ни докара някакъв приход, но чудовищен стрес ще коства и аз не знам дали това прави цената.“*

Въпреки изказаните горе съображения, в работилницата се съгласяват да изпълнят поръчка за голямо количество предпазни маски. В неформален разговор една от жените, които работят в ателието, потвърждава, че покрай изработването им е било доста напрегнато. Така или иначе единствено продажбата на маски не може да обезпечи дейността им („доста паднаха продажбите на платовете“). За да движи дейността си във времето на кризата, фондацията получава допълнителни средства – няколко програми директно инвестират пари, което според информантката „не се случва по този начин, когато няма криза“. Заплати и материали успяват да платят със средства, получени по програмата за подкрепа „Save the Saviors“ („Спаси спасителите“) на БЦНП. „УниКредит Булбанк“ също даряват „немалка сума пари“, и то без ангажимент за финансирането на конкретни дейности, което за респондентката е било „абсолютно ключово“. По думите на друга респондентка, която работи в БЦНП, ГИП – София са пример за високо качество на продуктите, за създаването на нови продукти, а също и за реакция спрямо новите условия: „[...] те бяха изключително бързи и много добри ей сега в извънредната ситуация да се адаптират за седмици буквално. И ние ги съпортнахме, но просто бяха... Почнаха директно да шият маски, почна една масова кампания и през нас и въобще.“ (Л. С.)

Независимо от многото поръчки за маски, в арт ателието смятат за рано да прогнозираят бъдещето си („още се ориентираме“) и казват: *„Както ни взе кризата доста, така ни и даде. Защото ако бяхме се нанесли тука и бяхме почнали да продаваме платове и нямаше криза, ние нямаше да развием нищо от другото, което развиваме в момента.“*

Български център за нестопанско право.

По думите на една от информантките за БЦНП социалното предприемачество „си стана като сериозно направление, наред със застъпничеството и всичките останали мрежувания“. Организацията от години провежда инициа-

тиви в тази сфера, включително базарите „Малкото е много“ в София и Монтана. Както споделя респондентката, базар на живо тази година няма да има заради вируса, но се обмисля организирането на негов онлайн вариант.

В отговор на настъпилата ситуация от обявеното извънредно положение фондацията стартира „оздравителна програма за социални предприятия“, която нарича „Let’s go“¹⁰. Една от четирите основни цели е „да елиминира риска от преустановяване на дейност на социалните предприятия“. Самата инициатива е някакъв пример за адаптиране в нови условия, бидейки префокусиран вариант на ежегодната програма „Предприемачество за нестопански организации“. Включва обучения („менторство“) и възможност за финансиране от специално създаден „ФОНД: Социални предприятия“. Спонсори на програмата са фондация „Америка за България“, „УниКредит Булбанк“, „TELUS International Europe“ и „Accenture“ България. Впечатление правят опитите като дарители да се привлекат и работещите в някои от компаниите: *„И още друго ниво копаем – направихме вътрешна кампания сред служителите на Accenture, които ни подкрепиха много готино по време на короната, но ние тогава, сигурно си чула тази кампания Save the Saviors. Понеже социалните предприятия наистина изключително пострадаха [...] тъй като трябваше да адаптират дейността си буквално към социалната дейност, почти на 100% трябваше да се занимават с хората, които изпаднаха в много по-сериозна нужда.“*

„Спаси спасителите“ подпомага пет социални предприятия, с които БЦНП вече е работил. Предприятията получават между 3 и 6 хил. лв., с които да покрийт намалелите си приходи или пък нововъзникналите разходи покрай новите си дейности в извънредната ситуация¹¹. Селекцията по разказа на хората от ГИП – София става след кандидатстване. Освен тях, бенефициенти са още кетъринг „Бон Апети“ на фондация „Светът на Мария“, бистро „Каристо“ на Каритас-София, т.нар. „Чудна градина“ на фондация „Св. Николай Чудотворец“ и книжарница „Надежда“ на сдружение „Паралелен свят“.

Паралелно БЦНП опитва да популяризира допълнително и администрирания от фондацията сайт „Дар Пазар“ – *„проект, по който Центърът разработва, мисли, мисли, въобще така го отглежда, докато се роди, години буквално“*, както споделя една от информантките. Обяснява, че това *„всъщност е място, което освен че предлага изделия, които се изработват от социални предприятия в България засега само, е и някак си как да кажа, за мене вече стана много силна общност от социални предприятия“* (Л. С.). Страницата е лансирана през декември 2019 г. и избухването на COVID-19 епидемия у нас я сварва тъкмо в месеците на нейното установяване. За да подпомогнат пред-

¹⁰ <http://bcnl.org/analyses/za-lets-go.html>

¹¹ Информация за програмата „SAVE the SAVIORS“ на: <http://bcnl.org/analyses/za-save-the-saviors.html>.

приятията, опитват да привлекат и корпоративни клиенти. Съставят тематични каталози – например за Деня на детето, канейки компании да направят подарък за децата на служителите си. От десет адресирани фирми две правят поръчки, като от разказа става ясно, че цените на продуктите – между 10 и 30 лв. на брой, по разказа на цитираната преди малко информантка са проблем: *„И компаниите просто ни се обадиха и си ни казаха „ние много искаме да купим, обаче в момента, в тази ситуация, ни е скъпо“. И аз като поразгледах продуктите и си дадох сметка, че всъщност ние не можем да предложим на по-ниски цени нищо, което да е за компания, нали, което не е мартиеница или нещо, което не е съвсем дребно.“*

Междувременно започват да правят и онлайн „работилници с кауза“ за фирмени екипи. Вместо, както обичайно, на живо, предлаганите „тийм билдинг“ услуги се осъществяват в интернет. Провеждат и регулярни срещи-семинари с предприятията, които продават в платформата, с цел да ги мотивират и напътстват как да се справят със ситуацията: *„Това беше и нашият апел – не спирайте дейности, не спирайте дейности, с цената на всичко просто да не спираш да правиш това, което си планирал. Защото спреш ли, после да ги върнеш тези хора, в които си инвестирал толкова усилия, вложил си толкова учене и обучение, нали, това ще е супер трудно.“*

Институциите в социалната икономика.

Това, че социалното предприемачество се представя от някои като алтернатива на държавата при решаването на наболелите социални проблеми съвсем не означава, разбира се, че институциите не са сред актьорите в полето, напротив. Тук само маркирам действията на някои от българските държавни и общински структури.

Говоренето по темата за справянето с последиците от разпространението на COVID-19 у нас като че ли обикновено гравитира около т.нар. „мярка 60/40“ за запазване заетостта на служители¹². ЮЛНЦ имат право да кандидатстват по нея, макар че редица условия ограничават тази възможност: за служителите да не е получавано финансиране за възнаграждения и осигурителни вноски от държавния бюджет, със средства от Европейските структурни и инвестиционни фондове или други публични средства; да са осигурени в точно определени икономически дейности и пр.¹³ Това, че изброените критерии се оказват препятствие за много НПО, съответно и социални предприятия, на-

¹² Мярката стартира в един вариант, като през лятото на 2020 г. претърпява промени. Тя е част от цял пакет на МТСП, наречен „Заетост x3“: <https://tinyurl.com/9d57fn2u>.

¹³ „При какви условия НПО могат да кандидатстват за изплащане на компенсации по схемата 60/40.“ <https://nmd.bg/pri-kakvi-usloviya-npo-mogat-da-kandidatstvat-za-izplash-tane-na-kompensatsii-po-shemata-60-40/>.

помня за съществуващите зависимости от проектно финансиране с публични средства.

Едно от институционалните действия в социалната сфера по време на извънредното положение, което касае пряко някои от уязвимите групи, с които работят редица социални предприятия у нас, е пренасочването на ресурси и разширяване обхвата на т.нар. социален патронаж. В същото време, обаче, други социални услуги биват ограничавани, отново във връзка с въведените мерки¹⁴, както беше посочено по-рано и тук. Прави се някакъв опит да бъдат подкрепени организации в социалната икономика. В началото на април 2020 г. на интернет страницата за социална икономика на МТСП е публикуван „списък с производители на стоки, необходими за предпазване от COVID 19 и капацитетни възможности“¹⁵, съставен изцяло от предприятия, субекти на ЗПССИ. Вътре са включени общо девет производителя – седем от тях трудо-производителни кооперации (ТПК), ТПК на инвалиди или кооперативни организации на инвалиди, други две – ЕООД и ООД. Нито една организация по Закон за юридически лица с нестопанска цел не присъства в публикуваната информация.

Все пак правителството предприема и по-обхватни действия, като с решение на Министерски съвет от 5 юни 2020 г. се изменя предходното решение за приемане на План за действие по социална икономика 2020–2021 г. Промените са по-конкретно в Приложението към т. 1, където е описано разпределението на средства по приоритети и дейности¹⁶. Прави впечатление, че повечето от предвидените за годината събития на живо като конференции, семинари, европейски, национални и регионални форуми не са отменени въпреки трудно предвидимата епидемиологична обстановка. Това, което е добавено, са например възможности за участие в тях чрез „дигитални инструменти“. Самото МТСП също участва в подобни събития, включително като партньор на БЦНП в организирането на форума „Социални иновации и потенциалът на социалната икономика за възстановяване от кризата с COVID-19“, който също се провежда онлайн в края на юли 2020 г. Според официалната информация целта на промените е „да се насочат конкретни и спешни мерки в подкрепа на социалните предприятия и другите субекти на социалната и солидарна икономика в условията на кризата.“¹⁷ Доколкото те са достатъчни, адекватни и приложими е предмет на бъдещи анализи.

¹⁴ „Социалният патронаж по време на криза.“ <https://ime.bg/bg/articles/socialniyat-patronaj-po-vreme-na-kriza/>

¹⁵ Публикацията е в раздел „Съобщения“ на интернет страницата на Министерство на труда и социалната политика, посветена конкретно на социалната икономика, и носи заглавието „Важно!!!“: <http://seconomy.mlsp.government.bg/bg/page.php?c=4&d=161>.

¹⁶ „Одобрени са промени Плана за действие по социална икономика за периода 2020–2021 г.“ <http://seconomy.mlsp.government.bg/bg/page.php?c=4&d=165>.

¹⁷ <http://seconomy.mlsp.government.bg/bg/page.php?c=4&d=165>.

КАКВИ ИЗВОДИ МОЖЕМ ДА НАПРАВИМ

Едно по-машабно изследване конкретно на този период – на който както казахме все още не бихме могли да поставим крайна времева точка, би дало ценна информация за практическото приложение на модела „социално предприемачество“. Настоящият текст хвърли определена светлина върху процесите, които се развиват в тази сфера през пролетта и лятото на 2020 г. Изводите по-долу се съсредоточават в няколко посоки.

За способността да се адаптират.

Можем да кажем, че се забелязва определен потенциал и желание за адаптация и продължаване дейността на изследваните организации под някаква форма, но да се стигне до този момент коства определено време: „Съвсем в началото като беше по-тежко [онлайн срещите на социалните предприятия се провеждат с цел, б. м., М. С.], да се събират и да си страдат“ (Л. С.). Цитатът ни навежда и на мисълта, че за „криза“ можем да говорим по отношение на първите седмици след обявеното извънредно положение. От събрания емпиричен материал като цяло можем да обобщим, че зад опитите за отговор към променената среда стои не просто и може би дори не толкова желанието за запазване на бизнеса, а на социалната група, която е въввлечена в предприятието: „Имам чувството, че някои замряха тотално. Но... почти всички се ориентираха... всички се ориентираха много към нуждите на хората, с които работят. Всички започнаха под някаква форма... не всички, но повечето, да мислят как да създават продукти, които да са адекватни на сегашната ситуация. Много маски започнаха да се правят, костюми, такива защитни. Имат успех тези с маските.“

Наблюденията и разказите на респондентите показват още, че много дейности се преместват в интернет („На хората започнаха да им идват много читави идеи за онлайн съществуване и живот [...] Отвори супер много възможности това онлайн съществуване“) или се поставя фокус върху вече съществуващи уеб форми. Предприятието „КаритАрт“ към фондация „Каритас“ също почва да провежда работилници със своята социална група онлайн („много готино се адаптираха“), същото правят във фондация „Светът на Мария“ и пр. Тази дигитализация на социалното предприемачество е в унисон с промените, които внася МТСП с плана за действие на социалната икономика, но изглеждат иницирирана по-скоро отдолу и хоризонтално, чрез обмен между самите предприятия плюс и може би дори начело с БЦНП.

Виждаме и ролята на допълнително влетия финансов ресурс – интервенция, която не ни позволява да проверим какво би се случило, ако, перифразирайки името на програмата на БЦНП, „спасителите“ бяха оставени да се спасяват сами. Тук е добре да отбележим въпрос, който е заложен в рамките на цялостното дисертационно изследване, но поради формата на настоящия

текст не би могъл да се разглежда подробно. Става дума за мотивите зад корпоративното финансиране и по-специално това, идващо от банкови групи. Добър пример е УниКредит – спонсор на много инициативи в социалното предприемачество, като същевременно развива собствена инициатива „Social Impact Banking“ (SIB). Според информацията в интернет страницата на банката тя осигурява финансиране в размер на 72,9 милиона евро за дейности със социално въздействие под формата на кредити и микрокредити¹⁸. Програмата за най-добър бизнес план на социално предприятие, организирана от БЦНП в партньорство с банката, в УниКредит определят като част именно от SIB¹⁹. Подробности около условията за получаване на подобен кредит не се намират в уебсайта. Този аспект несъмнено придава допълнителен нюанс на цялостния проблем и заслужава внимание в следващ текст, засягайки пряко отношението между общественото и „преследването на частен интерес“ (Hirschman, 1997).

Въпросът за ефективността, конкуренцията и добавената стойност.

Според някои автори преследването чрез частен предприемачески модел на социално справедливи цели, които не могат да бъдат оценени пазарно, е много вероятно да наруши изискванията за ефективност. Обратно, постигането на ефективност може да има определена социална цена (Cook, Dodds, Mitchell, 2003, р. 64). Проблемът за ефективността е налице и при „Зелена“ (Станчева, 2019), появява се и при арт ателието – видяхме това в примера с изработването на маски. Така конкретно в този случай, а вероятно и навсякъде, където става дума за хора с интелектуални, психични или двигателни затруднения, по всичко изглежда или бизнес резултатите се пренебрегват за сметка на терапевтичните, или уязвимата група изпада в допълнителен риск. Как се взимат решения в подобни случаи е интересно от изследователска гледна точка, особено що се касае до участието на хората от съответната не-облагодетелствана група в този процес. Още една проверка на изследваните предприятия след овладяването на епидемията или в следващ етап от нейното развитие (включително от законова и нормативна гледна точка) би била също полезна за извеждането на една по-пълна оценка.

Проблематичен за социалното предприемачество е и въпросът за конкуренцията. В ГИП – София признават, че от страна на частния сектор тя е „чудовищна“. По-интересно може би е какво се случва вътре в сектора. Според

¹⁸ „УниКредит дава начало на проекта си за Social Impact Banking в цялата група.“ <https://www.unicreditbulbank.bg/bg/za-nas/media/novini/unikredit-dava-nachalo-na-proekta-si-za-social-imp/>.

¹⁹ “The winners of the businesses with a cause competition received their awards.” <https://www.unicreditbulbank.bg/en/about-us/media/news/winners-businesses-cause-competition-received/>

група автори ако социалното предприемачество разглежда общността като единствено възможна среда за развиване на социална кохезия, обратно на формулата „един размер пасва на всички“, то би вкарало отделните общности в конкуренция. Това от своя страна може да предизвика социален антагонизъм – членовете на динамични общности с по-добри предприемачески способности биха били относително облагодетелствани (Cook, Dodds, Mitchell, 2003, р. 66). В едно от проведените интервюта въпросът за съревнование между социални предприятия беше засегнат: *„И при нас започва да има конкуренция, защото нали вече и каузите си ги мерим, на кой е му е по-важна каузата“ (смее се).*

По думите на респондентката, обаче, за негативен нюанс в конкуренцията между социалните предприятия не може да се говори. Имайки предвид широкото търсене конкретно на предпазни маски от март месец насам, можем да допуснем, че пазарът е бил достатъчно широк да поеме предлагането на всички социални предприятия, захванали се да ги произвеждат. Още повече, до момента справката показва едни и същи цени. По разказа на друга от информантките има работилници, които опитват да пласират стоката си дори в чужбина. Как се договарят поръчките и има ли все пак някаква борба за клиенти, разбира се, са важни въпроси. Интересни тук обаче са и други динамички в полето – например доколко се е заформила някаква потенциална завист от страна на онези, които не се пренасочват към подобна дейност, а същевременно тяхната замира.

Проблемът за придадената стойност, която предлаганите от социални предприятия стоки и услуги носят, е есенциален за изследвания модел. Въпросът как най-адекватно да се определя социална добавена стойност няма еднозначен отговор. Изчисляването ѝ по точкова система, както е заложено в методиката за оценка на социалната добавена стойност към ЗПССИ, е възможност доколко провеждането на до 3 или над 5 „допълнителни социални събития“, например, е адекватно мерило за наличието на повече или по-малко социална добавена стойност в дейността на едно предприятие. Това усещане се допълва от факта, че дефиниция на понятието няма нито в закона, нито в методиката.

Когато най-първо разговарях с ръководителката на „Зелена“, тя отбеляза, че *„ползвайки услугите на пералнята, се осигурява възможността едни хора да живеят с усещането за достойнство, за принос, за чест.“* В последното интервю звученето е осезаемо бизнес ориентирано: *„Нали, има си цена. И нашата цена е това. Ако искаме да произведем качествен продукт, той струва толкова.“* Независимо че продуктите се замислят като даващи нещо повече от чисто практическата си функция – една от идеите е те а носят анти стигма послания и по този начин да образуват, високият стандарт и ценообразуването са осъзнати като важни елементи на успешната предприемаческа дейност, била тя и със

социална цел. Че ателието поддържа „едни много хубави цени“ – да се разбира високи, се споделя и от друга информантка. Въпреки всичко това, обаче, оправдаването на паричната стойност остава проблематично. Пример за това отново намираме при маските. Във фейсбук страницата на ателието се открива коментар относно високата им според една потребителка цена от 5 лв. В отговора си от „Творилница“ обясняват за предназначението на приходите – подкрепа за лица с психични трудности, но в проведеното интервю респондентката споделя, че цената впоследствие все пак е смъкната. Това е интересно развитие – както и темата за ценообразуването в социално насочения бизнес изобщо, и заслужава по-сериозно и задълбочено обговаряне в един по-подробен анализ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ситуацията към първата половина на 2020 г. може би прави темата за социалните предприятия дори по-интересна, отколкото иначе е. Как ще продължат дейността си в среда, оформена от икономическите последствия от разпространяването на заразата? По какъв начин опитът на обществата от засиленото присъствие на официалната власт в ежедневието и очакваното повишаване на нуждите от социална подкрепа при някои групи ще се отрази на нагласите към държавата и ролята ѝ, но и към структурите на гражданското общество – кой се справя по-добре, кой печели доверието? В контекста на темата за глобализацията, в своя лекция²⁰ от края на октомври 2020 г. Арджун Ападурай дискутира проблема за „свързаността“ в периодите на „затварянето“ – или така наречения „локдаун“, какъвто много страни по света въведоха (дори повече от веднъж) с цел да ограничат разпространението на COVID-19. Ападурай поставя въпроса дали вирусът е сложил „спирачки“ на глобализационните процеси, интензифицирали се в началото на 1990-те години. Според него глобализацията е необратим процес – въпреки някои тенденции за засилване на националните държави във времето на пандемията. Нещо, което Ападурай наблюдава, е именно нараснало публично доверие у някои държавни лидери. Говори за „световни тревоги“ (planetary anxieties) и „социално здраве“ (social health), тоест способността ни за съвместно съществуване, за креативност и колективна солидарност, което понастоящем е пренебрегвано за сметка на медицинското здраве, намиращо се в криза.

И в разкази на респонденти, и в писания на пропагандиращи този модел се споменава, че социалното предприемачество има значителен потенциал да се адаптира спрямо конкретната среда. Принципите му са универсални, но предметът на дейност може да варира спрямо нуждите. Това би следвало да го прави гъвкав, но динамичните процеси, които в условията на засилена глобализация непрестанно преформулират тази среда, го правят същевременно и нестабилен, оттам рисков. И ако това е безспорна характеристика на пред-

²⁰ Лекцията е достъпна за гледане: <https://youtu.be/bpeeGaxE-3s>.

приемачеството с цел печалба, да я пренесем безкритично върху социалното означава да пренебрегнем неговата социална същност и отговорност. Наблюденията върху работата дори само на малка част от организациите субекти на социалната икономика през първите месеци на извънредна епидемиологична обстановка у нас показва, че „кризата“ няма еднозначен смисъл. През конкретните примери тук видяхме, че тя се разгръща поне на две нива. От една страна е прекъснатият или най-малкото затруднен процес на социално включване и възникналите нови нужди и допълнителна грижа за съответната уязвима група, което кореспондира с размислите на Ападурай, маркирани по-горе. От друга – потенциалът и устойчивостта на дейността, в която тази група е въввлечена и на която се основава социалното предприемачество в дадената организация. Важното от гледна точка на културната антропология и социалните науки като цяло е значението на пандемията като явление, влияещо върху процесите по маркетизиране на социалната сфера, тоест предефинирането ролята на държавата и на бизнеса в обществото, както и на трансформациите в гражданския сектор. Върху тази изследователска перспектива бе построено и това проучване, базирано на няколко конкретни случая.

Ако използваме като отправна точка корена на понятието за криза, тоест важен момент, определящ бъдещето (Jäger, 2012), настоящото изследване може единствено да потвърди за осъществяването на промени в изследваното поле. От какъв характер ще бъде предоговарянето в рамките на това поле, което вероятно ще е необходимо за справяне с последствията от тази (пост-) COVID-19 среда – повече социално или повече бизнес ориентирано ще бъде предприемачеството при нестопанските организации? Кой ще остане, кой ще отпадне и каква ще бъде социалната цена на очертаните процеси предстои да разберем.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Николова, Н., Ганев, П.** (2020) Социалният патронаж по време на криза, *Преглед на стопанската политика* [онлайн], бр. 978, 20.03.2020 [прегледан на: 10.11.2020]. Достъпен на: <https://ime.bg/bg/articles/socialniyat-patronaj-po-vreme-na-kriza/>.
- [Nikolova, N., Ganev, P. (2020) Sotsialniyat patronazh po vreme na kriza, *Pregled na stopanskata politika* [onlayn], br. 978, 20.03.2020 [pregledan na: 10.11.2020]. Dostapen na: <https://ime.bg/bg/articles/socialniyat-patronaj-po-vreme-na-kriza/>.]
- Петрова, Н., Янкова, Д., Пенева-Ковачева, З.** (2020) *Социалните услуги в общността в условията на извънредно положение: Доклад от проучване* [онлайн] Април 2020 [прегледан на: 10.11.2021]. Достъпен на: <https://www.namrb.org/download/file/3921>.
- [Petrova, N., Yankova, D., Peneva-Kovacheva, Z. (2020) *Sotsialnite usluzi v obshtnostta v usloviyata na izvanredno polozhenie: Doklad ot prouchvane* [onlayn] April 2020 [pregledan na: 10.11.2021]. Dostapen na: <https://www.namrb.org/download/file/3921>.]
- Станчева, М.** (2019) Моделът на социалното предприемачество: локална контекстуализация, гледни точки, противоречия. В: *Годишник на Софийския университет*

- „Св. Климент Охридски“, *Философски факултет. Книга Докторанти* [онлайн], Том 4, 2019 [прегледана на: 10.11.2020]. Достъпна на: https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/2413/1/GSU_%20FF_DOKTORANTI_T_4_2019.pdf.
- [Stancheva, M. (2019) Modelat na sotsialnoto predpriemachestvo: lokalna kontekstualizatsia, gledni tochki, protivorechia. V: *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Filosofski fakultet. Kniga Doktoranti* [onlayn], Том 4, 2019 [pregledana na: 10.11.2020]. Dostapna na: https://research.uni-sofia.bg/bitstream/10506/2413/1/GSU_%20FF_DOKTORANTI_T_4_2019.pdf.]
- Battle, A., B., Dees, J. G.** (2006) Rhetoric, Reality, and Research: Building a Solid Foundation for the Practice of Social Entrepreneurship. In: **Nicholls, A.** (ed.) *Social Entrepreneurship. New Models of Sustainable Social Change*. Oxford: Oxford University Press, pp. 144–168.
- Cook, B., Dodds, C., Mitchel, W.** (2003) Social entrepreneurship – false premises and dangerous forebodings, *Australian Journal of Social*, vol. 38, no. 1, February 2003, pp. 57–72.
- Dovas, D., Mavridakis, T., Politis-Stergiou, V.** (no date) *The Dimension of Social Cost in the work of K. W. Kapp* [online] [accessed: 10 November 2020.]. Available at: <https://bit.ly/3ljaSr4>.
- Esping-Andersen, G.** (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A.** (2005) *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A.** (2007) *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Hirschman, A. O.** (1997) *The Passions and the Interests: Political Arguments For Capitalism Before Its Triumph*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Jäger, J.** (2012) Economic Crisis [online] [accessed: 10 November 2020.]. Available at: www.uni-bielefeld.de/cias/wiki/c_Crisis.html.
- Kapp, K. W.** (1978) *The Social Costs of Business Enterprise*. Nottingham: Spokesman.
- Mort, G., Weerawardena, J.** (2008). Social entrepreneurship. Advancing research and maintaining relevance. In: **Sargeant, A., Wymer, W.** (eds.) *The Routledge Companion to Nonprofit Marketing*. New York: Routledge, pp. 220–236.
- Polanyi, K.** (ed.) (2001) *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Rosanvallon, P.** (2000) *The New Social Question. Rethinking the Welfare State*. Princeton: Princeton University Press.
- Prodanov, H.** (2018) Social Entrepreneurship and Digital Technologies, *Economic Alternatives*, issue 1, pp. 123–138.
- Sen, P.** (2007) Ashoka's big idea: Transforming the world through social entrepreneurship, *Futures*, 39, pp. 534–553.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Eikenberry, A, Kluver, J.** (2004) The Marketization of the Nonprofit Sector: Civil Society at Risk?, *Public Administration Review*, March/April, vol. 64, no. 2, pp. 132–140.

УЧИЛИЩЕТО СТАВА ВИРТУАЛНО – АКТИВНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМИ ПО ВРЕМЕ НА ДИСТАНЦИОННОТО ОБУЧЕНИЕ

Теодора Антониева Тодорова

Анотация. Цел на настоящия текст е да проследи и коментира активността на няколко български образователни сайта по време на дистанционното обучение от март до юни 2020 г., като проследи техните стратегии в отговор на пандемията и променената ситуация на виртуалния терен на българското образование. Ще направя опит да проследя по какъв начин тези непредвидени обстоятелства променят тяхната ситуация спрямо училището като институция – какви са новите възможности и съответно затруднения пред тях. В хода на тези наблюдения водещ ще е въпросът как във взаимодействието на добиващите все по-голяма популярност извънинституционални форми на образование онлайн с училищната институция се трансформират класическите „стълбове“ на модерното образование.

Ключови думи: онлайн образование; интернет; неформално образование; нови медии.

SCHOOL BECOMES VIRTUAL – THE ACTIVITY OF THE BULGARIAN ONLINE EDUCATIONAL PLATFORMS DURING THE DISTANCE LEARNING

Teodora Antonieva Todorova

Abstract. An aim of this text is to trace and discuss the activity of several Bulgarian educational online platforms during the period of the distance learning between March and June 2020, by tracing their strategies in response to the pandemic and the changed situation on the virtual terrain of Bulgarian education. I will try to trace how these unexpected circumstances change their situation in relation to the school institution – what are the new opportunities and respectively the challenges they face. In the course of these observations a leading question will be how this interaction between the noninstitutional online forms of education, which are gaining more and more popularity, and the school institution transforms the classic “pillars“ of the modern education.

Keywords: online education; internet; non formal education; new media.

ВЪВЕДЕНИЕ

Последната пандемия от края на 2019 г. изправи света пред необходимостта много от човешките дейности да се организират предимно онлайн, и то за кратко време. И макар тези процеси на преминаване към виртуалното да не са нови, във възникналата ситуация на криза те са не само ускорени, но и

придобиват всеобхватност. Една от важните сфери, които претърпяват голяма дигитална трансформация, е тази на образованието.

Настоящият текст представя аспект от докторското ми изследване на тема: „Неинституционални образователни практики в българското виртуално пространство: нови просветители, стратегии, дигитални ресурси“¹. Основната ми хипотеза е, че развитието на интернет (в контекста и на други, протичащи процеси в различни сфери на съвременния живот) трансформира представите за ученето и преподаването и за ролите на участниците в образователния процес. Променената ситуация, свързана с превръщането на интернет в доминираща медийна среда днес, разколебава стълбовете на училищната институция, изградена през модерността. Един от аспектите на тази трансформация е появата на нови форми на онлайн образование в извънинституционалната сфера, които се оказват изключително гъвкави и се адаптират бързо към динамиката на съвременния свят. Тези форми имат потенциала да оказват известен натиск върху институционалното образование и това е видимо в наблюдавания български контекст.

В настоящия текст разглеждам по-конкретно периода на дистанционното обучение, въведено в българските училища през март 2020 г. вследствие на пандемията COVID-19. Тази нова ситуация прави по-видими вече започнали процеси, които се ускоряват и придобиват много по-големи мащаби. Хипотезата ми е, че донякъде принудителното преминаване на училището на виртуален терен води до още по-голямо разколебаване / „втечняване“¹ на границите между институционалните и извънинституционалните форми, като в хода на тези трансформации се налагат като доминиращи представите за едно непрекъснато адаптиращо се към променящи се условия образование, все по-зависимо от трансформациите в технологичното обкръжение и разчитащо на стратегии за привличане на вниманието в една конкурентна среда.

Представеното тук изследване обхваща дейността на пет популярни български сайта и платформи със заявена образователна мисия – „Уча.се“¹. „Мини машини“², „Българска история“³, „Българска наука“⁴, „Как се пише?“⁵. То обхваща периода от началото на 2018 г. досега, като вниманието ми е насочено по-тясно към периода на въведеното заради пандемията дистанционно обучение в периода март-юни 2020 г. Изследването ми се основава на анализ на съдържанието и онлайн активността на избраните сайтове и платформи, както и на тяхното медийно присъствие в посочения период. Проведени са също така поредица от полуструктурирани изследователски интервюта с техните създатели и водещи фигури в екипите им, осъществени в две стъпки – преди пандемията и по време на дистанционното обучение. Анализът е допълнен от включено наблюдение в платформите, както и в няколко учителски групи в социалните мрежи.

¹ Тук е позоваването е върху Зигмунт Бауман и неговата метафора за „течното“ общество и „течното“ образование, обяснена във втората част на настоящия текст.

Намерението ми в настоящия текст е през конкретния изследователски обект да направя критичен анализ на добиващите все по-голяма популярност представи за ученето, формиращи се под натиска на интернет средата. За тази цел са избрани образователни сайтове и платформи, които притежават следните общи черти:

- Заявяват образователна мисия – т.е. представят някакво разбиране за образованието.
- Имат авторска концепция и съдържат авторски материали.
- Насочени са към / и към ученици в гимназията.
- Използват активно интернет технологиите и виждат в тях силен инструмент за въздействие.
- Имат осезаемо присъствие в социалните мрежи (Facebook, Youtube, Instagram).
- Видими са в медиите, включително и националните, което разкрива техния потенциал да оказват влияние.

По-конкретно в този текст ще бъде проследено по какъв начин пандемията, предизвикана от COVID-19, и въвеждането на дистанционното обучение като част от противоепидемичните мерки променят образователната ситуация в български контекст. Настоящият текст се състои от седем части. В увода бяха представени намеренията на изследването, изследователският обект и методологията. Втората част цели да очертае по-общата теоретична рамка чрез няколко гледни точки към развитието на интернет и трансформациите, до които води това в различни сфери на човешкия живот. Тя е необходима, за да представи по-общия контекст, в който се помества образованието, а също и за разбирането на неговата променена ситуация. В третата част правя кратък обзор на развитието на няколко от най-популярните образователни сайтове и платформи в България преди пандемията, като насочвам по този начин вниманието към конкретния изследователски обект. Същинската част на текста – коментираща промените, до които води въвеждането на дистанционното обучение вследствие на пандемията, се разгръща в следващите три части. Четвъртата и петата част правят опит да очертаят най-общо променената ситуация в сферата на образованието и променените взаимоотношения / взаимодействия между институционалните и извънинституционалните форми на образование на виртуален терен. Обърнато е внимание на необходимостта от адаптиране и промяна в стратегиите на образователните сайтове и платформи. Частта, озаглавена „Нови представи за класната стая“, проследява някои от забелязаните променящи се виждания за образованието с акцент върху трансформацията в ролята на учителя и неговия нов имидж. Последната част набелязва основните изводи.

ИНТЕРНЕТ КАТО МЕДИЙНА СРЕДА

Подходът, който избирам в настоящия текст, прави опит да постави наблюдаваните в сферата на образованието явления в един по-общ културен кон-

текст, да проследи тяхната взаимовръзка с други сфери на човешкия живот. В тази част ще се опитам накратко да очертая няколко теоретични позиции, през чийто призма е разгледан избраният изследователски обект.

Един от авторите, които привличам тук, е Зигмунт Бауман, който определя съвременността, в която живеем, като „течна“ модерност, противопоставяйки я на предшествашката я „солидна“ модерност. В статията си „Образованието в контекста на течната модерност“ той изследва взаимовръзките между двата типа общество и доминиращите представи за това какво трябва да бъде образованието. Солидната модерност, обяснява Бауман, ражда класическия модел на модерното образование, превърнал се в доминиращ след епохата на Просвещението и основаващ се на здрави, основополагащи стълбове. Образованието, родено в „течната“ модерност, можем също да наречем „течно“ – или такова образование, което се адаптира към непрекъснато променящи се условия и което се ражда в една култура, която Бауман определя като „култура на отлитания миг“. Според Бауман трансформациите, които настъпват в образованието като част от тези процеси, са без прецедент: „Историята на образованието е изпълнена с повратни моменти, в които е ставало ясно, че проверените и на пръв поглед надеждни основи и стратегии губят своята връзка с променящата се реалност и се нуждаят от реформа. И въпреки това изглежда, че настоящата криза не е като предишните. Днешните предизвикателства нанасят тежки удари върху идейната същност на образованието, такава каквато се е оформила по време на дългата история на цивилизацията.“ (Bauman, 2009, pp. 157–166). Като критик на третата фаза на модерността Бауман вижда последиците, до които води „втечняването“ на образованието, в негативна светлина.

Част от тези процеси е и интернет революцията. Тук се придържам към позиция, която възприема интернет не просто като инструмент за комуникация, а като цялостна медийна среда, в която действа съвременното общество. Разбирането за медия, което ще следвам в настоящия текст, е това на Нийл Постман, представено в известната му книга „Да се забавляваме до смърт“, в която той определя „медията като метафора“ (Postman, 2006). Надграждайки концепцията на Маршал Маклуън („медията е съобщението“), Постман представя своята теза, че променяйки начините на комуникация, всяка нова доминираща медия трансформира самата същност на културата. Устното слово, печатният текст, телевизионната камера са не просто средства за предаване на съобщения, а метафори, формиращи нашите представи за реалността. В своята книга той представя тезата, че с превръщането на телевизията в доминираща медия се ражда култура, в чийто център е забавлението. Като един от аспектите на тази цялостна трансформация той коментира налагането на представата за преподаването и ученето като забавни занимания. Принципът на наблюденията на Постман върху културните трансформации, до които води развитието на телевизията, може да бъде приложен и към следващата медийна революция – появата и разпространението на интернет.

В своята статия „Медийният обрат: изследване на концепциите за медийната педагогика“ Норм Фриесен и Тео Хъг изследват връзките между медийната среда и сферата на образованието. Според авторите медиите трябва да бъдат видени от теоретичите на образованието „в светлината на това, че съставят „водата“, в която учителите и учениците фигуративно казано „плуват“ (Friesen, Hug, 2009, p. 71). В перспективата на тези разбирания могат да бъдат изследвани и взаимовръзките между концепциите за образованието и превръщането на интернет в доминираща медийна среда днес.

Независимо от това каква позиция ще изберем спрямо наблюдаваните явления – дали критичната позиция на изследователи като Зигмунд Бауман и Нийл Постман, дали оптимистичната гледна точка на защитниците на новите медии, или позиция, която вижда нови възможности, наред с очертаващи се предизвикателства, трябва да признаем дълбинната трансформация на установени в продължение на дълъг период представи за образованието.

БЪЛГАРСКИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ САЙТОВЕ И ПЛАТФОРМИ ПРЕДИ ПАНДЕМИЯТА

От 2012 г. насам насищането на българското виртуално пространство с образователни сайтове и платформи става все по-динамично, а преминаването на училищата към онлайн обучение след обявяването на протоепидемичните мерки през март 2020 г. прави тази тенденция още по-интензивна. До този момент преобладаващата част образователни платформи и сайтове в българското виртуално пространство се разполагат в полето на неформалното образование и макар да си взаимодействат с официалните образователни институции, те възникват и съществуват извън тях. В своите послания към ученическата аудитория голяма част от тези сайтове и платформи се стремят към различаване от институционалното образование чрез изграждане на една представа за по-вълнуващ и интересен начин да учиш, и то ефективно. В центъра на тези послания е привлекателният виртуален свят, предлагащ по-интересни възможности от традиционната класна стая², която макар също да се трансформира и технологизира, често е представяна от тях най-общо като пространство на „суката“. Подходяща илюстрация за изграждането на тази представа е пост в профила на „Уча.се“ в Инстаграм, в който е публикувана снимка на двама явно скучаещи ученици със следния текст: „Ако на учениците им е скучно в час, те винаги ще намерят начин да се разсеят, независимо дали с или без телефон“.³ Освен че класната стая често е скучна, посланието

² Под „традиционна класна стая“ в настоящия текст ще разбирам представата за класната стая, която се изгражда с възникването на доминиращия модел образователни системи, утвърдил се в процеса на изграждане и консолидиране на националните държави в Европа през XIX в.

³ Рекламно изображение в профила на „Уча.се“ в Инстаграм: https://www.instagram.com/_ucha.se/.

има и втори план, който подсказва, че не технологиите са причината за изгубеното внимание на учениците.

Макар медийните послания на наблюдаваните сайтове и платформи да акцентират върху различията и съответно предимствата спрямо институционалното образование, в проведените изследователски интервюта техните създатели заявяват своето намерение не да конкурират, а да съдействат за подобряването на образованието в България – да компенсират онези празни места, които формалните институции нямат сили и възможност да запълнят.

Ако се вгледаме в посланията, излъчвани през онлайн каналите на образователните сайтове, както и в други техни медийни изяви, можем да открием няколко ключови елемента, с които се свързва представата за съвременното образование, изградена от тях: технологичността (случва се онлайн, използва предимствата на новите технологии), достъпността (удобството да имаш онлайн ресурси по всяко време и от всяко място), визуалността (акцент върху образа, използване на видеа), забавното (включване на едотеймънт практики), динамичното, синтезираността (възможността да си научиш бързо), разбираемостта (достъпен език, популярна наука), любопитната фактология (предлагането на интересни, малко познати факти). Често тези елементи са представяни в опозиция на традиционната класна стая.

Опозицията между интригуващите форми на учене и преподаване, които предлагат популярните български сайтове и платформи, от една страна, и „сивата“ система на училищното образование, от друга, е видима не само в техните рекламни послания, но и често срещана в медиите, отразяващи тяхната дейност. Само един от примерите за това е репортаж по БНТ за стартирането на платформата „Мини машини“: „Мини машини“ – академията на Михаил Стефанов вече започна. Той иска да пречупи сивата система и да преобрази уроците в училище“⁴.

Представите за това как трябва да изглеждат ученето и преподаването, които изграждат образователните сайтове и платформи, както и цялостната медийна среда, в която са потопени учениците, пораждаят съответно и определени очаквания към училищната класна стая. Илюстрация за това е коментар на ученик под едно от образователните видеа в „Уча.се“: „Уникално видео! Ако ни обясняваха с изображения така и в училище, щях да бъда по-ентусиазиран относно ученето! Трябва да има повече хора като вас, които могат да ни предоставят информацията по този начин. С други думи да сложат повече цвят на черно-бялото платно.“⁵ Усещането, че образователните платформи, подобни на „Уча.се“, представят един много по-привлекателен начин на уче-

⁴ Репортаж по БНТ: „Как децата да бъдат минимашини?“. <https://www.bnt.bg/bg/a/kak-detsata-da-bdat-mini-mashini>.

⁵ Коментар на ученик под онлайн видео в платформата „Уча.се“. <https://ucha.se/>.

не, на фона на „черно-бялото платно“ на традиционната класна стая е често видимо в коментарите на ученици.

Разгледаните примери разкриват, че отношенията между извънинституционални виртуални образователни практики и институцията на училището са сложни, разкриващи напрежение. Наблюдаваните образователни платформи, от една страна, предлагат възможност за разнообразие в училище и могат да компенсират набелязани липси, но от друга, оказват натиск върху класната стая, като пораждат определени очаквания към нея.

ПРОМЕНЕНАТА СИТУАЦИЯ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯТА

Ако до пандемията виртуалното пространство е в някакъв смисъл запазена територия за извънинституционалните форми на образование, които са основно насочени към самите ученици в тяхното свободно (извънучилищно) време, но търсят и пътища да навлязат в класната стая (чрез предлагане на абонаменти за учители и цели училища, гостуващи уроци и др. събития), то след преминаването към онлайн обучение, самото училище се пренася на тяхна територия и сякаш става по-отворено към интегрирането на предлаганите от тях ресурси.

Пандемията COVID-19 и въведените протиепидемичните мерки през март 2020 г. създават нова ситуация на работа и учене от вкъщи. Образователните институции са принудени да се адаптират бързо към нея. Това изисква на първо място достъп до интернет и електронни устройства, а след това и определени технически умения – както от страна на преподавателите, така и от страна на учениците и техните родители. На по-дълбоко ниво е свързано с усвояването на нови модели на преподаване и учене. Образователната система е изправена пред редица трудности и предизвикателства, част от които са свързани със задълбочаването на образователните неравенства⁶.

Основното ми предположение в настоящия текст е, че преминаването на училището към онлайн обучение променя взаимоотношенията между извънинституционалните форми на онлайн образование и училищната институция. Ситуацията, предизвикана от пандемията, ускорява процеси на трансформация във формалното образование и го доближава до форми на учене и преподаване, които до този момент са представяни като предимство на образователните сайтове и платформи спрямо традиционната класна стая. В същото време тяхната ситуация също се оказва променена – теренът, на който се развиват те, се оказва по-конкурентен.

Наред с осъзнаването на трудностите и предизвикателствата пред образователната ни система в този кризисен момент на внезапна промяна е видимо

⁶ Онлайн образованието поставя въпроса за неравния достъп до образование, зависещ от достъпа до технологиите. По време на онлайн обучението немалък брой ученици остават извън неговия обхват.

и едно усещане за „скок“, възможност за положителна промяна. Това може да се наблюдава на различни нива – изявления на представители на официалните образователни институции, медийното отразяване на темата, постовете на учители в многобройните учителски групи за взаимопомощ в социалните мрежи.

Ето как в интервю за информационната агенция „Фокус“ председателят на КТ „Подкрепа“ Юлиан Петров коментира промяната: „Аз първо бих определил този преход към дистанционно обучение като един революционен скок, или като стъпването на човека в Космоса, защото наистина от 4 години говорим за една нова политика на дигитализация, а в момента показваме, че сме тръгнали по пътя, но сме в началото“⁷

В брифинг на Министерството на образованието, проведен на 16 март 2020 г., министърът на образованието вижда в прехода към онлайн обучение възможност за концептуална промяна, за промяна във формата на изпитите и преместване на акцента от съдържанието към оценяване на умения и компетентности: „Това е моментът да кажем на децата какво смятаме за ценно.“ Онлайн обучението отваря възможност за модернизирание на образованието: „Сега е моментът да възпитаваме у тях (децата) дигитално-медийна грамотност.“⁸

Още един много показателен пример, изразяващ усещането за „скок“ в образованието, е добилият голяма популярност в социалните мрежи текст на учителя по география Иво Райнов, публикуван в неговия блог, а след това споделян във фейсбук групата „Учителите на България – онлайн група за образование 2020“. В текст, наподобяващ Вазовите описания в главата „Пиянството на един народ“ от „Под игото“, Иво Райнов представя въодушевлението сред учителите от новите възможности, които се отварят: „Днес в учителските групи кипеше. Обменяха се ресурси и идеи за дистанционно обучение, споделяха се уебинари и обучение на различни платформи, коментираха се страхове и надежди във връзка с новия начин на работа. Коронавирусът, извънредното положение, притесненията за здравето бяха отстъпили на професионалната треска за масовото започване на начин на обучение, ограничено практикуван до този момент в училищата. Като треска пред много важен старт“ (Райнов, 2020). Този пост изразява обща нагласа, която може да се улови в учителските дискусии в социалните мрежи – усещането за ново начало, което макар и неочаквано и радикално, е възприемано като добро, като ускоряващо процеси, които вече текат в образованието, но до този момент бавно и не така повсеместно.

В процеса на превключване към дистанционно обучение могат да се проследят три плана – решенията и действията на Министерството на образо-

⁷ Интервю с Юлиан Петров за информационна агенция „Фокус“, 20 март 2020 г.: <http://www.focus-news.net/opinion/2020/03/20/52855/yuliyana-petrov-kt-podkrepa-situatsiyata-tolkova-barzo-katalizira-protsesta-za-distantionno-obrazovanie-kolkoto-nito-edna-politicheska-strategiya-ne-bi-mogla-da-go-napravi.html>.

⁸ Брифинг на МОН от 16 март 2020 г., излъчен по БТВ: https://www.facebook.com/watch/live/?v=2833901203356603&ref=watch_permalink.

ванието (наредби, указания, изявления в медиите), самоорганизацията на преките участници в образователния процес (учители, ученици, родители), дейността на извънинституционалните актьори в сферата на онлайн образованието (образователни сайтове и платформи, издателства и др.).

Динамичната и непредвидима ситуация отправя сериозно предизвикателство към образователните институции. Едно от тях сякаш е затруднението на Министерството на образованието да упражнява своята обичайна централизираща функция. В официалните изявления на различни представители на образователната институция в медиите може да се проследи един и същи мотив – намерението на министерството да зададе една по-обща рамка на действие, в която всяко училище (и съответно учителите) да има свободата да взема конкретни решения според своята специфична ситуация. Ключови са думите „гъвкавост“, „превключване“, „адаптивност“. Определящи фактори са непредвидимостта на развитието на епидемията и различната ситуация на конкретните училища (техническо оборудване, подготвеност на учителите, семейната среда на учениците, достъпът до интернет).

В същото време е видима и една много сплотена самоорганизация на учителите и адаптация към новата реалност на преподаване и учене. Доказателство за това са например нововъзникналите фейсбук групи за взаимопомощ, както и оживлението във вече съществуващи различни професионални групи. Най-оживената такава група е създадената на 15 март (в самото начало на дистанционното обучение) група „Учителите на България – онлайн група за образование 2020“. В множество фейсбук групи учителите си оказват подкрепа, като споделят различни материали – официални наредби и указания, материали за преподаване (в началото „по-аматорски“ в техническо отношение – работни листове, тестове в Word, но постепенно и по-сложни по отношение на техническата изработка – видеа, игри), полезни платформи с материали и ресурси (български и чуждестранни), различни статии, посветени на методиката и педагогиката на онлайн преподаването.

БЪЛГАРСКИТЕ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПЛАТФОРМИ ОНЛАЙН – НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И СТРАТЕГИИ

С въвеждането на виртуалното обучение се разширява и периметърът на действие на вече съществуващите извънинституционални практики на терена на българското онлайн образование, който става много „по-населен“ и динамичен. Появяват се и нови образователни сайтове и платформи, онлайн курсове за ученици, виртуални обучения за учители, полезни приложения. Образователните сайтове и платформи се озовават в ситуация на по-интензивни и сложни отношения с институцията на училището. От една страна, дигиталните ресурси и услуги, които предлагат тези сайтове, се оказват още по-необходими, защото трябва да отговорят на необходимостта учителите да преминават към преподаване в онлайн среда, на учениците – да се справят с ученето пре-

димно самостоятелно, на родителите, които в по-голяма или по-малка степен се превръщат в домашни учители на своите деца. От друга страна, тези ресурси и услуги се оказват в ситуация на по-голяма конкуренция, а също и на повече очаквания към тях.

Предизвикателствата, пред които се изправят, биха могли да бъдат резюмирани в следното:

- Повишаване на интереса;
- Очакванията на аудиторията за по-силен обществен ангажимент;
- Необходимост от актуалност – коронавируса като тема;
- Виртуалното – споделеният рай на интересното и забавното.

Повишаване на интереса

Въвеждането на онлайн обучението в училище води до видимо повишен интерес към някои от образователните сайтове и платформи. Ето как Дарин Маджаров описва тази промяна в едно от проведените с него полуструктурирани интервюта: „Имаше ръст определено, имаше доста голям ръст. За тези безплатни две седмици се регистрираха над 250 000 нови души. Това беше невиджано.“⁹ Подобни са наблюденията, които споделя и Димитър Желев, създател на сайта „Географ БГ“: „В дните на карантина и онлайн обучение трафикът към сайта на Географ БГ бе от 3 до 4 пъти по-висок от обичайното. Това доведе до увеличаване на харесванията и ангажираността във Фейсбук и Инстаграм. Получихме много благодарствени писма от учители и от експерти в РУО, които ни благодариха, че успяхме да насочим учителите към конкретни ресурси спрямо учебната програма за отделните класове.“¹⁰ Неговият коментар разкрива, че ситуацията е добра възможност както за привличане на потребители, така и за печелене на повече авторитет.

Засиленият интерес, от една страна, има своите положителни страни – за платените сайтове възможност за повече абонаменти в бъдеще, възможност за монетаризиране на „Ютюб“ каналите, доброволни дарения за сайтовете, предлагачи безплатно съдържание, спечелена популярност. От друга страна, увеличаването на аудиторията изправя образователните сайтове и платформи пред известни предизвикателства. Най-видими са техническите, но към тях се добавят и друг вид очаквания – за по-силен обществен ангажимент.

Очаквания за по-силен обществен ангажимент

Въпреки различния опит на образователните сайтове и платформи видимо е едно цялостно очакване на аудиторията (особено към сайтовете насочени по-тясно към училището) те да поемат част от функциите на образователните институции. Илюстрация за това са коментари на потребители в страницата на „Уча.се“ във Фейсбук: „Сега е моментът да бъдете отговорни“, „БЪДЕТЕ

⁹ Полуструктурирано интервю, проведено с Дарин Маджаров на 19 авг. 2020 г.

¹⁰ Полуструктурирано интервю, проведено с Димитър Желев на 4 септ. 2020 г.

съпричастни... Казвате ДЕЦАТА СА БЪДЕЩЕТО. ДОКАЖЕТЕ ни, че мислите по този начин“. А също и във фейсбук страницата на „Българска наука“: „Българска наука, този брой трябва да е със свободен достъп. Така е правилно и от етична, и от маркетингова гледна точка!“

Ситуацията на криза провокира очаквания за жестове на солидарност. Една от популярните практики по време на онлайн обучението (не само в България) е предлагането на безплатен достъп до различни образователни ресурси и услуги. Това поражда и определени очаквания от страна на аудиторията. Във фейсбук страницата на платформата „Уча. се“ в този период често могат да бъдат срещнати призови от страна на потребителите за осигуряване на свободен достъп, проява на солидарност, доброволна инициатива и грижа за обществото в кризисната ситуация.

На 16 март платформата „Уча.се“, (която е установила известен монопол, тъй като за момента е и единствената образователна платформа, предлагаща дигитални ресурси по всички предмети от първи до дванайсети клас) обявява, че ще осигури безплатен достъп до сайта за първите две седмици от дистанционното обучение. Видео обръщението на създателя на платформата Дарин Маджаров представя това действие като акт на солидарност с патриотичен елемент: „Изключително горд съм, че съм българин именно в този момент. И отново ще се справим заедно.“¹¹

Макар сайтовете, които по принцип предлагат безплатно съдържание, да са в по-различна ситуация, към тях също има очаквания. Такъв пример е сайтът „Българска наука“. Голяма част от неговото съдържание е безплатно, но в същото време разчита на абонаментите за списанието. Потребителите и тук имат своите очаквания за безплатно съдържание, особено това, което е свързано с пандемията. Решението на ситуацията за „БГ Наука“ е да предложат 15% отстъпка за абонамента и безплатен достъп до статиите по темата за коронавируса.

Ситуацията на криза, предизвикана от пандемията, поражда определени очаквания и финансови затруднения, но в същото време е видяна и като маркетингова възможност. Увеличеният брой потребители отваря възможност за реклама, привличане на повече последователи. В едно от изследователските интервюта Димитър Желев от „Географ БГ“ коментира: „Жестът към „отварянето“ на платени ресурси за безплатен достъп бе добър социален реверанс, но същевременно и маркетингов трик тип „стръв“ за бъдещи потребители.“ Така в тези жестове сложно се преплитат социалната кауза и бизнес интересите.

Необходимост от актуалност – коронавирусът като тема

Любопитни са разнообразните начини, по които различните платформи и сайтове включват темата за коронавируса в своето съдържание. Това има многопосочен ефект – осигурява им актуалност, привлича вниманието на потре-

¹¹ Видео обръщение на Дарин Маджаров към потребителите на „Уча.се“, публикувано във Фейсбук на 29 март 2020 г.: <https://www.facebook.com/watch/?v=137707384314090>.

бителите, увеличавайки по този начин взаимодействието с нея. В платформата „Уча.се“ има серия от видеа, които обясняват за учениците същността на новооткрития вирус, представят начините, по които човек може да се предпази от него, или се обръщат към тях с призива да бъдат отговорни и да носят маска. „Българска наука“ споделя статии, подкастове и видеа, в които държи своите последователи информирани за най-новите научни открития за новия вирус.

Креативен начин за включване в темата за коронавируса намира и сайтът „Как се пише?“ – в една сфера, която на пръв поглед няма връзка с актуалната тема – тази на езиковите правила. Авторката на сайта публикува серия постове с „пандемичен правопис“ – как се пишат и как се употребяват думи и изрази, станали актуални в ежедневието и медиите покрай пандемията: например как е правилно да се изписва думата „коронавирус“, защо наред с израза „закрити врати“ срещаме и „закрити врата“, каква е разликата в значенията на прилагателните „епидемиологичен“ и „епидемичен“.

Виртуалното – споделеният рай на интересното и забавното

Рекламните послания на част от наблюдаваните образователни сайтове изграждат образ на ученето като интересно и забавно занимание, често представян в опозиция на една друга изградена представа за традиционната класна стая, като място на „скуката“. Изкушаването със „заразително интересно“ (Дичев, 2016) виртуално съдържание е една от стратегиите за спечелване на ученическата аудитория. Така училището влиза в нелесно съревнование с потоците на интересното онлайн, като ролята му на водеща образователна институция става несигурна: „В динамиката на все по-глобализиращите се социални медии младите хора също така са наясно, че формалните институции вече не са единственият източник, от който могат да получават знания“ (Rizvi, 2017, p. 2).

Ако направим сравнение с предишни етапи в историята на образованието, ще видим, че невинаги връзката между образованието и забавлението е била възприемана като естествена. Имало е периоди, в които ученето е възприемано като усилен труд и (само)дисциплина. Тъкмо тази представа е доминираща във формирането на масовото образование, възникнало в контекста на изграждането на националните държави, процес, проследен от Питър Грей в книгата му „Свободата да учиш“ (Грей, 2016, с. 59–58). Едно обяснение за поврата в представите за начините на учене и преподаване в контекста на съвременния свят дават Дейвид Бъкингам и Маргарет Сканлон в своята статия „Да продаваш образование. Към една политическа икономия на едютейнмънт медията“. Те обясняват разцвета на разпространение на развлекателно-образователни медийни ресурси с няколко взаимосвързани икономически и социални фактора, сред които нарастващото работно време на родителите, за които е все по-трудно да прекарват взаимно време с децата си. Поради тази причина те търсят начини да ангажират децата с някакви смислени занимания. В същото време често недостатъчно качествената работа в училище поражда необходи-

мостта от наваксване въщи. Равлекателно-образователните продукти предлагат някакво решение. Но насочени към „свободното време“ на децата, тези продукти не могат да не включват забавление (Buckingham, Scanlon, 2005). Така границата между сериозното учене и развлечението, между училището и свободното време се размиват и се създават определени представи за това как трябва да изглежда образователният процес.

Внезапното преминаване към дистанционно обучение в училище по време на пандемията допринася за размиването на тези граници. От една страна, то предоставя шанс на учителите да експериментират, да разнообразяват своите уроци, като ги правят по-привлекателни за своята аудитория, но в същото време може да се каже, че в известна степен ги заставя да включват повече еднотейнмънт елементи в своето преподаване. В още един план виртуализирането на „традиционната“ класна стая поставя образователните сайтове и платформи в нова ситуация – те вече не могат да разчитат в своите послания на оразличаването от училищната класна стая по същия начин. Тя също има възможността да се включи „онлайн“ и да стане иновативна, интересна, технологична, забавна. Виртуализирайки се, училището също става достъпно по всяко време и от всяко място. Усвоявайки нови технологии, учителите също имат възможността да правят своите уроци по-интересни, по-привлекателни, по-забавни. Преминавайки онлайн, те скъсяват в някакъв смисъл дистанцията с учениците – навлизат на техния терен. Педагогическите практики, свързани с онлайн преподаването, определят търсенето на начини уроците да бъдат по-синтезирани, по-ефективни, по-разбираеми (на по-достъпен език) за учениците. Това обаче не означава автоматично по-голяма конкуренция за образователните сайтове. В определени ситуации тяхното включване може да се окаже по-лесно и необходимо.

Нови представи за класната стая

С преминаването онлайн границите между училищната класна стая и извънинституционалните образователни практики се „втечняват“ (Вашман, 2009), ако бъде използвана метафората на Зигмунт Бауман. Потопена в света на новите технологии, в който борбата за привличане и задържане на вниманието играе съществена роля, училищната институция е подложена на натиск, разколебаваш „стълбовете“ на модерното образование, с които сме свикнали.

Един от тези стълбове е фигурата на учителя. Налагането на представата за ученето и преподаването като забавни занимания в интернет средата води до промяна и във възприемането на неговата роля. Една от привличащите внимание практики в българските образователни платформи е търсенето на популярни личности, които да влязат в ролята на учителя. Тази стратегия може да бъде видяна като израз на усещането за разколебания авторитет на учителя в българския контекст. Пример за размяната на роли са видеата на „Уча.се“, в които учителят (по професия) се отдръпва зад кадър и отстъпва представителната

функция на други актьори, които се включват в образователното „представление“. Заслужава внимание практиката на привличане на популярни личности, които се явяват в ролята на учител във видео урока. Те могат да бъдат мотиватори, като придобилия известност напоследък Юли Тонкин¹², или популярни влогъри, като Крис Захариев¹³, който е част от екипа на „Мини машини“ и един от актьорите в сериала. Особено любопитна е поредицата с актьори и музиканти¹⁴ на „Уча.се“, сред които Башар Рахал, Мария Илиева, Луиза Григорова-Макариев, Дивна, Александър Сано, Наум Шопов. Привличането на „звездите“ в образователната кауза има различни обяснения. От една страна, това се прави с рекламна цел – продуктът печели повече популярност. Но той има и друг ефект – по-силно въздействие и връзка с младежката аудитория, придаване на престиж (идеята, че е хубаво да знаеш.) И наред с това мрежата изобилства от примери за изграждане на стереотипни образи на учителя в традиционната класната стая – строг, скупен, авторитарен.

С преминаването към дистанционно обучение е видима промяната в имиджа на учителя в новата образователна реалност. Метафорично можем да кажем, че учителите попадат „в светлината на прожекторите“. На първо място, чрез синхронните уроци през видео платформите те стават много по-видими. Това, разбира се, има своите две страни – една много по-широка публика може да види както техните силни страни, така и техните слабости. Но става видимо и това, че учителската професия не е лесно занимание.

Почти всички интервюирани създатели на образователни платформи коментират, че отношението към образованието, към това, което се случва в училище, и към учителите се променя. Една от причините е, че родителите могат (и в някакъв смисъл са принудени) да наблюдават този процес по-отблизо и дори да участват в него. Към нея може да се добави и медийното присъствие на учителите. Ето как основателят на „Уча.се“ Дарин Маджаров коментира в едно от проведените с него изследователски интервюта уроците по БНТ: „Това е супер, че имаше по 2–3 часа на ден учители по телевизията. Основният ефект е това. Не знам дали учениците са седели и са гледали телевизия и са си учили уроците, но това, че фигурата на учителя се показваше в много важно време по телевизията и се говореше за това, е изключително

¹² Пример за образователно видео с участието на Юли Тонкин: <https://www.youtube.com/channel/UCi5omQNHssporkRyBAYEA3Q>.

¹³ Той става популярен в интернет с видеото си „Благодарен“. А след това и със сериала от видеа „Да се изгубиш нарочно“, представяща трима приятели, които обикалят из България. Захариев е и водещ на ново телевизионно предаване – „Натисни F1“ – с кратки 15 мин. телевизионни уроци с полезни съвети за работа с новите технологии. Влоговете му в Youtube се отличават с позитивните си ценностни послания.

¹⁴ Клип от поредицата: https://www.youtube.com/watch?v=aH9v08W8VYU&list=PLWKufwzhZ_M_oDUCHXjexDscF8n2gBp0A.

важно.¹⁵ Засиленото внимание на обществото към проблемите на образованието прави учителите по-често гости в телевизионни предавания. А като участници в уроците, излъчвани по телевизията, учителите от класната стая (често представяни до този момент като „скучни“.) застават редом до редом до звездите, привлечени със своя имидж за каузата на образованието. По този начин те стават конкурентни на фигурата на „учителя-звезда“, която изграждат образователните сайтове и платформи.

От телевизионния екран уроците също изглеждат различно. Показателен е коментарът на министъра на образованието по време на вече цитирания брифинг на МОН (16.03.2020), който казва, че сега е моментът, когато децата са повече пред екраните, да гледат неща с образователно съдържание: „Това означава да гледат повече уроци и родителите да ги насърчават да гледат повече уроци. Има много забавни уроци дори, защото най-често казват „скучно ми е“. Това е най-честата дума, която можем да чуем от децата. Сега е моментът да гледат и повече телевизия, защото с БНТ утре в 9:15 започваме уроците по БНТ 2“.

Може да се каже, че новата образователна реалност, от една страна има потенциала да съдейства за изграждането на един по-добър имидж на учителя, но от друга страна е изпълнена с предизвикателства. Едно от тях е усложнената роля на учителя – той трябва да бъде едновременно експерт, автор и дизайнер на уроци, да притежава добри технически умения и да бъде фигура на сцената. Друго предизвикателство е свързано с опасността експертността да премине на заден план, преподаването да се превърне повече в медиен имидж, да изисква повече усилия за борба за внимание, отколкото за задълбочено занимание със знанието.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дали да бъдат възприети, или не новите технологични форми на учене и преподаване, не е въпрос на избор. Онлайн светът днес е не по-малко реален от действителността офлайн. Въпрос на избор е обаче как те да бъдат интегрирани в образованието. Интересен поглед към този проблем дава Шери Търкъл в книгата си „Завръщане към разговора“: „Исправени сме пред технологиите, пред които сме изключително уязвими и ние не си даваме сметка за това. Пътят напред е да разберем повече за тази своя уязвимост. Тогава бихме могли да проектираме технологично обкръжение, в което можем да ги използваме, имайки предвид тези прозрения.“ (Turkle, 2015, p. 3). Търкъл коментира начините, по които класната стая / университетската зала може да реагира на натиска на технологиите, и обръща внимание на това, че технологичното обкръжение структурира определен тип подход към ученето, а учениците и студентите в днешно време трябва да бъдат въоръжени с различни стилове на учене, за да извлекат максимална полза от учебния процес.

¹⁵ Полуструктурирано интервю с Димитър Маджаров, проведено на 19 авг. 2020 г.

Преминаването на училището на виртуален терен води до разколебаване на границите между институционалните и неинституционалните форми на образование. Това само ускорява процеси, които вече се случват в образователната сфера, но те придобиват по-голям мащаб. Представите за образователния процес и ролите на участниците в него претърпяват трансформация по посока на едно адаптиращо се към променящи се условия образование, което се превръща в доминиращ модел – разчитащо в голяма степен на новите комуникационни средства, на мултимедийни инструменти, на успешни стратегии в сферата на маркетинга на вниманието. Поради тази причина е важно осмислянето на това какво се печели и какво се губи в налагащите се тенденции, а също и обяснението на взаимовръзките им с процеси в други сфери на съвременността. Все по-голямо значение придобива критичното осмисляне на ролята на новите технологии в образованието и прави актуален въпросът как това да се включи в самите, учебни програми.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Грей, П.** (2016) *Свободата да учиш*. София: Изток-Запад.
[Grey, P. (2016) *Svobodata da uchish*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Дичев, И.** (2016) *Кulturата като дистанция*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
[Dichev, I. (2016) *Kulturata kato distantsia*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Райнов, И.** (2020) Сигурен съм, че образованието ще се справи с предизвикателствата на времето [блог] *Блогът на Иво Райнов*, 15 март [прегледана: 20 август 2020 г.]. Достъпна от: <https://eratosten.wordpress.com/>.
[Raynov, I. (2020) Siguren sam, che obrazovaniето shte se spravi s predizvikelstvata na vremeto [blog] *Blogat na Ivo Raynov*, 15 mart [pregledana: 20 august 2020 g.]. Dostapna ot: <https://eratosten.wordpress.com/>]
- Bauman, Z.** (2009) Education in the liquid modernity, *Power and Education* [online], vol. 1, no. 2 [accessed: 10 August 2020]. Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.2304/power.2009.1.2.157>.
- Buckingham, D., Scanlon, M.** (2005) Selling Learning. Towards a Political Economy of Edutainment Media, *Media, Culture and Society*, vol. 27, no. 1, pp. 41–58.
- Friese, N., Hug, T.** (2009) The Mediatic Turn: Exploring Concepts for Media Pedagogy. In: **Lundby, K. (ed.)** *Mediatization: Concepts, Changes, Consequences* [online]. New York: Peter Lang Publishing, pp. 61–80 [accessed: 12 August 2020]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/251906240_The_Mediatic_Turn_Exploring_Concepts_for_Media_Pedagogy/citation/download.
- Postman, N.** (2006) *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Showbusiness*. London: Penguin.
- Rizvi, F.** (2017) Globalization and the Neoliberal Imaginary of Educational Reform, *Education, research and foresight: working papers* [online], ED–2017/WP/2, no. 20, February 2017 [accessed: 1 November 2020]. Paris, UNESCO. Available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247328>.
- Turkle, Sherry** (2015) *Reclaiming Conversation*. New York: Penguin.
- Wegerif, R.** (2013) *Dialogic, Education and Technology*. Abingdon: Routledge.